

DOUĂ AȘEZĂRI STARČEVO-CRIȘ DIN COMUNA PERIENI, JUDEȚUL VASLUI

*Mircea Oancă, Adrian-Ionuț Gilea**

Cuvinte-cheie: cultura Starčevo-Criș, neolitic timpuriu, așezare, cercetare de teren

Keywords: Starčevo-Criș culture, Early Neolithic, settlement, field survey

Comuna Perieni este situată în partea de sud-vest a județului Vaslui, la o distanță de aproximativ 10 km față de municipiul Bârlad și la 70 km față de municipiul Vaslui, învecinându-se la nord-est cu comuna Băcani, la nord-vest cu comuna Pogana, la sud-vest cu comuna Ciocani, la sud cu municipiul Bârlad, iar la sud-est cu comuna Zorleni. Comuna Perieni (Pl. 1/1), din punct de vedere administrativ-teritorial, este formată dintr-un singur sat, având o suprafață totală de 62,04 km².

Din punct de vedere istoric, prima mențiune a satului Perieni o găsim într-un document emis la Bârlad, în timpul lui Ștefan cel Mare, domnul Moldovei, la data 10 ianuarie 1495, prin care se stabileau hotarele moșilor stăpânite de către șoltuzii, pârgarii și târgoveții din acea zonă: „pe la Jurăvăț în sus până la vărsarea lui în Bârlad, deaci mergea drept la Tutova, din sus de Ivești, apoi pe Tutova în sus până la gura pârâului Crângului, de unde se ridica până la hotarul Perienilor, al Roșcanilor (*Valea Roșcanilor*) și al Drujeștilor și apoi se scobora spre Simila”¹.

În ceea ce privește Valea Roșcanilor, amintită în document, Mihai Costăchescu era de părere că aceasta ar fi fost un sat în hotărnicia Bârladului, lângă Perieni, însă a dispărut, rămânând doar toponimul de Valea Roșca: „Seliștea Roșca este cred totuna cu satul Roșcani, pomenit în hotărnicia Bârladului din 7003. Satul a dispărut, dar a fost lângă Perieni, unde a rămas Valea Roșca”². Prima mențiune a „siliștei lui Roșca”, o descoperim în anul 1436, însă, între 1436 și 1495, când este menționat pentru prima dată satul Perieni,

* Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad, Str. Vasile Pârvan, nr. 1, email: myrxas_oanca@yahoo.com; gilea_adrian@yahoo.com

¹ DRH-A, III, nr. 151, 281; Bogdan, 1913, II, 67.

² Costăchescu 1932, 447.

această așezare a dispărut³. Ioan Bogdan, cel care a pus în circuitul istoriografic documentul din 1495, afirma că satul Roșcani, de lângă Perieni, a dispărut, însă, atât această așezare, cât și satul Perieni trebuie să fi aparținut „aceluiaș neam Roșca”⁴.

Primele descoperiri legate de cultura Starčevo-Criș în Moldova au fost făcute la Glăvăneștii Vechi⁵ și Perieni⁶ în anul 1949, iar în anul următor, în 1950, a fost descoperit situl de la Valea Lupului⁷.

Prima așezare despre care vom vorbi în textul de față este cea de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) Cod RAN 165283.01, Cod LMI VS-I-s-B-06683 (Pl. 3). Identificată în anul 1949, în urma unei periegeze efectuată de către doi studenți ai Facultății de Istorie din Iași, descoperirea acestei așezări a fost semnalată Muzeului de Antichități din Iași, iar în urma unei cercetări mai amănunțite în teren s-a stabilit că aceasta este situată pe fundul Văii Roșcanilor, de o parte și de alta a râpei, cu o lungime de aproximativ 300–400 m și o lățime de aproximativ 80–100 m⁸.

În toamna aceluiași an au fost efectuate două sondaje în cadrul șantie-rului Stoicani, însumând 20 mp, în așezarea de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor). Cele două secțiuni fiind trasate perpendicular pe malurile râpei Roșcanilor, unul la vest și altul la est de râpă⁹ (Pl. 2/1).

Mai târziu, în anul 1955 s-au făcut alte cercetări în situl menționat pentru lămurirea raportului stratigrafic dintre cultura Starčevo-Criș și cea a ceramicii liniare cu capete de note muzicale¹⁰. Astfel, au fost săpate de o parte și de alta a râpei Roșcanilor și perpendicular pe marginile ei cinci secțiuni de câte 1 m lățime și cu lungimea de 10 m (sondajele I, II, III), 14 m (sondajul VI) și 30 m (sondajul IV), precum și o suprafață de cca 25 mp (III)¹¹ (Pl. 2/1–2).

În urma acestor cercetări s-a putut constatat că locuirea din timpul culturii Starčevo-Criș este cea mai intensă, urmată de cultura ceramicii liniare, Hallstatt și cultura Sântana de Mureș-Cerneahov¹².

De asemenea, cercetările ulterioare au scos la iveală și resturi de locuire din evul mediu timpuriu¹³.

³ Costăchescu 1932, 447.

⁴ Bogdan 1913, 67.

⁵ Nestor *et alii* 1950, 27–32.

⁶ Petrescu-Dîmbovița 1957, 65.

⁷ Nestor *et alii* 1951, 57.

⁸ Petrescu-Dîmbovița 1957, 65.

⁹ Petrescu-Dîmbovița 1957, 65.

¹⁰ Petrescu-Dîmbovița 1957, 65.

¹¹ Petrescu-Dîmbovița 1957, 66.

¹² Petrescu-Dîmbovița 1957, 66.

¹³ Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970, 328; Coman, 1980, 206.

Interesați de locația sitului, având în vedere și cercetările anterioare, am consultat sursele cartografice puse la dispoziție de Repertoriul Arheologic Național însă, nefiind marcat și introdus în baza de date națională, în anul 2021 am efectuat o nouă evaluare a terenului care a avut drept scop principal localizarea acestei așezări.

Înainte de a efectua această incursiune în comuna Perieni am consultat Harta Moldovei de la 1892–1898¹⁴, planurile directe de tragere de la începutul secolului al XX-lea și hărțile topografice realizate de Ministerul Apărării Naționale, în încercarea de a identifica toponimul Râpa Roșcanilor sau un alt toponim asemănător.

Astfel, am identificat Valea Roșcani, cu o lungime de 1,19 km pe granița administrativă dintre comuna Perieni și comuna Pogana, județul Vaslui. La vest de aceasta, în comuna Pogana am identificat Dealul Roșcani și la aproximativ 1,98 km nord-est de dealul menționat am identificat o a doua Vale Roșcani (sau o continuare a primei văi cu aceeași denumire), cu o lungime de 1,56 km, pe marginea unui drum de acces în satul Perieni. Consultând cu atenție harta am mai identificat și Valea Roșca, situată între cele două văi cu numele de Roșcani.

Fiind o situație confuză din punct de vedere toponimic am decis să efectuăm un sondaj atât în rândul bătrânilor din sat, care ar fi putut furniza informații, cât și în rândul personalului din cadrul Primăriei Perieni. Astfel, din narațiunile locuitorilor am aflat că Valea Roșcanilor se întinde din marginea sud-vestică a comunei Perieni (la granița cu comuna Pogana) și urcă până la drumul aflat în nordul satului.

În anul 2021 am început verificarea Văii Roșcani de la granița comunelor Perieni și Pogana și am continuat spre cea cu același nume aflată la nord-est. Nu am reușit să identificăm așezarea de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) iar în anul 2022 am decis să continuăm verificările pe Valea Roșca unde am și identificat situl în cauză.

În cele din urmă putem afirma că așezarea de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) este situată la aproximativ 1,7 km NNV de centrul actual al satului Perieni (Pl. 3), pe Valea Roșca, așa cum apare toponimul pe harta Moldovei de la 1892–1898 (Pl. 1/2) și pe planurile directe de tragere de la începutul secolului al XX-lea.

Pe cuprinsul acestei așezări am descoperit fragmente ceramice aparținând culturii Starčevo-Criș (Pl. 4/1–8) cu dimensiuni mici, probabil mărunțițe de utilaje agricole de-a lungul timpului, deoarece marginile râpei sunt suprafețe agricole.

Cea mai mare parte a fragmentelor au culoarea portocalie și mai puține

¹⁴ <https://maps.arcanum.com>, accesat 12.04.2022.

cărămizie, fiind realizate dintr-un amestec de mâl (argilă), mâl și pleavă, pleavă și mâl, cu o ardere slabă și bună oxidantă. Speciile ceramice sunt reprezentate de grosieră și semifină.

Din materialele Starčevo-Criș selectate avem o singură buză (Pl. 4/8), iar restul sunt fragmente de burtă, din care unul a avut o aplicație plastică, un buton care s-a desprins (Pl. 4/2). Cercetările anterioare au prezentat fragmente ceramice cu diferite tipuri de decor, figurine antropomorfe, zoomorfe și unelte din silex. În cadrul cercetărilor noastre nu am descoperit astfel de materiale, exceptând fragmentul de burtă care a avut o aplicație plastică.

Cu toate acestea credeam că ar fi util să amintim descoperirea unui fragment ceramic care aparține culturii ceramicii liniare (Pl. 4/9) și un alt fragment care datează din prima epoca a fierului (Hallstatt) (Pl. 5/8).

Marea majoritate a fragmentelor ceramice descoperite în cercetarea noastră din anul 2022 aparțin secolului al IV-lea, cultura Sântana de Mureș-Cerneahov (Pl. 6/1–7). Acestea sunt realizate din pastă fină, lucrate la roată de culoare cenușie. A doua specie ca pondere este cea din pastă zgrunțuroasă, cu nisip și pietricele în amestec. La categoria zgrunțuroasă se remarcă un fragment de burtă (Pl. 5/1), care păstrează o parte dintr-un decor incizat și o buză răsfrântă care provine de la o oală de mici dimensiuni (Pl. 5/6) având culoarea neagră.

Luând în considerație cele expuse mai sus (materialele descoperite în anul 2022 corespund cu cele descoperite în cercetările anterioare) putem conchide că am identificat în teren așezarea de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor).

A doua așezare la care vom face referire, este cea de la Perieni-Valea Babei este menționată în literatura de specialitate¹⁵ în marginea de nord a satului, pe locul numit „Valea Babei”, unde au fost descoperite materiale caracteristice culturii Starčevo-Criș.

În anul 2022 am identificat această așezare pe un grind situat la un interfluviu a două pâraie care au un curs temporar (Pl. 3/1,2), în marginea nordică a satului, la intrarea nordică a satului Perieni, la aproximativ 1,4 km sud-est de așezarea de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor).

Am descoperit o mare cantitate de fragmente ceramice, cu dimensiuni mici (fiind suprafață agricolă situl are de suferit în fiecare an), din categoriile grosieră și semifină (Pl. 6,7). Culorile predominante sunt portocaliu și cărămiziu, iar majoritatea materialelor prezintă o ardere slabă oxidantă. Amestecul din care au fost modelate materialele este constituit de mâl și pleavă, mâl și nisip, nisip.

Dintre materialele mai deosebite menționăm un fragment de burtă de vas

¹⁵ Cercetare V. Palade, 1957; N. Zaharia, Mircea Petrescu-Dâmbovița, Em. Zaharia, 1970, 328; Coman, 1980, 206.

care are un decor constituit din trei aplicații plastice (butoni), de mici dimensiuni, dispuse orizontal (Pl. 6/2).

De asemenea, menționăm o buză (Pl. 7/4), din pastă semifină care provine de la un castron de mici dimensiuni.

Am descoperit și trei fragmente de burtă de vas care prezintă aplicații plastice, butoni (Pl. 7/7, 8, 10) și un buton rupt de pe burta vasului (Pl. 7/9) cu o culoare gri cu flecuri gălbui-roșcate, realizat dintr-un amestec de nisip și măr.

Având în vedere că nu am descoperit materiale cu decoruri care ne-ar ajuta să facem o încadrare mai fină, putem preciza că cele două așezări se încadrează în ultimele faze de evoluție a culturii Starčevo-Criș.

În cadrul demersului nostru obiectivul principal a fost identificarea celor două situri arheologice de pe raza comunei Perieni, județul Vaslui. Deși existau mențiuni în literatura de specialitate despre acestea, iar în cazul așezării de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) au fost efectuate săpături arheologice, nu se știa poziția exactă a acestora pe teritoriul administrativ al comunei Perieni.

Luând în considerare materialele descoperite în cadrul cercetărilor de teren din anii 2021–2022, care corespund cu rezultatele cercetărilor anterioare, putem spune că am reușit să ne atingem obiectivul.

BIBLIOGRAFIE

Bogdan 1913,

I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913.

Coman 1980,

G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980.

Comșa 1960,

E. Comșa, *Contribuții cu privire la cultura cu ceramică liniară pe teritoriul R.P.R. și din regiunile vecine*, în SCIV(A), XI, 2, 1960, 217–244.

Costăchescu 1932,

M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932.

DRH-A, III,

Documenta Romaniae Historica-A, Moldova, vol. III, eds. C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, 281.

Nestor 1950,

I. Nestor, *Probleme noi în legătură cu neoliticul din România*, în SCIV(A), II, 1, 1950, 208–219.

Nestor *et alii* 1950,

I. Nestor, Al. Alexandrescu, E. Comșa, *Studiarea societății omenești de la începuturile barbariei din nordul Moldovei. Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași-Botoșani-Dorohoi*, în SCIV(A), I, 1, 27–32.

Nestor *et alii* 1951,

I. Nestor, Al. Alexandrescu, E. Comșa, E. Zaharia-Petrescu, Vl. Zirra, *Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași-Botoșani-Dorohoi) în anul 1950*, în SCIV(A), II, 1, 51–76.

Paiu 1964,

C. Paiu, *Muzeul de istorie a Moldovei*, în AM, II–III, 1964, 505 – 516.

Petrescu-Dîmbovița 1950,

M. Petrescu-Dîmbovița, *Raport asupra săpăturilor arheologice din județele Covurlui și Tutova*, în SCIV(A), IV, 1, 1950, 172–195.

Petrescu-Dîmbovița 1957,

M. Petrescu-Dîmbovița, *Sondașul stratigrafic de la Perieni*, în MCA, III, 1957, 65–81.

Petrescu-Dîmbovița 1958,

M. Petrescu-Dîmbovița, *Contributions au problème de la culture Criș en Moldavie*, în AAAH, IX, 1958, 53–68.

Zaharia *et alii* 1970,

N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

TWO STARČEVO-CRIȘ SETTLEMENTS FROM PERIENI COMMUNE, VASLUI COUNTY

Abstract

As part of our approach, the main objective was to identify the two archaeological sites within the radius of Perieni commune, Vaslui county. Although there were mentions in the specialized literature about them and, in the case of the Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) settlement, archaeological excavations were carried out, their exact position in the administrative territory of the Perieni commune was not known.

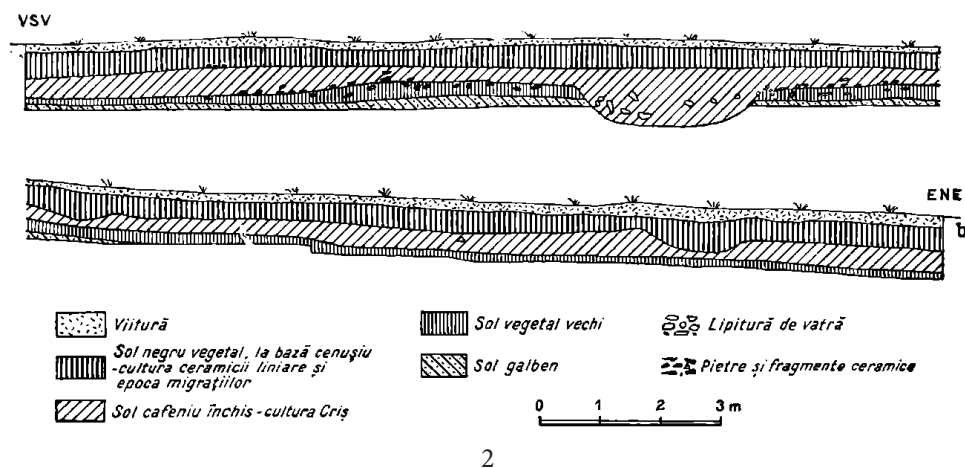
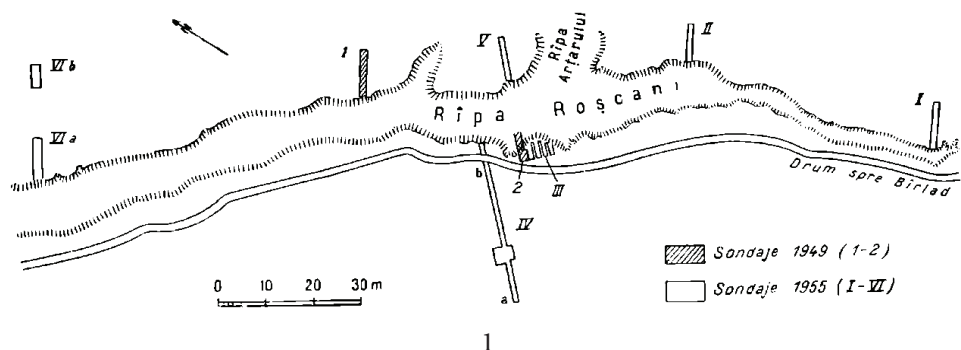
The settlement of Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) is located approximately 1.7 km NNW from the current center of Perieni village (Pl. 3), on Roșca Valley, as the place name appears on the map of Moldova from 1892–1898 (Pl. 1/2) and on early 20th century firing plans. Following this research, it was found that the habitation during the Starčevo-Criș culture is the most intense, followed by the linear pottery culture, Hallstatt, the Sântana de Mureș-Cerneahov culture and the early Middle Ages.

The second settlement, the one from Perieni-Valea Babei, was identified on a ledge located at an interfluvium of two streams that have a temporary course (Pl. 3/1,2), on the northern edge of the village, at the northern entrance of the village Perieni, approximately 1.4 km southeast of the settlement of Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor). In this settlement we discovered materials characteristic of the Starčevo-Criș culture.

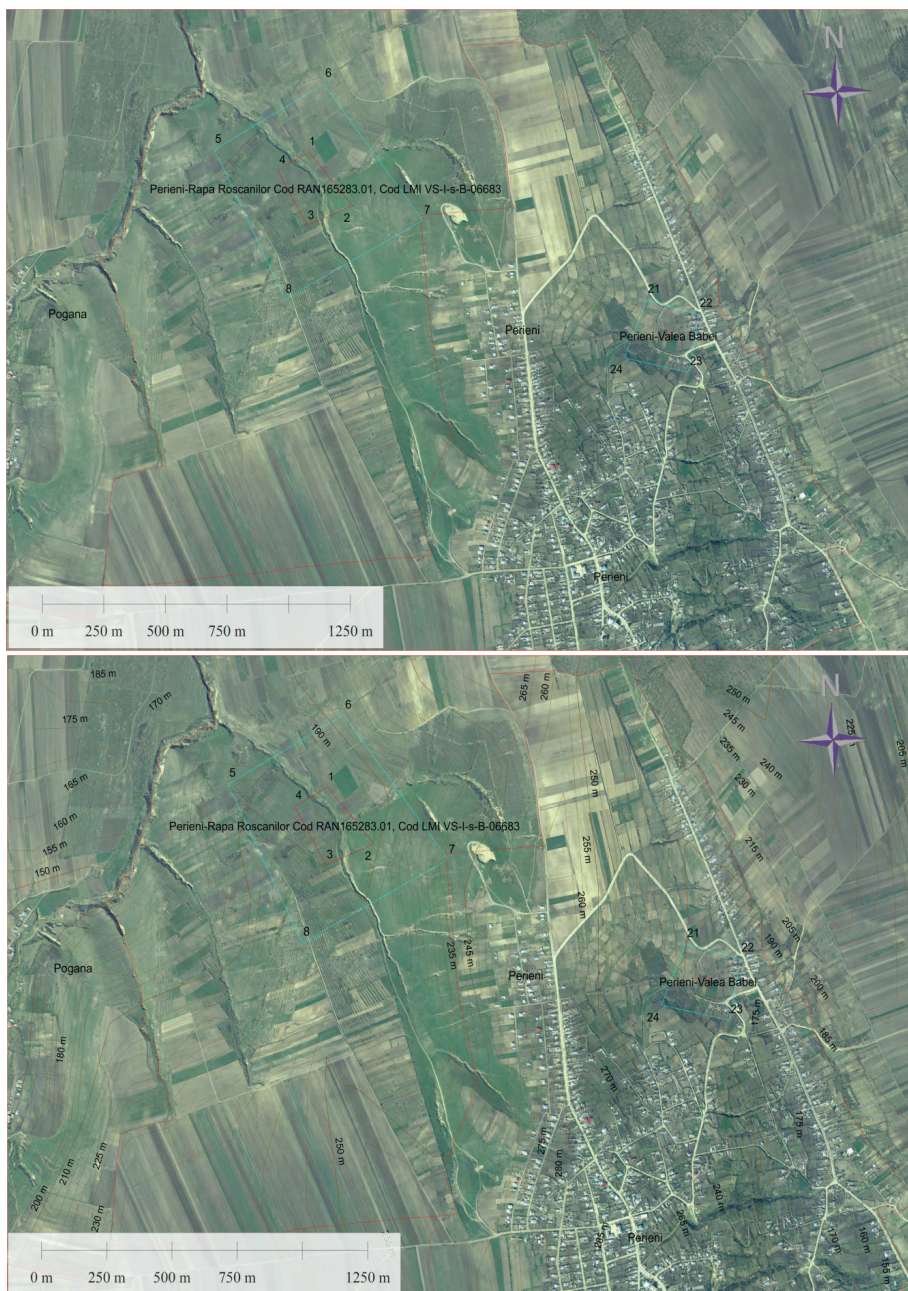
Taking into account the materials discovered in the two archaeological sites, discoveries that correspond to the results of previous research, we can say that we have succeeded in achieving our goal.

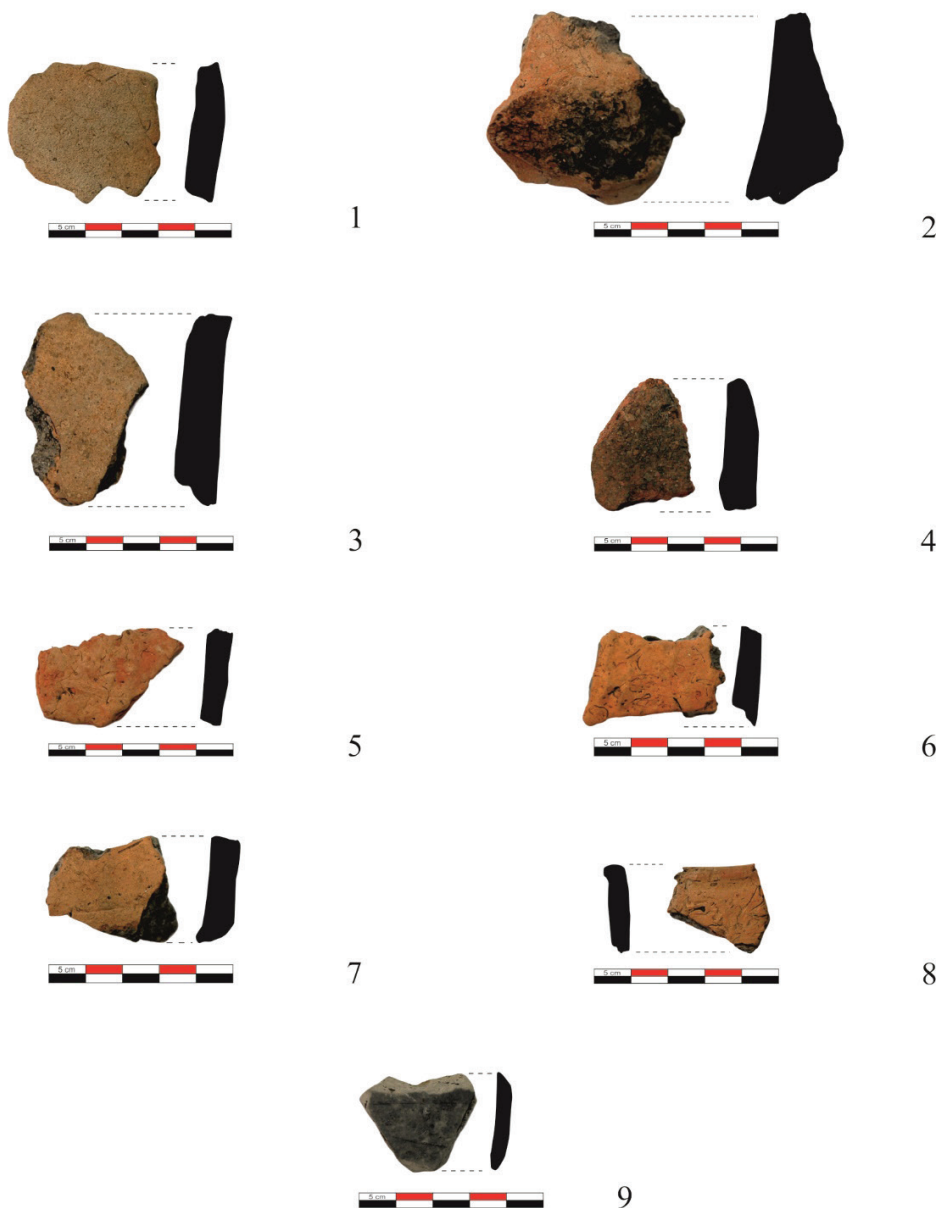
Pl. 1. a. Localizarea comunei Perieni în România și în județul Vaslui; b. Toponimele „Roșca/Roșcani” din comuna Perieni pe harta Moldovei de la 1892–1898. / a. Location of Perieni in Romania and in Vaslui County; b. Toponyms „Roșca/Roșcani” from Perieni on Moldova map from 1892–1898. <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=3063170.2942422577%2C5828485.015602175%2C3081352.752345594%2C5835316.5750051625&layers=here-aerial%2C158%2C164>, accesat 17.02.2024.

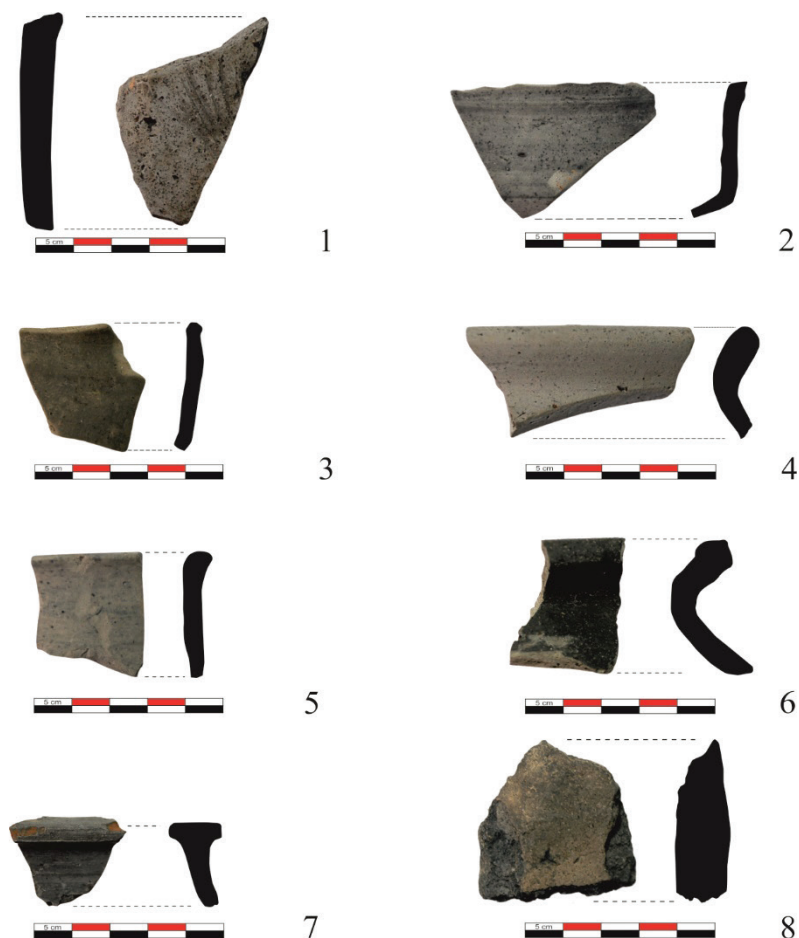
Pl. 2. 1. Planul săpăturilor de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor), anii 1949, 1955 (Petrescu-Dîmbovița 1957, 67, Fig. 1); 2. Profilul peretelui de nord-vest al șanțului IV/1955 de la de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) 1955 (Petrescu-Dîmbovița 1957, 68, Fig. 2). / 1. Diggings plan at Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) in 1949, 1955 (Petrescu-Dîmbovița 1957, 67, Fig. 1); 2. Profile of the north-western wall of the dig IV plan at Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) 1955 (Petrescu-Dîmbovița 1957, 68, Fig. 2).

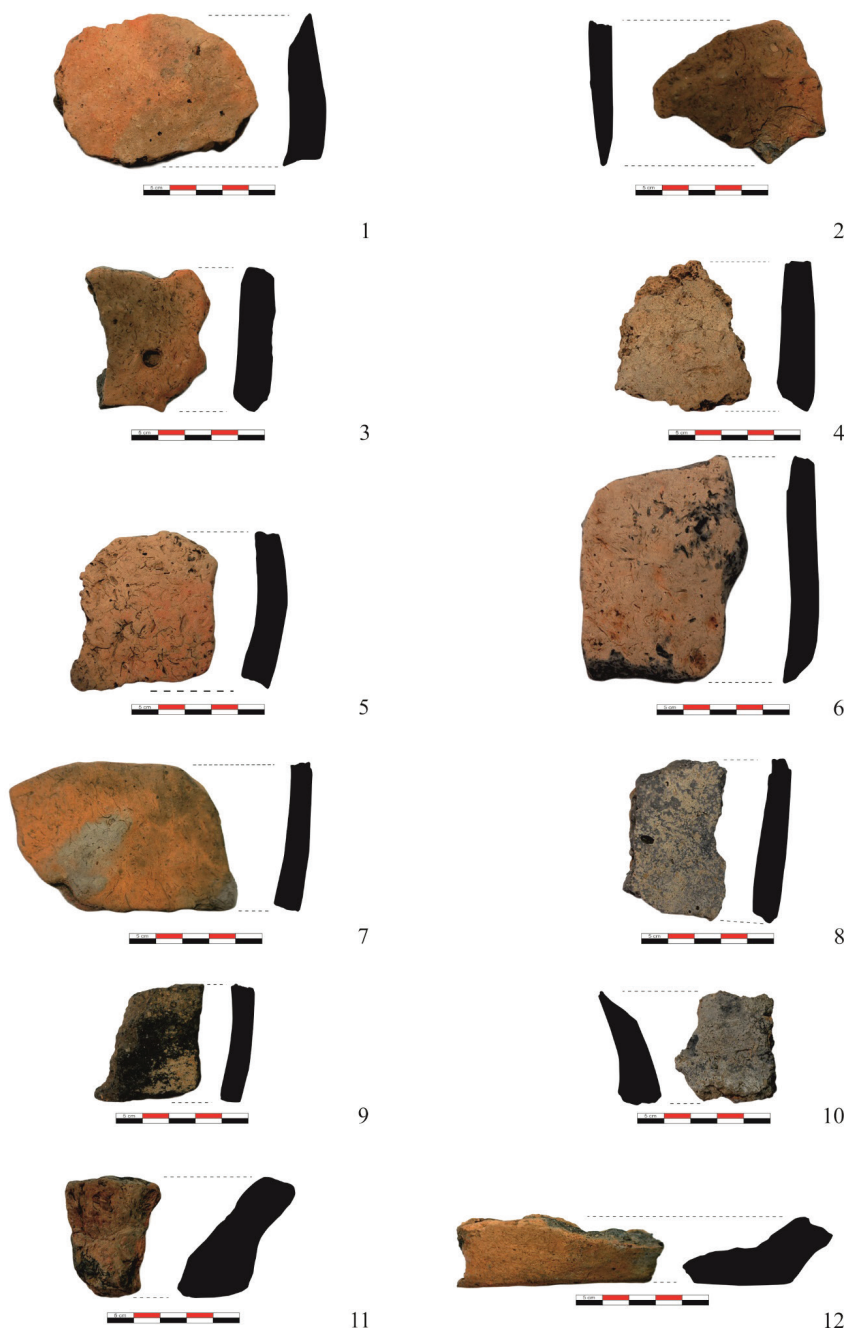
Pl. 3. Localizarea siturilor Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) Cod RAN 165283.01, Cod LMI VS-I-s-B-06683 și Perieni-Valea Babei. / Location of the site of Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) RAN/NAR code 165283.01, LMI/NRHM code VS-I-s-B-06683 and Perieni-Valea Babei.

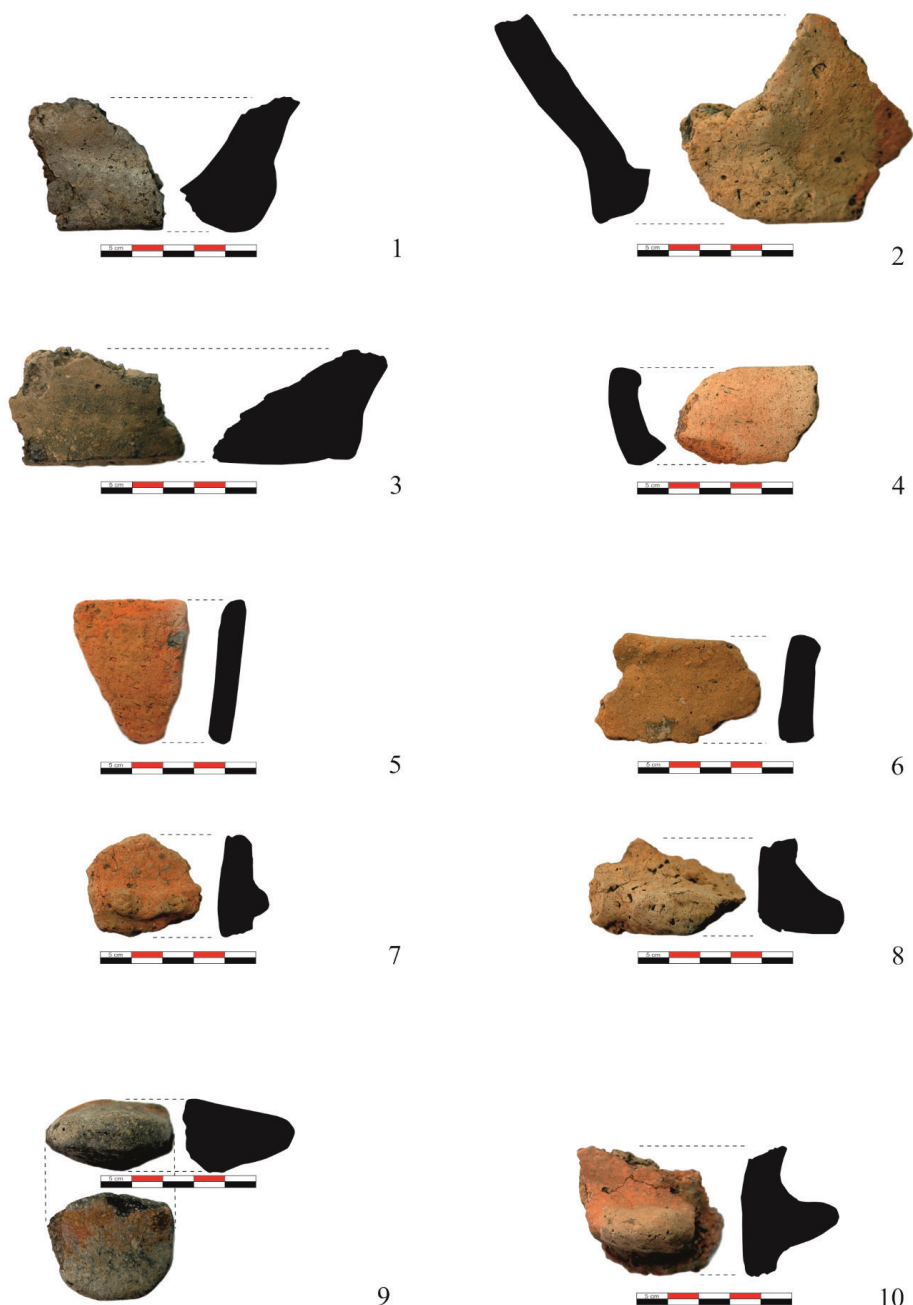
Pl. 4. Fragmente ceramice aparținând culturii Starčevo-Criș (1–8) și culturii ceramicii liniare (9) descoperite în situl de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) Cod RAN 165283.01, Cod LMI VS-I-s-B-06683. / Ceramics belonging to Starčevo-Criș culture (1–8) and linear pottery (8) found in the site of Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) RAN/NAR code 165283.01, LMI/NRHM code VS-I-s-B-06683

Pl. 5. Fragmente ceramice aparținând culturii Sântana de Mureș (1–7) și primei epoci a fierului (8) descoperite în situl de la Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) Cod RAN 165283.01, Cod LMI VS-I-s-B-06683. / Ceramics belonging to Sântana de Mureș culture (1–7) and the Hallstatt one (8) found in the site of Perieni-Râpa Râșcanilor (Roșcanilor) RAN/NAR code 165283.01, LMI/NRHM code VS-I-s-B-06683.

Pl. 6. Fragmente ceramice aparținând culturii Starčevo-Criș descoperite în situl de la Perieni-Valea Babei. / Ceramics belonging to Starčevo-Criș culture found in the site of Perieni-Valea Babei.

Pl. 7. Fragmente ceramice aparținând culturii Starčevo-Criș descoperite în situl de la Perieni-Valea Babei. / Ceramics belonging to Starčevo-Criș culture found in the site of Perieni-Valea Babei.

EXPLOATAREA ANIMALELOR ÎN AȘEZAREA NEOLITICULUI MIJLOCIU (GRUPUL PIȘCOLȚ) DE LA URZICENI-VAMĂ, JUDEȚUL SATU MARE

Georgeta El Susi*

Cuvinte-cheie: grup cultural Pișcolț, cultura ceramicii liniare a Alföld-ului, Urziceni-Vamă, creșterea rumegătoarelor mici, vânătoarea

Keywords: cultural group Pișcolț, Linear Pottery Culture-Alföld, Urziceni-Vamă, breeding of small ruminants, hunting

Grupul cultural Pișcolț face parte dintr-un orizont mai larg al unei civilizații cu ceramică pictată (PPC), fiind atestat în nord-vestul Transilvaniei, în estul Ungariei, unde este cunoscut sub denumirile de grupul Szatmár sau cultura ceramicii liniare a Alföld-ului (AVK), fiind prezent și în Slovacia și Ucraina Subcarpatică. Pe teritoriul României, acest grup a fost definit ca o civilizație a neoliticului dezvoltat, ce a evoluat la nivel de Vinča A2/ A3-B, fiind inclus în Complexul Cluj – Cheile Turzii – Lumea Nouă – Iclod (CCTLNI)¹.

Deși au fost studiate numeroase situri Pișcolț, din perspectiva paleofaunistică, până în prezent s-a publicat un singur material. Acesta constă dintr-un eșantion de oase extras din locuirea de la Pișcolț-Lutărie². Articolul de față are în vedere un lot de 577 fragmente, analiză ce a oferit informații adiționale despre practicile de gestionare a speciilor domestice, tipurile lor rasiale și modalitățile de integrare a resurselor naturale locale în economia așezării. Eșantionul faunistic a fost prelevat din locuirea la Urziceni-Vamă, fiind atribuit fazei Pișcolț II³. Așezarea a fost descoperită în anul 2003 cu ocazia construirii vămii româno-maghiare în zona liberă a frontierei, fiind localizată pe un grind din valea mlăștinoasă a Pârâului Negru. Săpăturile în zona respectivă au evidențiat, în primul rând, o mare necropolă eneolitică, cele mai multe morminte aparținând culturii Bodrogkeresztúr⁴.

* Cercetător independent, Reșița, e-mail: getasusi@yahoo.com

¹ Virag 2000–2004, 13.

² Pop 2021, 17–20.

³ Virag 2004, 41.

⁴ Virag 2004, 41.

Din zona vămii s-au determinat 545 oase de animale, dintre care 421 provin din suprafața – S I, complexul – Cx. 1 (Tab. 1). Din cele 421 fragmente, 23 provin de la scoica de râu, unul de la pești (somn), 43 sunt așchii nedeterminabile și 34 sunt fragmente ce aparțin unor specii de talie mare, cerb-vită, incluse în gruparea *Bos/Cervus*. Gruparea conține prevalent resturi de coaste. Din cele 320 oase determinate complet, 30 au fost atribuite vânatului (9,37%) și 290 speciilor domestice (90,63%). Printre speciile sălbatice predomină căpriorul cu 10 piese, atribuite la doi indivizi. Unul a fost vânat în jur de 12–14 luni (vânat pe la finele primăverii)⁵ și altul în stadiu adult (sub 7 ani). De la cerb provin 9 resturi aparținând unui animal vânat primăvara (22–25 luni) și altuia între 3–4 ani⁶. Cele 6 oase de mistreț provin de la un exemplar de 26–30 luni⁷ și un altul peste această limită. Bourului îi aparțin 5 frgm. de la un individ vânat în jur de 3–3,5 ani. Un fragment de premolar/ molar inferior provine de la un cal sălbatic adult.

Pe primul loc în segmentul domestic se plasează ovinele și caprinele cu 130 oase. Dintre acestea, 54 nu au fost departajate pe specie, 23 provin de la capră și 53 de la oaie. Materialul caprinelor provine de la nouă animale sacrificate astfel: câte unul în jur de 3–4 luni, 6–8 luni, 7–9 luni, 12–14 luni, 2–3 ani, 3–4 ani, 4–6 ani și doi între 21–23 luni. Eșantionul ovinelor a generat 18 indivizi cu următoarele vârste: patru sub 6 luni, cinci între 6–12 luni, doi între 12–14 luni, unul între 21–23 luni, doi între 2–2,5 ani și patru peste trei ani. Bovinele se plasează în plan secund cu cele 111 fragmente, atribuite la minimum 10 exemplare. Dintre acestea, două aveau sub 2–2,5 ani, două între 2–3 ani, unul între 3–3,5 ani, două între 4–6,5 ani, două între 6,5–9 ani și unul între 9–11 ani. De la porc s-au determinat 47 fragmente de la nouă animale. Dintre acestea, două au fost sacrificate sub 6 luni, cinci până la un an și două între 16–18 luni. De la câine s-a păstrat un fragment de ilion; probabil este un element rătăcit dintr-un schelet îngropat altundeva.

Din complexul – Cx. 2, localizat tot în S I, s-au determinat 37 resturi faunistice, dintre care șase provin de la scoica de râu, șase sunt nedeterminabile și 25 aparțin mamiferelor domestice. Oase de animale sălbatice nu s-au găsit. De la ovicaprine provin 10 fragmente atribuite unui juvenil și doi adulți. Cele opt oase de vită provin de la un singur specimen adult. Cele șapte resturi de porc provin de la un mascul subadult.

Din complexul – Cx. 6 s-a adunat puțină ceramică și oase. Din cele 11 fragmente, trei sunt spărturi nedeterminabile, unul provine de la bour, patru de la vită și trei de la ovicaprine. Materialul vitei constă în trei spărturi de coaste și

⁵ Tomé 1999, 46, Tab. 11.

⁶ Azorit *et alii* 2002, 111, Tab. 3.

⁷ Bridault *et alii* 2000, 17, Fig. 5.

un atlas; de la ovicaprine provin o vertebră, un radius şi un fragment de orbită. Posibil ca aceste resturi să provină din scheletul unor animale identificate în alte contexte.

Complexul – Cx. 9 reprezintă un mormânt fără inventar (M2), din care lipsea partea inferioară, deranjată de un complex modern⁸. În el s-au găsit patru resturi de la un porc sacrificat sub 12 luni, ilionul nefiind sudat la restul coxalelor. Este vorba de două fragmente de coaste, un ilion şi o epifiză de tibie proximală desprinsă, ambele piese de pe partea dreaptă. Posibil să fie vorba de o depunere de ofrandă (Fig. 12).

Complexul – Cx. 10, probabil şanţ, a fost surprins parţial, cea mai mare parte a lui fiind distrusă de lucrările de taluzare din zonă⁹. Din el provin trei aşchii de la un animal de talie mare, un femur şi un metacarp de vită, ambele piese neepifizate distal. Animalul respectiv avea sub 24–30 luni¹⁰.

Tot din S I, de la adâncimea de 0,45-0,70 m (strat) s-au adunat 71 oase, majoritatea provenind de la animalele identificate în complexe mai sus menţionate. Vor fi amintiţi doar indivizii nou identificaţi ca vârstă. Din cele 71 oase, cinci sunt valve de scoică, 16 sunt aşchii nedeterminabile şi 50 fragmente de la mamifere vâdate (trei) şi domestice (47). De la un cerb provine o falangă III, de la un mistreţ adult o mandibulă dr. şi de la un calul sălbatic un molar superior cu GL=26 mm. Era un adult tânăr, rădăcinile dintelui fiind încă deschise. Posibil ca dintele să provină tot de la specimenul din Cx. 1. În segmentul domestic prevalează rumegătoarele mici cu 27 fragmente, atribuite la trei oi şi o capră. Capra avea în jur de 16–18 luni iar ovinele, 6–8 luni, 18–24 luni şi 4–6 ani. Cele 17 oase de vită provin din scheletul a trei animale sacrificate sub 2–2,5 ani, 2–3 ani şi 6,5–9 ani. De la porc s-au păstrat un fragment de neurocraniu şi un ischion, iar de la un câine, un radius nefuzionat distal. Animalul avea între 12–16/18 luni în momentul decesului¹¹.

În zona Duty Free Shop I a fost cercetat un mormânt neolitic de înhumăţie (M3), cu schelet în poziţie chircită, datat la nivel de Pişcolţ II. Lângă pieptul defunctului a fost descoperit un vârf de săgeată din obsidian¹². Tot în groapa mormântului apare şi un lustruitor executat dintr-un os lung de bovidu (Fig. 13).

Zona Duty Free Shop II a fost deranjată de un vechi şanţ de drenare al apei, ca atare, cercetările nu au evidenţiat complexe preistorice sau de altă factură, materialele descoperite fiind sporadice. Astfel, din S IV au rezultat puţine

⁸ Virag 2004, 42.

⁹ Virag 2004, 42.

¹⁰ Udrescu *et alii* 1999, 60, Tab. 3.7.

¹¹ Schmid 1972, 75, Tab. 9.

¹² Virag 2004, 42.

materiale arheologice și numai 10 oase de animale. Din acestea, patru sunt așchii și șase sunt determinate. De la mistreț provine un fragment de humerus distal iar de la o bovină sacrificială între 2–2,5 ani, un axis, un M3 inferior și un omoplat. Unei ovine cu vârsta de 21–23 luni s-au atribuit un M3 inferior și o spărtură de metapod.

În zona Duty Free Shop III a fost trasată suprafața – S V din care s-au adunat 22 oase. Ele au fost prelevate din complexul – Cx. 9, un complex circular de epocă neolitică. Din cele 22 fragmente, opt așchii sunt nedeterminabile și 14 determinabile. De la un căprior de 4–5 luni provine un rest mandibular. Printre speciile domestice amintim ovicaprinele cu opt resturi, atribuite unui exemplar cu vârsta necunoscută. De la vită avem trei resturi ce provin de la un specimen ce a depășit 3 ani, iar de la porc s-au determinat o ulnă și o maxilă ale unui animal de 16–18 luni.

Statistica sitului (Tab. 1, Fig. 1) indică următoarele procentaje. Din cele 577 resturi s-au determinat la gen și specie doar 425. Ca număr de resturi (NISP), mamiferele vâdate cumulează 37 oase (8,71%) iar cele domestice 388 (91,29%). Ca specii vâdate menționăm căpriorul (2,59%), cerbul (2,35%), mistrețul (1,88%), bourul (1,41%) și calul (0,47%). În segmentul domestic predomină oasele ovicaprinelor (42,35%, urmate de cele ale bovinelor (34,82%), suinelor (13,65%) și câinelui (0,47%). Ca număr de indivizi (NMI), speciile vâdate însumează 14,1% față de 85,9% cele domestice. Căpriorul și mistrețul totalizează fiecare 3,85%, urmate de cerb și bour cu 2,56% fiecare și calul cu 1,28%. Printre speciile domestice prevalează ovicaprinele cu 46,15%, urmează vitele cu 23,08%, suinele domestice cu 14,1% și câinele cu 2,57% (Tab. 2, Fig. 1).

Pentru a sintetiza datele de distribuție a oaselor pe regiuni corporale în cadrul complexelor am utilizat următoarea clasificare: A-cap, B-coloană, C-centuri și părți proximale ale membrelor anterioare, D-centuri și părți proximale ale membrelor posterioare, E-extremități distale ale membrelor anterioare și posterioare. Părți cu valoare alimentară ridicată o reprezintă clasele B, C, D, cu valoare alimentară mică, A sau deloc E¹³. În cazul ovicaprinelor predomină resturile din coloană (36,67%), oasele din părțile carate (C, D) însumează 36,11%, resturile cefalice doar 17,22% iar părțile distale ale picioarelor 10% (Tab. 4; Fig. 2, 3). Distribuția inegală a categoriilor A și E poate indica faptul că o parte semnificativă a animalelor a fost sacrificială într-o altă zonă a așezării, iar după procesarea carcaselor, resturile de cap și picioare au fost aruncate altundeva (probabil în gropi menajere). Trebuie avut în vedere și faptul că oasele colectate sunt destul de puține. În plus, ca alt factor de eroare, așezarea neolitică

¹³ Reitz, Wing 2008, 217.

a fost grav afectată de cimitirul Bodrogkeresztúr, aşezările din epoca bronzului, hallstattiană (cultura Gáva), romană şi de amenajările hidrografice recente.

Resturile bovinelor provin în proporţie de 34,79% din părţile distale ale membrilor, 30,08% din coloană, 19,59% din cap şi doar 15,54% din părţile cu valoare alimentară ale corpului (C, D) (Tab. 3; Fig. 3). Este evident că, în această situaţie, statisticile subliniază frecvenţa oaselor întâlnite, de obicei, în zona de călcare a locuinţelor, în regiunile circulate ale aşezării. Ne referim la dinţi, fragmente de coaste, fragmente de metapodii, carpiene, tarsiene şi falange. Se pare că fragmentele mari ale oaselor lungi au ajuns în altă parte.

În cazul porcinelor, proporţiile oaselor sunt relativ echilibrate. Elementele cefalice constituie 25,86%, cele din coloană 24,15%, cele din părţile proximale ale membrilor 39,66%, iar cele din labe doar 10% (Tab. 5 Fig. 2, 3). Ultima categorie include elementele de dimensiuni mici ale „picioarelor”; aceste părţi au fost consumate, iar unele oase s-au pierdut în timp. Oasele cerbului, mistreţului şi căpriorului provin din toate părţile corpului, inclusiv din regiunea craniană, indicând faptul că animalele vâdate au fost tranşate în cadrul aşezării. Osul şi cornul de cervidee era prelucrat, potrivit informaţiei arheologice. Astfel, în Cx. 1 se menţionează un ac de cusut, un ac de păr din os şi un corn de cerb în S IVb¹⁴.

Prin aplicarea testului neparametric Chi² asupra numărului de elemente anatomice din categoriile A-E la ovicaprine, porci şi vite, am identificat diferenţe semnificative între valorile observate şi cele teoretice (aşteptate) în anumite situaţii. În cazul vitelor, s-a constatat o acumulare mai redusă de oase din părţile carnate ale membrilor (C, D). În contrast, la ovicaprine s-au observat un număr mai mare de elemente din membrele posterioare, în timp ce la porci predomină oasele din membrele anterioare. Extremităţile distale ale membrilor (categoria E) conţin un număr considerabil de elemente în cazul vitei, în contrast cu ovicaprinele, care au o acumulare mai mică. La porcine, variaţiile statistice nu sunt semnificative. În schimb, resturile din coloană şi cap sunt distribuite în mod similar în toate cazurile analizate. Tabelul 8 ilustrează valorile observate şi cele teoretice, iar căsuţele cu valori semnificative sunt colorate în gri.

Pe baza materialului provenit de la rumegătoarele mici s-au identificat 36 indivizi, dintre care 24 sunt ovine, 10 caprine şi doi neatribuiţi specific. În rândul caprinelor, din cei 10 indivizi, unul este tânăr (infans), patru sunt juvenili (40%), trei sub-adulţi (30%) şi doi adulţi (20%). În ceea ce priveşte oile, din cei 24 de indivizi, patru fac parte din categoria infans (17,39%), nouă din categoria juvenililor (39,13%), şase sub-adulţilor (26,09%) şi patru adulţilor (17,39%). Vârsta unei ovine nu a fost estimată. Doi indivizi neatribuiţi specific (ovicaprine) au fost sacrificaţi în stadiul adult (Tab. 6, Fig. 4). Astfel, exploatarea ovinelor s-a

¹⁴ Virag 2004, 41, 42.

concentrat pe obținerea cărnii de la animalele tinere și juvenile, sacrificându-se un număr redus de femele în perioada de maturitate corporală, totuși, a existat un procent semnificativ de animale destinate producerii de lapte, precum și pentru piei. Statistica generală a grupului arată că 14,28% dintre specimene au fost sacrificate înainte de 6 luni, 22,85% până la un an, 28,58% până la doi ani, 14,29% între 2–4 ani și 20% între 4–6 ani. Prin urmare, două treimi din lotul de rumegătoare mici au fost exploatate pentru carne, iar restul au contribuit la aprovizionarea comunității cu lapte, păr și piei.

Pe eșantionul bovinelor s-au estimat 18 indivizi, din care patru sunt tineri, sacrificați sub 2–2,5 ani (23,53%), cinci sunt sub-adulți, sacrificați între 2–3,5 ani (29,42%), șapte sunt adulți, ținuti peste 3–4 ani, până pe la 9 ani (41,17%), unul este matur, depășind 9 ani (5,88%). Raportul dintre animalele adulte-mature și imature este de 47,05% la 52,92%, ceea ce indică o exploatare mixtă a bovinelor, carne, lactate și forța de tracțiune (Tab. 7; Fig. 5).

În cazul porcinelor, s-au identificat un număr de 11 animale, dintre care două au fost tăiate înainte de 6 luni (18,18%), cinci între 6 și 12 luni (45,45%) și patru înainte de 2 ani, clasificate ca sub-adulți (36,37%). Nu au fost identificate animale cu rol reproductiv. Este posibil ca ambientul să fi facilitat menținerea unei densități naturale adecvate (Tab. 7; Fig. 6). Referitor la speciile sălbatice, nu se pot defini criterii specifice pentru exploatarea genofondului. În esență, se vâna tot ce era disponibil în zonă, vizând toate categoriile de vârstă (Fig. 7).

Referitor la tipurile de mamifere domestice întâlnite în așezările Pișcolț, datele disponibile sunt insuficiente. Dimensionările oaselor de la Urziceni nu au permis evaluări ale înălțimii la greabăn sau ale conformației corporale, materialul animalelor imature fiind prevalent. În ceea ce privește grupul rumegătoarelor mici, de la o singură ovină s-a păstrat un metatars întreg, cu lungimea de 112 mm, pe baza lui estimându-se o înălțime la greabăn de 50,85 cm (Teichert). În așezarea de la Pișcolț-Lutărie se menționează o valoare de 54,8 cm¹⁵ pentru o oaie și de 56,7 cm pentru o capră¹⁶. Și dimensionările pe lățimea oaselor indică valori mici, tipice unui schelet gracil. Date apropiate, de 55,48–62,83 cm (M=59,15 cm) s-au înregistrat și în situl de la Iclod (CCTLNI)¹⁷. Se pare că ovinele exploatate în locuirile Pișcolț aveau o conformație gracilă și o talie joasă aidoma celor din nivelele Starčevo-Criș, fiind prezent tipul *turbary sheep*. Și la Tășnad, în așezarea neolitică timpurie am identificat același tip de ovină, pentru un exemplar calculându-se o valoare de 54,28 cm (Fig. 8). În același registru dimensional se încadrează și materialul din situri ale culturii Ceramicii Lineare

¹⁵ Pop 2021, 21, 23.

¹⁶ Am calculat valoarea medie pe baza metacarpului (56,3 cm) și metatarsului (57,1 cm).

¹⁷ Bindea 2008, 152.

– Alföld din Ungaria: 46,5–61,5 cm ($M=54,9$ cm) la Tiszavasvári-Deákhalmi¹⁸; 56,7 cm la Tiszalök-Hajnalos¹⁹. Se pare că ovinele exploatate la Urziceni includeau femele cornute deşi, la acelaşi palier cronologic, se menţionează şi exemplare acornute²⁰.

Nici pentru bovine nu există date asupra înălţimii la greabăn în situri Pişcolţ. Menţionăm că vitele crescute în aşezarea neolitică timpurie de la Tăşnad erau înalte, cu înălţimi de 130–135,16 cm şi o medie de 132,6 cm (Matolcsi)²¹. Valorile crescute se datorează prevalenţei masculilor, tipul *primigenius*. Valori înalte ale taliei s-au obţinut şi pe materialul din nivelele CCTLNI de la Zau de Câmpie. Astfel, talia lor oscila între 116,7–126,8 cm, cu o medie de 120,78 cm ($n=11$)²². Nu a fost inclusă în estimare o valoare de 144,9 cm ce caracteriza un castrat, pentru a nu induce o eroare în estimarea mediei.

În materialul nostru, relativ numeroase sunt falangele 1 şi 2 de vită. În Fig. 9 am reprezentat distribuţia spaţială a valorilor lungimii (GL) şi lăţimii proximale (Bp) ale falangei 1 de la Urziceni, Zau de Câmpie, comparativ cu cele din situl de Tiszavasvári-Deákhalmi²³. Datele de la Zau de Câmpie fiind cele mai mari ocupă registrul superior al graficului, cele de la Urziceni se plasează intermediar, în schimb, cele de la Tiszavasvári-Deákhalmi sunt cele mai mici. Conform autorului, în situl maghiar prevalează femelele. Din punct de vedere al mărimii şi tipului, vitele din Tiszavasvári-Deákhalom nu diferă de cele exploatate în aşezările de la Tiszavasvári-Keresztfal, Tiszavasvári-Köztemető şi Tiszalök-Hajnalos²⁴.

Simultan, am realizat testul-t pe datele metrice ale falangelor 1 şi 2 de la vită, în vederea identificării unor potenţiale diferenţe între mediile parametrilor respectivi. Rezultatele sunt incluse în tabelul 9. Pe lungimea/ lăţimea proximală (GL/ Bp) a falangelor 1, 2 există diferenţe doar între aşezările Urziceni şi Tiszavasvári-Deákhalmi ($p=0,000$). Evident, acestea se datorează preponderanţei femelelor în situl maghiar. Pentru perechea de date Urziceni-Tăşnad nu s-au sesizat deosebiri majore ($p=0,8$; $p=0,7$). Practic, acelaşi tip de vită era exploatat în ambele situri. În cazul combinaţiei Urziceni-Zau de Câmpie apar diferenţe doar între lungimea pieselor ($p<0,03$) dar nu şi pentru lăţimea proximală ($p=0,9$). Se pare că materialul de la Zau provine de la bovine mai înalte decât cele de la Urziceni dar cu aceeaşi conformaţie corporală. O cauză ar reprezenta-o

¹⁸ Vörös 1994, 171.

¹⁹ Vörös 1994, 149.

²⁰ Vörös 1994, 171.

²¹ El Susi 2018, 54.

²² Bindea 2008, 137, Tab. 35.

²³ Vörös 1994, 167–184.

²⁴ Vörös 1989, 149–150.

eșantionul mai mic de la Urziceni, care nu cuprinde întregul palier dimensional. Am realizat un alt grafic și pe dispersia valorilor metacarpului distal (Bd/Dd) în așezările de la Tășnad, Urziceni, Zau de Câmpie și Tiszalök-Hajnalos²⁵. Rezultatele confirmă ceea ce am enunțat anterior (Fig. 10).

Pe eșantionul suinelor domestice de la Urziceni nu s-au prelevat date metrice, materialul provenind exclusiv de la specimene imature corporal. Aceeași situație este valabilă și în cazul canidelor. Doar pe o piesă de la Pișcolț-Lutărie s-a calculat înălțimea la greabăn a unui câine, aceasta fiind de 39,4 cm (Koudelka), respectiv 37,47 cm (Harcourt)²⁶. Individul respectiv era un exemplar gracil, ceva mai scund, comun epocii respective. Câteva oase de la câini cu schelet gracil și înălțimea medie, de cca 30–35 cm, aparținând tipului *turbary spitz* (*Canis familiaris palustris* Rütimeyer) au fost găsite și la Tiszavasvári-Deákalmi²⁷.

În ceea ce privește speciile sălbatice, datele sunt insuficiente pentru o caracterizare dimensională. Cu titlu informativ precizăm că pe materialul mistrețului de la Pișcolț-Lutărie s-au estimat înălțimi de 97 cm, 98,9 și 104 cm²⁸. În același sit, pe baza unui metacarp de cal sălbatic cu GL=208 mm s-a estimat o talie de 127,5 cm și un indice diafizar de 16,34²⁹.

Conform prelucrărilor statistice, comunităților neoliticului mijlociu de la Urziceni le este caracteristic un tip de economie animalieră focusat pe exploatarea ovinelor și caprinelor, acestea totalizând 42,35% ca NISP (resturi) și 46,15% ca NMI (indivizi). În plan secundar se plasează bovinele cu 34,82% ca NISP și 23,08% ca NMI, urmate de porcine cu 13,65%, respectiv 14,14%. Oile, caprele și porcul erau crescute prevalent pentru carne; în cazul rumegătoarelor mici se păstra cam o treime din efectiv pentru lapte, păr, în subsidiar piei. Baza economică utilitară era asigurată de vite, acestea fiind sacrificate în proporție de 47,05% în stadiile de tineret și sub-adulți (prevalent masculii), 52,92% din specimene fiind ținute mai mulți ani, unele până pe la 9–11 ani. Utilizarea lor la tracțiune nu a fost documentată în așezarea de la Urziceni, dar această practică era comună siturilor complexului CCTLNI³⁰.

Vânătoarea avea o contribuție redusă în plan alimentar, importantă fiind furnizarea pieilor, osului și cornului. Ca număr de resturi, speciile sălbatice reprezintă 8,71% și ceva mai mult ca număr de indivizi, 14,1%. Printre mamiferele vâdate menționăm căpriorul și cerbul, cu 2,59% respectiv 2,35%. Puține resturi are și mistrețul (1,88%), bourul (1,41%) și calul sălbatic (0,47%). Ca

²⁵ Vörös 1989, 158.

²⁶ Pop 2021, 25.

²⁷ Vörös 1994, 172.

²⁸ Pop 2021, 21, 27.

²⁹ Pop 2021, 25.

³⁰ Bindea 2008, 137.

NMI prevalează căpriorul şi mistreţul, fiecare cu câte 3,85%, apoi cerbul şi boul cu câte 2,56%. Se vâna cam ce se găsea prin împrejurimile aşezării, un factor determinant reprezentându-l protejarea suprafeţelor cultivate. În cazul căpriorului, cerbului şi mistreţului jumătate din exemplarele capturate erau tinere şi subadulte. Cervidele erau vâdate mai ales în sezonul cald. Zona era bogată în resurse naturale oferite de reţeaua hidrografică ce împânzea teritoriul. Se practica un pescuit la scară mult mai largă decât o evidenţiază eşantionul. Am determinat o singură vertebră de somn, specie comună ambientului acvatic al mlaştinii Ecedea. Şi culesul moluștelor se făcea sezonier, în eşantion am identificat 34 valve de scoică (5,89%), majoritatea fragmentate.

Teritoriul de manifestare a grupului Pişcolţ era caracterizat printr-un ambient în care, în sezonul ploios apa inunda numeroase suprafeţe, după retragere acestea devenind terenuri fertile, cu multă vegetaţie, propice creşterii în special a ovinelor. Se pare că, în ambele aşezări Pişcolţ, creşterea ovicaprinelor era prioritară, condiţiile de mediu fiindu-le favorabile. Acestea totalizează 39,84% în staţiunea eponimă şi 42,35% la Urziceni. Creşterea bovinelor ocupa o poziţie secundară în ambele cazuri, cu 27,84%, respectiv 34,82%; porcinele domestice aveau proporţii mult mai reduse, 17,28% la Pişcolţ-Lutărie şi 13,65% la Urziceni. Raportul dintre speciile domestice şi cele sălbatice este de 14,43% la 85,57% la Pişcolţ-Lutărie şi 8,71% la 91,29% în cel de-al doilea sit³¹.

În unele aşezări Alföld situaţia este puţin diferită. Astfel, la Debrecen-Nyulas (Toyota-Szalon), resturile de bovine au reprezentat două treimi din fragmentele identificabile (47 frgm.), pe locul secund plasându-se ovicaprinele cu 16 oase şi porcul cu numai cinci resturi³². Autorul studiului sesizează similitudini cu compoziţia faunei din siturile Starčevo-Criş din Ungaria, în care existau multe oi şi puţin porc, în raport de 3/1. Se pare că, în locuirile respective, modelul economic tipic neoliticului timpuriu, bazat predominant pe grâu şi ovine a suferit unele schimbări schimbări, în sensul că, bovinele au înlocuit oile ca specie prevalentă, iar porcii, a căror contribuţie era neglijabilă în economia Körös, au crescut în importanţă. Fauna de la Tiszalök-Hajnalos, Tiszavasvári-Kerseztfal şi Tiszavasvári-Köztemető este caracterizată prin mai multe resturi de vită, în plan secundar urmând ovinele şi apoi suinele. Astfel, la Tiszalök-Hajnalos+Tiszalök-Köztemető (luate împreună conform statisticii respective) bovinele înregistrează 55,8%, urmate de ovicaprinele cu 25,47% şi suine domestice cu 14,98%. Totuşi ca NMI ordinea este oaie – vită – porc³³. În schimb, la Tiszavasvári-Deákalmi dűlő (campania 1992), ovicaprinele sunt

³¹ Pop 2021, 29, Tab. 7.

³² Bartosiewicz 2006–2007, 58, Fig. 2.

³³ Vörös 1989, 157, Tab. 5. Menţionez că pentru siturile maghiare am estimat frecvenţele în procente pe baza numărului de resturi publicate.

mai multe (46,43%), urmate de bovine (41,71%) și porc (8,23%)³⁴. Aceeași prevalență a rumegătoarelor mici este notată și la Kompolt-Kistér, acestea înregistrând 62,98%, urmate de bovine cu 21,3% și porc cu 12,47%³⁵. Vânătoarea are o pondere redusă în așezările mai sus enunțate, ea variază între 2,6% la Kompolt-Kistér, 3,4% la Tiszavasvári-Deákalmi și 3,56% la Tiszalök-Hajnalos +Tiszalök-Köztemető. Unele specii, precum cerbul și bourul aveau densități mici în arealul așezărilor, iar pentru altele, precum căpriorul și mistrețul existau condiții ambientale favorizante unei densități mai mari (Fig. 11).

Concluzii

Așezarea de la Urziceni se distinge printr-un model economic centrat pe creșterea ovinelor, caprinelor și porcului, destinate satisfacerii necesarului de carne însă, din punct de vedere utilitar, bovinele constituiau fundamentul economic. Vânătoarea era o activitate ocazional practică, concentrându-se pe specii precum căpriorul și mistrețul, care beneficiau de condiții favorabile în zonă. Pescuitul și culesul moluștelor completau nevoile alimentare sezoniere ale comunității. Din punct de vedere dimensional, populațiile de animale nu diferă de cele întâlnite în așezările neolitice timpurii din zonă; o menționăm pe cea de la Tășnad, având în vedere lipsa altor date. Sistemul economic al așezărilor Pișcolț se bazează pe exploatarea rumegătoarelor mici, cu un accent principal pe producția de carne și, secundar, pe bovine, care erau utilizate pentru produsele secundare, inclusiv laptele și forța de muncă. Unele discrepanțe între economiile animaliere ale așezărilor Pișcolț și Alföld se datorează și eșantioanelor nu foarte bogate în materiale, deși situările au beneficiat de condiții ambientale întrucâtva similare. Cert este că economiile neoliticului timpuriu și-au pus amprenta în mod diferit asupra celor ale neoliticului dezvoltat totuși, sub raport dimensional, s-au exploatat aceleași tipuri de animale.

BIBLIOGRAFIE

Azorit *et alii* 2002,

C. Azorit, M. Analla, R. Carasco, J. A. Calvo, J. Muñoz-Cobo, *Teeth eruption pattern in red deer (Cervus elaphus hispanicus) in southern Spain*, în *Anales de Biología*, 24, 2002, 107–114.

Bartosiewicz 1999,

L. Bartosiewicz, *A lelöhely allatcsontanyaga – archaeozoológia*, în T. Petercsák, ed., *Kompolt-Kistér: újkőkori, bronzkori, szarmata és avar leleohely leletmentoe ásatás az M3-as*

³⁴ Vörös 1994, 168, Tab 1.

³⁵ Bartosiewicz 1999, 324, Tab. 1.

autópálya nyomvonalán; a Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site rescue excavation at the M3 motorway, Dobó István Vármúzeum, 1999, 279–338.

Bartosiewicz 2006,

L. Bartosiewicz, *Alföld Linear Pottery culture animal remains from the settlement of Debrecen-Nyulas („Toyota-Szalón”), Eastern Hungary*, în *Ősrégészeti Levelek*, 8–9, 2006–2007, 57–61.

Bridault et alii 2000,

A. Bridault, J. D. Vigne, M. P. Horard-Herbin, E. Pellé, P. Fiquet, M. Mashkour, *Wild boar-age at death estimates: the relevance of new modern data for archaeological skeletal material. 1. Presentation on the corpus. Dental and epiphyseal fusion ages*, în *IBEX. Journal of Mountain Ecology*, 5, 2000, 11–18.

El Susi 2018,

G. El Susi, *Preliminary report on the faunal remains from the Early Neolithic site (Starčevo-Criş IIIB-IVA) at Tăşnad – Sere, Satu Mare County*, în *Studii de Preistorie*, 15, 2018, 51–71.

Von den Driesch 1976,

A. Von den Driesch, *Guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. Peabody Museum Bulletin 1*, Harvard University, Cambridge, 1976.

Grant 1982,

A. Grant, *The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates*, în B. Wilson, C. Grigson, S. Payne, eds., *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, BAR IS 109, 91–108.

Pop 2021,

X. Pop, *Investigaţii arheozoologice efectuate în situl neolitic de la Pişcolt „Lutărie”(jud. Satu Mare)*, în *ActaMP*, 43, 2021, 17–50.

Reitz, Wing 2008,

J. Reitz, E. S. Wing, *Zooarchaeology*, IInd Edition, Cambridge, Manuals in Archaeology, www.cambridge.org.

Schmid 1972,

E. Schmid, O. Garraux, *Atlas of animal bones: for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*, Elsevier Publishing Company, 1972.

Tomé 1999,

C. Tomé, *Mise en place de référentiels d'âges squelettiques et dentaire chez le chevreuil (Capreolus capreolus). Applications arheozoologiques*, în D.E.A. *Environnement et Archéologie*, dissertation, 1–96, carine.tome.free.fr/biblio/dea.htm.

Udrescu *et alii* 1999,

M. St. Udrescu, L. Bejenaru, C. Hrișcu, *Introducere în arheozoologie*, Iași, 1999.

Virag 2000–2004,

C. Virag, *Așezările grupului neolitic Pișcolț în nord-vestul României*, în *Satu Mare. Studii și Comunicări, Seria Arheologie*, 13–21/ 1, 2000–2004, 13–26.

Virag 2004,

C. Virag, *Cercetari arheologice la Urziceni-Vamă*, în *ActaMP*, 26, 2004, 41–76.

Vörös 1989,

I. Vörös, *Újkőkori állatcsont leletek a nyíri Mezőségről*, în Kurucz Katalin, *A Nyíri Mezőség neolitikuma*, Doctoral dissertation, Jóna András Múzeum Kiadványai, 28, Nyíregyháza, 1989, 137–161.

Vörös 1994,

I. Vörös, *Animal husbandry and hunting in the Middle Neolithic settlement at Tiszavasvári-Deákalmi dűlő (Upper Tisza region)*, în *NJAMÉ*, 36, 1994, 167–84.

ANIMAL EXPLOITATION IN THE MIDDLE NEOLITHIC SETTLEMENT (PIȘCOLȚ GROUP) AT URZICENI-VAMĂ, SATU MARE COUNTY

Abstract

Although a variety of Pișcolț sites have been excavated, only one recent faunal analyses has been published. This contribution includes a collection of bones from the site Pișcolț-Lutărie. The present sample, which is relatively small aims to provide further information regarding the management of domestic species, their racial types, and the use of local natural resources. This faunal lot consists of 577 fragments obtained from the Urziceni-Vamă settlement, attributed to the Pișcolț II phase. The fragments were collected from three points, the customs area with 545 bones, the Duty Free Shop I area with a Neolithic inhumation grave (M3), the Duty Free Shop II area with 10 bones and the Duty Free Shop III area with 22 bones.

The statistical analysis indicates that the Middle Neolithic communities at Urziceni exhibited an animal economy primarily centered on the using of sheep and goats, which accounted for 42.35% as NISP and 46.15% as NMI. Cattle were of secondary importance, representing 34.82% as NISP and 23.08% as NMI, while pigs followed with 13.65% and 14.14%, respectively. The primary purpose for sheep, goats, and pigs raising was the meat; however, it is noted that approximately one-third of the small ruminant population was maintained for milk, hair, and, to a lesser extent, skin. The economic framework was significantly supported by cattle, which were slaughtered at a rate of 47.05% during their youth and sub-adult stages, primarily males. In contrast, 52.92% of the cattle were kept for several years, with some surviving for as long as 9 to 11 years. There is no evidence of their

utilization for traction in the Urziceni settlement; however, this practice is widely recognized at other sites associated with the CCTLNI complex.

The role of hunting in food procurement was modest, yet it provided significant resources such as skins, bones, and horns. In terms of remains, wild species accounted for 8.71% as fragments, with a slightly increased quota as individuals (14.1%). Notable, among the hunted mammals are the roe deer and red deer, which comprised 2.59% and 2.35% respectively. The wild boar (1.88%), aurochs (1.41%), and wild horse (0.47%) were also present, albeit in limited quantities. The local population hunted various species found in the vicinity of the settlement, with an emphasis on the protection of their crops. In the case of roe deer, red deer, and wild boar, it was observed that half of the captured individuals were either young or subadult. Deer were hunted, especially in the warm season. The area was abundant in natural resources, facilitated by the hydrographic network that traversed the territory. Fishing was practiced on a much larger scale than what is represented in the sample. We identified a single vertebra from a catfish, a species commonly in the aquatic habitats of the Ecedea marsh. Furthermore, molluscs were collected on a seasonal basis, our sample documenting 34 valves (5.89%), most of which were fragmented.

Tabel 1. Distribuția oaselor (NISP) în complexe/ Distribution of bones as NISP in features

	Zona vămii/ Suprafața I					DFS II*	DFS III**	Total	
Complexe	Cx. 1	Cx. 2	Cx. 6	Cx. 10	Strat	S IV	Cx. 9	NISP	%
Ovis/Capra	130	10	3		27	2	8	180	42,35
Bos taurus	111	8	4	2	17	3	3	148	34,82
Sus domesticus	47	7			2		2	58	13,65
Canis familiaris	1				1			2	0,47
Specii domestice	290	25	7	2	47	5	13	388	91,29
Cervus elaphus	9				1			10	2,35
Capreolus c.	10						1	11	2,59
Sus scrofa	6				1	1		8	1,88
Bos primigenius	5		1					6	1,41
Equus sp.	1				1			2	0,47
Specii sălbatice	30		1		3	1	1	37	8,71
Total determinate	320	25	8	2	50	6	14	425	100
Bos/Cervus	34				6			40	
Așchii	43	6	3	3	10	4	8	77	
Pisces	1							1	
Unio sp.	23	6			5			34	
Total	421	37	11	5	71	10	22	577	

* DFS II – Duty Free Shop II; ** DFS III – Duty Free Shop III

Tabel 2. Distribuția numărului minim de indivizi (NMI) în complexe/ Distribution of bones as MNI in features

	Zona vămii					DFS II	DFS III	Total	
Complexe	Cx. 1	Cx. 2	Cx. 6	Cx. 10	Strat	S IV	Cx. 9	NMI	%
Ovis/Capra	27	3			4	1	1	36	46,15
Bos taurus	10	1	1	1	3	1	1	18	23,08
Sus domesticus	9	1					1	11	14,1
Canis familiaris	1				1			2	2,56
Specii domestice	47	5	1	1	8	2	3	67	85,9
Cervus elaphus	2							2	2,56
Capreolus c.	2						1	3	3,85
Sus scrofa	2					1		3	3,85
Bos primigenius	1		1					2	2,56
Equus sp.	1							1	1,28
Specii sălbatice	8		1			1	1	11	14,1
Total determinate	55	5	2	1	8	3	4	78	100

Tabel 3. Distribuția elementelor anatomice de bovine în complexe/ Distribution of bovine anatomical elements in features

Os	Cx. 1	Cx. 10	Cx. 2	Cx. 6	Strat S I	S IV	Cx. 9	Total	%
Neurocraniu	3				1			4	29 19,59%
Viscerocr.	6							6	
Dentes sup.	5				1			6	
Mandibula	9							9	
Dentes inf.	3					1		4	
Vertebrae	3				1			4	46 30,08%
Atlas	3			1				4	
Axis	1		1			1		3	
Costae	21		3	3	6		2	35	
Scapula	5					1		6	14 9,46%
Humerus	4							4	
Radius	4							4	
Pelvis	1							1	9 6,08%
Femur	4	1						5	
Tibia	3							3	
Carpalia	4				2			6	50 34,79%
Metacarpus	4	1					1	6	
Tarsalia	6		1		1			8	
Metatarsus	4				2			6	
Metapodalia			1		1			2	
Phalanx 1	11				1			12	
Phalanx 2	5		1					6	
Phalanx 3	2		1		1			4	
Total	111	2	8	4	17	3	3	148	100%

Tabel 4. Distribuția în complexe a elementelor anatomice de ovine și caprine/ Distribution of Caprinae anatomical elements in features

Os	Cx. 1	Cx. 2	Cx. 6	Strat S I	S IV	Cx. 9	Total	%
Neurocraniu	4			1			5	31
Viscerocr.	4		1				5	17,22%
Mandibula	17			2			19	
Dentes inf.					1	1	2	
Vertebrae	12		1	4			17	66
Atlas	3						3	36,67%

Os	Cx. 1	Cx. 2	Cx. 6	Strat S I	S IV	Cx. 9	Total	%
Axis	2						2	
Costae	29	4		8		3	44	
Scapula	14			2		1	17	38
Humerus	3			2			5	21,11%
Radius	10		1	2		1	14	
Ulna	2						2	
Pelvis	6			1			7	27
Femur	6			1			7	15%
Tibia	8	4		1			13	
Metacarpus	4			3			7	
Metatarsus	4	2				2	8	18
Metapodalia					1		1	10%
Phalanx 1	2						2	
Total	130	10	3	27	2	8	180	100

Tabel 5. Distribuția în complexe a elementelor anatomice de porc/ Distribution of pig anatomical elements in features

Os	Cx. 1	Cx. 2	Strat S I	Cx. 9	Total	
Neurocranium	2		1		3	15
Viscerocr.	3			1	4	25,86%
Dentes sup.						
Mandibula	6	1			7	
Dentes inf.		1			1	
Vertebrae	7				7	14
Atlas	1				1	24,14%
Costae	6				6	
Scapula	6	1			7	17
Humerus	1				1	29,32%
Radius	3				3	
Ulna	4	1		1	6	
Pelvis	1		1		2	6
Femur	2				2	10,34%
Tibia	2				2	
Tarsalia		1			1	6
Metatarsus	1	2			3	10,34%
Metapodalia	1				1	
Phalanx 2	1				1	
Total	47	7	2	2	58	100

Tabel 6. Profile de sacrificare la ovine și caprine/ Slaughter profiles in sheep and goats

Vârstă	Stadiu	Oaie	%	Capră	%	O/C	Total	%
0–2 luni	infans	3	13,04				3	8,57
2–6 luni	infans	1	4,35	1	10		2	5,71
6–12 l	juvenil	6	26,09	2	20		8	22,85
12–16 l	juvenil	3	13,04	1	10		4	11,43
16–18 l	juvenil			1	10		1	2,86
18–24 l	s-adult	1	4,35				1	2,86
21–23 l	s-adult	2	8,7	2	20		4	11,43
2–3 ani	s-adult	3	13,04	1	10		4	11,43
3–4 ani	adult			1	10		1	2,86
4–6 ani	adult	4	17,39	1	10	2	7	20
Total		23	100	10	100	2	35	100
Nedet.		1						

Tabel 7. Profile de sacrificare la vită și porc/ Slaughter profiles in cattle and pig

Vită	NMI	%	Stadiu	Porc	NMI	%	Stadiu
1,5–2 ani	1	5,88	juvenil	0–2 luni	1	9,09	infans
< 2–2,5 ani	3	17,65	juvenil	4–6 luni	1	9,09	infans
2–3 ani	4	23,54	s-adult	6–8 luni	1	9,09	juvenil
3–3,5 ani	1	5,88	s-adult	8–12 luni	4	36,36	juvenil
>3,5–4 ani	2	11,76	adult	16–18 luni	3	27,28	s-adult
4–6,5 ani	2	11,76	adult	< 24 luni	1	9,09	s-adult
6,5–9 ani	3	17,65	adult	Total	11	100	
9–11 ani	1	5,88	matur				
Total	17	100					
Nedet	1						

Tabel 8. Valorile testului Chi² aplicat pe distribuția grupelor anatomice/ Chi² test values applied to bones' distribution by body regions.

Specii	Vită		Ovicaprine		Porc	
Valori	observate	teoretice	observate	teoretice	observate	teoretice
A	29	29	31	35	15	11
B	46	48	66	59	14	19
C	14	27	38	32	17	11
D	9	16	27	20	6	6
E	50	28	18	34	6	11
Test Chi ² =47,83; p<0,000; df=8						

A-cap; B-coloană; C-centuri + părți proximale ale membrelor anterioare; D-centuri + părți proximale ale membrelor posterioare; E-extremități distale ale membrelor

Tabel 9. Valorile t-test aplicat falangelor de vită/ The t-test values applied to cattle phalanges

Parametrii	Situri de comparat		Valoare t	Valoare p
Ph1-GL	Urziceni	Tășnad	t=0,33	p=0,8
Ph1-GL	Urziceni	Zau de Câmpie	t=2,14	p<0,03
Ph1-GL	Urziceni	Tiszavasvári-D.	t=8,44	p=0,000
Ph1-Bp	Urziceni	Tășnad	t=0,53	p=0,6
Ph1-Bp	Urziceni	Zau de Câmpie	t=0,36	p=0,7
Ph1-Bp	Urziceni	Tiszavasvári-D.	t=2	p=0,06
Ph2-GL	Urziceni	Tășnad	t=0,38	p=0,7
Ph2-GL	Urziceni	Zau de Câmpie	t=1,35	p=0,2
Ph2-GL	Urziceni	Tiszavasvári-D.	t=4,58	p=0,000
Ph2-Bp	Urziceni	Tășnad	t=0,79	p=0,4
Ph2-Bp	Urziceni	Zau de Câmpie	t=0,14	p=0,9

Tiszavasvári-Deákalmi (Tiszavasvári-D.)

Tabel 10. Frecvențele unor specii în situri Pișcolț și Alföld/ Frequencies of some species in Pișcolț and Alföld sites

Situri	Urziceni	Pișcolț-Lutărie	Tiszavas-vári-Deákalmi	Kompolt-Kistér	Tiszaölök-Hajnalos+Tiszaölök-Köztemető
Cultură	Pișcolț	Pișcolț	Ceramica Lineară – Alföld		
Ovicaprine	42,35	39,84	46,43	62,98	25,47
Vită	34,82	27,84	41,71	21,3	55,8
Porc	13,65	17,28	8,23	12,47	14,98
Câine	0,47	0,61	0,22	0,65	0,19
Vânat	8,71	14,43	3,4	2,6	3,56
Domestice	91,29	85,57	96,6	97,4	96,44

Date metrice/ Measurements

Mandibula

Context	P2-M3	M1-M3	LM3	Taxon
Cx. 1	100		39	Vită
Cx. 1		48,5	22	Capră
Cx. 1	70	46	23	Oaie

Atlas

Context	BFcr	BFcd	GB	GL	Taxon
Cx. 6	82				Vită

Cx. 1	107		165		Bour
Cx. 1		43	56	45	Capră
Cx. 1	38,5			38,5	Oaie
Cx. 1	39,5	39	55		Oaie
Cx. 1	50	44	72	39	Porc

Axis

Context	BFcr	LCDe	SBV	Taxon
Cx. 1	49,5	68	30,5	Capră
Cx. 1	48			Oaie

Scapula

Context	SLC	LG	GLP	Taxon
Cx. 1		71,5	56	Vită
Cx. 1		81	67	Vită
Cx. 1	54,5			Vită
Cx. 1		69,5	57,5	Vită
Cx. 1	19	30,5	22,5	Capră
Cx. 1	14	26	20,5	Oaie
Cx. 1	14	27	21,5	Oaie
Cx. 1	16	28	21	Oaie
Cx. 1	17,5	29	18	Oaie
Cx. 1	17,5	29	23	Oaie
Cx. 1	18	29,5	29,5	Oaie
Cx. 1		26,5	17	Căprior

Humerus

Context	Bd	Dd	Taxon
Cx. 1		50	Cerb
Cx. 1	26,5		Căprior
Cx. 1	28,5	27,5	Căprior

Radius

Context	BFp	Bp	Dp	Taxon
Cx. 1	25,5	26,5	14	Capră
Cx. 1	24	25	12	Oaie
Cx. 1	25	27	14,5	Oaie
Cx. 1	23	25	12,5	Oaie
Cx. 1		29	19	Porc

Metacarp

Context	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
Cx. 1				36,5	Vită
Cx. 1			63,5	33	Vită
Cx. 9			65	33,5	Vită
Cx. 1			68,5	36,5	Vită
Cx. 1	69	39			Vită
Cx. 1	24	16,5			Capră
Cx. 1	26,5	18			Capră

Metatars

Context	GL/Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
Cx. 1	69	37			Vită
Cx. 1	112/16,5	17	18	12	Oaie
Cx. 1			19	12,5	Oaie
Cx. 1			20,5	13	Oaie

Tibie

Femur

Context	Bd	Dd	Taxon	Context	Bp	Bd	Taxon
Cx. 2	21	17,5	Oaie	Cx. 1	37,5		Oaie
Cx. 2	23,5	19	Ovic.	Cx. 1		34	Oaie
Cx. 2	24,5	18,5	Ovic.				

Centrotars

Calcaneu

Context	GL	Taxon	Context	GL	Gb	Taxon
Cx. 2	56	Vită	Cx. 6	150	54	Bour
Cx. 1	62	Vită				

Astragal

Context	GLI	GLm	Bd	Taxon
Cx. 1	69	64	47	Vită
Cx. 1	60	56	47	Cerb
Cx. 1	32	30,5	18	Căprior

Ph I

Context	GL	Bp	Taxon
Cx. 1	58	31,5	Vită
Cx. 1	59	30	Vită
Cx. 1	59	32	Vită

Cx. 1	61	37	Vită
Cx. 1	62	34	Vită
Cx. 1	63,5	35	Vită
Cx. 2	65,5	32	Vită
Cx. 1	65	31,5	Vită
Cx. 1	65	34	Vită
Cx. 1	65	34,5	Vită
Cx. 1	70	31	Vită

Ph II

Acetabular

Context	GL	Bp	Taxon	Context	LAR	Taxon
Cx. 1	41,5	29	Vită	Cx. 1	22	Oaie
Cx. 1	43	31	Vită	Cx. 1	24	Oaie
Cx. 1	44	33,5	Vită	Cx. 1	24,5	Oaie
Cx. 1	44	33,5	Vită	Cx. 1	29	Porc
Cx. 1	44		Vită	Cx. 1	25	Căprior
Cx. 1	49	42	Bour			

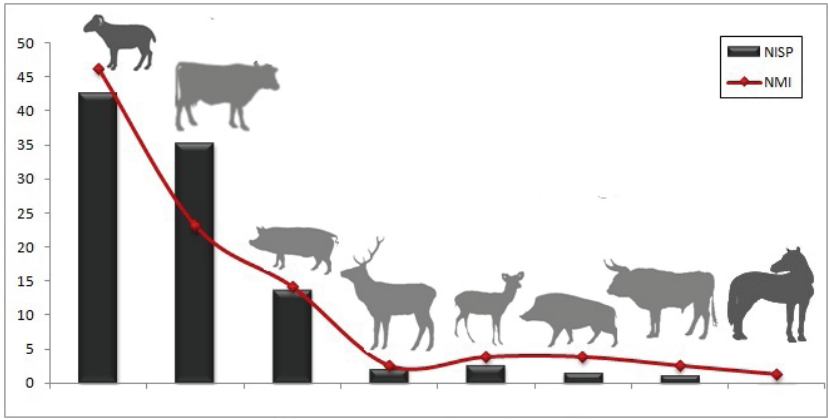

Fig. 1. Frecvențele speciilor în situl de la Urziceni. /
Frequency of species in the Urziceni site.

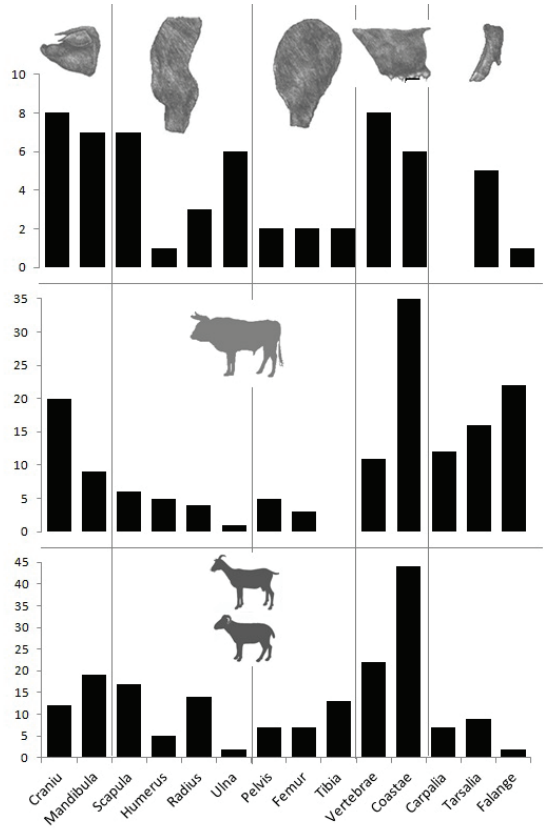

Fig. 2. Distribuția oaselor pe criterii anatomice. / Bone
distribution based on anatomical criteria.

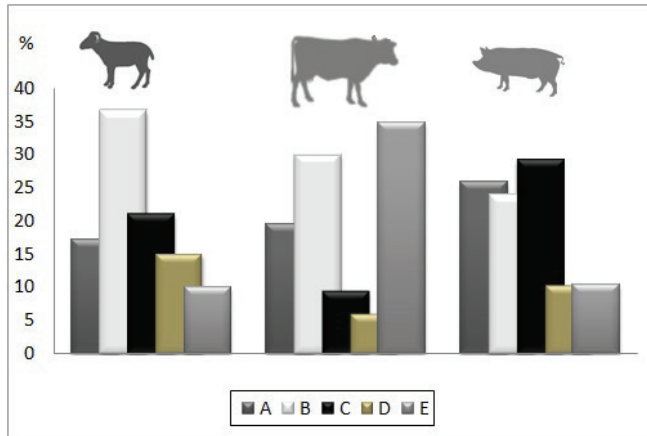

Fig. 3. Valorile testului Chi2 aplicate pe distribuția oaselor pe regiuni corporale. / Chi2 test values applied to bones' distribution by body region.

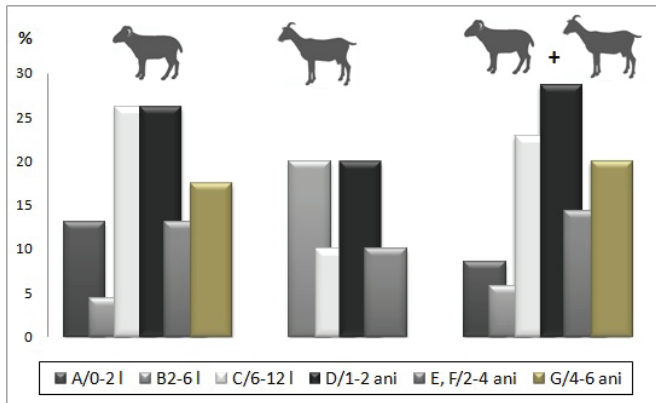

Fig. 4. Clasele de vârstă la ovicaprine. / Sheep- goat age groups.

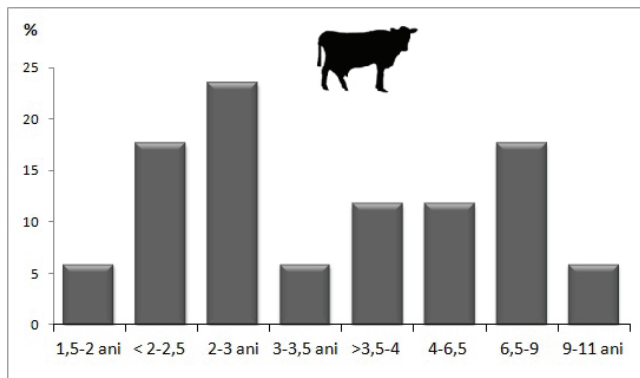

Fig. 5. Clasele de vârstă la bovine. / Cattle age groups.

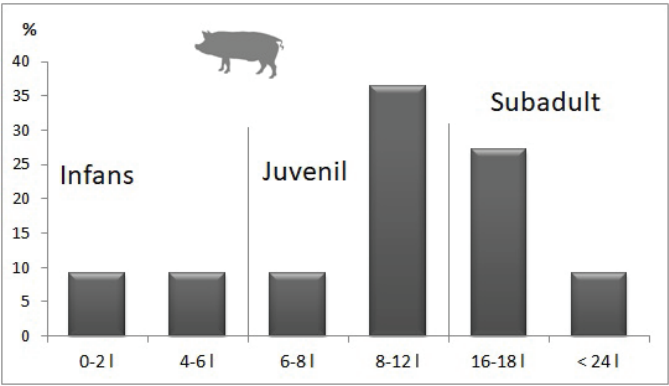

Fig. 6. Clasele de vârstă la suine. / Suids age groups.

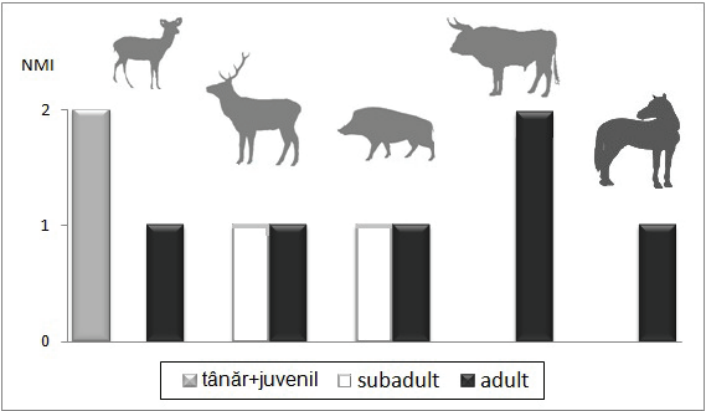

Fig. 7. Clasele de vârstă la speciile sălbatice. / Wild specie age groups.

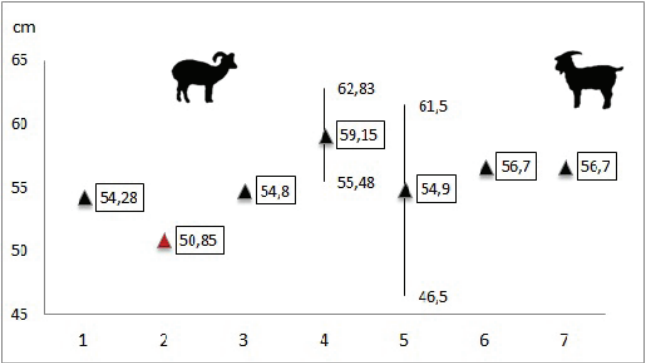

Fig. 8. Talia oilor în situri neolitice. / Sheep size in Neolithic settlements.

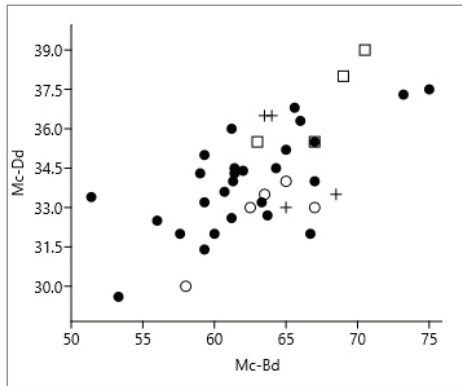

Fig. 9. Distribuția parametrilor falangei 1 la bovine (GL/Bp). / Scatter diagram of cattle Ph1 measurements (GL/Bp).

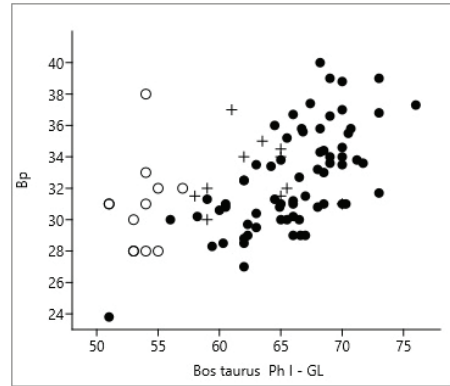

Fig. 10. Distribuția parametrilor metacarpului distal la bovine (Bd/Dd). / Scatter diagram of cattle distal metacarpal measurements (GL/Bp).

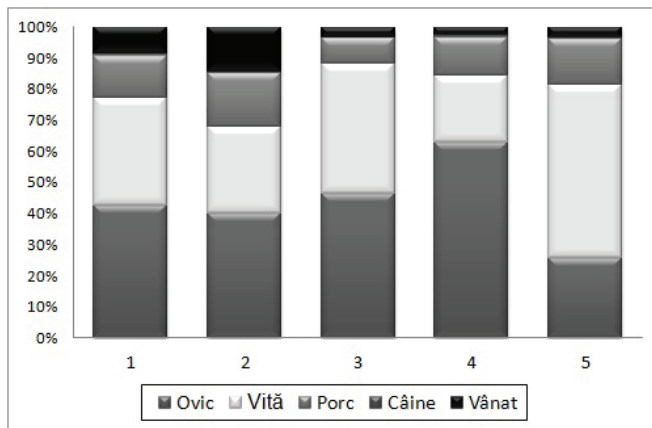

Fig. 11. Frecvențele speciilor în situri Pişcolţ şi Alföld. / Species frequencies in Pişcolţ and Alföld sites: 1- Urziceni; 2- Pişcolţ-Lutărie; 3- Tiszavasvári-Deákalmi; 4- Kompolt-Kistér; 5-Tiszalök-Hajnalos +Köztemető.

Fig. 12. Oase de porc din mormântul-M2. / Pig bones from the grave M2.

Fig. 13. Răzuitor de os din mormântul-M3. / Bone scraper from the grave M3.

CULTUL EROILOR ÎNTEMEIETORI ÎN COLONIILE MILESIENE DIN PROPONTIDA ȘI DE LA PONTUL EUXIN

Remus Mihai Feraru*

Cuvinte-cheie: cult, erou întemeietor, colonii milesiene, Propontida, Pontul Euxin

Keywords: cult, heroic founder, Miletian colonies, Propontida, Pontus Euxinus

Lumea eroilor rămâne un subiect de actualitate pentru cercetătorii interesați de originile și întemeierea cetăților grecești, întrucât această temă a fost adesea tratată mai ales dintr-o perspectivă mitologică. Lumea eroică se află în centrul reprezentării originilor și a întemeierii cetăților în lumea greacă. De la Homer la Pausanias, grecii au prezentat în general întemeierea unei cetăți ca fiind inițiativa unui erou mitic sau legendar, sau chiar a unui personaj istoric eroic. Un erou este un om care devine „erou” doar după trecerea sa în neîntinț. Însă moartea nu le conferă eroilor aceeași putere ca cea atribuită altor defuncți; viața eroilor, faptele lor, sunt cele care îi individualizează și dau naștere eroizării. Cu alte cuvinte, un cult specific le este consacrat eroilor doar după moarte, și nu pentru că au decedat¹.

În ceea ce privește cultul său, eroul este un muritor care este ridicat la onoruri eroice după moartea sa. „Desigur, nu toți oamenii devin eroi după moartea lor. Doar bărbații a căror viață este plasată într-un trecut îndepărtat și care ocupă un loc important în legendă² sau în istorie³ (strămoș, întemeietor, protector; aceștia simbolizează identitatea locală) pot să năzuiască la statutul de erou”⁴. Mormântul este locul de cult obișnuit al eroului⁵. Ritualul eroic seamănă adesea cu ritualul funerar⁶. Diferența majoră dintre cultul eroilor și cultul funerar este că primul se repetă pe parcursul mai multor ani. Pausanias arată că

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: remusferaru@yahoo.fr

¹ Boudrot 2002, 175.

² Vezi de exemplu Herodot, VIII, 44; Pausanias, I, 26, 5 (Erechtheus).

³ Vezi de exemplu Plutarh, *Vies (Cimon)*, 19; Pausanias, IX, 6–8. (Cleomenes).

⁴ Stratiki 2002, 71.

⁵ Herodot, V, 47; Pausanias, IV, 32, 3,

⁶ Pausanias, VI, 23, 3.

grecii își cinsteau eroii prin aproape toate tipurile de sacrificii. „Există diferențe între practicile rituale din diferitele regiuni în privința cultelor locale, însă toate aceste practici au un element comun: eroii erau cinstiți pe mormântul lor”⁷.

„Spre deosebire de defuncții obișnuite, ale căror morminte se aflau în cimitirele din afara cetății, mormintele și sanctuarele eroilor (*hérôa*) se găseau aproape pretutindeni. Mormintele eroilor se găseau în cetate, mai precis în *agora*⁸, pe acropolă⁹, la porțile cetății¹⁰ și cât mai aproape de teritoriul său rural (*chôra*)¹¹. Sanctuarele zeilor din interiorul sau din afara cetății, cuprindeau adesea morminte ale eroilor”¹². Eroii aveau o relație specială cu mormintele lor, pentru că în locul unde erau îngropați puterea lor era cea mai evidentă¹³. „Locuitorii unei regiuni erau obligați să-i cinstească pe eroi prin sacrificii¹⁴, ofrande¹⁵, libații¹⁶ sau concursuri¹⁷ ca să le facă pe plac și să beneficieze de ajutorul lor”¹⁸.

Culte eroilor întemeietori ai coloniilor milesiene din Propontida și de la Pontul-Euxin fac în continuare obiectul cercetării noastre. Așa-numiții *oikistai-archegetai*, care stăteau la originea cetăților, vor deveni în scurt timp ființe excepționale cărora grecii le vor aduce cinstiri speciale. Pentru locuitorii unei noi colonii, eroul întemeietor era, fără îndoială, o figură de o importanță excepțională, deoarece nu doar că era persoana care a obținut, de la oracol, acordul zeilor pentru a întemeia propria lor cetate, ci avea și responsabilitatea de a păstra obiceiurile ancestrale ale coloniștilor stabiliți pe un pământ nou și necunoscut; astfel, eroul întemeietor devenea legătura simbolică între coloniști și orașul lor mamă sau metropolă. Prin urmare, nu este de mirare faptul că acești eroi fondatori – și alți eroi care erau într-un fel sau altul asociați cu regiunea respectivă – au devenit imediat obiectul unui cult care fusese celebrat în jurul mormântului lor sau al presupusului lor mormânt, un cult care adesea precedase cultul organizat al zeilor înșiși. Acest cult avea, într-adevăr, o importanță suplimentară pentru colonie: era un semn al independenței sale religioase, întrucât

⁷ Stratiki 2002, 71.

⁸ Herodot, V, 89, 3; Pausanias, II, 3, 6; voir aussi Malkin 1987, 203.

⁹ Pausanias, I, 26, 2, 5.

¹⁰ Pausanias, V, 4, 4.

¹¹ Pausanias, I, 2, 3; II, 2, 4; III, 12, 8.

¹² Stratiki 2002, 72 avec n. 14.

¹³ Plutarh, *Vies (Thésée)*, XXXVI, 2; pentru cultul lui Thezeu, vazi Calame 1996; pentru Aristomenes, vezi Pausanias, IV, 32, 3–4.

¹⁴ Plutarh, *Vies (Thésée)*, VIII, 41, 1.

¹⁵ Plutarh, *Vies (Thésée)*, IV, 30, 3.

¹⁶ Plutarh, *Vies (Thésée)*, IV, 14, 8.

¹⁷ Thucydides, V, 11.

¹⁸ Stratiki 2002, 72.

întemeietorul său era o figură de cult atașată doar acestei cetăți. Mai precis, eroul întemeietor și cultul său simbolizau identitatea noii cetăți. Cultul *oikistului* era o practică universală în coloniile grecești și era oficiat anual în jurul mormântului întemeietorului, înmormântat acum în inima noului *polis*: agora sa¹⁹. Acest cult constituie primul cult cu adevărat independent, un cult cu adevărat propriu și care, probabil, a jucat un rol în formarea conștiinței individualității și a autonomiei prin care se remarcă *polis*-ul grec. Totodată, cultul *oikistului* a ajuns să fie un punct central al identității politice al noii cetăți. Acesta este motivul pentru care locul de înmormântare și de cult al eroului întemeietor a fost amplasat în *agora*, simbolul fizic al noului *polis*²⁰.

1. Cultul eroului întemeietor al Cyzicului

Cetatea Cyzic, o colonie milesiană de pe coasta sudică a Propontidei, ar fi fost întemeiată de către eroul eponim Kyzikos. Apollonius din Rodos consemnează o tradiție conform căreia cetatea Cyzic își trage numele de la Kyzikos, regele Dolionilor (tracii locali), care fusese ucis accidental de către Iason și argonauți²¹. Aceștia din urmă instituieră un cult în cinstea lui Kyzikos²². Această tradiție arată că cultul eroului Kyzikos a făcut parte integrantă din viața religioasă a Cyzicului încă de la fondarea coloniei²³. De asemenea, Apollonius relatează că cyzicienii instituieră culte eroice în cinstea camarazilor regelui Kyzikos, care au fost uciși de către Iason, Heracles și ceilalți argonauți²⁴.

Amintirea cultului dedicat eroului fondator al Cyzicului rămâne vie în mitul întemeierii orașului, evocat de către Apollonius din Rodos a cărui principală sursă de inspirație este istoricul Dei(l)ochos (prima jumătate a secolului al IV-lea î.Hr.), originar din Cyzic sau Proconnes²⁵. Nici Dei(l)ochos, nici Apollonios din Rodos nu ne furnizează informații concrete despre cultul eroului eponim din Cyzic. Dei(l)ochos amintește de mormântul eroului de pe câmpia Leimonion, în jurul căruia pare să se fi dezvoltat prima formă de cult dedicată lui Kyzikos²⁶. Imaginea lui Kyzikos apare pe monedele de electrum din Cyzic, bătute în prima jumătate a secolului al IV-lea î. Hr., o perioadă care

¹⁹ Malkin 1987, 189.

²⁰ Malkin 1987, 200, 203.

²¹ Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, I, vv. 1032–1035.

²² Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, I, vv. 1071–1077; Ehrhardt 1995, 26–30.

²³ Herda 2016, 101.

²⁴ Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, I, 1039–1048, îi menționează pe eroii Telekles, Megabrontes, Sphodris, Zelys, Gephyros, Basileus, Promeus, Hyakinthos, Megalossakeus, Phlogios, Itymoneus și Artakes.

²⁵ Ehrhardt 1995, 25.

²⁶ Ehrhardt 1995, 26, nr. 3; 27.

coincide probabil cu nașterea cultului eroului fondator al orașului²⁷. Încă de la începutul epocii imperiale, eroul Kyzikos este atestat ca fondator (*ktistes*) al Cyzicului. Decretul în cinstea binefăcătoarei Antonia Tryphaina din anul 38 d. Hr. se referă la cetatea Cyzic ca la „venerabila fundație a lui Kyzikos” (*παλαιὸν Κυζικοῦ κτίσμα*)²⁸. O inscripție datată la sfârșitul secolului al II-lea sau la începutul secolului al III-lea d. Hr. menționează o statuie dedicată eroului fondator al Cyzicului, care fusese ridicată de autoritățile publice în interiorul teatrului orășenesc din Cyzic²⁹.

2. Cultele eroilor întemeietori ai Sinopei

În legendele care evocă originile cetății Sinope se pot distinge trei tradiții principale privind întemeierea coloniei³⁰: potrivit primei tradiții cu caracter livresc, Sinope a fost întemeiată de către nimfa omonimă Sinope, fiica râului Asôpos din Beoția, răpită de Apollo și dusă în Asia Mică³¹. Conform unei a doua tradiții, evocată de o serie de relatări care țin de crearea miturilor patriotice locale, cetatea fusese întemeiată de un tesalian pe nume Autolykos și de frații săi Deileon și Phlogios; aceștia luaseră parte la campania lui Heracles împotriva amazoanelor și la expediția argonauților³². A treia tradiție referitoare la întemeierea cetății Sinope, cu caracter local, este transmisă de către Pseudo-Skymnos³³; această tradiție constă dintr-o relatare istorică care prezintă circumstanțele reale ale întemeierii cetății, precum și numele întemeietorilor săi; aceștia din urmă sunt personaje reale ale căror nume au devenit cunoscute datorită tradiției orale pe care descendenții primilor coloniști au reușit să o perpetueze foarte mult timp.

2.1. Cultul eroului Autolykos

A doua tradiție cu privire la întemeierea cetății Sinope, menționată mai sus, prezintă cel mai mare interes pentru cercetarea noastră și va fi analizată

²⁷ Ehrhardt 1995, 27.

²⁸ Joubin 1893, 8, r. 6–7.

²⁹ *CIG* III, 3667 = Sève 1979, 352–353 și n. 141.

³⁰ Ivantchik 1997, 33–45; acest studiu a fost dezvoltat în Ivantchik 1998, 297–330.

³¹ Această tradiție este contrazisă de către Pseudo-Skymnos, potrivit căruia Sinope își trage numele de la cel al unei amazoane care trăia în regiune; cf. Pseudo-Skymnos, vv. 986–987 (ed. Diller); a se vedea, de asemenea, Ivantchik 1997, 35–39.

³² Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, II, vv. 946–961; Pseudo-Skymnos, vv. 986–997 (ed. Diller) îi menționează pe tesalienii Autolykos, Deileon și Phlogios care participaseră la campania împotriva amazoanelor și care locuiseră la Sinope, dar nu precizează că erau argonauți; a se vedea și Ivantchik 1997, 40 și 45.

³³ Pseudo-Skymnos, vv. 992–997 (ed. Diller); Diodor din Sicilia (XIV, 31, 2) și Strabon (XII, 3, 11) confirmă că Sinope este o colonie milesiană.

în continuare. Conform acestei tradiții, cetatea Sinope ar fi fost fondată de către Autolykos și frații săi Deileon și Phlogios, fii ai lui Deimachos; cei trei frați erau tesalieni din Tricca. Autolykos și frații săi erau probabil eroi locali incluși în ciclurile miturilor panelenice care puteau fi legate de regiunea Sinopei³⁴. Izvoarele literare îi prezintă pe cei trei frați tesalieni fie ca însoțitori ai lui Heracles³⁵, fie ca argonauți care călătoriseră cu Iason în căutarea lânii de aur³⁶ sau chiar ca ambele în același timp³⁷. Autolykos, Deileon și Phlogios l-ar fi însoțit pe Heracles în campania lui împotriva amazoanelor, după cum o afirmă Pseudo-Skymnos și Plutarh. Pseudo-Skymnos îi menționează pe cei trei frați tesalieni, care participaseră la campania împotriva amazoanelor și locuiseră în Sinope, dar nu precizează că ar fi fost argonauți³⁸. La rândul său, Plutarh se referă la originea tesaliană a lui Autolykos și a fraților săi, pe care îi prezintă drept tovarăși ai lui Heracles și nu argonauți; în același timp, Plutarh îl indică pe Autolykos drept întemeietorul cetății Sinope: „Autolykos a fost, se spune, unul dintre tovarășii lui Heracles care au plecat împreună cu el din Tesalia pentru a se lupta cu amazoanele; el era fiul lui Deimachos. Întorcându-se din această expediție împreună cu Demoleon și Phlogios, el și-a pierdut corabia, care s-a sfărâmat de o stâncă într-un loc al Chersonesului numit Pedalion, dar el însuși, salvat de armele sale și de tovarășii săi, a debarcat la Sinope și a răpit orașul de la sirieni, căci el aparținea pe atunci sirienilor, care descind, se spune, din Syros, fiul lui Apollo, și Sinope, fiica lui Asôpos”³⁹. În timp ce vorbește despre visul lui Lucullus care a cucerit cetatea Sinope după înfrângerea lui Mithridates, același Plutarh menționează existența unei statui, o capodoperă a lui Sthennis din Olint⁴⁰, care îl reprezenta pe Autolykos, întemeietorul Sinopei: „În timp ce el [Lucullus] dormea, i s-a părut că vede un om care s-a apropiat de el și i-a spus: *Înaintează puțin, Lucullus, căci Autolykos a venit să te întâlnească*. Când s-a trezit, s-a dovedit incapabil să înțeleagă ce însemna această vedenie. În acea zi a

³⁴ Ivantchik 1997, 40 et 45.

³⁵ Pseudo-Skymnos, vv. 989–981 (ed. Diller); Plutarque, *Vies (Lucullus)*, XXIII, 5; Appien, *Histoire romaine (La Guerre de Mithridate)*, 83.

³⁶ Strabon, XII, 3, 11; Apollodorus, *The Library*, I, 9, 16.

³⁷ Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, II, vv. 955–957; Valérius Flaccus, *Argonautica*, V, vv. 113–115; Hygin, *Fabulae*, XIV, 30; vezi și Dana 2007, 183.

³⁸ Pseudo-Skymnos, vv. 943–946 (éd. D. Marcotte): *μετὰ ταῦτα δ'ὡς λέγουσιν, Ἑλλήνων ὄσοι ἐπ' Ἀμαζόνας διέβησαν. Αὐτόλυκός τε καὶ σὺν Δημόλεοντι Φλόγιος, ὄντες Θετταλοὶ* („Greci veniți să se lupte cu amazoanele l-ar fi ocupat apoi; este vorba despre thesalienii Autolykos și Phlogios împreună cu Deileon”) (traducere de D. Marcotte ușor ameliorată de M. Dana); vezi și Pseudo-Skymnos, vv. 987–991 (ed. Diller).

³⁹ Plutarque, *Vies (Lucullus)*, XXIII, 5.

⁴⁰ Despre sculptorul Sthennis din Olint, care a activat în Atena începând din 348 î.Hr., vezi Lippold 1929, col. 2479–2480; Habicht 1992–1998, 21–26; Habicht 2000–2003, 125–127.

cucerit orașul și, în timp ce îi urmărea pe aceia dintre cilicieni care încercau să fugă pe mare, a zărit pe țărm o statuie culcată pe care cilicienii au vrut să o ia cu ei, dar nu au avut timp să o îmbarce. Era o capodoperă a lui Sthennis și i s-a spus că această statuie îl reprezenta pe Autolykos, fondatorul orașului Sinope...”⁴¹.

La rândul său, Appian menționează visul lui Lucullus și bunătatea acestuia față de locuitorii Sinopei. El relatează că Autolykos l-a însoțit pe Heracles în expediția sa împotriva amazoanelor, dar nu face nicio referire la frații eroului care au fondat orașul Sinope. Appian ne mai relatează că Autolykos era venerat în oraș ca *oikistes* și, în această calitate, se bucura de o statuie de cult și de un sanctuar cu un oracol: „Se spune că Autolykos, însoțindu-l pe Heracles în expediția sa împotriva amazoanelor, a fost constrâns de o furtună să acosteze la Sinope și a preluat controlul orașului. O statuie venerată a acestui erou le transmitea oracole sinopeenilor, care, neputând să o ia cu ei în timp ce fugeau, au înfășurat-o în țesături de in legate cu funii”⁴².

Potrivit lui Strabon, în anul 70 î.Hr., generalul roman L. Licinius Lucullus a luat statuia de cult a lui Autolykos din acest sanctuar din Sinope și a dus-o la Roma: „Lucullus a lăsat neatinse monumentele care împodobeau orașul, dar a îndepărtat sfera cerească a lui Billaros și statuia lui Autolykos”⁴³, „opera lui Sthennis”⁴⁴.

O serie de autori îl prezintă pe Autolykos ca pe un argonaut; eroul participă împreună cu Iason și tovarășii săi la expediția organizată în căutarea lânii de aur. După ce menționează cucerirea orașului Sinope de către generalul L. Licinius Lucullus, Strabon prezintă o scurtă notiță despre Autolykos: „Autolykos era considerat de către locuitori drept fondatorul cetății și îl venerau ca pe un zeu; el avea un sanctuar oracular. Se crede că el a fost unul dintre tovarășii de călătorie ai lui Iason și că a luat apoi în stăpânire acest loc, pe care l-au acaparat mai târziu milesienii și unde au stabilit coloniști, după ce și-au dat seama de avantajele sale naturale și de slăbiciunea locuitorilor săi”⁴⁵. Strabon este primul autor care menționează sanctuarul oracular al lui Autolykos și statutul său de fondator al orașului.

⁴¹ Plutarch, *Lives*. (*Lucullus*), XXIII, 1–4 relatează că Lucullus, după jefuirea orașului de către pirății cilicieni în anul 70 î. Hr., ar fi găsit statuia lui Autolykos deja smulsă de pe soclul său și ar fi dus-o la Roma; vezi și Touchefeu 1986, 56; Knoepfler 2005, 657–670, în special 665 și n. 37–38.

⁴² Appien, *Histoire romaine* (*La Guerre de Mithridate*), 83.

⁴³ Același Strabon ne informează că, în jurul anilor 72/71 î. Hr., generalul M. Licinius Lucullus Terentius Varron, fratele lui L. Licinius Lucullus, a dus la Roma statuia lui Apollo executată în prima jumătate a secolului V î. Hr. de către sculptorul atenian Calamis pentru sanctuarul zeului din Apollonia Pontica.

⁴⁴ Strabon, XII, 3, 11.

⁴⁵ Strabon, XII, 3, 11.

În catalogul Argonauților, Apollodorus menționează un Autolykos, fiul lui Hermes, dar nu precizează nicio legătură cu Sinope⁴⁶.

Unii autori îi prezintă pe cei trei frați tesalieni atât ca tovarăși ai lui Heracle, cât și ca argonauți care călătoriseră împreună cu Iason în căutarea lânii de aur. În acest sens, Apollonios din Rhodos relatează: „Aici trăiau încă cei trei fii ai ilustrului Deimachos din Tricca, Deileon, Autolykos și Phlogios, după ce se îndepărtaseră de Heracles. De îndată ce au văzut sosind expediția eroilor, au ieșit în întâmpinarea lor și s-au făcut cunoscuți. Nu au vrut să rămână acolo pentru totdeauna, așa că au fost luați la bord de îndată ce Arges a venit să-i ajute cu suflarea sa”⁴⁷. Cei trei eroi (Autolykos, Deileon și Phlogios) au luat parte la expediția lui Heracles împotriva amazoanelor, iar în cursul acestei expediții s-au rătăcit. Ei au devenit argonauți la Sinope, când Iason și tovarășii săi au trecut pe acolo. Potrivit acestei relatări, ei s-au întors cu argonauții în Grecia.

În *Argonauticele* sale, Valerius Flaccus repetă aproape același scenariu ca Apollonios din Rhodos, cu câteva detalii mai puține despre originea tesaliană a lui Autolykos: „Fortuna, printr-o întâmplare fericită, le-a dat argonauților trei noi tovarăși, Autolykos, Phlogius și Deileon, care au urmat armatele lui Hercule; la capătul drumului lor rătăcitor, ei s-au stabilit acolo. De îndată ce au zărit echipajul grec și corabia pelasgă, s-au îndreptat în grabă pe țărmul mării și i-au rugat pe marinari să îi accepte ca tovarăși”⁴⁸.

În *Fabulele* sale, Hygin îl menționa pe Autolykos ca argonaut și tovarăș al lui Heracles. Numele însoțitorilor lui Autolykos nu prea corespund cu cele cunoscute anterior, iar legătura cu Sinope nu este evidentă: „Li s-au alăturat de asemenea din insula Dia și fiii lui Phrixus și ai lui Chalciope, sora Medeei, Argus, Mêla, Phrontides și Cylindrus, cărora alții le dau numele de Phronius, Demoleon, Autolycus și Phlogius: Hercule, când i-a adus ca tovarăși în căutarea centurii amazoanelor, i-a lăsat să fie cuprinși de spaimă...”⁴⁹. Toate aceste relatări ne informează că cei trei eroi au ajuns în Pontul Euxin cu o expediție greacă, fie cea a lui Heracles, fie cea a lui Iason, și că au întemeiat acolo o cetate. În orice caz, această din urmă expediție, ulterioară celei a lui Heracles, este cea care ne

⁴⁶ Apollodorus, *The Library*, I, 9, 16.

⁴⁷ Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, II, vv. 955–957.

⁴⁸ Valérius Flaccus, *Argonautica* V, vv. 113–118: *Addidit hic casu comites fortuna benigno / Autolycum Phlogiumque et Deileonta, secutos / Herculis arma viros; vagus hos ibi fixerat error. / Ut Graiam videre manum puppemque Pelasgam, / Prima ruunt celeres ad litora seque precantur / accipiant socios*; pentru traducerea în franceză a textului lui Valerius Flaccus, vezi Valérius Flaccus 2002.

⁴⁹ Hygin, *Fabulae*, XIV, 30: *Item accenserunt ex insula Dia Phrixi et Chalciope Medeeae sororis filii, Argus, Melas, Phrontides, Cylindrus, ut alii aiunt vocitatos Phronius, Demolion, Autolycus, Phlogius, quos Hercules cum eduxisset habiturus comites dum Amazonum balteum petit, reliquit terrore percussos...*

permite să-i „regăsim” pe cei trei frați. Doar lui Autolykos locuitorii Sinopei i-au închinat un cult în cetate. Acesta din urmă ar fi originar din orașul Tricca din Tesalia și ar fi fiul lui Deimachos.

Potrivit lui Plutarh, Strabon și Appian, statuia lui Autolykos din sanctuarul său oracular ar data din a doua jumătate a secolului al IV-lea î. Hr., epocă în care Sthennis din Olint era activ la Atena⁵⁰. Relatările despre cucerirea Sinopei de către generalul roman Lucullus, în anul 70 î.Hr., ne informează că cetatea organizase un cult pentru Autolykos în jurul statuii sale și a unui sanctuar oracular. Strabon îl desemnează pe Autolykos prin termenul de *oikistes*⁵¹, în timp ce Plutarh utilizează termenul de *ktistes* pentru a-l califica pe același erou întemeietor al Sinopei⁵². Ambii autori relatează că în Sinope a existat o statuie de cult a lui Autolykos, executată de către Sthennis din Olint, care era activ în Atena în a doua jumătate a secolului al IV-lea î. Hr., ceea ce confirmă vechimea cultului eroului fondator al Sinopei. Strabon și Appian menționează existența unui sanctuar oracular al lui Autolykos la Sinope⁵³, ceea ce dovedește faptul că cultul său era organizat⁵⁴.

Prin urmare, se poate presupune că la Sinope a existat un lăcaș de cult dedicat lui Autolykos, și anume un *heroôn*, deoarece Appian îl caracterizează pe Autolykos drept un erou. În orice caz, este foarte dificil să se identifice cu precizie un edificiu de cult care ar fi putut fi templul lui Autolykos de la Sinope, deoarece orașul modern Sinop se suprapune peste *site*-ul antic. Locul ideal pentru amplasarea *heroôn*-ului și pentru celebrarea cultului eroului fondator era, fără îndoială, *agora* cetății Sinope⁵⁵, însă n-au fost efectuate săpături arheologice în această zonă a cetății, iar inscripțiile descoperite în zidul din apropierea presupusei *agora* datează toate din epoca romană⁵⁶.

Sanctuarul lui Autolykos este atestat până la cucerirea cetății Sinope de către generalul roman L. Licinius Lucullus, în anul 70 î. Hr. În *Viața lui Lucullus*, Plutarh justifică bunăvoința lui Lucullus față de locuitorii Sinopei, atunci când acesta a intrat în cetate, făcând referire la un vis pe care îl avusese generalul roman: eroul Autolykos îi apăruse lui Lucullus în vis și îi spusese că a venit să-l întâlnească. După acest vis, Lucullus a cucerit Sinope și a descoperit pe

⁵⁰ Lippold 1929, col. 2479–2480; Sthennis a fost cetățean al cetății Olint din peninsula Calcidică, dar a fost nevoit să își părăsească patria nu mai târziu de 348 î.Hr. când această cetate a fost cucerită și distrusă de către Filip al Macedoniei. Împreună cu mulți dintre concetățenii săi, el s-a refugiat în Atena, unde a lucrat ca sculptor, în acest sens vezi Knoepfler 2005, 663–666.

⁵¹ Strabon XII, 3, 11.

⁵² Plutarque, *Vies (Lucullus)*, XXIII, 4.

⁵³ Strabon XII, 3, 11; Appien, *Histoire romaine (La Guerre de Mithridate)*, 83.

⁵⁴ Barat 2007, 45.

⁵⁵ Hérodote, V, 89, 3; Pausanias, II, 3, 6; vezi și Malkin 1987, 203.

⁵⁶ Barat 2007, 46–47; vezi și IGSK, 64-Sinope, nr. 87, 90, 91, 108, 116, 125.

țărmlul mării o statuie pe care cilicienii aflați în slujba lui Mithridates al VI-lea nu avuseseră timp să o îmbarce pe o corabie și care s-a dovedit a fi statuia lui Autolykos, capodopera sculptorului Sthennis din Olint⁵⁷. În lucrarea sa *Războiul lui Mithridates*, Appian narează aceleași evenimente, precizând că statuia lui Autolykos, care îi apăruse în vis generalului Lucullus, era o statuie oraculară⁵⁸. Strabon relatează că Lucullus a luat statuia lui Autolykos din sanctuarul eroului sinopeean și a dus-o la Roma⁵⁹.

Relatarea visului lui Autolykos are un caracter pur propagandistic, având rolul de a justifica cucerirea romană a Sinopei care, în ochii grecilor, apare ca o eliberare a cetății de către generalul Lucullus, de vreme ce eroul fondator Autolykos a trecut de partea romanilor; *oikistul* Sinopei dorește să favorizeze victoria romanilor și din acest motiv, generalul Lucullus se arată binevoitor față de sinopeeni și acordă libertate cetății⁶⁰. Astfel, violența cuceririi romane a fost mascată de acest miracol și jefuirea sanctuarului lui Autolykos de către romani a fost aproape trecută sub tăcere⁶¹. Se pare că acest jaf al sanctuarului lui Autolykos a avut loc, precum demonstrează Attilio Mastrocinque; savantul italian a identificat încărcătura de pe epava corabiei Anticythera, descoperită la începutul secolului al XX-lea, ca fiind rezultatul acestui jaf; epava corabiei Anticythera conținea mai multe statui grecești și un instrument care servea, foarte probabil, pentru calcule astronomice; acest instrument a fost identificat cu sfera cerească a lui Billaros menționată de către Strabon⁶². Chiar dacă A. Mastrocinque nu a identificat printre statuile recuperate de pe epava Anticytherei și statuia lui Autolykos⁶³, lista statuiilor descoperite pe această corabie este foarte relevantă pentru a determina templele de la Sinope de unde au fost jefuite aceste capodopere care erau cu siguranță destinate să împodobească proprietățile generalului roman Lucullus⁶⁴.

În concluzie, cultul lui Autolykos, organizat de către sinopeeni în jurul statuii sale de cult și a unui sanctuar oracular, datează cel puțin din al doilea sfert al secolului al IV-lea î. Hr.. Este posibil ca instituirea acestui nou cult să fi fost însoțită de instalarea în templul lui Autolykos (*héroôn*) a statuii sale realizate de un sculptor celebru, Sthennis din Olint, care ar fi sporit prestigiul eroului întemeietor al cetății Sinope. Cultul lui Autolykos a supraviețuit până în prima

⁵⁷ Plutarque, *Vies. (Lucullus)*, XXIII, 1–4.

⁵⁸ Appien, *Histoire romaine (La Guerre de Mithridate)*, 83.

⁵⁹ Strabon, XII, 3, 11.

⁶⁰ Barat 2022, 77; Barat 2007, 45–46. vezi și Barat 2009,

⁶¹ Barat 2022, 77; vezi și Barat 2009, 215–217.

⁶² Strabon, XII, 3, 11.

⁶³ Mastrocinque 2009, p 315–316.

⁶⁴ Mastrocinque 2009, p 314.

jumătate a secolului I î. Hr.. După cucerirea cetății Sinope (70 î. Hr.), generalul roman L. Licinius Lucullus a găsit abandonată statuia lui Autolykos și a dus-o ca pradă de război la Roma. Odată ce statuia de cult a eroului a fost luată, se poate spune că sanctuarul său oracular nu-și mai avea rațiunea de a exista și a fost demolat⁶⁵. Nu este exclus ca sanctuarul oracular a lui Autolykos să fi fost împodobit și cu statuile tovarășilor lui Autolykos, Phlogios și Deileon, evocați alături de alături de el în izvoarele literare⁶⁶. Cultul lui Phlogios este de altfel atestat la Sinope de către o dedicație care datează din epoca clasică⁶⁷.

2.2. Cultul eroului Phlogios

În afară de cultul lui Autolykos menționat în izvoarele literare, inscripțiile documentează existența cultului lui Phlogios la Sinope⁶⁸; o dedicație din secolele V–IV î. Hr. este consacrată acestui erou: $\Lambda < \epsilon > \omega\mu\acute{\epsilon}\delta\omega\nu / \text{Ἀριστώνακτος} / \Phi\lambda\omicron\gamma\iota\omega$. M. Dana semnalează că în al treilea rând al inscripției ar trebui restituit un dativ, $\Phi\lambda\omicron\gamma\iota\omega$ ⁶⁹ și nu așa cum a crezut David French, ultimul editor al inscripției, un nominativ $\Phi\lambda\omicron\gamma\iota\omega\nu$ ⁷⁰. Acest nume nu este atestat în altă parte. La fel ca fratele său Autolykos, Phlogios a fost unul dintre eroii întemeietori ai Sinopei. În timp ce numele Phlogios apare într-o dedicație de la sfârșitul epocii clasice, numele Autolykos este necunoscut în epigrafia sinopeeană⁷¹.

În Sinope, alături de Autolykos și Phlogios, sunt atestați și alți eroi mitici a căror memorie a fost cinstită în diferite feluri în documentele gravate pe piatră. Astfel, în secolele I–II d. Hr., un anume Iucundus i-a dedicat lui Heracles un altar pe care a gravat o dedicație în cinstea eroului, ($\theta\epsilon\acute{\omega}\text{ Ἡρακλεῖ}$), ceea ce dovedește importanța cultului său în cetate⁷². Nu este surprinzător să găsim un cult al lui Heracles la Sinope, deoarece Autolykos și Phlogios, fondatorii mitici ai cetății, au fost membri ai expediției lui Heracles împotriva amazoanelor⁷³. Celebra inscripție *Tabula Albana*, datând din secolul al II-lea d. Hr., enumeră

⁶⁵ Barat 2022, 76–77; Barat 2007, 49; vezi și Knoepfler 2005, 665 și n. 37–38.

⁶⁶ Pseudo-Skymnos, vv. 990–991 (ed. Diller); Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, II, v. 955

⁶⁷ IGSK, 64-Sinope, 62.

⁶⁸ Ivantchik 1997, 40; Firicel-Dana 2007, 519 și n. 27.

⁶⁹ Firicel-Dana 2007, 512–513; Ivantchik 1997, 40, cu n. 19; vezi și Robinson 1905, 306, nr. 31: *Λεωμέδων is known as a Sinopean name. Δωμέδων or Λωμέδων is not. Phlogius was a companion of Autolykus, the mythical founder of Sinope.*

⁷⁰ IGSK, 64-Sinope, 62: $\Lambda < \epsilon > \omega\mu\acute{\epsilon}\delta\omega\nu / \text{Ἀριστώνακτος} / \Phi\lambda\omicron\gamma\iota\omega\nu / [-----]$.

⁷¹ Cu privire la cultele eroilor întemeietori ai Sinopei, vezi și Barat 2021, 348–349.

⁷² IGSK, 64-Sinope, 112; vezi și Robinson 1905, 305, nr. 27; Robinson 1906, 265 et n. 3; Firicel-Dana 2007, 520 cu n. 28.

⁷³ Plutarque, *Vies (Lucullus)*, XXIII, 5; Appien, *Histoire romaine (La Guerre de Mithridate)* 83; Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, II, v. 959; Valerius Flaccus, *Argonautica* V; Hygin, *Fabulae*, XIV, 30.

printre numeroasele isprăvi ale lui Heracles capturarea cetății Sinope de la amazoane și lăsarea grecilor acolo pentru a o coloniza: [Σιν]-/ὠπαν τε πόλιν Ἡρακλῆς ἐλὼν Ἀμ-/αζόνας ἐξέβαλε καὶ Ἑλλαννας / ἐν αὐταῖς κατώκισε⁷⁴. În opinia lui M. Dana, „grecii căroră Heracles le încredințase această sarcină sunt fără îndoială cei trei frați din Tricca (Autolykos, Deileon și Phlogios), și vedem astfel întărite atât tradiția literară care îi menționează printre însoțitorii eroului, cât și cultele care le sunt consacrate ca întemeietori”⁷⁵.

3. Cultul lui Tomos, eroul întemeietor al Tomisului

Izvoarele literare, monedele și documentele epigrafice transmit cel puțin trei tradiții locale referitoare la întemeierea și numele cetății Tomis, precum și la cel al eroului său fondator.

O narațiune etiologică care leagă numele cetății vest-pontice de mitul Argonauților este transmisă de către Ovidiu și de către Apollodor. Fugind împreună cu argonauții, Medeea se străduiește să-și întârzie tatăl, care îi urmărește: ea l-ar fi ucis pe fratele ei Apsyrtos, i-ar fi tăiat trupul și ar fi împrăștiat bucățile. Aeetes s-ar fi oprit să adune bucățile din trupul fiului său, iar locul ar fi luat numele de *Tomis*, care provine de la τομή, „tăiat”, sau τόμος, „bucată tăiată”⁷⁶. Poetul Ovidiu subliniază că numele orașului Tomis este mai vechi decât întemeierea sa⁷⁷.

O a doua tradiție privind întemeierea orașului Tomis este transmisă de o inscripție din secolul al III-lea d. Hr.; este vorba despre o dedicație închinată Dioscurilor, care sunt cinstiți în calitate de „întemeietori ai cetății”: [Δ]ιοσκόρους κτίστ[ας τῆς πόλεως⁷⁸; acesta ar fi, de altfel, singurul caz cunoscut până în prezent în lumea greacă în care epitetul de întemeietor (*ktistes*) este atribuit Dioscurilor (Gemenii divini figurează și pe monedele tomitane)⁷⁹.

⁷⁴ IG XIV, 1293, r. 101–104.

⁷⁵ Firicel-Dana 2007, 520.

⁷⁶ Ovidius, *Tristia*, III, 9, vv. 1–34; Apollodorus, *The Library*, I, 9, 24; Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, IV, vv. 212–502: Apollonius din Rhodos plasează, de asemenea, uciderea lui Apsyrtos lângă gura de vărsare a Istrosului în Marea Neagră, dar fără a menționa o legătură cu numele Tomis; cf. Nawotka 1994, 406–415.

⁷⁷ Ovidius, *Tristia*, III, 9, 3–7: „Huc quoque Mileto misi venere coloni / Inque Getis Graias constituere domos. Sed vetus huic nomen positaque antiquius urbe / Constat ab Absyrti caede fuisse loco” („Ici sont venu deus colons envoyés par Milet / qui bâtaient des maisons grecques chez les Gètes. Mais le nom ancien du lieu, antérieur à la fondation de la ville, vient, on le sait, du meurtre d’Absyrte”) (trad. J. André).

⁷⁸ ISM, II, 122(7).

⁷⁹ Dioscurii erau adorați la Istros ca „salvatori” (ISM I, 112). Importanța cultului tomitan al Dioscurilor, corelată cu adorarea Dioscurilor la Istros și absența acestui cult la Milet, îl determină pe A. Avram să susțină că întemeierea Tomisului de către Dioscuri ar putea fi expresia mitică a

Monedele tomitane din epoca romană transmit o a treia tradiție locală referitoare la *Tomos*, eroul fondator al Tomisului: efigia lui Tomos, eroul-eponim al cetății, însoțită de legende *Τόμος ἥρως*, *Τόμος κτίστης* și *Τόμος* figurează pe aversul monedelor bătute la Tomis începând din epoca Antoninilor până în cea a împăratului Elagabal⁸⁰. Ca atare, monedele tomitane din epoca imperială lasă să se înțeleagă că cetatea Tomis și-ar fi tras numele de la cel al eroului său fondator și eponim. Tradiția locală referitoare la eroul Tomos este atestată de trei epigrame tomitane, dintre care una de proveniență necunoscută (descoperită în Dobrogea), datate din epoca imperială. Un prim ecou al acestei tradiții locale răzbate dintr-o epigramă funerară a unui medic din Tomis, Kladaïos⁸¹; acesta din urmă se mândrește cu cetatea sa ca fiind „metropola din Pontul Euxin, orașul foarte vestit al lui Tomos cu suliță puternică”: *πάτρα μοι πέλεται ματρόπολις Εὐξείνιοι ἄστρῳ περικλήϊστον ἐϋμμελίοιο Τόμο[ιο]*⁸². După cum s-a menționat deja, același erou este cunoscut din reprezentările sale de pe aversul mai multor serii de monede locale începând cu domnia lui Antoninus Pius (138–161 d. Hr.)⁸³.

O altă epigramă funerară pentru actorul Euelpistos, fiul lui Sôsos, originar din Byzantion, însă stabilit la Tomis, face referire la patria de adopție a lui Euelpistos, „cetatea lui Tomos” (*ἄστρῳ Τόμοιο*), eroul întemeietor al Tomisului: „După ce am părăsit ilustrul oraș din țara lui Inachos, am pus piciorul pe acest pământ sacru, țara lui Iô, în cetatea Tomos”⁸⁴. Epigrama lui Euelpistos datează, pe baza caracterelor sale paleografice, din a doua jumătate a secolului al II-lea d. Hr., în timp ce seriile monetare care poartă imaginea eroului Tomos încep în epoca lui Antoninus Pius⁸⁵.

Dosarul epigrafic referitor la eroul Tomos poate fi completat cu o nouă inscripție. Este vorba despre o epigramă funerară de proveniență necunoscută descoperită în Dobrogea. Această epigramă a fost publicată pentru prima oară de către W. Peek în 1964⁸⁶. A. Avram a propus relativ recent o nouă restituire ameliorată a textului acestei inscripții care, potrivit savantului român, datează

colonizării (sau recolonizării) acestui oraș de către Istros în secolul al III-lea î. Hr, Avram 2003, 289–290; vezi și Dana, Dana 2001–2003, 106, cu n. 77.

⁸⁰ Pick, Regling 1910, I, 2, 613 sq., nr. 2547–2574, Pl. VI, 13, 14, 15.

⁸¹ Kaibel 1878, nr. 537 = Peek 1955, nr. 1632 = *BÉ*, 1980, 332 = *SEG XXX*, 844 = Samama 2003, nr. 97; epigrama funerară a medicului Kladaïos din Tomis nu apare în *corpus*-ul inscripțiilor de la Tomis (*ISM II*); pentru comentariul epigramei vezi, Sandulesco 1980, 433–438.

⁸² Avram 2018, 454; Dana, Dana, 2001–2003, 106 avec n. 78.

⁸³ Avram 2018, 456 avec n. 15.

⁸⁴ Avram 2018, 456, r. 1–2: *Εἰναχίας γαίης προλιπὼν περιώννυμον ἄστρῳ / Εἰόνιον τόδ' ἔβην ἱερὸν πέδον, ἄστρῳ Τόμοιο*.

⁸⁵ Avram 2018, 456, 457.

⁸⁶ Peek 1964, 132–133, nr. 24 (*SEG XXV*, 807).

din a doua jumătate a secolului al II-lea d. Hr.: „Oprindu-ți puțin picioarele care aleargă, trecătorule, nu te îndepărta, ci apropie-te de mormânt. Căci sunt eu, [– –]anus, care am trăit trei decenii. Am venit în cetatea lui T[omos] când aveam șase ani...”⁸⁷. Defunctul menționat în epigramă era originar din Mysia și s-a stabilit în „cetatea lui Tomos” la vârsta de șase ani, care astfel a devenit patria sa de adopție.

În concluzie, este verosimil ca versiunea cu privire la întemeierea Tomisului de către eroul eponim Tomos să se fi impus în epoca lui Antoninus Pius⁸⁸ în detrimentul altor tradiții locale, dintre care cea transmisă de către poetul Ovidiu s-ar fi bucurat de un oarecare succes⁸⁹. Un argument în acest sens îl constituie cele trei ocurențe aproape contemporane (a doua jumătate a secolului al II-lea d. Hr.) ale sintagmei ἄστυ Τόμοιο (sau Τόμου) în epigramele funerare care datează din aceeași epocă. Având în vedere particularitățile de stil, aceste epigrame nu par să fi fost creații ale aceluiași poet, ceea ce ar furniza un argument decisiv în favoarea ipotezei că, în epoca ultimilor Antonini, legenda potrivit căreia ar fi existat cândva un eponim purtând numele de Tomos, de la care ar proveni numele cetății, devenise destul de populară la Tomis, pentru ca poeții locali să facă din asta un clișeu⁹⁰. De asemenea, începând cu domnia lui Antoninus Pius, eroul Tomos este reprezentat pe monedele locale bătute la Tomis.

O inscripție păstrată fragmentar, descoperită la Tropaisar, lângă Tomis (Constanța modernă), dar care provine cu siguranță din oraș, se referă la construirea unui edificiu acoperit (probabil o *stoa*) în fața altarului unui *herôon* ([π]ρὸς τῷ βωμῷ τοῦ ἡρώου, r. 6), „odată ce libertatea este restaurată” ([ἀποκαθ]εσταμένης τῆς ἐλευθερίας, r. 5). Această ultimă expresie, care sugerează o „restaurare”, nu poate fi înțeleasă decât ca o referire la „libertatea” acordată în timpul domniei lui Hadrian, când Tomis a redevenit, după toate probabilitățile, o *ciuitas libera et immunis*. Ecoul „restaurării libertății” pare să fi determinat autoritățile locale să ridice cu această ocazie în *herôon* un edificiu nou și probabil destul de grandios⁹¹; acest *herôon* aparținea cel mai probabil lui Tomos, eroul fondator al Tomisului. Prin urmare, ar trebui să se vadă o legătură directă între „restaurarea libertății” în timpul lui Hadrian și promovarea tradiției în jurul

⁸⁷ Avram 2018, 460, r. 1–3: [Στήσας τοὺς τροχαλοὺς βαιὸν πόδας, ὃ παροδεῖται], / [μὴ ᾗ] οοτήσ, ἀλλὰ μ[νήματος ἐνπελάσσαι]· / [.....]ανὸς γὰρ ἐγώ, ζή[σας ἐτέω]ν δεκάδας τρεῖς· / [πατρί]δος ἐκ τε Μυ[σῶν? δ’ ἤλθο]ν ἐς ἄστυ Τ[όμου] / [ἐξαέτ]ης τότε ἔων ...

⁸⁸ În acest sens, vezi și, Nawotka 1994, 415: *this hero and the legend of his role in the foundation of Tomis may be traced to the time of Antoninus Pius*.

⁸⁹ Vezi, Ovidius, *Tristia*., III, 9, 1–34.

⁹⁰ Avram 2018, 457–458, 461.

⁹¹ A. Avram presupune că era vorba despre un portic cu două nave (*porticus duplex* al lui Vitruvius) sau mai degrabă un portic dublu (*porticus bifrons*), vezi Avram 2014, 162–167, nr. 1, în special 166–167.

lui Tomos la rangul de „doctrină oficială” la Tomis, împărtășită deci de autorități; aceasta ar putea explica apariția imediat după aceea, în timpul domniei lui Antoninus cel Pios, a monedelor cu efigia eroului Tomos pe avers⁹².

4. Cultul eroului Phrixos al Phasisului

Cultul eroului Phrixos, personaj cunoscut din *Argonauticele* lui Apollonios din Rhodos și din alte izvoare, este atestat la Phasis, o colonie milesiană situată pe țărmul estic al Pontului Euxin. Potrivit tradiției mitologice, Phrixos era fiul lui Atamas, regele cetății Orchomenos din Beoția, și al Nefelei, și fratele Helei. După ce Atamas a părăsit-o pe Nefele și s-a căsătorit cu o muritoare, Nefele, zeita-nor, s-a răzbunat, provocând o secetă cumplită. Întrucât seceta fusese declanșată de către Nefele sau de intrigile reginei Ino, cea de-a doua soție a lui Atamas, oracolul a hotărât ca fiii Nefelei să fie sacrificați. Însă aceasta din urmă a reușit să-și salveze copiii de la moarte, trimițându-le un berbec cu lâna de aur pe care l-a primit de la Hermes sau de la Hera. Copiii au fugit călare pe berbecul cu lâna de aur. Hele, sora lui Phrixos, a căzut în mare, undeva între Sigeion și Chersones, care de atunci s-a numit, de la numele ei, Helespont; Phrixos a ajuns teafăr în Colhida, regatul lui Aetes, care l-a primit la curte și i-a dat-o de soție pe fiica sa Chalciopie. Phrixos i-a sacrificat berbecul lui Zeus, iar pielea animalului i-a dăruit-o lui Aetes care a atârnat-o de un stejar din pădurea sfântă a lui Ares. Pielea berbecului a dat naștere expediției argonauților. Tată al mai multor copii, printre care Argos, constructorul navei Argo, și argonautul Autolykos, Phrixos a murit în Colchida⁹³.

Strabon menționează așa-numitul *Phrixium*, sanctuarul lui Phrixos, pe care îl localizează la hotarul dintre Colhida și Iberia⁹⁴. La rândul său, Pomponius Mela leagă legenda lui Phrixos de cetatea Phasis: „Aici locuiesc colchidienii, aici se varsă râul Phasis, aici se află orașul cu același nume, întemeiat de Themistagoras din Milet, aici se află templul și livada sacră a lui Phrixus, făcută celebră de vechea legendă a lânii de aur”⁹⁵. În general se presupune că templul și crângul lui Phrixos se găseau în cetatea Phasis sau în vecinătatea acesteia. Adorarea eroului Phrixos la Phasis în calitate de erou întemeietor al cetății este foarte dificil de explicat, având în vedere faptul că numele său este legat de întemeierea a numeroase așezări din Colchida și Iberia⁹⁶.

⁹² Avram 2018, 458–459.

⁹³ Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, II, 1140–1156; Ferrari 2003, 370; Bruneau 1994, 399.

⁹⁴ Strabon, I, 2, 39: *καὶ ἔστιν ὑπομνήματα τῆς ἀμφοῖν στρατείας τὸ τε Φρίξειον τὸ ἐν τοῖς μεθορίοις τῆς τε Κολχίδος καὶ τῆς Ἰβηρίας [...]*.

⁹⁵ Pomponius Mela, I, 108: *... hic sunt Colchi, huc Phasis erumpit, hic eodem nomine quo amnis est a Themistagora Milesio deductum oppidum, hic Phruxi templum et lucus, fabula vetere pellis aureae nobilis...*

⁹⁶ Tacitus, *Annales*, VI, 34.

Este dificil de demonstrat de ce Phrixus a fost divinizat în contextul colonizării grecești, de vreme ce cultul său nu este atestat nici la Milet, nici în coloniile milesiene⁹⁷.

Concluzii

În concluzie, eroii erau cinstiți pretutindeni în lumea greacă, iar cultul lor era considerat esențial pentru viața *polis*-ului. De asemenea, eroizarea întemeietorilor cetății este un fenomen foarte răspândit în întreaga lume greacă. Cultul consacrat eroilor întemeietori ocupă un loc preponderent printre elementele care contribuie la definirea identității coloniilor milesiene situate pe țărmurile Propontidei și ale Pontului Euxin. În coloniile milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin, cultul eroilor întemeietori avea mai degrabă un caracter politic decât religios, deoarece principalul său scop era de a păstra viu în memoria colectivă trecutul acestor comunități situate la periferia lumii grecești. Eroii întemeietori locali, precum Kyzikos, Autolykos, Phlogios, Tomos și Phrixos sunt personaje reale sau mai ales legendare legendare, integrate în ciclurile legendare grecești, de la care coloniile milesiene își revendică originea și descendența lor. Amintirea originilor coloniilor milesiene se întemeiază atât pe legendele care transmit memoria mitică a întemeierii lor eroice, cât și pe sacralitatea locului care păstra relicvele trupului eroic, *herôon*, care era locul privilegiat al reactualizării legăturii dintre eroul întemeietor și comunitate, în special prin intermediul ritualurilor consacrate eroului.

BIBLIOGRAFIE

Appien 2001,

Appien, *Histoire romaine*, Tome VII: Livre XII, *La Guerre de Mithridate*, Paris, 2001.

Appian 1962,

Appian, *Roman History* II, Books VIII, Part II–XII, London, 1962.

Apollodorus 1921,

Apollodorus, *The Library*, vol. I–II, Cambridge, MA, Harvard University Press, London, 1921.

Apollonius Rhodius 1919,

Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, London, 1919.

⁹⁷ Lordkipanidzé 2000, 98–99.

Apollonios de Rhodes 1974, 1980, 1981,
 Apollonios de Rhodes, *Argonautiques*, Tome I: *Chants I–II*; Tome II: *Chant III*; Tome III: *Chant IV*, Paris, 1974, 1980, 1981.

Avram 2003,
 A. Avram, *Histria*, în D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos, eds., *Ancient Greek Colonies in the Black Sea, vol. I* (Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, No 4) Thessalonique, 2003, 279–340.

Avram 2014,
 A. Avram, *Die ‚Freiheit‘ von Tomis in der Kaiserzeit*, în V. Cojocaru, Ch. Schuler, eds., *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20–24 September, 2010*, Stuttgart, 2014, 161–172.

Avram 2018,
 A. Avram, *Tomos, le héros fondateur de Tomis*, în *Pontica*, 51, 2018, 453–466.

Barat 2007,
 Cl. Barat, *Sinope et les Argonautes: d’une mythe utile à une réalité religieuse*, în *PHASIS*, 10(1), 2007, 33–55.

Barat 2009,
 Cl. Barat, *Miracles et apparitions: les statues voyageuses de Sinope et leur signification politique*, în G. Hoffmann, A. Gaillot, eds., *Rituels et transgressions de l’Antiquité à nos jours*, Amiens, 2009, 211–222.

Barat 2021,
 Cl. Barat, *Cults in Ancient Sinope: Originality and Standardisation* în D. Braund, V. F. Stolba, Ulrike Peter, eds., *Environment and Habitation around the Ancient Black Sea*, De Gruyter, 2021, 345–358.

Barat 2022,
 Cl. Barat, *Sinope et la mer: cultes marins et maritimes*, în *Dialogues d’histoire ancienne. Supplément*, vol. 25, nr. 1. *L’appel du large. Fleuves, embouchures et mers dans le monde antique*, 2022, 69–84.

Boudrot 2002,
 P. Boudrot, *Le héros fondateur*, în *Hypothèses*, 1(5), 2002, 167–180.

Bruneau 1994,
 Ph. Bruneau, s.u. *Phrixos et Helle*, în J. Ch. Balty, E. Berger, J. Boardman, Ph. Bruneau, F. Canciani, L. Kahil, V. Lambrinoudakis, E. Simon, *LIMC*, VII/1, 1994, 398–404.

Calame 1996,
C. Calame, *Thésée ou l'imaginaire athénien: légende et culte en Grèce antique*, Lausanne, 1996.

CIG

Corpus Inscriptionum Graecarum, I–IV, ed. A. Boeckh, Berlin, 1828–1877.

Dana, Dana 2001–2003,
M. Dana, D. Dana, *Histoires locales dans le Pont-Euxin ouest et nord. Identité grecque et construction du passé*, în *Il Mar Nero*, 5, 2001–2003, 91–111.

Dana 2007,
M. Dana, *Cultes locaux et identité grecque dans les cités du Pont Euxin*, în *Les Études Classiques*, 75, 2007, 171–186.

Diller 1952,
A. Diller, *The Tradition of Minor Greek Geographers*, New York-Lancaster-Oxford, 1952.

Ehrhardt 1995,
N. Ehrhardt, *Ktistai in den Argonautika des Apollonios Rhodios. Beobachtungen zur Entwicklung von Gründungstraditionen in Kyzikos, Kios, Herakleia Pontike und Sinope*, în *Studien zum antiken Kleinasien III, Asia Minor Studien* 16, 1995, 23–46.

Ferrari 2003,
A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, Iași, 2003.

Firicel-Dana 2007,
M. Firicel-Dana, *Traditions de fondation dans l'épigraphie de Sinope*, în *RÉG*, 120, 2, 511–525.

Habicht 1992–1998,
Chr. Habicht, *Sthennis*, în *Horos*, 10–12, 1992–1998, 21–26.

Habicht 2000–2003,
Chr. Habicht, *Sthennis*, în *Horos*, 14–16, 2000–2003, 125–127.

Herda 2016,
A. Herda, *Megara and Miletos: Colonising with Apollo. A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States*, în A. Robu, I. Bîrzescu, eds., *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*, Actes du colloque de Mangalia (8–12 juillet 2012), (coll. De l'archéologie à l'histoire 66), Paris, 2016, 15–128.

Hérodote 1850,

Hérodote, *Histoire*, în: <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/herodote/index.htm>

Hygin 1997,

Hygin, *Fable (Fabulae)*, Paris, 1997.

IG XIV

Inscriptiones Graecae, XIV. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus, ed. G. Kaibel, Berlin 1890.

Ivantchik 1997,

A. Ivantchik, *Les légendes de fondation de Sinope du Pont*, în *REA*, 99, nr. 1–2, 1997, 33–45.

Ivantchik 1998,

A. Ivantchik, *Die Gründung von Sinope und die Probleme der Anfangsphase der griechischen Kolonisation des Schwarzmeergebietes*, în G. R. Tsetskhladze, éd., *The Greek Colonisation of the Black Sea Area* (Historia Einzelschriften 121), Stuttgart, 1998, 297–330.

IGSK 64-Sinope,

Inscripfen griechischer Städte aus Kleinasien, 64: The Inscriptions of Sinope, Part I, ed. D. H. French, Bonn, 2004.

ISM I,

Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor, I: Histria și împrejurimile, ed. D. M. Pippidi, București, 1983.

ISM II,

Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor, II: Tomis și teritoriul său, ed. Iorgu Stoian, București, 1987.

Kaibel 1878,

G. Kaibel, *Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta*, Berlin, 1878.

Knoepfler 2005,

D. Knoepfler, *Mais qui était donc „Olympiosthénès”, sculpteur des Muses de l’Hélicon?*, în A. Kolde, A. Lukinovich, A.-L. Rey, eds., *Κορυφαία ἀνδρά. Mélanges offerts à André Hurst*, Genève, 2005, 657–670.

Lordkipanidzé 2000,

O. Lordkipanidzé, *Phasis. The River and City in Colchis*, *Geographica Historica*, 15, Stuttgart, 2000.

Marcotte 2000,

D. Marcotte, ed., *Les Géographes grecs*, tome I, *Introduction générale. Pseudo-Scymnos. Circuit de la Terre*, Paris, 2000.

Joubin 1893,

A. Joubin, *Inscriptions de Cyzic*, în *RÉG*, 6 (21), 8–22.

Lippold 1929,

G. Lipold, s.u. *Sthennis*, în A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, eds., *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, III A, 2, Stuttgart, 1929, col. 2479–2480.

Malkin 1987,

I. Malkin, *Religion and colonization in ancient Greece*, Leiden, New York, Köln, 1987.

Marcotte 2000,

C. Marcotte, ed., *Les Géographes grecs*, tome I, *Introduction générale. Pseudo-Scymnos. Circuit de la Terre*, Paris, 2000.

Nawotka 1994,

K. Nawotka, *Ovid, Tomos and the Name Tomis*, în C. Deroux, ed., *Studies in Latin Literature and Roman History VII*, Coll. Latomus 227, Bruxelles, 1994, 406–415.

Pausanias 1821,

Pausanias, *Description de la Grèce*, în <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/pausanias/table.htm>

Peek 1955,

W. Peek, *Griechische VersInschriften. I, GrabEpigramme*, Berlin, 1955.

Peek 1964,

W. Peek, *Griechische Epigramme aus Rumänien*, *Studii Clasice* 6, 119–136.

Pick, Regling 1910,

B. Pick, K. Regling, *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*, t. I.2, Berlin, 1910.

Plutarque 1972,

Plutarque, *Vies. Cimon-Lucullus-Nicias-Crassus*, t. VII, Paris, 1972.

Plutarque 1993,

Plutarque, *Vies. Thésée-Romulus-Lycurgue-Numa*, t. I, Paris, 1993.

Robert, Robert 1978,

J. Robert, L. Robert, *Bulletin Épigraphique*, în *RÉG*, 93, 442–444, 1980, 368–485.

- Robinson 1905,
D. M. Robinson, *Greek and Latin Inscriptions from Sinope and Environs*, în *AJA*, vol. 9, nr. 3, 1905, 294–333.
- Robinson 1906,
D. M. Robinson, *Ancient Sinope: Second Part*, în *AJP*, 27 (3), 1906, 245–279.
- Samama 2003,
É. Samama, *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical*, Hautes études du monde gréco-romain, 31, Genève, 2003.
- Sandulesco 1980,
C. Sandulesco, *Un médecin de l'école hippocratique à Tomis*, în M. D. Grmek, *Hippocratica, Actes du colloque hippocratique de Paris (4–9 septembre 1978)*, Paris, 1980, 433–438.
- SEG,
Supplementum Epigraphicum Graecum, Lugdunum Batavorum, Leiden, (1923–).
- Sève 1979,
M. Sève, *Un décret de consolation à Cyzique*, în *BCH*, 103, 1, 1979, 327–359.
- Strabon 1969,
Strabon, *Géographie*, Tome I, 1re partie, *Livre I*, Paris, 1969.
- Strabon 1981,
Strabon, *Géographie*, Tome IX: *Livre XII*, Paris, 1981.
- Stratiki 2002,
K. Stratiki, *Le culte des héros grecs chez Pausanias*, în *BAGB*, nr. 1, 2002, 70–93.
- Tacitus 1995,
Tacitus, *Annales*, București, 1995.
- Touchefeu 1986,
O. Touchefeu, s.u. *Autolykos II*, în J. Ch. Balty, E. Berger, J. Boardman, Ph. Bruneau, F. Canciani, L. Kahil, V. Lambrinoudakis, E. Simon, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* III/1, Zürich, München, 1986, 56.
- Thucydides 1966,
Thucydides, *Războiul peloponesiac*, București, 1966.
- Valérius Flaccus 2002,
Valérius Flaccus, *Argonautiques*, Tome II: *Chants V–VIII*, Paris, 2002.

CULT OF THE HEROIC FOUNDERS IN THE MILETIAN COLONIES FROM THE PROPONTIDA AND THE PONTUS EUXINUS AREAS

Abstract

The object of my study is the cult of the local heroic founders within the Miletian colonies on the Propontida and the Euxinus Pont (the Black Sea) shores. I intend to approach the cult of the heroic founders of Kyzikos, Sinope (Autolykos and Phlogios), Tomis (Tomos), and Phasis (Phrixos). My study stand on written and epigraphic sources. The cult of heroic founders is a preponderent element in defining the identity of the Miletian colonies. That cult in the Greek cities of Miletian origin from the Propontida and the Pontus Euxinus had rather a political than a religious feature, as their main target was to preserve in the collective memory the old times of those peripheral communities of the Greek world. The local heroic founders as Kyzikos, Autolykos, Phlogios, Tomos, and Phrixos were real or mainly legendary characters, an integrated part of the legendary Greek cycles from which the Miletian cities claimed their origin and descent. Remembrance of those Miletian colonies stood both on the legends that propagated the mythic memory of their heroic founding, and the sacrality of places where the relics were preserved, *herôon*, the privileged location to re-actualizing the bundle between the heroic founder and community, especially by means of the rituals dedicated to the hero.

PIESELE DE OS DIN EDIFICIUL I DE LA RĂZBOIENI-CETATE*

Imola Ciobanu-Boda**

Cuvinte-cheie: Războieni-Cetate, vicus militar, cultura materială, ace de păr, ace de cusut, jetoane, bază de date

Keywords: Războieni-Cetate, vicus militaris, material culture, hairpins, jettons, database

Topografia sitului și Edificiul I

Despre topografia sitului arheologic de la Războieni-Cetate se poate spune că seamănă cu cea a așezărilor militare din Dacia romană, cu excepția dimensiunilor castrului, care este mai mare decât majoritatea, având o suprafață interioară de aproximativ 5.2 hectare. Acest lucru se datorează faptului că trupa găzduită aici era compusă în teorie din 1000 de călăreți, fiind *ala I Batavorum milliaria*, nu doar din 500 de oameni. Structura internă a castrului este similară cu cea a oricărui alt castru, incluzând ca repere principale *principia*, barăcile, *praetorium*-ul și *horreum*-ul. Până în prezent, au fost identificate prin prospecții geofizice în interiorul castrului aceste componente. În plus, s-a detectat o mare parte din sistemul de fortificație, constând din două șanțuri paralele. În afara perimetrului castrului s-au dezvoltat două așezări civile, una situată la sud de castru (care se suprapune în mare parte cu zona actuală a caselor) și cealaltă la nord. În aceasta din urmă, s-au identificat, prin măsurători geofizice și săpături arheologice, zone de ateliere, complexe de tip *villa rustica*¹, o posibilă zonă sacra și, printre altele, și clădirea menționată. Acest lucru s-a realizat datorită prezenței unei densități ridicate de material ceramic în această zonă².

Edificiul I, cu dimensiuni de 23 × 20 metri, este situat la aproximativ 30 de metri în afara perimetrului nord-vestic al castrului roman de la

* Acest articol a fost publicat în cadrul unui grant al Ministerului Cercetării, Inovării și Digitalizării, CNCS – UEFISCDI, proiect PN-III-P1–1.1-TE–2021-0165, în cadrul PNCDI III.

** Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: boda_imola@yahoo.com

¹ Bounegru, Varga 2023, 16.

² Varga, Bounegru 2021, 10–36.

Războieni-Cetate. Conform măsurătorilor geofizice, acest edificiu pare să fie cea mai mare construcție din așezarea civilă³. Începând din anul 2017, acest edificiu este cercetat sistematic, sub coordonarea Muzeului Național al Unirii Alba Iulia în colaborare cu Universitatea *Babeș-Bolyai* din Cluj-Napoca⁴.

Structural și arhitectonic, știm că pereții edificiului erau din lemn, acoperiți cu lut și vopsiți, cu excepția fundațiilor, care erau din piatră. Deși nu s-au găsit încă urme de pictură pe pereți, este probabil ca aceștia să fi fost decorați⁵. În timpul campaniilor de săpături din anii 2017–2023 au fost deschise 10 secțiuni în suprafața edificiului⁶, rezultând în descoperirea unei bucătării, a unei gropi menajere în afara clădirii, a două camere, a unui portic pe partea nordică și a unei porțiuni de drum pe partea estică a edificiului.

Scopul nostru a fost să aflăm utilitatea acestei mari și frumoase construcții de lângă castru, iar într-o anumită măsură, am reușit. Fiecare campanie de cercetare a adus noi indicii. Datorită prezenței unei bucătării, a bijuteriilor și a altor obiecte casnice, probabil edificiul a servit drept locuință, nu sediu administrativ. Proprietarul, probabil primul proprietar, datând din mijlocul secolului al II-lea, trebuie să fi avut legături strânse cu trupa, ceea ce este susținut de unele dintre obiectele găsite⁷.

Artefactele din os

Materialele arheologice, atât cele speciale cât și ceramica uzuală, sunt înregistrate pe teren și ulterior introduse într-o bază de date online⁸. Această bază de date este relațională, construită în MySQL, cu un motor de căutare pe Ruby on Rails, permițând descărcarea directă a fișierelor Excel și CSV.

Fiecare material înregistrat în baza de date are o fișă proprie, având un ID unic. Fișele conțin informații despre materialul din care este confecționată piesa, tipul de artefact, descrierea fizică, dimensiunile și anul/ secțiunea/ contextul în care a fost descoperită, însoțite de fotografii. Cei interesați

³ Pentru planul topografic al sitului vezi: Mischka, Rubel, Varga 2018, 377–405.

⁴ Membrii echipei în perioada 2017–2024: Dr. George Bounegru, Dr. Rada Varga, Dr. Imola Ciobanu-Boda, Dr. Cristina Crizbășan. Cu această ocazie doresc să adresez sincere mulțumiri colegilor mei pentru sfaturile acordate în legătura cu articolul de față și pentru suportul moral de-a lungul anilor. De asemenea, mulțumirile echipei merg constant și către Dr. Angela Lumezeanu, cea care ne-a construit și ne administrează baza de date.

⁵ Bounegru, Varga 2023, 18.

⁶ În anul 2024 membrii echipei a optat dărâmarea matorilor, astfel se va realiza o cercetarea arheologică pe întreaga suprafață a ariei decopertate.

⁷ Bounegru, Varga 2023, 18.

⁸ Crearea și mentenanța bazei de date constituie una dintre obiectele principale a proiectului *People, things and identity constructs. The materiality of the Batavians from Roman Dacia*. Director proiect: Dr. Rada Varga. Este găzduită pe serverul UBB.

de materialele arheologice descoperite la Războieni-Cetate pot consulta baza de date online și pot efectua căutări după tipul de artefacte sau materialul din care sunt realizate.

În campaniile de cercetare ale Edificiului I au fost descoperite până în prezent 12 ace de păr, 10 ace de cusut și două jetoane⁹.

Cele mai populare produse din os din Dacia sunt piesele de podoabe reprezentate de *acele de păr* (Aici introdus Fig.1–2). Unele coafuri mai complexe necesitau un număr semnificativ de ace de păr, ceea ce explică prezența lor în cantități mari. Acele de păr puteau avea atât un rol decorativ (ornamentarea coafurii), cât și funcțional, fiind utilizate pentru prinderea părului¹⁰. Nu există o tipologie universală aplicată la nivelul Imperiului, fiecare autor elaborând propria sa tipologie, care nu coincide întotdeauna cu exemplele din alte situri arheologice.

Piese din Edificiul I au un corp rotund în profil. Din cele 12 exemple de ace de păr recuperate, 6 dintre ele au păstrat partea superioară a piesei, permițând câteva observații privind capătul decorativ. O singură piesă are capul conic¹¹, iar în trei piese corpul este delimitat de un capăt decorat printr-o canelură, lipsind vârful și capătul decorativ¹². În a treia categorie intră două piese identice, al căror

Fig. 1. Acul de păr nr. 1 din catalog.
/ Hairpin 1 from the catalogue.

Fig. 2. Acul de păr nr. 5 din catalog.
/ Hairpin 5 from the catalogue.

⁹ Considerăm interesant de a menționa că artefactele produse din os, corn, fildeș în lumea romană sunt incluse în șapte categorii și anume: unelte și ustensile; jetoane de joc și tesserae; obiecte de toaletă și instrumente medicale; podoabe și amulete; militaria; cutii și recipiente; accesorii de mobilier. Pentru această tipologie vezi Deschler-Erb 1998, 121. Pentru Dacia romană sunt două mari monografii: pentru Apulum vezi: Ciugudean 1997, iar pentru Porolissum vezi: Vass 2013.

¹⁰ L. Vass în teza lui de doctorat (Vass 2013, 61–63) descrie concluzia și altor cercetători în ceea ce privește faptul că acele de păr au putut îndeplini deodată mai multe funcții.

¹¹ Excel 1243 / ID 105 = Catalog nr. 1, Bounegru, Varga 2023, 39. Acesta are analogii perfecte în Apulum (vezi Bounegru, Ciobanu, Ota, Anghel 2011, 61).

¹² Excel 1462 / ID 797 = Catalog nr.5, Excel 13555 / ID 858 = Catalog nr.9, Excel 19124 / ID 949 = Catalog nr.10.

Fig. 3. Acul de cusut nr. 13 din catalog. / Needle 13 from the catalogue.

Fig. 4. Acul de cusut nr. 14 din catalog. / Needle 14 from the catalogue.

corp circular este delimitat de capătul decorat prin trei muluri de aceeași dimensiune¹³, iar una dintre ele are vârful decorat cu un con de pin¹⁴.

Ca fapt divers, menționăm un ac de păr confecționat din bronz, al cărui corp este delimitat de un capăt decorat prin șanțuire adâncă.¹⁵ Acesta a fost descoperit pe podeaua camerei 2 din Edificiul I¹⁶.

În ceea ce privește locul unde au fost descoperite aceste piese în clădire, menționăm că ele au fost găsite atât în groapa menajeră (complexul 1, cu 2 bucăți)¹⁷ cât și pe toată suprafața Edificiului, fără a fi asociate cu vreun loc specific (cum ar fi o cămară, un dulap sau un sertar). Prezența lor într-un număr mare indică faptul că aici locuia o familie la momentul cercetat de noi.

După acele de păr, cele mai comune piese prelucrate din os sunt *acele de cusut* (Aici introdus Fig. 3–4). Acestea erau indispensabile în gospodăriile familiilor și sunt prezente într-un număr semnificativ în siturile arheologice, atât militare, cât și civile, din provinciile dacice. Dimensiunile acestor ace sunt foarte diverse, atât în grosime, cât și în lungime.

În Edificiul I au fost recuperate 10 ace de cusut, atât întregi, cât și fragmentare. Acestea au corpul rotund în profilul părții inferioare și puternic aplatizat în zona urechilor. Procedura de subțiere

¹³ Excel 19160 / ID 947 = Catalog nr.11.

¹⁴ Excel 19193 / ID 993 = Catalog nr.12. Acesta are analogii perfecte în Apulum (vezi Bounegru, Ciobanu, Ota, Anghel 2011, 56). Merită menționat că aceste tipuri de piese erau turnate și în bronz, descoperite tot în Apulum (vezi Bounegru, Ciobanu, Ota, Anghel 2011, 52).

¹⁵ Excel 19212 / ID 1001.

¹⁶ Piesa reprezintă un fragment de ac de păr, respectiv partea superioară a acestuia. Are capul conic, separat de restul corpului printr-o șanțuire adâncă. Prezintă apoi un decor torsadat, bine delimitat de corpul tijei. Tija este circulară în profil. Fragmentul de ac se păstrează pe o lungime de 7,4 cm, având la capătul superior un diametru de 0,6 cm, iar în zona rupturii de 0,3 cm.

¹⁷ Excel 1243 / ID 105 = Catalog nr. 1 (lipsește doar partea inferioară) și Excel 1285 / ID 125 = Catalog nr.4 (foarte fragmentar).

se realiza cu un cuțit sau cu orice alt obiect ascuțit. Urechea era perforată mai ușor într-un material plat decât într-o formă rotundă. Orificiul era realizat cu un sfredel mic, iar două orificii alăturate erau apoi unite¹⁸.

În ceea ce privește locul unde au fost descoperite în Edificiu, acestea au fost găsite atât în groapa menajeră cât și pe toată suprafața clădirii, fără a fi asociate cu un loc specific (cum ar fi o cămară, un dulap sau un sertar), asemănător acelor de păr. Aceste ace de cusut puteau fi reascuțite în cazul deteriorării lor, la fel ca și cele de păr, însă nu am găsit urme de reascuțire pe piesele noastre, cele rupte în perioada romană fiind găsite în groapa de gunoi a Edificiului. Dorim să menționăm o piesă specială, a cărei vârf este extrem de tocit¹⁹. Lungimea acului este de 11.7 cm, iar pare să fie foarte rezistent. Am observat urme de folosință ale acestui ac pe niște linii fixe, ceea ce sugerează că acesta era preferat de locuitorii clădirii pentru cusături specifice, probabil pentru un anumit tip de haină și cu un anumit tip de ață.

În stadiul actual al cercetării și publicării, așezările romane de la Apulum dețin cele mai multe exemple de ace de cusut din os din toate provinciile dacice. Cele 121 de exemplare publicate de Daniela Ciugudean sunt completate de alte exemplare recuperate în urma cercetărilor ulterioare. Până în prezent, tipologia dezvoltată de cercetătoare este singura tipologie pentru ace de cusut romane din os din întreaga Dacie²⁰.

La început, cercetătorii erau sceptici cu privire la existența atelierelor cu profile bine definite. Însă cercetările ulterioare demonstrează că în mediul militar de exemplu ateliere s-au specializat pe confecționarea armelor în general iar în mediul civil asupra unor podoabe, obiecte de toaletă²¹. Cu toate acestea, investigațiile ulterioare au demonstrat că atelierele s-au specializat în diverse domenii, atât în mediul militar, cât și în cel civil. De exemplu, în Dacia romană, au existat două ateliere cu profilul principal de prelucrare a acelor de păr: Apulum 3 și Sarmizegetusa. Aș dori să prezint cazul atelierului de la Apulum 3 (*Colonia Aurelia Apulensis*), unde A. Cserni²² a dezvăluit o clădire romană de mari dimensiuni, din care au fost colectate 316 piese din os, dintre care 216 sunt ace de păr și de cusut. Numărul mare de ace de păr și de cusut sugerează că atelierul era bine organizat și probabil specializat în producția acestor tipuri de artefacte²³.

¹⁸ Bounegru, Varga 2023, 31.

¹⁹ Excel 1299 / ID 134 = Catalog nr.14; Bounegru, Varga 2023, 38.

²⁰ Ciugudean 1997, Ciugudean 2002, Vass 2013, 185–195.

²¹ Pentru ateliere vezi: Ciugudean 1997, Ciugudean 2003, Timoc 2007, Timoc 2008, Vass 2013, 41–51.

²² Cserni 1912, 280–282.

²³ Vass 2013, 46: ca tehnica de prelucrare s-a folosit tăiere, răzuire, perforare, incizare, lustruire, polizare; instrumente folosite la prelucrare erau fierestrău, cuțit, burghiu, răzuitoare.

Jocurile au avut un rol important în viața cotidiană și socială a romanilor, fiind practicate pentru distracție, trecerea timpului și pentru pariuri. Conform descoperirilor arheologice și surselor scrise, romanii cunoșteau jocurile de table care implicau folosirea jetoanelor și zarurilor²⁴. Prezența acestora s-a regăsit în aproape toate siturile arheologice din provincia Dacia, atât în mediul militar, cât și în cel civil. Piese de joc erau păstrate în mici cutii speciale sau în pungi de piele²⁵.

La Războieni-Cetate, în Edificiul I, pe parcursul campaniilor arheologice, au fost descoperite 2 jetoane (*tesserae*, *calculi*, *militēs*) confecționate din os. Aceste piese ar fi putut fi folosite în jocurile de table sau în alte jocuri care implicau aruncarea zarurilor. Jetoanele găsite prezintă mai multe cercuri concentrice pe o față, una dintre ele fiind mărginită de o bandă netedă²⁶, iar cealaltă margine fiind crenelată²⁷ (Aici introdus Fig. 5). Ambele piese sunt prelucrate la strung, iar punctul de centrare se găsește pe fiecare exemplar în mijlocul piesei. Cercurile concentrice au fost realizate fie cu un compas, fie cu o daltă. Cele două piese au fost găsite la un an distanță unul de celălalt, pe podeaua (complexul 4) camerei 2 din Edificiul I.

Fig. 5. Jeton nr. 23 din catalog. / Jeton 23 from the catalogue.

Până în prezent, nu s-au descoperit zaruri (*talus*, *alae*) din os. Cu toate acestea, aș dori să menționez o bilă pentru joc cu semne²⁸, confecționată din lut, descoperită încă din primele zile ale cercetărilor arheologice ale Edificiului I (campania 2017). Este interesant faptul că aceasta a fost descoperită în S4, care ulterior s-a confirmat a fi o cameră, denumită de noi camera 2, locul unde au fost găsite și cele două jetoane descrise anterior.

Din păcate, numărul zarurilor din os descoperite în provinciile dacice este destul de mic, iar acest lucru se datorează mai degrabă stadiului actual de cercetare decât lipsei lor din siturile arheologice. Numărul jetoanelor identificate în siturile arheologice este mult mai semnificativ în comparație cu zarurile. L. Vass, în teza sa de doctorat, a identificat două ateliere în Dacia romană cu profilul principal de prelucrare a pieselor de joc.²⁹ Unul dintre acestea se află la

²⁴ Vass 2013, 126–141.

²⁵ Ciugudean 1997, 40–42.

²⁶ Descoperit în camera 2, în anul 2023, Excel 19213 / ID 1000 = Catalog nr.24.

²⁷ Descoperit în camera 2, în anul 2022, Excel 13559 / ID 1078 = Catalog nr.23, Bounegru, Varga 2023, 39.

²⁸ Excel 1094 / ID 90.

²⁹ Vass 2013, 41–51.

Bucium, iar celălalt la Apulum 4, adică în Praetorium consularis. Este interesant de menționat că la acesta din urmă s-a descoperit și o placă (coaste) ce s-a folosit la confecționarea jetoanelor³⁰.

În loc de concluzie, putem observa că osul a fost un material de interes datorită ușurinței cu care putea fi obținut, ușurinței cu care putea fi prelucrat, durabilității și posibilității de refolosire, cum ar fi ascuțirea în cazul acelor de păr și de cusut. De asemenea, era mult mai ieftin decât confecționarea unor obiecte din bronz sau metale prețioase.

În lumea romană, piesele din os erau fabricate folosind diverse tehnici, fie în ateliere de producție pe scară largă, fie în gospodării. Materia primă provenea din oasele animalelor sacrificate, în principal din oasele membrilor animalelor mari, care aveau un țesut osos compact potrivit pentru prelucrare³¹. Pentru obiectele din corn, se foloseau coarnele de cerb (*cervus elaphus*) sau căprior (*capreolus*), care erau culese la sfârșitul toamnei și apoi decupate în părți pentru prelucrare. Textura acestora era mai ușor de prelucrat, deoarece nu conțineau vase de sânge sau alte impurități³². Dacă prelevarea oaselor se făcea în urma sacrificării animalului trebuia avut mare grijă ca materia primă să nu se strice. Osul înaintea prelucrării nu avea voie să fie nici prea crud deoarece acest fapt ar împiedica tăierea netedă și dreaptă cu fierăstrăul, dar nici foarte uscat, deoarece atunci acesta ar putea provoca crăpături la prelucrarea prin presiune³³. Referitor la Războieni-Cetate, analiza arheozoologică efectuată în Edificiul I de către Georgeta El Susi a relevat absența animalelor sălbatice în dieta proprietarilor din secolul al II-lea și prezența bovinelor, în special a celor de dimensiuni mari.

În ceea ce privește fabricarea pieselor de os, procesul implica mai multe etape. În primul rând, materialul era șablonat, apoi se trecea la strunjire. Strunjirea era realizată cu ajutorul unui strung manual, acționat printr-un arc. Mișcarea înainte și înapoi a arcului determina rotirea piesei în sens invers acelor de ceasornic. Instrumentele utilizate în acest proces includeau fierăstrăul, cuțitul, burghiul și răzuitoarea. După aceste operațiuni, piesa era șlefuită și finisată (folosind nisip umed sau o bucată de gresie, urmate de gresarea și netezirea cu o bucată de piele), apoi lustruită (cu ulei sau unsori)³⁴.

Identificarea atelierelor de prelucrare a osului se bazează în principal pe descoperirea de deșeuri, rebuturi, obiecte semi-fabricate sau prezența unor

³⁰ Vass 2013, 46: profilul prelucrării sunt doar piesele de joc, fără alte tip de artefact găsit.

³¹ Ciugudean 1997, 13.

³² Timoc 2008, 258.

³³ Timoc 2008, 258.

³⁴ Bounegru, Ciobanu, Ota, Anghel 2011, 17–20, Vass 2013, 46.

tipuri specifice de artefacte. În ceea ce privește atelierele de prelucrare a osului și cornului din Dacia romană, L. Vass, în teza sa de doctorat³⁵, a identificat până în prezent 11 astfel de ateliere, dintre care 5 se află în Apulum. Alte ateliere se găsesc în Porolissum, Bucium, Ilișua, Micia, Tibiscum, Sarmizegetusa, Feldioara și Râșnov. Aceste ateliere preferau oasele lungi de la animalele domestice (de exemplu, bovinele în Apulum și Sarmizegetusa) și coarnele de cerb (precum la Bucium, Ilișua, Micia, Tibiscum, Feldioara).

În Războieni-Cetate, până în prezent a fost descoperit un singur os de cal în curs de prelucrare, care prezenta urme de cuțit și fierăstrău. Se presupune că se încerca realizarea unui mâner, având în vedere dimensiunile și orificiul interior. Nu există dovezi clare ale existenței unui atelier în Războieni-Cetate, se consideră că piesele de os, în special acele de păr și de cusut, au fost aduse sau cumpărate de către populația batavă din zonele învecinate. Prelucrarea osului era mai convenabilă și mai ieftină decât cea a bronzului sau a metalelor prețioase, ceea ce facilita un comerț activ. Toate tipurile de piese din os descoperite în Edificiul I au fost regăsite și în numeroase exemple în siturile arheologice de la Apulum, unde exista un atelier local specializat în prelucrarea acelor de păr și de cusut.

Datarea pieselor de os din Edificiul I nu poate fi realizată cu exactitate pe baza materialelor respective, ci doar în comparație cu restul artefactelor găsite în straturile arheologice. În urma cercetărilor patrimoniului mobil și imobil rezultat, se poate afirma că faza clădirii săpate de către cercetători se datează după mijlocul secolului al II-lea.

Cultura materială a Edificiului I este extrem de bogată, variată și unică. Cele mai relevante tipuri de artefacte găsite în acest edificiu au fost prezentate într-un catalog de expoziție dedicat sitului arheologic menționat. Printre cele mai spectaculoase artefacte se numără două vase antropomorfe³⁶, identificate ca fiind importuri din zona Rinului de Jos în urma unor cercetări exhaustive. De asemenea, în categoria importurilor se încadrează și un pahar biconic, care prezintă analogii în Gallia Belgica, una dintre principalele zone din care batavii importau ceramica.

Nu doar cultura materială indică legături directe cu zona Rinului, ci și altarul pentru Hercules Magusanus, care evidențiază în mod clar perpetuarea cultului divinităților batave³⁷.

În ceea ce privește diversitatea artefactelor, menționăm prezența mai multor monede (confectionate din aur, argint și bronz) descoperite de-a lungul anilor, precum și fibule (din argint și bronz), instrumente medicale și de cosmetică, cerceluș de aur, o statueta de bronz ce înfățișează un prizonier barbar, o statueta

³⁵ Vass 2011, 41–51.

³⁶ Varga, Bounegru 2019, 221–232.

³⁷ Varga, Rubel 2021, 107–132.

Venus pudica din lut, un mâner de pateră din lut, dar și numeroase opaițe și tipare de opaiț (care demonstrează confecționarea locală a acestora) și numeroase vase utilizate în gospodăria locală.

Având în vedere aceste aspecte, în Războieni există importuri din afara graniței provinciei Dacia, ceea ce sugerează existența unei rute comerciale externe. Semnalăm și prezența unei rute interne, în special între Apulum și Războieni. Despre legăturile dintre Războieni și Dacia Porolissensis nu există informații specifice, dar este posibil să fi existat conexiuni comerciale sau culturale între aceste regiuni. În plus, observăm și prezența unor produse locale, realizate în atelierele din zonă, ceea ce indică o economie locală activă și diversificată.

CATALOG

Ace de păr

1. Ac de păr (Excel 1243/2017)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil. Are capul conic. Lipsește vârful.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 10.5 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Bounegru, Varga 2023, 39, nr. 7.

2. Ac de păr (Excel 1013/2017)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil. Are capul conic. Lipsește vârful.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 6.8 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

3. Ac de păr (Excel 1100/2017)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil. Lipsește partea superioară a piesei

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 5,9 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

4. Ac de păr (Excel 1285/2017)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil. Lipsește partea superioară a piesei

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 5,6 cm
Datare: Sec. II–III p.Chr.
Bibliografie: Inedit

5. *Ac de păr* (Excel 1462/2018)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil, delimitat de capătul decorat printr-o canelură. Lipsesc vârful și capătul de decor
Locul descoperirii: Edificiul I.
Dimensiuni: L – 9,4 cm; Dm – 0.4 cm
Datare: Sec. II–III p.Chr.
Bibliografie: Bounegru, Varga 2023, 39, nr. 8.

6. *Ac de păr* (Excel 1522/2018)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil. Lipsește capătul de decor al piesei
Locul descoperirii: Edificiul I.
Dimensiuni: L – 6,2 cm
Datare: Sec. II–III p.Chr.
Bibliografie: Inedit

7. *Ac de păr* (Excel 1777/2021)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil. Lipsește vârful și capătul de decor al piesei
Locul descoperirii: Edificiul I.
Dimensiuni: L – 5,7 cm
Datare: Sec. II–III p.Chr.
Bibliografie: Inedit

8. *Ac de păr* (Excel 1774/2021)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil. Lipsește vârful și capătul de decor al piesei
Locul descoperirii: Edificiul I.
Dimensiuni: L – 3,4 cm
Datare: Sec. II–III p.Chr.
Bibliografie: Inedit

9. *Ac de păr* (Excel 13555/2022)

Descriere: Două piese fragmentare ce provin din două ace diferite (lipit de zidul perimetral, camera 1). Confectionat din os. Corpul este rotund în profil, delimitat de capătul decorat printr-o canelură. Lipsesc vârful și capătul de decor
Locul descoperirii: Edificiul I.
Dimensiuni: L – 9 cm; L – 6 cm
Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

10. *Ac de păr* (Excel 19124/2023)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil, delimitat de capătul decorat printr-o canelură. Lipsește capătul de decor.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 10 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

11. *Ac de păr* (Excel 19160/2023)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil, delimitat de capătul decorat prin trei muluri de aceeași dimensiuni. Lipsește capătul de decor.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 15 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

12. *Ac de păr* (Excel 19193/2023)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este rotund în profil, delimitat de capătul decorat prin trei muluri de aceeași dimensiuni. Capătul este decorat cu un con de pin. Lipsește vârful piesei.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 8 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

Ace de cusut

13. *Ac de cusut* (Excel 1272/2017)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Urechea a fost realizată prin unirea a două găuri circulare. Lipsește capul cu partea superioară a urechii.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 11,7 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Bounegru, Varga 2023, 38, nr. 5.

14. *Ac de cusut* (Excel 1299/2017)

Descriere: Întreg. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Urechea a fost realizată prin unirea a două găuri circulare.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 11,6 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Bounegru, Varga 2023, 38, nr. 6.

15. Ac de cusut (Excel 1064/2017)

Descriere: Întreg. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Urechea a fost realizată prin unirea a două găuri circulare.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 11,2 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: inedit

16. Ac de cusut (Excel 1026/2017)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Lipsește partea superioară a piesei.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 5.7 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

17. Ac de cusut (Excel 1362/2018)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Lipsește mare parte a piesei.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 4.2 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

18. Ac de cusut (Excel 1731/2021)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Urechea a fost realizată prin unirea a două găuri circulare. Lipsește vârful piesei.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 7,3 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

19. Ac de cusut (Excel 19151/2023)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Lipsește marea parte a piesei, având doar vârful acestuia, ce pare extrem de tocit.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 5 cm

Datare: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

20. *Ac de cusut* (Excel 19191/2023)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Lipsește marea parte a piesei.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 5 cm

Datate: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

21. *Ac de cusut* (Excel 19198/2023)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Lipsește o mică parte a vârfului și partea superioară a urechiului.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 10 cm

Datate: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

22. *Ac de cusut* (Excel 19207/2023)

Descriere: Fragmentar. Confectionat din os. Corpul este oval în profil. Urechea a fost realizată prin unirea a două găuri circulare. Lipsește o mică parte a vârfului.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: L – 11,4 cm

Datate: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: inedit

Jetoane

23. *Jeton* (Excel 13559/2022)

Descriere: Întreg. Confectionat din os prin strunjire. Pe față este decorat cu cercuri concentrice și un cerc în relief dispus central. Marginea este crestată. Spatele este lis.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: Dm – 2 cm; gr – 0.2 cm.

Datate: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Bounegru, Varga 2023, 39, nr. 9.

24. *Jeton* (Excel 19213/2023)

Descriere: Întreg. Confectionat din os prin strunjire. Pe față este decorat cu cercuri concentrice și un cerc în relief dispus central. Marginea este mărginită de o bandă netedă. Spatele este lis.

Locul descoperirii: Edificiul I.

Dimensiuni: Dm –; gr – cm.

Datate: Sec. II–III p.Chr.

Bibliografie: Inedit

BIBLIOGRAFIE

- Bounegru, Ciobanu, Ota, Anghel 2011,
G. Bounegru, R. Ciobanu, R. Ota, D. Anghel, *Lux, util și estetic la Apulum. Podoabe și accesorii vestimentare. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2011.
- Bounegru, Varga 2023,
G. Bounegru, R. Varga, *De Batavis. Cercetări arheologice la Războieni-Cetate*, Cluj-Napoca, 2023.
- Cserni 1912,
A. Cserni, *Jelentés a Colonia Apulensis területén végzett ásatásokról*, Budapest, 1912.
- Ciugudean 1997,
D. Ciugudean, *Obiecte de os, corn și fildeș de la Apulum*, Alba Iulia, 1997.
- Ciugudean 2003,
D. Ciugudean, *Despre funcționarea unor ateliere de prelucrarea a osului la Apulum*, în PA, 3, 2003, 278–281.
- Deschler-Erb 1998,
S. Deschler-Erb, *Römische Bein artefakte aus Augusta Raurica. Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie*, în FiA, 27/1, 1998.
- Mischka, Rubel, Varga 2018,
C. Mischka, Al. Rubel, R. Varga, *Das Lager der ala I Batavorum milliaria und sein vicus in Războieni-Cetate (Jud. Alba/RO) – Geophysikalische Untersuchungen und historische Einordnungen*, în AK, 48, 2018, 377–405.
- Timoc 2007,
C. Timoc, *Prelucrarea osului și cornului în provincia Dacia. Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană*, în BHAUT VIII, 2007, 171–188.
- Timoc 2008,
C. Timoc, *Producția de obiecte din os și corn din Dacia romană*, în BHAUT IX, 2008, 256–284.
- Varga, Bounegru 2019,
R. Varga, G. Bounegru, *Two face pots from the vicus of Războieni-Cetate (Alba County)*, în S. Nemeti, E. Beu-Dachin, I. Nemeti, D. Dana, eds., *The Roman Provinces – Mechanism of Integration*, Cluj-Napoca, 2019, 221–232.
- Varga, Bounegru 2021,
R. Varga, G. Bounegru, *Fortissimi et validissimi. Fascinanții batavi din Dacia romană și așezarea lor de la Războieni-Cetate*, în *Historia*, 235, 2021, 10–36.

Varga, Rubel 2021,

R. Varga, A. Rubel, *Hercules Magusanus im Lager der ala I Batavorum milliaria in Războieni-Cetate (Kreis Alba, Rumanien)*, în *Germania*, 99, 2021, 107–132.

Vass 2013,

L. Vass, *Artefactele romane din os de la Porolisum. Contribuții la cunoașterea industriei osului din Dacia romană*, Teză de Doctorat, Cluj-Napoca, 2013.

BONE FRAGMENTS IN EDIFICE I FROM RĂZBOIENI-CETATE

Abstract

The material culture in Edifice I from Războieni-Cetate is a unique, extensive, and a diverse one. At the moment, from the finds there, this work aims to present the bone fragments. I also look over a preliminary report on the special materials found there in 2017–2023. I may point out the presence both of imported fragments and of those that were produced in local workshops in the civil settlement of Războieni-Cetate or around it.

FRAGMENTE DE VASE DE STICLĂ PROVENITE DIN CASTRUL ROMAN DE LA UNGRA (JUD. BRAȘOV)

Sever-Petru Boțan*, Silviu Gridan**

Cuvinte-cheie: Provincia Dacia, frontiera romană, castru auxiliar, vase de sticlă

Keywords: Province of Dacia, Roman frontier, auxiliary castrum, glassware

1. Introducere

Castrul roman de la Ungra¹ (jud. Brașov) (Fig. 1), aparține sud-estului Transilvaniei, și este amplasat pe o terasă înaltă, numită de localnici *Pe Hill*, care domină lunca râurilor Cozd și Homorod, aflate la nord și respectiv la est față de castru. Zona dominată de poziția castrului este un culoar natural de trecere între cursul râului Olt, aflat la doar 2 km spre sud față de castru, Depresiunea Homoroadelor, situată la nord, și Podișul Transilvaniei aflat la vest. Prezența la doar 5 km în linie dreaptă², spre sud, pe celălalt mal al râului Olt, respectiv malul stâng, a castrului de la Hoghiz³ (jud. Brașov), având o legătură de vizibilitate excelentă între ele (Fig. 2), subliniază importanța strategică al acestui culoar și al punctului de traversare al râului Olt, din dreptul localității Ungra, unde se presupune că a funcționat un pod în epoca romană⁴.

Castrul a fost identificat în anul 2015 pe baza cercetărilor de suprafață, și a fost introdus în literatura arheologică sub denumirea de castrul Ungra-Rupea 6⁵, datorită amplasării acestuia în imediata vecinătate a unor construcții civile și

* Institutul de Arheologie Iași, str. Codrescu, nr. 6, e-mail: sever_botan@yahoo.com

** Asociația „ArheoVest” Timișoara, Brașov, e-mail: gridan.silviu@yahoo.com

¹ Cod RAN: 42165.08; coordonate GPS: 46°01'24.6"N 25°16'00.1"E.

² Gridan *et alii* 2017, 851.

³ Cod RAN: 41186.01; Cod LMI: BV-I-m-A-11280.02; coordonate GPS: 45°58'41.4"N 25°16'46.1"E.

⁴ A se vedea ca exemplu Vass 1863, 117, 118.

⁵ Gridan 2016; Gridan *et alii* 2017; Gridan *et alii* 2018. Pentru cititorii care doresc să consulte și literatura de specialitate mai veche facem precizarea că în documentele administrative și cartografice vechi, precum și în literatura de specialitate mai veche, în mod frecvent, localitățile din Transilvania figurează cu denumirea lor din limba germană sau maghiară, uneori însoțite și de denumirea lor în limba română (Gridan, Rățoi 2022, 13, nota 3). În acest context menționăm că localitatea Ungra figurează și cu denumirile Galt (lmb. germ.), Ugra, Ugrá, Szászugra (lmb.

al unui cimitir care aparțin administrativ orașului Rupea, terenul agricol pe care se află castrul aparținând însă comunei Ungra, aflată la o distanță considerabil mai mare⁶. De asemenea prin atribuirea acestei denumiri s-a încercat evitarea posibilelor confuzii care ar fi putut să apară cu privire la o presupusă fortificație romană amintită în literatura de specialitate mai veche, aflată pe teritoriul localității Ungra, ale cărei urme nu mai sunt vizibile astăzi⁷. Ulterior, la unii cercetători, denumirea a fost înlocuită cu cea de castrul Ungra-*Pe Hill*⁸ sau prin utilizarea denumirii de castrul Ungra⁹, așa cum apare și pe unele hărți ale provinciei Dacia, începând cu anul 2021¹⁰. Pentru simplificare vom utiliza în acest articol denumirea de castrul Ungra.

Cercetările de suprafață, cele arheologice și cele multidisciplinare au arătat că dimensiunile castrului sunt de 110 × 130 m, cu laturile lungi orientate pe direcția est-vest,¹¹ incinta fiind protejată de un șanț dublu, cu profilul în forma literei W¹². Prin intermediul săpăturilor arheologice s-au identificat două faze de construcție, respectiv o fază de lemn, neincendiată, surprinsă de secțiunea S1/2018, practică pe latura de nord¹³ (Fig. 3. a), și o fază de piatră, a cărei fundație a fost surprinsă de secțiunea S2/2022, practică pe latura de est¹⁴ (Fig. 3. b). Cu ajutorul fotogrametriei, foarte recent, au fost achiziționate date care au permis identificarea drumurilor principale ale castrului, și drumurile exterioare de pe laturile de nord și de vest, astfel încât a fost posibilă stabilirea poziției porților și orientarea castrului¹⁵. De asemenea, datele de care dispunem până în prezent ne conduc la concluzia că în exteriorul fortificației romane, în zona de vest și în cea de nord, au existat clădiri care au aparținut locuirii civile aferentă castrului. Deocamdată, deși atât pe suprafața castrului cât și pe suprafața din jurul acestuia există materiale tegulare, nu a fost identificată nici o șampilă tegulară, iar materialele arheologice care să ajute la o datare precisă a fazelor de

magh.), localitatea Hoghiz cu denumirile Heviz (lmb. germ.), Héviz, Olthéviz (lmb. magh.), iar localitatea Rupea figurează și cu denumirile Răppes, Reps (lmb. germ.), Kőhalom (lmb. magh.).

⁶ Gridan 2016, 364, 3.

⁷ Vass 1863, 117, 118; Popa, Ștefănescu 1980, 500; Gridan 2016, 380; Gridan *et alii* 2017, 853, 7.

⁸ A se vedea ca exemplu: Kavruk *et alii* 2017; Boțan 2023.

⁹ A se vedea ca exemplu: Țentea *et alii* 2021; Țentea *et alii* 2021a; M-M. Ștefan, D. Ștefan 2022; Zăgreanu *et alii* 2022.

¹⁰ A se vedea ca exemplu: Marcu, Cupcea 2021; Țentea *et alii* 2021; Zăgreanu *et alii* 2022.

¹¹ Gridan *et alii* 2017, 855.

¹² Gridan *et alii* 2018.

¹³ Gridan *et alii* 2018.

¹⁴ Honcu *et alii* 2022.

¹⁵ Un articol care va aduce lămuririle necesare este în pregătire. Mulțumim și pe această cale domnilor I. Munteanu și C. Moruzan pentru achiziționarea datelor.

construcţie, lipsesc. Materialele arheologice (fragmente ceramice¹⁶, monede¹⁷, fibule¹⁸) ajută doar la o datare largă a castrului, în sec. II–III p. Chr.

Cu ocazia cercetărilor arheologice din anul 2022, când s-a deschis o suprafaţă de lucru perpendiculară pe latura de est a incintei castrului, cu dimensiunile de 10 × 5 m, denumită S2/2022¹⁹, au fost identificate un număr de 42 de fragmente de sticlă, acestea fiind primele materiale vitrice identificate în zona castrului. Majoritatea acestor materiale provin din solul utilizat ca liant pentru amenajarea fundaţiei zidului de incintă al castrului (unitatea stratigrafică US0003)²⁰. În acest sol au mai fost identificate, pe lângă materialele vitrice, multe fragmente ceramice, obiecte de metal (cuie, scoabe, încuietori etc.) şi oase de origine animală, neprelucrate. Toate acestea provin, cel mai probabil, de pe suprafaţa castrului, şi au aparţinut fazei de construcţie anterioară a castrului. O parte dintre aceste piese au fost publicate într-un articol de dată recentă²¹.

Pe lângă aceste materiale vitrice, cu ocazia unei încercări de identificare pe suprafeţele agricole care suprapun castrul şi aşezarea civilă a unor eventuale materiale tegulare şampilate, au mai fost identificate şi recuperate alte trei fragmente de vase de sticlă, aflate într-o stare de conservare care permite o evaluare tipologică, poziţia lor geografică, la momentul reperării, fiind înregistrată cu un dispozitiv GARMIN – *Montana 650t* (Fig. 6), şi un alt fragment vitric pentru care coordonatele GPS nu au fost înregistrate.

Fragmentele de sticlă scoase la suprafaţa solului de utilajele agricole au fost recuperate (Fig. 7. a, b, c) pentru a fi salvate de la distrugere, în vederea înregistrării informaţiilor cu caracter istoric şi arheologic pe care acestea le pot oferi, aşa cum, recent, am procedat cu un lot format din 12 fragmente de sticlă, identificate pe suprafaţa arabilă care suprapune zona băilor romane (*balnea*)²² din

¹⁶ A se vedea ca exemplu: un fragment de terra sigillata tipul Drag. 37, provenit din secţiunea S1/2018; ceramică de bucătărie cu analogii în castrul legionar de la Vindonissa (70–101 p. Chr.) şi Durostorum (sfârşitul sec. al II-lea p. Chr.) (Honcu *et alii* 2022, 439).

¹⁷ În curs de analizare: câteva monede de bronz, fără context stratigrafic, aflate într-o stare de degradare avansată.

¹⁸ A se vedea ca exemplu un fragment de fibulă din fier de tipul Almgreen 7 Seria 1, identificată în secţiunea S2/2022, în unitatea stratigrafică US0004: „Fibulele de acest tip au fost încadrate într-un interval cronologic extins, corespunzător etapelor B2/C1–C2 (anii 150/160 – 310/320 p. Chr.). În Dacia, ele au fost date după războaiele marcomanice, până în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr. (tip Cociş 32). Fibula [...] are analogii cu piese descoperite deopotrivă în Dacia (tipul Cociş 32a2a2 – cat. no. 1612) – caestrele de la Porolissum şi de la Bucium, cât şi în lumea *barbară*.” (Honcu *et alii* 2022, 438).

¹⁹ Honcu *et alii* 2022, 438.

²⁰ Honcu *et alii* 2022, 438; Boţan 2023, 219.

²¹ Boţan 2023.

²² Țentea, Popa 2017.

imediată apropiere a castrului roman de la Hoghiz²³ (Fig. 2). Totodată am dorit să facem și o analiză comparativă în raport cu materialele similare identificate în alte caestre aflate în apropiere²⁴.

2. Fragmentele de sticlă analizate

În continuare vom face o prezentare exhaustivă a unui număr de 7 piese vitrice dintre care 4 provenite din cercetările de suprafață amintite mai sus, și alte 3 piese care au beneficiat deja de o analiză tipologică și istorică într-un articol de dată recentă²⁵.

Pentru început semnalăm o interesantă descoperire a unei baze de cupă hemisferică cu corpul bombat de tipul Isings 12, descoperită cu ocazia cercetărilor din anul 2022 pe latura de est a fortificației (Pl. I/1; Fig. 7. d)²⁶. Cunoscute sub numele de Cupe Hofheim după numele castrului de pe Rin unde au fost descoperite, aceste vase folosite pentru băut se caracterizează prin corpul bombat incizat pe exterior cu o linie groasă, orizontală²⁷.

Aceste vase apar la începutul secolului I d. Hr. și ating apogeul popularității undeva la jumătatea aceluiași secol, pentru a ieși treptat din uz odată cu perioada Flavienilor, având astfel o durată de utilizare de mai puțin de un secol²⁸.

Aceste cupe apar în special în mediul militar renan însă ocazional ele au mai fost găsite și în partea răsăriteană a Imperiului roman, în special în zona cipriotă²⁹.

La Dunărea de Jos, asemenea descoperiri au fost semnalate la: Tomis, Carsium, Capidava, Durostorum, Novae sau Oescus cu exemplare databile în a doua jumătate a secolului I d. Hr.³⁰.

Realizat din sticlă de culoare albastrui-verzuie de bună calitate, fragmentul descoperit în castrul de la Ungra reprezintă o piesă ce poate fi datată în perioada târzie de utilizare a acestor vase, respectiv în a doua jumătate a secolului I d. Hr.

Din interiorul incintei castrului, din zona de NV, unde în arătură se constată aglomerări de piatră de construcție, materiale tegulare (fragmente de țigle

²³ Boțan, Gridan 2023.

²⁴ A se vedea ca exemplu: castrul de la Feldioara (jud. Brașov) (Pop, Gudea 1975, 44, 53, Fig. 8/8–9), castrul de la Hoghiz (Boțan, Gridan 2023) sau castrul de la Râșnov (jud. Brașov) (Gudea, Pop 1975, 57, 62, Fig. 4/1–3; Gudea, Bondoc 2023). Un studiu pe această temă este în pregătire.

²⁵ Pentru materialul deja publicat, a se vedea Boțan 2023, 219–228.

²⁶ Cercetările au fost desfășurate în vara lui 2022 de un colectiv de la Institutul de Arheologie Iași condus de dr. Ștefan Honcu și de dl. Silviu Gridan de la ArheoVest.

²⁷ Isings 1957, 28; Price 1998, 72.

²⁸ Ravagnan 1994, 184; Teodor, Chiriac 1994, 188.

²⁹ Vessberg 1952, 132–133, nr. 18–25, Fig. 42.

³⁰ Boțan 2023, 220.

şi cărămizi) şi fragmente ceramice – o zonă în care cel mai probabil au funcţionat barăcile militarilor romani – provin două piese deosebite, pentru care, la momentul identificării lor, am înregistrat coordonatele GPS (Pl. I/2³¹, Pl. I/3³²). Cele două piese se aflau pe traiectoria arăturii, la distanţă de doar 1,5 m una faţă de cealaltă, ceea ce ne face să credem că ele provin dintr-un lot unitar de vase de sticlă. Astfel, prima piesă este un fragment de la partea superioară a unui *aryballos*, frumos lucrat, din sticlă de culoare verde-albăstrui (Pl. I/2; Fig. 7. b; Fig. 8. b). Aceste vase erau destinate transportului uleiurilor aromatice folosite pentru îngrijirea pielii³³. Inspirare din formele ceramice ale epocii clasice greceşti, aceste vase de mici dimensiuni aveau corp globular şi două tortiţe de mici dimensiuni de care era agăţat de obicei un lanţ ce permitea posesorului să îl transporte la brâu³⁴.

Popularitatea *aryballos*-ului atinge apogeul odată cu a doua jumătate a secolului I p. Chr., rămânând în uz până spre începutul secolului al IV-lea p. Chr.³⁵.

Conform clasificării tipologice realizate de Nina Sorokina ținând cont de tipul buzei şi a tortiilor, piesa analizată de noi poate fi încadrată în tipul I (buză A/toartă C). Conform autoarei sovietice, aceste vase provin din ateliere situate în zona Mediteraneană orientală şi pot fi datate în ultima jumătate a secolului I şi începutul secolului al II-lea d. Hr.³⁶.

Prezenţa unei astfel de descoperiri în castrul de la Ungra este interesantă deoarece sugerează posibilitatea existenţei unor terme în apropierea fortificaţiei. Menţionăm că în anul 2016, în exteriorul incintei castrului, spre nord-vest, a fost identificat un fragment de *tegula mammata*, care de asemenea sugerează prezenţa în apropierea castrului a unei cladiri dotată cu hipocaust, cel mai probabil băile castrului (*balnea*)³⁷. Rămâne astfel de văzut, dacă cercetările viitoare, atât de teren cât şi cele non-invazive, vor proba această ipoteză.

A doua piesă (Pl. I/3; Fig. 7. a; Fig. 8. a) face parte din aceeaşi categorie cu alte două piese, respectiv una identificată pe suprafaţa arată, în zona din afara castrului (Pl. I/6), spre vest de acesta, şi alta identificată în secţiunea S2/2022 (Pl. I/7), toate aparţinând unor sticle sau recipiente prismatice³⁸. Folosite pentru transportul sau păstrarea lichidelor – în special ulei sau vin – aceste vase sunt extrem de comune mai ales în mediul militar.

³¹ Coordonate GPS: 46°01'25.6"N 25°15'58.3"E.

³² Coordonate GPS: 46°01'25.6"N 25°15'58.4"E.

³³ Isings 1957, 78, tipul 61.

³⁴ Lazar 2003, 172.

³⁵ Gluščević 1986, 277.

³⁶ Sorokina 1987, 40–46.

³⁷ Gridan 2016, 367, 368, 379, Fig. 3.d.

³⁸ Isings 1957, 63–69; Charlesworth 1966.

Ele apar undeva la începutul secolului I d. Hr. și rămân în uz până târziu, la sfârșitul secolului al IV-lea³⁹. Asemenea descoperiri apar în cantități importante atât la Dunărea de Jos cât și în castele militare din Dacia, unde, așa cum sugerează spre exemplu descoperirile de tipare pentru aceste vase de la Apulum, se pare că erau și produse local⁴⁰.

Un al șaselea fragment, pe care îl analizăm cu această ocazie, mai dificil de încadrat tipologic (Pl. I/4; Fig. 7. c)⁴¹, reprezintă baza cu picior inelar evazat a unui urcior sau recipient cu corpul probabil piriform utilizat pentru servitul vinului la masă. Asemenea vase sunt o prezență comună în cadrul activităților cotidiene de servit masa în epoca romană, apărând în cantități apreciabile în descoperirile arheologice alături de fragmente de cupe sau pahare.

În fine, vom menționa aici și numeroasele fragmente de sticlă de geam, apărute atât în campania din anul 2022, în secțiunea S2/2022 (Pl. I/5), cât și în descoperiri fortuite ulterioare. Aceste piese reflectă importanța pe care o acordau romanii iluminatului natural al clădirilor, dar și cât de importantă s-a dovedit a fi sticla pentru fabricarea ferestrelor, obținându-se în același timp și un grad de confort termic. Fragmentele de geam prezente, așa cum aminteam mai sus, în stratul de sol folosit pentru legarea bolovanilor fundației zidului de incintă al castrului din faza de piatră, pot fi considerate ca aparținând fazei de lemn a castrului, fapt care sugerează că faza de lemn a castrului a funcționat suficient de mult timp pentru ca militarii romani să înlocuiască corturile de campanie cu clădiri care să beneficieze de aportul de confort oferit de aceste geamuri.

3. În loc de concluzii

Informațiile pe care le-am prezentat mai sus cu ocazia publicării acestui articol, referitoare la o parte dintre fragmentele de vase de sticlă descoperite în castrul roman de la Ungra, începând cu anul 2022, arată că și aici garnizoana militară, dar probabil și populația civilă din proximitatea castrului, era aprovizionată cu produse variate, de bună calitate, menite să satisfacă nevoile cotidiene. Predominanța veselei de băut este o certitudine ce se reflectă în situația întâlnită în mai toate așezările cu caracter militar din lumea romană, demonstrând faptul că vesela de sticlă era utilizată mai ales pentru servitul vinului. La fel de interesantă ni se pare și prezența fragmentului de *aryballos*, ce subliniază importanța dată igienei corporale atunci când condițiile de trai erau favorabile. De asemenea considerăm că și elementele de datare oferite de analizarea pieselor vitrice prezentate cu această ocazie, contribuie la

³⁹ Charlesworth 1966, 30; Ingemark 2014, 131.

⁴⁰ Pánczél 2011: 175–187; Vezi și Boțan 2023, 221.

⁴¹ Coordonate GPS: 46°01'21.5"N 25°15'55.6"E.

încercarea de a oferi mai multă acurateţe asupra intervalelor de datare a faze-
lor de construcţie ale castrului de la Ungra.

BIBLIOGRAFIE

Boţan 2023,

S. P. Boţan, *Roman Glass Vessels from the "Pe Hill" castrum at Ungra-Rupea 6, Braşov county. 2022 campaign*, în *ArhMold*, XLVI, 2023, 219–228.

Boţan, Gridan 2023,

S. P. Boţan, S. Gridan, *Fragmente de vase şi obiecte de sticlă provenite din zona băilor castrului roman de la Hoghiz (jud. Braşov)*, în *Banatica*, 33, 2023, 105–127.

Charlesworth 1966,

D. Charlesworth, *Roman Square Bottles*, în *JGS*, 8, 1966, 26–40.

Gluščević 1986,

S. Gluščević, *Neki oblici staklenog materijala iz antičke luke u Zatonu kraj Zadra*, în *ArhVestnik*, 37, 255–278.

Gridan 2016,

S. Gridan, *Proiectile de piatră care aparţin unui posibil castru roman recent identificat în sud-estul Transilvaniei (com. Ungra, jud. Braşov)*, în *ArheoVest*, IV/1, 2016, 363–382.

Gridan et alii 2017,

S. Gridan, P. Urdea, A. Hegyi, *Castrul de la Ungra, jud. Braşov. Cercetări multidisciplinare*, în *ArheoVest*, V/2, 2017, 851–883.

Gridan et alii 2018,

S. Gridan, A. Hegyi, R. Zăgreanu, *Castrul Ungra–Rupea 6 (jud. Braşov) – cercetări invazive – prezentare Simpozion Internaţional ArheoVest VI, Timişoara, 24.11.2018*, on-line: https://www.academia.edu/40224081/2018_Castrul_Ungra_Rupea_6_jud_Bra%C5%9Fov_cercet%C4%83ri_invazive_prezentare_Simpozion_Interna%C5%A3ional_ArheoVest_VI_24_11_2018

Gridan, Răţoi 2022,

S. Gridan, B. Răţoi, *Recente descoperiri paleolitice şi de faună pleistocenă în sud-estul Transilvaniei. Ţara Făgăraşului – Comăna de Sus (jud. Braşov)*, în *ActaTF*, XI, 2022, 13–27.

Gudea, Pop 1975,

N. Gudea, I. I. Pop, *Castrul roman de la Râşnov. Săpăturile arheologice din anii 1973–1974 (Raport preliminar)*, în *Cumidava*, VIII, 1975, 54–64.

Gudea, Bondoc 2023,

N. Gudea, D. Bondoc, *Cumidava: castrul roman de la Râșnov – Săpăturile din anii 1969–1974*, Sf. Gheorghe, 2023.

Honcu *et alii* 2022,

Ș. Honcu, S. Gridan, S. P. Boțan, R. Zăgreanu, D. Malaxa, D. Aparaschivei, L. Munteanu, A. Baltag, H. Pirău, B. Chiriloaie, I. Chirilă, M. Libiț, A. Cornea, A. Picior, S. Văcinschi, *Ungra, com. Ungra, jud. Brașov. Punct: Castrul roman și așezarea civilă. Pe Hill (Rupea 6/ Szászugra)*, în CCA, Campania 2022, 2023, 438–442.

Ingemark 2014,

D. Ingemark, *Glass, alcohol and power in Roman Iron Age Scotland*, Edinburgh, 2014.

Isings 1957,

C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen–Djakarta, 1957.

Kavruk *et alii* 2017,

V. Kavruk, M. Ștefan, D. Buzea, D. Ștefan, L. Bordi, *O analiză arheologică și etnografică a rutelor de aprovizionare cu sare din sud-estul Transilvaniei*, în *Istros*, XXIII, 2017, 381–430.

Lazar 2003,

I. Lazar, *The Roman Glass from Slovenia*, Ljubliana, 2003.

Marcu, Cupcea 2021,

F. Marcu, G. Cupcea, *Frontierele romane ale Daciei*, în *Frontierele romane ale Daciei*, 2021, 39–96.

Pánczél 2011,

S. Pánczél, *The Production of Prismatic Glass Bottles in Roman Apulum*, în *Marisia*, XXXI, 2011, 175–188.

Pop, Gudea 1975,

I. I. Pop, N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara (Făgăraș)*, în *Cumidava*, VIII, 1975, 41–54.

Popa, Ștefănescu 1980,

R. Popa, R. Ștefănescu, *Șantierul arheologic Ungra, Jud. Brașov*, în *MCA*, 14, 1980, 496–503.

Price 1998,

J. Price, *Romano-British Glass Vessels: A Handbook*, York, 1998.

Ravagnan 1994,

G. L. Ravagnan, *Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano*, CCAVV 1, Murano, 1994.

Sorokina 1987,

N. Sorokina, *Glass Aryballoi (First-Third Centuries A.D.) from the Northern Black Sea Region*, în *JGS*, 29, 1987, 40–46.

M.-M. Ştefan, D. Ştefan 2022,

M.-M. Ştefan, D. Ştefan, *Defileul Oltului din Munţii Perşani – o cale de acces pentru romani în timpul războiului de cucerire a Daciei?*, în *Arheologia trecerii de la epoca târzie a fierului la epoca romană în Dacia: contacte şi conflicte în secolele I–II p. Chr.*, eds. M.-M. Ştefan, Al. Popa, D. Ştefan, Târgovişte, 2022, 171–211.

Teodor, Chiriac 1994,

S. Teodor, C. Chiriac, *Vase de sticlă din aşezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galaţi) I*, în *ArhMold*, XVII, 183–221.

Țentea, Popa 2017,

O. Țentea, A. Popa, *Castrul şi băile romane de la Hoghiz – rezultatele recente ale prospecţiunilor geofizice*, în *CerArh (CA)*, XXIV, 2017, 135–141.

Țentea et alii 2021,

O. Țentea, F. Matei-Popescu, V. Călina, *Frontiera romană din Dacia Inferior. O trecere în revistă şi o actualizare. I*, în *CerArh (CA)*, 28, 1, 2021, 9–90.

Țentea et alii 2021a,

O. Țentea, F. Matei-Popescu, V. Călina, *From Dacian Hillforts to Roman Forts: Making of the Roman Frontier on Mid-Olt River Valley*, în *SAA*, 27/2, 2021, 298–323.

Vass 1863,

J. Vass, *Erdély. A rómaiak alatt*, Kolozsvár, 1863.

Vessberg 1952,

O. Vessberg, *Glass*, în O. Vessberg, A. Westholm, eds., *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, 4.3, Stockholm, 128–219.

Zăgreanu et alii 2022,

R. Zăgreanu, S. Gridan, A. Hegiy, *Castrul roman de la Ungra (jud. Braşov)*, în *Limes*, 12, 2022, 30–32.

FRAGMENTS OF GLASS VESSELS FROM THE ROMAN CASTRUM IN UNGRA (BRAŞOV COUNTY)

Abstract

In 2015, on the occasion of some surface research, the location of a Roman fort was identified (110 × 130 m) in the southeast of Transylvania, near the Olt river, on the

administrative territory of Ungra commune (Brasov county). Subsequent archaeological and multidisciplinary researches have shown that this fort has at least two phases of construction: one of wood and another of stone. The roman fort, which was named Ungra-Rupea 6, is located on a high terrace, called Pe Hill, which dominates an important traffic corridor between several geographical areas of Transylvania, from the eastern area of Dacian *limes*. The importance of this communication corridor is also emphasized by its proximity to the roman fort from Hoghiz, well-known in specialized literature, located to the south, only 5 km away from the Ungra-Rupea 6 fort. The archaeological research in 2022 opened the new research perspective of the glass vessels used by the roman military and the civilians from the settlement related to the fort. Our article presents a batch of seven fragments of glass vessels discovered during the archaeological excavations in 2022 and from the fortuitous discovery on the surface area that overlaps the roman fort and the related civilian settlement. Some of the glass vessels can be used as dating elements for the period of operation of the Ungra-Rupea 6 roman fort.

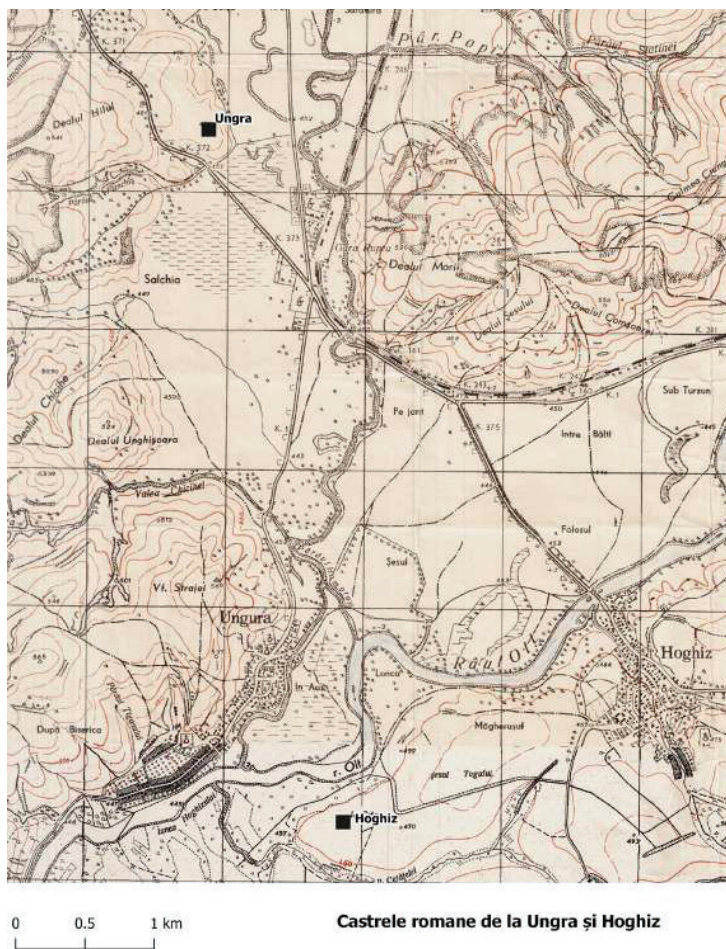

Fig. 2. Amplasarea castrelor romane de la Hoghiz și Ungura în raport cu topografia zonei apropiate (după Țentea *et alii*, 2021)⁴³. / The location of the Roman castrum from Hoghiz and Ungura in relation to the topography of the nearby area (according to Țentea *et alii*, 2021).

⁴³ Țentea *et alii*, 2021, 12, Fig. 1.1.

Fig. 3. Imagini aeriene: a. Secțiunea S1/2018, practică pe latura de nord a castrului (foto A. Hegyi); b. Secțiunea S2/2022, practică pe latura de est a castrului (foto R. Zăgreanu). / Aerial images: a. Section S1/2018, practiced on the north side of the castrum (photo A. Hegyi); b. Section S2/2022, practiced on the east side of the castrum (photo R. Zăgreanu).

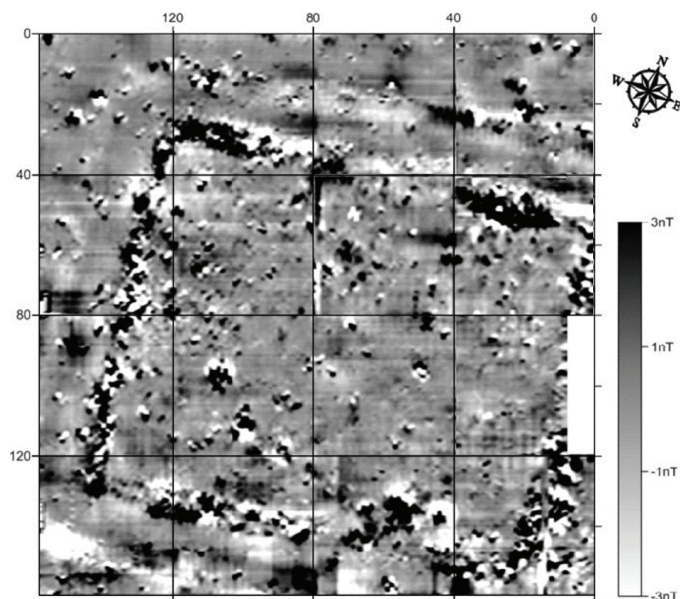

Fig. 4. Planul prospecțiunilor geofizice de pe suprafața castrului (după Gridan *et alii* 2017)⁴⁴. / Plan of geophysical prospecting on the surface of the castrum (according to Gridan *et alii* 2017).

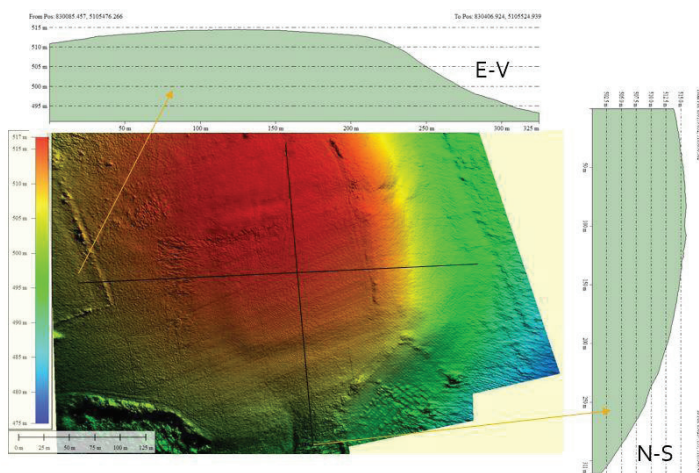

Fig. 5. Modelul digital al elevației realizat pe baza fotogrammetriei (poze dronă) cu rezoluție de 0,42 cm/pixel (după A. Hegyi, P. Urdea, S. Gridan)⁴⁵. / The digital elevation model based on photogrammetry (drone photos) with a resolution of 0.42 cm/pixel (after A. Hegyi, P. Urdea, S. Gridan).

⁴⁴ Gridan *et alii* 2017, 856, Fig. 3.

⁴⁵ Gridan *et alii* 2018.

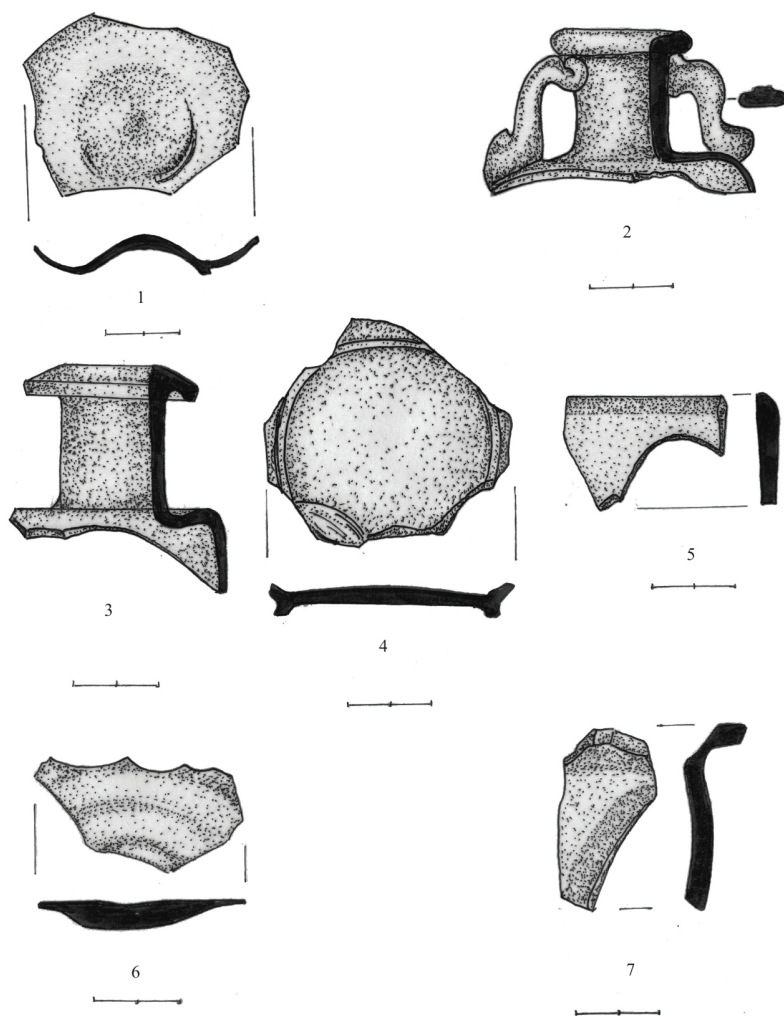
Fig. 6. Poziția fragmentelor de sticlă în raport cu castrul de la Ungra. Numerotarea corespunde cu cea folosită în Planșa I. (foto R. Zăgreanu 2022, modificată). / The position of the glass fragments in relation to the Ungra castrum. The numbering corresponds to that used in Plate I. (photo R. Zăgreanu 2022, modified).

Fig. 7. Fragmente de vase de sticlă, *in situ*: a. recipient prismatic, datat între începutul secolului I d. Hr. și sfârșitul secolului al IV-lea, descoperit pe suprafața castrului Ungra (foto S. Gridan); b. *aryballos*, tipul I – buză A/toartă C, datat între ultima jumătate a secolului I și începutul secolului al II-lea d. Hr., descoperit pe suprafața castrului Ungra (foto S. Gridan); c. bază cu picior inelar evazat a unui urcior sau recipient cu corpul piriform (prezență comună în epoca romană), descoperit pe suprafața exterioară castrului Ungra (foto S. Gridan); d. bază de cupă Hofheim, de tipul Isings 12, datată în a doua jumătate a secolului I d. Hr., descoperită în secțiunea S2/2022 (foto Șt. Honcu). / Fragments of glass vessels, *in situ*: a. prismatic container, dated between the beginning of the 1st century AD and the end of the 4th century AD, discovered on the surface of the Ungra castrum (photo S. Gridan); b. *aryballos*, type I – lip A/turn C, dated between the last half of the 1st century and the beginning of the 2nd century AD, discovered on the surface of the Ungra castrum (photo S. Gridan); c. base with flared ring foot of a jug or container with a pyriform body (common presence in the Roman era), discovered on the outer surface of the Ungra castrum (photo S. Gridan); d. Hofheim cup base, type Isings 12, dated to the second half of the 1st century AD, discovered in section S2/2022 (photo St. Honcu).

Fig. 8. Fragmente de vase de sticlă descoperite pe suprafaţa castrului Ungra, aşa cum arătau la momentul identificării lor (foto şi prelucrare foto S. Gridan): a. Fragment de recipient prismatic datat între începutul secolului I d. Hr. şi sfârşitul secolului al IV-lea; b. Fragment de *aryballos*, tipul I (buză A/toartă C) datat între ultima jumătate a secolului I şi începutul secolului al II-lea d. Hr. / Fragments of glass vessels discovered on the surface of the Ungra castrum, as they looked at the time of their identification (photo and photo processing S. Gridan): a. Fragment of a prismatic container dated between the beginning of the 1st century AD and the end of the 4th century AD th b. Fragment of *aryballos*, type I (lip A/butt C) dated between the last half of the 1st century and the beginning of the 2nd century AD

Pl. I. 1. Bază de cupă Hofheim, de tipul Isings 12, datată în a doua jumătate a secolului I d. Hr.; 2. Fragment de *aryballos*, tipul I (buză A/toartă C), datat între ultima jumătate a secolului I și începutul secolului al II-lea d. Hr.; 3, 6, 7. Fragmente de recipiente prismatice, datate între începutul secolului I d. Hr. și sfârșitul secolului al IV-lea; 4. Bază cu picior inelar evazat a unui urcior sau recipient cu corpul piriform (prezență comună în epoca romană); 5. Fragment de sticlă de geam (faza de lemn a castrului Ungra). (desene R. Ivașcu)/ Hofheim cup base, type Isings 12, dated to the second half of the first century AD; 2. Fragment of *aryballos*, type I (lip A/butt C), dated between the last half of the 1st century and the beginning of the 2nd century AD; 3, 6, 7. Fragments of prismatic containers, dated between the beginning of the 1st century AD and the end of the 4th century; 4. Base with flared ring foot of a jug or container with a pyriform body (common presence in the Roman period); 5. Fragment of window glass (the wooden phase of the Ungra castle). (drawings by R. Ivașcu)

VÂRFURI DE SĂGEATĂ DIN PERIOADA MEDIEVALĂ DESCOPERITE ÎN ZONA ORAȘULUI BÂRLAD

*Adrian-Ionuț Gilea**

Cuvinte-cheie: vârfuri de săgeată, perioada medievală, Moldova, Bârlad

Keywords: Arrowheads, medieval, Moldavia, Bârlad

În teritoriul de la est de Carpați au fost descoperite de-a lungul vremii numeroase piese de armament care datează din perioada Evului Mediu. După cum este de așteptat, într-o epocă marcată de conflicte, în care armele de foc erau fie rare, fie inexistente, cele mai întâlnite descoperiri sunt vârfurile de săgeată. Astfel, prin prezentul demers ne-am propus să supunem atenției publicului 6 obiecte de acest fel descoperite pe raza orașului Bârlad.

Din punct de vedere istoriografic, pentru zona Moldovei studiile asupra acestor tipuri de arme nu sunt foarte numeroase, conducând în cele din urmă la lipsa unei tipologii a vârfurilor de săgeată din fier care au circulat atât în teritoriul moldovenesc, cât și în celelalte teritoriile românești în perioada târzie a Evului Mediu. Bineînțeles, lipsa unei tipologii pentru aceste artefacte nu se datorează doar direcționării atenției cercetătorilor spre alte zone cu mai mult „potențial” și a cercetărilor arheologice din ce în ce mai puține care să aibă în vedere perioada Evului Mediu, ci și faptului că multe dintre aceste tipuri de obiecte s-au păstrat într-o stare destul de precară sau provin din descoperiri întâmplătoare, fără un context arheologic prin care să poată fi stabilit un interval în care au circulat. În fine, dintre cercetătorii care și-au îndreptat atenția spre acest tip de artefacte prezente pe teritoriul Moldovei îi amintim pe Roman Rabinovici, care analizează vârfurile de săgeată descoperite la cetățile Alcedar și Echimăuți¹, Tudor Mandache, care realizează un studiu mai aplicat privitor la tipologia vârfurilor de săgeată din Moldova în secolele XIV–XV² sau Dan Gh. Teodor, care face o grupare a vârfurilor de săgeată din fier în funcție de dimensiuni și tipul de prindere într-un studiu ce tratează mai multe piese de armament din sec V–XI³.

* Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad, str. Vasile Pârvan, nr. 1, e-mail: adriangilea97@gmail.com

¹ Rabinovici 1999, 233–240.

² Mandache 2013, 41–60.

³ Teodor 2017, 260–272.

În ceea ce privește spațiul european, studiile și lucrările realizate pe acest subiect sunt ceva mai numeroase. Astfel, pentru răsăritul Europei și întreg teritoriul Rusiei amintim studiul realizat de A. F. Medvedev, care în urma analizei a câteva mii de obiecte, a reușit să creeze una dintre cele mai amănunțite tipologii privind vârfurile de săgeată din secolele VIII–XIV⁴. În timp ce pentru spațiul central și vest European contribuții importante pentru studiul acestor obiecte au fost realizate de către Alexander Ruttkay, care oferă o tipologie cu 21 de forme în urma analizelor efectuate pe mai multe vârfuri de săgeată din Slovacia⁵, Oliver Jessop⁶ și Richard Wadge⁷, care fac o analiză a vârfurilor de săgeată din secolele X–XVI din Insulele Britanice, alături de lucrările lui Michal Holeščák, referitoare la echipamentul arcașilor din perioada medievală din Slovacia⁸ și Witold Świątosławski, referitor la armele și armurile nomazilor în vremea expansiunii mongole descoperite pe teritoriul Poloniei sau a zonelor învecinate⁹.

În ceea ce privește vârfurile de săgeată, acestea sunt cele mai numeroase piese de armament descoperite atât în spațiul românesc, cât și în cel european pentru perioada Evului Mediu, explicația fiind una simplă, și anume că se produceau într-o cantitate mult mai mare față restul tipurilor de arme. De asemenea, în teritoriile românești aceste obiecte au fost descoperite de-a lungul vremii atât în așezări deschise, cât și în preajma sau interiorul unor fortificații, în depozite, complexe funerare sau fără un context arheologic clar, lucru asociat adesea cu vânătoarea sau alte activități în care era utilă o astfel de armă¹⁰.

Din punct de vedere tipologic, specialiștii, fie că vorbim de cei români sau străini, au avut în vedere sistemul de prindere ca element principal, după care vârfurile de săgeată au fost împărțite în două categorii principale (la rândul lor, aceste categorii se împart în diverse alte tipuri și subtipuri). Astfel, prima categorie este reprezentată de vârfurile de săgeată prevăzute cu peduncul, cu ajutorul căruia se fixau în vergeaua din lemn, iar a doua categorie este cea prevăzută cu tub sau manșon în care se introducea vergeaua. Cel din urmă tip are o prezență mai slabă pe teritoriul Moldovei în secolele XIV–XV, după cum a fost arătat într-un studiu relativ recent în care au fost analizate 311 vârfuri de săgeată¹¹. În cele ce urmează vom supune atenției publicului 6 astfel de

⁴ Medvedev 1966, 5–181.

⁵ Ruttkay 1976, 245–396.

⁶ Jessop 1996, 192–205.

⁷ Wadge 2008, 1–18.

⁸ Holeščák 2019.

⁹ Świątosławski 1999.

¹⁰ Teodor 2017, 263.

¹¹ Mandache 2013, 46–58.

obiecte din fier, atât cu peduncul, cât și cu tub de înmănușare, aflate în colecția Muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad.

A. Vârfuri de săgeată cu peduncul de prindere

1. Identificat cu numărul de inventar 3128 (Pl. I/1), vârful de săgeată are lungimea de 76 mm și o lățime maximă de 15 mm. Forma este una romboidală, cu vârful plat, iar în partea inferioară a acestuia formează un „gât” aproximativ circular. Trecerea spre pedunculul de fixare (de formă circulară) nu este una realizată prin subțierea și reducerea acestuia, ci este una cu profil. De-a lungul vremii s-au descoperit mai multe variante ale acestui tip, diverse tipologii fiind întocmite de către cercetătorii amintiți anterior. Potrivit lui Alexander Ruttkay, acest tip este unul comun, întâlnit în mai multe zone ale continentului european și folosit la scară largă. De asemenea, el afirmă că proveniența sa ar fi una slavă și a ajuns în Europa în perioada cuprinsă între secolul al IX-lea și prima jumătatea a secolului al X-lea, pe teritoriul Slovaciei aceste tipuri fiind descoperite în morminte maghiare și în așezări (fortificate și nefortificate) din secolele XII–XIII¹². Cât despre întrebuințare, acesta a fost folosit atât în context militar, cât și pentru vânatoare. Pe teritoriul Moldovei astfel de tipuri descoperim la Suceava, Târgu Trotuș, Bacău, Baia, Roman, Șcheia, Siret¹³ și Bârlad, iar în Europa au fost descoperite la Sanok-Polonia¹⁴, pe teritoriul Slovaciei¹⁵ dar și în Anatolia, la Eğirdir, provincia Isparta¹⁶.

2. Al doilea vârf regăsit în colecția muzeului din Bârlad, la numărul de inventar 3127 (Pl. I/2), are o lungime de 97 mm și o lățime maximă de 22 mm. Vârful are o formă de frunză alungită, ușor lătită la mijloc, iar baza se restrânge într-un „gât” de formă circulară. Trecerea între vârf și peduncul nu a fost realizată prin reducerea acestuia, ci formează un profil întocmai celui menționat anterior la punctul 1.

Alexander Ruttkay semnalează apariția acestor tipuri în vechile morminte maghiare și menționează faptul că în regiunea carpatică acestea ar fi putut ajunge odată cu primii maghiari, însă din punct de vedere cronologic, pentru Europa centrală și de vest, propune încadrarea lor după secolul al X-lea¹⁷, pe când în estul Europei posibil să fie mai timpurii, A. F. Medvedev propunând în studiul său secolele VIII–XIV, ca perioadă de circulație¹⁸. O opinie asemă-

¹² Ruttkay 1976, 329–330.

¹³ Mandache 2013, 54.

¹⁴ Kotowicz 2005, 70, Fig 8/C.

¹⁵ Ruttkay 1976, 329–330.

¹⁶ Bozer *et alii* 2020, 367/ 34.

¹⁷ Ruttkay 1976, 330, 327, tip B1c.

¹⁸ Medvedev 1966, 65, 179/108.

nătoare a fost formulată și în Polonia, Andrej Nadolski fiind de părere că acest tip a apărut în Evul Mediu timpuriu, în zonele slavice, după care s-a extins spre Europa¹⁹, iar în zona Anatoliei, Alptekin Yavaş *et alii* semnalează apariția unor tipuri asemănătoare pe care le atribuie perioadei bizantine²⁰. Referitor la utilizare, aceste vârfuri au avut un rol multifuncțional, fiind folosite atât în activitățile de vânătoare, cât și în diverse confruntări militare, cu precădere împotriva inamicilor echipați necorespunzător²¹. Astfel de tipuri întâlnim la Bârlad, Alcedar și Echimăuți– Republica Moldova²², iar în Europa mențiuni ale acestui tip descoperim în teritoriul slovac²³, Țările Baltice și peninsula Scandinavă²⁴.

3. Identificat în registrul de inventar cu numărul 3125 (Pl. I/3), acest vârf de săgeată are o lungime de 69 mm și o lățime maximă de 10 mm. Spre deosebire de cele menționate anterior, vârful nu este demarcat de peduncul prin acel profil, ci a fost redus treptat până a format un peduncul de fixare în vergea. Forma acestuia este una romboidală alungită, lățit spre partea inferioară a vârfului.

Pentru spațiul european nu am identificat mențiuni ale acestui tip, excepând pe cel prezent la Bârlad, însă poate fi întâlnit în spațiul rusesc unde A. F. Medvedev precizează faptul că astfel de vârfuri au fost descoperite în mai multe regiuni ale Rusiei și au circulat între secolele VIII–XI, din secolul al X-lea observându-se o diminuare a lor. Lungimea acestui tip, în teritoriul Rusiei, variază între 55 și 110 mm, iar lățimea între 7 și 10 mm, asemănător cu cel descoperit la Bârlad²⁵.

4. Identificat în registrul de inventar cu numărul 3124 (Pl. I/4), acest vârf de săgeată are o lungime de 101 mm și o lățime maximă de 33 mm. Din punct de vedere tipologic, vârfurile de acest fel au fost clasificate în două categorii, una cu vârful despicaț în V, iar alta cu vârful în formă de semilună. Cel despre care vorbim este un vârf despicaț în V, cu gâtul circular, delimitat de pedunculul de prindere pe vergea (de formă circulară) printr-un gât cu profil.

Cu toate că de-a lungul vremii au fost păreri diferite în ceea ce privește perioada de apariție, unii specialiști plasându-l în Evul Mediu timpuriu, iar alții în perioada de final a acestei epoci, cert este că acest tip a circulat pe întreg parcursul perioadei medievale. Spre exemplu, Malinowski era de părere că acest tip de vârf a fost cunoscut pe continentul asiatic încă din secolul al VI-lea²⁶, pe când

¹⁹ Nadolski 1954, 65.

²⁰ Yavaş *et alii* 2018, 199.

²¹ Yavaş *et alii* 2018, 199.

²² Rabinovici 1999, 8, Fig. 2/23.

²³ Ruttkay 1976, 327, 330.

²⁴ Nadolski 1954, 65.

²⁵ Medvedev 1966, 60, 147/ 18.

²⁶ Malinowski 2004, 4–5.

Sitdikov era de părere că tipul indicat a apărut la bulgarii din Volga în secolele X–XII²⁷. A. F. Medvedev a inclus în studiul său acest tip și menționează că a fost utilizat la scară largă în teritoriul Rusiei și al Europei de Est începând cu secolul al IX-lea, dar mai intens în secolele XII–XIII²⁸. În ceea ce privește nord-vestul Europei, Witold Świątosławski, care a urmărit parcursul acestui tip de vârf în Polonia și zonele învecinate, afirmă că era străin acestei zone anterior secolului al XII-lea, fiind prezent pe continentul asiatic și în Europa de est²⁹. În teritoriul Europei centrale și de vest, potrivit lui A. Ruttkay, acest tip de vârf ar fi fost folosit mai degrabă în secolul al XIII-lea și prima jumătate a secolului al XIV-lea³⁰.

Referitor la modul de întrebuințare, marea majoritatea a specialiștilor afirmă că era folosit cu precădere pentru vânarea păsărilor sau a altor animale mici, precum iepurii³¹. Cu toate acestea, în anumite situații putea fi folosit și în context militar, Taybugha Khan, primul han al Hanatului de Siberia, menționa săgețile cu vârf despicate ca fiind folosite și împotriva inamicilor fără armuri³². De asemenea, unele surse menționează și faptul că acest tip de vârf a mai fost utilizat în diverse întreceri sportive. Spre exemplu, în manualul lui Mohammad Zamân privitor la arcașii persani, atât tipul amintit, în V, cât și celălalt asemănător, în semilună, purtau numele de *čandratīyān* (în limba hindi) și au fost folosite la tăiatul fructelor din copaci, coarda de arc a inamicului sau stingerea flăcării lumânării, teste prin care arcașii își etalau acuratețea³³. Astfel de vârfuri identificăm la Dodești – Vaslui³⁴, Frumușica – r. Florești și Echimăuți, Republica Moldova³⁵, Nové Zámky³⁶ – Slovacia, Wetbury, and Brooke Castle – Anglia³⁷, Eğirdir, provincia Isparta-Turcia³⁸ și pe întreg teritoriul Rusiei³⁹.

B. Vârfuri de săgeată cu tub de înmănușare

1. Primul vârf de acest tip îl identificăm în registrul de inventar al Muzeului „Vasile Pârvan” Bârlad cu numărul 3123 (Pl. I/5), având o lungime de 68 mm și o lățime maximă de 18 mm. Forma vârfului este una de frunză triunghiulară,

²⁷ Sitdikov *et alii* 2015, 169–170.

²⁸ Medvedev 1966, 72–73.

²⁹ Świątosławski, 1999, 62–63.

³⁰ Ruttkay 1976, 327.

³¹ Świątosławski 1999, 62–63.

³² Latham *et alii* 1970, 10–11, 139.

³³ Khorasani, Dwyer 2016, 54.

³⁴ Teodor 1984, 108, 116, Fig.62/5.

³⁵ Rabinovici 1999, 235/12.

³⁶ Holeščák, 2019, 166.

³⁷ Jessop, 1996, 195, 199–200.

³⁸ Bozer *et alii* 2020, 367/ 51.

³⁹ Edvedev 1966, 143.

lătită la bază ce se restrânge într-un „gât” circular care formează manșonul. Starea de conservare este una medie, cu manșonul rupt spre capătul inferior din cauza oxidării, iar vârful prezintă o ruptură la bază.

Potrivit lui Oliver Jessop acest tip de vârf variază între 50–70 mm lungime și 20–30 mm lățime reprezentând o formă comună pentru teritoriul britanic și restul Europei. De-a lungul vremii au fost descoperite mai multe astfel de vârfuri despre care se crede că au circulat pe continentul european între secolele X–XVI⁴⁰. Referitor la modul de utilizare, este un vârf multifuncțional, folosit atât la vânatoare, cât și în context militar.

2. Al doilea vârf de săgeată care prezintă un tub de înmănușare pe vergeaua din lemn îl identificăm în registrul de inventar cu numărul 3122 (Pl. I/6), având o lungime de 87 mm și o lățime maximă de 33 mm. Acest tip mai este întâlnit în istoriografie și sub numele „coadă de rândunică” datorită formei cu două aripi-oare laterale. În partea superioară, vârful este lat și subțire, iar aripioarele, de-o parte și de alta sunt lungi, de mărimi inegale. În partea inferioară este întâlnit manșonul în care se prindea vergeaua din lemn.

În ceea ce privește apariția acestui tip, părerile sunt împărțite, unii dintre cercetători cred că ar fi apărut în timpul perioadei romane, pe când alții îl plasează în orizontul slav. Spre exemplu, Anton Panikarskyi este de părere că acest tip de vârf a apărut în Europa prin secolele VI–VII și a fost cunoscut de europeni datorită influenței slave⁴¹, pe când alți cercetători consideră că este mai vechi, iar variante ale acestui tip de vârf au fost cunoscute încă din perioada elenistică și a continuat să fie folosit în perioada romană și bizantină⁴². Părere asemănătoare fiind formulată și în Turcia, unde a fost identificat un astfel de tip în urma săpăturilor care au avut loc între 2011 și 2014 la Castelul Karacahisar. Descoperit printre alte artefacte aparținând perioadei turcilor selgiucizi, autorii articolului atribuie acest tip mai degrabă bizantinilor⁴³. În tipologia alcătuită pentru teritoriul Rusiei și Europei de est, A. F. Medvedev plasează apariția acestui tip în secolul al VIII-lea, însă admite că tipuri similare au fost cunoscute încă dinainte de Hristos⁴⁴, pe când în teritoriul englez se crede că vârfurile de acest tip au fost utilizate în secolul al XIII-lea și până la mijlocul secolului al XIV-lea⁴⁵. În ceea ce privește modul de utilizare al acestui vârf, se crede că a fost folosit într-o mai mare măsură în activitățile de vânatoare, în special pentru a

⁴⁰ Jessop 1996, 196, Fig. 1/ MP3.

⁴¹ Panikarskyi 2014, 145–157.

⁴² Gaitzsch 2005, 142–143.

⁴³ Yavaş *et alii* 2020, 153; Altisapan *et alii* 2015, 621–633.

⁴⁴ Medvedev 1966, 56.

⁴⁵ Jessop 1996, 200.

vâna animale mari, cum ar fi căprioarele sau urşii, dar putea fi folosit şi împotriva inamicilor care erau echipaţi necorespunzător⁴⁶.

Cu o aplicare largă, atât cronologică, cât şi geografică, vârfuri de săgeată de acest tip identificăm la Bârlad – Cetatea de Pământ⁴⁷, Şipot – Suceava⁴⁸, Fundu Herţei – Botoşani⁴⁹, Echimăuţi – Rezina⁵⁰, Isaccea – Tulcea⁵¹, Roman – Neamţ⁵² cât şi pe teritoriul altor ţări europene sau din afara spaţiului european: Uzhgorod – Kiev – Ucraina⁵³, Custom House – Christchurch – Anglia⁵⁴, Djodovo – Bulgaria⁵⁵, Qal-at-Seman-Suriye – Siria⁵⁶ şi Sanok – Polonia⁵⁷.

✱

După cum s-a putut observa din cele prezentate anterior, vârfurile de săgeată descoperite pe aria oraşului Bârlad reprezintă tipuri comune, cu o răspândire largă atât din punct de vedere geografic, cât şi cronologic. Studiul armamentului din perioada medievală prezintă o importanţă deosebită nu doar pentru cunoaşterea diferitelor tipologii de arme care au existat la un moment dat, ci şi pentru faptul că prin aceste tipuri de obiecte putem urmări curente sau tehnici care au evoluat de la o populaţie la alta, raportându-ne în acelaşi timp la ocupaţiile cotidiene ale locuitorilor dintr-un anumit teritoriu. În zona oraşului Bârlad, tipurile variate de vârfuri descoperite fără un context arheologic clar ar putea fi legate de existenţa Cetăţii de Pământ construită în secolul al XV-lea, însă nu s-au efectuat destule cercetări care să ofere o serie de date sau analogii pentru obiectele descoperite întâmplător. Astfel, această strădanie a noastră poate constitui un punct de plecare a unor cercetări viitoare mai extinse care să ofere atât o imagine de ansamblu a evoluţiei târgului, cât şi o imagine asupra tipologiilor de vârfuri de săgeată din fier care au existat pe teritoriul Moldovei în perioada medievală.

⁴⁶ Jessop 1996, 200; Nicoll 1983, 182–183; Medvedev 1966, 56.

⁴⁷ Matei, Chiţescu 2002, Fig. 50/6.

⁴⁸ Teodor 2013, 23.

⁴⁹ Dîmboviţa, Teodor 1987, 37.

⁵⁰ Rabinovici 1999, 233–234. Fig. 3.

⁵¹ Adameşteanu 1984, 238, Pl. I/4.

⁵² Hânceanu 2014, 208–209.

⁵³ Medvedev 1966, 56.

⁵⁴ Jossop 1996, 199–200.

⁵⁵ Borisov 1989, 120.

⁵⁶ Kazanski 2003, 79, 5.

⁵⁷ Kotowicz 2005, 69, Fig. 7/c.

BIBLIOGRAFIE

- Adameșteanu 1984,
Gh. Mănuclu Adameșteanu, *Descoperiri mărunte la Isaccea (secolele X XIV)*, în *Peuce*, 9, 1984, 237–254.
- Altisapan et alii 2015,
E. Altisapan, Z. Demirel Gökalp, H. Yilmazyavaş, A. Gereng, *2011–2014 Kazilari Işığında Eskişehir Karacahisar Kalesi*, în *ASOS Journal*, nr. 10, 2015, 621–633.
- Borisov 1989,
B. D. Borisov, *Djadovo bulgarian, dutch, japanese expedition 1, Medieval settlement and necropolis, 11th–12th century*, Tokyo, Tokai University Press, 1989.
- Bozer et alii 2020,
R. Bozer, A. Yavaş, Ü. Güder, *Isparta-Eğirdir Sultan II. Gıyaseddin keyhüsrev kervansarayı kazılarında bulunan temrenler*, în *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/2, 2020, 333–369.
- Dimbovița, Teodor 1987,
M. Petrescu Dimbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu-Herței (jud. Botoșani)*, Iași, 1987.
- Gaitzsch 2005,
W. Gaitzsch, *Eisenfunde Aus Pergamon Geräte, Werkzeuge Und Waffen*, în *Pergamenische Forschungen*, 14, Berlin, 2005.
- Hânceanu 2014,
G. D. Hânceanu, *Mărturii mușatine din Târgul Romanului (punctul La Bibliotecă)*, în *MemAntiq*, XXIX–XXX, 2014, 203–224.
- Holeščák 2019,
M. Holeščák, *Medieval Archery Equipment from the territory of Slovakia*, Nitra, 2019.
- Jessop 1996,
O. Jessop, *A New Artefact Typology for the Study of Medieval Arrowheads*, în *Medieval Archaeology*, XL, 1996, 192–205.
- Kazanski 2003,
M. Kazanski, *Mission Française de Qal'at-Sem'an. Qal'at-Sem'an Rapport Final*. vol. 4, fas. 3: Les Objets Métalliques, Beyrouth, 2003.
- Khorasani, Dwyer 2016,
M. M. Khorasani, B. Dwyer, *A persian archery manual by Mohammad Zamān*, în *RAMA*, vol. 11 (1), 2016, 44–65.

- Kotowicz 2005,
P. N. Kotowicz, *System militarny Sanoka we wczesnym średniowieczu*, în *ActaMM*, I, 2005, 125–166.
- Latham *et alii* 1970,
J. D. Latham, D. Phil, W. F. Paterson, S. Archery. *An english version and exposition of a mameluke work on archery (ca. A.D. 1368)*, London, 1970.
- Malinovski 2004,
V. B. Malinovski, *Strely Zarechno-Ubinskogo Mogil'nika*, în *Vestnik Archeologii, Antropologii i Etnografii*, vol. 4, 2004, 1–9.
- Mandache 2013,
T. Mandache, *Tipologia vârfurilor de săgeţi din Moldova secolelor XIV–XV. Metodologie, clasificare şi analiză statistică*, în *AŞUI, Serie Nouă*, tom LIX, Iaşi, 2013, 41–60.
- Matei, Chiţescu 2002,
M. D. Matei, L. N. Chiţescu, *Cetatea de pământ de la Bârlad. Monografie arheologică*, Târgovişte, 2002.
- Medvedev 1966,
A. F. Medvedev, *Ruchnoye metatel'noye oruzhiye (luk i strely, samostrel) VIII–XIV vv*, *Arkheologiya SSSR*, nr. E1–36, Moskva, 1966.
- Nadolski 1954,
A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem Polskim w X, XI, i XII wieku*, *Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis*, nr. 3, Lodz, 1954.
- Nicoll 1983,
A. Mc. Nicoll, *Taşkun Kale: Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia*, Oxford, 1983.
- Panikarskyi 2014,
A. Panikarskyi, *Barbed Arrowheads from Mala Kopanya Necropolis*, în *Scientific Studies*, nr. 7, Liov, 2014, 148–159.
- Rbinovici 1999,
R. Rabinovici, *Vârfurile de săgeată din fier în Moldova medievală timpurie şi contextul lor cultural-istoric*, în *ArhMold*, XXII, Bucureşti-Iaşi, 1999, 233–240.
- Ruttkay 1976,
A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, în *SlArch*, XXIV, nr. 2, 1976, 245–395.
- Sitdikov 2015,
A. G. Sitdikov, I. L. Iskander, R. K. Ramil, *Weapons, Fortification and Military Art of*

the Volga Bulgaria in the 10th-the First Third of the 13th Centuries, în *JSD*, vol. 8, nr. 7, 2015, 167–177.

Świętosławski 1999,

V. Świętosławski, *Arms and armour of the nomads of the Great Steppe in the times of the mongol expansion (12th–14th centuries)*, Lodz, 1999.

Teodor 1984,

Dan Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI–XI e. n. de la Dodești-Vaslui*, Iași, 1984.

Teodor 2013,

D. Gh. Teodor, *Așezarea medieval timpurie de la Suceava-Șipot*, Iași, 2013.

Teodor 2017,

D. Gh. Teodor, *Armament din secolele V–XI la est de Carpați*, în *ActaMT*, XIII, 2017, 260–272.

Wadge 2008,

Richard Wadge, *Medieval Arrowheads from Oxfordshire*, în *Oxoniensia*, 73, 2008, 1–16.

Yavaş 2020,

A. Yavaş, *Ortaçağ Temrenleri ,Anadolu Ortaçağı'nın 9–13. Yüzyıl Temren Teknolojisi Üzerine Kronolojik, Morfolojik, Terminolojik, Tipolojik ve Metalürjik Bir Değerlendirme*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2020.

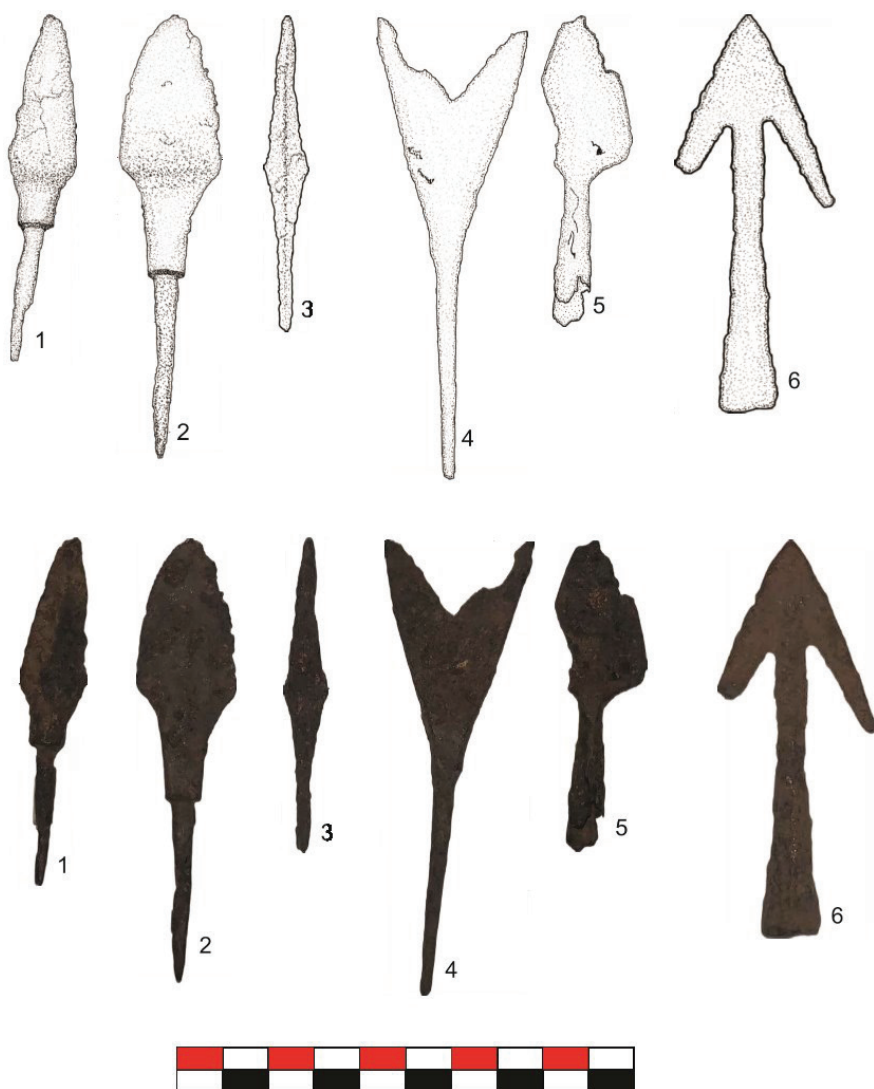
Yavaş et alii 2018,

A. Yavaş, Z. Demirel Gökalp, Ü. Güder, M. Kurt, *Amorium kazılarında bulunan bir grup okucu*, în *TÜBA-AR*, 23, 2018.

MEDIEVAL ARROWHEADS FOUND IN THE AREA OF THE BÂRLAD CITY

Abstract

The present article aims to present 6 arrowheads accidentally found in the area of the town of Bârlad, Vaslui County. In the absence of a clear archaeological context, their dating cannot be precisely given, but I offer both a chronological and geographic reference point, and a description of every piece to support next research, on the basis of analogies with other similar findings in different European or Asian countries.

Pl. I. Vârfuri de săgeată descoperite în zona oraşului Bârlad (scara 1:2).
/ Arrowheads found in the area of the town of Bârlad (scale 1:2).

PIESE DIN METAL ȘI STICLĂ DESCOPERITE ÎN CETATEA DE LA CLADOVA (COMUNA PĂULIȘ, JUDEȚUL ARAD)

II

*Silviu Oța, Cristiana Tătaru**

Cuvinte-cheie: cetate, atelier, piese de fier, podoabe, accesorii vestimentare

Keywords: fortification, workshop, iron items, jewelleryes, clothing accessories

Cercetările arheologice desfășurate în interiorul fortificației medievale de la Cladova au rămas mai puțin cunoscute, în special atelierele pentru prelucrarea metalului și faza mai târzie a necropolei, dar și modul de construcție al fortificației de lemn și pământ. Acestea au fost conduse de către Vasile Boroneanț¹ și Gheorghe Pascu Hurezan. Până în prezent au fost publicate doar câteva rapoarte de săpătură în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*² și câteva articole³, referitoare în special la necropola medievală⁴ și atelierul nr. 3⁵. Tangențial au mai fost publicate și câteva piese din cetate⁶.

Un lot de artefacte se află depozitate la Muzeul Național de Istorie a României din București, și constă în special din piese medievale descoperite de-a lungul anilor în fortificație. Un alt lot de piese a fost păstrat la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, au fost publicate selectiv și în trecut, dar în contextul actual pot fi reluate⁷. Acest grup de artefacte provine parțial din necropola medievală (inel de sticlă, de culoare crem, monede, verigi de păr cu

* Muzeul Național de Istorie a României, Calea Victoriei, nr. 12, Sector 3, e-mail: silviuota@yahoo.com; cristiana.tataru@yahoo.com

¹ Pieseile mi-au fost predate pentru studiu de către Vasile Boroneanț în anul 1995.

² Boroneanț, Hurezan, Hügel 1995; Boroneanț, Hurezan, Hügel 1997.

³ Boroneanț 1982, 109–115; Boroneanț, Hurezan 1987a, 75–84.

⁴ Boroneanț, Hurezan 1987, 67–74.

⁵ Oța, Oța, Niculescu 2015, 347–374; Oța, Oța, Niculescu 2016, 301–319.

⁶ Hurezan 1996, 103–108; Iliescu 1987, p. 85–87; Oța 2005, 398, 401–402, 412, Fig. 8; Oța 2006, 246, Pl. 2, dreapta; Oța 2010, 415; Oța 2012, 124; Oța 2015, 33–43; Oța 2015a, 333–346.

⁷ Mulțumim doamnei Adina Boroneanț pentru amabilitatea de a ne fi predat piesele pentru studiu.

un capăt în forma literei S), dar și din cetate (cataramă de fier, piese de cupru, partea inferioară a unui pandantiv cordiform dublu etc.).

În afara celor identificate pe baza marcajelor de pe pachetele primite, nu deținem alte informații suplimentare. Pe baza lor am putut identifica fie și parțial proveniența lor. Alături de artefactele din atelierul nr. 3, mai există un lot din campaniile din anii precedenți și altele fără vreo specificație anume, ci este cunoscut doar că provin din cetate. În total, ultimele piese sunt în număr de 45 (două vârfuri pentru săgeți, cinci cuțite, o săpăligă, un otic, două fragmente de fier topit din care unul spart în două, o bucată de plumb topit și un fragment de piesă din același material, două cataramae, câteva aplice, un fragment de braț de la o balanță, 12 fragmente de piese de fier cu utilitate incertă, două bucăți de tablă și un tub de cupru, un inel din sticlă, o jumătate de pandantiv cordiform dublu, piese de cupru cu utilitate neprecizată, un fragment de cute, o bilă de lut, un fragment de fusaiolă și un fund de oală borcan cu marcă de olar). Lor li se adaugă și un lot de patru monede de perioadă arpadiană.

Scopul meu în rândurile de față este doar acela de a identifica funcționalitatea pieselor, descrierea lor și eventual precizarea locului de proveniență în spațiul fortificației (acolo unde este posibil). Nu este exclus ca unele să fi fost chiar din inventarul atelierului publicat în anul 2015, dar în lipsa unor informații clare, întrebările vor rămâne momentan fără răspuns.

Armele sau mai precis fragmentele, aparțin unor săgeți tipice secolelor X–XIII. Dacă restrângem cronologia lor, în funcție de artefactele descoperite în cetate și în funcție de contextul descoperirilor, ele pot fi atribuite primei jumătăți a secolului al XIII-lea. Interesant este că piese foarte asemănătoare cu cele descoperite la Cladova sunt datate similar. Primul exemplar (Pl. 2/1), are analogii și corespunde din punct de vedere cronologic aceluiași ani precum cele descoperite la Zbrojewsko⁸ și Troks⁹. Al doilea exemplar de la Cladova (Pl. 2/2), datat similar, are analogii tipologice cu un altul provenit de la Beblo¹⁰ și un altul de la Cracovia¹¹.

Cuțitele, atât cele uzate cât și cele nefolosite dovedesc practicarea fierăriei și recuperarea resturilor de piese pentru re folosire. Acest lucru este dovedit și de alte exemplare descoperite în cel puțin un atelier cercetat în cetate¹². Pisele și fragmentele păstrate sunt piese comune, cu peduncul de înmănușare. Tot din cetate provine o armătură de teacă de cuțit¹³, similară cu un exemplar desco-

⁸ Liwoch 2020, 65, Fig. 8/6.

⁹ Liwoch 2020, 65, Fig. 8/9.

¹⁰ Liwoch 2020, 62, Fig. 5/1.

¹¹ Liwoch 2020, 66, Fig. 9/3.

¹² Oța, Oța, Niculescu 2015, 351, 352, 353, 364, Pl. 3/4, 5, 6; 365, Pl. 4.

¹³ Oța 2015, 35, 43, Pl. 6/6.

perit la Muhi¹⁴. Piesele au o cronologie similară, ceea ce sugerează încă o dată că mare parte a acestui lot de artefacte aparțin primei jumătăți a veacului al XIII-lea.

Săpăliga precum și *oticul* indică și practicarea agriculturii în apropiere. Prima piesă are analogii în descoperirile de la Baia¹⁵ și Dragosloveni¹⁶, deși există mai multe variante pentru teritoriul actual al României¹⁷.

Cea de-a doua piesă, anume *oticul*, are analogii cu piese descoperite în siturile de la Curcani¹⁸ (jud. Călărași), Bârlălești și Mălușeni (jud. Vaslui)¹⁹, Dragosloveni²⁰, Fundu Herții²¹ și la Hansca²², în Basarabia. Pe baza analogiilor, piesa poate fi datată într-un interval larg de timp, anume din secolul al VIII-lea până în cel de-al XIV-lea²³.

Fragmentele de fier topit indică practicarea fierăriei în interiorul cetății. Din informațiile deținute de la autorul cercetărilor, în cetate au mai fost descoperite turlă de fier, iar valea Cladovei este cunoscută și pentru minele sale²⁴. Prezența bucăților de fier topit este adesea întâlnită în fortificațiile medievale sau lângă ele, ori în orașe, ca de exemplu la Carașova²⁵, Caransebeș²⁶.

Plumbul topit și fragmentul de bară de plumb au fost folosite foarte probabil pentru obținerea unor aliaje ori pentru acoperirea unor spărturi în recipiente de metal. Din păcate este greu de spus dacă plumbul de aici ar fi putut fi folosit și la eventuale arme de foc dintr-o perioadă mai târzie sau nu avea altă destinație. În Banatul estic, bucăți de plumb provin din cetatea de la Carașova²⁷. Nu trebuie exclusă nici această din urmă supoziție, cetatea de la Cladova fiind în uz inclusiv în secolul al XVI-lea²⁸.

Fragmentele de *piese de fier*, cu două excepții, sunt dificil de precizat dacă făceau parte dintr-o piesă mai mare sau ce utilitate anume aveau. Astfel de

¹⁴ Gábor 2014, 107, 11. kép.3.

¹⁵ Neamțu, Neamțu, Cheptea 1980, 66, 166, Fig. 14/8; 167, Fig. 15/4.

¹⁶ Teodor 1996, 118, Fig. 4, două piese rândul unu, stânga sus.

¹⁷ Vezi Bilavski 2016.

¹⁸ Teodor 1996, 125, Fig. 11/6.

¹⁹ Teodor 1996, 148, Fig. 34/10.

²⁰ Teodor 1996, 118, Fig. 4, trei piese.

²¹ Petrescu-Dâmbovița, Teodor 1987, 52, Fig. 29/4, Pl. VIII/1; Teodor 1996, 148, Fig. 34/9.

²² Bilavski 2016, 128, 468, Pl. 11/14.

²³ Bilavski 2016, 128.

²⁴ Boroneanț 2000, p. 119.

²⁵ Cercetări Silviu și Liana Oța, din anul 2001. Aici, au fost găsite bucăți de fier topit în primul șanț de apărare al cetății.

²⁶ Bucăți de fier topit provenit de la ateliere de fierărie sunt identificate în zona central vestică a orașului medieval, dar și în cetatea din interiorul său, în zona bisericilor.

²⁷ Oța, Oța, Georgescu, Popa 2011, 9 1, 96, 111, Pl. XIV/3.

²⁸ Hurezan 1996, 103.

bucăți de fier au mai fost identificate în cetate și provin din atelierul distrus în veacul al XIII-lea²⁹. O primă piesă foarte probabil este o scoabă (Pl. 6/10). Cel de-al doilea exemplar, putem bănuî că era o aplică pentru agățarea mânerului unei găleți (Pl. 6/9). Din păcate, nu putem spune dacă este vorba de o piesă finalizată, apoi ruptă sau era în curs de prelucrare.

Fragmentele de *tablă de cupru* sunt frecvente atât în spațiul cetății cât și în alte situri datate similar sau mai târzii. În acest moment nu se poate preciza de la ce fel de artefacte provin. Tubul (Pl. 5/6) este posibil să fi fost parte a unei ustensile a cărei utilitate în acest stadiu al cercetării nu poate fi identificată, dar nu este exclus să fie și un produs semi-finit pentru confecționarea unui produs.

Accesoriile vestimentare sunt reprezentate de partea inferioară a unui pandantiv cordiform dublu (Pl. 7/3), databil de la sfârșitul secolului al X-lea și în secolul al XI-lea. Astfel de piese au fost descoperite și la Deta³⁰, Szárász³¹, Hajdúszoboszló-Árkoshalom³² și Püspökladány-Eperjesvölgy³³. Din păcate, în niciunul dintre punctele menționate piesele analizate nu au fost găsite în asocieri cu monede.

Lui i se adaugă două cataramae de fier (Pl. 7/1–2), o posibilă limbă alungită (Pl. 7/4), de curea, precum și o alta din fier (Pl. 7/5), de formă pătrată. Ultima piesă menționată, din fier, este posibil să provină de la o piesă de harnașament mai târzie sau de la o curelușă de piele cu care se închidea posibil o carte. Nu este exclus să fi decorat și un capăt de curea. Primul model de cataramă are analogii, din punct de vedere al formei, cu piese descoperite la Ivanovca³⁴.

Brațul de balanță constituie o piesă destul de rar întâlnită în astfel de situri arheologice (Pl. 7/6). Trebuie precizat că piesa este ruptă și a fost descoperit doar un fragment. Astfel de piese, destul de asemănătoare, provin din situri arheologice cercetate în spațiul Ungariei actuale și în Polonia. În ambele cazuri, piesele au fost puse în legătură cu momentul mării invazii tătare din anii 1241–1242. Un prim exemplar, utilizat pentru cântărirea monedelor, a fost descoperit la Szank³⁵. Așezarea de acolo a fost distrusă ca urmare a atacurilor tătare.

Următoarea descoperire constă în două fragmente de braț de balanță, provenite dintr-o peșteră de lângă localitatea Wierzchowie³⁶. Și în acest caz, piesele au fost atribuite perioadei legate de același eveniment din veacul al XIII-lea.

²⁹ Oța, Oța, Niculescu 2015, 356, 368, Pl. 7; 369, Pl. 8/9, 10.

³⁰ Oța 2008, 237, Pl. 63/1.

³¹ Kiss 1983, 285, 286, 152. Ábra/15.

³² Nepper 2002 (1), 97; Nepper 2002 (2), 104, 58. Tábla/240. sír/1–2.

³³ Nepper 2002, 146, 147; Nepper 2002 (2), 166, 160. Tábla/107. sír/9.

³⁴ Spinei 2009, 287, Fig. 48/19–20.

³⁵ Gábor 2014, 85, 106, 10. kép. 1.

³⁶ Liwoch 2020, 58, 66, Fig. 9/10.

Fragmentul de *cute*, în lipsa unui context stratigrafic, nu poate fi datat cu precizie, el fiind o piesă comună.

Piese de lut sunt atât preistorice (bila de lut, Pl. 8/3)³⁷, cât și medievale (fragmentul de fusaiolă și fundul oalei borcan). Fusaiola este confecționată dintr-un fragment de recipient (Pl. 8/2), care fusese decorat cu linii incizate, paralele și distanțate. Astfel de ceramică este tipică în zonă perioadei Arpadiene³⁸. Tot din cetate mai provine un fragment ceramic, decorat similar, dar nefinalizat³⁹. Piese asemănătoare, aflate în diverse stadii de execuție, provin de exemplu din așezarea de la Ulmetum⁴⁰, dar această practică a utilizării de fragmente ceramice pentru confecționarea de fusaiole sau greutăți este atestată și mai târziu, ca de exemplu în secolul al XVI-lea, la Orașul de Floci⁴¹.

Recipiente șampilate pe fund cu o cruce înscrisă în cerc, precum fragmentul de la Cladova (Pl. 8/4), sunt frecvente în Banat în secolele XI–XIII, ele fiind descoperite la Carașova⁴², Zăbrani-Sătuț⁴³, cetatea Vrșac⁴⁴. În Transilvania, astfel de piese provin de la Bratei⁴⁵. În spațiul de la sud de Munții Carpați, un decor similar a fost identificat pe fundul unui recipient ceramic descoperit la Bucureștii Noi-Sector Alba⁴⁶, Bragadiru⁴⁷. În Dobrogea, acest semn de olar a fost descoperit la Capidava⁴⁸ și Păcuiul lui Soare⁴⁹.

Podoabele constau din două verigi de păr cu un capăt aplatizat și îndoit în forma literei S (Pl. 9/1, 1a, 2, 2a) și un inel din sticlă (Pl. 9/3, 3a-c) de culoare crem-verzui⁵⁰.

Prima verigă are captul aplatizat rupt, fără caneluri⁵¹. Cea de-a doua are capătul aplatizat rupt⁵². Astfel de piese au fost descoperite în diverse necro-

³⁷ Trebuie precizat că din cetate, dar și din apropiere provin și alte materiale preistorice.

³⁸ De exemplu, astfel de fragmente ceramice decorate cu linii incizate distanțate au fost descoperite la Cenad (Iambor, Matei, Bejan 1982, 96, 106, Pl. 4; 107, Pl. 5, dreapta jos), Arad-Vladimirescu (Pădureanu 1979, 171, Pl. XVI/11), Zăbrani-Sătuț (Boroneanț 1976, 63, Fig. 5/7; 65, Fig. 6/3), Bač (Stanojev 1996, 13, 14, Sl. 1/1), Bečej (Stanojev 1996, 33, Sl. 3/11).

³⁹ Oța, Oța, Niculescu 2015, 355, 372, Pl. 11/3.

⁴⁰ Paraschiv-Talmațchi 2014, 352, 374, Pl. XIII/6–11.

⁴¹ Cercetări S. Oța. Piese sunt inedite.

⁴² Piesă inedită descoperită în campania 1998.

⁴³ Boroneanț 1976, 60, Fig. III/4; 61.

⁴⁴ Brmbolić 2009, 67, 68, Sl. 35/14.

⁴⁵ Ioniță 2009, 73, Pl. 48/20.

⁴⁶ Constantinescu, Panait 1963, 116, Fig. 22/2; 118.

⁴⁷ Turcu 1981, 40, Fig. 6–7.

⁴⁸ Florescu, Florescu, Diaconu 1958, 216, Pl. XXX/2; 217.

⁴⁹ Diaconu, Vilceanu 1972, 131, Fig. 54, rândul 1, piesa trei.

⁵⁰ Boroneanț, Hurezan 1987, 67, 69, Pl. II/5.

⁵¹ Boroneanț, Hurezan 1987, 69, Pl. II/6.

⁵² Boroneanț, Hurezan 1987, 69, Pl. II/7.

pole din Banat⁵³, Crișana și Transilvania⁵⁴, datate în cursul secolelor X–XI/XII, dar și la sud de Carpații Meridionali, în Oltenia (Drobeta-Turnu Severin)⁵⁵ și Muntenia (Zimnicea)⁵⁶, în Moldova (Brad)⁵⁷ și Dobrogea (Enisala-La Biserică)⁵⁸. Exemplarele din afara Arcului Carpatic sunt însă exemplare mai târzii, databile în afara intervalului cronologic al exemplarelor descoperite la Cladova.

Piesa din sticlă provine din M. 2 și a fost datată pe baza unor monede emise în timpul regelui Ștefan al II-lea (1116–1131)⁵⁹ sau Bela al II-lea (1131–1141)⁶⁰. Real, după o nouă determinare, moneda a fost emisă în timpul regelui Coloman (1095–1116)⁶¹. Din același complex funerar care a aparținut unei persoane de sex feminin, cu vârsta cuprinsă în jur de 10–12 ani (conform aprecierii autorilor săpăturii) au mai fost recuperate un șirag de mărgel (285 bucăți) și două inele de buclă. Acest inel din sticlă nu are analogii momentan pe teritoriul actual al României. Materialul din care a fost confecționat poate duce ca loc de origine în spațiul balcanic, în zona sud-dunăreană, unde au activat ateliere pentru producerea unor podoabe de sticlă⁶².

Concluzii

În acest stadiu al cercetării, chiar dacă informația asupra locului de proveniență nu este foarte relevantă, acest lot de artefacte vine să completeze imaginea pieselor folosite de către utilizatorii cetății sau a celor care au trecut pe acolo. Marcajele de pe ambalaje sau chiar de pe unele piese, aduc un plus de informație, în sensul că aici au mai fost cercetate și o locuință precum și o groapă menajeră, ultima datată în veacurile XV–XVI. De asemenea, piesele provin din S. I/1977, IV/1979, V/1979 și VII, precum și două casete (Cas. IV și VI/1980). Unele secțiuni au fost cercetate în mai mulți ani, precum S. VII. În aceasta a fost

⁵³ Vezi Oța 2008 (Banatsko Arandjelovo-descoperire din vara anului 1903, descoperire din 16 iunie 1903, Cuptoare-Sfoge, Dudeștii Vechi-Movila lui Dragomir, Gornea-Căunița de Sus, Hodoni-Pocioroane, Szőreg-Homokbánya, Șopotu Vechi-Mârvilă, Taraș-Seliște) sau Teremia Mică-La Cimitir (mulțumim pentru informație domnului Robert Gindele). Pentru descoperirile din Banatul Sârbesc și Vojvodina, vezi Stanojević 1989.

⁵⁴ Vezi Gáll 2013 și 2013a și Oța, Dragotă, Ducman 2006 (Cristuru Secuiesc, Benic, Biharea, Moldovenești, Morești, Vârșand).

⁵⁵ Țicu 2003, 65, 66, 71, Fig. 2/a, c.

⁵⁶ Trohani, Păunescu 2023, 94, 240, Pl. CXL/7a-b.

⁵⁷ Oța 2020, 418, 459, Fig. 1/I.2.1.2.3.

⁵⁸ Mănucu-Adameșteanu 1993, 462, 463, Fig. 4/G. XIII/2; 467, Fig. 7/G.XIII/1.

⁵⁹ Boroneanț 1982, 109; Boroneanț, Zdroba, Hurezan 1983, 21.

⁶⁰ Boroneanț, Hurezan 1987, 67.

⁶¹ Vezi mai jos, determinarea făcută de către Cristiana Tătaru.

⁶² Un atelier pentru producerea de podoabe de sticlă a fost identificat în Serbia actuală, la Popovica (Janković 1983, 99–118).

cercetată și o groapă, datată cu o monedă emisă în timpul regelui Ladislau al IV-lea Cumanul.

Cea mai mare parte a lor au fost identificate în teritoriul cetății. Doar S. V/1979, amplasată foarte probabil pe latura de sud-est a sitului, nu a mai putut fi amplasată pe plan. Acolo exista o carieră de piatră care în urma exploataării a dus la dispariția unei părți a dealului pe care a fost ridicată fortificația.

Pieșele provenite din necropolă (podoabe și monede) aparțin mormintelor 2, 4 și 9. Ele au fost datate cu monede emise în timpul regelui Coloman.

Lor li se mai adaugă o piesă de port, din păcate fără context. Cu toate acestea, ea rămâne un artefact important în sensul că prezența ei confirmă că cetatea era utilizată măcar în cursul veacului al XI-lea.

Catalogul pieselor

A. Artefacte din spațiul cetății

A.I. Arme

A.I.1. Vârf de săgeată (Pl. 2/1; Cld. 1985, S. VII, caroul 30, -0.50 m) alungit. Partea superioară este în unghi (L=111.46 mm; l=15.75 mm). Piesa are peduncul pentru fixare, rectangular în secțiune, îndoit (L=53.21 mm; Grosimea variabilă=4.96 mm).

A.I.2. Vârf de săgeată (Pl. 2/2; Cld.). Vârf de săgeată de formă rombică (L=81.89 mm; l=11.17 mm), cu un peduncul de fixare (L=35.20 mm; Grosimea variabilă=4.25 mm). Partea superioară are o latură dreaptă, iar cealaltă ușor curbată.

A.II. Ustensile

A.II.1. Cuțit (Pl. 2/3; Cld.). Păstrat întreg, are vârful îndoit în unghi de 90° (L=193.0 mm; l=13.5 mm; Grosime=5.16 mm) și peduncul de înmănușare (L=41.66 mm).

A.II.2. Fragment de cuțit (Pl. 2/4; Cld. S. VII, caroul 40, -0.30 m). Din cuțit s-a mai păstrat o parte din lamă și pedunculul de înmănușare, îndoit (L=109.00 mm; l=17.19 mm; Grosimea=5.23 mm).

A.II.3. Fragment de lamă de cuțit (Pl. 3/1; Cld. 1983, S. VII, caroul 28, -0.40 m). Piesa a fost ruptă ca urmare a unei îndoiri a lamei (L=83.88 mm; l=18.38 mm; Grosime=5.49 mm).

A.II.4. Cuțit (Pl. 3/2; Cld.). (L=210 mm; l=19.49 mm; Grosime=6.72 mm) cu peduncul de înmănușare (L=38.25 mm; l=10.32 mm; Grosime=4.23 mm). Piesa probabil nu a fost finalizată deoarece nu este ascuțită.

A.II.5. Cuțit (Pl. 3/3; Cld.). (L=141.91 mm; l=22.40; Grosime=5.51 mm) cu peduncul de înmănușare. Piesa a fost distrusă intenționat. Lama este îndoită înspre stânga iar pedunculul spre dreapta.

A.III. Unele

A.III.1. Săpăligă sau unealtă de minerit? (Pl. 4/1; Cld. 1983, S. VII, caroul 17, -1.70 m, pe vatra cuptorului -, la est de M. 27). Piesa (L=143.25 mm) are lama ușor curbată (L=69.18 mm), iar ceafa este dreprunghiulară (L=32.95; l=25.18 mm). Orificiul

(D=35.18/26.19 mm) de prindere al mânerului este oval și mai păstrează urmele de la fibra lemnului.

A.III.2. Otic (Pl. 4/2; Cld. 1983, S. VII, caroul 17, -1.70 m, pe vatra cuptorului -?, la est de M. 27). Piesa se mai păstrează pe o lungime de 98.49 mm. Sistemul de prindere se realiza prin pliarea laturilor scurte și are lipsă material (l=40.45 mm). Lama este ușor curbată (L=71.74 mm).

A.IV. Fragmente de fier topit

A.IV.1. Fier topit (Pl. 5/1; Cld. 1980, caroul 5 -?, -0.90 m). Bucată de fier topit (L=52.40 mm, H=29.92 mm).

A.IV.2/a-b. Fier topit (Pl. 5/2/a-b; Cld. 1980). Bucata a fost spartă și se mai păstrează două fragmente (L=56.95 mm; H=36.06 mm).

A. V. Plumb topit

A.V.1. Bară de plumb îndoită (Pl. 5/3; Cld. 1977, S. I, caroul 4, -0.35 m). Bară de plumb îndoită (L=32.4 mm; Grosime=7.13/6.94 mm).

A.V.2. Topitură de plumb (Pl. 5/4; Cld. 1977, S. I, caroul 4, -0.35 m). Topitură de plumb diformă (L=56.80 mm; l=29.48 mm).

A.VI. Piese și fragmente de piese cu utilitate incertă

A.VI.1. Din fier

A.VI.1.1. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/1; Cld. 1982, S. VII, caroul 4-?, locuință), puțin ascuțită spre un capăt (L=46.51 mm; l=4.70/9.54 mm; Grosime=2.93 mm).

A.VI.1.2. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/2; Cld. 1978, S. VII, caroul 13, -0.40 m) îndoit. (L=26.19 mm; l=8.76 mm; Grosime=3.58 mm).

A.VI.1.3. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/3; Cld.), aplatizată (L=35.53 mm; l=6.92 mm; Grosime=2.95 mm).

A.VI.1.4. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/4; Cld.), aplatizată și deformată (L=32.26 mm; l=6.95 mm; Grosime=2.80 mm). Un capăt este îndoit, dar foarte probabil recent.

A.VI.1.5. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/5; Cld. 1980?, S. VII, caroul 2-?, -0.50 m), aplatizată (L=63.81 mm; l=9.06 mm; Grosime=3.13 mm).

A.VI.1.6. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/6; Cld. 1979, S. V, Caroul 14, -1.60 m; Groapă din secolele XV-XVI). Tijă de fier, rectangulară în secțiune, cu un capăt îndoit (L=23.64 mm; l=4.72 mm; Grosime=2.75 mm).

A.VI.1.7. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/7a; Cld. 1979, S. IV, caroul 19, -0.45 m). Fragment de piesă de fier, perforată la un capăt (L=49.6 mm; l=16.07 mm; Grosime=2.25 mm) și îndoită.

A.VI.1.8. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/7b; Cld. 1979, S. IV, caroul 19, -0.45 m). Fragment de piesă de fier, îndoită, probabil în timpul săpăturii (L=47.54 mm; l=15.82 mm; Grosime=2.20 mm). Foarte probabil face parte din precedenta.

A.VI.1.9. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/8; Cld.). Foarte probabil putea fi piciorul de fier al unui recipient (L=92.00 mm). Piesa este în forma literei S, cu un capăt ascuțit, iar cel opus îngroșat (Grosime=12.86 mm) și lățit (l=29.62 mm), cu două brațe.

A.VI.1.10. Piesă din bandă de fier cu un capăt terminat în două coarne (Pl. 6/9; Cld.). Este o bandă de fier cu un capăt despicat în două, iar tije rezultate au fost îndoit spre exterior asemeni unor cârlige ($L=112.27$ mm; l bandă= 21.63 mm; Grosime variabilă= $2.08/5.58$ mm; Deschiderea cârligelor= 99.34 mm).

A.VI.1.11. Piesă de fier, Scoabă-? (Pl. 6/10; Cld. 1979, S. V, caroul 17, -1.70 m, locuință). Tijă de fier cu capetele îndoit ($L=73.35$ mm; $l=11.70$ mm; Grosime variabilă= 4.20 mm).

A.VI.1.12. Fragment de piesă de fier (Pl. 6/11; Cld. 1979, S. V, caroul 17, -1.70 m, locuință). S-a păstrat o bandă de fier puțin ascuțită spre un capăt ($L=79.22$ mm; $l=10.97$ mm; Grosime variabilă= 2.70 mm).

A.VI.2. Din cupru

A.VI.2.1. Fragment de tablă de cupru (Cld. 1979, S. IV, caroul 19, -0.60 m), îndoit ($L=8.13$ mm; Grosime= 0.75 mm).

A.VI.2.2. Fragment de tablă de cupru (Pl. 5/5; Cld. 1979, S. IV, caroul 19, -0.60 m). Fragmentul provine dintr-o piesă, probabil rectangulară în secțiune, din care s-au tăiat bucăți ($L=36.00$ mm; $l=18.09$ mm; Grosime= 0.96 mm). Pe marginea fragmentului de piesă, se observă că aceasta era ușor îndoită spre interior.

A.VI.2.3. Tub din foiță de cupru? (Pl. 5/6; Cld. 1983, S. VII, caroul 24, -1.60 m). Piesa a fost confecționată din foiță de metal, și este circulară în secțiune ($L=42.77$ mm; $D=3.26$ mm).

A.VI.2.4. Piesă din cupru cu două perfoarții (Pl. 5/7; Cld., *passim*). Piesă executată prin turnare ($L_{1=96.5}$ mm; $L_{2=51.8}$ mm). Partea inferioară este dreaptă (l variabilă= 24.3 mm/ 31 mm), iar cea opusă este ușor curbată, rotunjită la colțuri. Laturile lungi sunt curbate, iar cele scurte sunt ondulate. Cea exterioară este mai lungă decât cea interioară. Spre fiecare capăt este câte o perforație ($D_{1=12.3}$ mm; $D_{2=12.1}$ mm). Greutate= 109.41 grame.

A.VI.2.5. Fragment piesă de cupru (Pl. 5/8; Cld. 1979, S. V, caroul 5, -0.55 m). Este un fragment triunghiular, ușor curbat, cu grosimi variabile ($L=34$ mm; $l=12$ mm; Grosime= $2.00 - 4.5$ mm). Probabil este un fragment dintr-un recipient. Greutate= 5.78 grame.

A.VI.2.6. Fragment piesă de cupru (Pl. 5/9; Cld. 1979, S. IV, caroul 22, -0.55 m). Executată prin turnare, este de formă dreptunghiulară, ușor curbată ($L=31.5$ mm; $l=26.9$ mm). Laturile lungi sunt reliefate, iar în lateralul lor era câte o protuberanță ($H=4.3$ mm). Doar una se păstrează parțial și are o ruptură. Din cea opusă mai există doar baza. La un capăt are lipită un fragment de placă diformă, care depășește suprafața fragmentului de piesă (L cu plăcuța lipită= 35.3 mm). Greutate= 12.12 grame.

A.VII. Accesorii vestimentare

A.VII.1. Cataramă de fier (Pl. 7/1; Cld. 1980, C. IV, -0.10 m). Piesa este în forma literei, D, aplatizată ($L=46.00$ mm; $l=45.88$ mm; Grosime= 4.18 mm). Limba este rectangulară în secțiune ($L=49.55$ mm; $l=7.93$ mm; Grosime variabilă= 5.92 mm), cu vârful puțin curbat.

A.VII.2. Cataramă de fier în forma literei D (Pl. 7/2; Cld. 1979, S. V, Casetă, -0.50 m).

Caratama este plată (L=46.00 mm; l=28.4 mm) și se păstrează parțial limba (L=21.9 mm; l=4.5 mm). Aceasta a fost fixată pe o tijă rectangulară în secțiune (Grosime=2.8 mm). Greutate=9.16 grame.

A.VII.3. Fragment de pandantiv cordiform dublu, partea inferioară (Pl. 7/3; Cld. 1980, S. IV, caroul 25, -0.40 m). A fost executat prin turnare, probabil din argint, apoi aurit pe partea exterioară (L=26 mm; l=20 mm). Pe margine are un cadru de linii mici paralele. Zona centrală este ușor bombată, cu două perforații. Dintre acestea doar una a fost executată complet. În partea superioară are o perforație pentru prindere de aplica suport. În zona inferioară este ușor alungită. Greutate=2.29 grame.

A.VII.4. Fragment de aplică? (Pl. 7/4; Cld. 1979, S. IV, caroul 22, -0.55 m) păstrată fragmentar (L=66 mm; l=15.7 mm; Grosime=1.5 mm). Miezul este din fier placat probabil cu cupru, deoarece pe suprafața sa este o peliculă de oxid verde. Piesa este ușor concavă pe interior și convexă pe exterior. Greutate=7.00 grame.

A.VII.5. Aplică de fier (Pl. 7/5a-b; Cld.). Piesa este formată din două lamele pătrate suprapuse între care a fost prinsă probabil o curea sau o bandă textilă (L=34.77 mm; l=34.10 mm; Grosimea=1.77/7.90 mm). Într-un colț lamelele au fost lipite, iar de acolo ele se distanțează, ceea ce ar putea indica faptul că aspectul pe curea a fost acela al unui romb.

A.VIII. *Braț de balanță* (Pl. 7/6; Cld. S. VII, caroul 30, -0.50 m). Păstrat fragmentar (L=150.4 mm). Piesa a fost turnată. Spre partea ruptă este octogonal în secțiune. Urmează o porțiune cubică (8.48/9.96 mm), care are pe fiecare latură câte două incizii. Partea terminală a brațului este circulară în secțiune, iar la capăt are un alt cub (8.00/7.14 mm) cu incizie de jur-împrejur. Fragmentul de piesă se termină cu o porțiune semicirculară, aplatizată și perforată. La un capăt are o verigă de sârmă de cupru (D sârmă=2.07 mm; D verigă=11.51 mm).

A.IX. *Piesă din piatră*

A.IX.1. Fragment de cute (Pl. 8/1; Cld. 1979, S. V, caroul 11, -0.40 m). Fragment de cute de culoare gri deschis (L=42.60 mm; l=26.88 mm; Grosime=12.00 mm).

A.X. *Piese ceramică*

A.X.1. Bilă de lut (Pl. 8/2; Cld. 1979, Cas. sau caroul 4, -0.40 m, de pe vatră, din chirpic). Piesă aproximativ sferică, perforată, arsă oxidant (D=17.00 mm/13.82 mm). Pe ea se văd două incizii.

A.X.2. Fragment de fusaiolă (Pl. 8/3; Cld. 1979, Cas. sau caroul 4, -0.40 m, de pe vatră, din chirpic). Fragmentul (D=32.93 mm; Grosime=6.74 mm) a fost realizat dintr-un perete de vas ars semioxidant, decorat cu două linii paralele distanțate.

A.X.3. Fragment de fund de oală, cu marcă de olar (Pl. 8/4; Cld. 1980, C. VI, -0.10 m). Piesa, arsă reducător, are urme de ardere pe exterior (L=94.92 mm; l=77.14 mm; Grosime=10.51 mm). Pasta are ca degresant mică și nisip grosier.

B. Artefacte din necropolă

B.I. Podoabe ale capului

B.I.1. Verigă de păr cu un capăt îndoit în forma literei S (Pl. 9/1, 1a; Cld. 1980, S. VII, caroul 7, M. 3). Piesa a fost executată din cupru (D=17.2 mm; D sârmă=1.8 mm) și are terminația ruptă. Aceasta este simplă, fără caneluri (L=5.9 mm). Greutate=1.10 grame.

B.I.2. Verigă de păr cu un capăt îndoit în forma literei S –? (Pl. 9/2, 2a; Cld. 1980, S. VII, caroul 7, M. 3). Piesa a fost executată din cupru (D=15.8 mm; D sârmă=1.8 mm) și are terminația ruptă. Greutate=0.72 grame.

B.II. Podoabe ale brațelor

B.II.1. Inel din sticlă de culoare alb-verzuie (Pl. 9/3, 3a-c; Cld. 1980, S. VII, caroul 9, -0.60 m, M. 2). Piesa este spartă și restaurată și imită un inel din metal (D=23.1 mm/20.6 mm). Veriga are chatonul ușor lățit și oval (L=10.7 mm; l=5.3 mm). Restul verigii, în secțiune este semicircular (D=3.3 mm/3.0 mm). Greutate=1.96 grame.

C. Monede (din necropolă și din așezare).

Fig. 1. Tabelul monedelor. / Table of coins.

Moneda	Marcaje pe plicuri	Fotografie	Observații
1. Dinar, Slavonia (Ungaria-Croația), Ladislau IV (1272-1290) Bronz argintat, 0.67 g, 15 × 15.30 mm, h 11 Av. + MONETA REGIS P SCLAVONIA Rv. Sigla Λ - (R) [Ladislau] - [Rex] Monetăria Zagreb	Cl 980 / S VII, Carou 10, groa- pa; - 0.78 cm		Descrierea se potrivește cu piesa de la IAB (Boroneanț, Hurezan 1987, 70, Pl. III/1a-1b).
2. Dinar, Ungaria, Coloman (1095-1116) Argent, 0.23 g, 11.20 × 11.45 mm. Av. +CA - LM - AN - RE Rv. LADISLAVSRE CAC* 11.8 - b1.2	Cl 980 / S VII, Carou 9, M2, pe fund lângă mort		Descrierea de pe plicuri se potrivește cu localizarea din articol, dar identificarea este diferită. Piesa pe care o avem faptic este o emisiune din timpul domniei regelui Coloman, iar cea menționată este de la Ștefan II, iar în alt articol de la Bela al II-lea.
3. Dinar, Ungaria, Coloman (1095-1116) Argent, 0.29 g, 11.60 × 13.95 mm. Av. + CA[...]MANRE Rv. + LADLA[...]E CAC** 11.3 - a1.6	Cl 982 / S VII, Carou 8, M9, - 0.70 cm		Descrierea se potrivește cu piesa de la IAB (Boroneanț, Hurezan 1987, 70, Pl. III/3a-3b; 71).

* CAC I.

** CAC I.

Moneda	Marcaje pe plicuri	Fotografie	Observații
4. Dinar, Ungaria, Coloman (1095–1116) Argint, 0.45 g, 14.00 × 14.30 mm. Av. + CALMANRE Rv. + LADLAV RE CAC* 11.3 – 0.1	Cl 980 / S VII, Carou 8, M 4		Descrierea se potrivește cu piesa de la IAB (Boroneanț, Hurezan 1987, 69, 70, Pl. III/2a, 2b).

* CAC 1.

Fig. 2. Repartiția pieselor pe secțiuni și anii descoperirilor. / Distribution of the pieces in sections and on years of finding.

Nr. Crt.	Șantier arheologic	Anul cercetării	Secțiune	Carou	Casetă	Adâncime	Denumire piesă
1 (A.V.1.)	Cladova	1977	S. I	4	-	-0.35 m	Bară de plumb
2 (A.V.2.)	Cladova	1977	S. I	4	-	-0.35 m	Topitură de plumb
3 (A.VI.1.2.)	Cladova	1978	S. VII	13	-	-0.40 m	Fragment de piesă de fier
4 (A.VI.1.7.)	Cladova	1979	S. IV	19	-	-0.45 m	Fragment de piesă de fier
5 (A.VI.1.8.)	Cladova	1979	S. IV	19	-	-0.45 m	Fragment de piesă de fier
6 (A.VI.2.1.)	Cladova	1979	S. IV	19	-	-0.60 m	Fragment de tablă de cupru
7 (A.VI.2.2.)	Cladova	1979	S. IV	19	-	-0.60 m	Fragment de tablă de cupru
8 (A.VII.4)	Cladova	1979	S. IV	22	-	-0.55 m	Aplică curea
9 (A.VII.4.)	Cladova	1979	S. IV	22	-	-0.55 m	Fragment de aplică?
10 (A.VI.2.6.)	Cladova	1979	S. IV	22	-	-0.55 m	Fragment piesă de cupru
11 (A.VI.1.6.)	Cladova	1979	S. V	14	-	-1.60 m	Fragment de piesă de fier
12 (A.VI.1.12.)	Cladova	1979	S. V	17	-	-1.70 m	Fragment de piesă de fier
13 (A.VI.1.11.)	Cladova	1979	S. V	17	-	-1.70 m	Scoabă?
14 (A.IX.1.)	Cladova	1979	S. V	1	-	-0.40 m	Fragment de cute

Nr. Crt.	Șantier arheologic	Anul cercetării	Secțiune	Carou	Casetă	Adâncime	Denumire piesă
15 (A.VI.2.5.)	Cladova	1979	S. V	5		-0.55 m	Fragment piesă de cupru
16 (A.X.1.)	Cladova	1979	?	Cas. Sau caroul 4		-0.40 m	Bilă de lut
17 (A.X.2.)	Cladova	1979	?	Cas. Sau caroul 4	-	-0.40 m	Fragment de fusaioală
18 (A.VII.2.)	Cladova	1979	S. V	-	Casetă	-0.50 m	Cataramă de fier
19 (A.VII.3.)	Cladova	1980	S. IV	25		-0,40	Fragment de pandantiv cordiform dublu
20 (A.IV.1.)	Cladova	1980	?	5	-	-0.90 m	Fier topit
21 (A.IV.2/a-b.)	Cladova	1980	?	?	-	?	Fier topit
22 (A.VII.1.)	Cladova	1980	-	-	C. IV	-0.10 m	Cataramă de fier
23 (A.X.3.)	Cladova	1980	-	-	C. VI,	-0.10 m	Fragment de fund de oală, cu marcă de olar
24 (A.VI.1.5.)	Cladova	1980-?	S. VII	caroul 2-?	-	-0.50 m	Fragment de piesă de fier
25 (B.I.1.)	Cladova	1980	S. VII	7	M. 3	?	Verigă de păr cu un capăt îndoit în forma literei S
26 (B.I.2.)	Cladova	1980	S. VII	7	M. 3		Verigă de păr cu un capăt îndoit în forma literei S -?
27 (B.II.1.)	Cladova	1980	S. VII	9	M. 2	-0,60 m	Inel din sticlă de culoare alb-ver-zuie
28 (A.VI.1.1.)	Cladova	1982	S. VII	4 (locuință)	-	?	Fragment de piesă de fier
29 (A.II.3.)	Cladova	1983	S. VII	28	-	-0.40 m	Fragment de lamă de cuțit
30 (A.III.1.)	Cladova	1983	S. VII	17	-	-1.70 m	Săpăligă
31 (A.III.2.)	Cladova	1983	S. VII	17	-	-1.70 m	Otic

Nr. Crt.	Șantier arheologic	Anul cercetării	Secțiune	Carou	Casetă	Adâncime	Denumire piesă
32 (A.VI.2.3.)	Cladova	1983	S. VII	24	-	-1.60 m	Tub din foiță de cupru?
33 (A.I.1.)	Cladova	1985	S. VII	30	-	-0.50 m	Vârf de săgeată
34 (A.II.2.)	Cladova	?	S. VII	40	-	-0.30 m	Fragment de cuțit
35 (A.VIII.)	Cladova	?	S. VII	30	-	-0.50 m	Braț de balanță
36 (A.I.2.)	Cladova	?	?	?	-	?	Vârf de săgeată
37 (A.II.1.)	Cladova	?	?	?	-	?	Cuțit
38 (A.II.4.)	Cladova	?	?	?	-	?	Cuțit
39 (A.II.5.)	Cladova	?	?	?	-	?	Cuțit
40 (A.VII.5.)	Cladova	?	?	?	-	?	Aplică de fier
41 (A.VI.1.3.)	Cladova	?	?	?	-	?	Fragment de piesă de fier
42 (A.VI.1.4.)	Cladova	?	?	?	-	?	Fragment de piesă de fier
43 (A.VI.1.9.)	Cladova	?	?	?	-	?	Fragment de piesă de fier
44 (A.VI.1.10.)	Cladova	?	?	?	-	?	Piesă din bandă de fier cu un capăt terminat în două coarne
45 (A.VI.2.4.)	Cladova	?	?	?	-	-	Piesă din cupru cu două perfoații

BIBLIOGRAFIE

- Bilavski 2016,
Gh. Bilavski, *Unelte agricole din Moldova medievală*, Brăila, 2016.
- Boroneanț 1976,
V. Boroneanț, *Sondajul arheologic privind feudalismul timpuriu de la Zăbrani – Sătuț*, în *Ziridava*, VI, 1976, 57–69.
- Boroneanț 1992,
V. Boroneanț, *Considerații asupra locuirii feudale de la Cladova, Județul Arad, în lumina descoperirilor arheologice și a unor investigații istorice*, în *Ziridava*, XIV, 1982, 109–115.
- Boroneanț 2000,
V. Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, București, 2000.
- Boroneanț, Hurezan 1987,
V. Boroneanț, Gh. P. Hurezan, *Cimitirul din secolele XI–XII de la Cladova, jud. Arad*, în *Ziridava*, XV–XVI, 1987, 67–74.
- Boroneanț, Hurezan 1987a,
V. Boroneanț, Gh. P. Hurezan, *Cetatea de la Cladova – reședința voievodului Transilvaniei – Pousa*, în *Ziridava*, XV–XVI, 1987, 75–84.
- Boroneanț, Hurezan, Hügel 1995,
V. Boroneanț, P. G. Hurezan, P. Hügel, 31. *Cladova, județul Arad (campaniile 1993–1994)*, în CCA, Campania 1994, A XXIX-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Cluj-Napoca, 11–14 mai 1995, Cluj-Napoca, 1995, 23.
- Boroneanț, Hurezan, Hügel 1997,
V. Boroneanț, P. G. Hurezan, P. Hügel, 25. *Cladova, Jud. Arad*, în CCA, Campania 1996, A XXXI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, București, 12–15 iunie 1997, București, 1997, 12.
- Boroneanț, Zdroba, Hurezan 1983,
V. Boroneanț, M. Zdroba, P. Hurezan, *Săpăturile arheologice de la Cladova (jud. Arad)*, în MCA, XV, A XV-a Sesiune Anuală de Rapoarte, Muzeul Județean Brașov – 1981, București, 1983, 19–22.
- Brbolić 2009,
M. Brbolić, *Vršački zamak*, Beograd, 2009.
- CAC 1,
Cs. Tóth, J. G. Kiss, A. Fekete, *Catalogue of Árpáadian Coinage I. From King Saint Stephen to King Imre*, Budapest, 2018.

Constantinescu, Panait 1963,

M. Constantinescu, P. I. Panait, *Săpăturile de la Bucureștii-Noi din 1960*, în *Cercetări Arheologice în București*, I, 1963, 77–137.

Diaconu, Vilceanu 1972,

P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972.

Florescu, Florescu, Diaconu 1958,

Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu 1958, *Capidava. Monografie arheologică*, I, București, 1958.

Gábor 2014,

Sz. Wilhelm Gábor, „Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették”. Az 1241. évi pusztítás nyomai Szank határában, în R. Szalbocs, V. Székely György, eds., „Carmen miserabile”, A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére, Kecskémet, 2014, 81–109.

Gáll 2013,

E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei*, I, Szeged, 2013.

Gáll 2013a,

E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei*, II, Szeged, 2013.

Hurezan 1996,

Gh. P. Hurezan, *Un nou inel sigilar descoperit la Cladova (jud. Arad)*, în *Ziridava*, XIX–XX, 1996, 103–108.

Iambor, Matei, Bejan 1982,

P. Iambor, Șt. Matei, A. Bejan, *Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974, 1975)*, în *Ziridava*, XIV, 1982, 89–108.

Iliescu 1987,

O. Iliescu, *Inelul de argint de la Cladova. Notă preliminară*, în *Ziridava*, XV–XVI, 1987, 85–87.

Ioniță 2009,

A. Ioniță, *Așezarea din secolele XII–XIII de la Bratei*, BB XXXII, Alba Iulia – Sibiu, 2009.

Janković 1983,

M. Janković, *Neki podatci o izradi predmeta od obojenih metala na Ključu Dunava u IX–XI veku*, în *ZNMBEOgrad* 1, 1983, 99–118 și planșele.

Kiss 1983,

A. Kiss, *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*, Budapest, 1983.

Liwoch 2020,

R. Liwoch, *The Mongols in Poland in the 13th century. Traces of the Invasions*, în Pavel Drnovský, Petr Hejhal, eds., *Archaeology of Conflicts*, Hradec Králové, 2020, 55–68.

Mănucu Adameșteanu 1993,

Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Necropola medievală de la Enisala, jud. Tulcea (1967–1968)*, în MCA, A XVII-a Sesiune Anuală de Rapoarte Arheologice, Ploiești, XVII, II, 1993, 455–468.

Neamțu, Neamțu, Cheptea 1980

E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII*, Iași, 1980.

Nepper 2002,

I. M. Nepper, *A Hajdú-Bihar megye 10–11. Századi sírleletei, 1. Rész*, Budapest-Debrecen, 2002.

Nepper 2002a,

I. M. Nepper, *A Hajdú-Bihar megye 10–11. Századi sírleletei, 2. Rész*, Budapest-Debrecen, 2002.

Oța 2005,

S. Oța, *The graves and the subsoil resources in the Carpathian Basin (10th century A. D.)*, în *Mousaios*, 10, 2005, 395–412.

Oța 2006,

S. Oța, *The relations between the settlements and the necropolises of the Banat territory in the 11th – 14th centuries*, în S. A. Luca, ed., *The Society of the Living the Community of the Dead (from Neolithic to the Christian Era), Proceedings of the 7th International Colloquium of Funerary Archaeology, Sibiu–2006*, în *ActaTS*, V, 1, 2006, Special number (BiblSeptem XVII), 239–247.

Oța 2008,

S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)*, BB XXVIII, Alba Iulia – Sibiu, 2008.

Oța 2010,

S. Oța, *Piese de orfevrărie de tradiție bizantină în spațiul nord-dunărean (secolul al XI-lea-începutul secolului al XIII-lea)*, în A. Măgureanu, E. Gáll, eds., *Între Stepă și Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București, 2010, 403–433.

Oța 2012,

S. Oța, *Tombs with Jewels in the Byzantine Tradition Discovered on the Present – Day Territory of Romania, North of the Danube (End of the 11th Century-the 14th Century)*, în *Ziridava*, 26/1, 2012, 123–142.

Oța 2015,

S. Oța, *Weapons found in Cladova Fortress (Arad County)*, în Z. K. Pinter, A. Nițoi, eds. *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*, – proceedings of the 2014 conference–, Sibiu, 2015, 33–43.

Oța 2015b,

S. Oța, *Dress Items found in Fortifications from Banat*, în *Ziridava*, 29, 2015, 333–346.

Oța 2020,

S. Oța, *Podoabe, accesorii vestimentare și piese de mobilier funerar descoperite în necropola medievală de la Brad, județul Bacău*, în V. Ursachi, G.D. Hînceanu, A. Simalcsik, R.D. Simalcsik, L. Munteanu, *Cimitirul medieval de la Brad. Cercetările arheologice din anii 1963–2004*, Brăila, 2020, 413–463.

Oța, Dragotă, Ducman 2006,

S. Oța, A. Dragotă, G. Ducman, *Piese din colecțiile MNIR, provenite din descoperiri de caracter funerar, din Transilvania și Crișana (secolele X–XII)*, în *PA*, V–VI, 2006, 75–120.

Oța, Oța, Georgescu, Popa 2011,

S. Oța, L. Oța, M. Georgescu, E. Popa, *Piese de metal, os, sticlă și piatră descoperite în cetatea de la Carașova-Grad (com. Carașova, jud. Caraș-Severin)*, în *MCA*, S.N, VII, 2011, 83–113.

Oța, Oța, Niculescu 2015,

S. Oța, L. Oța, Gh. Niculescu, *Items Discovered during the 1983 Campaign in the Workshop-cum-dwelling Building no. 3 from the Fortification of Cladova (Municipality of Păuliș, Arad County)*, în *Ziridava*, 29, 2015, 347–374.

Oța, Oța, Niculescu 2016,

S. Oța, L. Oța, Gh. Niculescu, *Câteva precizări despre atelierul nr.3 din cetatea de la Cladova (com. Păuliș, jud. Arad)*, în *RevArh* (S.N.), XI, 1–2, 2015, 123–142.

Paraschiv-Talmațchi 2014,

C. Paraschiv-Talmațchi, *Cercetări arheologice din zona extra muros a cetății Ulmetum. Unele aspecte privind locuirea medievală timpurie*, în *Pontica*, XLVII, 2014, 343–374.

Pădureanu 1979,

E. M. Pădureanu, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Vladimirescu*, în *Ziridava*, XI, 1979, 145–180.

Petrescu-Dîmbovița, Teodor 1987,

M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herții (jud. Botoșani)*, Iași, 1987.

Spinei 2009,

V. Spinei, *The Romanians and the Turkic nomads north of the Danube Delta from the tenth to the mid-thirteenth century*, în F. Curta, ed., *ECEEMA, 450–1450*, 6, Leiden – Boston, 2009.

Stanojev 1989,

N. Stanojev, *Nekropole X–XV veka u Vojvodini. 712 Kataloških jedinica*, Novi Sad, 1989.

Stanojev 1996,

N. Stanojev, *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV vekau Vojvodini*, Novi Sad, 1996.

Teodor 1996,

D. Gh. Teodor, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV–XI d.Hr.*, Iași, 1996.

Trohani, Păunescu 2023,

G. Trohani, A. Păunescu, *Așezarea medievală de la Zimnicea pe baza săpăturilor arheologice din perioada anilor 1948–1975*, Târgoviște, 2023.

Turcu 1981,

M. Turcu, *Cercetări arheologice la Bragadiru*, în *Cercetări Arheologice în București*, III, 1981, 30–46.

Țicu 2003,

D. Țicu, *Observații privind necropola medievală de la Turnu-Severin*, în *Studii Istorice*, Timișoara, 2003, 61–71.

METAL AND GLASS ITEMS DISCOVERED IN CLADOVA FORTRESS (PĂULIȘ MUNICIPALITY, ARAD COUNTY)

II

Abstract

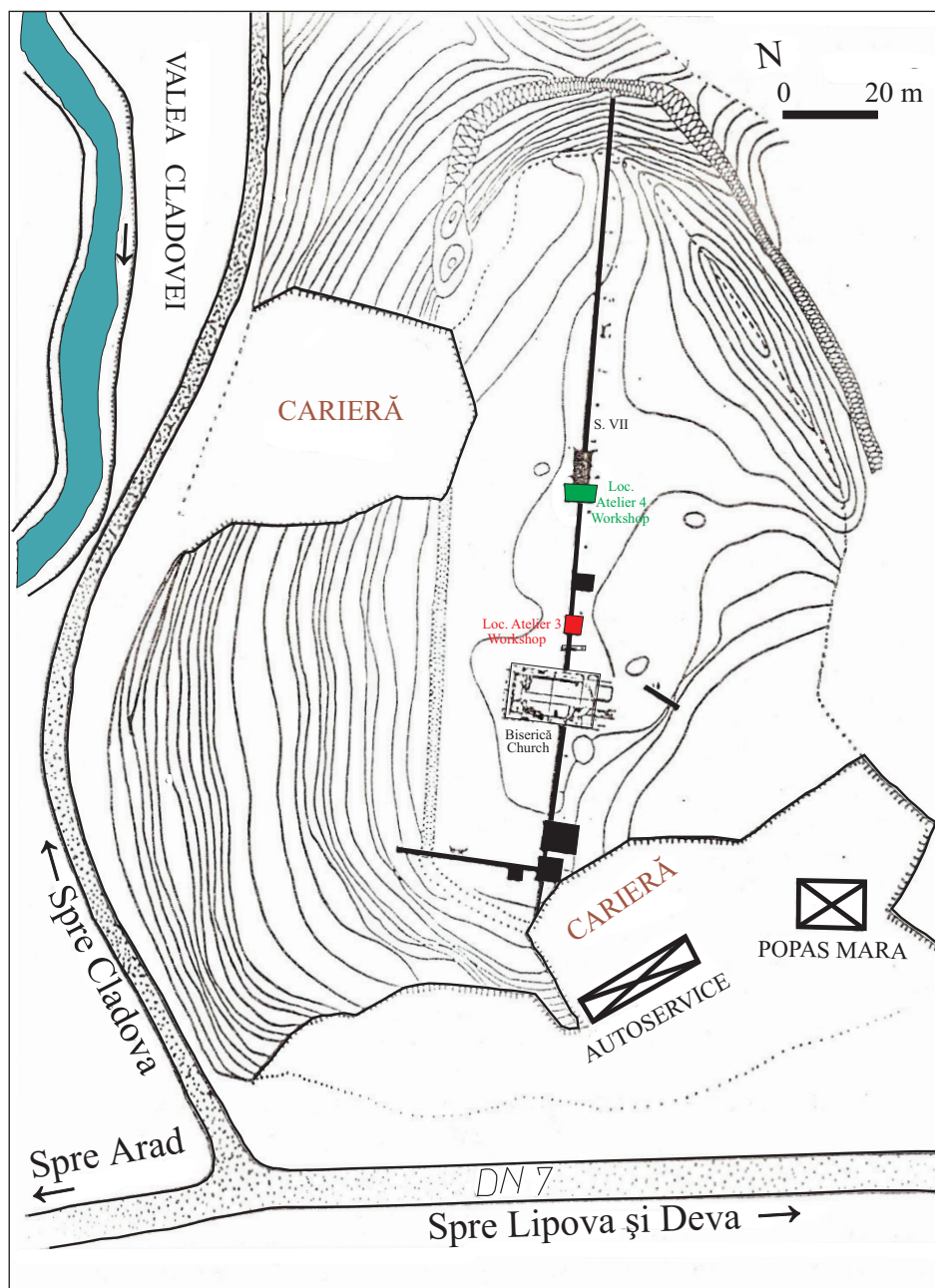
The archaeological research carried out inside the medieval fortification of Cladova remained less known, especially the metalworking workshops and the later phase of the necropolis, but also the construction method of the wood and earth fortification (only a few excavation reports and a few articles). One batch of artifacts is stored at the National History Museum of Romania in Bucharest, and another was kept at the „Vasile Pârvan” Institute of Archeology in Bucharest.

Other than what is identified based on the markings on the packages received, we do

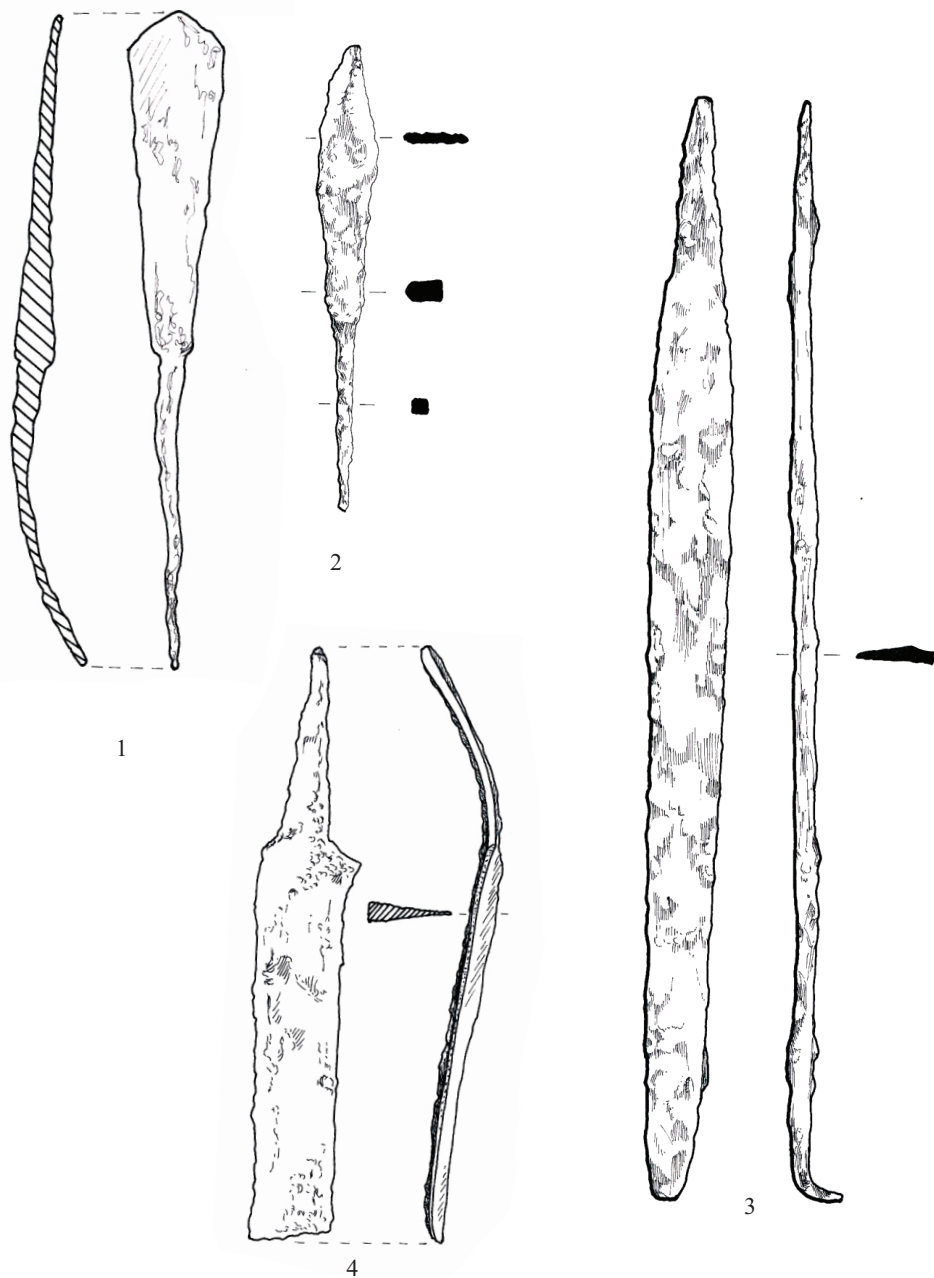
not hold any additional information. Based on them we could identify even partially their provenance.

In total, apart from the artefacts published in 2015 in *Ziridava* magazine, we identified a number of 45 items (two arrowheads, six knives, an awl, fragments of molten iron, a piece of lead melted and a fragment of a piece of the same material, a buckle, an applique, a fragment of an arm from a balance, 12 fragments of iron pieces of uncertain utility, two pieces of copper sheet and a copper tube, a fragment of folds, a ball of clay, a fragment of a fusaiola and a bottom of a jar with a potter's mark etc.). To them are added four coins from the Arpadian period.

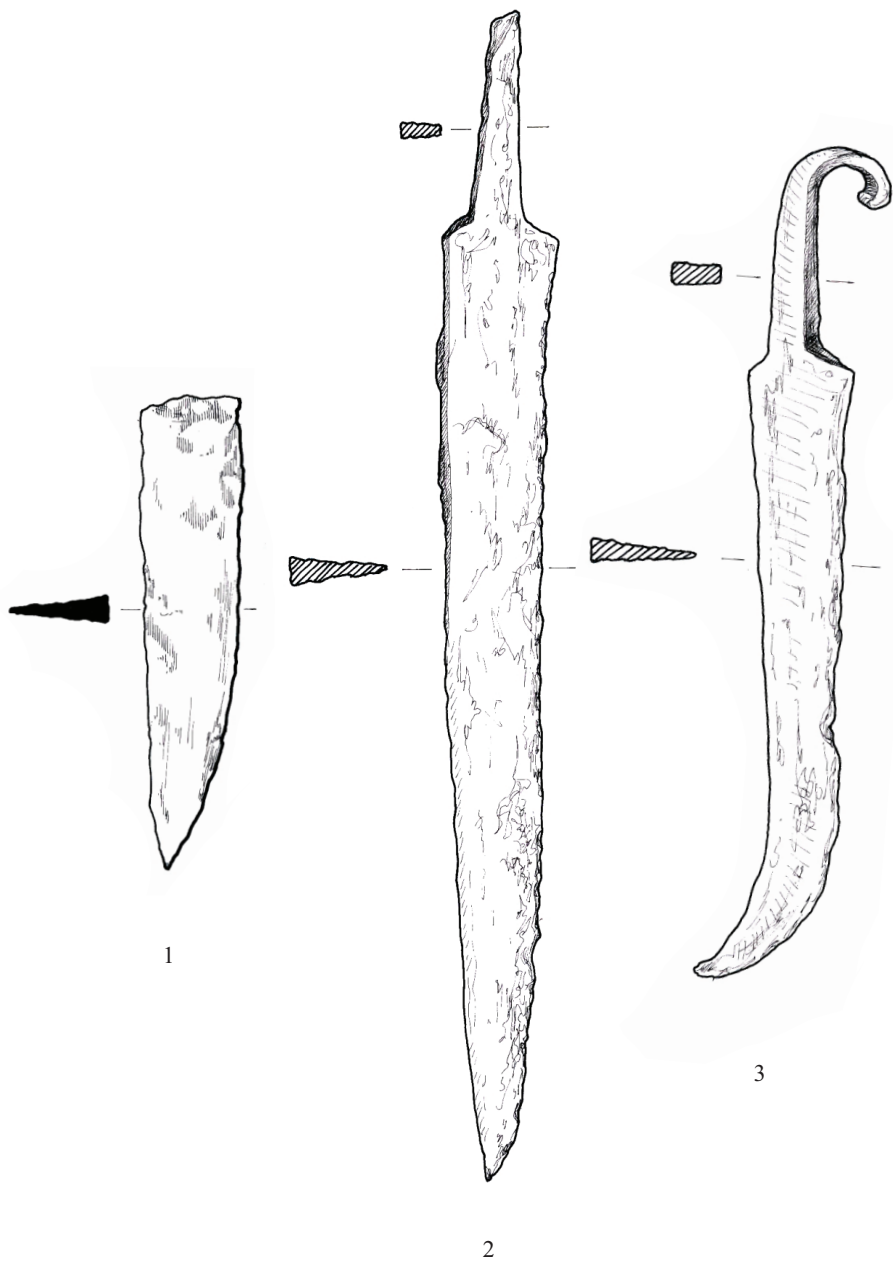
At this stage of the research, even if the information on the place of origin is not very relevant, this batch of artifacts comes to complete the picture of the pieces used by the users of the fortress or those who passed by. The markings on the packaging or even on some pieces, bring additional information, in the sense that a dwelling and a household pit, the last dated in the XV–XVI centuries, were also investigated here.

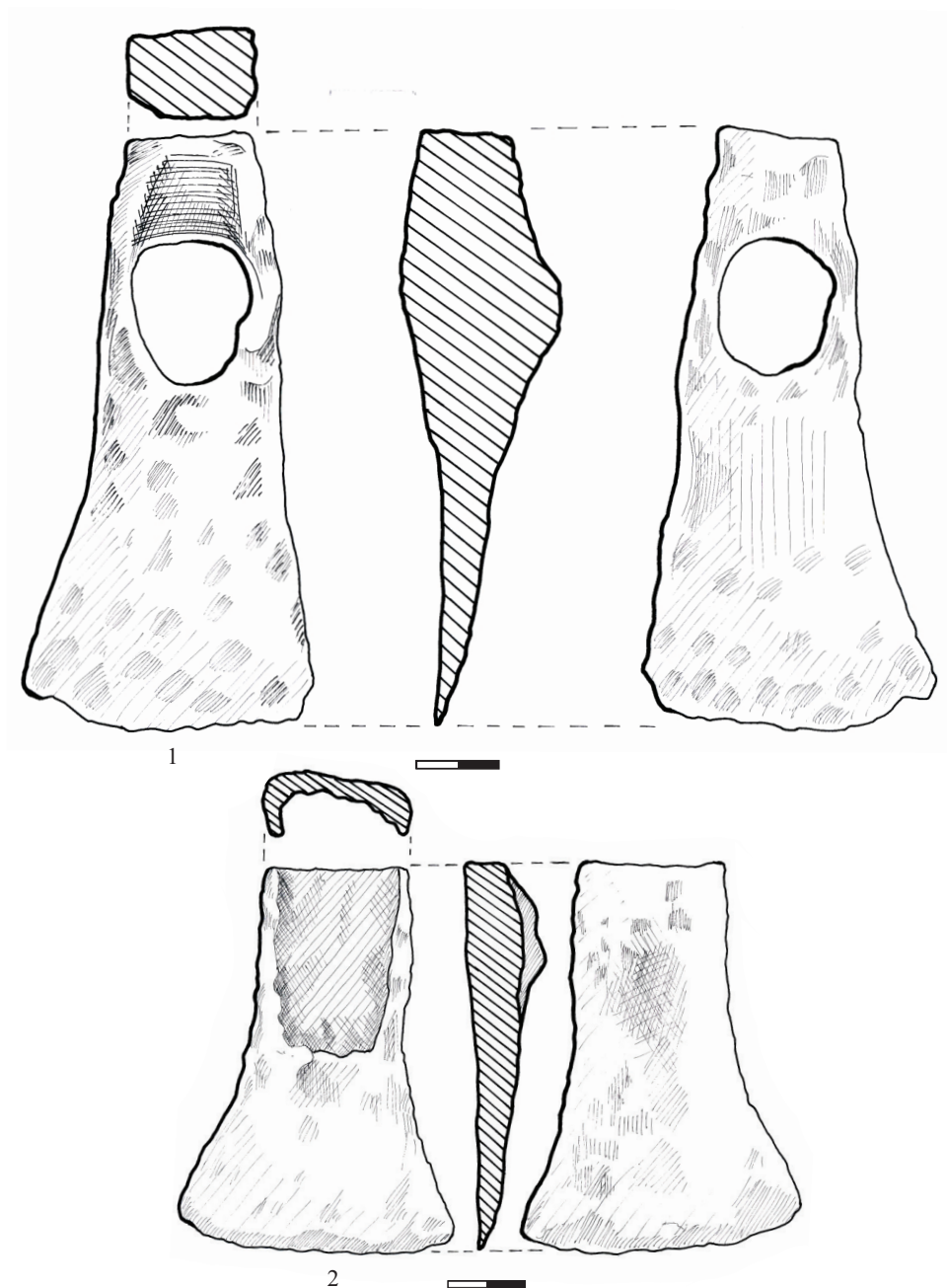
Pl. 1. Planul cetății Cladova (după Oța 2015). / Plan of Cladova fortress (Oța 2015).

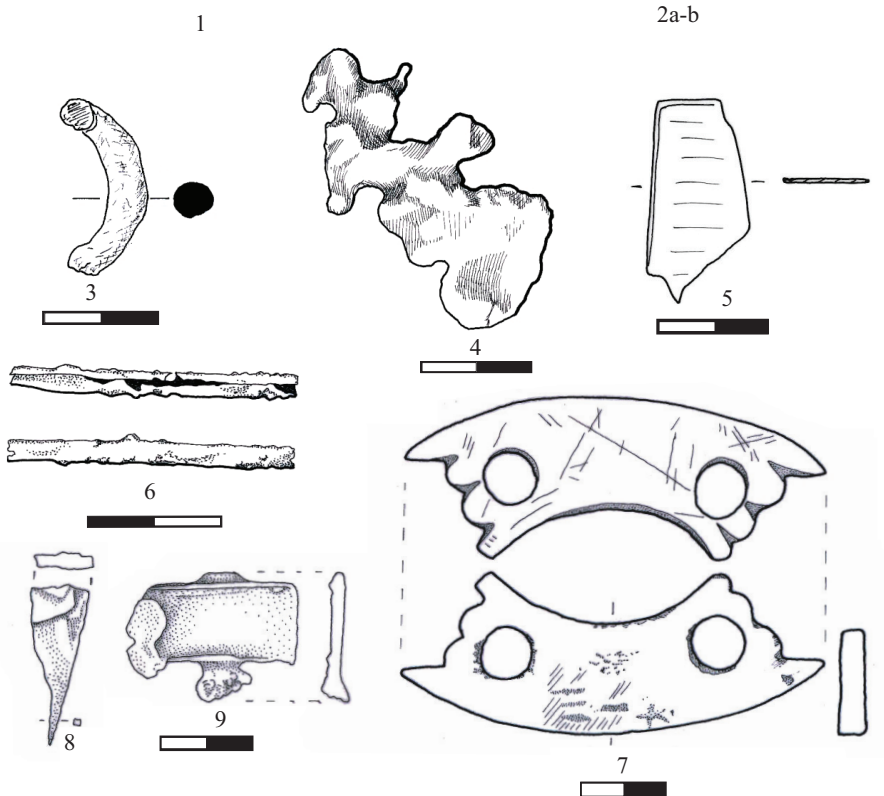
Pl. 2. 1-2. Vârfuri de săgeți; 3-4. Cuțite (desene Simona Mateescu). /
1-2. Arrowheads; 3-4 Knives (drawings by Simona Mateescu).

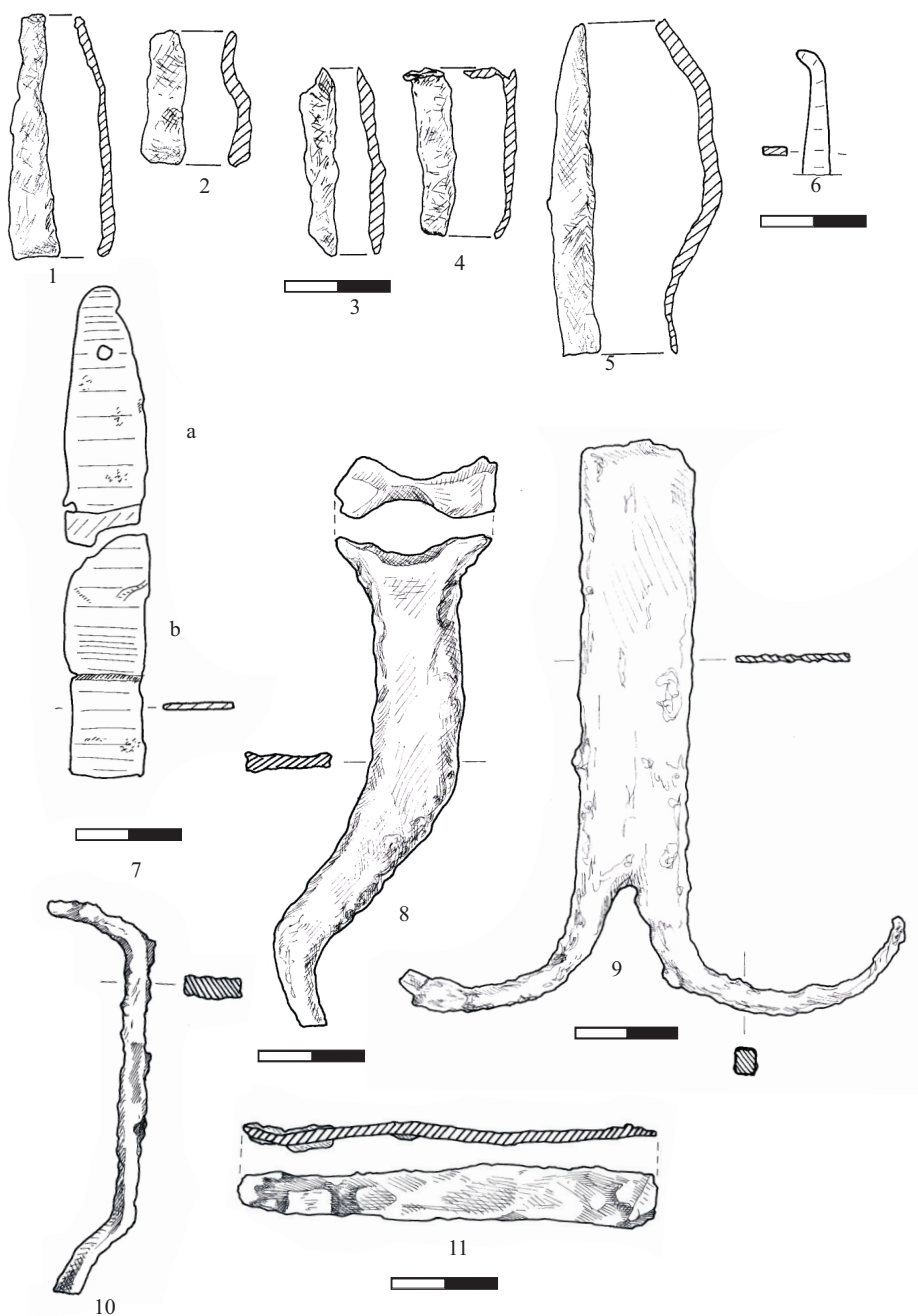
Pl. 3. 1-3. Cuțite (desene Simona Mateescu). / Knives (drawings by Simona Mateescu).

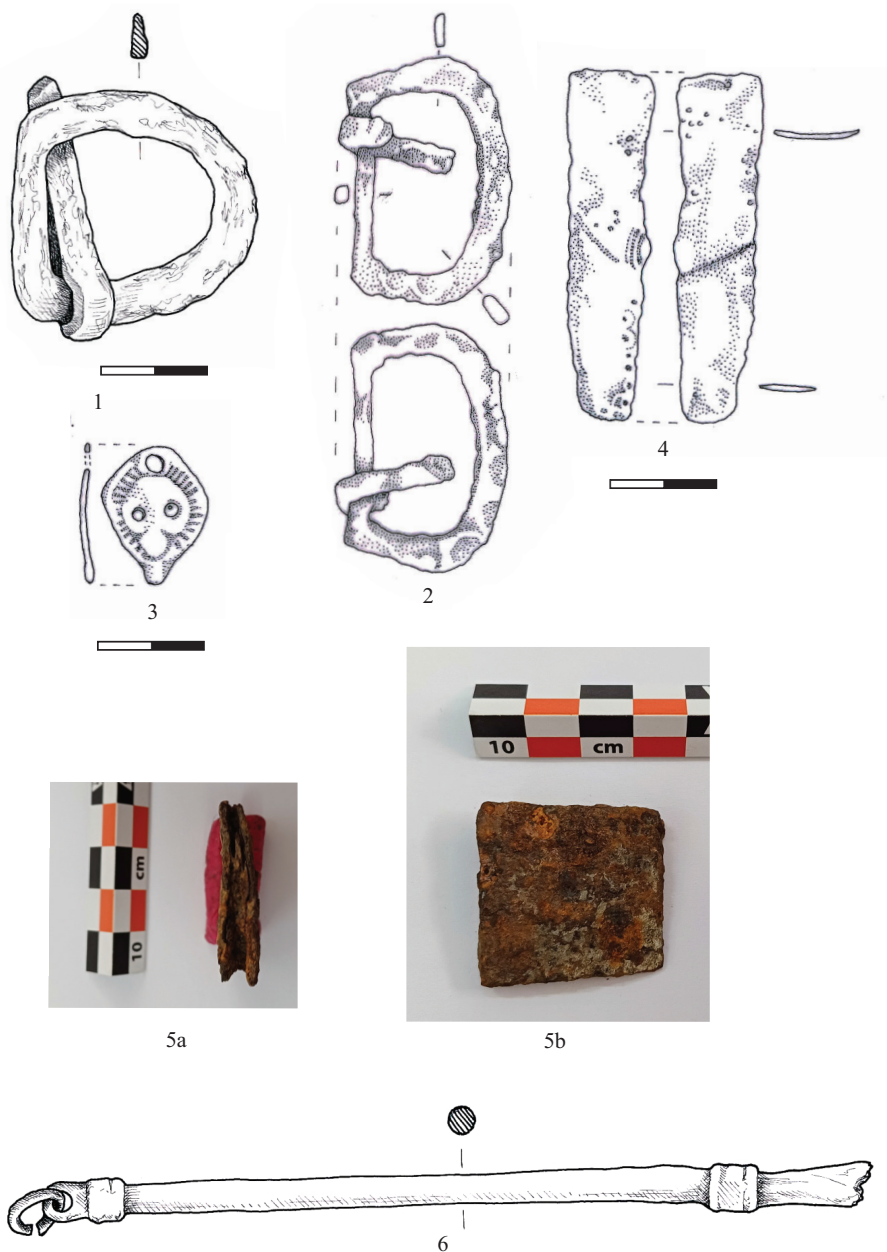
Pl. 4. 1. Săpăligă; 2. Otic (desene (Simona Mateescu). / 1. Weed hook; 2. Otic/Shovel (drawings by Simona Mateescu).

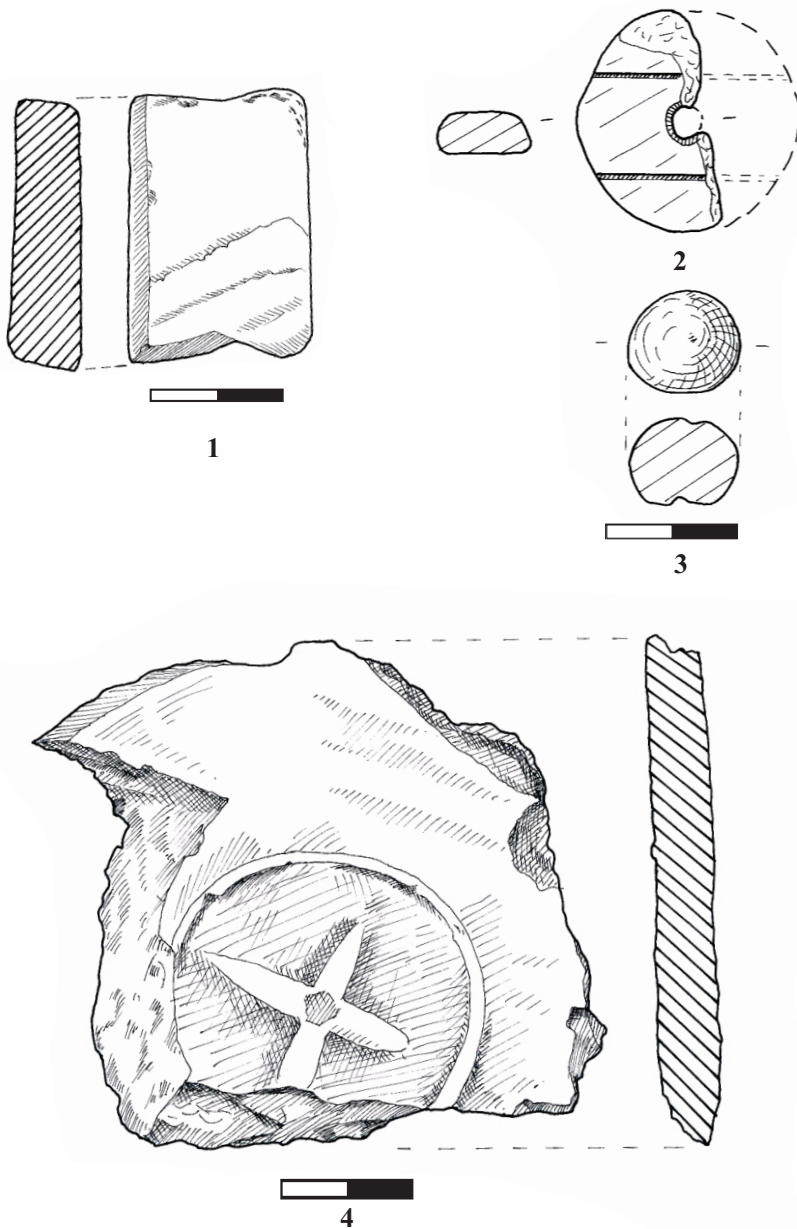
Pl. 5. 1. Fier topit; 2/a-b. Fragmente de fier topit; 3. Bară de plumb topit; 4. Plumb topit; 5. Fragment de plăcuță de cupru; 6. Tub din foiță de cupru; 7. Piesă de cupru cu perforații; 8. Fragment de piesă din cupru; 9. Fragment de piesă de cupru, turnată (desene Simona Mateescu). / 1. Melted iron; 2/a-b. Fragments of melted iron; 3. Melted lead bar; 4. Melted lead; 5. Fragment of a copper plate; 6. Tube of copper leaf; 7. A perforated copper piece; 8. Fragment of a copper piece; 9. Fragment of a cast copper piece (drawings by Simona Mateescu).

Pl. 6. 1-8, 11. Piese din fier, cu utilitate incertă; 9. Piesă de la o găleată (?); 10. Scoabă (?) (desene Simona Mateescu). / 1-8, 11. Iron pieces of an uncertain using; 9. Part of a bucket (?); 10. Clamp (?) (drawings by Simona Mateescu).

Pl. 7. 1-2. Catarame; 3. Partea inferioară a unui pandantiv cordiform dublu; 4. Aplică (posibil limbă de curea); 5/a-b. Aplică de curea; 6. Fragment de braț de balanță (desene Simona Mateescu). / 1-2. Buckles; 3. Inferior part of a double cordiform pendant; 4. Bracket (of a belt possibly); 5/a-b. Belt bracket; 6. Fragment of a beam (drawings by Simona Mateescu).

Pl. 8. 1. Fragment de cute; 2. Fusaiolă; 3. Bilă de lut; 4. Fragment de fund de vas cu șampilă de olar (desene Simona Mateescu). / 1. Fragment of a hone; 2. Fusarole; 3. Clay ball; 4. Fragment of a bottom of a pot, with a potter stamp (drawings by Simona Mateescu).

Pl. 9. 1–1/a. Verigă de păr cu un capăt îndoit în forma literei “S”; 2/2/a. Verigă de păr, cu un capăt aplatizat, probabil în forma literei “S”; 3–3/a-c. Inel din sticlă, de culoare crem (desene Simona Mateescu; fotografii Silviu Oța). / Pl. 9. 1–1/a. Hairlink with a bent end in the shape of the letter “S”; 2–2/a. Hair link, with a flattened end, probably in the shape of the letter “S”; 3–3/a-c. Glass ring, of cream colour (drawings by Simona Mateescu; photos by Silviu Oța).

CU PRIVIRE LA CÂTEVA IMAGINI SATELITARE GOOGLE EARTH DE PE TERITORIUL JUDEȚULUI ARAD (MUNȚII ZĂRANDULUI ȘI NORDUL PODIȘULUI LIPOVEI)

*Eugen D. Pădurean**

Cuvinte-cheie: imagini satelitare GE, structuri dreptunghiulare, fortificații de pământ, munții Zărandului, nordul dealurilor Lipovei, toponimie – Cetatea veche, Grădiște, Jidovini

Keywords: GE satellite images, rectangular structures, clay fortifications, The Zărand mountains, the Lipova plateau, toponymy – Cetatea veche, Grădiște, Jidovini

1. Introducere

Ne-am propus să prezentăm câteva imagini satelitare Google Earth de pe teritoriul județului Arad, imagini care ne-au atras atenția, structuri patrulater majoritatea, susceptibile de a fi considerate fortificații de pământ și lemn. Ele se găsesc majoritar în zona munților Zărandului excepție făcând structura de pământ de pe malul stâng al râului Mureș, pe prima înălțime al podișului Lipovei. Punctele în discuție sunt: Șiria – Cetatea bătrână, Măderat – Între vii, Nadăș – Grediște, Văsoaia – Jidovină, Valea Mare – Măgura, Căsoaia – pâraul Stojart (Pl. I 1–7). Cu excepția structurii de pământ de la Minișul de Sus care are forma unei suveici, celelalte structuri au o formă patrulateră cu dimensiuni diferite.

2. Localizare și descriere

a) Șiria – Cetatea bătrână

La 710 m nord-est de fortificația medievală de la Șiria, imaginile satelitare Google Earth (3/2020; 3/2021) pun în evidență o structură dreptunghiulară (260 m × 108 m) la coordonatele 46°16'11.78"N; 21°39'54.60"E, cota 361 m. Ea este delimitată de valuri de pământ (duble?) unul, cel interior, mai lat – 11 m, cel exterior de cca 6 m între ele existând un posibil șanț. Locul ocupat de structura

* Colaborator extern al Complexului Muzeal Arad, e-mail: padurean.eugen@yahoo.com

de pământ în discuție este o terasă cu o largă vizibilitate spre nord, nord-est, vest spre Câmpia Aradului. În jumătatea sudică a structurii, sunt vizibile o serie de alte structuri dreptunghiulare și circulare posibile edificii din pământ, lemn sau piatră, legate de posibila fortificație. Anumite detalii de planimetrie, sugerează și prezența la colțuri a unor turnuri sau chiar porți pe laturile de est și sud (Pl. I/1; Fig. 1).

b) Măderat – Între vii

La 1,2 km sud-vest de capătul satului Măderat aflat la poalele munților scunzi ai Zărandului, este vizibilă parțial o imagine satelitară Google Earth (3/2004) dreptunghiulară (121 m × 112 m) cu val de pământ – cca 7 m și probabil șanț în față. Se găsește în stânga drumului Măderat – Cariera de piatră Șiria (46°16'46.81"N; 21°41'37.94"E, cota 224 m). În interiorul posibilei fortificații de pământ, sunt vizibile câteva detalii, structuri de mici dimensiuni, rectangulare. Pe jumătatea laturii de est, pare să fi existat o poartă (Pl. I/2; Fig.2).

c) Nadăș – Grediște

La 2,2 km est de confluența văii Cigherului cu valea Chilodia, pe un platou mărginit de pante abrupte, este vizibilă o structură patrulateră (161 m × 161 m) cu laturile orientate pe direcția punctelor cardinale (46°13'21.86"N; 22°00 min' 29.82"E, cota 311 m). Credem că este vorba despre o fortificație de pământ, cu val lat de 13m și, desigur, șanț la exterior pe jumătatea laturii de est, o întrerupere a valului sugerează existența a unei porți. Nu excludem pe latura de vest o claviculă exterioară (Pl.I/3; Fig. 3).

d) Văsoaia – Jidovină

În partea de nord a munților Zărandului, la 12,6 km sud de râul Crișu Alb, pe teritoriul satului Văsoaia, la 796 m de turla bisericii din sat, la cota 515 m, este sesizabilă o structură dreptunghiulară din pământ (130 m × 176 m) – 46°15'07.81"N; 22°03'04.06"E. Valul de pământ are o lățime de cca 8 m. Imaginea satelitară cea mai clară este cea din 10/2013. Anumite detalii de planimetrie de pe laturile structurii, sugerează prezența unor porți flancate de turnuri. Pe latura de est se observă la exterior o atașare, o structură de pământ trapezoidală, iar la interior un element asemănător claviculei (Pl. I/4; Fig. 4).

e) Minișu de Sus

La 1,3 km sud de turla bisericii greco-catolică din sat, imaginea satelitară din 3/2012 a pus în evidență o imagine fusiformă dată de un val de pământ lat de 4,5 m. Structura de pământ are dimensiunea 275 m × 73 m. Localizare – (46°16'14.40"N; 22°00 49.56"E cota 325 m). În centrul structurii fusiforme, se observă o altă structură de pământ, dreptunghiulară cu dimensiunea 91 m × 10 m. Structura mare, fusiformă are pe val două sectoare cu întreruperi interpretată de noi ca posibile porți (Pl. I/5; Fig. 5).

f) Valea Mare – Măgura

La 1,35 km de capătul nordic al localității Valea Mare, situată pe malul stâng al râului Mureș, pe primele înălțimi ale podișului Lipovei, o structură de pământ mai clară pe imaginea satelitară din 3/2021 ne atrage atenția ($45^{\circ}59'52.29''N$; $22^{\circ}15'30.70''E$ cota 241 m). Se observă o structură patrulateră ($125\text{ m} \times 117\text{ m}$) cu colțurile accentuat rotunjite. Valul de pământ are o lățime de 12–13 m. Central, e sesizabilă o structură patrulateră ($35\text{ m} \times 23\text{ m}$). Pe latura de nord și pe cea de sud, se observă – credem – două porți (Pl. I; Fig.6).

g) Căsoaia – pâraul Stojart

La cca 500 m nord-vest de Complexul turistic Căsoaia, aflat în nord-vestul munților Zărandului imaginea satelitară din 3/2021 ne indică o structură patrulateră considerată de noi o posibilă fortificație de pământ și lemn cu val și șanț ($200\text{ m} \times 167\text{ m}$). Elementele acestei presupuse fortificații sunt: valul de pământ, lat de cca 18 m și șanțul exterior cu o deschidere de cca 16–18 m. Realizarea șanțului s-a făcut foarte ingenios exploatându-se realități din detaliile de planimetrie. Astfel, pentru șanțurile care însoțesc valurile de vest și est s-au utilizat traseul a două mici pâraie, azi secate, care se vărsau în pâraul Stojart. Cele două pâraie credem că au suferit unele intervenții în sensul că au fost adâncite, pământul scos fiind utilizat la o oarecare înălțare a valului. Ca șanț de apărare pentru latura de sud a fortificației s-a folosit avantajul văii Stojart, pentru latura de nord a fortificației s-a folosit exclusiv intervenția umană, realizându-se un șanț cu o deschidere de 20 m, pământul scos credem că a fost folosit la înălțarea valului (Pl.I 7; Fig .7).

3. Precizări

Structura de pământ de la Șiria – Cetatea bătrână, reprezintă fără îndoială o fortificație de pământ și lemn. Afirmția noastră este întărită de faptul că pe harta iosefină de secolul al XIX-lea, exact pe locul semnalării noastre apare topicul „Ovár” - adică „Cetatea bătrână” (sursă: Habsburg Empire – 1869–1887 – Third Military Survey – Ovár). Cu toate acestea, nu cunoaștem faptul să fi intrat în atenția istoricilor. Dacă în ceea ce privește destinația structurii de pământ nu avem niciun dubiu – este o fortificație, asupra încadrării cronologice credem că putem s-o legăm de două perioade: epoca romană sau Evul Mediu timpuriu¹. În anul 1987, cercetătorul clujean dr. Mircea Rusu insistă să căutam pe teren în jurul localității Măderat fortificația de pământ atestată – castru roman după părerea d-sale. Atunci n-am găsit-o, noi căutând-o într-o locație opusă celei actuale. Analizând structura în discuție, credem că ea este cea la care se referea cercetătorul clujean. Referitor la structura de pământ de la Nadăș – Grediște, credem că ea este o fortificație de pământ și lemn întrucât la foarte mică dis-

¹ Chirilă, Hügel 1999, 124–125.

tanță de locul ei există toponimul „Vurvu Greseștie”, fiind vorba fără îndoială de transcrierea greșită și preluarea formei corupte a topografilor austrieci a denumirii locale „Vârful Grădiștii”. Deci, exista în zonă în memoria colectivă informația transmisă din tată-n fiu că acolo exista o „grădiște”, o cetate, o fortificație². Structura patrulateră de la Văsoaia – Jidovini reprezintă o fortificație de pământ și lemn. Toponimul „Vârful Jidovini” este determinant. Pe hărțile austriece de sec. XIX apare la locul respectiv toponimul „Vârvu Jidvin”, iarăși o transcriere coruptă a topografilor austrieci în Vârful Jidovini – Vurvu Jidvin. În tradiția populară „jidovii” erau persoane mitice „urieși, nezdрави”, care puteau ridica construcții mărețe în scurt timp³. Structura de pământ de la sud de localitatea Minișu de Sus ar putea fi legată de descoperirile arheologice din apropiere, descoperiri atribuite sfârșitului epocii bronzului și începutului primei epoci a fierului⁴. Structura de pământ, patrulateră, cu colțurile pronunțat rotunjite, plasată pe prime înălțimi ale podișului Lipovei în imediata apropiere a râului Mureș lângă localitatea Valea Mare pe dealul Măgura, reprezintă credem fortificația medievală (sec. XV) Sadwar plasată însă de unii istorici tot pe dealul Măgura dar cu 1 km mai la vest tot pe malul Mureșului, în dreapta șoselei 707 A, Săvârșin-Lăsău⁵. Structura de pământ de la Căsoaia – valea Stojart, de mare dimensiune, reprezintă o realizare cu rol defensiv, o tabără militară, temporară. Perioada de construire și utilizare poate fi legată de Evul Mediu și nu cu totul imposibil de epoca romană. Avea menirea de a controla și supraveghea cale de pătrundere spre valea Mureșului dinspre Crișul Alb⁶.

4. Concluzii

Imaginile satelitare prezentate de noi mai sus se adaugă celor sesizate de noi anterior și publicate în decursul timpului⁷. Minuțios verificate pentru a nu cădea în „capcanele” oferite de interpretarea funcțiilor sale⁸ aceste imagini satelitare sunt niște structuri majoritatea patrulatere, de pământ, cu rol defensiv (cetăți de pământ și lemn). Acest fapt este confirmat și de toponimia însoțitoare chiar dacă transcriere termenilor românești este coruptă de cartografi austrieci. Este important de subliniat faptul că aceste structuri – fortificații – credem noi, se găsesc cum era și firesc, în puncte strategice. Presupusa fortificație de la Valea Mare – Măgura se află într-un punct dominant, unde râul Mureș are cea mai

² Europa in the XIX century - Vurvu Greseștie.

³ Europa in the XIX century – Vurvu Jdovin.

⁴ Vasiliev 1999, 83–84.

⁵ Rusu, Hurezan 1999, 66 nota 156.

⁶ Pădurean, 2024, mss.

⁷ Vezi seria revista Arheo Vest I–X.

⁸ Măruia 2011, 168.

mică lățime existând părerea pe baza observațiilor (prezența unor bolovani în albia râului sesizabili când nivelul râului este scăzut) că acolo putea exista un pod.

Noi am încercat să oferim deocamdată primele date despre existența unor fortificații urmând ca în etapa a doua, noi sau alți cercetători să le verificăm pe teren eventual recoltând un posibil material arheologic.

BIBLIOGRAFIE

Chirilă, Hügel 1999,
E. Chirilă, P. Hügel, *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior: județul Arad*, BHAUB, Timișoara, 1999, 124–125.

Măruia 2011,
L. Măruia, *Cercetări interdisciplinare vizând reconstituirea geografiei istorice a dealurilor Lipovei*, Timișoara, 2011.

Pădurean 2024 mss.,
E. D. Pădurean, *Cu privire la un posibil sector vestic al limesului Daciei romane în județul Arad*, manuscris.

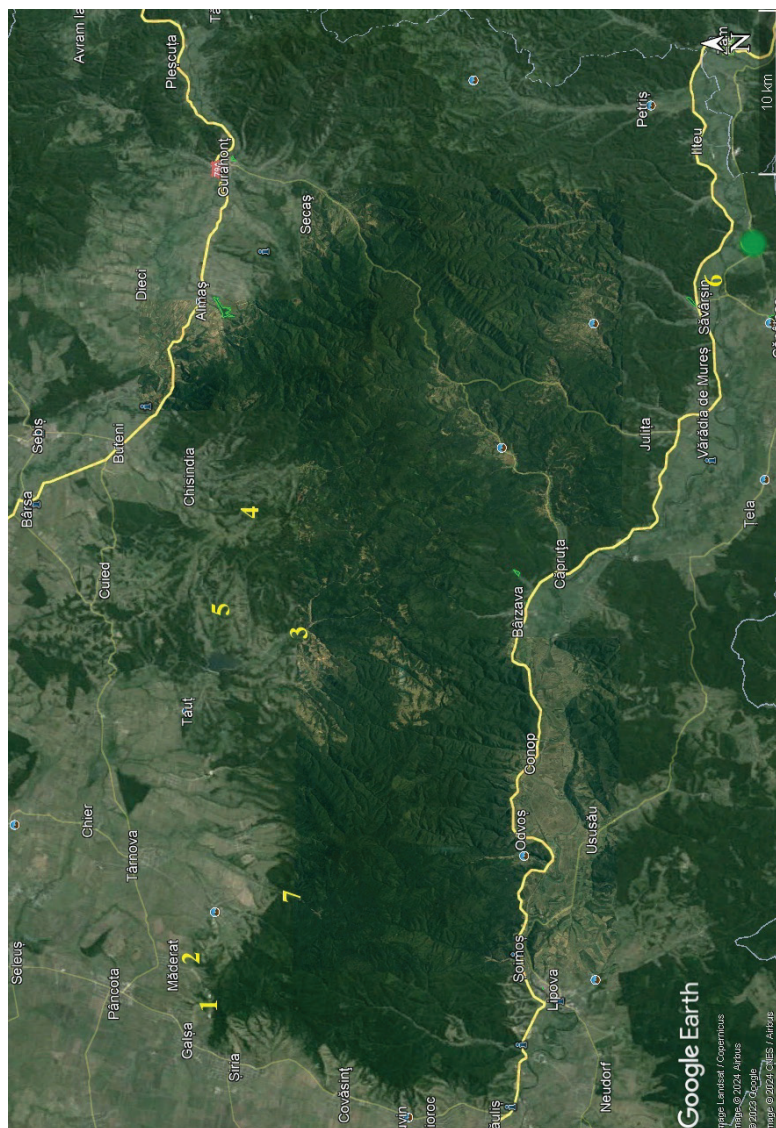
Rusu, Hurezan 1999,
I. I. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999.

Vasiliev 1999,
V. Vasiliev, *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior: județul Arad*, BHAUB, Timișoara, 1999, 83–84.

ON SOME GOOGLE EARTH SATELLITE IMAGES DISCOVERED ON THE ARAD COUNTY SEAT (THE ZĂRAND MOUNTAINS AND THE LIPOVA PLATEAU)

Abstract

The author refers to some Google Earth satellite images observed in the area of the Zărand Mountains (5) and one South of the Mureș river. These are rectangular clay structures (Șiria – Cetatea Veche/ The Old Fortress, Măderat – Între vii/ Among the Vineyards, Nadăș- Tabăra/ The Camp, Văsoaia – Jidovina) – all in the Zărand Mountains and Valea Mare – Măgura, Săvârșin town, visible on the first high parts of the Lipova plateau. A clay structure different in form – spool – was noticed at Minișul de Sus (Zărand Mountains). The author believes that these clay structures, clay and wood fortifications belong to different historical periods. The reason for supporting his theory is provided by the local native toponymy distorted by the transcript of Austrian cartographers in the 17th–19th centuries. On-site investigations the objectives under discussion are regarded as necessary.

Pl. I. Harta județului Arad (zona munților Zărandului și a nordului podișului Lipovei). Localizarea imaginilor satelitare Google Earth – structuri de pământ. 1. – Șiria-Cetatea-bătrână, 2. – Măderat-Între vii, 3. – Nadăș-Grădiște, 4. – Văsoaia-Jidovină, 5. – Minișul de Sus, 6. – Căsoaia-valea Stojar, 7. – Valea Mare-Măgura. / Map of Arad County (the Zărand Mountains and the Lipova plateau). Localization of the satellite Earth Google images – earthwork structures: 1. – Șiria-Cetatea-bătrână, 2. – Măderat-Între vii, 3. – Nadăș-Grădiște, 4. – Văsoaia-Jidovină, 5. – Minișul de Sus, 6. – Căsoaia-valea Stojar, 7. – Valea Mare-Măgura.

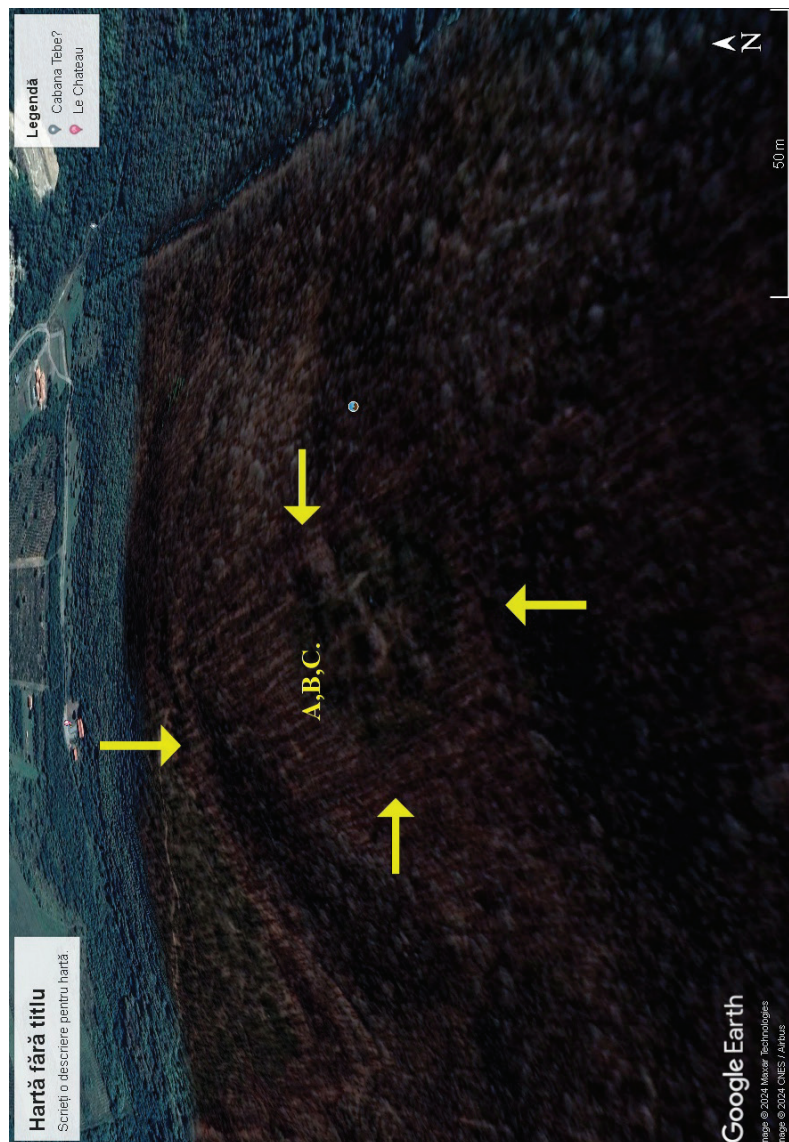

Fig. 1. Șiria-Cetatea bătrână. Săgețile indică dispunerea valurilor de pământ (cele patru laturi ale structurii). A, B, C – structuri de pământ interioare. / Șiria-Cetatea bătrână. The arrows show position of the earthen walls (the four edges of the structure). A, B, C – inner earthen structures.

Fig. 2. Măderat-Între vii. Săgețile indică prezența unor valuri de pământ probabil atribuite unei structuri rectangulare. A. – structură patrulateră de mici dimensiuni, interioară. B. – posibilă poartă. / Măderat-Între vii. The arrows show the presence of some earthwork walls belonged probably to a rectangular structure. A. – inner quadrilateral of low sizes. B. – a possible gate.

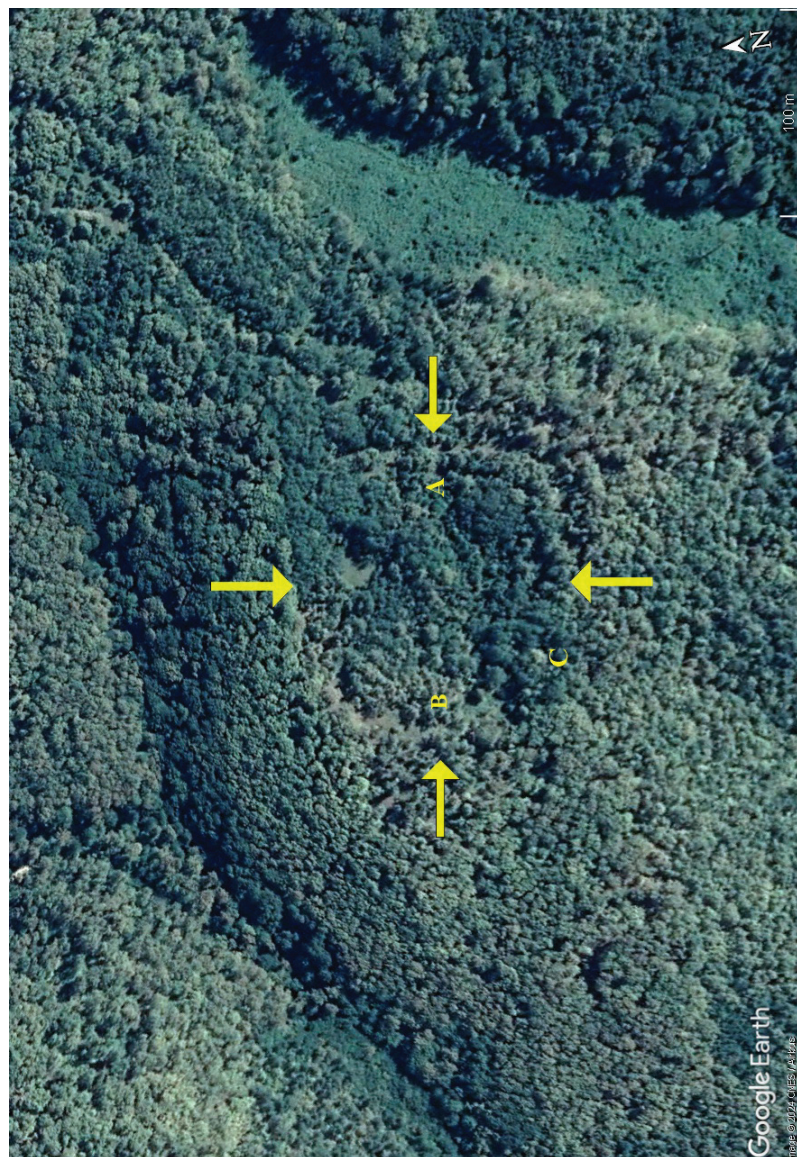

Fig. 3. Nadăș-Grădiște. Săgețile indică cele patru laturi ale structurii de pământ. A. – posibilă poartă. B. – posibilă claviculă.
/ Nadăș-Grădiște – The arrows show the four edges of the earthwork structure. A. – a possible gate, B. – a possible clavicle.

Fig. 4. Văsoaia-Jidovină. Săgețile indică cele patru laturi ale structurii de pământ. A, B, C – posibile turnuri de poartă, D. – structură trapezoidală din pământ, atașată la exterior, E. – posibilă claviculă interioară. / Văsoaia-Jidovină. The arrows show the four edges of the earthwork structure. A, B, C – possible gate towers, D – outside trapezoidal earthwork structure, E- possible inner clavicle.

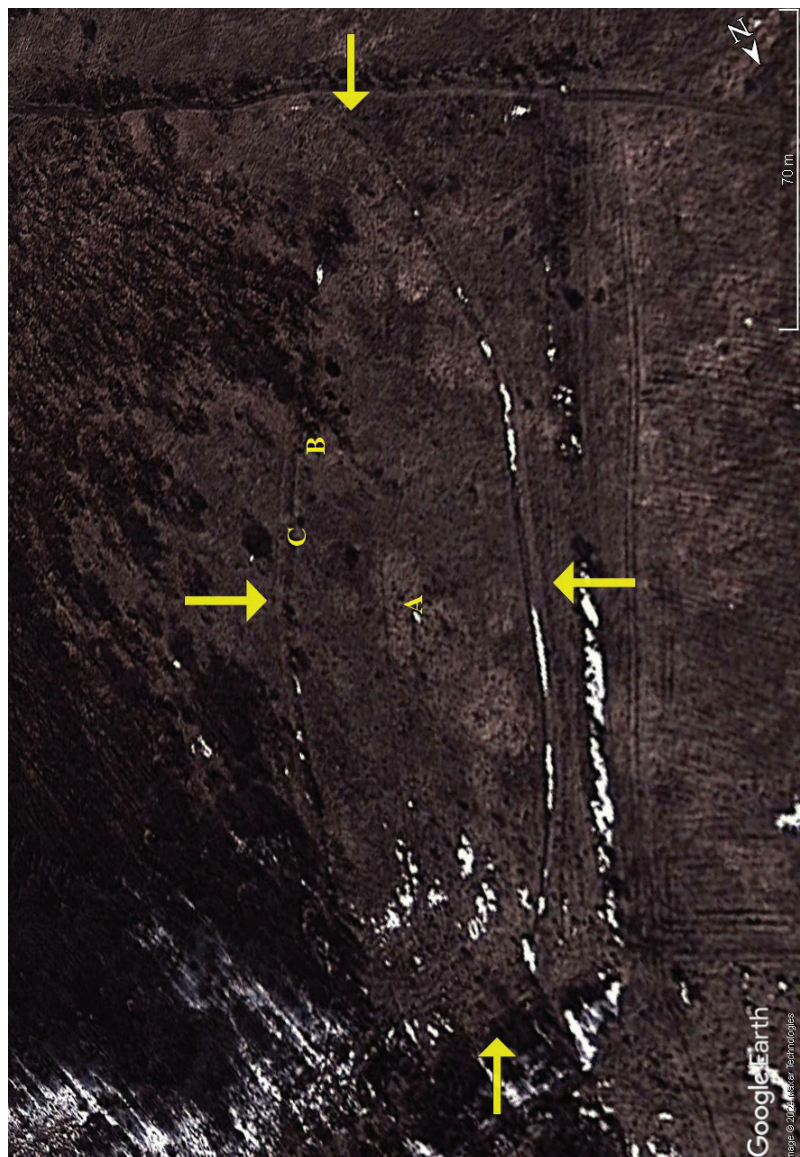

Fig. 5. Minișu de Sus. Săgețile indică valul structurii de pământ, fusiformă. A. – structură de pământ, dreptunghiulară, interioară (central), B, C. – posibile porți. / Minișu de Sus. The arrows show the wall of the fusiform earthwork structure. A. – inner (central) rectangular earthwork structure, B, C. – possible gates.

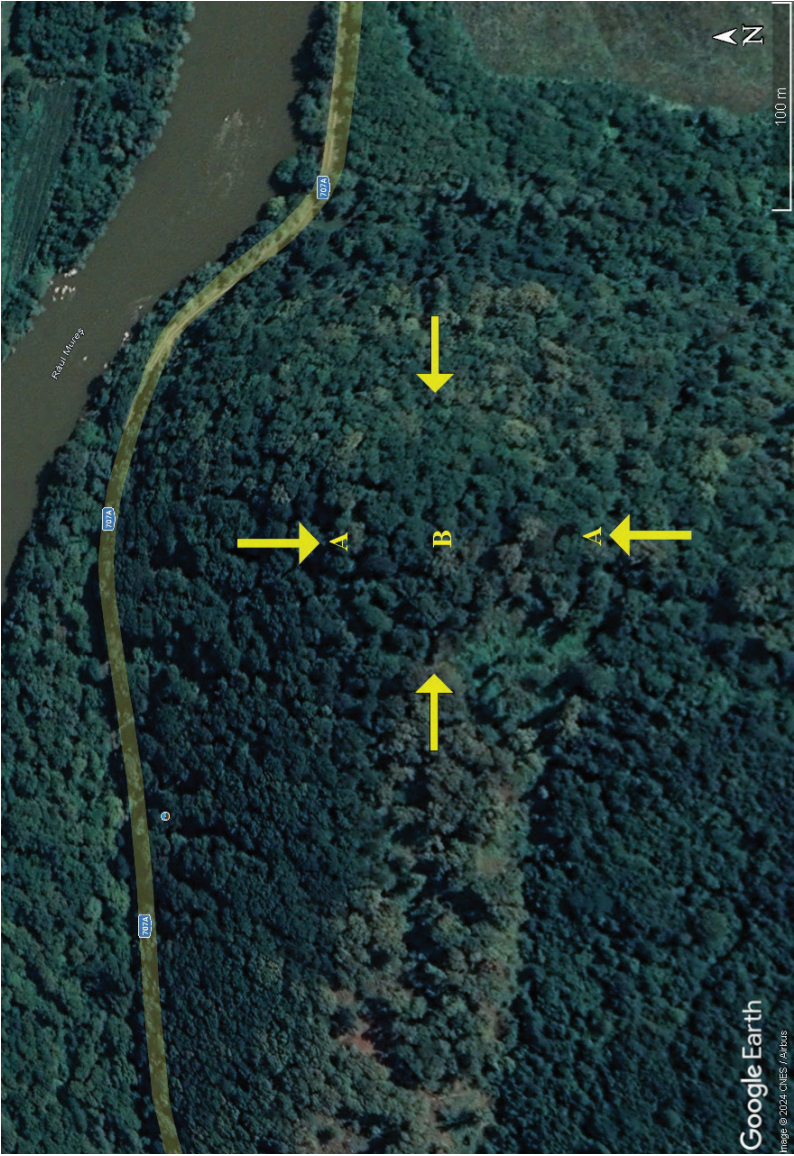

Fig. 6. Valea Mare-Măgura. Săgețile indică conturul dreptunghiular al structurii de pământ. A, B. – posibile porți, de nord și de sud. / Valea Mare-Măgura. The arrows show the rectangular frame of the earthwork structure. A, B. – possible northern and southern gates.

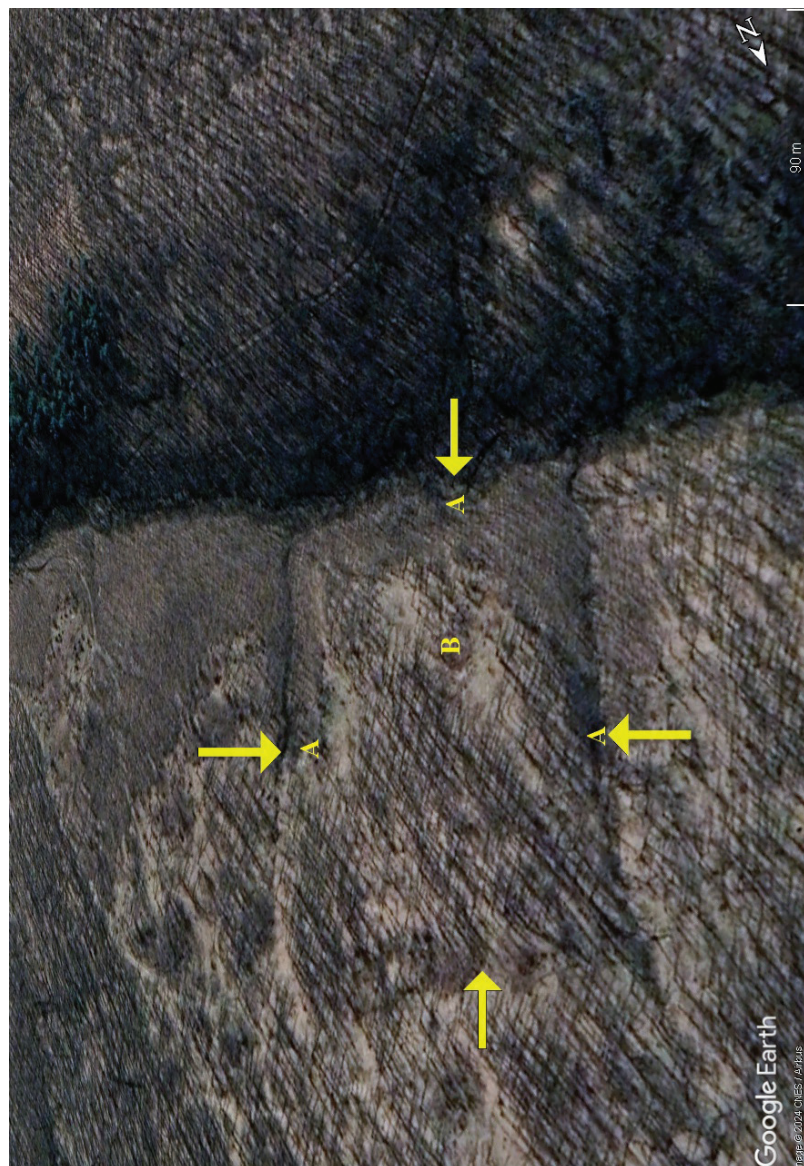

Fig. 7. Căsoaia-pârâu Stojart. Săgețile indică cele patru laturi ale structurii de pământ. A – D, posibile porți pe valul de pământ.
/ Căsoaia-pârâu Stojart. The arrows show the four edges of the earthwork structure. A – D, possible gates on the earthwork wall.

NERECUNOSCUTELE FORTIFICAȚII DIN VECHILE HĂRȚI ALE OLTENIEI. O PRIVIRE ARHEOLOGIC NE-INVAZIVĂ ASUPRA ACESTORA

Leonard Dorogostaisky, Nicolae Cătălin Pătroi***

*Un omagiu dedicat tuturor cartografilor cu ocazia
împlinirii a 300 de ani de la realizarea hărții Olteniei
de către Franz Schwantz von Springfels*

Cuvinte-cheie: Oltenia, hărți vechi, fortificații, imagini satelitare

Keywords: Oltenia, old maps, fortifications, satellite images

Introducere

În ultimii ani accesibilitatea la noi surse de informații importante: imagini satelitare, ortofotograme și vechi hărți a condus în nenumărate regiuni ale Europei la o explozie de noi descoperiri arheologice.

Ca să cităm doar două astfel de descoperiri de pe teritoriul României vom aminti cetatea de la Dobra¹ comuna Lăpușiu de Jos, județul Hunedoara și dubla fortificație medievală de la Chama², comuna Sânnandrei județul Timiș.

Analiza imaginilor din văzduh conduce la identificare unor forme în general simetrice, poligonale sau circulare, simple sau complexe care ridică întrebări asupra funcționalității și originii acestora.

Fără îndoială o parte din ele sunt deja cunoscute și marcate pe hărți și în baze de date.

O analiză a acestora e necesară nu doar pentru o confirmare asupra identității lor dar totodată pentru a constata la ce nivel de cunoaștere se ridică aceste presupuse situri arheologice, întrucât prin utilizarea imaginilor satelitare pot fi adăugate noi elemente legate de aspecte constructive ale acestora de genul noi incinte, porți, vechi drumuri, poziție hidrografică, etc.

* ArheoVest O.N.G., e-mail: ldoro1959@gmail.com

** Direcția Județeană pentru Cultură Mehedinți, b-dul Carol I, nr. 2A, e-mail: tara_catalin@yahoo.com

¹ Micle, Hegyi 2017.

² Forțiu 2019.

Pe de altă parte analiza vechilor hărți poate duce la reidentificarea unor situri importante atât prin studiul simbolurilor grafice utilizate în legenda acestora gen poligoane, linii drepte, circulare, simboluri grafice, sau chiar text, în cazul unor hărți habsburgice avem *alte Schanz*, *Romer Schanz*, *Russische Schanz* sau toponime în cazul celor românești: Grădiște, Valea Cetății, Cetățuia care mai apoi corelate cu imaginile satelitare pot conduce la localizarea cu precizie a acestora.

Vechile hărți prezintă de multe ori o mare bogăție de date suplimentare, în cazul celor care prezintă operațiuni militare ele indică amplasamentul taberelor și a fortificațiilor de campanie sau asediu, poziția unor vechi cursuri de apă vaduri, poduri, porturi și vechi drumuri astăzi neutilizate, a surselor de apă în zone semiaride.

De asemeni ne indică și zonele de mlaștini, nisipuri, pășuni și păduri creând o imagine mai apropiată de cea a aspectului regiunii din perioade istorice îndepărtate.

Totodată, aceste hărți ne indică drumurile strategice în regiune și locurile importante pentru controlul căilor de comunicație în trecut.

Acestea permit mai apoi restrângerea analizei imaginilor satelitare la areale cu adevărat importante din punct de vedere militar.

Putem corela astfel uneori direct structurile observate pe imaginile satelitare cu cele menționate pe hărți, făcând o triangulație cu ajutorul localităților, hidrografiei, mănăstirilor, reliefului asociat identificându-le și datându-le eventual.

Prezența pe o hartă corectă a unei fortificații ne indică că cineva a identificat-o în teren ea fiind încă vizibilă în urmă cu 150–300 de ani.

De-a lungul timpului au apărut mai multe articole legate de analiza vechilor hărți și fortificații ilustrate pe ele de pe teritoriul Olteniei sub forma unor cazuri punctuale³, legate de cursul Dunării⁴ sau a fortificațiilor lineare⁵.

Acest articol își propune în primul rând inventarierea fortificațiilor notate pe aceste vechi hărți ale Olteniei:

Harta conținută în lucrarea „Descrierea Olteniei la 1723”⁶, în continuare numită H1 1723;

Harta *Banatului și a Valahiei* probabil realizată la 1790⁷, în continuare numită H2 1790;

³ Pătroi 2022.

⁴ Condurățeanu 2017.

⁵ Pătroi 2020.

⁶ Schwantz 2017.

⁷ Karte vom Banat und der Wallachey aus den besten Originalen mit Mühe zusammengetragen. 1:480.000. 1 1. B IX a 556—1. https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/831/view/#_?bbox=-3175%2C-6453%2C11561%2C674

Harta denumită *Mica și Marea Valahie* realizată în jur de 1791⁸, în continuare numită H3 1791;

Harta României meridionale 1864⁹, în continuare numită H4 1864.

Procesul de inventariere a constat în: localizare, identificare prin asociere cu informațiile conținute în baze de date și a surselor bibliografice și analiză a imaginilor satelitare.

Au rezultat două importante aspecte: primul e că aceste fortificații pot fi grupate în cele care apar în baza de date CIMEC și altele care nu apar acolo, iar al doilea e că anumite informații conținute în baza de date CIMEC legate de prima categorie sunt incomplete, iar unele discutabile.

Am numit nerecunoscute fortificațiile care nu apar în baza de date CIMEC și ne-am concentrat atenția asupra lor tratându-le caz cu caz încercând o localizarea a acestora care va favoriza identificarea și validarea lor în urma unor cercetări arheologice de teren ne-invazive și invazive.

De asemenea, am căutat să completăm cu noi informații obținute prin analiza hărților și imaginilor satelitare cunoștințele legate de situri recunoscute.

Suportul cartografic

În alegerea celor patru hărți asociate studiului nostru am luat în considerare pe lângă cel strict al regiunii geografice, criteriul informațiilor cu potențial arheologic conținut, cel al preciziei reprezentării datorat uzului militar și topografilor militari care le-au realizat și cel al vechimii, hărți realizate într-o epocă în care intervenția antropică modernă nu a modificat fundamental peisajul și habitatul astfel încât să reflecte cât mai bine natura geografică a Olteniei începând cu perioada neolitică.

Totodată alegerea s-a datorat și georeferențierii unora (H3 1790 și H4 1864), fapt care ne-a permis o mai bună corelare cu imaginile satelitare ale regiunii dar și al accesibilității lor pe internet, aceasta limitând analiza noastră la, să spunem generic, cartografia austriacă.

Desigur, în momentul în care sursele în care sunt stocate hărțile rusești și otomane care cuprind teritoriul Olteniei vor deveni disponibile noi informații vor îmbogăți cunoașterea asupra regiunii și vor fi supuse cercetării.

⁸ Lesser and Greater Wallachia (Oltenia and Muntenia) (1790) harta de față are adnotări cu poziția unor forțe austriece în jurul localității Cetate de pe malul Dunării la 28 Iulie 1791. <https://mapire.eu/en/map/romania1790/?bbox=2603029.4183543697%2C5432372.031455268%2C2637903.812509482%2C5443837.585698045&map-list=1&layers=128>

⁹ Wallachia – Second military survey of the Habsburg Empire, 1855 – 1864, scară 1:57,600. Această ridicare topografică a fost făcută sub coordonarea lui August von Fligely. <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-wallachia/?bbox=2603029.4183543697%2C5432372.031455268%2C2637903.812509482%2C5443837.585698045&map-list=1&layers=59>

Am fost tentați să adăugăm și Hărțile directe de tragere în studiul nostru, dar volumul de informații și tipografic ar fi depășit cu mult limitele unui articol, rămânând ca să le dedicăm un studiu ulterior.

Până în prezent, primul¹⁰ care aduce informații publice de natură arheologică de pe teritoriul Olteniei este Giovanni Morando Visconti în *Harta Transilvaniei (1699)*¹¹, urmat de stolnicul Constantin Cantacuzino cu *Harta Țării Românești*¹² și de Guillaume Delisle în *Harta Ungariei (1703)*¹³.

Dar cel care realizează primele hărți ale unor zone din teritoriul Olteniei și care stau foarte probabil la baza celor publicate de Visconti și Delisle este Luigi Ferdinando Marsigli cu ajutorul lui Johann Christoph Müller¹⁴.

Toate aceste hărți amintite sunt realizate la scări mari și nu au o precizie ridicată. Importanța lor arheologică constă în prezentarea în cadrul lor a unor drumuri romane și a câtorva castre.

Hărțile lui Marsigli¹⁵ documentează mult mai bine și mai precis vestigiile romane, dar ele se limitează în mare măsură la cursul Dunării în cazul Olteniei.

Prima hartă analizată în studiul nostru este H1 1723: *Tabula valachiae Cis-Alutanae per Frieder. Schwantzius Heisteriani Capitaneum Ao: 1723*¹⁶ varianta aflată¹⁷ în Biblioteca Academiei Române din București și republicată în volumul bilingv Franz Schwantz von Springfels, „Descrierea Olteniei la 1723” de către Mircea-Gheorghe Abrudan. Am ales această variantă pentru că, în comparație cu celelalte două publicate în această lucrare și aflate în Arhiva de Război de la Viena, e cea mai complexă și cuprinde și vechile fortificații de pe teritoriul Olteniei.

Această hartă „este compusă din patru foi lipite pe pânză, fiecare având dimensiunea de 58,5 × 64 cm și formând un dreptunghi de 117 × 128 cm”¹⁸.

¹⁰ Măndescu 2016, 203.

¹¹ Măndescu 2016, 202, Fig. 1.

¹² Măndescu 2014, 79–80, Fig. 2/1–2. Pentru realizarea hărții sale, stolnicul nu a făcut determinări astronomice sau măsurători, gradele de longitudine și de latitudine preluate din harta lui Ptolemeu prezintă aceleași erori, motiv pentru care Țara Românească, inclusiv Oltenia, apare mult alungită în lungul paralelelor. Lazăr 2014.

¹³ Măndescu 2016, 203, Fig. 2.

¹⁴ Măndescu 2016, 204–207.

¹⁵ Luigi Ferdinando de Marsigli (1658–1730), ofițer de geniu în armata imperială habsburgică a străbătut întreaga zonă dunăreană și a executat el însuși numeroase hărți zonale.

¹⁶ Schwantz 2017.

¹⁷ Dobândită de Academia Română de la Arhiva de Război din Viena în anul 1912 prin eforturile istoricului și diplomatului Nicolae Docan (1874–1933) care și din acest motiv este numit membru corespondent al Academiei Române.

¹⁸ Schwantz 2017, 64.

Având scara de proporție a hărții ...*uno gradu*, Ana Toșa Turdeanu considera că scara acesteia este de 1:219 000¹⁹.

Autorul acesteia, Franz Schwantz von Springfels, conform schiței biografice întocmite de Johann Seivert²⁰ în 1783: „a fost un elev al renumitului Weigel²¹ din Jena. Francisc Rackoczi i-a oferit un stipendiu din banii lui pentru a studia matematica... Ulterior el a intrat în slujba imperialilor și a devenit căpitan în regimentul Heister. Cetatea fortificată de la Alba-Iulia, renumitul drum printre stâncile munților de la pasul Turnu Roșu până în Valahia, și harta... realizate de el îi aduc multă cinste numelui său”²².

Ca urmare a serviciilor sale deosebite Franz Schwantz a fost înnobilit și recompensat personal în 1725 de către împăratul Carol al VI-lea al Sfântului Imperiu Roman.

Harta a fost executată la cererea generalului Stefan conte de Steinville²³, probabil începând cu 1716 și terminată în 1722–1723, când este expediată Consiliului Aulic de Război la Viena, împăratului Carol al VI-lea și prințului Eugeniu de Savoia²⁴.

Atât prin instrumentele folosite ilustrate pe hartă: compasul, echerul și pendula, prin semnele convenționale din legenda hărții, prin cele două proiecții folosite perspectivă și orizontală cum bine observă Marin Popescu-Spineni: „Ea reprezintă un real progres cartografic”²⁵.

Este o hartă executată de un inginer foarte bine pregătit, posedând cunoștințe excepționale de topografie și cartografie, însoțit de ghizi localnici buni cunoscători ai regiunii colaborând strâns cu autoritățile civile locale, care interacționează în mod nemijlocit cu locuitorii români ai regiunii în calitatea sa de constructor de drumuri și fortificații, cât și de realizator al hărții; cunoscând limba latină cu siguranță, comunică ușor cu aceștia care îi oferă informații legate de vechile fortificații sau de drumurile pe care le folosesc prin munți și parcurge călare sau cu piciorul o bună parte a regiunii ceea ce se reflectă în informațiile precise cuprinse în hartă.

Studiind multe hărți din secolul al XVIII-lea nu poți să nu fii surprins de

¹⁹ Toșa-Turdeanu 1975, 29.

²⁰ Istoric și poet sas (1735–1785), autor al primei lucrări lexicografice publicate despre scriitorii de limbă germană din Transilvania.

²¹ Denumit și patriarhul baroc al iluminismului german timpuriu 1625–1699. Profesor de matematică și mai apoi cancelar al Universității din Jena avându-l ca elev printre mulți alții pe Leibniz. Franz Schwantz a urmat cursurile facultății foarte probabil după moartea acestuia.

²² Schwantz 40. Un CV cu adevărat impresionant.

²³ Comandantul trupelor imperiale din Transilvania.

²⁴ Schwantz 2017, 45.

²⁵ Popescu-Spineni 1978, 182.

această hartă. Comparând harta realizată de el cu cele realizate, să spunem, în Banat în aceeași perioadă²⁶, pare că e înaintea vremurilor cu cel puțin 50 de ani.

Nu numai tehnica umbririi reliefului dar și detalii legate de precizia amplasării localităților și a vechilor fortificații sunt dovezi ale acestei afirmații.

Analiza din lucrarea sa privind construcția drumurilor de legătură între Transilvania și Banat, pe de o parte, și Oltenia de partea cealaltă a Carpaților dovedește o cunoaștere nemijlocită a locurilor și dificultăților, dar și a unor soluții pentru realizarea acestora.

O dovadă a acestei cunoașteri stă în figurarea pe această hartă a unor drumuri aparent fanteziste care leagă peste munți Banatul și Transilvania de Oltenia.

Sunt drumurile de plai²⁷ (*Pl. Play* în *Notarum Explicatio* al hărții – Fig. 1) folosite de ciobani în transhumanță probabil încă din epoca bronzului, poate și de incursiunile militare ale unor popoare de nomazi mai târziu, ținând cont de toponimia unor văi (Peceneaga, Tătar), trasând un astfel de drum de lângă Caransebeș, de la Turnu Ruieni sau Armeniș, și urcând pe Muntele Cuntu, apoi pe Țarcu, prin bazinul superior al râului Șes, ocolind Godeanu coborând în Valea Cernii și trecând Munții Mehedinți și ieșind la Cloșani pe care, din punctul nostru de vedere, cu siguranță l-a parcurs în calitatea sa de militar și topograf dovedind astfel calitățile sale fizice și mentale.

În *Notarium Explicatio* ne-a atras cel mai mult atenția simbolul cartografic de trapez dublu cu legenda *Agger Romanus* care sugerează foarte bine forma de castru roman privit din perspectivă.

Trecând la identificarea acestora pe hartă am găsit un număr de 6 pe foaia din NV, unul care deși nu are forma din legendă are denumirea *Agger Mulier* și un al doilea ca un mic pătrat în Țara Loviștei pe foaia din NE care le-am putea asimila unor *Agger Romanus* la o primă vedere, 8 pe foaia de SV și 6 pe foaia de SE.

Analizând harta am observat simboluri care nu apar în *Notarum Explicatio* de tipul turn ruinat, poligon neregulat care la rândul lor par fortificații sau, deși apar chiar sub simbolul de *Fortalitium*, denumirea lor și locația nu apar în baza de date CIMEC, toate acestea la rândul lor au fost supuse metodologiei de analiză și evaluare.

A doua hartă H2 1790 *Karte vom Banat und der Wallachey aus den besten Originalien mit Mühe zusammen getragen*²⁸ având dimensiunile 71,5 × 53 cm,

²⁶ 1663–1736, unul din cei mai străluciți feldmareșali ai Sfântului Imperiu Roman. Lui i se datorează, în bună măsură, ridicarea Austriei ca mare putere și întărirea poziția hegemonică a Casei de Habsburg în plan european.

²⁷ Conea 1984, 15–27.

²⁸ National Archives of Hungary, S 74 Kereskedelmi minisztériumi térképek (1765–1913), S Kormányhatóságok fondokból kiemelt térképek (17. sz.–20. sz.), S – Térképtár

deci la o scară mare, e un colaj între două hărți cu autori diferiți; ea are meritul ca, foarte probabil bazându-se în cazul Olteniei pe harta H1 1723, să figureze trei *alte Schanz* și câteva simboluri cartografice reprezentând fortificații moderne în arealul localității Caracal, destul de probabil din războiul Ruso-Austro-Turc (1787–1792).

A treia hartă analizată în studiul nostru, H3 1791²⁹, este realizată la o scară de cca 1:57600 pe baza unor măsurători topografice și utilizând standardul introdus în 1764 în realizarea a ceea ce denumim hărți Iosefine; ea prezintă un interes deosebit, în opinia noastră, datorită consemnării acțiunilor militare din cadrul războiului Ruso-Austro-Turc (1787–1792) pe teritoriul Olteniei, amplasarea taberelor militare, a drumurilor, a hidrografiei și reliefului, pe scurt, a tuturor informațiilor necesare pentru o armată în campanie, fapt care ne dă o viziune militară asupra regiunii și va reflecta eventualele puncte cheie tactice și strategice ale operațiunilor militare, în acest fel ușurând căutarea și descoperirea unor posibile construcții militare din epoci anterioare, azi uitate.

Iată cum o descrie Docan: „Tot ce putea sluji, tot ce avea o importanță oarecare: vechile redute ridicate în timpul precedentelor răboaie, drumul lui Traian, ruinele și alte urme din trecut-totul se găsește însemnat pe aceste enorme hărți prevăzute cu inscripțiuni executate cu acea splendidă caligrafie caracteristică lucrărilor Generalquartiermeister-Stabului austriac”³⁰.

Harta e alcătuită din 108 planșe dreptunghiulare, alăturate ele formând un dreptunghi de cca 8,20 m lungime și 4,62 m lățime, cuprinzând teritoriul Țării Românești, mai puțin raiaua Brăilei aflată sub control direct otoman.

Pe această hartă este reprezentată pătrunderea armatelor habsburgice ale monarhiei austriece pe teritoriul Olteniei la sfârșitul anului 1789, în luna noiembrie, pe văile Jiului și Oltului până la Caracal și Segarcea, apoi dispunerea lor în 1790 pe un aliniament pe cursul Dunării între Prahovo (Serbia) – Calafat – Slobozia Mândra, pe malul stâng al Oltului, și o ultimă poziție marcată la nord de Cetate, Dolj în 28/07/1791.

Pe Valea Oltului trupele armatei austriece pornesc de la Căinenii Mari unde au taberele la sud și sud-vest de fortificația Arxavia sau Strassbourg, construită între 1718–1722 și mai apoi demantelată în urma păcii de la Belgrad din 1739, reprezentată sumar pe hartă prezentând realitatea din teren.

Ele își continuă drumul pe partea stângă a Oltului cale de o zi, stabilindu-și

²⁹ Specht F. 1790–91. *Militärische Carte Der kleinen oder Oesterreichisch und grossen Wallachei (...) welche beide zusammen aus 394 Sectionen bestehet, und wehrend dem Waffenstillstand zwischen der k.; und der türkischen Armee vom Monat September 1790 bis Ende May 1791 durch der Generalquartiermeisterstaab unter de Direction Obristen Specht geometrisch aufgenommen, und in das reine ausgezeichnet worden, Scale 1: 57 600.*

³⁰ Docan 1912, 35.

(7/11/1789) o tabără la vest de Perișani și nord de Băiașu, în Țara Loviștei cu un avanpost la ieșirea Râului Alb din defileu la *Formositza*.

Două zile mai târziu le găsim într-o tabără la nord de Dângești, la Rădăcinești, pe un plai sub vârful Toaca.

Harta e deosebit de utilă în analizarea locației bătăliei de la Posada și în căutarea locațiilor propice pentru ridicarea unor fortificații care să permită controlul acestui important drum de legătură dintre Transilvania și Țara Românească.

În 8/11/1789 un corp din armata austriacă se găsește în tabăra de la sud de Călimănești pe malul stâng al Oltului, în 13/11/1789 sunt în tabăra de la sud vest de Râmnicu-Vâlcea iar avangarda este în 12/11/1789 deja la sud de Valea Mare, în 16 sunt la est de Călina, în 17 sunt între Șerbănești și Petculești, în 18/11/1789 sunt la sud de Brâncoveni, pentru ca în 20/11/1789 să se stabilească la Caracal pentru iernat.

Un alt corp de armată urmează cursul Jiului, primele elemente ale armatei austriece sunt prezente într-o tabără la sud de Turcinești deja la începutul lui octombrie 1789.

Deplasarea grosului armatei spre sud începe la începutul lunii noiembrie, o primă tabără este în zona Târgu-Jiu în 4–5 ca mai apoi în 6 să fie la sud-est de localitatea Scoarța, în 7 la sud de Socu, în 10–11 la nord de Țânțăreni, la confluența Gilortului cu Jiul important punct strategic în controlul Olteniei.

În 13/11/1789 austriecii stabilesc o tabără la Gura Motrului, iar între 12 și 22/11/1789 grosul acestui corp de armată se îndreaptă spre Craiova.

În mai 1790 are loc stabilirea unui cap de pod la Prahovo (Serbia).

În primăvara și vara lui 1790 trupele austriece de deplasează spre sud, mai aproape de cursul Dunării, și se concentrează pe Valea Oltului lângă Slobozia-Mândra și Tia Mare, o parte se stabilesc în vecinătatea localității Segarcea, iar grosul să asedieze Calafatul și mai apoi să se îndrepte spre nord la Braniște, Caraula și Obârșia de Câmp.

În vara lui 1791 trupele austriece se regăsesc conform hărții staționate la nord de localitatea Cetate.

Prezența trupelor în acest areal al sud-vestului Olteniei este documentată în amănunt pe hartă, ceea ce aduce importante informații legate de microregiune și ajută la interpretarea imaginilor satelitare pe care apar numeroase potențiale așezări și fortificații.³¹

Cea de a patra hartă din seria hărților *Franzische Landesaufnahme* care folosesc pentru realizare triangulația și sunt caracterizate prin reprezentarea întunecată a zonelor muntoase, conține 112 foi, fiind numită *Harta României Meridionale* sau *Harta lui Cuza*, cunoscută și ca *Harta mareșalului August*

³¹ Pătroi 2020a.

von Fligely. Ea a fost realizată între anii 1855–1857 la porunca domnitorului Barbu Știrbei, de către ofițerii Biroului de Geniu din Muntenia cu sprijinul misiunii militare geografice austriece conduse de mareșalul Fligely, la scara 1:57.600, în care s-a utilizat pentru prima dată denumirea de România pe o hartă românească.

Ea e axată bineînțeles pe reflectarea realității contemporane și mai puțin pe menționarea unor monumente ale trecutului, cu câteva excepții când sunt figurate fortificații de epocă modernă construite în timpul războaielor precedente ce ar putea fi utilizate în cazul unor noi conflicte.

Datorită nivelului de precizie cu care a fost realizată cât și prin reprezentarea drumurilor folosite, a surselor de apă în regiunile sudice ale Olteniei, a movilelor și toponimelor ea este extrem de utilă în analiza imaginilor satelitare.

Metodologie

Am pornit în analiza noastră de la prima hartă, H1 1723, care după cum am văzut are trei calități esențiale: precizia suficient de bună, cunoașterea nemijlocită având suportul unor ghizi locali și interesul pentru antichitate și nu numai, pe ea fiind prezentate nu mai puțin de 22 de obiective de interes arheologic, un prim repertoriu arheologic printre altele.

Luând de exemplu cazul ieșirii Jiului din defileu, am observat prezența a două simboluri dublu dreptunghiulare de tip *Agger Romanus* conform legendei hărții (Fig. 1) de o parte și de alta a râului.

Fig. 1. *Notarum Explicatio* al hărții H1 1723. / Map H1 1723 – *Notarum Explicatio*.

În jurul acestora am regăsit mai multe localități: *Poresen, Bomboest, Birstest, Pojana, Marmurile, Sembotin și Supponest*.

Folosindu-ne de denumirile localităților de pe hartă, scrise de un vorbitor nativ de germană al secolului al XVIII-lea cu caractere latine în urmă cu trei sute de ani, am trecut într-o primă etapă la identificarea acestora folosindu-ne de hărți posterioare acesteia, întrucât de-a lungul timpului unele au dispărut, au fost denumite altfel sau hărțile au folosit alte grafii, rezultând Tabelul:

H1 1723	H 1773;1774	H2 1790	H3 1791	H4 1864	H 2021
Birstest	Pirlest?	Birkes		Bârlești	Bumbești-Jiu
Bomboest	Pombest	Senest	Pombest	Bumbești	Bumbești-Jiu
Marmurile		Marmuer			Tetila
Pojana	Pojana	Pojana			Tetila
Poresen	Portsenj	Porescna?	Portschen		Gornăcel
Sembotin	Simbotinj	Sembocy	Simbotin	Simbotinu	Sâmbotin
Supponest	Jupanestj	Jupaest			

Simboluri reprezentând de această dată fortificații moderne având contur poligonal complex cu mențiunea *Schantz* sau în formă de U în poziții apropiate le regăsim și pe alte hărți (Fig. 2): pe harta regimentului de graniță moldo-valah din 1773–1774 și pe H2 1790; pe H3 1791 regăsim fortificația de pe malul stâng al Jiului și o tabără de marș a armatei austriece în vecinătatea poziției celei de pe malul drept al Jiului; pe H4 1864 ele nu mai sunt reprezentate iar pe serverul cartografic pentru Patrimoniul Cultural Național vom găsi pe hartă, în poziții apropiate de cele marcate pe aceste hărți, două castre romane, pe malul drept al Jiului *Castrul roman de la Bumbești-Jiu – La scoală Pleșa* și pe cel stâng *Castrul și așezarea civilă de la Bumbești-Jiu – Gară*, ceea ce conduce la concluzia că pe prima hartă H1 1723 cele două *Agger Romanus* sunt cele două pe care le regăsim pe serverul cartografic

Un real folos în analiza hărților îl constituie toponimele și hidronimele prezente pe hartă, care facilitează identificarea localităților sau a vechilor fortificații.

Un alt mod extrem de important a constat în folosirea imaginilor satelitare, a ortofotogramelor și a imaginilor declasificate în identificarea și înțelegerea structurii unor fortificații.

Fig. 2. Detalii pe diferite hărți ale arealului ieșirii Jiului din Defileu H1 1723; H 1773–1774; H3 1791; H2 1790; C1: Castrul roman de la Bumbești-Jiu – La școală Pleșa, C2: Castrul și așezarea civilă de la Bumbești-Jiu Gară. / Details on the different maps concerning the Jiu exit from the Gorge H1 1723; H 1773–1774; H3 1791; H2 1790; C1: Bumbești-Livezeni – La școală Pleșa Roman camp; C2: Bumbești-Jiu Gară Roman camp and civil settlement.

Situri Identificate

Ca urmare a aplicării metodologiei prezentate am identificat următoarele situri pe care le-am grupat pe epoci așa după cum figurează în baza de date a CIMEC: Repertoriul Arheologic Național (RAN).

Geto – Dacice (preistorice)

Situl arheologic de la Grădiștea – Dealul Grădiștei, H1 1723 Grădiștea, Jud. Vâlcea, Jud. Gorj: Cod RAN 170355.01, Epoca bronzului timpuriu Coțofeni, Hallstatt, cetate dacică.

Cetatea getică de pământ de la Pleșov, H1 1723 Pleșov, Jud. Teleorman, Cod RAN 153179.01, La Tène (sec. II–I a. Chr.)³².

Așezarea fortificată Latene de la Sprâncenata – La Cetate, H1 1723, H3 1791, H4 1864 Sprâncenata, Jud. Olt, Cod RAN 129059.02, Eneolitic timpuriu Boian,

³² Chiar dacă nu este în regiunea istorică Oltenia l-am adăugat în articolul nostru pentru că apare pe H1 1723

Epoca bronzului mijlociu Verbicioara IV, Hallstatt târziu Ferigele, La Tène (sec. II a. Chr. – sec. I p. Chr.) geto-dacică.

Romane

Cetatea romană târzie de la Bistreț, H1 1723, H4 1864, Bistreț, Jud. Dolj, Cod RAN 70904.01, Epoca romană târzie (sec. IV–VIII).

Castrul de la Răcarii de Jos, H1 1723, H2 1790, Brădești, Răcarii de Jos, Jud. Dolj, Cod RAN 71108.02, Hallstatt, Epoca romană.

Castrul roman de la Bumbești-Jiu – La școala Pleșa, H1 1723, H 1773–74, H2 1790, H3 1791, Bumbești – Jiu, Jud. Gorj, Cod RAN 79344.01, Epoca romană (sec. II).

Castrul și așezarea civilă de la Bumbești-Jiu – Gară, H1 1723, H 1773–74, H2 1790, H3 1791, Bumbești – Jiu, Jud. Gorj, Cod RAN 79317.01, Epoca romană (sec. II–III).

Castrul și așezarea civilă de la Valea Perilor – Chivadarul, H1 1723, Cătunele, Valea Perilor, Jud. Gorj, Cod RAN 79647.01, Epoca romană (sec. II–III).

Situl arheologic de la Cioroiu Nou – La Cetate, H1 1723, H2 1790, Cioroiăș, Cioroiu Nou, Jud. Dolj, Cod RAN 71849.02, Epoca romană (sec. II–III d. Chr.), Epoca migrațiilor (sec. IV–VII), Epoca medievală – epoca modernă (sec. XIII–XVIII).

Cetatea romano-bizantină Sucidava de la Corabia – Celei, H1 1723, H3 1791, Celei, Corabia, Jud. Dolj, Cod RAN 125551.01, Epoca bronzului timpuriu, Hallstatt, La Tène (sec. IV a. Chr. – I p. Chr.) geto-dacică, Epoca romano-bizantină (sec. III–VI), Epoca medievală (sec. XIV–XVI).

Situl arheologic de la Reșca – Romula/ Dâmbul Morii, H1 1723, H2 1790, Dobrosloveni, Reșca, Jud. Olt, Cod RAN 126754.01, Neolitic dezvoltat Vinča – Dudești, Eneolitic timpuriu Boian, Eneolitic dezvoltat Gumelnița și Sălcuța II, Epoca bronzului, La Tène (sec. II a. Chr.), Epoca romană (sec. II–III), Epoca migrațiilor (sec. VI), Epoca medievală (sec. XIV–XVI).

Castrul roman de la Tia Mare – Lunca Oltului, H1 1723, H3 1791, Tia, Jud. Olt, Cod RAN 129479.01, Epoca romană (sec. II–III).

Castrul roman de la Slăveni – La Cetate, H1 1723?, H3 1791? Slăveni, Gostavățu, Jud. Olt, Cod RAN 127162.03, Epoca romană (sec. II–IV).

Castrul roman și ruinele piciorului podului lui Traian, H1 1723, H3 1791, H4 1864, Drobeta Turnu Severin, Jud. Mehedinți, Cod RAN 109782.01, Epoca romană (sec. II–VI).

Medievale

Așezarea culturii Coțofeni de la Basarabi – Cetate, Așezarea medievală de la Basarabi – Hunia Catârului? H1 1723, Calafat, Basarabi, Jud. Dolj, Cod RAN 70370.02, 70370.01, Epoca bronzului timpuriu – Coțofeni III, Epoca medievală (sec. XIII–XVIII).

Situl arheologic de la Drobeta-Turnu Severin – str. Independenței nr. 2, H1 1723, H3 1791, Drobeta Turnu Severin, Jud. Mehedinți, Cod RAN 109782.02, Epoca medievală (sec. XIII–XV).

Fortificațiile nerecunoscute prezente pe hărți dar despre care nu am regăsit informații în baza de date CIMEC:

Domnișor, Boița, județul Sibiu: Apare mai întâi pe H1 1723 (Fig. 3) desenată sub forma unei cetăți ruinate poziționată pe o culme pe malul drept al Oltului la nord de confluența văii Lotrioara cu acesta, apoi ca mențiune toponimică „Cetatjie DomniSori” [?] și pe harta *Marele Ducat al Transilvaniei (1769–1773)* – *Josephinische Landesaufnahme* pe culme³³ unde panta se îndulcește ceea ce reiese din reprezentarea cărării care din vale până în acel punct prezintă o serie de strânse serpentine ca mai apoi să aibă serpentine mai largi și ca toponim al culmii pe harta *Monarhia habsburgică (1869–1887)* – *Franzisko-Josephinische Landesaufnahme* (1: 25000).

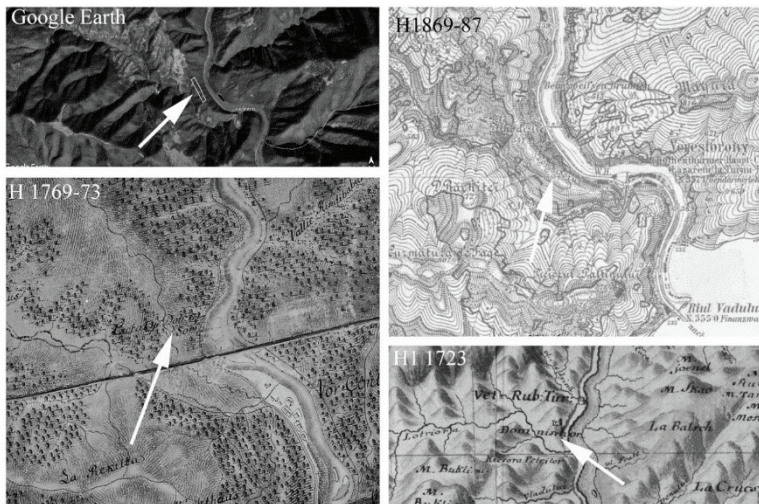

Fig. 3. Detalii pe diferite hărți ale arealului în care e situată cetatea Domnișor H1 1723; H 1769–73; H 1869–87; Imagine satelitară Google Earth 10/2019. / The fortress of Domnișor – details on different maps H1 1723; H 1769–73; H 1869–87; Satelitary image Google Earth 10/ 2019.

³³ Altitudine probabilă de 547 m.

Se află între localitățile de azi Lăzăret și Lotrioara vis-a vis peste Olt de toponimele marcate pe Planurile directe de tragere³⁴ D. Cetății și Fața Cetății.

În *Ungarisches Magazin oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Litteratur*³⁵, *Fragmente aus der Oberstleutnants, Fridrich Swantz, von Spriengfels Deshreibung der Defterreichischen Walachen* regăsim această denumire *Domini Schor* în descrierea unui episod de urmărire a unor dușmani (turci probabil), care au fost complet nimiciți în apropierea ruinelor acestei fortificații.

Pe baza acestui fragment, Bogdan Petriceicu Hașdeu³⁶ și a unei confirmări făcute de regele Ștefan al V-lea a unei donații făcute de tatăl său Bela IV către un *Corlard* (Conrad) *de Tulmachy* (Tălmăciu)³⁷ susține că acest conte (un Domnișor deci nu un Domn, poate uzurpator în opinia sa)³⁸ ar fi construit o Cetate a Lotrului (*Lothorwar – Latorvár – Lauterburg*) care mai târziu ar fi fost cucerită și dăruită de domnii Țării Românești pentru a relua sub controlul lor importanta Țară a Loviștei.

În articolul său *Castelele Turnului Roșu*, András Sófalvi spune: „Castelele care controlau și protejau drumul prin strâmtoare au căptușit malul drept al Oltului. La aproximativ zece kilometri sud de îngustarea văii, pe aflorimentul conic înconjurat de pârâul Kislator (Lotrioara) și Olt, a fost construită o cetate numită Latorvár în surse medievale (mai târziu, în toponimia secolului al XVIII-lea sub numele de Cete Dominschor)...”³⁹.

„Ne confruntăm cu o lipsă de informații de bază despre caracteristicile sale formale, întrucât castelul a fost victima carierei în anii 1970 și 1980...”⁴⁰.

În opinia noastră ar trebui efectuate cercetări de teren în arealul prezentat pe imaginea satelitară din Figura 3 Google Earth. Conform vechilor hărți aceasta e zona în care se situa fortificația și nu în cea afectată de carieră care se găsește la extremitatea culmii aproape de confluența Latoriței cu Oltul.

Strasburg – Arxavia, Căinenii Mari, județul Vâlcea⁴¹: Construită în urma păcii de la Passarowitz în anul 1718, prin care Imperiul Habsburgic preia în stăpânire Oltenia, din ordinul contelui Steinvile, reprezentantul împăratului

³⁴ <https://map.cimec.ro/Mapserver/#>

³⁵ Karl Gottlieb von Windisch: Dritter Band, Volume 3, 179, articolul 12.

³⁶ Hașdeu 1898, XCIII.

³⁷ Hașdeu 1898, LXXXVIII.

³⁸ Hașdeu 1898, XCIV.

³⁹ Sófalvi 2016, 23.

⁴⁰ Sófalvi 2016, 23.

⁴¹ În Țentea et alii 2021, 31–32 se menționează această cetate în contextul posibilei existențe a unui castru roman în arealul localității Căineni Mari. În Fig. 4 *Căineni, model digital umbrit (hillshade)* apare clar imaginea cetății Strasburg–Arxavia.

Carol al VI-lea pentru cele *două Dacii*, în perioada 1718–1722, este demantelată după numai 17 ani, în 1739, în urma păcii de la Belgrad.

Apare pe hărțile H1 1723, H 1773–1774, H4 1864 și pe imaginile satelitare (Fig. 4) și e situată pe un platou la 30 m altitudine relativă față de cursul actual al Oltului și are o suprafață de cca 2,5 ha.

Fig. 4. Detalii pe diferite hărți ale arealului în care e situată cetatea Strasburg – Arxavia H1 1723; H 1773–74; H3 1791; Imagine satelitară Google Earth 10/2020. / Details of the fortress of Strasburg-Arxavia place on different maps H1 1723; H 1773–74; H3 1791; Satelitary image Google Earth 10/2020.

Trupina, Ionești, județul Vâlcea: Situată la sud de actuala confluență a râului Luncavăț cu Oltul, pe malul drept al acestuia pe teritoriul satului Marcea, comuna Ionești, județul Vâlcea apare pe harta H1 1723 (Fig. 5) într-o formă asemănătoare cu cea de la Băiașu-Pripoare din Țara Loviștei descrisă de Schwantz von Springfels în modul următor: „...iar la Perișani, unde drumul pătrunde printre munții masivi într-un defileu îngust și adânc, lung de două ceasuri, care nu poate fi ocolit pe nicăieri și duce în Valahia turcească până la București, drumul era apărat cu redute din bușteni și cu posturi de pază în care erau poziționați un locotenent cu patruzeci de pușcași și un căpitan cu o sută de martalogi, adică cu o sută de oameni din oastea țării”⁴².

⁴² Schwantz 2017, 137.

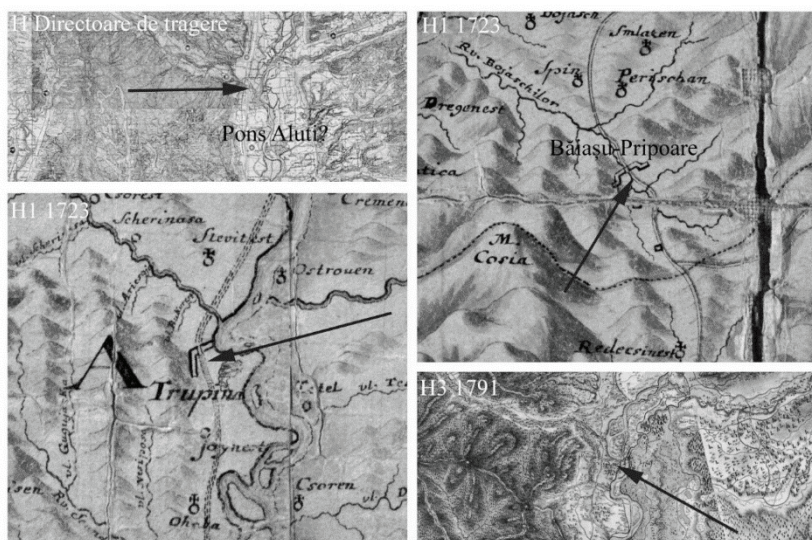

Fig. 5. Detalii pe diferite hărți ale arealului în care sunt situate fortificațiile de la Trupina, Băiașu-Pripoare și Pons Aluti: H1 1723; H3 1791; H Directoare de tragere. / Fortifications of Trupina, Băiașu-Pripoare, and Pons Aluti – details on different maps H1 1723; H3 1791; H – Cannon shouting plans.

Iar despre Trupina același autor spune următoarele: „...Acestea au fost observate de bună seamă de către înaintașii noștri, din moment ce mai sus de Dunăre au întărit apărarea țării de sus cu trei întărituri, mai întâi pe drumul principal de la Râmnic la Craiova, patru ore bune mai jos de primul loc, acolo unde Luncavățul se varsă în Olt și o parte a munților pomeniți se învecinează cu Oltul, unde se află un defileu pe care l-au apărat cu o întăritură de la care se mai văd limpede șanțurile, această linie defensivă având menirea să apere partea de sus a țării în raport cu cea de jos și să acopere flancurile așezărilor pomenite către laturile Oltului”⁴³.

O primă întrebare care se pune este ce înțelege Schwantz prin sintagma înaintașii noștri, referindu-se în continuare la următoarea întăritură Aggere Mulier (H1 1723) identificată de noi cu *Cetatea dacică de la Grădiștea – Dealul Grădiștei*, așezată lângă localitatea denumită azi Măru [Mueru pe H4 1864] județul Gorj și la cea de la Răcari identificată de noi cu *Castrul de la Răcarii de Jos* e vorba de lucrări de fortificare de epocă antică, romană sau ambele și altele?

Privind la harta serverului cartografic CIMEC observăm că pe teritoriul comunei Ionești s-ar găsi Situl arheologic din epoca romană de la *Ionești – Pons Aluti* cu reperul: „Situl arheologic se află la nord-est de localitatea Ionești, pe

⁴³ Schwantz 2017, 144.

malul drept al Oltului”, iar la Descriere/ Observații: „Se presupune a fi un castru de mici dimensiuni din pământ și lemn. Nu a fost săpat sau cercetat”⁴⁴.

Nu ar trebui, în opinia noastră, exclusă posibilitatea ca *Pons Aluti* să fi fost amplasat în poziția indicată pe H1 1723 fapt poate întărit și de poziția taberei armatei austriece de pe H3 1791 situată pe o insulă formată din brațele Luncavățului la varsarea acestuia în Olt.

Importanța strategică a poziției e întărită și prin faptul ca închide concomitent trei văi, cea a Oltului, a Luncavățului și a Topologului, iar pe de altă parte, confluența celor trei râuri conduce la formarea unor insule, reducerea vitezei apei și favorizează construcția unui pod.

Din păcate, numeroasele modificări antropice și aluviunile aduse în urma inundațiilor ascund urmele acestui castru.

Sprâncenata, Județul Olt: Pe harta H1 1723 avem un simbol *Agger Romanus* pe terasa malului stâng al Oltului în dreptul oppidum – ului numit *Gulme* (Fig. 6).

Fig. 6. Detalii pe diferite hărți ale arealului în care sunt situate fortificațiile de la Sprâncenata: H1 1723; H3 1791; H4 1864; H Directoare de tragere. / Details of the fortress of Sprâncenata place on different maps H1 1723; H3 1791; H4 1864; H – Cannon shouting plans.

⁴⁴ În Țentea et alii 2021, 67 despre acest sit a (RAN: 170523.01.VL-I-m-B-09545) se menționează că au fost efectuate săpături de salvare în acest sit în 1975 de doamna Ioana Bogdan Cătănicu și se dau câteva detalii și o amplă bibliografie.

Pe harta H3 1791 apar două mențiuni pe malul stâng al Oltului în dreptul bisericii *Klost. Gilmeelle Römer Schanz* și mai la sud *Rusische Schanz v: ano 1773* cam în dreptul localităților *Vjespetj de Jos* și *Vjespetj de Sus*.

Privind la H4 1864 că în aceeași locație în dreptul localității *Ghilmei* avem mențiunea *Cetate*.

De asemenea, pe Planurile directe de tragere le est de localitatea *Gâlmeele* avem trasat un arc de cerc cu liniuțe punctate cu aceleași dimensiuni și formă ca pe H3 1791 și la sud de acesta un contur pentagonal care foarte probabil reprezintă acel *Rusiche Schanz*.

Consultând imaginile satelitare și ortofotogramele, asociind cu informațiile hărților, putem observa parțial urmele *Römer Schanz* pe câteva și folosind aplicația Google Earth obținem pentru această fortificație un perimetru de circa 2650 m, din care *Römer Schanz* cu o lungime de circa 1159 m și o suprafață a fortificației de circa 33.6 ha (Fig. 7).

Fig. 7. Imagini satelitare și aeriene ale arealului fortificațiilor de la Sprâncenata; Google Earth 9/2011 și [https://earthexplorer.usgs.gov/DeclassifiedData/Declass1\(1996\)USGSDS1104-2155DA031_d.](https://earthexplorer.usgs.gov/DeclassifiedData/Declass1(1996)USGSDS1104-2155DA031_d.) / Areal of the fortifications of Sprâncenata; Google Earth 9/2011 and [https://earthexplorer.usgs.gov/DeclassifiedData/Declass1\(1996\)USGSDS1104-2155DA031_d.](https://earthexplorer.usgs.gov/DeclassifiedData/Declass1(1996)USGSDS1104-2155DA031_d.)

O imagine mult mai bună a zonei este de pe fotografiile de spionaj ale CIA⁴⁵, în care apar foarte clar definite cele două obiective.

Consultând repertoriul cartografic și RAN găsim: *Așezarea fortificată Latene de la Sprâncenata – La Cetate*, 129059.02 Cod LMI: OT-I-s-B-08507

⁴⁵ <https://earthexplorer.usgs.gov/>, Declass 1 1996, USGS DS1104-2155DA031_d.

care ... se găsește între satele Viespești și Gâlmele (înglobate în prezent în satul Sprâncenta), de-a lungul drumului DJ 546 Slatina-Turnu Măgurele, între bornele kilometrice 49–51.

Situl este o așezare fortificată dacică amplasată pe un pinten de deal, cu apărare naturală și șanț de apărare de 40 de metri și adânc de 9 metri și val de pământ de 7,5 metri la bază. Cetatea suprapune așezări preistorice Hallstatt, cultura Ferigile, Verbicioara și Boian.

În ceea ce privește datarea, găsim în aceeași sursă de informații: *La Tène (sec. II a. Chr. – sec. I p. Chr.) geto-dacică, așezare Hallstatt târziu, Ferigele așezare Epoca bronzului mijlociu Verbicioara/ IV, așezare Eneolitic timpuriu Boian.*

Această fortificație de mici dimensiuni a fost intens cercetată arheologic la sfârșitul anilor 70 ai secolului trecut⁴⁶.

Observăm că este vorba doar de o mică parte a ceea ce vedem că au constatat în teren topografii și ceea ce vedem pe imaginile satelitare.

Credem că sunt necesare noi cercetări arheologice pentru a lămuri această situație.

În cazul celei de a doua fortificații, *Rusiche Schanz* chiar dacă e una de campanie, e bine să o repertoriem, poate în viitor va putea fi valorificată științific și cultural.

Uda Clocociov – Slobozia Mândra, județul Teleorman: pe H3 1791 pe malul stâng al Oltului la nord de *Uda* și la sud de *Ostri* (Fig. 8) avem o reprezentare patrulateră în flancul stâng al unei tabere a trupelor austriece din mai 1790 care destul de probabil reprezintă o fortificație de campanie.

Din păcate nu am reușit să identificăm această fortificație pe imaginile satelitare sau aeriene.

Tia Mare, județul Olt⁴⁷: în RAN figurează doar la descriere/observații: *Fortificația este de mici dimensiuni și nu a fost investigată și ca reper: Castrul se află pe malul stâng al Oltului[?], la est de localitatea Tia Mare.*

Ea apare pe H1 1723 (Fig. 9), iar în aceeași zonă apare o fortificare pe H3 1791 cu mai multe detalii care profită de o insulă formată de două brațe active ale Oltului prin care trece un braț fosil pe care e reprezentată localitatea *Tiha*. În

⁴⁶ Preda 1986.

⁴⁷ În Țentea et alii 2021, 78–79 și figurile: 23.2. *Tia Mare, localizarea sitului, poză declasificată satelit Corona 1968 (1103–1058 Fore; May 05, 1968_Center for Advanced Spatial Technologies, University of Arkansas/U.S. Geological Survey); 23.3. Tia Mare, fotografie oblică aeriană, vedere dinspre Nord-Vest (iulie 2010); 23.4. Tia Mare, fotografie oblică aeriană, vedere dinspre Nord-Est (iulie 2010) și mai multe detalii despre cercetările efectuate în zonă.*

sud-estul insulei există un pod peste brațul principal al Oltului iar spre sud-vest sunt marcate trei dreptunghiuri probabil redute.

Fig. 8. Detaliu de pe harta H3 1791 cu o posibilă fortificație de campanie.
/ Detail on H3 1791 with a possible campaign fortification.

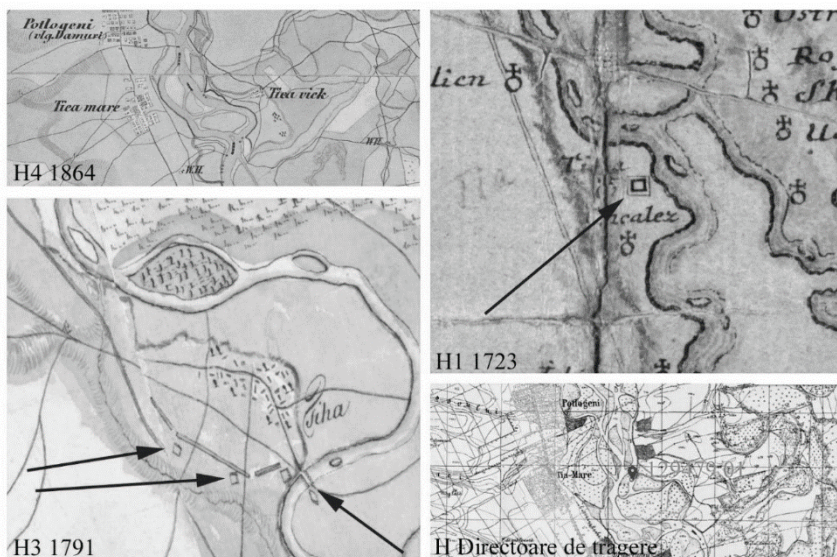

Fig. 9. Detalii pe diferite hărți ale arealului în care e situat Castrul roman de la Tia Mare – Lunca Oltului Cod RAN 129479.01: H1 1723; H3 1791; H4 1864; H Directoare de tragere. / The Roman camp of Tia Mare-Lunca Oltului RAN 129479.01 – details of its location on different maps H1 1723; H3 1791; H4 1864; H – Cannon shouting plans

Refolosirea acestei poziții în timpul războiului austro-turc ne dă un important indiciu asupra importanței acesteia, foarte probabil în antichitate exista un vad și un drum care traversa lunca Oltului de la est spre vest.

Poate ar trebui să reconsiderăm mărimea și importanța acestui castru. Din păcate, se află într-o zonă în care cursul Oltului a modificat major atât prin erodare cât și prin inundare lunca sa, iar construcțiile hidrotehnice moderne au modificat și mai mult aspectul acesteia. Faptul că apare pe prima hartă ne sugerează că era încă clar vizibilă în epocă și chiar dacă nu avem indicii legate de mărimea acesteia, se pare că l-a impresionat destul pe autor astfel încât să o reprezinte.

Pe H4 1864 ea apare cu denumirea *Tiea Viek* și se observă cum cursul major al Oltului se interpune în această perioadă între această localitate și noua localitate Tia Mare.

Slăveni – Gostăvăț – Băbiciu, județul Olt: Inițial am considerat că am putea asocia simbolul *Agger romanus* de la sud de *Slewen* de pe H1 1723 (Fig. 10) cu *Castrul roman de la Slăveni – La Cetate, județul Olt, Cod RAN 127162.03*⁴⁸ cu datare Epoca romană (sec. II–IV) amplasat în interiorul localității, dar el se găsește pe hartă chiar mai la sud de *Gostavez*⁴⁹ [Gostăvățu], cam la mijlocul distanței spre *Babiesul* [Băbiciu] ceea ce ne-a pus un semn de îndoială asupra asocierii.

Fig. 10. Detalii pe diferite hărți ale arealului în care sunt situate fortificațiile de la Slăveni – Gostăvăț – Băbiciu: H1 1723; H2 1790; H3 1791. / Fortifications of Slăveni-Gostăvăț-Băbiciu – details of the location on different maps H1 1723; H2 1790; H3 1791.

⁴⁸ În Țentea et alii 2021, 75–77, este prezentat acest castru cu informații actualizate. Există și o minoră eroare legată de codul RAN al castrului care e de fapt cel al așezării civile asociate acestuia la est.

⁴⁹ Localitate care nu apare și în *Registrul tuturor localităților ce se găsesc în harta (Valahiei) din lucrarea lui Schwantz 2017, 204.*

Pe harta H2 1790 care are la bază harta H1 1723 avem trei marcaje cu roșu la *Karacalla* [*Caraca – Karacal – Caracal*] și două simboluri de fortificații ce flanchează la sud-est de Caracal drumul principal de pe malul drept al Oltului, cel din dreapta fiind denumit *Godoka*; presupunem că cineva a marcat astfel o situație legată de războiul de războiul austro-turc știind că armatele austriece au fost prezente la Caracal conform H3 1791 din 20 noiembrie 1789.

Pe de altă parte, pentru ca situația să fie și mai confuză, pe H3 1791, la sud de *Szleveny* (Slăveni) și la nord de *Grozdovestij* [Gostavățu], apare un drept-unghi cu mențiunea *Rusische Schanz*.

Din păcate atât imaginile satelitare cât și ortofotogramele sau fotografiile aeriene de spionaj disponibile în prezent nu ne oferă indicii încă asupra unei fortificații de epocă modernă.

Pe harta H1 1723 nu putem avea reprezentată o fortificație rusească pentru că anterior acestei date nu avem o prezență a armatei ruse în Oltenia. Este probabil una din puținele erori de pe această hartă și considerăm că e probabil ca semnul de *Agger Romanus* să indice în acest caz de fapt *Castrul roman de la Slăveni*.

Pe harta precisă și detaliată H3 1791 avem o reprezentare într-adevăr a unei fortificații rusești construită în perioada 1768–1774 a războiului ruso-turc, mai probabil spre sfârșitul acestuia.

Meterish – Mederis – Meteritsch, Topleț, județul Caraș-Severin, Bahna, județul Mehedinți și cea de la *Woditza*, Ilovița–Gura Văii, județul Mehedinți: Fortificația astfel denumită o regăsim cu numele *Meterish* pe H1 1723 (Fig. 11), cu cel de *Mederis Schantz* pe harta *Timișoara Banat* (1769–1772) – *Josephinische Landesaufnahme pe H3 1791* și cu cel de *Meteritsch* pe harta *Monarhia habsburgică* (1869–1887) – *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme* (1: 25000) pe culmea Munților Mehedinți la granița actuală dintre localitățile Topleț, județul Caraș-Severin și Ilova, județul Mehedinți și este aproape de intersecția drumului ce urcă de pe Valea Cernei din Banat spre drumul de plai ce urmează traseul de la Vodița din Clisura Dunării de la granița cu Oltenia și duce pe plai spre nord.

Pe harta H1 1723 (Fig. 12) figurează o altă fortificație la nord de *Woditza* [Vodița], pe culmea ce desparte valea râului Bahna la vest și de cea a Marcoprici-ului la est și care controlează la rândul ei un drum de culme care duce spre localitățile de pe cursul superior al Topolnicei și de acolo pe la poalele munților spre Tismana și pasul Vâlcău.

Îată cum descrie Schwantz situația tactică de pe Dunăre de la Porțile de Fier: „Despre aceste posibilități și situații s-a informat cât se poate de bine răposatul întru Domnul general Veterani”⁵⁰. „De aceea din motivele deja amintite,

⁵⁰ Feldmareșalul Friedrich von Veterani cca 1650–1695 al armatei imperiale austriece s-a

spre Mehadia, pe care Excelența Sa mai sus pomenită a înzestrat-o de asemenea cu o fortificație la Meterișul Tudoran cum se poate observa pe hartă⁵¹.

Din observațiile lui legate de importanța tactică a acestor poziții nu putem exclude posibilitatea ca și în alte epoci, în antichitate de exemplu, alte fortificații să fi fost construite în această zonă cu același scop; sunt necesare cercetări detaliate în zonă pentru a lămuri aceste două situații.

Fotografiile de spionaj realizate în perioada edificării sistemului hidroenergetic și de navigație de la Porțile de Fier I ne arată că probabil zona în care s-ar putea afla fortificația de la Vodița să fi fost afectată de lucrările de construcție a unor drumuri și a cariere.

Dârvari, județul Mehedinți: Pe H1 1723 (Fig. 13) apar două fortificații una la nord și alta la nord-est de această localitate.

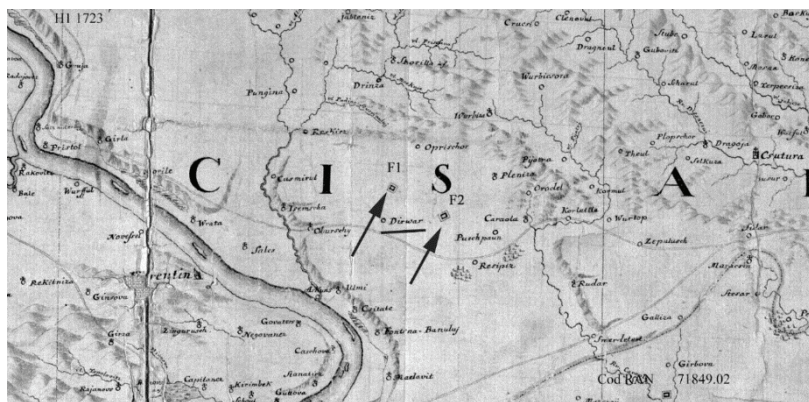

Fig. 13. Detaliu de pe H1 1723 al arealului în care sunt situate cele două fortificații de la Dârvari. / The two fortifications of Dârvari – detail of the areal of location on H1 1723.

În acest areal sunt prezente numeroase structuri pe imaginile satelitare⁵², ceea ce face dificilă asocierea celor figurate pe hartă cu cele din teren.

Presupunem că F1 este cea cu Cod RAN: 111569.01, *Situl arheologic de la Dârvari–Cetățuia: Este o așezare fortificată dacică cu șanț și val de apărare. Are o formă patrulateră, lățimea de 258 și metri și lățimea de 178 de metri. Șanțul de apărare are o lățime de 30 de metri și o adâncime de 1,5 – 2 metri.*

Despre F2 ar fi doi candidați: Cod RAN: 73727.03, *Structura rectangulară de la Castrele Traiane: Este o structură rectangulară neregulată cu o lungime de 204 metri și o lățime de aproximativ 148 de metri. Cel de al doilea candidat*

⁵¹ Schwantz 2017, 143.

⁵² Pătroi 2020b, 27, 29, 33, 57–58.

ar fi situl Cod RAN:111569.03 Structură patrulateră de la Dârvari: Are o formă dreptunghiulară cu lungimea de aproximativ 118 metri și lățimea de aproximativ 102 metri.

Lipovu de Sus – La Cetățue, județul Dolj: Apare pe H1 1723 (Fig.14) la nord de așezarea *Lippou* și la sud de cea de la *Selkuza*.

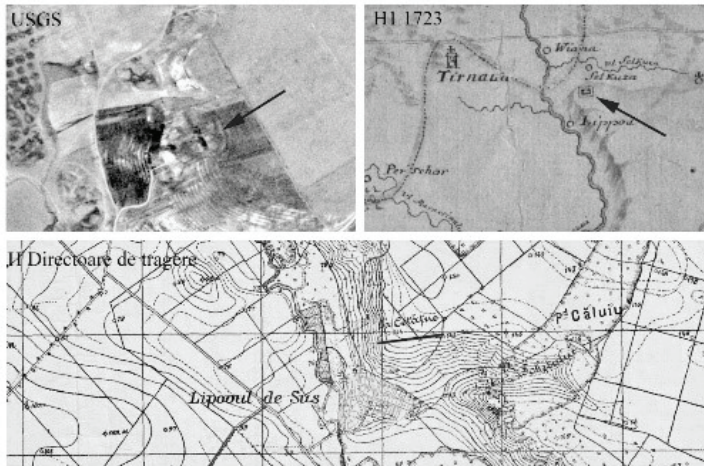

Fig. 14. Detalii de pe H1 1723; H Directoare de tragere; Fotografie [https://earthexplorer.usgs.gov/DeclassifiedData/Declass1\(1996\)USGSDS1104-2155DA030_c](https://earthexplorer.usgs.gov/DeclassifiedData/Declass1(1996)USGSDS1104-2155DA030_c) al arealului în care se află fortificația de la Lipovu de Sus – La Cetățue. / Details on H 1 1723; H Cannon shooting plans; Photo Fotografie [https://earthexplorer.usgs.gov/DeclassifiedData/Declass1\(1996\)USGSDS1104-2155DA030_c](https://earthexplorer.usgs.gov/DeclassifiedData/Declass1(1996)USGSDS1104-2155DA030_c) of the areal of the fortification of Lipovu de Sus-La Cetățue.

Regăsim toponimul *La Cetățue* pe Planurile Directoare de tragere la nord de localitatea Lipovu de Sus.

De asemenea, pe imaginea USGS DS1104-2155DA030_c observăm conturul unui șanț într-o poziție corespunzătoare poziției toponimului de pe Planurile directoare de tragere.

Poziția acestei fortificații permitea controlul spre cursul superior al Desnățuiului.

Lucrările de scarificare efectuate în trecut dar și în prezent pentru amenajarea viilor și livezilor au transformat complet arealul fortificației și ea astăzi nu mai e vizibilă în teren, doar un fragment ceramic descoperit acolo ne face să presupunem că era vorba de o fortificație preistorică.

În acest caz am văzut cum pornind de la H1 1723 și folosindu-ne de o hartă militară românească a planurilor directoare de tragere de la începutul secolului XX cu scara 1:20 000, care în cazul toponimelor nu excludem să aibă

cete, dintre care una se îndrepta către Dunăre, către Balta Verde, iar cealaltă o lua pe drumul deja descris, pe la Țânțăreni și Strehaia spre Cerneți, unde se întâlneau din nou. Drumul pe lângă Dunăre, pe care mărșăluia cealaltă ceată, ar putea fi cel mai bine păzit și cel mai ușor de apărat în Valea Broscarilor și pe Muntele Curgul, acolo unde munții, pe care i-am pomenit adeseori, se mărginesc cu Dunărea”⁵⁴ (Fig. 16).

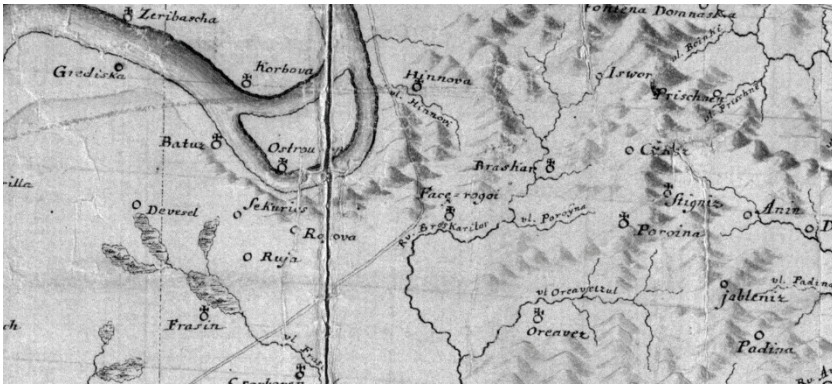

Fig. 16. Detaliu de pe H1 1723 cu Valea Broscarilor. /
The Broscarilor Valley – detail on H 1 1723.

Este foarte probabil ca, începând cu epoca bronzului și migrația indo-europenilor în regiune, nomazii călăreți din aceleași motive ca și tătarii să fi folosit aceleași itinerarii și să fi beneficiat de pășuni și apă în cursul incursiunilor lor spre Câmpia Panonică, iar pe traseul lor să găsim concentrate în anumite puncte favorabile urme ale acestora.

Analiza hărților H3 1791 și H4 1864 ne va duce la mai bună înțelegere a sudului Olteniei prin traseele drumurilor, amplasarea măgurilor ca puncte de reper în o zonă plată, amplasarea fântânilor și importanța acestora în o zonă semiaridă și va evidenția de asemeni arealele în care se puteau dezvolta importante așezări eventual fortificate.

Fără a figura pe vechile hărți, deci nu întrunește criteriile asumate în articolul nostru vom adăuga și o observație legată de Situl arheologic de la Căciulătești – La Schitul Roaba (Fig. 19) Cod RAN72114.01, Cod LMI (Lista Monumentelor Istorice) din 2010 DJ-I-s-B-07882, județul Dolj, unitate administrativă Dobrești, care figurează ca Cetate Epoca bronzului mijlociu Cultura Verbicioara (DJ-I-m-B-07882.02), Fortificație de pământ La Tène geto-dacică (sec. IV–II a. Chr. DJ-I-m-B-07882.01), Schit Epoca medievală (sec. XV–XVI) la care în urma analizei unor imagini USGS și satelitare am ajuns la concluzia

⁵⁴ Schwantz 2017, 156.

existenței unui al treilea val și incinte extinzând suprafața acestuia la 26 de ha cu un perimetru de 2 km.

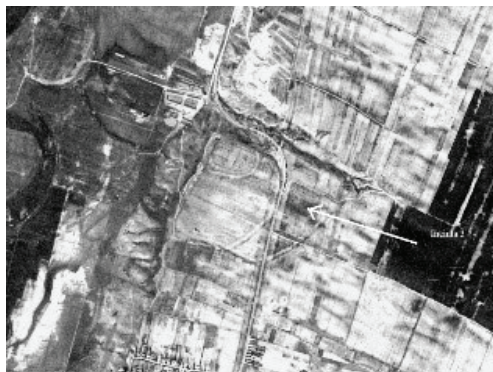

Fig. 17. Detaliu de pe fotografia [https://earthexplorer.usgs.gov/Declassified Data/Declass 1 \(1996\) DS1104-2155DF026_b](https://earthexplorer.usgs.gov/Declassified Data/Declass 1 (1996) DS1104-2155DF026_b) a sitului arheologic de la Căciulățești – La Schitul Roaba. / Căciulești-La Schitul Roaba archaeological site – detail from the foto [https://earthexplorer.usgs.gov/Declassified Data/Declass 1 \(1996\) DS1104-2155DF026_b](https://earthexplorer.usgs.gov/Declassified Data/Declass 1 (1996) DS1104-2155DF026_b).

Această fortificație alături de cea de la Sprâncenata și de marea fortificație de la Urzicuța în contextul sfârșitului Epocii Bronzului și începutului Primei epoci a Fierului, cât și a influenței deja recunoscute a culturilor din sud-estul Câmpiei Panonice asupra celor din Oltenia în acea perioadă, prin mărimea lor, numărul de incinte, mărimea valurilor și a șanțurilor au în opinia noastră evidente analogii cu cele din Banat ale lumii Iarcurilor .

BIBLIOGRAFIE

Condurățeanu 2017,

B. Condurățeanu, *Roman Fortresses and sites along the Lower Danube: Reconsidering a nineteenth century source in the light of modern cartography and satellite imagery*, în *Romans in the Middle and Lower Danube Valley: Case Studies in Archaeology, Epigraphy, and History, 1st Century BC – 5th Century AD*, *British Archaeological Reports International Series 2882*, 2017, 61–82.

Conea 1984,

I. Conea, *Plaiuri Carpatice*, București, 1984.

Dorogostaisky 2018,

L. Dorogostaisky, *Iarcuri 2018 – o imagine a marilor așezări fortificate de la sfârșitul epocii bronzului din sud-estul Câmpiei Panonice*, în *ArheoVest*, VI/2, 2018, 649–666.

Forțiu 2019,

S. Forțiu, *Dubla fortificație medievală de la Chama (Com Sânnandrei, Jud. Timiș)*, în *ArheoVest*, VII/2, 2019, 915–1012.

Hașdeu 1898,

B. P. Hașdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae, Dicționarul Limbei Istorice și Poporane a Românilor*, IV, București, 1898.

Lazăr 2014,

S. Lazăr, *Situri arheologice marcate pe harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolăescu-Plopșor”*, 15, 2014, 45–51.

Măndescu 2014,

D. Măndescu, *An almost forgotten old map and the first mentions of some Roman remains on Alutanus and Transalutanus Limites*, în *Ancient linear fortifications on the Lower Danube*, eds. V. Sîrbu, C. Croitoru, Cluj-Napoca, 2014, 77–84.

Măndescu 2016,

D. Măndescu, *Harta Ungariei de Guillaume Delisle (1703) și enigma primei reprezentări cartografice a limesului transalutan*, în *Arheologia peisajului și frontiera romană*, ed. E. S. Teodor, Târgoviște, 2016, 201–208.

Micle, Hegyi 2017,

D. Micle, A. Hegyi, *Beyond the Maps. About a Forgotten Fort: Dobra Schantz/ Nuovo Fortino*, în *TR*, 26/1, 2017, 205–218.

Pătroi 2020a,

N. C. Pătroi, *Brazda lui Novac în Oltenia. Tronsonul de nord*, Drobeta Turnu Severin, 2020.

Pătroi 2020b,

N. C. Pătroi, *Noi informații despre siturile eneolitice din Câmpia Băileștiului și o primă repertoriere a structurilor circulare prezente în partea de sud-vest a regiunii Oltenia*, în *Oltenia*, XXVII, 2020, 7–87.

Pătroi 2022,

N. C. Pătroi, *Meterezele de pe teritoriul jud. Mehedinți*, în *Litua*, XXIV, 2022, 103–120.

Popescu-Spineni 1978,

M. Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, București, 1978.

Preda 1986,

C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986.

Schwantz 2017,

F. Schwantz von Springfels, *Descrierea Olteniei la 1723*, Brăila, 2017.

Țentea et alii 2021,

O. Țentea, F. Matei-Popescu, V. Călina, *Frontiera romană din Dacia Inferior. O trecere în revistă și o actualizare*, în *CerArh(CA)*, 28/1, 2021, 9–90.

Sófalvi 2016,

A. Sófalvi, *Vöröstorony várak*, în *Varak, kastélyok, templomok*, Évkönyv 12, Budapest, 2016, 22–26.

Toșa-Turdeanu 1975,

A. Toșa-Turdeanu, *Oltenia: Geografie istorică în hărțile secolului XVIII*, Craiova, 1975.

THE UNRECOGNIZED FORTIFICATIONS ON THE OLD MAPS OF OLTENIA. A NON-INVASIVE ARCHAEOLOGICAL SURVEY CONCERNING THEM

Abstract

The article proposes to analyze four old maps: the one contained in the work *Description Oltenia in 1723* by Franz Schwantz von Springfels; of Banat and Wallachia probably built in 1790; the so-called Little and Great Wallachia built around 1791 and southern Romania in 1864 in terms of mentioning some archeological sites, in most cases being fortified settlements, in order to check if they are listed in the database of the National Archaeological Repertory (RAN) of the National Institute of Cultural Heritage of Romania (CIMEC).

To this analysis we have added that of satellite images and other maps to identify these sites or to add new information related to their size, shape, surface, number of their premises.

Old maps often have a wealth of additional data. In the case of maps showing military operations, they indicate the location of camps and campaign or siege fortifications, the position of old streams, fords, bridges, ports and old roads that are not used today, the sources of water in semi-arid areas, thus indicating possible favorable locations of old fortifications.

They also show us the areas of swamps, sands, pastures and forests creating an image closer to the appearance of the region from distant historical periods.

The first of these maps contains the location of only less than 22 archeological sites. Following the analysis, we identified a total of 16 objectives from the four maps present in the RAN.

We called a number of 17 targets unrecognized because they do not appear in the RAN or have features in addition to those currently known such as the number of enclosures and the area and were analyzed in the article.

Once again, the importance of studying old maps in association with the study of satellite imagery is proving to be important.

CHANGES IN THE PALATINAL JURISDICTION IN THE TERRITORIES OF THE TRANSYLVANIAN VOIVODE, THE BAN OF SLAVONIA AND THE BAN OF MAČVA IN THE EARLY 14TH CENTURY

Tibor Szőcs*

Keywords: palatine, voivode of Transylvania, ban of Slavonia, ban of Mačva, *generalis congregatio*

Cuvinte-cheie: palatin, voievodul Transilvaniei, ban de Slavonia, ban de Mačva, *generalis congregatio*

*The basic position: palatinal jurisdiction over the territory of the
Transylvanian Voivode and the Slavonic Ban*

The palatine (called in Latin *comes palatii* until the mid-11th century, *comes palatinus* in the 12th and early 13th centuries, and then – as a result of a process of change over a few decades – simply *palatinus* from the 1230s onwards)¹ was one of the most important secular dignitaries of the medieval Hungarian Kingdom. Its origins date back to the early 11th century, to the time of St. Stephen (1000–1038), who organised the structure of the court on the Western European, mainly Carolingian, model.² He also modelled the institution of the palatine on the Carolingian model. The early palatine was still essentially an official at the head of the royal court, who was both governor and judge of the people who lived on royal landed estates, which covered the whole country, and also had economic functions.³ He was also the judge of the

* Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar (Hungary), e-mail: szocstibi@gmail.com

¹ Tibor Szőcs, “Nádorispán szavunk latin és magyar megnevezése és etimológiája,” in Tünde Székely, ed., *X. RODOSz Konferencia-kötet: bölcsész tudományok – élő- és élettelen természettudományok – orvostudományok – műszaki tudományok* (Kolozsvár: Clear Vision Könyvkiadó, 2009), 188–192; Tibor Szőcs, *A nádori intézmény korai története 1000–1342* (Budapest: MTA TKI, 2014), 14–16.

² György Györffy, *King Saint Stephen of Hungary* (New York: Columbia University Press, 1994), 123–125.

³ Attila Zsoldos, *The Árpáds and Their People. An Introduction to the History of Hungary from*

subjects who came before the monarch in the royal court and passed judgments on behalf of the king.⁴ From the end of the 11th century onwards, his functions gradually changed. The economic management of the court was entrusted to a special officer, the *curialis comes* (from which the office of the iudge royal, *iudex curie* in Latin, emerged in the first half of the 13th century).⁵ The main function of the palatine in the 12th century was to judge at the royal court, deciding on the lawsuits brought before the king. Then, at the end of the 12th century, he became a judge in his own right, thus creating the highest judicial forum in the medieval Hungarian Kingdom after the king's personal judgeship. An unknown foreign author, who wrote a description of Central Europe, including Hungary, around 1308, had already summed up the office as follows: "He is called a palatine who is the head of justice in the whole kingdom" (*Palatinus vocatur ille, qui est iusticiarius in toto regno*).⁶

At a time when the palatine was not yet a judge in his own right, the question of jurisdiction was not relevant: he judged those who came to the royal court, in effect representing the king's judicial power. When, at the end of the 12th century, the palatine became an autonomous judicial forum, the limits of how far and to whom his power extended among people of free status had to be clarified. These limits do not appear to have been artificially defined at the same time, but rather developed by customary law over the following decades. This shaping coincides with other important changes. In the early 13th century, the iudge royal took over the leadership of the royal court⁷ and during the reign of King Andrew II (1205–1235), several important positions in the royal court were created (master of the horse, master of stewards, master of the cupbearers, Latin *magister agazonum*, *dapiferorum* and *pincernarum*), and at that time, the position of master of the treasury (*magister tavernicorum*)⁸, which had existed

cca 900 to 1301 (Budapest: Research Centre for the Humanities, 2020), 129–130; Szőcs, *Nádori intézmény*, 34–39.

⁴ Szőcs, *Nádori intézmény*, 34–35; Tibor Szőcs, "A history of the palatinal institution in the Árpadian Age and in the first half of the Angevin Period (1000–1342)," *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged* XIII (2017): 126–127.

⁵ Zsoldos, *Árpáds and Their People*, 130. For the birth of the institution of the judge royal see in detail Péter Váczy, "A királyság központi szervezete Szent István korában," In Jusztinián Serédi, ed., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, Vol. II. (Budapest: MTA, 1938), 53–57; for its prehistory see Tibor Szőcs, "Miből lett az országbíró? Az udvarispáni tisztségek kialakulása," *Századok* CLI (2017): 1063–1088.

⁶ Latin: Dragana Kunčer, ed. and transl., *Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Anonym's Description of Eastern Europe* (Belgrade: The Institute of History, 2013), 141.

⁷ Váczy, "A királyság központi szervezete," 53–57.

⁸ Zsoldos, *Árpáds and Their People*, 130–131; Attila Zsoldos, *The Golden Bull of Hungary* (Budapest: Research Centre for the Humanities, 2022), 36.

since the 12th century, became an important position, managing not only the royal court but the financial policy of the whole country. In the early 13th century, the territorial jurisdiction of the Slavonic Ban beyond the river Drava was clarified, and in Transylvania, during the same period, the voivode extended his power to certain northern Transylvanian counties and was granted the right to appoint the counts.⁹ By this time, territorial centres had been established which gave their holders a higher degree of power than the county governors. But did the palatine have the right to judge in their territories?

The immature nature of customary law is reflected in the so-called Golden Bull of 1222, a provision of King Andrew II, according to which the jurisdiction of the palatine may extend to the whole country: “The count palatine shall judge without differentiation all the men of our realm, but cases concerning nobles condemned to capital punishment and loss of possessions shall not be concluded without the king’s knowledge”.¹⁰ The provisions of 1222 were repeated with minor changes in 1231 (“the renewal of the Golden Bull”), and a restriction was made on the jurisdiction of the palatine, but it was not territorial, but nullified jurisdiction over ecclesiastical persons and ecclesiastical matters: “The count palatine shall judge without differentiation all the men of our realm, except ecclesiastical persons and clerks, and cases concerning marriage, dowry, and other ecclesiastical matters which appear to belong for whatever reason to ecclesiastical jurisdiction. Cases concerning nobles condemned to capital punishment and loss of their possessions shall not be concluded without the king’s knowledge by any judge”.¹¹

Nevertheless, if we look at the earliest decisions of the palatine, whose territorial aspects we know, and the parties could choose which judge they were subject to (between 1206 and 1248 we know of 62 such cases, not counting those concerning the monastery of Pannonhalma in Győr county)¹², we see that none of them concern the territory of historical Transylvania, all of

⁹ Zsoldos, *Árpáds and Their People*, 128–129; Zsoldos, *Golden Bull*, 30–31.

¹⁰ *Palatinus omnes homines regni nostri indifferentet discutiat, sed causam nobilium, que ad perditionem capitis vel ad destructionem possessionum pertinet, sine conscientia regis terminare non possit.* – János Bak, György Bónis, James Ross Sweeney, eds. and transl., *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta regni mediaevalis Hungariae*, Vol. I. (1000–1301) (Schlacks: Bakersfield, CA., 1989) 35.

¹¹ *Palatinus omnes homines regni nostri indifferentet discutiet, preter personas ecclesiasticas et clericos, et preter causas matrimoniales et dotis, et alias ecclesiasticas, quacumque ratione videntur ad ecclesiasticum examen pertinere. Cause nobilium, que ad perditionem capitis aut destructionem possessionum eorundem pertinent, sine conscientia regis per nullos iudices terminatur.* – Bónis et al., *Decreta regni mediaevalis Hungariae*, vol. I, 40.

¹² For their list see Szócs, *Nádori intézmény*, 59–61.

them stop at its western borders.¹³ The so-called *Registrum Varadiense* (Orodea Register / Varad Register) provides an excellent analytical tool for this investigation. The fragmentary surviving registry book of the Chapter of Orodea (Várad) records a total of 389 cases between 1208 and 1235, when parties visited the Chapter, mostly for the purpose of holding a trial by ordeal.¹⁴ Because of the Bihar County headquarters, quite a few of these requests were made from Transylvania, or at least had some Transylvanian relevance.¹⁵ In all cases, the court entries mention the judge, so it is possible to tell in which forum the case was brought, before the judge sent the parties to the Chapter of Orodea. Although the palatine as a judge appears in the entries of the *Registrum Varadiense* in 27 cases¹⁶, and we can find cases from Arad County, Bihar County or Solnok County¹⁷, but none of them concerned Transylvania, and we do not know of any other case where the palatine judged a Transylvanian case. Thus, although not prohibited in principle by the decrees of 1222 and 1231, there is no evidence that the palatine, who became an independent judicial forum, ever exercised jurisdiction in Transylvania. It has already been established in earlier literature, based on later examples, that the palatine did not

¹³ Shown on the map: Tibor Szőcs, “A nádori ítékezés és jogkör területi vonatkozásai a 13. század első felében,” In Attila P. Kiss, Ferenc Piti, György Szabados, eds., *Középkortörténeti tanulmányok* 7. (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2012), 420.

¹⁴ Chronological edition of the *registrum*: János Karácsonyi, Samu Borovszky, eds., *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum. Az időrendbe szedett várad-i tüzesvaspróba-lajstrom: az 1550-iki kiadás hű másával együtt* (Budapest: Hornyánszky Ny., 1903). Romanian translation: Ion Ionașcu et al., eds., *Documente privind istoria României (DIR), C. Transilvania*, veacul XI, XII și XIII. vol. I–II. Veacul XIV. vol. I–IV (București: Editura Academiei R.P.R., 1951–1955), Veac. XI–XIII. vol. I, 37–147.

¹⁵ All the (identifiable) place names of the register were recorded and mapped by Ilona K. Fábián, *A Várad-i Regestrum helynevei* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1997), 23–160 (maps on the appendices between pages 160–161). Transylvanian entries of the register (using the new numbering by Karácsonyi, Borovszky, *Regestrum Varadinense*): no. 1, 6, 7, 10, 17, 18, 21, 22, 29, 31, 32, 35, 44, 47, 49, 52, 59, 60, 61, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 84, 87, 94, 99, 103, 114, 115, 118, 120, 127, 128, 134, 135, 136, 140, 143, 156, 158, 170, 176, 177, 184, 186, 188, 207, 212, 219, 220, 224, 227, 228, 229, 230, 232, 238, 251, 254, 255, 262, 264, 283, 369, 388. For the Romanian translation, see previous note. His Hungarian-language critical excerpt (“*regesta*”): Zsigmond Jakó, Géza Hegyi, András W. Kovács, eds., *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi Okmánytár*, 5 vols (Budapest: MOL and MNL OL, 1997–2021), vol. I, no. 36, 44–61, 63–73, 75–87, 89, 92–106, 108–113, 116, 156, 182.

¹⁶ Karácsonyi, Borovszky, *Regestrum Varadinense*, no. 9, 19, 62, 64, 97, 103, 116, 162, 175, 180, 189, 213, 217, 220, 226, 244, 245, 269, 275, 281, 290, 308, 309, 313, 314, 358, 387.

¹⁷ Arad: Karácsonyi, Borovszky, *Regestrum Varadinense*, no. 62, 213, 290. Bihar: no. 19, 64, 97, 387. Solnok: no. 220, 269.

subsequently interfere with the jurisdiction of the Transylvanian voievoda¹⁸, and this seems to have been the case from the very beginning.

Somewhat more complicated was the question of the territories south of the Drava River, where the ban had jurisdiction, who from the first half of the 13th century was called *banus totius Sclavonie* ("Ban of whole Slavonia"). This name implied that the Ban had jurisdiction from medieval Croatia all the way to the river Drava¹⁹, thus giving rise to a specific political term, *Ultra Drawam* ("Beyond Drava" or "Transdrava")²⁰ which geographically refers the region south of the river Drava and politically the jurisdiction of the Slavonic ban.²¹

The literature was already more divided on the jurisdiction of the palatine beyond the Drava. According to Lajos Nyers, a Hungarian historian, the counties of Srim (Srijem, Szerém), Valko, Požega (Pozsega) and Virovitica (Verőce) were under the jurisdiction of the palatine until the end of the 15th century, as they did not belong to Slavonia.²² Although it is true that, geographically speaking, these counties did not belong to Slavonia, in the 13th century the ban of Slavonia did exercise jurisdiction over these counties, because they were also located south of the Drava River, i.e. they belonged to the "Transdrava". This was also true for the counties (Somogy, Zala) that straddled the river.²³ This led to confusions of interpretation and jurisdictional frictions, which have been mitigated over time.²⁴ If we first focus on the early period, before 1250 we can find three cases of the judgments and measures of the palatine, which extended beyond the Drava. One case is mentioned in the 1398 charter of the Palatine Detre Bebek. In this document, the charter of Nicholas Garai of 1383

¹⁸ See e.g. Lajos Nyers, *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386.)* (Kecskemét: Hungária Ny., 1934), 13; Gyula Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 120–121; Gyula Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2003), 182.

¹⁹ Zsoldos, *Árpáds and Their People*, 129. For the development of the term "Ban of whole Slavonia" (with different reconstructions) see Attila Zsoldos, "Egész Szlavónia bánja," in Tibor Neumann, ed., *Tanulmányok a középkorról* (Budapest: Argumentum, 2001), 269–281; Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*, 115–123.

²⁰ Kristó, *Feudális széttagolódás*, 91; Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*, 26.

²¹ Gábor Szeberényi, "Remarks on Government of Dalmatia in the Twelfth Century. A Terminological Analysis," *Specimina nova. Sectio mediaevalis* IV (2007): 35–36; G. Szeberényi, "„Granice” Slavonije u 13–14. stoljeću: Napomene za prosudbu granične uloge Drave i Gvozda," *Scrinia Slavonica* XVII (2017): 420–426.

²² Nyers, *Nádor bírói és oklevéladó működése*, 13.

²³ For more information see Boglárka Weisz and Attila Zsoldos, "A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl," in Tibor Almási, Éva Révész, György Szabados, eds., *„Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2010), 469–482.

²⁴ Weisz, Zsoldos, "A báni joghatóság Szlavóniában," 478–480.

was transcribed, in which, among other things, the charter of the deceased palatine Stephen of 1247, issued in the case of the *Bela* estate between the rivers Drava and Mura, was mentioned.²⁵ Although we do not know exactly what this charter of the Palatine Stephen said (whether it was an induction of estate or a decision on a litigation), there is no reason to question the authenticity of the charter. The situation is different with the estate of *Wiscuz* (“Vízköz”), which was donated by King Béla IV and the new owners were registrated by the Palatine Ladislas by order of the king.²⁶ The estate is in Somogy County, but across the Drava. Although the authenticity of the deed of donation is disputable, the fact that the donation was made can be proved, so perhaps the contribution of the palatine is not to be considered null and void.²⁷ However, the registration and induction was carried out by the same Palatine Ladislas, who was also the count of Somogy in one person²⁸, and since at that time the count could also be entrusted with the induction of a county estate²⁹, he could have carried out this task in this capacity. The only area entirely Beyond Drava is the estate between Tapolca (*Thapolcha*) and Pukor (*Pwker*) in Požega County. However, the 1228 charter that maintains this is forged or at least interpolated (i.e. the original text is mixed with later insertions and changes), and the parts of the charter that deal with the measures of the palatine are taken from another palatinal charter. It cannot be proved that any of the palatine ever judged in the case of the estate.³⁰ In addition to these, there is another case which formally also has a “Transdrava” aspect. In 1227, Palatine Dionysius, son of Ampod, judged in the case of the estates of *Vék*, *Bán* and *Rékas* in Baranya County, on the south bank of the Drava (Bán today Popovac, Croatia).³¹ Thus, in the south-western territo-

²⁵ Gyula Nagy Imre Nagy, Dezső Véghely, eds., *Zala vármegye története. Oklevéltár*, Vol. II. (Budapest: Zala Vármegye, 1890), 285. Critical excerpt: Tibor Szőcs, ed., *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke* (Budapest: MOL, 2012), no 75.

²⁶ Gusztáv Wenzel, ed., *Árpád-kori új okmánytár*, 12 vols (Budapest: MTA, 1860–1874) vol. XI, 337–340. (Szőcs, *Nádorok kritikai jegyzéke*, no. 69)

²⁷ Weisz, Zsoldos, “A báni joghatóság Szlavóniában,” 476; see also the commentary to Szőcs, *Nádorok kritikai jegyzéke*, no. 69.

²⁸ Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* (Budapest: História, 2011), 193.

²⁹ Kristóf György Veres, “A földbirtok-adminisztráció és a királyi kancellária (1205–1272),” in István Kádas, Boglárka Weisz, eds., *Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, 2021), 71–74.

³⁰ Tadija Smičiklas et al., eds., *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie ac Slavonie*, 18 vols (Zagreb: CASA, 1904–1990), vol. III, 293–295 (Szőcs, *Nádorok kritikai jegyzéke*, no. 30). For its falsity or interpolation, see the commentary to Szőcs, *Nádorok kritikai jegyzéke*, no. 30.

³¹ Vladimír Rábik, ed., *Középkori oklevelek a Nagyszombati Szent Adalbert Egyület levéltárában (1181) 1214–1543* (Szeged, SZTE Történeti Intézet, 2010), 26–28.

ries, which are relatively rich in sources, emerged a total of four charters some palatinal intercession, of which one is definitely false, one is uncertain, and one (the *Bela* estate) cannot be decided – this could even be considered credible. The judgment concerning the *Bán* estate can also be considered authentic. On the one hand, this represents a minimal conflict with the jurisdiction of the ban, but we believe that the small number of the presence of the palatine certainly indicates that the palatine did not *basically* act beyond the Drava, even from the first half of the 13th century. It is also striking that, according to a document that can be considered authentic, the estate in Požega County was already adjudicated by the Slavonic Ban Gyula in 1232, a few years after the alleged 1228 judgment of the palatine.³² Thus, the extension of the palatinal jurisdiction up to the river Drava can be considered to have been consolidated by the first half of the 13th century, and the palatines continued to respect the borders even later. A striking example of this is the charter issued in July 1255 by the Chapter Pécs, which reveals that Sophia, the widow of Matthew, had brought a suit before Palatine Roland in the case of filial quarter of Kudmen estate in Virovitica (Verőce) County (also completely beyond the Drava). But the palatine passed the whole case on to certain nobles to either reach a settlement or set a deadline for the trial. The nobles conducted the case, they also ordered the oath, and the parties finally made their confession before the Chapter Pécs.³³ It seems, therefore, that even Roland did not feel competent in the case of an estate that lay completely beyond the Drava.

All in all, therefore, we see that the palatine, which became an independent judicial jurisdiction at the end of the 12th century, had, in theory, jurisdiction over the whole country, as was stated in the laws of King Andrew II of 1222 and 1231. In practice, however, from the very beginning the palatine did not interfere in the affairs of the Transylvanian voivode and the Slavonic ban, who were the highest dignitaries after the king in their own provinces. But this was also only theoretically the case, as the boundaries of the territories ruled by the voivode and the ban had undergone minor changes over time. This inevitably led to conflicts between the jurisdiction of the palatine and that of the voivode or bans. The paper will now look at these “peripheral areas”, focusing on the changes that occurred in the 14th century.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest, Hungary), Diplomatikai Levéltár (MNL DL) 100201.; Smičiklas, *Codex diplomaticus Croatiae*, vol. III, 367–368.

³³ Georgius Fejér, ed., *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 11 vols (Budaë: Regia Universitas Ungarica, 1829–1844) vol. IV/2, 345–347. The document is original (MNL DL 396).

The peripheral areas of the Transylvanian Voivodeship: Solnok and Crasna Counties

As we have seen in the previous chapter, from the very beginning the palatine did not interfere in the Transylvanian voivode's powers, and this remained the case throughout the Middle Ages. One striking sign of this is that the palatine never held one of the classical forums of justice in Transylvania, the county "general assemblies/congregations" (*generalis congregatio*).³⁴

The few cases that contradicted this can rightly be regarded as uncharacteristic exceptions. There are records from the 15th century, for example, when a Transylvanian estate was registrated by the palatine or the iudge royal, although

³⁴ The county "general assembly/congregation" is not to be confused with the national assemblies organised by the king, although in Latin terminology both were called *generalis congregatio*, because the institution of the county assembly derives from the custom of these royal assemblies. The county *generalis congregatio* was a judicial forum that appeared at the end of the 13th century (the first recorded date is 1273), when the responsible grand magistrate of the region (usually the palatine in the country, the voivode in Transylvania, the Ban in Slavonia – sometimes their deputy) would appear in person and, summoning the nobility, hold a few days' tribunal for them. In contrast to the national assemblies, no more comprehensive measures were taken here, only judgements were made. These assemblies were held by the palatine for a county or groups of two or three counties, usually every two years, and from the 1330s onwards he travelled around a large part of the country. In Slavonia and Transylvania (because they were smaller areas), assemblies were held for all the counties of the province at the same time. For the institution of the palatinal *generalis congregatio*, see Szőcs, *Nádori intézmény*, 163–180; for the Ban, see Éva B. Halász, "The congregatio generalis banalis in Slavonia in the thirteenth and fourteenth centuries," in Suzana Miljan, Éva B. Halász, Alexandru Simon, eds., *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society* (Cluj-Napoca and Zagreb and London: Romanian Academy and Croatian Academy and University College London, 2019), 373–389; for Transylvania, see Iván Janits [Borsa], *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940), 38–41; Gyula Kristó, *Early Transylvania (895–1324)* (Budapest: Lucidus, 2003), 220–221, 229–234; András W. Kovács, "A 15. századi erdélyi tartománygyűlésekről. I. (1416–1479)," in Emese Egyed, László Pakó, Attila Weisz, eds., *Certamen X. Előadások a Magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2023), 253–299. By the Romanian historiography, the early Transylvanian assemblies are not related to the system of the assemblies of the palatine and the ban, but are seen as the representative body of the local nobility, see e.g. Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, 2nd ed. (Cluj: Dacia, 1972), 188, 253–254; Ioan-Aurel Pop, *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Transylvanian Medieval State* (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 1996), 187–188. The topic was addressed in a more comprehensive work, for the whole system, by Gheorghe Bichicean, *Congregațiile generale în Transilvania voievodală*, 2nd ed. (București: C.H. Beck, 2008), and, regarding the end of the 13th century and the beginning of the 14th century, Tudor Sălăgean, *Transylvania in the Second Half of the Thirteenth Century. The Rise of the Congregational System* (Leiden and Boston: Brill, 2016), especially pp. 143–148, 153–175, 186–189, 234–240. A more detailed review of the divergent views is not possible here.

this was the duty of the voivode.³⁵ But this was not typical, and there is no serious source value in such charter formulas as the privileges granted by King Charles I in 1331 or 1340, in which the parties and their Transylvanian estates were exempted from the jurisdiction of the palatine, the iudge royal, the voivode and the vicevoivode.³⁶ All this points to chancery topos rather than to the territorial overlaps that existed in practice. The problem is not even the issue of jurisdiction over the “classical” Transylvanian territories, but that of the “periphery”. There is no consensus on what is meant by “Transylvania”. It can be defined, as many have done, as a territory under the rule of a Transylvanian voivode, or an area of a supposed “ancient voivodeship” (Zsigmond Jakó, Ioan-Aurel Pop)³⁷, but this does not in itself define the geographical boundaries. Géza Hegyi described the general understanding as “Medieval Transylvania is usually defined as the eastern province of the Kingdom of Hungary, comprising the Transylvanian basin, meaning the overall 15th century territories of the seven counties of central Transylvania (Hunedoara [Hunyad], Alba [Fehér], Târnava [Küküllő], Turda [Torda], Cluj [Kolozs], Dăbâca [Doboka], and Inner Szolnok [Inner-Szolnok]), as well as the Szekler and Saxon seats and districts.”³⁸ Zsigmond Jakó explained the rule under the Transylvanian voievoda as “the seven counties of central Transylvania, and the Saxonland (Saxonland) and Szeklerland (Szeklerland). We include Middle Szolnok (Közép-Szolnok) and Crasna (Kraszna) counties from the Partium, but not Záránd (Zaránd). The first two counties belonged under still unexplained common jurisdiction of the palatine and the voivode before the 15th century but formed an integral whole with Central Transylvania later on.”³⁹

This observation of Jakó’s was recently examined by Géza Hegyi, who

³⁵ Janits, *Erdélyi vajdák*, 30.

³⁶ 1331: Franz Zimmermann, Carl Werner, eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, 7 vols (Hermannstadt et al., 1892–1991), vol. I. 443–444. (Ionașcu et al., *DIR, C. Transilvania*, XIV, vol. III, 390–391, Romanian translation 24–25, dated 1336; Hungarian critical excerpt: Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. II. no. 710); 1340: Zimmermann, Werner, *Urkundenbuch*, vol. I, 501–502 and 502–503. (Romanian translation: Ionașcu et al., *DIR, C. Transilvania*, XIV, vol. III, 523–524 and 524–525; Hungarian excerpt: Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. III. no. 2 and 3).

³⁷ “by historic Transylvania we mean the one-time formation which belonged under the jurisdiction of the Transylvanian voivode” – Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. I, 30, 58, 88. (same in Hungarian, Romanian and German by Zsigmond Jakó); “Geographically and historically, Transylvania represents the territory of the ancient voivodate which ceased to exist in 1541,” Pop, *Romanians and Hungarians*, 10.

³⁸ Géza Hegyi, “The Affiliation of Medieval Sălaj (Szilágy) Region in the Mirror of Social Relations,” *Transylvanian Review* XXI, Suppl. no. 2 (2012): 67.

³⁹ Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. I, 30, 58–59, 88. (same in Hungarian, Romanian and German by Zsigmond Jakó). This was also the basis of an earlier study by Gyula

showed in a meticulous analysis that in terms of geography and social history, the counties of Central Solnok and Crasna were much more closely linked to Hungary in the narrow sense than to Transylvania (in terms of the origin of the county's landowners, the location of their other estates and their family connections, and in terms of the areas of influence of the places of authentication).⁴⁰ Let us see what the situation is if we approach the question not from the point of view of the county's inhabitants (from a social-historical point of view), but from the point of view of the authorities over the county (from a political point of view).

We can only speak of the mixed jurisdiction of Central (Middle) Solnok County with the qualification that the county existed in this form only from the 1420s onwards.⁴¹ Initially, there was only one Solnok County, but in the form of two unconnected territorial groups (it is debatable whether an ancient "giant county" was cut into two parts by the counties that were later organised, or whether there was never any direct territorial connection between the two).⁴² Efforts were made to distinguish between the county halves from the first half of the 13th century, and the use of names fluctuated in the second half of the 13th century and throughout the 14th century: the part towards Transylvania was called both Inner and Outer Solnok. However, the proof of the unity of the counties is that until the first third of the 15th century there were never two counts of Solnok, the holder of the title was the lord of both parts of the county at the same time.⁴³ Most of the county's territory was outside Transylvania, but with the unification of the titles of count of Solnok and voivode of Transylvania from 1262 at the latest⁴⁴, Solnok County started on the road to integration into Transylvania. Then, from the first half of the 15th century, the part of Solnok County, which was closer to Transylvania (by then already called Inner Solnok), was again split into two, and Central Solnok County was created.⁴⁵ From 1426 onwards, the county of Central Solnok and the county of Outer Solnok were separately governed, and the Transylvanian voivode holding the title of count

Kristó (Kristó, *Feudális széttagolódás*, 105–107, 109–110), and he later expressed his agreement in Kristó, *Early Transylvania*, 22.

⁴⁰ Hegyi, "Affiliation of Medieval Sălaj", 69–86.

⁴¹ This was already emphasized by Géza Hegyi, who kept the name only for practical reasons in connection with the period before the 15th century. (Hegyi, "Affiliation of Medieval Sălaj", 69).

⁴² András W. Kovács, "The Authorities of Middle Solnoc and Crasna Counties in the Middle Ages," *Transylvanian Review* XXI, Suppl. no. 2. (2012): 33–35.

⁴³ For the naming of the counties of Solnok see W. Kovács, "Middle Solnoc and Crasna," 34–35. For the list of the counts of Solnok see Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 209–211.

⁴⁴ Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 209; and for the uncertainty of the chronology see also W. Kovács, "Middle Solnoc and Crasna," 33, note 47 and 53, note 18.

⁴⁵ W. Kovács, "Middle Solnoc and Crasna," 34–35.

of Solnok with interruptions until 1441, although he no longer exercised real control over the Outer Solnok County.⁴⁶ The special situation of Solnok County was therefore a consequence of this: it belonged to the Transylvanian voivode (slightly encroaching on Transylvanian territory) and lay outside it. In the light of all this, it is not surprising that in the early days the palatine exercised power over the territory. According to the *Regestrum Varadiense*, the palatine had several times adjudicated in Solnok County (including both the counties closer to Transylvania and those near the Tisza River).⁴⁷ The absence of early voivodeal jurisdiction is also indicated by the fact that the Palatine Dionysius from the Tomaj kindred held the title of count of Solnok from 1235 until his death around 1241.⁴⁸ As evidence of the later voivode's jurisdiction, it is common to cite the fact that the voivode, and not the palatine, held general congregations for the county of Outer Solnok.⁴⁹ This was indeed the case, but not from the beginning, from the time when the assemblies were established. We see that in 1314, Palatine Jacob (Kopasz) from the Borsa kindred held a *generalis congregatio* for the counties of Bihor, Békés, Crasna and Solnok.⁵⁰ In 1317, Dózsa Debreceni was appointed as “judge instead of the king” (*vice regie mayestatis persone iudex*) over five eastern counties, including Solnok, and held general congregations for them in this capacity.⁵¹ Between 1318 and 1320, Dózsa was

⁴⁶ Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. I. (Budapest: História, 1996), 201; Janits, *Erdélyi vajdák*, 27; W. Kovács, “Middle Solnoc and Crasna,” 34–35.

⁴⁷ Karácsonyi, Borovszky, *Regestrum Varadinense*, no. 220 (1219); no. 269 (1220), see also no. 277, when the Palatine Miklós, son of Barc, reported that in his surroundings there were “good men” (*boni homines*) from Solnok county, including a “comes”, and with their help he created peace.

⁴⁸ Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 210. The reason for this may have been that Dénes had already been the count of Solnok as master of the treasury between 1228 and 1230, and perhaps he wanted to regain this county instead of his count of Bihor, which he initially held in addition to his title of palatine.

⁴⁹ Gyula, Gábor, *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt* (Budapest, 1908), 12–14; Géza Istványi, “A generalis congregatio II.,” *Levéltári közlemények XVIII–XIX* (1940–41): 194–196; Janits, *Erdélyi vajdák*, 28 – further examples showing how closely the jurisdiction of the voivode was enforced in Outer Solnok County as well.

⁵⁰ Österreichs Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Saatsarchiv (Wien, Ausztria), Familienarchiv Erdődy Erdődy D50; Hungarian critical excerpt: Gyula Kristó et al., eds., *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387*, 52 vols (Budapest and Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1990–2024) vol. III, no. 849; The issuer of the charter and the celebrant of the assembly are not known, but it was dated “in Adrian”, which was the seat of Kopasz from the Borsa kindred and at that time Kopasz also held assemblies for other eastern counties (Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*, 176).

⁵¹ MNL DL 96064.; Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae*, vol. VI/2, 340–341; MNL DL 50655; Imre Nagy, Gyula Tasnádi Nagy, eds., *Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, 5 vols (Budapest: MTA, 1878–1920), vol I, 435–436 (Hungarian excerpt: Kristó,

granted the title of voivode of Transylvania, and on 12 March 1320 he held an assembly for the counties of Szabolcs, Szatmár (Sátmar) and Solnok in his capacity as Transylvanian voivode and count of Solnok.⁵² However, he continued to bear the title of “judge appointed by the king”, even if he did not mention it in these documents. And, after his appointment as palatine January 1322, he still retained jurisdiction over the territory, and in May of that year he held assemblies for four counties, including Solnok and Crasna.⁵³ But what exactly is the meaning of this title of “judge appointed by the king” (*iudex per regem deputatus*), which appeared in the late 1310s and existed only for certain eastern (but not Transylvanian!) counties? According to Attila Zsoldos, who has analysed in detail the sources and the political history of the title, the “delegated judge” could have exercised a kind of palatine’s authority over the territories defined by the king and placed under his control.⁵⁴ Thus, although the first record of the Transylvanian voivode (and count of Solnok) holding the *generalis congregatio* for the inhabitants of Solnok County dates from 1320, it seems that Dózsa did not do so in his capacity as voivode. For, on the one hand, we have seen that both Palatine Kopasz in 1314 and Dózsa – the latter first as a deputy judge, later with the power of a national palatine – between 1317 and 1322 took it for granted that he would chaired the general assembly for Solnok County too. On the other hand, Dózsa as a voivoda could not hold a *congregatio* for Solnok County, because it was a group assembly, as was customary at the time: for Szabolcs, Szatmár and Solnok Counties at the same time. The voivode never had any jurisdiction over the first two counties. Thus we can say that until the first half of the 1320s the county of Solnok was under the jurisdiction of the palatine rather than the voivode. The turnaround, however, came soon afterwards, under the voivodeship of Tamás Szécsényi (1321–1342). The death of Dózsa Debreceni at the end of 1322, and the accession of Philip Druget to the dignity of the palatine, who extended his jurisdiction to the Dózsa’s area, also played a role in the turnaround, but the centre of his dominion shifted further north, to the territory of the former Amadé province.⁵⁵ After this, the general assemblies of the palatine did indeed “bypass” Solnok County. This is particularly striking

Anjou-kori Oklevéltár, vol. IV, no. 495, 496, 527, 528; Romanian excerpt of the latter two: Ionaşcu et al., *DIR, C. Transilvania*, XIV, vol. I, 276. no. 268., and its translation in *ibid.* 276–277.)

⁵² Tasnádi Nagy, *Anjoukori Okmánytár*, vol I, 553–554 and 554 (Their Hungarian excerpt: Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. V, 721–722; their Romanian excerpt: Ionaşcu et al., *DIR, C. Transilvania*, XIV, vol. I, 345. no. 399, 400.)

⁵³ MNL DL 39461 (Hungarian excerpt: Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. VI, no. 587)

⁵⁴ Attila Zsoldos, *A Druget-tartomány története 1315–1342* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, 2017), 81–87.

⁵⁵ For the Druget dominions, see Zsoldos, *Druget-tartomány*, 96–104.

during the reign of William Druget, who chaired a large number of *generalis congregatio*, and held them for almost all the counties (not Transylvanian) neighbouring Solnok, so the omission of the two Solnok Counties cannot be considered a coincidence.⁵⁶ After 1342, during the reign of Louis I, there were also a great number of general assemblies of the palatine, but Solnok was not affected by them.⁵⁷ At the same time, in April 1333, Tamás Szécsényi, the Transylvanian voivode, ordered the Outer Solnok (*Zonuk Exterior*) County to hold a *congregatio*.⁵⁸ In 1334 and 1335 and 1337, also by order of the voivode, a congregation was held.⁵⁹ Thus, from a political point of view, the county (counties) of Solnok became fully under the jurisdiction of the voivode from the second half of the 1320s, before which the respective Transylvanian voivode exercised only middle-level, i.e. count's jurisdiction there.

The other county, considered by Zsigmond Jakó as a county of mixed jurisdiction, is Crasna. Crasna was bordering the Inner (later Central) Solnok County, and its full integration into Transylvania took place beyond the period under discussion, only in the 16th century. The county belonged to the five counties over which Dózsa Debreceni, as a judge appointed by king, could exercise a palatine-like authority.⁶⁰ However, unlike Solnok, the county was not

⁵⁶ See Anita Kruták's map: Anita Kruták, "A nádori congregatio intézménye Druget Vilmos nádorsága alatt," in Attila P. Kiss, Ferenc Piti, György Szabados, eds., *Középkortörténeti tanulmányok* 7. (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2012), 426–434 (especially map no. 6 on page 434).

⁵⁷ For a list of the Louis-era assemblies, see Gábor, *Megyei intézmény*, 127–139; for Solnok County, see W. Kovács, "Middle Solnoc and Crasna," 35–36.

⁵⁸ Tasnádi Nagy, *Anjoukori Okmánytár*, vol. III, 13–14; Romanian translation by Ionașcu et al., *DIR, C. Transilvania*, XIV, vol. III, 296, Hungarian excerpt: Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. II, no. 772; a similar document also dates from 1333 or 1334: Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae*, vol. VIII/3, 170–171; Romanian translation: Ionașcu et al., *DIR, C. Transilvania*, XIV, vol. III, 247, Hungarian excerpt: Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. II, no. 773.

⁵⁹ 1334: MNL DL 105472 (transcription of contents in a later document) (Hungarian excerpt: Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. II, no. 813); MNL DL 40672 (Hungarian excerpt: *ibid.* no. 815); Kálmán Géresi, ed., *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*, Vol. I (Budapest, 1882), 85 (Romanian translation: Ionașcu et al., *DIR, C. Transilvania*, XIV, vol. III, 324–325, Hungarian excerpt: Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. II, no. 816). 1335: MNL DL 105208 (Hungarian excerpt: *ibid.* no. 855); MNL DL 105472. (transcription of contents in a later document) (Hungarian excerpt: *ibid.* no. 856); Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest, Magyarország), *Diplomatikai Fényképgyűjtemény* (MNL DF) 278728. (Hungarian excerpt: Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. II, no. 859); 1337: MNL DF 275800; MNL DL 105209; MNL DL 105210 (Hungarian excerpt: *ibid.* no. 934–936).

⁶⁰ 1317: MNL DL 50655 (its excerpt: Ionașcu et al., *DIR, C. Transilvania*, XIV, vol. I, 276 no. 268; Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. IV, no. 527); Zsoldos, *Druget-tartomány*, 81–86.

removed from the jurisdiction of the palatine after that date, and the Druget family's palatines, Philip Druget (1323–1327), John Druget (1328–1333) and William Druget (1334–1342), held several assemblies there. By this time, pairs of counties (or possibly groups of trio of counties) were beginning to form, for which congregations were usually held together. Crasna was mostly paired with Bihor County, and since Bihor was the “bigger brother”, the centre of the assemblies was always there, usually near Varad (Oradea).⁶¹ This pairing continued to exist later (e.g. in 1343, 1349, 1360, 1364, 1370, 1381 the palatine held assemblies for the counties of Bihor and Crasna).⁶² Although it has been suggested in the literature that the usual Bihor-Crasna pairing of counties was no longer found in the first third of the 15th century,⁶³ in fact, joint Bihor-Crasna congregations were still held in 1435 on behalf of the palatine.⁶⁴ Thus, in the Middle Ages, Crasna County could be said not to have had a mixed status, but to have been under pure jurisdiction of the palatine in the political sense as well. The situation of Outer Solnok County was different in this respect. This was obviously connected with the fact that the voivode was the count of Solnok, but it is important to note that his jurisdiction over the counties extended beyond the power of a count, in that the general assemblies were held there in his name. It will be mentioned below that the palatine, not the ban of Mačva, had this type of jurisdiction over the counties of the Banate of Mačva, and, as we have seen, the same situation prevailed until the 1320s in the case of Outer Solnok. Solnok then came under the political authority of the voivodeship, but this is certainly not related to the “borderland” nature of the area – if we can speak of a “borderland” phenomenon in the case of these counties.

⁶¹ For data and map see Kruták, “Nádori congregatio,” 428–429, 432.

⁶² 1343: MNL DF 247981 (Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. III, no. 166); 1349: MNL DL 51529 (Ionașcu et al., *DIR*, C. Transilvania, XIV, vol. IV, no. 497. no. 30); 1360: MNL DL 41438 (Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. IV, no. 47); Ștefan Pascu et al., eds., *Documenta Romaniae Historica (DRH)*, C. Transilvania, vols X–XVI (București: Editura Academiei Române, 1977–2006), vol. XI, 523–524 (Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. IV, no. 49); 1364: Pascu et al., *DRH*, C. Transilvania, vol XIII, 104, 113–114 (Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. IV, no. 318); 1370: Pascu et al., *DRH*, C. Transilvania, vol XIII, 795–798 (Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. IV, 865); 1381: Pascu et al., *DRH*, C. Transilvania, vol XVI, 107–108, 125–126, 126–128 (Jakó, Hegyi, W. Kovács, *Erdélyi Okmánytár*, vol. V, 639); W. Kovács, “Middle Solnoc and Crasna,” 41–42.

⁶³ Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés*, 181.

⁶⁴ Norbert C. Tóth, *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban* (Nyíregyháza: Szabolcs Községért Kulturális Közhasznú Közalapítvány, 2008), 120 (the congregation was held by the vice-palatine on behalf of his lord)

The territory of the Banate of Mačva

Up until the first third of the 13th century, the territory of Croatia and Slavonia was traditionally called the „banate”, but during the 13th century several smaller areas were also organised, also called banate (Latin: *banatus*), and headed by a ban. The first of these was the Banate of Severin (Szörény) in the 1220s, followed by the establishment of several smaller banates for a short period in the 1270s. Among these was Mačva (usually *Machou*, *Mochou*, or as an adjective *Machoviensis* in Latin sources). Its territory can be roughly localized south of the Sava River and west of the Drina River, east to the Kolubara River⁶⁵, and from the early 13th century it was under the varying degrees of rule of the Hungarian king.⁶⁶ It was first established as a banate for a short period in 1272, when the former lord of the region, Prince Béla of Mačva, who was also related to King Béla IV, was assassinated, and the territory he ruled was divided among the barons, who organised “banates” on the model of the Banates of Slavonia and Severin. This is how, for a few years (until 1279), the Banate of Braničevo, Bosnia, Kučevo, Usora and Sol were created alongside the Banate of Mačva.⁶⁷ After that, Mačva was given to Queen Elizabeth (mother of King Ladislas IV the Cuman), together with the Banate of Bosnia, and in 1284 it finally passed into the hands of the Serbian ruler Stephen Dragutin – not, as far as we know, by military means, but as a dowry.⁶⁸ Stephen ruled Mačva until his death in 1316, after which the Serbian ruler Uroš II annexed the province to his own country. Although King Charles I was in a very difficult military situation at the time, he led a campaign against Serbia in 1317, captured the castle of Mačva and consolidated his military success two years later, in 1319. In late 1319 or 1320, Charles re-established the office of Ban of Mačva, which continued until the end of the 15th century, until the Turkish conquest.⁶⁹ Although

⁶⁵ The different positions are well summarized (and also illustrated on a map) by Attila Pfeiffer, “A Macsói bánság és a macsói vár lokalizációjának kérdése a magyar és szerb történetírásban,” *Világtörténet* VII (2017): 130–133.

⁶⁶ For the early times see Sima M. Ćirković, “Zemlja Mačva i grad Mačva,” *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* LXXIV (2008): 3–7; [Ђура Харди] Ђура Харди, “Господари и банови онострaног Срема и Мацве у XIII веку,” *Споменица Историјског Архива „Срем”* VIII (2009): 67–76; Pfeiffer, “Macsói bánság,” 126–128; Bálint, Ternovác, “A Macsói és barancsi területek története 1319-ig,” in Ilona Fábián et al., eds., *Micae Mediaevales VI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról* (Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2017), 232–235.

⁶⁷ Pál Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526* (London and New York: I.B.Tauris, 2001), 108.; for a list of the Bans, see Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 50–53.

⁶⁸ Pfeiffer, “Macsói bánság,” 128–129; Ternovác, “Macsói és barancsi területek,” 235–238.

⁶⁹ Viorel Achim, “Raporturile regatului Ungariei cu țările de la frontierele sale sud-estice în

this reorganised banate was certainly modelled on the older Banate of Mačva, which had existed for 7 years, it is only from 1320 onwards that we can actually speak of a “real” Banate of Mačva. The first ban of Mačva became Paul Garai, who was also given the office of count of Valko and Bodrog. Later on, King Charles also tied other counties to the ban of Mačva: from 1323 he was also the count of Srim, from 1328 of Baranya, and from 1333 of Bács (Bačka), and after that the count of the five counties (Valko, Bodrog, Srim, Baranya, Bács) was held permanently by the Ban of Mačva for more than a century.⁷⁰ Some historians also consider these counties as the “province” of the Ban of Mačva⁷¹, Pál Engel wrote in this connection as follows: “Within his province [viz. the banate and the five counties] he exercised a military and judicial power similar to that enjoyed by the voivode, and he governed the counties entrusted to him through his deputies”.⁷² We see, however, that after the reorganisation of the banate, jurisdiction over the counties did not belong entirely to the banate of Mačva. On the one hand, until 1351, the *marturina* (tax of marten’s fur) was due to the Ban of Slavonia⁷³ (which was a rather unpleasant overlapping of rights for the Ban of Mačva, since the county was granted to him among other things, because of his income). In addition, also the palatine exercised legal authority over the “annexed” counties. This in turn led to the situation that some counties, which in the first half of the 13th century were still considered “beyond the Drava”, nevertheless came under the jurisdiction of the palatine. We can already see the precursors of all this before the reorganisation of the Banate of Mačva. In a charter issued on 6 May 1304, King Charles I warned all the judges of the country, especially those of Valko County (*universis iudicibus in regno suo constitutis, et specialiter iudicibus in Wlko [!] constitutis*), that Nicholas’ son Gergely had been removed from the jurisdiction of all judges of county, including the palatine.⁷⁴ The reason why the charter emphasised the judges of Valko County is that the said Gergely is identical with the nobleman Gergely from the village of Pacsinta (Pačetin) in Valko County, who was

primele două decenii ale secolului al XIV-lea,” *Revista Istorică. Serie nouă* XVII (2006): 170–172, 174–177; Engel, *Magyarország világi archontológiája*, 27. Pál Engel clarified that Charles I did not lead his first campaign against Uroš in 1319, but in 1317: Pál Engel, “Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323),” *Századok* CXXII (1988): 115 note 123, and see also *ibid.*, 127.

⁷⁰ Engel, *Realm of St Stephen*, 152.

⁷¹ *Ibid.*, 152; Attila Zsoldos, “Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries,” *Hungarian Historical Review* II (2013): 220.

⁷² Engel, *Realm of St Stephen*, 152.

⁷³ Weisz, Zsoldos, “A báni joghatóság Szlavóniában,” 469–470.

⁷⁴ MNL DL 91155. (excerpt: Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. I, no. 603)

granted several privileges by King Charles I at that time.⁷⁵ The text also specifically emphasised that Gergely, who had an estate in Valko County, in the Transdrava territory, could not be judged by the palatine, taking it for granted that the holder of the office could also act in that territory, but no specific mention was made of the ban of Slavonia. Although during the Árpád era this county was considered to be the territory of the respective Slavonic bans, the change can be explained by the fact that the office of ban was held by Henrik Kőszegi⁷⁶, who was politically opposed to Charles I and preferred to support Wenceslaus (1301–1305) and then Otto (1305–1307) who were crowned kings in opposition to Charles.⁷⁷ Henrik Kőszegi did not extend his authority to this region anyway, since the counties of Valko, Srim, Požega and Bács belonged to the province of Ugrin Csák, loyal to Charles.⁷⁸ The young king thus obviously brought under his political control the counties which were the “honours” (*honor*)⁷⁹ of the future Ban of Mačva, taking it for granted that the palatine (in the absence of the Ban of Mačva at the time) could also act there. Thus, in the Anjou period, this territory was definitively outside the control of the ban of Slavonia. The jurisdiction of the palatine was certainly maintained also in the summer of 1314, when Gergely, son of Scemteu, sued Ban Gergely (*Gregorius banus filius Endre, nobilis de comitatu Syrimiensi*) before the Palatine Kopasz, in the matter of the estate of Réva (*Ryua*) in the Srim County. Finally, a duel took place in front of the palatine, who, together with the nobles of Srim, Bács and Valko Counties (*cum universis nobilibus Syrimiensis, Bachiensis et de Wolko comitatum*), sentenced Gergely to death.⁸⁰ In fact, it is a mystery why such a remote case could have been brought before Palatine Kopasz, who, although his jurisdiction extended over a large part of the country, in practice only dealt with matters in north-eastern Hungary.⁸¹ Although Kopasz’s charter has survived only in a transcription of the contents dated 20 July 1314, the fact that his fellow judges were the nobles of Srim, Bács and Valko leads us to conclude that he held a group congregation for the three counties. From the content of the transcript (the children of Gergely, who had been sentenced to death by the palatine, redeem their father by selling the estate of Réva to the Ban Gergely),

⁷⁵ Ildikó Tóth, “Adalékok a Valkó megyei oklevéladás kezdeteihez,” *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXV (2001): 26–27.

⁷⁶ Engel, *Magyarország világi archontológiája*, 16.

⁷⁷ Gyula Kristó, “I. Károly király főúri elitje (1301–1309),” *Századok* CXXXIII (1999): 55.

⁷⁸ Tóth, “Adalékok a Valkó megyei,” 26; Zsoldos, “Kings and Oligarchs,” 222.

⁷⁹ For the concept of “honours” and its Anjou period meaning, see Engel, *Realm of St Stephen*, 151–153.

⁸⁰ Tasnádi Nagy, *Anjoukori Okmánytár*, vol I, 351 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. III, no. 793, for the continuation of the case see *ibid.* no. 794–795)

⁸¹ Szócs, *Nádori intézmény*, 108–111.

we can conclude that this congregation had taken place shortly before. That Kopasz was indeed absent from his mansion in Adorján (Adrian) in Bihar County in the summer of 1314 is also shown by the fact that during June and July 1314 he suddenly had several cases handled by his vice-judge Ladislas, while no document of the palatine from that period survives.⁸² Clearly, Kopasz could have held these congregations not of his own accord and on his own initiative, but at the royal instigation. However, this was before the reorganization of the Banate of Mačva around 1319–1320.

Later, from the 1320s onwards, when the Ban of Mačov received these counties, we see that the palatines continued to have authority over the counties. Although Baranya county was annexed to the Banate of Mačva in 1328, a year later Palatine John Druget held a general assembly for the county. And in 1330, the nobles of Valko county held a *congregatio* at his order, and soon the palatine joined them.⁸³ Even in 1343, Palatine Miklós Zsámboki held congregations for the counties of Bodrog and Valko.⁸⁴ In addition to this, Palatine William Druget had several other cases in Baranya county outside the congregations.⁸⁵ We see the same picture when we look at the issue from the side of the Ban of Mačva. Soon after his appointment, the first Ban, Paul Garai, held a general assembly in the name of the king (*vice et nomine regio*) in Hajszentlőrinc in Bodrog county in 1320.⁸⁶ The wording “in the king’s stead and in his name” clearly shows that he could not have done so in his own right, here symbolically exercised a royal right. In 1338, Miklós Ostfi held the title of “Ban of Mačva, count of Srim, Bács, Valko, Bodrog, Baranya, and the judge in the same, sent in the person of the king”. As already mentioned, the title of “delegated judge” meant a kind of “palatine-like” authority over the designated counties, which was mostly exercised by

⁸² 1314: MNL DL 69660 and 69661 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. III, no. 759, 782, 783, 823).

⁸³ 1329: Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae*, vol. VIII/3, 398–399 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XIII, no. 252); 1330: MNL DL 91247 and 91248 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XIV, no. 370, 381)

⁸⁴ 1343: Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae*, vol. IX/1, 144–146; Smičiklas, *Codex diplomaticus Croatiae*, vol. XI, 67–69 and 70; MNL DL 91340 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XXVII, no. 398, 453, 454, 459)

⁸⁵ E.g. 1335: MNL DL 1901 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XIX, no. 166); 1337: Tasnádi Nagy, *Anjoukori Okmánytár*, vol. III, 328 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XXI, no. 113); 1342: Ludovicus Crescens Dedek, ed., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, vol. III. (Strigonii: Buzárovits and Argumentum, 1924), 411–412; Tasnádi Nagy, *Anjoukori Okmánytár*, vol. IV, 194–195 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XXVI, no. 18, 97).

⁸⁶ Imre Nagy, Iván Nagy, Dezső Véghely, eds., *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, vol. I. (Pest: MTT, 1871), 183–184 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. V, no. 811, 850)

holding general congregations.⁸⁷ However, in possession of such a title, the Bans of Mačva also emphasised that they were then exercising a palatinate jurisdiction: at the congregation of 22 October 1338 in Valko, Ban Miklós was already a judge in the capacity of a palatine (*iura palatinalia*) and in another document he used the title of judge “deputed in the person of the king and the palatine” (*in persona sua regia et palatini deputatus*). He retained this title in 1339.⁸⁸ On 28 November 1339, his successor, Domonkos Ostfi, also held a congregation for the County Baranya as a judge “in the person of the king and the palatine deputed”, as his predecessor had done.⁸⁹ Here it was also pointed out that the jurors as judges to the ban were appointed “according to the custom of the congregation of the palatine” (*iuxta more congregationis palatinatus*).⁹⁰

The successors of the Palatine Miklós Zsámboki (1342–1356) also regularly held congregations in the counties annexed to the ban of Mačva⁹¹, although it is also happened that the ban could convene the county congregation in his own right. However, it was only after the reign of King Louis I (1343–1382) that these counties were finally brought under the authority of the ban of Mačva.⁹² This is important because, for example, the Ban of Slavonia could organise congregations in his own right for the “annexed” counties beyond the strict borders of the Slavonic Banate.⁹³ This right was not granted to the Ban of Mačva. He had higher powers only in the immediate area of the Banate, and from the beginning of the 14th century until the end of the 14th century, he had only county-level (i.e. intermediate-level) powers in the counties annexed to the Banate (including, for example, Valko, which was also part of the Transdrava). The more extensive jurisdiction over the territory was vested in the palatine, and even if the ban of Mačva exercised it, it was always emphasised that he was now exercising the palatine’s powers.

⁸⁷ See “The peripheral areas of the Transylvanian Voivodeship: Solnok and Crasna Counties”.

⁸⁸ 1338: Ildikó Tóth, “A boszniai káptalan kiadatlan oklevelei (1300–1353),” *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXXVII (2007): 27–28; Smičiklas, *Codex diplomaticus Croatiae*, vol. X, 425; Tasnádi Nagy, *Anjoukori Okmánytár*, vol. IV, 543 (Hungarian excerpt: Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XXII, no. 350, 519, 575). 1339: Smičiklas, *Codex diplomaticus Croatiae*, vol. X, 473 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XXIII, no. 405).

⁸⁹ His title: *banus de Machou, comes Syrmienensis, Bachyensis, de Wolkou et de Baranya, ac per excellentissimum principem dominum Karolum Dei gratia illustrem regem Hungarorum iudex in eisdem in persona sua regia et palatini deputatus* – MNL DF 261637 (its excerpt: Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XIII, no. 717).

⁹⁰ MNL DF 261637.

⁹¹ For details see Gábor: Gábor, *Megyei intézmény*, 127–139.

⁹² Istványi, “Generalis congregatio II,” 203.

⁹³ *Ibid.*, 200–202; B. Halász, “The congregatio generalis banalis,” 377.

“Marginal areas” beyond the Drava river

After the first third of the 13th century, contemporaries considered the Drava River as the northern border of Slavonia. However, to the east, towards the Banate of Mačva, there was an area whose belonging to Slavonia was not clear. It was the territory of the Požega County, which did not belong to the honour of the ban of Mačva.

The name of the palatine also appears in the various privileges granting immunity from jurisdiction in Požega. The people of the Požega Chapter, which belonged to the diocese of Pécs and was located in the Požega County, were exempted not only from the traditional bannish tribute of the *marturina* (tax of marten’s fur) by the privileges of Kings Ladislav (IV?) and Charles I, but also from the jurisdiction of the judge royal and the palatine, without mentioning any other official (e.g. “ban”).⁹⁴ The content of the privileges was mentioned and rewritten in a charter of 1528 (since then also lost), and we cannot exactly separate the privileges granted by Ladislav and Charles.⁹⁵ In 1342, Queen Elizabeth exempted three villages of secular property from the detailed “banate-type” taxes (e.g. the *marturina* and *submarturina* called *Nestalia*) and the inhabitants did not have to attend the congregation of the palatine or the count or vice-count (*ad congregationem domini palatini, vel comitis parochyalis, aut vicecomitis de eodem comitatu Posaga pro tempore constitutorum*).⁹⁶ As regards the collection of taxes, the queen instructed only the palatine and the judge royal and the counts not to collect the taxes from the inhabitants of the villages, and placed the people of the villages under the direct authority of the queen. Although the above provisions are highly formulaic, it is striking that the title of Slavonic Ban was not mentioned in any of the charters (not even in connection with the tax of marten’s fur!). Moreover, as already mentioned above, Požega County was one of the counties which formed the “province” of Ugrin Csák in the early 14th century and over which the sovereignty of Charles I, and thus of the palatine, was asserted from early times.⁹⁷ Queen Elizabeth’s charter directly considered the holding of the assembly by the palatine as natural in the county. Thus, from the first half of the 14th century onwards, the county of Požega can also be regarded as a county under the jurisdiction of the palatine, although in practice we are not aware of any judgments or measures of the palatine relating to the county until 1342. This is only natural for the late 13th and early 14th century

⁹⁴ Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae*, vol. VIII/7, 158–159.

⁹⁵ László Koszta, “A pozsegi társaskáptalan,” in Tamás Fedeles, Gábor Sarbak, József Sümegi, eds., *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)* (Pécs: Fény Kft., 2009), 239–240.

⁹⁶ MNL DF 233338 (Kristó, *Anjou-kori Oklevéltár*, vol. XXVI, no. 71)

⁹⁷ Tóth, “Adalékok a Valkó megyei,” 26; Zsoldos, “Kings and Oligarchs,” 222.

palatines who were based in their family estates and therefore mainly judged the people who came to visit them.⁹⁸ However, Palatines John and William Druget had already systematically travelled the country holding county *generalis congregatio*, and their activities did not affect the Požega County – this does not, of course, rule out the existence of a theoretically possible jurisdiction.

Summary

The national jurisdiction of the palatine did not extend to the territories ruled by the Transylvanian voivode and the Slavonic ban, where the voivode and the ban also supervised the middle-level (county) administration. There were, however, some peripheral areas on the borders of the Transylvanian Voivodeship and the Banate of Slavonia, where the question of jurisdiction changed during the 13th and 14th centuries. In addition, a separate system was formed by the (re)organisation of the Banate of Mačva around 1320.

On the side of the Transylvanian Voivodeship, the medieval counties of Solnok and Krasna are considered such a border zone. Although the title of count of Solnok was merged with that of the Transylvanian voivode in 1262 at the latest, the voivode initially exercised only county-level, i.e. intermediate-level power, and it was only in the 1320s that Solnok County came under a higher degree of voivodeal authority. In the case of Krasna County, this process took place even later, only in the 16th century, when it was integrated into Transylvania.

In Slavonia, the northern border was the river Drava, and thus the political term “beyond the Drava” meant the jurisdiction of the Slavonic Ban. Apart from a few exceptional cases, the palatine did not interfere in the Ban’s territory and did not judge in matters beyond the Drava. However, from the 14th century onwards, there are indications that the county of Požega, beyond the river Drava, did come under the jurisdiction of the palatine.

To the east, the situation is different in the counties of the Banate of Mačva. King Charles I added five counties to the jurisdiction of the ban of Mačva: Valko, Bodrog, Srim, Baranya and then Bács. Although in the 14th century the title of count of these counties was held by the respective ban of Mačva, they were also controlled at a higher level by the palatine. The powers of the ban of Mačva over the counties were only count-powers, and did not reach the level of the Slavonic ban or the Transylvanian voivode, who governed the counties under their jurisdiction in their own right and appointed their counts. In these

⁹⁸ Szócs, “History of the palatinal institution,” 128. More details: Szócs, *Nádori intézmény*, 81–113.

counties, the ban of Mačva himself was the middle-level leader, the count, and the palatine also had influence at a higher level over the counties.

SCHIMBĂRI ÎN JURISDICȚIA PALATINALĂ ÎN TERITORIILE VOIEVODULUI TRANSILVANIEI, BANULUI SLAVONIEI ȘI BANULUI DE MAČVA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIV-LEA

Rezumat

În Regatul medieval al Ungariei, palatinul (*palatinus*), cea mai înaltă demnitate seculară după rege, și judecătorul curții regale (*iudex curie*) aveau jurisdicție națională. Cu toate acestea, această jurisdicție era exercitată cu anumite restricții. În principiu, jurisdicția palatinului și a judecătorului curții nu se extindea asupra teritoriilor conduse de voievodul Transilvaniei și banul Slavoniei, unde aceștia supravegheau și administrația de nivel mediu (comitatul). Studiul analizează jurisdicția națională a palatinului în zonele periferice, unde jurisdicția palatinală s-a suprapus cu cea a voievodului Transilvaniei, a banului Slavoniei și a banului de Mačva, evidențiind schimbările din prima jumătate a secolului al XIV-lea, când jurisdicția palatinală fie a scăzut, fie, dimpotrivă, s-a extins în aceste regiuni. Comitatele medievale Solnoc și Crasna sunt considerate astfel de zone de graniță în partea voievodatului Transilvaniei. În cazul comitatului Solnoc, studiul descrie în detaliu procesul prin care acesta a trecut de sub jurisdicția palatinului sub cea a voievodului în secolul al XIV-lea. În partea sudică a regatului, palatinul, cu câteva excepții, nu a intervenit în teritoriul banului și nu a guvernat probleme dincolo de râul Drava. Totuși, începând cu secolul al XIV-lea, există indicii că comitatul Požega, parte a teritoriului banului slavons dincolo de râul Drava, a intrat sub jurisdicția palatinului. La est de această regiune, situația era diferită în comitatele conduse de banul de Mačva. Regele Carol Robert a anexat cinci comitate la jurisdicția banului de Mačva, iar titlul de comite al acestor comitate a fost deținut de către banul de Mačva din acea vreme, în secolul al XIV-lea. Cu toate acestea, comitatele erau controlate la un nivel superior de palatin. Puterile banului de Mačva nu au atins, așadar, nivelul celor ale banului Slavoniei sau ale voievodului Transilvaniei, care guvernau comitatele sub jurisdicția lor în mod direct și își numeau proprii comiți.

JUDICIAL PROCEDURES IN TRIALS WITH FEMALE PARTICIPATION IN MEDIEVAL BANAT

Ligia Boldea*

Keywords: Banat, medieval counties, trial, noble women, judicial procedures

Cuvinte-cheie: Banat, comitate medievale, proces, femei nobile, proceduri judiciare

The present work aims to put an end to a series of studies I have dedicated to female implication in law courts in the medieval Banat counties during the age of the Angevins and Sigismund of Luxembourg.¹ I might reiterate that all my research is founded on 138 documentary units, belonging to 86 trials; I also might tell that only disjunctive papers were found in all those cases, not the integral brief generated by a trial. I approached the social status of the females' participations in trials, their part in (complainants or defendants), the way they appeared or were represented in front of the courts, or the costs the trials required. To the extent that the papers content allowed the research, I also analyzed the different cases the females were involved in, the economic, social, and juridical questions the trials demanded, how the women looked for or really solved them, or the way the women appealed to central or local courts to solve their problems. Many of the details generated by the cases specific treasures, in spite of the blanks limitations at the time in order to express exclusively a juridical issue, offered me the way to identify a series of interesting aspects of the problems the noble ladies were confronted with and are now allowable. I also have to underline that the content of the papers differ from a case to another in accordance with the preserved acts; so I can operate with detailed information in some cases or with minimal ones in other cases.

Some of the problems generated by a series of judiciary applications which

* Museum of the Highland Banat Reșița, bd. Republicii, no. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com

¹ Ligia Boldea, "In sedes judiciaria (I). Femei din Banatul medieval în fața scaunelor de judecată. Generalități," *Banatica*, 27 (2017): 313–345; eadem, "In sedes judiciaria (II). Femei din Banatul medieval în fața scaunelor de judecată ale Curiei regale. Procese," *Banatica* 28 (2018): 387–418; eadem, "Femei din Banatul medieval în fața scaunelor de judecată comitatense și capitulare (1350–1450)," *Sargetia. Acta Musei Devensis* (S.N.) X (2019): 133–151.

influenced the progress of law and encroached occasionally on the judiciary approaches the noble ladies were involved in are taken into consideration in this last part of my research. I focused on what caused the length of some trials, the discomfort the reiterated adjournments created, the cases transferred to a central court from a local one, or on the deposition proceedings and the final – unfortunately, so few preserved nowadays – verdicts.

A trial length. From the very beginning I might say that I do not believe that we can really set the temporal limits within which a trial could be performed. Given the data we have now, it could be a risky and clearly uncompleted action. If we had, in respect to ideal conditions, the entire brief of a trial, from summoning before the judge (*litterae causales*) through *litterae introductoriae causae* to the final verdict in the court, pronounced at places of credentials through *litterae sententiales*, we would be probably able to set a certain typology of trials, from the short, simple ones to the complexe, long-lasting ones. For the lack of any complete set of specific papers of a trial, it would be a presumptuous action to conclude on the basis of the few and aleatory preserved specific documents I have at hand now. Essentially, we might accept that any case is a particular one and all the facts that interfered with it during the trial, as well as the coming days unpredictability and the human life relativity stamped any trial length.

The so called “octaves” (*justitia octavalia*) had regular meetings to allow the presence of people in front of them. It means that the cases debating run for 2–3 weeks, beginning with the 8th day of a significant celebration (St. George, St. Jacob, the Holy Archangels Michael and Gabriel, and Feast of Epiphany, etc.). As there were set 8–10 terms a year, the courts had to work throughout the whole year. Only in the cases of a general war mobilization ordered by the king, they were suspended.² The largest part in the courts activity focused on the truth revealing both by checking up the papers and verifying the facts on site, and the oath-taking. And also, the central courts activity unfolded largely out of them, in counties, the places where the judicial investigations and the oath-taking developed, and the papers so resulting were sent after to the central court. For being regularly, the cases run from a session to another one up to the moment the new set of papers were finished.³

It is why I believe that the trial length in local courts (in counties or capitular ones) was a shorter one, as the cases were simpler (familial little

² Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526*, A. A. Rusu, I. Drăgan, eds. (Cluj-Napoca: Mega, 2006), 219.

³ Martyn Rady, *Customary Law in Hungary. Courts, Texts, and the “Tripartitum”* (Oxford: University Press, 2015), 121.

misunderstandings frequently), distances to the places of judicial investigations were shorter, and so the trial length was also a short one. Entirely different were the trials in central courts, in Visegrád, Buda or anywhere the royal or palatine ways obliged them to move to, and so the involved people had to arrive to, as well as the adjournments or any other reasons usually lingered the trials from several months to several years.

I try only to point out a series of cases the length of which can be set precisely enough. I noticed that in some pressing cases with serious results on the litigants (notably, on the noble women who sued somebody at law), in spite of what we should believe, the sentence came rapidly, especially when legal reasons, namely proving papers, were presented. So, Charles Robert issued in 1338 a rapid sentence in the case of Anne (widow of Dimitrie of Gabya) and Clara, her daughter, in a litigate with the bishop of Strigoniú concerning a half of *Beez* possession and of the forest *Palaterde* in the county of Cenad.⁴ It is a sample of how the church and the central power understood to protect the noble women in precarious state after their husbands or fathers departing. In that case the debated possessions were given to the two women so that they wouldn't run out of their inheritance (*ne sine hereditate remanerent*), and Clara had the daughter's quarter and wedding gifts when she'd get married.

Another king, Sigismund of Luxembourg, issued a rapid sentence in 1404 in the favour of Anne, daughter of the departed nobleman Neagu of Reçaş, married to a common man, Stephen Twrwk. Disinherited by her father, Anne appealed to the supreme judiciary authority and sooner got her filial quarter consisting in shares of the family's domains.⁵

The litigate between Mark of Ikus (representing also Elizabeth, Caterina and Katcho, daughters of Michael of Puerzegh) and the four Romanians, Stansilav, Carapciu, Ladislau, and Nicolas for the possession of *Olykus* estate (Icuşul de Jos) run for about two years. The four former boyars from Wallachia, refugees in the Kingdom, have been given estates in the county of Timiș, the royal donation of *Feulykus* (Icuşul de Sus) coming in 1366. The two estates weren't rigorously separated following a legal sentence, so, a litigate occurred in 1368. The Romanian noblemen asked for the owning right on the *Olykus*, using that estate in order to annex it to their neighbouring property, while Mark and the noble ladies marked 8 Romanian villages in *Feulykus* and integrated them in their own estates. Two sets of papers were presented in court: a royal privilege

⁴ August 5, 1338: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1732, the manuscript of Antal Fekete Nagy, *Temesi bánság oklevéltára*, 290 (hereafter Fekete Nagy, *Temesi bánság*).

⁵ Frigyes Pesty, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I, ed. Tivadar Ortvay (Pozsony, 1896), 337, no. 204 (hereafter Pesty, *Oklevelek*).

from 1288, according to which Mark proved that *Olykus*, a property of the family of Theodor of Veyteh, had been given as a filial quarter to some forerunners of his family; the other part produced the donation of Louis I to the Wallachian boyars, Zarna's sons, refugees in the Kingdom. None of those papers could present the territorial limits of the two estates unfortunately, so the judge of the royal Court decided in May 1368 that Arad Chapter should have set a real limitation; the central authority demanded that Posa of Szer's sons, the former *honor* owners of *Feulykus* be solicited as they knew the local situation.⁶ Two months after, Arad Chapter reported the king that they had rigorously actualized the domains, as the paper issued in July 1368 can demonstrate.⁷

The conflict between the families Dancs of Macedonia and Himfi of Remete also run for about two years; the two families asked for being regiving the dowry and wedding gifts of some of their forerunners. Being related by the end of the 14th century through a double marriage, the two families came in front of the court in summer of 1433; the ecclesiastic court worked under Albertus, archideacon of Timiș and episcopal vicar of Cenad bishoptry; the families weren't able to agree on the goods the two ladies, Caterina Himfi (married to Andrew Dancs of Macedonia), and Caterina Dancs (married to Stephen Himfi of Remete), were given at their weddings. It was so a virulent litigate that in July 1434, the archideacon was obliged to pronounce the ecclesiastic interdiction on Nicolas Dancs and his bonds of *Kwesdi* estate. That interdiction was abolished only in March 1435 following the agreement between the two families.⁸

In what concerns the more complex case of partition the Himfis' real estate between the male and the female branches (the last one represented by Helen, Nicolas Himfi's widow, and her daughters, Caterina and Margaret), related to villages and estates in the counties of Caraș and Timiș, three years run out from the royal letter (13th of June 1387)⁹ the parts were sued at law, till the royal sentence issued on the 11th of March 1390¹⁰, setting a judicious division of all the landed properties between the parts, on the basis of the documents sent by the

⁶ *Documenta Romaniae Historica*, C, Transilvania, XIII, I. Dani, K. Gündisch, V. Pervain, A. Răduțiu, A. Rusu, S. Andea, eds. (București, 1994), 483, no. 318 (hereafter *DRH-C*); Maria Holban, "Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)," *Studii și materiale de istorie medie* V (1962): 107–109.

⁷ *DRH-C*, XIII, 527, no. 336; Livia Magina, "Gesture, orality and memory. Border oath in the 14th–15th centuries in Transylvania," in *Politics and society in the central and south-eastern Europe (13th–16th centuries)*, Zoltan Iusztin, ed. (Cluj-Napoca: Mega, 2019), 87–91.

⁸ Adrian Magina, "*Albertus Archidiaconus Themesiensis*. Între cele temporale și cele spirituale," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XVI (2008): 157–167.

⁹ Pesty, *Oklevelek*, 145, nr. 96; Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval nobility in central Europe: the Himfi family* (Cluj-Napoca: Mega, 2019), 189–196.

¹⁰ Pesty, *Oklevelek*, 191, no. 118.

royal Court and the Palatine. In change, the relative contemporary litigation (September 29, 1387)¹¹ between Benedict Himfi's widow and her sister-in-law, Nicolas Himfi's widow, concerning the owning papers of the family in charge of Nicolas, lasted for six years about, the 3rd of November 1393 being the final date of the parts' appearance in front of the Palatine court in that case.¹²

Seven years were necessary to put an end to the litigate between the descendants of Ladislau of Omor¹³ (Bartholomew and Caterina) and a towny family from *Cassovia* (Košice, in Slovakia today), concerning the owning right on the estates of *Scederyes* and *Zenthandras* (Caraș County). Bartholomew of Omor opened the case in front of the court of Queen Mary, in 1383, but the final sentence was pronounced by Emeric Bebek, judge of the royal Court, only in 1390¹⁴, on the basis of the proving papers presented by the advocate of Caterina of Omor, Bartholomew's sister (that one had departed in the meantime); the properties, previously purchased by the claimants' father, remained in the property of the noble lady.

For seven years about also lengthened the litigation between Anne of Ghertenış (stood by her husband, Emeric Himfi) and her paternal relatives from the family of Chep of Ghertenış, induced by the abusive using of some lands of Anne's inheritance, after her father, Jacob Chep of Ghertenış death in 1415 during the military operations in Bosnia. The trial began probably in 1423, lengthened more years at the royal court, with more intermediary ascertainments and adjournments. I might suppose that it ended by 1430.¹⁵

Neither more nor less than 12 years had to elapse till the sentence in the trial of a case of homicide passed: the victim, Jacob of Szenthgyurgh, had been killed and set on fire in his own house, by John, son of Mayus of Oszlar. Only in 1399, Nicolas and his sisters Caterina and Matho, the victim's descendants, got justice (*satisfactionem et recompensam*) in the case of their father so cruelly assassinated, in front of the general nobiliary congregation of the counties of Timiș and Caraș.¹⁶

Adjournments. The frequent adjournments in running the trials caused the length of some of them. Regularly, one of the part in litigation (the defendants most probably) brought about those adjournments in order to find better

¹¹ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 171, no. 114 (hereafter Pesty, *Krassó*).

¹² Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 1435.

¹³ Son of the former royal notary at the Court of Charles Robert, Gáll of Omor.

¹⁴ Pesty, *Krassó*, 196, no. 128.

¹⁵ Ligia Boldea, "Două destine feminine din Banatul medieval: Caterina și Ana Chep de Ghertenış," *Banatica* 32 (2022): 39–41.

¹⁶ Ágoston Bárány, *Temes vármegye emléke. Oklevelek* (Becicherecul Mare, 1848), Annex, 41.

appealing procedures or conclusive papers to influence the final sentence. That was the reason of some cases lasting for years, as Werbőczy himself noted: “some trials could have been prolonged longer than a human life”.¹⁷

But there were also many objective reasons for such adjournments, or subjective ones belonging to the procedural strategies the advocates probably set to optimizing the way to gain their judiciary battle.

According to the judiciary procedures I have analyzed, two were the most frequent objective reasons in causing adjournments: death and leaving for war. Death of someone involved in a trial automatically postponed the verdict till another one substituted the dead person and went on with the trial, or the trial quashed with the definitive disappearance of one of the parties in the trial. For instance, in 1381, in front of the royal court, Ladislau of Omor’s widow sued at law Nicolas, ban Benedict Himfi’s son, for a debt of 10 marks.¹⁸ Nicolas Himfi’s early death didn’t repeal the debt; that one was attributed to his surviving mother and the claimant went to law against that one in front of queen Mary’s court, in February 1385.¹⁹ The verdict claimed the debtor to pay back the debt up to St. George’s Day; if not, the debt would have been doubled.

The family of Omor simultaneously had to face many other problems: Bartholomew, the unique son of Ladislau of Omor, was involved in a law suit, in 1383, against two towny men from Caşovia (Hanko and his son, Michael) who unfairly had occupied two possessions in Caraş County (*Scederyes* and *Zenthandras*); queen Mary required the trial would be in front of the royal Court. Death of Bartholomew and Hanko made the trial last with more adjournments and the defendant was consecutively obliged to pay 3, 9, and 21 marks for default. Caterina, Bartholomew’s sister, married to John of Bereczou (Beregsău) the time being, resumed the trial and sent the advocate in front of the royal Court, with three papers of privileges, from 1329, 1362, and 1379, proving so that her grandfather and her father (Gáll and Ladislau of Omor) had bought the named domains. The defendant (Michael) couldn’t present any proving paper and so the court passed in favor of Caterina to keep the familial properies, a sentence that the defendant never contested.²⁰

In the case of a litigate between the widow of Peter Himfi and Stephen of

¹⁷ Martinus Georgius Kovachich, ed., *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati* (Pesta, 1799), 158 – it tells about a case that dragged on for more than 60 years in Slavonia, over a property dispute; M. Rady, “Justice delayed? Litigation and dispute settlement in fifteenth-century Hungary,” *Central Europe* 2, no. 1 (2004): 3–5.

¹⁸ Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 1196.

¹⁹ Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 1235.

²⁰ Pesty, *Krassó*, 196, no. 128.

Gherteniş, in 1380, the adjournment was a consequence of the judge death. The trial in front of the court of the Young Elizabeth was postponed from St. George to Archangel Michael redletter day.²¹ But the case was once again adjourned by king Louis I, following the death of Jacob, judge of the royal Court. Prorogation was set for the next year (1381) redletter day of St. George, in charge of the next judge of the royal Curia.²²

Leaving for war of the parties might caused many adjournments as the military conflicts were frequently present in the external politics of the Magyar mediæval kingdom. Being asked to join the royal army, for the obligations they got by nobilizing, made the noblemen's ladies to wait for their coming back (if coming) to finalize former litigations. Stephen Himfi of Remete benefited in February 1392²³ of such an adjournment for another late period as he was in the king's service: *in nostris specialibus servitiis in confinibus regni Rascie contra Turkos nostri et regni nostri emulos necessariis existat occupatus*. Two adjournments at least are known so in the litigations of Stephen Himfi with his collateral relationship, Benedict Himfi's widow and her grandchildren.²⁴ Another case involved Jacob Chep of Gherteniş accused for murdering a royal serf in unknown circumstances. He was sent in front of the court of Timiş county. But for taking part into the royal campaign in Bosnia, in 1415, Pipo of Ozora, count of Timiş, wrote a letter to adjourn the murder trial answering so to Jacob's wife, Caterina's request.²⁵ The nobleman died unfortunately during the battle and I might suppose that the trial stopped without being transferred on his widow, the more so as it was about a royal serf (depending on the central authority), not about one from a nobiliary estate. It is notable that once coming back from Bosnia in Timişoara (1417), the famous count let the county authorities know that he had taken under his wing the deceased's widow and daughter²⁶; hardly to imagine that the trial could have continued under those circumstances.

Caterina, Peter of Gyond's widow, probably waited longer than two years to get into possession of the filial quarter from her parents's fortune, because Stanislav of Recaş (who had to pay the debt back) was solicited by Pipo of Ozora to take part into the campaign against the Hussites (*contra sceleratissimos*

²¹ DRH-C, vol. XV, S. Andea, L. Gross, V. Pervain, eds. (Bucureşti, 2006), 753, no. 480.

²² Pesty, *Oklevelek*, 139, no. 88.

²³ Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 1409.

²⁴ December 3, 1393: Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 1440; May 31, 1394: Pesty, *Oklevelek*, 240, no. 139.

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai levéltár, Arkanum Adatbázis Kft., 53889 (hereafter DL).

²⁶ Pesty, *Oklevelek*, 535, no. 336; Boldea, "Două destine feminine," 29–30.

Huszitas) in 1420–1421, joining the royal army. Thus, only in 1422 bishop Dose of Cenad and other members of the Chapter court regulated that matter of inheritance for Caterina and her children, Ladislau and Elizabeth.²⁷ It is interesting to note that from the very beginning, the filial quarter was converted from money into enough large number of cattle and Stanislav, being in battle, couldn't give them to Caterina, as the priest of Recaș, his representative, would confess. Once coming back from the battle, Stanislav agreeded a new solution, namely to give her 6 new forints besides the cattle, for the trial long lasting.

Another case of interest was the litigate between the couple of Anne of Ghertenîș and Emeric Himfi with Anne's relatives, since 1423, for abusive using of Anne's shares she had gotten following a familial agreement. Initially, Anne and Emeric went together to the court, even to Buda or Lipova, where the royal Curia met in 1426²⁸; in 1428, Emeric was solicited by Sigismund of Luxembourg to take part in the great anti-Ottoman campaign along the Danube front²⁹, so Anne was obliged to continue alone the trial, assisted only by her advocates. In the absence of the final sentence, I cannot note the length of the case, but only the last adjournment, in February 1430.³⁰

Lady Anych, John of Feyereghaz's wife, is found in a similar situation during 1446, together with Valentin of Feyereghaz and others of her kinsfolk, in a litigation with Stephen and John of Szer accused for abusive using of some familial properties. The trial came to Palatine court but was repetitively adjourned, John Hunyad himself asking the Palatine, the royal Curia judge and other courts to adjourn all the trials of Stephen of Szer as that one joined his army, against the enemies of the kingdom.³¹

I might assess that adjournments caused by subjective reasons were much more numerous under the circumstances of certain real battles in courts, both for finding the truth out or evading unfavorable final sentences. We can imagine that not any case was set on irrefutable evidence; that the testimonies could have been unconcludent; the investigation on site wasn't a solid one or did not have the expected results for having been confronted with many impediments, or that the advocates' capability was a disappointing one. Finally, one or the other

²⁷ Pesty, *Oklevelek*, 574, no. 370.

²⁸ Pesty, *Oklevelek*, 596, 599, no. 390, 392.

²⁹ Costin Feneșan, *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea. Documente și extrase* (Timișoara: Cosmopolitan Art, 2015), 135–136; DL 54614.

³⁰ DL 54694.

³¹ Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek. Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. II (1430–1470), L. Magina, A. Magina, eds. (Cluj-Napoca: Mega, 2014), 159, 167, 169, 170, 172, no. 125, 134, 136, 137, 140.

involved parts decided frequently not to go to court within the time limit. So, there were lots of reasons that disturbed the law working and produced repetitive adjournments.

The most frequent situation was perhaps that of failure to appear within the limit time set by the court, the accused's option regulary, in order to obtain favorable proofs or to avoid their sentencing. Dimitrie Chulak's widow was in such a situation in 1364, in a law suit against the noblemen of the family of Posa of Szer, concerning the right of possession on *Tofaya* estate, Arad county. For being absent at the time set by Stephen Bebek, judge of royal Curia, that one sent her a new letter menacing her with sentencing if she wouldn't be present at a future convening.³² The same was the case of Elizabeth, Philip of Buldre's daughter, who carried on a law suit with Andrew Chep of Gherteniş for certain owning questions in Torontal county. After investigations in three courts of the county and a fine of 9 marks she had been given, the Chapter of Titel issued in May 30, 1381, at the request of the judge of the royal Curia, Nicolas Szécsi, an ultimatum letter to ask her to comply with previous (unspecified) decisions; if not she would receive an adverse irrevocable verdict.³³

Nicolas Himfi's wife and daughters were also in a critical condition in the law suit with the heirs of the family, both to get back the dower, the marriage gifts and the filial quarter (between 1387–1390)³⁴, and for a series of familial papers concerning the property her brother had committed to the trust of Nicolas the widow of whom refused to give back to the heirs, namely the legal heirs (between 1387 and 1393).³⁵ Both the trials registered many adjournments either for the absence of the women in front of the court or of Stephen of Remete, involved in that trial, but who went to war meanwhile.

Other adjournments were caused by the owning papers that the courts demanded so that the right of property should have been precisely set. Caterina, Ladislau of Omor's daughter, waited for two years (since 1388 till 1390) the sentence of the judge of the royal Curia in her dispute with a named Michael, a towny man from Caşovia, as that one prolonged his obligation to present in front of the court the papers to prove his self-styled right of property on some estates in Caraş County, former properties of Caterina's family. The verdict favoured finally Caterina as her advocate brought clear papers on her right of property, the opponent being sentenced to pay some fines for absence and lost of the trial.³⁶ A similar adjournment was set by the dean of Cenad bishopric in

³² Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 883.

³³ Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 568.

³⁴ Boldea, "In sedes judiciaria (II)," 398–399, 402.

³⁵ *Ibid.*, 413.

³⁶ Pesty, *Krassó*, 196, no. 128.

the spring time of 1403, in the litigation between some ladies and Andrew of Thempes, on the right of property on half of *Feyereghaz* estate (Arad County).³⁷

Litigations concerning induction also generated adjournments for the impediments produced by one of the involved parts. For instance, Farkas of Teyed's widow opposed in June 1385, by the medium of her advocate, Thomas of Kwbia, to the Palatine's representative that magister Stephen, son of Posa of Szer, should take as collateral half of *Teyed* possession, a former possession of her departed husband, as more as that one was contiguous toward west with other magister's properties; she presumed that that one tried to extend his ownership over a large part of the estate to the detriment of the widow.³⁸ The case had to be re-debated in 15 days in front of the Palatine. Clara, Stephen Sartoris daughter, also carried an interesting and resolute juridical battle at the end of 1390 when, following a royal command, Cenad Chaptre had to institute her on *Dyakowich* estate, Caraş County, a property her father had been given by king Louis I.³⁹ That investiture brought certain local people's opposition three times, but those ones refused to go to court, probably for lacking the necessary proving papers. It is notable that lady Clara presented nor less than 6 diplomas of privileges issued by the royal authorities and by Cenad, Arad and Veszprém Chapters, and so she had taken possession following the royal disposal.

Ladislau of Hunedoara/Ladislaus Hunyadi asked in September 1451 the authorities of Timiş County to adjourn the trial of knez Jacob, former serf of Julianne, John Salay's wife, till his father, John Hunyadi, come back from the Upper Parts of the kingdom.⁴⁰ The object of the litigation is not noted down but that invocation of the former count of Timiş, governor of Hungary at the time, could had its importance.

Transfer of cases. Transferring the cases from a court to another one, regularly from an inferior one (local) to the superior courts (central) is also an aspect that results from the analysis of the papers concerning the female presence in front of the courts. They would have happened certain cases of such a nature I presume, in spite of difficulties the noble ladies had confronted with for financial and moving reasons, more present than in the case of males. But, as in other many situations, such problems might have been negligible when speaking about the noble ladies from the Banat reach families. If necessary, those ladies could appeal to superior courts in the kingdom and certainly they

³⁷ Pesty, *Oklevelek*, 328, no. 197.

³⁸ Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 1242, 1245.

³⁹ Pesty, *Krassó*, 210, no. 131.

⁴⁰ DL 55492.

requested sometimes that their cases be transferred.⁴¹ Two were the situations I identified in the analyzed papers: either the county court (normally set up from the viscount and nobiliary judges) recommended the discontented part to directly appeal to the count's judgement, or some trials were transferred from county or chapter courts to the central ones. So, in the summer of 1424, Mayos of Orozapati accused Caterina, widow of Jacob Chep of Gherteniş, for a prejudice representing the equivalent of 8 oxern. Even if oaths related to that woman's innocence were produced during the trial, finally the court of Timiş county recommended the widow to appeal to count Pipo of Ozora in Timișoara.⁴² Ten years later, in 1435, her daughter, Anne of Gherteniş (Emeric Himfi's widow) was accused for failing to pay the tax to the royal fisc (*lucrum camerae regalis*) for *Zazinfalva* estate, even if one of her clerks stated that she had did it. The case was transferred to the count of Timiş as the local judge hadn't come in front of the court to swear in the matter.⁴³

More problems were generated by the litigations that the local courts couldn't solve for various reasons and had to be transferred to the central courts. For instance, in 1405, an apparent ordinar trial, between Jacob Chep of Gherteniş and his sister-in-law, Dorothy, Nicolas Chep's wife, went to the royal court with the king's approuval, as Jacob complained on the jurimen's bias. Sigismund of Luxembourg solicited the court of Caraș County either to call honest jurimen so that Jacob agreed their sentence, or to transfer the case to the royal court.⁴⁴ For less clear reasons, the court of Timiş county transferred, in January 1445, the litigation between the wife of Thomas of Holod and the wife of Peter Pestesy to the royal Curia.⁴⁵ One year later, in August 1446, vice-castellans of Timișoara accused of theft Osvold of Bel's widow and two of her serfs; the court of Timiş County transferred the case to the royal Curia, probably for untouching a viable solution.⁴⁶

Taking of the oath. Regularly, the oath of the parts involved in a trial or only of one of them was taken by the end of the trial, after the investigation ending and they got a general picture on the case.⁴⁷ The ecclesiatic settlements (chapters,

⁴¹ Martyn Rady, "Judicial organization and decision making in old Hungary," *Slavonic and East European Review* 90, 3 (2012): 464–465.

⁴² Pesty, *Oklevelek*, 582, no. 376.

⁴³ Livia Magina, "Câteva documente privind judele sătesc în Banat (secolele XIV–XV)," *Banatica* 19 (2009): 37.

⁴⁴ Pesty, *Krassó*, 248, no. 163.

⁴⁵ Zoltan Iusztin, *Politică și administrație în Banatul medieval (sec. XIV–XV)* (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2018), 186.

⁴⁶ *Ibid.*, 187.

⁴⁷ Rady, *Cusomary Law*, 130–131.

convents, and chapels) were solicited to help together with the secular authorities the judiciary process, in some of its components: taking of the oath and the so-called “judgement of God” (the ordeals), the results of which must be written down and certified by them.⁴⁸ In the trials with female involving there were only few cases the ladies were asked to take of the oath, but it is rather due to the lack of documents or to the aleatory way to write down, not a reason for the rarity of the procedure. None of the studied papers refers to use of the ordeals upon the accused women, as more as I can identify no case of major felonies (infanticide, betrayal, witchcraft, adultery, incest, bigamy, ravishment, violation, etc.). Such a fact doesn’t prove the absence of such cases, but the lack of documents to have recorded them. Some cases where the reason of taking of the oath by the noble ladies is a sure one would be presented further. An interesting but surely not a singular case came in front of the Palatines meeting, chaired by Palatine Nicolas Kont between in July 22–30⁴⁹, 1364, nearby Șemlacu Mare⁵⁰, a reunion of the nobiliary community of Caraș County. It is about the litigation between Petheu of Farkasfalva and his sister-in-law, Clara, widow of his brother Farkas. She was accused for taking with her money and goods when had left his former husband’s home to marry to John of Teyed, and so she caused his brother-in-law a damage of 60 marks. Thomas of Bayton, the lady’s advocate, rejected the complain and declared *quod ipsa domina Clarra in totali premissa actione et acquisitione ipsius Petheu innocens esset penitus et immunis*. The complaint couldn’t bring any proof concerning Clara’s guilt and so the court decided that “the noble lady Clara should personally swore within the future octaves of Michael Archangel, in her own name, in the church of St. Vergin, built in the village of Gay, in front of the man of testimony from Titel Church Chaptre, that she is totally innocent and untouched by the above denunciation and accusing brought to her by the named Petheu”. That oath would be part of a letter written within the named Chaptre and the parts would be obliged to bring that letter in front of Palatine court within the octaves dedicated to St. Martin the Confessor.⁵¹

⁴⁸ Francisc Pall, “Contribuții la problema locurilor de adeverire din Transilvania medievală (sec. XIII–XV),” *Studii și materiale de istorie medie* II (1957): 393; Susana Andea, “Actul scris și valoarea lui probatorie în practica judiciară din Transilvania (sec. XIII–XIV),” *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu Cluj-Napoca* LIII (2014): 205.

⁴⁹ Susana Andea, *Congregații palatinală și voievodale (sec. XIII–XIV)/ Palatine’s and Voivodal Congregations (13th–14th Centuries)* (Cluj-Napoca: Argonaut, Mega, 2013), 130–131.

⁵⁰ It is known today that the court seat of the Caraș county was active at *Mezeusompylo* (Șemlacu Mare), next to the church dedicated to King Saint Stephen (*Iuxta ecclesiam beati Stephanio regis*). Elek Szaszko, “Behind the archontology of Krassó county (remarks on the personnel and the operation of the county authorities in Krassó,” *Banatica* 26/II (2016): 151.

⁵¹ *DRH-C*, vol. XII, A. Răduțiu, V. Pervain, S. Belu, I. Dani, M. Wolf, eds. (București, 1985), 306, no. 301.

A rather grave charge came on Caterina, widow of Jacob Chep of Ghertenis, accused for a damage of 200 new forints, produced by one of her serfs from *Beldre* estate, but with her knowledge, to some *hospes* from Zemun; the women's advocate rejected the charge in front of the court of Torontal County, in January 27, 1421.⁵² He declared that the incriminated serf had left the lady, with her approval, so that Caterina couldn't have been held accountable for what that man had done. As the complaints couldn't bring witnesses or papers in their support, the court asked the widow to exculpate herself by taking of the oath (*se expurgavit et sacramentum deposuit ut debeat*).

In the spring time of 1437, another noble lady had to take of the oath following a sentence of the court of Timiș county. It seems that in the circumstances of frequent Ottoman invasions, some evildoers stole the beehives of Ladislau Himfi's widow, and brought them to the village of *Vazylom*, property of John of Bârzava, and that one refused to give them back. The widow had to straighten her complain by taking of the oath in front of some witnesses.

Verdicts. I might note the relativity of the present approach by remembering that only 19 cases from the about 90 I have analyzed, ended with a verdict. Obviously, the relativity of such a number arises from the few preserved documents till nowadays. More than this, I cannot say that I had acces to all the disponible papers, the present work being not an exhaustive analysis. Thirdly, it is more then possible that certain cases lasted up to parts' disappearance, or the trials amiable quashing by the parts agreement, and so they did not arrive to final verdicts. To pass a value judgement under such circumstances would be a venturesome action. But we might note that from those 19 cases, only 3 ended with the ladies sentencing, the other 16 being in their favour. Referring to the juridic role the women played in law suits, 42 were plaintiffs and in 24 trials, they were defendants. This is an enough suggestive report to show the women's disponibility and possibility to defend their interests in front of local or central courts. But all the ciphers are nothing more than primary statistics. The content of these verdicts is more interesting to showing us the nature of litigations which brought the noble ladies in front of the courts, who were their opponents, the way they come to courts or were represented there, and what they got or lost after the trials.

I may note that mainly the disputes on the right of lands possession were favorable to the noble ladies. Obviously, what they brought for proofs made them win the lawsuits – proving documents or testimonies – even if they

⁵² Adrian Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului al XV-lea," *Banatica* 22 (2012): 65, doc. V.

faced to important opponents: the archbishop of Strigoniú (1338), a family of Wallachian boyars protected by king Louis I (1359) or the royal fisc (1404). The right on the filial quarter was perhaps the most elementary right the women won in courts. *Quarta puellaris*, converted sometimes in lands, was contested or denied and the litigates were frequently solved only by the central courts. The stronger reason in such cases came from the risk that the noble ladies would lose the noble position once they lost the male protection or the minimal living conditions providing by some land properties. In the absence of a protective family, the church and the royal authority interfered in the lawsuits to give them protection. Anne (Dimitrie of Gabya's widow) and Clara, her daughter, in a litigate with venerable Chanadinus, bishop of Strigoniú, benefitted of the ecclesiastic and royal goodwill. They disputed the right of property on half of *Beez* possession and *Palaterde* forest, both of them on the Mureş banks, Cenad County.⁵³ The king's favourable verdict, in the presence of the barons, set on the privilege diplomas from 1329 and 1332 issued by Arad and Cenad Chaptres, concerning those women's right of property on those lands of 50 marks; the women had been given the lands by the bishop of Cenad as filial quarter and wedding gifts and so the women succeeded to keep their nobiliary state. The other half of those properties had been given to the nephews of the bishop of Strigoniú and that was, I presume, the reason for that one to force the whole property taking over, probably availing himself of his social and ecclesiastic position. The royal sentence seems to have been a compromise so that the two involved parts be satisfied: the noble ladies could keep a half of *Beez* estate, including the right of patronage of the stone church St. John the Evangelist, but renounced to half of *Palaterde* forest in favour of Chanadinus' family in chance of 25 marks of Buda.

Another king, Sigismund of Luxembourg, pronounced another favourable sentence, in the summer of 1404, in the case of Anne, daughter of the deceased nobleman Neagu of Reçaş, married to a common man, Stephen Twrwk. It seems that the marriage had run counter to the familial will, and Anne was disinherited by her father and that was the way through which Anne and her descendants would lose their nobiliary state. As the unique heir of the family, Anne's nephew, was still minor at the time, the king himself took the case and ordered that Anne would be given a quarter of the estates of Reçaş, Morsina, and Icuş (Timiş County) and the due villages as proper land shares. The verdict was applied after a couple of months by the viscount of Timiş, who made a rigorous limitation of those properties on that occasion.⁵⁴ Some decades after, in 1470, a new royal sentence confirmed Anne's female descendants the right of

⁵³ August 5, 1338: Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 290.

⁵⁴ Pesty, *Oklevelek*, 337, no. 204.

property on the quarter she had got in 1404–1405, a sign of the perenity of such royal privileges, undoubtedly.⁵⁵

The most numerous cases, perhaps, refer to the women who got their filial or matrimonial rights in disputes with their own family or the in-law one. Nicolas Himfi's widow and daughters generated a very complex case in partition of Himfi's estate; the trial began in 1387 in front of the royal court.⁵⁶ Both Helen (Nicolas Himfi's widow) and her daughters Caterina and Margaret requested the dowry and marriage gifts (in the widow's case) and the filial quarter (in the case of her daughters). Andrew Dancs of Macedonia, Caterina's husband, a well-regarded nobleman in the king's company at the time, supported the ladies in the lawsuit. After lots of adjournments, abuses and costs, Cenad Chapter applied the royal verdict in 1390, and so Helen was re-given the dowry and marriage gifts of 25 marks, while Margaret, her unmarried daughter, received a quarter of his father's estate to use them till her marriage.⁵⁷ Caterina, the other daughter who was yet married, probably had got her shares when married. In spite of the favorable verdict, for their absences in front of the courts and abusive using of the former properties during the lasting trial, Helen was obliged to pay 12 marks for the trial costs.

The verdict in the dispute between Caterina, widow of Peter of Gyond (in her own name and in the name of her children, Ladislau and Elizabeth) and her relative Stanislav of Rečas, on the filial quarter converted in 14 cattle, issued in March 1422 in the front of Cenad Chapter, chaired by bishop Dose of Cenad. The widow complained on the procrastination of that obligation, but Stanislav motivated, by the medium of his advocate, that he had been at war during that period, together with the count of Timiș. Finally, the widow was given back the cattle and a compensation of 6 forints for the damages she had endured.⁵⁸

Caterina and Anne Chep of Gherteniș, following an agreement with their relative, Andrew Chep of Gherteniș, got their rights through the verdict of the court of Caraș County, in May 1424. Caterina was given back her dowry and marriage gifts at her wedding to Jacob Chep, while her daughter was given the filial quarter consisting in lands.⁵⁹

Another case of interest on the right of the filial quarter might be the litigation between Mark of Ikus and his sisters Kacho, Elizabeth, and Caterina and the four noblemen, Stanislav, Carapaciu, Ladislau, and Nicolas, concerning

⁵⁵ Ligia Boldea, *Nobili și demnitari ai Banatului montan medieval și premodern. Studii istorice* (Cluj-Napoca: Mega, 2023), 290–291.

⁵⁶ Pesty, *Oklevelek*, 154, no. 96.

⁵⁷ Pesty, *Oklevelek*, 191, no. 118.

⁵⁸ Pesty, *Oklevelek*, 574, no. 370.

⁵⁹ Pesty, *Krassó*, 305, no. 212.

the right of property on *Olykus* estate, in front of the royal Curia, in 1368. The royal judge Stephen Bebek's verdict set mainly on an older paper, from 1288, according to which that estate had been given as filial right to some noble ladies, antecessors of Mark of Ikus. So, he and his sisters kept hereinafter the right of possession.⁶⁰

A series of favourable verdicts concerned the right of lands owning, some of the ladies were given in other circumstances than by *quarta puellaris*. It is about properties they were given either by paternal or maternal wills or properties individually purchased by some noble persons, not being part of familial avitic properties. So, Caterina, daughter of Ladislau of Omor, got in 1390, in the royal Court, the right to keep the estates of *Scederyes* and *Zenthandras* (Caraş County) after his brother death (the unic heir) as they had been purchased by his grandfather and father.⁶¹ The same court confirmed in the same year the owning right of Clara (Stephen Sartoris' daughter) on *Dyakowch* estate (Caraş County), on the basis of a donation of Louis I to her father, in spite of some local people's impediments.⁶² A paper of Nicolas Csaki, count of Timiş, confirmed in 1402 the right of the widow of Stephen of Feldes on a half of Laurence of Chorna's fortune, her deceased son, who had amiably shared *Chorna* estate (Timiş County), in 1393, with Briccio of Chorna, a relative of him, probably. After the two owners death, the property was put in a disinheritance status, so the count decided to allow the widow keeping a share of it (not to lose such of source of living and her status of a noble lady), on the reason that she owned the estate together with her son, as a co-owner.⁶³

The women's right of property was strictly dependent on the papers of property, confirmed by the law courts. Getting and keeping such papers were crucial for every owners and especially for the ladies the right of whom was probably the most contested by the noble male opponents. Palatine Nicolas of Gara gave the verdict in such a case in 1382, in the litigate between the widow of Thomas of Thelegdi and Ladislau, son of Teteus, concerning the inheritance papers on the estates of *Akach* and *Zenthmiklos* (Cenad County); those estates naturally had to be in the widow's possession, but they had got in the hand of the defendant in certain circumstances. The defendant presented, at Palatine's request, a privilege diploma issued by Charles Robert in July 3, 1334, proving the widow's right of property on the two estates. The court decided that the royal diploma be transcribed and given to Ladislau Magnus, the widow's advocate.⁶⁴

⁶⁰ DRH-C, XIII, 483, 527, no. 318, 336.

⁶¹ Pesty, *Krassó*, 196, no. 128.

⁶² Pesty, *Krassó*, 210, no. 131.

⁶³ Pesty, *Oklevelek*, 232, 326, no. 136, 194.

⁶⁴ Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 1212.

Not a few might have been the cases of the ladies' properties devastating by their neighbours or by other noblemen. Probably the damaged ladies didn't have the possibility to claim every case or, if they did, they didn't win facing powerful and more influent male opponents. However, I have identified a particular case, both for the law court and the gravity of the facts in law, with an extremely severe verdict for the accused at first instance. It seems that around 1398 some members of the family of Chep of Gherteniş produced lots of damages in Anych's estate, Torontal County; the noble lady was Benedict of Lelye's wife. The damages together, probably, with other aggressions were so large that *in specialis presentia regia*, under the great chancellor rule, the evildoers were sentenced to death and to seizure of fortune, at first instance. After the defendants' brother, Jacob Chep of Gherteniş, interceding in his brothers' favour, the verdict was changed, the defendants could live and the family could keep their fortune; the Cheps promised in change to pay 350 forints in new coin for the damages, a value that temporary was guaranteed with shares of *Beuldre* estate (Torontal County).⁶⁵

It is of interest the verdict in a case of homicide, Jacob of Szenthgyurgh being the murder victim. John, son of Mayus of Oszlar, murdered Jacob in 1387⁶⁶, by forcibly entering his estate and setting him on fire, in his own house. Hardly to say which were the first approaches made by the victims descendants, if they appealed the county court and were dissapointed after. They possibly did it, but unsuccessfully. Only in 1399, *in congregatione generali universitatis Nobilium dictorum Temesiensis et Crassouiensis comitatum*, in Timișoara, the victim's children, clerk Nicolas and his sisters, Caterina and Matho, requested justice for their father death (*satisfactionem et recompensam*).⁶⁷ By the medium of more noblemen, finally they arrived to an agreement: John of Oszlar committed himself to pay 60 marks, in three parts, to the family, guaranteed with *Keer* estate which had to turn to the family if John couldn't pay for murdering Jacob. The accuser encroached upon the agreement, not surprisingly perhaps, as one year later, in 1400, John of Oszlar claimed in front of the royal Curia that the victim's children abusively asked him to pay over money although they were given the proper amount, a fact that the court of Timiș County also established.⁶⁸

I have met a case where the noble lady got a favourable verdict, the defendant being sentenced by a first low court and forgiven by a superior one. Benedict

⁶⁵ Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/2 (Budae, 1834), 590–591.

⁶⁶ Elek Szaszko, "The viceban, the noble judges and 'the traitor' (The biographies of the Oszlári and the Porazfalvi families)," *Banatica* 28 (2018): 423–424.

⁶⁷ Bárány, *Temes*, Annex, 41.

⁶⁸ DL 42753.

Himfi's widow (also representing her grandchildren) for instance, was in such a situation in the litigation with Stephen Himfi of Remete, her nephew in-law, in the winter of 1388. The Palatine court sentenced Stephen (unfortunately, the paper didn't note the accusations or the punishment he had got), but that one probably appealed to a superior court, so that Queen Mary herself would forgive him for his possessions and goods, as long as he settled the pecuniary situation with the opponents.⁶⁹

I hope that the certain judiciary procedures and the real cases I have presented would fulfill the landscape of the female presence in front of the law courts in the medieval Banat. I haven't aim to realize an exhaustive investigation, a difficile one in fact, in the circumstances of a fluent, incert documentary fund. I have considered of interest to present, on the basis of the data I could accessed, the impediments the noble ladies had to face during a trial, and also the defferent solutions they found. In conclusion, the image of the noble women within the medieval society might be shaded without exaggerating their status, as their taking part in law reflect numerous aspects of their part within the society, less marginal than they believed before. The women did not hesitate to ask justice in local or central courts, personally or by the medium of advocates, when their legal rights were encroached upon – the right of land property being the most frequently appealed. So, we could contemplate a social much better framed picture, with a more active integration of the female profile in the ambient of medieval law courts in front of which women were not accidental but enough common presences.

PROCEDURI JUDICIARE ÎN PROCESELE CU PARTICIPARE FEMININĂ DIN BANATULUI MEDIEVAL

Rezumat

Prezentul articol intenționează să finalizeze un ciclu de studii dedicate prezenței femeilor nobile din comitatele Banatului medieval în fața instanțelor de judecată centrale sau locale. Ne-am focalizat cercetarea asupra veacului al XIV-lea și a primei jumătăți a secolului al XV-lea deoarece, din motive obiective, odată cu proliferarea exponențială a actelor de cancelarie, prezența femeii, cu precădere nobile, începe să se facă simțită în documente suficient de mult pentru a se putea contura anumite ipostaze, care considerăm că pot fi extrapolate la nivelul societății medievale în ansamblul său. Accesul femeilor nobile la actul de justiție a derivat din statutul lor juridic, din dreptul lor de stăpânire funciară, care le-a conferit personalitate juridică, dar a și creat adeseori probleme atunci când a intrat în coliziune

⁶⁹ Fekete Nagy, *Temesi bánság*, 1329.

cu tradiționalul drept patrimonial masculin. Am putut constata că ele au urmat aceleași rigori judiciare impuse de sistemul juridic al regatului maghiar, bazat pe cutumă și oralitate, cu atât mai mult cu cât a existat și în epoca medievală o preocupare de a se conferi femeii o anumită protecție juridică, chiar dacă ea se situa pe o poziție de inferioritate, fiind considerată mai puțin capabilă să își controleze viața și să își administreze bunurile. În pofida unor reale limitări sociale și juridice, femeile nobile au avut acces în sedriile centrale sau locale ale regatului maghiar, neezitând să poarte procese atunci când interesele sau drepturile lor au fost lezate. În materialul de față am încercat să abordăm câteva probleme legate de o serie de proceduri judiciare care au influențat mersul justiției și au impietat uneori asupra proceselor în care femeile au fost implicate. Este vorba de cauzele care au influențat durata unor procese, de disconfortul unor amânări repetate, de cazurile în care anumite procese au fost strămutate de la o instanță inferioară la una superioară, de procedura depunerii jurământului, totul culminând cu sentințele finale, în mod regretabil foarte puține păstrate până astăzi.

TESTAMENTUL ÎNTRE MÂNTUIREA SUFLETULUI ȘI DISPUTELE SUCCESORALE. *ULTIMA* *VOLUNTAS* A LUI NICOLAE SENIOR DE OCNA SIBIULUI ȘI A FIICEI SALE MAGDALENA

*Maria Frînc**

Cuvinte-cheie: testament, dispute succesorale, proces, drept de moștenire, nobil

Keywords: will, succession disputes, trial, right of inheritance, nobleman

Ultima dorință rostită pe patul de moarte sau în momente în care viața este pusă în pericol reprezintă o practică întâlnită începând cu societățile antice și până în zilele noastre. Dorința, exprimată inițial oral, în prezența unor martori este mai apoi scrisă pentru ca cele rostite să nu fie date uitării. Ultima dorință privește în special împărțirea averii testatorului. Pentru ca actul întocmit să fie legal, devoluțiunea bunurilor trebuia făcută conform normelor în vigoare, din spațiul și timpul elaborării documentului. Testamentul este, prin urmare, un act cu valoare juridică al cărui obiect principal constă în averea testatorului, divizată cu scopul asigurării odihnei veșnice pentru cel plecat din această lume și a bunei conviețuiri pentru cei care rămân. Actul testamentar este un document cu largă răspândire în spațiu și timp asupra căruia și-au aplecat atenția juriști, istorici, sociologi, începând cu secolul al XIX-lea. Dispozițiile legale care reglementează întocmirea unui testament, structura scrisorii, persoana care testează și oamenii sau instituțiile pentru care se face donația, bunurile acordate, martorii sunt câteva din aspectele care au condus spre analize de istorie socială, juridică, economică, sociologică. Informații privind scopul întocmirii testamentului au fost valorificate în studii referitoare la religiozitate, pioșenie, a vieții de zi cu zi în perioada medievală. Momentul și etapele întocmirii documentului au fost analizate de cercetători din perspectiva oralității și scrișului în Evul Mediu sau a interpretării testamentului ca un act matrimonial.

* Institutul de Istorie “George Barițiu” al Academiei Române – filiala Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14; TRANS.SCRIPT – Centrul de Diplomatie și Paleografie Documentară Medievală din cadrul Universității “Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: maria.frinc@acad-cj.ro; maria.frinc@ubbcluj.ro

Testamentul este izvorul de informație și pentru preocupările istoricilor privind cultura materială. Bunurile mobile donate sunt obiectul de studiu al acestor cercetări care aduc un plus de cunoaștere descoperirilor arheologice. Martorii și beneficiarii testamentari au fost analizați atât din punct de vedere juridic, cât și istoric și sociologic, conducând la studii de istorie socială, demografică etc. Întocmit îndeosebi în momentele critice ale existenței umane care sugerează sfârșitul acesteia, testamentul este o sursă importantă de cercetare și în domeniul sociologiei prin analiza atitudinii omului în fața morții. Cu o privire asupra bibliografiei tematice, selectivă în cadrul prezentului studiu, se poate observa preocuparea continuă a cercetătorilor și interpretarea din diverse perspective a acestei surse documentare.¹

¹ Zoran Ladić, *Last will: passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas* (Zagreb: Srednja Europa, 2012); Steven Epstein, *Wills and wealth in medieval Genoa, 1150–1250* (Cambridge: Harvard University Press, 1984); Jakub Wymułek, ed., *History of Wills, Testators and Their Families in Late Medieval Krakow* (Brill, 2021); Urszula Sowina, “Testaments of the Burghers from Sieradz 1500–1538,” *Acta Poloniae Historica* 67 (1993): 47–78; Łukasz Gołaszewski, “Making Last Wills in the Town of Knyszyn During the 16th Century. The Burgers of Knyszyn in the Light of Their Last Wills,” *Legal-Historical Trends and Perspectives VI* (Praha: Leges, 2021): 34–51; Tomasz Zwiazek, “The Will, the Mill and the Town. Prolegomena to the Functioning of the Miller Family in the Late Medieval Town,” in Christoph Mielzarek, Christian Zschieschang, eds., *Usus aquarum. Interdisziplinäre Studien zur Nutzung und Bedeutung von Gewässern im Mittelalter* (Köln: Böhlau Verlag GmbH & Cie, 2019), 71–86; Jakub Wymułek, “Wills as Testimony of Marriage Contracts in Late Medieval Krakow,” in Peter Andersen, Kirsi Salonen, Helle Møller Sigh, Helle Vogt (Copenhagen: DJØF, 2012), 187–197; Anna Bellavitis, “Dowries, last wills and evidence through orality. For a material culture of life and death in 16th- century Venice,” *Mélanges de l’École française de Rome. Moyen Âge* 135–1 (2023), <https://journals.openedition.org/mefrm/11730>, accesat în 11.07.2024; Katalin Szende, “From Mother to Daughter, from Father to Son? Inheritance of Movables in Late Medieval Pressburg,” in Finn-Einar Eliassen, Katalin Szende, eds., *Generations in Towns: Succession and Success in Pre-Industrial Urban Societies* (Uk: Cambridge Scholars Publishing, 2009), 44–75; Katalin Szende, “Testaments and Testimonies. Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary,” *CEU Medievalia*, 3. *Oral History of the Middle Ages. The spoken Word in Context* (Krems, Budapest, 2001): 49–66; Ildikó Horn, “Testamentele maghiare din Transilvania premodernă,” *Caiete de antropologie istorică*, anul III, nr. 1–2 (5–6), ianuarie-decembrie (2004): 107–118; Ciprian Firea, “Last Wills of Transylvanian Saxon Parish Priest on the Eve of the Reformation (ca. 1500–1580),” in Ulrich A. Wien, ed., *Common Man, Society and Religion in the 16th century/ Gemeiner Mann, Gesellschaft und Religion im 16. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co., 2021), 191–202; Mária Lupescu Makó, “Spoken and Written Words in Testaments: Orality and Literacy in Last Wills of Medieval Transylvanian Burghers,” in Marco Mostert, Anna Adamska eds., *Uses of the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II., Utrecht Studies in Medieval Literacy*, 28 (Turnhout: Brepols, 2014), 271–297; Mária Lupescu Makó, “Considerații privind testamentele nobiliare din Transilvania la sfârșitul Evului Mediu,” *Acta Musei Napocensis* 39–40 (2005): 115–138; Mária Lupescu Makó, “Domum pro salute animae- un

În cadrul studiului de față sunt analizate două testamente, unul mai cunoscut, al vicevoievodului Transilvaniei, Nicolae senior de Ocna Sibiului și altul, mai puțin cunoscut sau deloc, al fiicei acestuia, Magdalena. Testamentele, întocmite din pioșenia testatorilor, dar și a dorinței acestora de a-și reglementa situația economică prin împărțirea averii și achitarea datoriilor, au iscat numeroase litigii între beneficiarii testamentari și instituții laice sau diferiți nobili. Disensiunile izbucnite din pricina ultimelor dorințe ale lui Nicolae de Ocna Sibiului și a fiicei acestuia, Magdalena, reflectă consecințele testamentelor, a modului în care acestea au fost îndeplinite, precum și importanța bunurilor testate pentru beneficiari. Înainte de discutarea testamentelor și a efectelor acestora este important de clarificat câteva aspecte privind genealogia lui Nicolae senior de Ocna Sibiului, divergente în istoriografia maghiară și românească și relevante pentru înțelegerea relației dintre Nicolae și beneficiarii testamentari.

Nicolae senior de Ocna Sibiului a făcut parte din rândul greavilor ajungând, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, să dețină funcția de vicevoievod și, mai apoi, de viceguvernator al Transilvaniei.² Originea sa și a familiei sale a iscat controverse istoriografice atât pe fondul apartenenței etnice, cât și a legăturilor de rudenie dintre diverși membri. La mijlocul secolului XX, istoricul maghiar Török Pál, pornind de la un studiu al lui Kis Bálint, analizează în detaliu istoria familiei de Ocna Sibiului, de la originile sale până la începutul veacului al XVI-lea. Török Pál încadrează familia de Ocna Sibiului în rândul nobilimii maghiare argumentând prezența unor nume cu rezonanță germană în familie ca un efect al căsătoriilor încheiate cu sași. Un astfel de nume este Alard, comite de Ocna Sibiului, menționat în secolul al XIII-lea și pe care istoricul maghiar îl consideră strămoșul familiei. Alard este mai cunoscut în istoriografie prin prisma fiului său, Gyaan, care, răzbunând uciderea tatălui său de către oamenii episcopului Transilvaniei, incendiază dieceza de la Alba Iulia, ucigând totodată, potrivit mărturiei cardinalului Gentilis, 2000 de oameni.³ Printr-un frate al lui Gyaan, pe numele său tot Alard, familia de Ocna Sibiului persistă pe linie masculină până în vremea lui Nicolae senior de Ocna Sibiului. Genealogia greavului, construită prin recurs la sursa primară, dar și la alți factori determinanți, ciclul vieții și istoria politică a vremii, trebuie privită totuși cu precauție, ținându-se seama de notele de probabilitate semnalate de autor în cazul unor

alt tip de oblație?,” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia* 51, nr. 2 (2006): 167–181; Mária Lupescu Makó, “Death and Remembrance in Late Medieval Sighișoara (Segesvár, Schässburg),” *Caiete de antropologie istorică*, an III, nr. 1–2 (5–6), ianuarie-decembrie (2004): 93–106.

² Pál Török, “Középkori magyar nemes családok Erdélyben,” *Magyar Családtörténeti Szemle* 11 (1942): 248.

³ Károly Vekov, *Locul de adevărire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI)* (Cluj-Napoca: Ed. CST&Gloria, 2003), 137–140.

membri ai familiei, tată-fiu, cu același nume și cu un interval de timp scurt între ei, fără a exista o sursă primară care să confirme existența a două generații.⁴

Spîța familiei de Ocna Sibiului se regăsește printre arborii genealogici realizați mai târziu de istoricul Engel Pál. Spre deosebire de cercetările anterioare, Engel Pál începe istoria familiei de la un anume Ioan și Gheorghe, cu origine paternă necunoscută, ambii având la rândul lor câte un fiu pe nume Nicolae. Nicolae, fiul lui Ioan este cunoscut drept Nicolae senior, iar Nicolae, fiul lui Gheorghe, Nicolae junior.⁵ Legătura de rudenie dintre cei doi Nicolae, cea de veri, potrivit istoricului maghiar, a fost corectată ulterior, cu argumente temeinice, de cercetătoarea Lidia Gross, Nicolae junior fiind nepotul de frate al lui Nicolae senior. Mai mult decât atât, cercetătoarea contestă și originea paternă a lui Nicolae senior, tatăl acestuia fiind Gheorghe, nu Ioan, precum a susținut Engel Pál. Apartenența paternă a lui Nicolae senior la Ioan este menționată într-un document emis de capitlul din Csazma privitor la înțelegerea dintre Nicolae, viceguvernator al Transilvaniei, fiul lui Ioan de Ocna Sibiului și Gheorghe, fiul lui Ioan de Daia Română, privind stăpânirea unor posesiuni din comitatul Târnava. Emiterea unui document de către un loc de adevărire atât de îndepărtat față de posesiunile în cauză, a determinat-o pe cercetătoarea Lidia Gross să îl trateze cu suspiciune. În plus, autoarea subliniază filiația paternă a lui Nicolae senior din Gheorghe bazându-se pe un document emis de regele Ungariei, Ladislau al V-lea, în deceniul șase al veacului al XV-lea.⁶ Actul scris este prelucrat sub formă de regist în *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, rezumat în care este menționat Nicolae, fiul lui Gheorghe de Ocna Sibiului și Nicolae cel Tânăr de Ocna Sibiului.⁷ Întrucât datarea documentului nu poate fi stabilită cu exactitate din pricina deteriorării actului, iar trimiterea spre locul de păstrare este destul de vagă, cercetătoarea Lidia Gross a folosit informația privitoare la genealogia lui Nicolae de Ocna Sibiului doar din registul redat în ediția amintită. Scrisoarea regelui Ungariei se păstrează în original la Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta.⁸ Actul conține pete de umezeală, fiind în unele zone ilizibil. Cu toate acestea, în părțile

⁴ Török, "Középkori magyar nemes családok," 241–248.

⁵ Pál Engel, *Középkori magyar genealógiája* (Budapesta, 2000) (CD-ROM).

⁶ Lidia Gross, "Nicolae Senior de Ocna Sibiului- Vicevoievod al Transilvaniei (Aspecte genealogice)," în Susana Andea, coord., *Transilvania (sec. XIII–XVII). Studii istorice* (București: Editura Academiei Române, 2005), 131–137.

⁷ Gustav Gündisch, ed., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, V (1438–1457) (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975), 3021 (în continuare: *Ub*).

⁸ Documentele păstrate la Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai levéltár (Arhivele Naționale ale Ungariei), 30317, au fost consultate în baza de date <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/> (în continuare DL).

mai clare ale acestuia se poate observa *Nicolai, filii condam Georgii et alterii Nicolai de Wysakna*. Însușirea “senior” sau “junior” prin care se deosebesc cele două personaje nu este specificată în document, astfel că nu poate fi stabilit care Nicolae a fost fiul lui Gheorghe. Nicolae junior, în urma căsătoriei încheiată cu Ecaterina de Hărănglab a avut un fiu pe nume Gheorghe⁹, nume care, după cum era practica vremii, provenea ori de la tată, ori de la bunic. Descinderea lui Nicolae junior dintr-un anume Gheorghe este confirmată de un document emis de vicevoievozii Transilvaniei, Marcu de Herepea și Gheorghe, fiul lui Rikalf de Tarkö, în 1450. Actul conține o poruncă a vicevoievozilor adresată capitlului din Alba Iulia privitoare la punerea lui Nicolae, viceguvernator și Nicolae junior, fiul lui Gheorghe de Ocna Sibiului, în stăpânirea posesiunilor Cornățel și Racovița, din comitatul Alba.¹⁰ Prin coroborarea tuturor documentelor menționate, se poate afirma că un anume Ioan a avut doi fii, pe Nicolae senior de Ocna Sibiului și Gheorghe, acesta din urmă avându-l ca fiu pe Nicolae junior de Ocna Sibiului. Ambii Nicolae sunt personaje marcante în istoria Transilvaniei, ocupând diferite funcții politice.

Participarea activă la conflictele militare purtate de regii Ungariei, construirea unor relații de familiaritate cu diferiți demnitari ai regatului sau familiei nobiliare, precum și recursul la strategii matrimoniale i-au adus lui Nicolae senior de Ocna Sibiului beneficii economice însemnate și obținerea unor funcții politice. În 1428 acesta este atestat drept camerar al camerei de sare din Sic¹¹, funcție pe care o va deține aproximativ doi ani. În vremea conducerii Transilvaniei de către Desideriu de Losoncz, Nicolae senior de Ocna Sibiului ocupă funcția de vicevoievod, în 1439, demnitate pe care o va deține până în 1446.¹² În urma uciderii pe câmpul de luptă de la Varna a regelui Ungariei, Vladislav I și numirea lui Iancu de Hunedoara drept guvernator al Regatului Ungariei¹³, Nicolae senior de Ocna Sibiului, ca un apropiat al guvernatorului român, ocupă funcția de viceguvernator al Transilvaniei, din 1446¹⁴ până în

⁹ DL 29823, 29899.

¹⁰ (...) *in personis egregii Nicolai, vicegubernatoris et iunioris Nicolai, filii Georgii de Wyzakna* (...). DL 30819.

¹¹ DL 29240.

¹² Francisc Pall, “Cronologia documentelor privind Transilvania (sec. XI–XV),” în *Documente privind istoria României. Introducere*. vol. I (București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1956), Anexa II.

¹³ Camil Mureșanu, Ioan-Aurel Pop, “Iancu de Hunedoara,” în Ștefan Ștefănescu, Camil Mureșanu, Ioan-Aurel Pop, coord., *Istoria Românilor*, vol. V. *De la universalitatea creștină către Europa “Patriilor”* (București: Editura Enciclopedică, 2012), 375.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, 246456 (în continuare DF).

1451.¹⁵ De atunci și până spre finalul vieții sale, în 1465 redobândește funcția de vicevoievod al Transilvaniei, sarcină pe care în cele peste două decenii a îndeplinit-o împreună cu alți vicevoievozi, precum Petru Szerecen, Ladislau Buzlai¹⁶, Pancrațiu de Dindeleag¹⁷, Grigore Bodo¹⁸, Marcu de Herepea¹⁹, Ladislau de Nădăștia²⁰, Sigismund de Sártvány²¹, Ștefan Erdely de Șintereag²² și Gheorghe, fiul lui Rykalf de Tarkö.²³ Cu ultimii doi pomeniți, Nicolae de Ocna Sibiului a avut și legături de rudenie. Sora lui Ștefan Erdely de Șintereag, Ecaterina, a fost prima soție a lui Nicolae, împreună cu care a avut cinci fete²⁴, dintre care una²⁵, Magdalena s-a căsătorit cu Gheorghe, fiul lui Rikalf de Tarkö.²⁶

Fidelitatea dovedită față de regii Ungariei, cariera politică îndelungată și relațiile apropiate cu diferiți demnitari i-au prilejuit lui Nicolae senior de Ocna Sibiului obținerea unor favoruri, reflectate în augmentarea averii. Lipsit de un urmaș direct pe linie masculină, Nicolae senior se preocupă de legalizarea moștenirii averii sale de către fete. Intenția sa cauzează nemulțumirea nepotului, Nicolae junior de Ocna Sibiului, care se prezintă înaintea conventului din Cluj-Mănăstur, în 1458, dezvăluind planul unchiului său. Acesta susține că Nicolae senior a obținut de la regele Ungariei, Ladislau al V-lea, dreptul ca toate posesiunile, părțile de posesiune, bunurile și lucrurile sale să poată fi moștenite pe line feminină după moartea sa. Mai apoi, a încercat să-și înlăture nepotul, pe Nicolae junior, din stăpânirea posesiunilor, cu sprijinul regelui Matia. Nicolae junior se împotrivește planului unchiului său susținând că posesiunile au fost și sunt deținute în indiviziune de către el și Nicolae senior, astfel că, devoluțiunea bunurilor lui Nicolae senior fetelor acestuia îi produce un prejudiciu.²⁷ Sursele scrise păstrate nu întăresc supoziția lui Nicolae junior prin dreptul de moștenire al fetelor obținut de Nicolae senior de la regele Ladislau al V-lea ori susținerea

¹⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj, *Fond familial Kemény Pál*, nr. 35 (în continuare SJANC).

¹⁶ DL 62822.

¹⁷ DL 26781.

¹⁸ SJANC, *Fond familial Bánffy*, Seria 2-BCU, nr. 225.

¹⁹ SJANC, *Fond familial Wass*, Seria 1-Documente medievale, nr. 291.

²⁰ DL 74170.

²¹ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sibiu, *Magistratul orașului și scaunului Sibiu*, Colecția de documente medievale, Seria U II, nr. 331 (în continuare SJANS).

²² DL 27044.

²³ DF 246473.

²⁴ DL 74145.

²⁵ DL 26400, DL 36404, p. 63, nr. 3.

²⁶ DL 36403, p. 31, nr. 1; Zsigmond Jakó, ed., *A Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* vol. I (1289–1484) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), nr. 1259 (în continuare: *KmJkv*).

²⁷ DL 36901.

ce i-a fost acordată de regele Matia în anularea drepturilor nepotului. Cu toate acestea, relația apropiată pe care Nicolae senior a avut-o cu regele Ungariei, Matia Corvin, este dovedită prin apărarea sa de către rege împotriva atacurilor și ilegalităților înfăptuite de Mihail Szilágyi, un adversar al lui Nicolae senior.²⁸

Grija lui Nicolae senior pentru soarta fetelor sale, dar și pentru mântuirea sufletului său nu a fost anihilată, în ciuda împotrivirii nepotului. Astfel, simțindu-și sfârșitul aproape, Nicolae senior de Ocna Sibiului, în vara anului 1465 își întocmește testamentul înaintea parohului de Sibiu, Valentin, a primarului orașului, Petru de Vereșmort și a cetățeanului jurat, Ladislau, fiul lui Henlinius de Sibiu.²⁹ În acel moment, din cele cinci fiice avute cu Ecaterina de Șintereag mai trăiau doar două, Magdalena și Potenciana. Mama acestora, Ecaterina, a decedat înainte de 1459³⁰, iar după moartea ei, Nicolae senior s-a recăsătorit cu Cristina, a cărei apartenență familială este necunoscută. Cristina este prima beneficiară menționată în testamentul lui Nicolae senior, primind din partea acestuia trei cupe de aur, patru pahare de argint, un lighean de argint, veselă, vestimentație, un brâu și o cingătoare de argint și unelte de casă. În plus, Nicolae îi lasă casa și curtea avute în Ocna Sibiului, împreună cu toate turmele de bovine, ovine, porci și cai, atâta timp cât Cristina va rămâne văduvă. După moartea acesteia, bunurile vor rămâne unor locuri pioase. Ea are dreptul să folosească averea, dar nu poate să o înstrăineze, decât caii tineri, miei și alte animale care nu diminuează turmele primite. Dacă se va recăsători, atunci Cristina are dreptul să moștenească de la soțul ei cincizeci de cai tineri, șaizeci de porci mari și două sute de oi cu miei și caleașca cu patru cai. În schimbul donației primite, femeia trebuie să dea în fiecare an câte un cal bisericii din Gusu, și nu preotului, în cinstea sfântului Anton, atâta timp cât vor fi caii primiți prin testament. Mai mult, soția sa este imputernicită și pentru datoria pe care Ioan Saffar, concetățean de Sibiu o are față de Nicolae. Ioan Saffar nu este singurul dator al lui Nicolae senior, ginerele acestuia, Ladislau de Bogata, soțul Potencianei, i-a rămas de asemenea îndatorat. Pentru achitarea obligației, Nicolae o delegă pe Potenciana și fiul ei. Un alt datornic al lui Nicolae senior este Ioan Chech de Ocna Sibiului care împreună cu soția sa trebuia să îi înapoieze lui Nicolae două sute de florini. Nicolae, în schimbul serviciilor lui Ioan, îl iartă de o sută de florini, iar pentru cealaltă parte din bani o însărcinează pe fiica sa, Potenciana, care nu trebuie să-l împovăreze pe Ioan sub pretextul datoriei rămasă. De asemenea, Universitatea

²⁸ DL 74140.

²⁹ SJANS, *Magistratul orașului și scaunului Sibiu*, Colecția de documente medievale, Seria U II, nr. 238; DF 244881; DL 36393, p. 153–157, nr. 1; *KmJkv*, I, nr. 1676; Bálint Baczkamadarasi Kis, “Erdélyi családtörténelmi adalékok,” *Turul. A magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye* (1897): 25–26.

³⁰ DL 74145.

Săsească i-a rămas îndatorată lui Nicolae cu două pahare de aur. Nicolae a rămas îndatorat ginerelui său, Gheorghe Rikalf, soțul Magdalenei, datorie pe care o va primi nepotul său, Ladislau, fiul lui Gheorghe Rikalf.

Cele două fiice ale vicevoievodului, Potenciana și Magdalena primesc jumătate din toate bunurile tatălui lor, menționate sau nu în testament, iar cealaltă parte va fi dată locurilor pioase. Alături de soție și fiice, o altă rudă beneficiară în testamentul lui Nicolae senior este nepotul acestuia, Nicolae junior, care primește funcția de greav și jude regal în Sighișoara și Ocna Sibiului. În afara rudelor, Nicolae, dorind ca toți slujitorii săi să fie răsplătiți pe deplin pentru serviciilor lor, îi lasă lui Ieremia, notarul său, douăzeci și cinci de florini de aur și zece coate de pânză neagră din Verona. Totodată, capelanului său, Toma, Nicolae îi lasă douăzeci și cinci de florini pentru a vizita Curia Romană și biserica Fericitei Fecioare din Aachen. Dacă nu va dori să facă această călătorie, atunci să numească pe altcineva.

Donația făcută capelanului reprezintă nu doar o recompensă a serviciilor sale, ci reflectă și grija lui Nicolae senior pentru mântuirea sufletului, preocupare manifestată și față de lăcașurile de cult. În acest sens, Nicolae donează casa și heleșteul avute în orașul Sibiu, împreună cu alte bunuri, precum brăul cel mare de aur, stindardul de argint și un pahar, bisericii din Sibiu pentru celebrarea slujbei. Fraților dominicani din Cluj, Nicolae le lasă heleșteul și curtea din Sic, iar celor din Sighișoara, jumătate din posesiunea Albești și jumătate de moară, fără curte sau casă. Dominicani din Sighișoara primesc, totodată, vestimentația sa care ar părea potrivită pentru patrafir sau alte podoabe bisericești, pentru a căror confecționare să fie luată și o cuvertură neagră din piele de vacă, promisă fiicei sale Magdalena.

Donația tuturor bunurilor, Nicolae o legitimează prin mențiunea că acestea provin din serviciile sale prestate și nu prin moștenire. Cunoscând atitudinea refractară a nepotului său, Nicolae senior stipulează că dacă nepotul se va opune dispozițiilor sale testamentare și va susține că bunurile donate îi aparțin lui, atunci să se țină cont de o scrisoare a vicevoievodului Transilvaniei, Lorand Lipes, prin care tatăl lui Nicolae junior, fratele lui Nicolae senior, s-a declarat mulțumit în legătură cu toate bunurile paterne, iar această scrisoare se regăsește în privilegiul privitor la posesiunea Albești. Respectarea dispozițiilor testamentare, Nicolae senior o pune pe seama protecției divine, dar și a unor apropiați de-ai lui, precum Ioan Pongraz de Dindeleag, voievodul Transilvaniei, Ladislau Desew cel mare de Lossoncz, Ioan Greb de Vingard, Mihail de Jucu, Nicolae junior de Ocna Sibiului și Mihail de Sântioana.³¹ Toți aceștia trebuie să se preocupe de îndeplinirea ultimelor dorințe ale lui Nicolae senior, după moartea sa,

³¹ *Ub*, VI (1458–1473) (București, 1981), 3432.

survenită cândva între 2 ianuarie³² – 28 martie 1466.³³ În ciuda măsurilor de prevenție luate, testamentul lui Nicolae a fost schimbat și contestat totodată de urmași.

Nu după multă vreme de la moartea lui Nicolae senior și soția acestuia, Cristina este menționată decedată. Astfel, bunurile pe care le-a moștenit de la soțul ei, potrivit testamentului lui Nicolae, trebuiau să revină locurilor pioase, însă Cristina schimbă beneficiarii, fiind numiți fiii răposaților Gheorghe și Simion Rikalf și doamna Adviga, soția lui Benedict de Bazthe, rude apropiate ale Cristinei. Beneficiarii, probabil din pricina vârstei sau pentru o mai mare garanție a obținerii bunurilor, au fost puși sub protecția lui Raynold de Rozgon, o rudă a lor. Raynold trebuie să primească averea Cristinei prin intermediul parohului orașului Sibiu, Valentin, potrivit unei porunci înaintată de regele Matia magistratului orașului. Numirea preotului ca responsabil pentru descărcarea bunurilor survine ca urmare a prezenței sale la întocmirea testamentului lui Nicolae senior. În stadiul actual al cercetării nu se cunoaște dacă averea Cristinei a ajuns în cele din urmă în mâinile lui Raynold și mai apoi a rudelor sale sub a cărui protecție erau.³⁴

Dispozițiile testamentare ale lui Nicolae senior sunt modificate în parte și de fiica acestuia, Potenciana, care mărturisește înaintea parohului de Ocna Sibiului, a judei și juraților că nefiind constrânsă sau silită, ci din propria voință și cu sfatul soțului său, Ladislau de Bogata, lasă lui Nicolae junior de Ocna Sibiului toată partea cuvenită în Ocna Sibiului de la tatăl ei.³⁵ Nicolae nu se bucură multă vreme de averea moștenită de la unchiul său, deoarece în 1467, ca urmare a reformelor fiscale stabilite de regele Matia, se alătură taberei opozante monarhului, fiind în cele din urmă declarat vinovat, condamnat la moarte, iar averea sa confiscată de regalitate.³⁶ Regele Matia donează posesiunile care au fost ale lui Nicolae junior fidelului său, Ioan Ernistch, poruncind

³² DL 29047; *KmJkv*, I, nr. 1679.

³³ DL 36393, p. 153–157, nr. 1; *KmJkv*, I, nr. 1687. În inventarul conventului dominican din Cluj este însemnată data decesului în 12 februarie. János Eszterházy, “A Kolozsvári Boldog-Asszonyról czimzett domonkosok, jelenleg ferencziek egyházának történeti és építészeti leírása,” în Nándor Knauz, coord., *Magyar Sion* 4 (1866): 579; Ciprian Firea, “Donatio pro memoria: Lay and Female Donors and their Remembrance in Late Medieval Transylvania. Research on Visual and Documentary Evidence,” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia* 58, nr. special (decembrie 2013): 108–109.

³⁴ SJANS, *Magistratul orașului și scaunului Sibiu*, Colecția de documente medieval, Seria U II, nr. 256; *Ub*, VI, nr. 3503.

³⁵ DL 30880.

³⁶ Konrad G. Gündisch, “Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin,” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, fasc. 2 (1972): 21–29.

conventului din Cluj-Mănăştur să îl pună pe acesta în stăpânirea bunurilor.³⁷ Locul de adevărire răspunde în luna următoare că a trimis om de mărturie pentru împlinirea sarcinii, iar la punerea lui Ioan Ernistch, în afară de dominicanii din Sighișoara care au revendicat prin drept testamentar stăpânirea asupra unei jumătăți din posesiunea Albești și a unei jumătăți de moară de pe râul Târnava, nu s-a opus nimeni, drept urmare, Ioan este pus în stăpânirea bunurilor. Zece ani mai târziu, fiul lui Nicolae junior, Francisc cere regelui Matia bunurile stăpânite cândva de tatăl său. Monarhul poruncește conventului din Cluj-Mănăştur să se ocupe cu retrocedarea posesiunilor.³⁸ Stăpânirea moșiiilor de către Francisc a fost contestată parțial de către dominicanii din Sighișoara. Pentru apărarea dreptului său împotriva pretențiilor dominicanilor, Francisc apelează la intervenția regelui Matia care poruncește voievodului Transilvaniei, Ștefan Bathory, să îl apere pe nobil în stăpânirea posesiunii Albești, afirmând că frații predicatori nu s-au îngrijit de jumătatea posesiunii primită prin testament, iar tatăl lui Francisc, Nicolae junior, le-a dat dominicanilor alte bunuri în schimbul jumătății din Albești.³⁹ Schimbul de bunuri dintre Nicolae junior și dominicanii din Sighișoara nu este confirmat de o altă scrisoare, ceea ce poate duce la supoziția că plângerea lui Francisc nu este întemeiată. Dominicanii stăpânesc jumătate din posesiunea Albești și jumătate din moara de pe râul Târnava până în 1481 când, obosiți de atâtea pricini și lupte juridice pentru apărarea drepturilor lor⁴⁰, ajung la o înțelegere cu văduva lui Nicolae junior căruia îi lasă bunurile în schimbul sumei de 350 de florini, sumă achitată jumătate cu bani și jumătate cu bunuri.⁴¹ În documentul emis de priorul conventului din Sighișoara și de alți frați predicatori, văduva lui Nicolae junior este menționată Margareta, ceea ce este doar o confuzie, în realitate fiind vorba de Ecaterina de Hărăglab.

³⁷ DF 275433; DL 26409; DL 16591; DL 16593; DL 17897; DL 36393, p. 40–41, nr. 4; *KmJkv*, I, nr. 1769.

³⁸ DL 26425.

³⁹ DF 277591.

⁴⁰ Frații predicatori de la intrarea în vigoare a testamentului lui Nicolae senior, s-au plâns în repetate rânduri de stăpânirea abuzivă a bunurilor care li se cuvin lor în urma dispoziției greavului din Ocna Sibiului și anume jumătate din posesiunea Albești și jumătate din moara de pe râul Târnava. Aceștia s-au împotrivit înaintea conventului din Cluj-Mănăştur asupra stăpânirii abuzive a lui Nicolae junior, care a acaparat și bunurile cuvenite lor (DL 29009). Mai apoi, în urma condamnării la moarte a lui Nicolae junior, posesiunile sale au fost donate fidelului regelui Matia, Ioan Ernistch, moment în care dominicanii revendică din nou dreptul de stăpânire a bunurilor (DL 26409). Pentru o mai bună conservare a dreptului lor, aceștia solicită magistratului orașului Sibiu să le copieze testamentul lui Nicolae senior, scrisoare care la rândul ei va fi din nou copiată de conventul din Cluj-Mănăştur (DL 36393, p. 153–157, nr. 1; *KmJkv*, I, nr. 1687). Mihaela Sanda Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, ed. a II-a revizuită (Cluj-Napoca: Mega, 2022), 233.

⁴¹ DL 34630; *Ub*, VII (1474–1486) (București, 1991), nr. 4451.

Stăpânirea bunurilor de către Francisc nu a fost tulburată doar de dominicanii. Mama acestuia, Ecaterina se împotrivesc înaintea conventului din Cluj-Mănăstur înstrăinării averii de către Francisc, precum și obținerii ei de către Ștefan de *Davidhaza* sau de oricine altcineva.⁴² Opreliștea ridicată înstrăinării bunurilor reflectă preocuparea femeii pentru păstrarea averii în rândul familiei de care își dorește să beneficieze toți copiii ei avuți cu Nicolae junior, însemnând fiul, Francisc și patru fice, Ecaterina, Afra, Margareta și Barbara. În acest context, văduva lui Nicolae junior de Ocna Sibiului se prezintă înaintea capitulului din Alba Iulia, cerând o scrisoare prin care ficele să poată moșteni asemenea fiului toate bunurile care i-au revenit ei din partea soțului. Documentul nu specifică bunurile care i-au revenit, însă protocoalele conventului din Cluj-Mănăstur înregistrează moștenirea casei de piatră și a curții nobiliare din Ocna Sibiului pe care Ecaterina le zălogește primarului orașului Sibiu, Toma Altemberg, ginerele său.⁴³ Aceluiași edil, Ecaterina își pune sub protecție toate drepturile sale de stăpânire.⁴⁴

Văduva lui Nicolae junior de Ocna Sibiului nu a moștenit doar casa și curtea nobiliară, ci și întreaga avere imobiliară a soțului. Ecaterina împreună cu fiul ei, Francisc, a preluat toate posesiunile și părțile de posesiune ale lui Nicolae junior. Stăpânirea lor însă nu s-a limitat doar la averea lui Nicolae junior, ci s-a extins și în părțile de pământ deținute cândva de Nicolae senior de Ocna Sibiului și moștenite mai apoi de ficele sale. Din acest motiv al stăpânirii abuzive, Magdalena, fiica lui Nicolae senior, împreună cu fiul ei, Ladislau Rykalf și nepoții săi, din partea surorii Potenciana, Petru și Elena, se plânge voievodului Transilvaniei, Petru Gereb, că Ecaterina, văduva lui Nicolae junior și fiul acesteia, Francisc dețin părțile de posesiune care li se cuvin lor din Ocna Sibiului, Calvasăr, Boarta, Veseud, Noul Român, Buia de Sus și de Jos, Mihăileni, Șalcău, Mighindoala, Lupu, Albești, Minghindoala românească, aflate în comitatul Alba, precum și Idiciu, din comitatul Târnava. Ecaterina și Francisc deși au fost atenționați cu privire la încălcarea dreptului de moștenire a fiicelor lui Nicolae senior, continuă să dețină proprietățile, precum și scrisorile privitoare la ele, pricinuindu-le urmașilor lui Nicolae senior o pagubă de o mie de florini de aur. În acest context, voievodul Transilvaniei, Petru Gereb, cere capitlului din Alba Iulia să îi înștiințeze pe Ecaterina și Francisc despre obligația de a retroceda posesiunile, iar în caz de refuz să îi cheme la judecată înaintea sa. Locul de adevărire răspunde voievodului că deși i-a fost adusă la cunoștință porunca

⁴² DF 244485; DL 36395, p. 38–39, nr. 2; *KmJkv*, I, nr. 2334.

⁴³ DL 36395, p. 53–54, nr. 1; *KmJkv*, I, nr. 2434. Toma Althemberg s-a căsătorit cu Afra, fiica Ecaterinei de Hărănglab. DL 29835; DL 36398, p. 54–56, nr. 1; *KmJkv*, II (1485–1556) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), nr. 2790.

⁴⁴ DL 36395, p. 54, nr. 1; *KmJkv*, I, nr. 2435.

sa, Ecaterina refuză să înapoieze averea.⁴⁵ În cele din urmă, probabil văduva lui Nicolae junior a cedat părțile de posesiune, deoarece surse ulterioare o menționează pe Magdalena, fiica lui Nicolae senior, în stăpânirea averii tatălui ei.

Magdalena, fiica lui Nicolae senior, a fost căsătorită cu Gheorghe Rykalf, vicevoievod al Transilvaniei, împreună cu care a avut un fiu, pe Ladislau.⁴⁶ După moartea lui Gheorghe, se recăsătorește cu Sebastian Orzag de Gwth. Sebastian, folosindu-se de influența sa la curtea regelui Matia, scrie juzilor și juraților orașului Sibiu că prin testamentul lui Nicolae senior de Ocna Sibiului nu i s-a făcut nicio dreptate, cerându-le juzilor să remedieze situația dacă vor să îi aibă în grijă înaintea regelui sau a altora.⁴⁷ Nu se știe motivul nemulțumirii lui Sebastian sau rezolvarea acestuia, însă căsătoria sa cu Magdalena reflectă intenția lui Nicolae senior de a-și crea relații la curtea regală. Sebastian Orzag este alături de soția sa în tot demersul juridic pentru recuperarea averii tatălui ei. În lupta Magdalenei pentru apărarea drepturilor sale de moștenire îi stă împotrivă și fiul acesteia, Ladislau, care dorește să înstrăineze posesiunile Daia, Totoi și Gusu lui Matei Gereb de Sebeș, jude regal de Miercurea Sibiului. Femeia se împotrivesc vânzării posesiunilor de către fiul ei, Ladislau Rikalf, în numele său și al nepoților săi, Gheorghe și Barbara, fiii lui Ladislau.⁴⁸

După numeroase lupte juridice pentru apărarea moștenirii lăsată prin testament de tatăl ei, purtate împotriva văduvei lui Nicolae junior și chiar a propriului fiu, Magdalena, rămasă văduvă și simțindu-și sfârșitul aproape, își întocmește testamentul (vezi Anexa). În primăvara anului 1495, femeia se prezintă înaintea conventului din Cluj-Mănăstur mărturisind că, lipsită de orice urmaș și preocupată de mântuirea sufletului, dorește să lase capitlului din Alba Iulia toate părțile sale de posesiune din Calvasăr, Boarta, Veseud, Noul Român, Buia de Sus și de Jos, Mighindoala, Șalcău, Mihăileni, Ștenea, Loamneș, Lupu, Gusu, Daia, Totoi și Ozd din comitatul Alba și Idiciu, Blăjel și Dăișoara, din comitatul Târnava. În plus, Magdalena lasă aceluiași loc de adevărire cu titlul de zălog și posesiunea Micăsasa, din comitatul Târnava, care i-a fost zălogită de soțul ei, Sebastian Orzag. Sebastian, în timpul vieții sale a folosit bunurile mobile ale soției, în valoare de 200 de florini de aur, drept pentru care îi lasă acesteia moșia sa din comitatul Târnava. Ca urmare a căsătoriei Magdalenei cu Sebastian, femeia trebuie să primească dota și darurile de nuntă care i se

⁴⁵ DL 32017; DL 30218.

⁴⁶ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Alba, *Scaunul săsesc Sebeș*, 1/1476, Programm des evangelischen Untergymnasiums und der damit verbundenen lehranstalten in Mühlbach, 1873/4 (Hermannstadt, 1874), IV, 31–32 (în continuare SJANA); DL 29313.

⁴⁷ SJANS, *Magistratul orașului și scaunului Sibiu*, Colecția de documente medievale, Seria U II, nr 255; DF 244897; *Ub*, VI, nr. 3492.

⁴⁸ DL 29313.

cuvin din părțile de posesiune ale soțului aflate în moșiile Lunca, Lodroman, Făget și Chesler, din comitatul Târnava, care sunt stăpânite de Paul Horwath de Micăsasa. Magdalena lasă capitlului din Alba Iulia să recupereze și partea care i se cuvine din aceste posesiuni ca dotă și daruri de nuntă. Femeia va folosi pe durata vieții sale veniturile care i se cuvin din posesiunile Daia, Totoi și Ozd. În schimbul donațiilor făcute, capitlul trebuie să țină slujbă zilnic în biserica din Alba Iulia.⁴⁹

Testamentul Magdalenei îi este adus la cunoștință și regelui Ungariei, Vladislav al II-lea, care poruncește conventului din Cluj-Mănăstur să pună capitlul din Alba Iulia în stăpânirea posesiunii Micăsasa.⁵⁰ Locul de adeverire din Cluj-Mănăstur răspunde că la punerea în stăpânire s-a împotrivit Paul Horwath de Micăsasa, care a fost chemat înaintea regelui, la octavele sărbătorii apostolului Iacob.⁵¹ Cauza a fost preluată mai apoi de fiii lui Paul Horwath care în ciuda chemării repetate în judecată nu s-au prezentat și nici nu au trimis vreun împuternicit, drept pentru care Petru de Sancto Giorgio și Bozin, voievodul Transilvaniei, pronunță dreptul capitlului din Alba Iulia de stăpânire a posesiunii Micăsasa și cere conventului din Cluj-Mănăstur să-l pună în stăpânirea moșiei.⁵²

În afară de posesiunea Micăsasa, dispozițiile testamentare ale Magdalenei prevedeau donarea și altor pământuri din comitatele Alba și Târnava capitlului din Alba Iulia. Astfel, regele Ungariei, Vladislav al II-lea, poruncește conventului din Cluj-Mănăstur să pună locul de adeverire din Alba Iulia în stăpânirea posesiunilor Calvasăr, Boarta, Veseud, Noul Român, Buia de Sus și de Jos, Mighindoala, Șalcău, Mihăileni, Șteneș, Loamneș, Lupu, Gusu, Totoi și Ozd, din comitatul Alba și Idiciu, Dăișoara și Blăjel, din comitatul Târnava. Conventul răspunde voievodului Transilvaniei, Bartolomeu Dragfi, că la punerea capitlului în stăpânirea posesiunilor Totoi și Ozd s-au împotrivit Elisabeta, soția lui Paul de Indol și copii acesteia, Bernald, Ana și Ecaterina. La punerea locului de adeverire în stăpânirea posesiunilor Calvasăr, Boarta, Veseud, Noul Român, Buia de Sus și de Jos, Mighindoala, Șalcău, Mihăileni, Dăișoara, Șteneș, Loamneș, Lupu, Idiciu și Blăjel s-au împotrivit văduva și copiii lui Nicolae junior de Ocna Sibiului. Acordarea posesiunii Gusu capitlului din Alba Iulia a fost contestată de orașul Sebeș.⁵³ În urma împotrivirilor ridicate, dispozițiile testamentare ale Magdalenei nu au putut fi duse la îndeplinire. Din acest

⁴⁹ Biblioteca Națională a României – filiala Batthyaneum, *Arhiva conventului din Cluj-Mănăstur*, lad. 77, nr. 65 (în continuare: Batthyaneum).

⁵⁰ Batthyaneum, lad. 77, nr. 66.

⁵¹ Batthyaneum, lad. 77, nr. 66, verso.

⁵² Batthyaneum, lad. 77, nr. 80.

⁵³ DL 30937.

motiv, voievodul Transilvaniei, Bartolomeu Dragfy, poruncește din nou, în anul următor, conventului din Cluj-Mănăstur să pună capitlul din Alba Iulia în stăpânirea posesiunilor menționate din comitatele Alba și Târnava.⁵⁴ Conventul răspunde voievodului că la punerea capitlului în stăpânirea posesiunilor s-au împotrivit Francisc de Ocna Sibiului, împreună cu mama, soția și surorile sale, Petru cel Mic, castelanul cetății Făgăraș, în numele Elisabetei, soția lui Paul de Indol și a altora, precum și judele și jurații orașului Sebeș.⁵⁵ Aceiași împotriviți s-au ridicat și trei ani mai târziu, când la cererea voievodului Transilvaniei, Petru de Sancto Giorgio și Bozin, conventul din Cluj-Mănăstur a încercat acordarea posesiunilor capitlului. Cazul a fost încheiat abia în 1519 când voievodul Transilvaniei, Ioan Zapolya judecă pricina dintre Nicolae de Ocna Sibiului, fiul lui Francisc⁵⁶ și capitlul din Alba Iulia. Întrucât Nicolae nu poate să-și argumenteze dreptul de stăpânire în întregime a posesiunilor revendicate, voievodul Transilvaniei pronunță sentința definitivă prin care capitlul din Alba Iulia va fi pus în stăpânirea posesiunilor donate de Magdalena, fiica lui Nicolae senior de Ocna Sibiului, fără a se ține cont de vreun împotrivor.⁵⁷

Testamentele lui Nicolae senior de Ocna Sibiului și a fiicei acestuia, Magdalena care au determinat litigii desfășurate pe parcursul a două sau trei decenii nu reprezintă cazuri insolite. Actele testamentare au fost încheiate conform dorințelor autorilor lor, care nu sunt întotdeauna similare cu așteptările beneficiarilor sau apropiaților acestora. Astfel, testamentele deseori iscă disensiuni între beneficiari și diferiți contestatari. Particularitatea testamentelor lui Nicolae și a Magdalenei constă însă în multitudinea și durata lungă a proceselor, împotrivirilor și soluționărilor lor. Desigur că acest context este favorizat și de numărul mare de acte păstrate până în zilele noastre prin intermediul cărora sunt cunoscute toate aceste litigii. În privința testamentelor merită subliniate câteva aspecte importante. Unul dintre acestea privește momentul întocmirii testamentului. Atât în cazul lui Nicolae senior, cât al fiicei sale, testamentul este încheiat spre finalul vieții lor, moment care nu este stabilit printr-o normă juridică sau cutumiară. Unii nobili și-au încheiat testamentul în momentul în care au simțit că viața lor este pusă în pericol din pricina unor evenimente politice, însă după ce această amenințare a trecut, unii și-au anulat actul.⁵⁸ În cazul vicevoievodului Transilvaniei și a Magdalenei ultima lor dorință nu fost anulată de către aceștia, care sunt decedați nu după mult timp de la întocmirea testamentului. Dacă pe Nicolae documentele îl atestă ca răposat, în cazul Magdalenei

⁵⁴ Batthyaneum, lad. 77, nr. 67.

⁵⁵ DF 277622.

⁵⁶ Nicolae de Ocna Sibiului avea 21 ani în 1519. În 1502 avea 4 ani (DF 244485).

⁵⁷ DL 30281.

⁵⁸ Szende, "Testaments and Testimonies," 52.

sursele imediat ulterioare testamentului nu o menționează ca fiind decedată. Cu toate acestea, după emiterea actului de către conventul din Cluj-Mănăștur, în 8 aprilie 1495 care confirmă donația Magdalenei, în luna următoare, în 21 mai, regele Ungariei, Vladislav al II-lea poruncește conventului din Cluj-Mănăștur să pună capitulul în stăpânirea posesiunilor donate de Magdalena. Porunca regelui sugerează și decesul Magdalenei, în urma căruia dispoziția sa testamentară trebuie împlinită. Moartea stabilește astfel momentul de la care beneficiarii testamentari pot dispune de bunurile acordate prin scrisoare. Pentru ca testamentul să fie legal și acești beneficiari să poată primi bunurile donate, este nevoie de respectarea normelor legale privitoare la numărul de martori, minim trei și în prezența preotului, precum și a averii care poate fi testată. În cazul testamentului lui Nicolae, numărul de martori este respectat, iar printre aceștia este și parohul din Sibiu. În schimb, testamentul Magdalenei este autentificat de conventul din Cluj-Mănăștur, îndeplinindu-se astfel condițiile legalității actului. Ambii, atât Nicolae, cât și Magdalena își pronunță dreptul de testare a averii, Nicolae, specificând că aceasta este dobândită de el, și nu prin moștenire, iar Magdalena, luând asupra sa toată răspunderea rudelor, își argumentează dreptul de donare a posesiunilor prin inexistența unui moștenitor. Motivația primară a întocmirii testamentului este similară tuturor celor care solicită emiterea unui asemenea act, aceea de dobândire a mântuirii sufletului. Astfel, o parte din averea testată este acordată locurilor pioase. Nicolae senior de Ocna Sibiului donează o parte din bunuri bisericilor din Gusu și Sibiu, dominicanilor din Cluj și Sighișoara și capelanului Toma. În inventarul conventului dominican din Cluj este însemnată obligația fraților predicatori de a ține slujba în fiecare zi de luni și de ziua decesului lui Nicolae în 12 februarie, în schimbul donațiilor primite de la acesta. Dacă dominicanii din Cluj răsplătesc binefacerea lui Nicolae cu slujire într-o zi pe săptămână, capitulul din Alba Iulia, singurul beneficiar al donațiilor Magdalenei, este însărcinat cu slujirea zilnică pentru pomenirea nobilei. În afară de lăcașurile de cult pomenite în testament, Nicolae a dorit să fie lăsată locurilor pioase și averea promisă soției sale, Cristina, în urma decesului acesteia. Văduva schimbă dorința testatorului și lasă bunurile rudelor sale apropiate, ceea ce înseamnă că beneficiarii testamentari nu sunt obligați să respecte dorința testatorului, sarcină pe care o au însă executorii testamentari. Dorința testatorului poate fi schimbată de beneficiari din proprie voință sau la presiunile contestatarilor, cum s-a putut observa în cazul Cristinei, a fiicei lui Nicolae, Potenciana, a dominicanilor din Sighișoara, precum și a capitolului din Alba Iulia.⁵⁹ Un alt detaliu important privitor la testamentele lui Nicolae și

⁵⁹ Posesiunea Gusu rămâne orașului Sebeș care trebuie să achite capitolului din Alba Iulia valoarea pământului în bani. SJANA, *Scaunul săsesc Sebeș*, 1/1504.

a Magdalenei privește lista contestatarilor. Față de punerea în aplicare a testamentului lui Nicolae s-au ridicat ulterior împotriviri din partea dominicanilor din Sighișoara și a Magdalenei, ambele contestații fiind generate de stăpânirea abuzivă sau dobândirea bunurilor de către alți beneficiari decât cei menționați în testament. În cazul testamentului Magdalenei, în afară de urmașii lui Nicolae junior de Ocna Sibiului s-au împotrivit vecinii, cei care dețineau părți de posesiune în moșiile donate capitlului.

Ultimele dorințe ale lui Nicolae senior de Ocna Sibiului și ale fiicei sale, Magdalena care au generat numeroase conflicte surprind rolul averii pentru cel aflat pe patul de moarte, pentru beneficiarii testamentari, importanța bunurilor în crearea și întărirea relațiilor interumane, dar și între om și divinitate. Testamentul și consecințele sale sunt oglinda societății testatorului, ghidată după cutume și norme juridice, înțelese și interpretate printr-un filtru sociologic, istoric și juridic, actele discutate fiind doar un exemplu din paleta largă a testamentelor medievale.

ANEXĂ

Conventus monasterii beate Marie virginis de Colosmonostra, omnibus Christi fidelibus presentibus et futuris, presens scriptum inspecturis, salutem in omnium Salvatore.

Perspicua humane condicionis industria hominum memorie labilitate pensata sagaciter adinvenit ut ea que aguntur in tempore ne simul dilabantur cum eodem litterarum patrocinio solidentur.

Proinde, ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod generosa domina Magdalena vocata, relicta condam Sebastiani Orzag dicti de Gwth, onera et quevis gravamina universorum fratrum et consanguineorum suorum ad infrascripta firmiter observanda super se assumptendo, coram nobis personaliter constituta oraculo vive vocis spontaneaue sua voluntate est confessa in hunc modum, quod ex quo ipsam heredum utriusque sexus solatio destituta haberetur et nec esset sibi iocunditas⁶⁰ ulla in hoc mundo preterque in primis contemplatio ad Deum ac deinde salubre quo ad celestia desiderium, ideo, matura intra se ac digesta superinde deliberatione prehabita cupiens terrena in celestia necnon caduca et transitoria in eterna studiosius convertere, totales porciones suas possessionarias in possessionibus Hydegwyz, Myhalfalwa, Wezzewd, Wyfalw, Alsobolya, Felsewbolya, Ingodal, Salko, Saldorf, Sthyno, Ladomos, Farkasthelke, Kyszebel, Dalya, Thathe et Ozd in Albensis, item Iwedyth, Balasthelke et Landagar vocatis, inde Kykellew comitatibus existentes, habitas, eandem dominam Magdalenam proprie et precise omnisque iuris titulo concernentis simulcum cunctis earumdem⁶¹ utilitatibus et pertinenciis quibuslibet terris scilicet arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, fenetis, silvis, nemoribus, rubetis, spinetis, arundinetis, aquis, fluviis et aquarumque decursibus, piscinis, piscaturis, molendinis piscinarumque ac molendinorum locis, vineis et vinearum promontoriis ac generaliter quarumlibet utilitatum integritatibus, quovis nominis vocabulo vocitatis, ad easdem porciones possessionarie de iure et ab antiquo spectantes et pertinere debent sub earumdem veris metis et antiquis limitibus almo ac veneralibi capitulo ecclesie Albensis Transsilvane pro salute anime sue, in piam ac perpetuam elemosinam et provisionem salutarem dedisset, donavisset et contulisset iimo dedit, donavit et contulit, iure perpetuo et irrevocabiliter tenendas, possidendas pariter et habendas, nullum ius nullamve iuris ac domini proprietatem in eisdem sibi ipsi reservando, sed totum et omne ius ac domini proprietatem, quod et quam ipsa domina Magdalena relicta in eisdem haberet aut se habere speraret quoslibet in futurum in prefatum

⁶⁰ Astfel în original, corect: *iocunditas*.

⁶¹ Astfel în original, corect: *earundem*.

almum capitulum ecclesie Transsilvane pure ac simpliciter transferento. Hoc tamen specialiter adiecto, quod eadem domina Magdalena relicta quamdiu in humanis vixerit iustis ac veris censibus, taxis et collectis pretactarum porcionum possessionariarum in dictis possessionibus Dalya, Thathe et Ozd habitis libere et pacifice uti et frui valeat atque possit reliquis tamen porcionibus possessionariis prescriptis cum omnibus et singulis earumdem censibus, datiis, taxis et collectis a modo in manus eiusdem almi capituli Transsilvani, sine ulla exceptione cedendo preterea adiunxit memorata domina Magdalena relicta quod alius prelibatus condam Sebastianus Orzag, dominus et maritus eius, ad huc viventis certa argenteria et alia bona eiusdem domine Magdalene relicte non minus utilia quam preciosa exposuisset et consumpsisset. Quare idem condam Sebastianus Orzag in reconpensam premissorum integram possessionem suam Mykezazya vocatam, in dicto comitatu de Kykellew existentem et adiacentem prelibate domine Magdalene pro ducentis floreni auri puri mediante aliis litteris eiusdem capituli Transsilvani impignoraticiis superinde confectis titulo pignoris obligasset et quod in super tum de eadem integra possessione Mykezazya omniumque de porcionibus possessionariis in possessionibus Thothfalw, Lodorman, Bykesd et Kezler vocatis, in sepefato comitatu de Kykellew existentis, nunc erga manus egregii Pauli Horwath de eadem Mykezazya habitis, eidem domine Magdalene relicte ratione iuris sui certe dotes ac res paraffernales provenire deberent ut igitur eius pia intentio ex omni parte firma habeatur et integra etiam pretaxatam integram possessionem Mykezazya cum cunctis eiusdem utilitatibus et pertinentiis quibuslibet similiter in sortem prescriptorum ducentorum floreni auri premissis pignoris titulo eidem almo capitulo Albensis Transsilvane obligasset pro ut obligavit nostra in presentia ita ut eadem possessio Mykezazya non aliter nisi pro eisdem ducentis floreni auri puri in parata pecunia deponendis ab eodem almo capitulo redimi valeat item consimiliter et prenotatas dotes ac res paraffernales, ut premittitur, eidem domine Magdalene relicte de prefata integra possessione Mykezazya scilicet dictis porcionibus possessionariis in pretactis possessionibus Thothfalw, Lodorman, Bykesd et Kezler situatis ratione iuris sui provenientis et provenire debentis sepedicto almo capitulo ecclesie Albensis Transsilvane requirendo, recuperando et reobtinendo commisisset sicuti commissit nostro in conspectum ita videlicet et sub tali condicione per eandem dominam Magdalenam relictam firmiter adiecta, quod memoratum almu capitulum Trassilvanum in reconpensam et satisfactionem omnium et singulorum premissorum pro salute anime eiusdem domine Magdalene relicte in eadem ecclesia Transsilvana missam quotidianam⁶² perpetuis semper temporibus indeficienter observare teneantur.

⁶² Astfel în original, corect: *quotidianam*.

In quorum premissorum fidem et testimonium, presentes litteras nostras privilegiales pendentis et autentici sigilli nostri munimine roboratas eidem almo capitulo ecclesie Albensis Transsilvane duximus concedendas.

Datum feria quarta proxima post dominicam Iudica, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo quinto.

Biblioteca Națională a României – filiala Batthyaneum, *Arhiva conventului din Cluj-Mănăstur*,

lad. 77, nr. 65.

Original, pergament, urme ale unui sigiliu atârnat.

**THE LAST WILL BETWEEN THE SOUL SALVATION AND
SUCCESSION DISPUTES. *ULTIMA VOLUNTAS* OF NICOLAE SENIOR
OF OCNA SIBIULUI AND OF MAGDALENA, HIS DAUGHTER**

Abstract

The last will of one on the deathbed or being in danger is an ancient human practice, from antiquity till our days. Orally made initially, the last will is written after so that it wouldn't be ever forgotten. This will is especially related to the testator's estate distribution after death. To be legal, the written document must follow the law in force within the territory and time of writing it. Consequently, the will is a legal value paper concerning the testator's estate so divided to ensure the deceased resting in peace and a good life together of the ones who benefit of the legacy. Two are the wills I analyzed in the present study: a better known one belonging to Nicolae Senior of Ocna Sibiului, vice-voivode of Transylvania, and another one, less or almost unknown, belonging to her daughter, Magdalena. The two letters generated many succession disputes, even if they had been drawn up for the testator's soul salvation and for rewarding his/ her intimates. The analyzed law conflicts show the importance of a will and, especially, of the inheritance, both for the testator and the beneficiaries. The will and its results illustrate the testator's society directed by common laws or judicial standards that I have approached by the means of sociological, historical and judicial filters, the two acts being only a sample from the large number of medieval wills.

EASTERN AFFAIRS IN ITALIAN POLITICS IN THE EARLY 1490S: RUMOURS, (DIS) INFORMATION AND INTERESTS

*Ioan-Aurel Pop**, *Alexandru Simon***

Keywords: Venice, Ottoman Empire, Moldavia, Hungary, Stephen III the Great of Moldavia, Francesco Tranchedini, Maximilian I of Habsburg, diplomacy, crusading, geopolitics

Cuvinte-cheie: Veneția, Imperiul Otoman, Moldova, Ungaria, Ștefan al III-lea cel Mare al Moldovei, Francesco Tranchedini, Maximilian I de Habsburg, diplomație, cruciadă, geopolitică

In October and November 1492, a series of reports reached Milan. Sent from the “Bolognese station” of the Lombard state by Francesco Tranchedini, the *dispacci* dealt, often in great detail, with Italian, as well as European politics. That fall Venice was on the brink of a new war with the High Porte. Special attention was paid to her favourite of old, Stephen III the Great, voivode of Moldavia. Stephen had re-entered her well paid service as the *Serenissima*’s ‘captain’. He had also taken on the title of ‘King of Moldavia’ (*Re de Mundavia*).¹

Back in the East, Antonio Bonfini, the chronicler of Matthias Corvinus, king of Hungary, Bohemia and Croatia, had found a new lord, Wladislaw II Jagiello. Bonfini recorded the events of September 1492 apparently as they unfolded. That autumn Stephen III blocked the Ottoman attack on Hungary. Earlier in

* Romanian Academy, Calea Victoriei, 125, Sector 5, București/ Babeș-Bolyai University, Faculty of History and Philosophy Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu 1, e-mail: i_a_pop@yahoo.com

** Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14, email: alexandrusimon2003@gmail.com

¹ The reports were “eye-marked” by Italian archivists. Nevertheless, only the least relevant one was published by Vikentij Makušev (*Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis Italicis deprompta, collecta atque illustrata*, I–2. Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum, (Belgrade, 1882) (MHS), no. 15c, p. 137). This recalls another Eastern collection of Western sources. “Everybody” featured in it, minus the *Wallachians*/ Romanians (Vladimir Lamansky, *Secrets d’État de Venise. Documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane* (Sankt Petersburg, 1884), *passim*).

April, Władisław had confirmed Stephen's possession over the Transylvanian estates granted to him by Matthias. Bound to Władisław, the Hunyadi monarch's unwanted successor, Bonfini presented Stephen as the "successor" of Matthias' in the capacity of 'Wallachian kinglet' (i.e. *Valachorum regulus*). This had been at first a blunt Habsburg and Hungarian mockery of Matthias. Not in 1492, when Stephen, Pope Sixtus IV's 'athlete of the Christian Faith' in the mid-1470s, manifestly rose to an unprecedented level of power.²

The events and titles of 1492 were the result of Stephen's earlier deeds (victories, losses and recoveries). They were also the prelude to the ensuing conflicts in East-Central Europe, chiefly between the House of Jagiełło and Stephen of Moldavia. Maximilian I of Habsburg, king of the Romans, and Ottoman Sultan Bayezid II were to serve as "imperial referees" of the feud.³

Annus mirabilis 1492

In 1492 the Old World, the Byzantine one, was (supposed) to end and the New World to begin.⁴ For Gennadius (Georgios Kourtesios) Scholarios, the first Ottoman Ecumenical Patriarch of Constantinople and a key opponent of the Union of Florence (1439)⁵, the year 7000 of the Byzantine Calendar (*Anno Domini* 1492) was the last year before unavoidable Judgement Day.⁶ Scholarios

² Alexandru Lapedatu was the first to draw attention of these Hungarian circumstances (Vlad-Vodă Călugărul, 1482–1496 (offprint *Convorbiri Literare*, 38) (Bucharest, 1903), 43–45, 51–59. Yet his focus was not on Stephen III, but on his rival, Vlad IV the Monk of Wallachia.

³ We have last addressed this topic in "Ștefan cel Mare, căpitanul Veneției, regele Moldovei și crăișorul valahilor, în toamna anului 1492," *Revista Istorică*, NS 31, nos. 1–2 (2020): 61–85. The present paper is a revised version of the former. "Local matters" were hence omitted.

⁴ Marie-Hélène Congourdeau, "Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues," in *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, eds. Benjamin Lellouche, Stéphane Yerasimos (Paris, 1999), 55–97; Wolfram Brandes, "Byzantine Predictions of the End of the World in 500, 1000, and 1492 AD," in *The End(s) of Time(s) Apocalypticism, Messianism, and Utopianism through the Ages (=Prognostication in History*, 6), ed. Hans-Christian Lehner (Leiden – Boston, 2021), 32–63, at 52–53. The *anno Hegirae* 900 (October 11, 1494–September 29, 1495) could also be worth a comparative analysis in this Christian medieval context.

⁵ Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin* (Paris, 2008), 233, 237–239, 243–246, 444–448.

⁶ Antonio Rigo, L'anno 7000, la fine del mondo e l'Impero cristiano. Nota su alcuni passi di Giuseppe Briennio, Simeone di Tessalonica e Gennadio Scolario," in *La cattura de la fine. Variazione dell'escatologia in regime di cristianità (=Studi e Ricerche di Scienze Religiose*, 7), ed. Giuseppe Ruggieri (Genoa, 1992), 151–185. *The Byzantine year ("since Adam") 7000 covered the interval September 1, 1491–August 31, 1492. It had already begun in 1491 AD.*

(† 1472/ 1473) was however no longer alive to witness the fiasco of his prophetic computations (they were recalibrated for 7021/ 1512–1513).⁷

That same year, 1492, as a follow-up to the Iberian *Reconquista*, recently completed at the start of that year through the conquest of Muslim Granada (January 2, 1492)⁸, Christopher Columbus set sail westwards, not eastwards for *India* (the Indies), and arrived in *America* (the Americas).⁹ Columbus, a Genoese otherwise¹⁰, was later deemed the son of Wladislaw I (III) Jagiello, king of Poland and Hungary¹¹, who had succumbed while crusading to the rescue of Byzantium (1444).¹² At any rate, the whole idea behind Columbus' journey was to circumvent the Ottoman Empire that had grown in the East between Christendom and *India*, consequently hindering lucrative trading.¹³

One of the first Europeans to learn of the endeavours of Columbus was Francesco Tranchedini (*Trincadini*).¹⁴ He was an official Milanese

⁷ E.g. David Khunchukashvili, *Die Anfänge des letzten Zarentums. Politische Eschatologie in der Moskauer Rus' zwischen Byzanz und dem Heiligen Römischen Reich* (=Europa im Mittelalter, 44) (Berlin – Boston, 2023), 144–145, 151–154. Scholarios himself had factored-in this second possibility: i.e. the world might in fact not come to an end in 7000 (1491–1492), but in 7021 (1512–1513), if the (in)famous Flavius Josephus was correct in his predictions (Alexander A. Vasiliev, “Medieval Ideas of the End of the World: West and East,” *Speculum*, 16, no. 2 (1942–1943): 462–502, at 499; by interpreting Scholarios' partially preserved text, which he ascribed to 1472, Vasiliev dated the first end of the world to AD 1493–1494, not 1491–1492).

⁸ John Edwards, “*Reconquista* and Crusade in Fifteenth-Century Spain,” in *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ed. Norman Housley (New York, 2004), 163–181, at 170–172, Joseph F. O'Callaghan, *The Last Crusade in the West: Castile and the Conquest of Granada* (Philadelphia, PA, 2014), pp. 193–195, 248–249.

⁹ William D. Phillips Jr., Carla Rahn Phillips. *The Worlds of Christopher Columbus* (Cambridge, 1993), 133–134. The date of the discovery is October 12, AD 1492 (=7001 in the Byzantine calendar). Columbus had departed on his journey on August 3, 1492 (=7000 in the Byzantine calendar). He returned, yet to Lisbon, due to the storm, on March 4, 1493.

¹⁰ Thorough analysis of the topic: Jacques Héers, *Christophe Colomb* (Paris, 1981), pp. 21–23.

¹¹ Krystyna Łukasiewicz, “Deceptive Practices in Fifteenth Century Europe: The Case of Władysław III Jagiellon (*Varnensis*),” *The Polish Review*, 57, no. 2 (2012): 3–20; Manuel Rosa, *Colon. La historia nunca contada* (Madrid, 2010), 345–367. See also Leopold Kielanowski, *A Odisseia de Ladislau o Varnense* (Funchal, 1996).

¹² See also John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444* (=History of Warfare, 76) (Leiden – Boston, 2012), 482–488.

¹³ Carol Delaney, “Columbus's Ultimate Goal: Jerusalem,” *Comparative Studies in Society and History*, 48, no. 2 (2006): 260–292, at 262–265. See also Abbas Hamdani, “Columbus and the Recovery of Jerusalem,” *Journal of the American Oriental Society*, 99, no. 1 (1979): 39–48.

¹⁴ Francesco (1439–c. 1504) was also the first Italian to announce, on June 17, 1493, from Bologna, Columbus's second voyage that began on September 24 (Archivio di Stato di Milano, Milan (ASM), Archivio Ducale Sforzesco (A.D.S.), Potenze Estere, *Romagna*, cart. 1043. *Gennaio 1493–Giugno 1494*, fasc. 6. *Giugno*, nn; printed in *Fonti italiane per la storia della scoperta del Nuovo Mondo*, edited by Guglielmo Berchet, I (Venice, 1894), no. [V-] 2, p. 194).

diplomat¹⁵, the son of the famed Nicodemo,¹⁶ as well the pupil of the influential philo-Byzantine humanist, Francesco Filelfo.¹⁷ Still in autumn 1492, Tranchedini also took time to extensively report on Stephen, the voivode of Moldavia.¹⁸ At that time, the feared Byzantine year 7000 had already ended (on August 31, 1492) and “doubt free” 7001, had commenced (on September 1, 1492).¹⁹

In 1484, Stephen III had suffered a crushing defeat at the hands of Sultan Bayezid II.²⁰ With the blessing of the Ecumenical Patriarchate (and of the Patriarchs of the East)²¹, Bayezid *Velî* (i.e. the Saintly), the son of Mehmed II *Faith*, the conqueror of Constantinople (1453), took Stephen’s vital Black Sea

¹⁵ In fact a spy (see his *Diplomatische Geheimschriften*, ed. Walter Höflechner (Graz, 1970)).

¹⁶ With focus on the Milanese “intelligence network”: Paolo Margaroli, *Diplomazia e stati rinascimentali. Le ambascerie sforzesche fino alla conclusione della Lega Italica (1450–1455)* (Florence, 1992), 48–49, 79–80; Paola Sverzellati, “Per la biografia di Nicodemo Tranchedini da Pontremoli, ambasciatore sforzesco”, *Aevum*, LXXII (1998), pp. 485–557.

¹⁷ P. Sverzellati, “Il carteggio di Nicodemo Tranchedini e le lettere di Francesco Filelfo”, *Aevum*, 71 (1997): 441–529; John Monfasani, “Filelfo and the Byzantines,” in *Francesco Filelfo: Man of Letter*, ed. Jeroen De Keyser (Leiden, 2019), 13–21.

¹⁸ For earlier Milanese reports on Stephen (authored mainly by the duchy’s secretary in Venice, Leonardo Botta): I.-A. Pop, “La Santa Sede, Venezia e la Valacchia nella crociata antiottomana di fine Quattrocento”, *Transylvanian Review*, 20, suppl. 1 (2011) [2012]: 7–22. It is perhaps noteworthy that Francesco Tranchedini was about the same age as Stephen.

¹⁹ Whether or not these chronological assessments are relevant for the topic is difficult to determine. Because of the attention given over the past two decades to Stephen’s “relation” with the end of the world (starting with Maria-Magdalena Székely, “Ștefan cel Mare și sfârșitul lumii”, *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 21 (2003): 271–278), the matter has to be taken into account. In relation to Scholarios’ calculations, we add that, before the end of the year 7000, the *Serenissima* placed, on August 28, 1492, John Plousiadenos as bishop of Modon, her prized harbour. John was a defender of the Union of Florence and thus the opponent of “Scholarios’ school” (Manosous Manoussakas, “Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos (Joseph de Méthone)”, *Revue des Études Byzantines*, 17 (1959): 28–51, at 39, 47).

²⁰ On the Ottoman victory: Ovidiu Cristea, *Acest domn de la miazănoapte* (Târgoviște, 2018²).

²¹ Symeon Paschalidis, “Concilium Constantinopolitanum 1484,” in *The Great Councils of the Orthodox Churches (=Corpus Christianorum Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta*, 4), ed. Alberto Melloni, I. *From Constantinople 861 to Constantinople 1872* (Turnhout, 2016), 221–228. It was not the first time that an Ottoman campaign against Moldavia had the blessing of the Great Church. In late 1474, the attack against Stephen had patriarchal support (Jakob Unrest, *Österreichische Chronik (=Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum*, NS, XI), ed. Karl Grossmann (Weimar, 1957), 46; Vitalien Laurent, “Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454–1476)”, *Revue des Études Byzantines*, 26 (1968): 229–264, at 235, 259). Stephen prevailed, at least then. Mara Branković, Murad II’s widow and Mehmed II’s advisor, stated that the Turks had never suffered a greater defeat ([Domenico Malipiero], *Annali veneti dall’anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo (=Archivio Storico Italiano*, 7), ed. Agostino Sagredo (Florence, 1843), 112 (Malipiero)).

harbours.²² Some two centuries later, educated Turks claimed that, during this Moldavian campaign, Bayezid had been approached by the ‘Portuguese’²³ Columbus.²⁴ Bayezid was not interested in the Indian plan of the traveller.²⁵ In return, the famous map of Ottoman admiral Piri Reis, dated to precisely 1513 (after Bayezid’s fall and death in 1512, caused by his son Selim I *Yavuz*/ the Grim)²⁶, indicates that the Porte soon developed an eye for the Atlantic.²⁷

Nevertheless in 1492, the Ottoman Empire, who had just exited a highly consuming war with Mamluk Egypt²⁸, had more pressing matters to deal with than the newfound shores in the West. Bayezid’s, rival brother, Djem, was in the custody of the newly elected business-minded Pope Alexander VI.²⁹ Venice, the ally of the Porte since 1479, remained an uneasy partner that had to be checked, aggressively at times.³⁰ Under additional pressure from Maximilian I, the son and heir of Emperor Frederick III of Habsburg, and since 1491 the *de iure* co-king of Hungary³¹, as well as from the new king of Poland, Jan Albert, the former competitor of his brother Wladislaw II³², the wavering Hungarian realm

²² Mihnea Berindei, “L’empire ottomane et la route moldave avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484),” *Journal of Turkish Studies* 10 (1986): 47–71 (not deprived of errors).

²³ Rebecca Catz, *Christopher Columbus and the Portuguese, 1476–1498* (Westport CT, 1995); Fred Bonner, “Portugal and Columbus: Old Drives in New Discoveries,” *Mediterranean Studies*, 6 (1996): 51–66. His Portuguese origins, claimed and rumoured on more than one occasion, connected Columbus to King Wladislaw. After his catastrophic defeat at Varna, the Jagiellonian would have chosen to live in penitence and anonymity on the Portuguese isle of Madeira. There however, the former crusader fathered a boy, named Christopher.

²⁴ Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi* (= *The Ottoman Empire and its Heritage*, 31) (Leiden – Boston, 2006), 62–63. The issue should however be reviewed.

²⁵ Karen Ordahl Kupperman, *The Atlantic in World History* (Oxford, 2012), 23–24.

²⁶ Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power* (New York, 2002), 43.

²⁷ Gregory C. McIntosh, *The Piri Reis Map of 1513* (Athens, GA, 2000). Allegedly based on Columbus’ “lost map” (1498), It bore the date 919 AH (=March 9, 1513–February 25, 1514).

²⁸ Shai Har-El, *Struggle for Domination in the Middle East. The Ottoman-Mamluk War, 1485–1491* (Leiden – Boston, 1995). For the European context: *Ambasciata straordinaria al sultano d’Egitto (1489–1490)*, ed. Franco Rossi (Venice, 1988), no. 14, p. 84; no. 29, p. 99.

²⁹ Halil Inalcik, “A Case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VIII and Bayezid II on Djem Sultan,” *Journal of Turkish Studies*, 3 (1979): 209–223.

³⁰ *Codice Aragonese o sia lettere regie, ordinamenti ed altri atti governativi de’ sovrani aragonesi in Napoli riguardanti l’amministrazione interna del reame e le relazioni all’estero*, ed. Francesco Thrinchera, II–1. [1491–1493] (Naples, 1868), no. 147, p. 129; Lajos de Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all’Adria* (offprint *Archeografo Triestino*, 3rd series, 7, no. 1), (Trieste, 1913) (*Frammenti*), 55–60; MHS, I–2, no. 1, p. 188; no. 5, p. 190 (spring–fall 1492).

³¹ Hermann Wiesflecker, “Maximilians I. Türkenzug 1493/4,” *Ostdeutsche Wissenschaft*, 5 (1958): 152–178. An updated analysis, based largely on Wiesflecker’s own work, is needed.

³² For a rather balanced account, see Natalia Nowakowska, “Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492–1501,” in *Crusading in the Fifteenth Century*, 128–147.

was still a problem that had to be dealt with, forcefully and peacefully.³³ “Lesser troubles” also surrounded Bayezid II.

The rulers of Moldavia and Wallachia, Stephen III and Vlad IV, a former monk, were mutual foes and the vassals of the sultan.³⁴ Yet, not so long ago, in 1490–1491, Bayezid II had to fortify Chilia and Cetatea Albă (the main harbours he had taken from Moldavia in 1484)³⁵, fearing that Stephen might use the planned crusade to re-conquer them.³⁶ As to Vlad IV, still in 1492, in November³⁷, he officially took on the Athonite succession of the late Mara Branković, Murad II’s widow and the trusted advisor of Mehmed II.³⁸ Plus, quite to the astonishment of the Venetian *bailo* in Constantinople, Geronimo Marcello, in June that same year, after Stephen had blocked the Tartars and the Turks from attacking Hungary, via Moldavia, Vlad had politely refused the sultan’s request for passage through Wallachia against Wladislaw II.³⁹

Letters from Bologna

After nearly two decades spent in the chancery of the Lombard duchy and as her envoy in Florence, Savoy or Austria⁴⁰, Francesco Tranchedini became Milan’s representative (*oratore*) in Sforza loyal Bologna at the beginning of 1490.⁴¹

³³ We add that Jagiellonian Hungary was by no means a “compromised state” (Martyn Rady, “Rethinking Jagiello Hungary 1490–1526,” *Central Europe*, 3, no. 1 (2005): 3–18, at 9).

³⁴ Marian Coman, “The Reign of a Defrocked Monk: A Late Fifteenth Century Case Study in the Wallachian Political Language,” in *Religious Rhetoric of Power in Byzantium and South-Eastern Europe*, eds. Ivan Biliarsky, Mihail Mitrea, Andrei Timotin (Brăila, 2021), 189–221.

³⁵ Based on Ottoman administrative records: Nagy Pienaru, “Moldova și Hanatul din Crimeea. 1484–1492,” *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 22 (2004): 125–132, at 129–130 (and note 26); Machiel Kiel, “The Ottoman Castle of Ram (Haram) in Serbia and the Accounts of its Construction, 1491,” in *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srđan Rudić, Selim Aslantaş (Belgrade, 2017), 165–189, Appendix, 181.

³⁶ Based chiefly on Roman pontifical sources: Al. Simon, “Țările Române ca loc de pasaj cruciat în anii 1490,” *Anuarul Școlii Doctorale Istorie. Civilizație. Cultură*, 1 (2005): 101–116.

³⁷ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, I. 1247–1500, eds. P.P. Panaitescu, Damaschin Mioc (Bucharest, 1966), no. 235, pp. 377–380; Boško Bojović, Petre Ș. Năsturel, “Les fondations dynastiques du Mont-Athos: des dynasties serbes et de la sultane Mara aux princes roumains,” *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 41, nos. 1–4 (2003): 149–176.

³⁸ E.g. Mihailo St. Popović, “The Holy Mountain of Athos as Contact Zone between Venice and the Ottoman Empire in the 15th Century,” in *Imperium Bulgariae. Studia in honorem annorum LX Georgii N. Nikolov*, ed. Angel N. Nikolov (Sofia, 2018), 774–783, esp. 777–778.

³⁹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, VIII.1376–1650 [ed. Ioan Slavici] (Bucharest, 1894) (*Hurmuzaki*), no. 32, p. 28. Wladislaw was Vlad’s other suzerain.

⁴⁰ P. Sverzellati, “Il carteggio di Nicodemo Tranchedini e le lettere di Francesco Filelfo,” *Aevum*, 71 (1997): 441–529, at 504–508, Eadem, “Per la biografia di Nicodemo,” 507–509.

⁴¹ See also Maria Nadia Covini, “Francesco Tranchedini,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, 96 (2019): *sub voce*.

Francesco was one of the trustees of Ludovico *il Moro* Sforza⁴², whose interests he had to protect in that vital inner Italian “bridge” of Bologna.⁴³ To that end, Francesco Tranchedini, in his late fifties, could rely additionally on all the benefit of the impeccable humanist education he had received.⁴⁴

After the assassination of his brother Galeazzo Maria (1476)⁴⁵, Ludovico had gradually seized control over the duchy⁴⁶, acting officially as *tutore del legittimo duca*, Galeazzo Maria’s son, Gian Galeazzo (1469–1494), who even as legal adult was rather unfit to rule.⁴⁷ Still, at the end of January 1491, less than two weeks after Ludovico wed Beatrice, the daughter of Ercole d’Este of Modena and Ferrara, and Eleonora of Aragon⁴⁸, Gian Galeazzo had a son. Francesco Maria, from his marriage with Isabella, the daughter of Alfonso II of Aragon, duke of Calabria, and Ippolita Maria Sforza, Ludovico’s sister.⁴⁹ Like Ludovico’s Beatrice, Isabella was the grand-daughter of Ferrante of Aragon, king of Naples, and far more able and astute than her husband.⁵⁰

The old matrimonial policy of the Sforza was turning against Ludovico. He seemed now locked in the bridal spiderweb of the aging Ferrante of Aragon⁵¹. For this reason, *il Moro* also nourished the Angevine rooted claims to the royal throne of Naples laid by Charles VIII of Valois, king of France.⁵²

⁴² In particular: Franco Catalano, *Ludovico il Moro* (Milan, 1986); Gino Benzoni, “Ludovico Sforza, detto il Moro, duca di Milano,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, 66 (2006): *sub voce*.

⁴³ For Bologna’s Milanese value from an Eastern perspective: I.-A. Pop, “The Romanians from Moldavia at the Jubilee in Rome (1475),” *Il Mar Nero*, 10 (2019–2020): 163–170, at 164.

⁴⁴ See also Virginia Cox, “Quintilian in the Italian Renaissance,” in *The Oxford Handbook of Quintilian*, eds. Marc van der Poel, Michael Edwards, James J. Murphy (Oxford, 2021), 359–379, at 364 (nevertheless, the young Francesco Tranchedini was apparently not highly inclined towards – very – rigid study); James Hankins, *Political Meritocracy in Renaissance Italy: The Virtuous Republic of Francesco Patrizi of Siena* (Cambridge, MA, 2003), XIII, 35–36.

⁴⁵ Vincente Ilardi, “The Assassination of Galeazzo Maria Sforza and the Reaction of Italian Diplomacy,” in *Violence and Civil Disorder in Italian Cities, 1200–1500*, ed. Lauro Martines (Berkeley CA, 1972), 72–113. On the controversial duke: Francesca M. Vaglienti, “Galeazzo Maria Sforza,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, 51 (1998): *sub voce*.

⁴⁶ E.g. M.N. Covini, “Cicco Simonetta,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, 92 (2018), *sub voce*.

⁴⁷ On his ducal environment: Gregory Lubkin, *A Renaissance Court. Milan under Galeazzo Maria Sforza* (Berkeley – Los Angeles, CA – London 1994), 229–230, 237–238, 244–245.

⁴⁸ See foremost the studies in *Beatrice d’Este (1475–1497)*, ed. Luisa Giordano (Pisa, 2008).

⁴⁹ Jane Stevenson, *Women Latin Poets: Language, Gender, and Authority, from Antiquity to the Eighteenth Century* (Oxford, 2005), 155–156. None of the ladies was a “bonified housewife”.

⁵⁰ Valentina Prisco, *Eleonora d’Aragona e la costruzione di un „corpo” politico al femminile (1450–1493)* [Phd Thesis (Universidad de Zaragoza) (Zaragoza, 2019), 354, 393.

⁵¹ Paul M. Dover, “Royal Diplomacy in Renaissance Italy: Ferrante d’Aragona (1458–1494) and his Ambassadors,” *Mediterranean Studies*, 14 (2005), pp. 57–94 (with additional data).

⁵² E.g. Margaret L. Kekewich, *The Good King: Rene of Anjou and Fifteenth Century Europe* (Basingstoke – New York, 2009), 222, 245. On France and Milan: V. Ilardi, “France and Milan:

A few years earlier (1487), *il Moro* had acted against the wishes of another daughter of King Ferrante, Beatrice, the wife of Matthias Corvinus, king of Hungary and Bohemia.⁵³ Ludovico agreed to marry by proxy Bianca Maria, Galeazzo Maria's child, to John, Matthias' illegitimate son, as well as only offspring.⁵⁴ In 1490, Matthias died. John did not become king, with Bianca Maria as his queen. Beatrice of Aragon clinged on to power and married the unwanted successor of Matthias, Wladislaw II Jagiello, who soon afterwards wanted to be freed from his sterile wife.⁵⁵ The Eastern parts of the continent around Hungary were still relevant for Ludovico in the autumn of 1492.⁵⁶ Until October 1492,⁵⁷ Ludovico also allowed negotiations to be conducted for Wladislaw's divorce from Beatrice and his marriage to Bianca Maria.⁵⁸

The rumour

On October 17, 1492⁵⁹, Trachedini sent his regular report to Ludovico *il Moro Sforza*. Except for one "Eastern note", not much differed from his usual *disparci*, sent that autumn from the city of Bologna, ruled by the Bentivoglio family⁶⁰ At that time, the fierce rivalry between Milan and Venice had again

The Uneasy Alliance (1452–1466)," in *Gli Sforza a Milano e in Lombardia e i loro rapporti con gli stati italiani ed europei (1450–1535)* (Milan, 1982), 415–447.

⁵³ On her Italian-Hungarian plans, see also Hajnalka Kuffart, "Il diario di Giovanni Maria Parenti sul viaggio verso il Regno d'Ungheria (1486)," *Verbum*, 23, no. 2 (2022): 289–327.

⁵⁴ Enikő Spekner, "To be judged worthy of your illustrious father and to rule over the Hungarians: Matthias' Struggle for John Corvinus' Succession," in *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490*, eds. Péter Farbaký, Enikő Spekner, Katalin Szende, András Végh (Budapest, 2008). 513–523, at 514–515.

⁵⁵ András Kubinyi, *Matthias Rex* (Budapest, 2008), 151–152, 164–166.

⁵⁶ Sabine Weiss, *Die vergessene Kaiserin: Bianca Maria Sforza, Kaiser Maximilians zweite Gemahlin* (Innsbruck, 2010), 52–56; Bálint Lakatos, "Relazioni diplomatiche tra l'Ungheria dei Jagelloni e gli stati italiani alla luce delle ambasciate inviate e ricevute (1490–1526). Uno schizzo," *Verbum. Analecta Neolatina*, 23, no. 2 (2022): 455–482, esp. 461–462, 474–475.

⁵⁷ See also Klaus Schelle, *Die Sforza. Bauern, Condottieri, Herzöge* (Stuttgart, 1980), 227–228;

⁵⁸ Daniela Unterholzner, *Bianca Maria Sforza (1472–1490): Herrschaftliche Handlungsspielräume einer Königin vor dem Hintergrund von Hof, Familie und Dynastie* [PhD thesis] (Universität Innsbruck) (Innsbruck, 2015), 36–39, 42–43).

⁵⁹ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Romagna*, cart. 1042, fasc. 7. *Ottobre*, not numbered (nn.). Trachedini's report was partially published in MHS, I–2, no. 15c, p. 137 [...] *Un mio amico, quale ha hogi parlato con uno Paduano, quale de recenti vene da Venetia, mi ha facto intendere havere retracto da epso Paduano come la Illustrissima Signoria de Venetia ha conducto novamente per suo capitaneo, il Signore Stephano, Vaivoda de Mundavia, homo sagacissimo et callidissimo in lo mestere del arme, cum stipendio de LXX milla o vero LXXX milla ducati, et questo dice havere havuto da persona de grande auctorita in Venetia [...]* (for the full report, see Appendix, no. I).

⁶⁰ The preserved reports (~80) sent by Trachedini in 1492, are in ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Romagna*, cart. 1041. *Settembre 1491-Marzo 1492*; cart. 1042. *Aprile-Dicembre 1492*.

peaked⁶¹, following the double Este (Ferrara-Modena)-Sforza (Milan) Italian dynastic marriage (January 1491)⁶², the death of Florence's Lorenzo *il Magnifico* di Medici (April 1492)⁶³, and the Papal election of Milanese backed Rodrigo Borgia (Alexander VI) (August 1492).⁶⁴

Tranchedini had found out from a reliable, yet unnamed source that the margrave of Mantua, Francesco II Gonzaga, notorious for his excessive life style⁶⁵, had a night encounter in transvestite with an unnamed figure.⁶⁶ The meeting took place somewhere between Venetian loyal (and Bentivoglio indebted) Rimini⁶⁷ and Sforza held Pesaro.⁶⁸ Francesco had then returned to Cesena, ruled, alike Rimini, by the Malatesta.⁶⁹ From Cesena, the margrave went to Ferrara, the centre of power of Duke Ercole I of Este, the father-in-law of Ludovico *il Moro*.⁷⁰ This was confirmed by Giovanni II Bentivoglio, lord of

⁶¹ Two classic studies: Cecilia M. Ady, *A History of Milan under the Sforza* (London, 1907), 142–144; Giovanni Pillinini, *Il sistema degli stati italiani, 1454–1494* (Venice, 1970), 140–141.

⁶² Julia Cartwright, *Beatrice d'Este, Duchess of Milan (1475–1497): A Study of the Renaissance* (London, 1910), 187–189. See also Jessica O'Leary, *Elite Women as Diplomatic Agents in Italy and Hungary, 1470–1510: Kinship and the Aragonese Dynastic Network* (York, 2022), 63–82.

⁶³ Lorenzo had in fact kept the Italian balance of power (Riccardo Fubini, "The Italian League and the Policy of the Balance of Power at the Accession of Lorenzo de' Medici," *The Journal of Modern History*, 67, suppl. (1995), 166–199, at 192–193; Nicolai Rubinstein, *The Government of Florence under the Medici (1434–1494)* (Oxford, 1997²), 291–295, 328–332.

⁶⁴ E.g. Marco Pellegrini, *Ascanio Maria Sforza: la parabola politica di un cardinale-principe del rinascimento*, I (Rome, 2002), 273–274, 336. Cardinal Ascanio, Ludovico's brother, secured Borgia's election. In exchange, he was made vice-chancellor of the Holy Roman Church.

⁶⁵ Andrea Tonni, "The Renaissance Studs of the Gonzagas of Mantua," in *The Horse as Cultural Icon: The Real and the Symbolic Horse in the Early Modern World*, eds. Peter Edwards, Karl A.E. Enenkel, Elspeth Graham (Leiden, 2012), 261–277, at 268–269. Francesco II's numerous conquests included, after 1503, also Lucrezia Borgia, Alexander VI's daughter.

⁶⁶ Both Gonzaga and his "contact" came with riders to the meeting at a house/ at an inn. This suggests that the "clandestine contact" of Gonzaga was a person of comparable rank. The number of horses in the retinue signify an important figure. Because of the location of the meeting, at a house/an inn between Rimini and Pesaro, both Pandolfo IV Malatesta and Giovanni Sforza have to be considered as Francesco II Gonzaga's nocturnal company.

⁶⁷ The young Pandolfo IV Malatesta, soon to-be Venice's *condottiere* (1493), was Rimini's ruler by name. In March 1492, his life and his (future) rule were saved largely because of the help he received from Francesca Bentivoglio, the daughter of Giovanni II (Anna Falcioni, "Pandolfo Malatesta," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 68 (2007): *sub voce*).

⁶⁸ Alessandro Sforza's line ruled Pesaro. His grandson, Giovanni, was to marry Lucrezia Borgia within less than a year (see also Maria Bellonci, *Lucrezia Borgia* (Milan, 2011), 42–45).

⁶⁹ E.g. Pier Giovanni Fabbri, *La società cesenate nell'età di Malatesta Novello Malatesti* (Cesena, 2000). In relation to the itinerary of Francesco II through Cesena, see also Carlo Pedretti, *A Chronology of Leonardo da Vinci's Studies Architectural Studies after 1500* (Geneva, 1962), 31.

⁷⁰ Ludovico was married to Beatrice, the daughter of Ercole d'Este and of Eleonora, the daughter of Ferrante of Aragon. Beatrice was furthermore with child at the time, a male one as it turned

Bologna, *capitano generale* of the Milanese ducal army (since 1488), as well as a Venetian citizen and patrician (likewise since 1488).⁷¹ For Milan, these itineraries of the margrave of Mantua were important also because the Gonzaga served as the Italian *condottiere* captain of Venice since 1489.⁷²

Without further ado (it was self-evident both for him and for Ludovico Sforza what Cesena, Ferrara, Pesaro or Rimini meant in that very context)⁷³, Tranchedini moved to a piece of Venetian intelligence. He had acquired it, on the day of his report (October 17, 1492), from an unnamed friend.⁷⁴ This friend had gathered the data, still on that same day, from a citizen of Padua, unnamed as well.⁷⁵ The Paduan had recently collected the information, in Venice, from a person of great import in the city of Saint Mark.⁷⁶ According to the Paduan (via Tranchedini's said friend), the *Serenissima* had contracted Stephen, voivode of Moldavia, as her captain. Stephen was deemed highly intelligent and skilled in the art of war. This lord's Venetian stipend was valued at 70,000, even 80,000 ducats (comparable to the sums once agreed between the republic and Bartolomeo Colleoni, Milan's dreaded nemesis).⁷⁷

Francesco Tranchedini then concluded his report with the news on the birth of the son of Charles VIII of Valois, king of France, Charles Orlando (on October 11, 1492).⁷⁸ Word of it was carried to Florence and to Rome by a French knight that Tranchedini had encountered, still on the same day of his report to Ludovico *il Moro* Sforza (October 17, 1492).⁷⁹ Within two years, Charles VIII

out, much needed by *il Moro* (Alessandro Luzio, Rodolfo Renie, *Delle relazioni di Isabella d' Este Gonzaga con Ludovico e Beatrice Sforza* (Milan, 1890)).

⁷¹ C.M. Ady, *The Bentivoglio of Bologna: A Study in Despotism* (Oxford, 1937), 83; Gaspare de Caro, "Giovanni Bentivoglio," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 8 (1966): *sub voce*. He was Ginevra's husband, the illegitimate daughter of Alessandro, Ludovico's paternal uncle.

⁷² See also Michael Mallett, Christine Shaw, *The Italian Wars. 1494–1559* (Harlow, 2012), 31.

⁷³ Tranchedini consequently never returned to the story (in the preserved reports at least). Gongaza's "contact" may have been either young Pandolfo or far likelier Giovanni Sforza.

⁷⁴ Like in the case of Francesco II Gonzaga's travels, Francesco Tranchedini voluntarily did not name his source in the report sent to Ludovico *il Moro* Sforza. In the case of the margrave of Mantua, Tranchedini had however specified that the source was confirmed by Giovanni II Bentivoglio, possibly because of the major immediate Sforza implications.

⁷⁵ It is certain only that he (too) was a subject of Venice, who ruled over Padua since 1405.

⁷⁶ Tranchedini's otherwise very careful wording makes it uncertain whether or not that person of great authority in Venice differed from the mysterious Paduan (Appendix, no. I). Logic would however dictate that the Paduan was not the Venetian person of import.

⁷⁷ This comparison would have automatically come to the minds of both Ludovico *il Moro* and Francesco Tranchedini. They had witnessed the exploits of Bartolomeo Colleoni († 1475), lord of Venetian Bergamo, 50 km north-east of Milan (for a thorough overview: M.E. Mallett, "Bartolomeo Colleoni," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 27 (1982): *sub voce*).

⁷⁸ See in this respect Ivan Cloulas, *Charles VIII et le mirage italien* (Paris, 1986¹), 28–31, 40–42.

⁷⁹ The speed was impressive (Norbert Ohler, *Reisen im Mittelalter* (Darmstadt, 2004³) 111).

was to lead, under Ludovico's "spell"⁸⁰, the French descent into Italy.⁸¹ Charles's wife was Anne of Bretagne. Less than two years earlier (in December 1490), she had been married by proxy to the King of the Romans, Maximilian I of Habsburg.⁸² Because the Duchy of Milan was an imperial fiefdom⁸³, Maximilian was already considered⁸⁴ by Ludovico as a husband for his fraternal niece Bianca Maria⁸⁵, still married, again by proxy (in 1487), to John Corvinus, the defeated son of the late King Matthias of Hungary.⁸⁶

Many coincidences shaped the crossroad from where Tranchedini sent his report on October 17. At the end of the report, he wrote that Ludovico may have had learnt from elsewhere about the Venetian contract and about the birth the Dauphin.⁸⁷ Nevertheless, for Trancherdini, it was important to convey these two informations as well. One could (the French news) have been deemed redundant. The other (the Venetian news) judged spurious.⁸⁸

The follow-up

Within a day (on October 18), Tranchedini sent a new message to *il Moro*.⁸⁹

⁸⁰ Silvio Biancardi, *La chimera di Carlo VIII, 1492–1495* (Novara, 2009), 49, 134–138, 254–256.

⁸¹ E.g. *The French Descent into Renaissance Italy 1494–1495: Antecedents and Effects*, ed. David Abulafia (Aldershot, 1995), in particular the studies of Vincent Ilardi and Evelyn S. Welch.

⁸² Gregor M. Metzger, *Kommunikation und Konfrontation. Diplomatie und Gesandtschaftswesen Kaiser Maximilians I. (1486–1519)* (Berlin – Boston, 2016), 43–44, 153–155. In December 1490, Maximilian I, who was on campaign in Hungary for Matthias Corvinus' succession, was represented at his wedding with Anne by Wolfgang, from the loyal family of Polheim, employed by the king of the Romans also in his relations with Stephen of Moldavia (for instance: Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II (Bucharest, 1913), no. 175, p. 408).

⁸³ The fundamental study on the issue belongs to Fabio Cusin, "Le aspirazioni straniere sul ducato di Milano e l'investitura imperiale," *Archivio Storico Lombardo*, NS, I (1936): 277–354.

⁸⁴ The contacts, initiated on the eve of Maximilian's French and Hungarian defeats in late 1491, had just been resumed at the end of August (Unterholzner, *Bianca Maria Sforza*, 39).

⁸⁵ For an overview: Jane Black, *Absolutism in Renaissance Milan* (Oxford, 2009), 84–85; John Gagné, *Milan Undone. Contested Sovereignties in the Italian Wars* (Cambridge, 2021), 79, 89–90.

⁸⁶ Péter E. Kovács, "Corvin János házassága és a magyar diplomácia," *Századok*, 137, no. 4 (2003): 955–971. John and Bianca Maria remained officially married until October 1493.

⁸⁷ For instance, news on Stephen's "contract" could have reached Milan also from Venice. The preserved *dispacci* sent by the Milanese representative in Venice, Taddeo Vimercati, contain however no references to Stephen. In return, on October 23, 1492, six days after Tranchedini's cited report, Vimercati mentioned that Wladislaw II Jagiello of Hungary was engaged in very difficult peace negotiations with Sultan Bayezid II and that, in spite of these circumstances, King Wladislaw was still attempting to take *certain Vlachs* within the Ottoman Empire under his royal protection (A. Simon, "The Hungarian Crown and the *Vlachs* in the Ottoman Empire," *Macedonian Historical Review*, 2 (2011): 79–91, at 82–84).

⁸⁸ Makušev's selection of just one Moldavian excerpt from Tranchedini's reports (MHS, I–2, no. 15c, p. 137) substantiated the unreliable hearsay nature of the Venetian information.

⁸⁹ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Romagna*, cart. 1042, fasc. 7, nn. (in Appendix, no. II).

This was uncustomary.⁹⁰ Moreover, the new *dispaccio* too was not redacted in cipher. Trachedini was a master of the cipher.⁹¹

The report commenced with the latest developments in Bologna. Filippo de Bianchi⁹², member of the ruling Sixteen of the city⁹³, had died at roughly 70. Ludovico, the son of Filippo's brother, Burnino⁹⁴, had taken the seat of the deceased, for Filippo's own sons were deemed too young.⁹⁵

On the very day of this report of Trachedini, the embassy sent by the Bolognese Commune to the newly elected Pope Alexander VI, an *alumnus* of the University of Bologna (1456)⁹⁶, had returned. The (Sforza-) Bentivoglios were challenged by "local democrats".⁹⁷ The *capitoli* between the Papacy and the city, a Papal fief, had to be confirmed by the new pope (which he did).⁹⁸ Trachedini, sent, as his "father's heir", to Bologna by Ludovico *Il Moro* due to the failed anti-Bentivoglio conspiracy of 1488⁹⁹, did not give any specifics about the result of the mission, but seemed quite content with its outcome.¹⁰⁰

⁹⁰ "Daily reporting" occurred only in cases of major importance throughout Trachedini's entire stay in Bologna (1490–1499) (ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Romagna*, cart. 1041–1050),

⁹¹ Francesco Trachedino, *Diplomatische Geheimschriften. Codex Vindobonensis 2398 der Österreichischen Nationalbibliothek*, ed. Walter Höflechner (Graz, 1970); Lydia Cerioni, *La Diplomazia sforzesca nella seconda metà del Quattrocento e i suoi cifrari segreti*, I–II (Rome, 1970).

⁹² On the influential figure: Ian Robertson, *Tyranny under the Mantle of St. Peter: Pope Paul II and Bologna* (= *Latin Medieval and Early Modern Studies*, 5) (Turnhout, 2002), 59–60, 80–82, 94.

⁹³ Established under Giovanni II in 1474 (e.g. Salvatore Muzzi, *Annali della Città di Bologna, dalla sua origine al 1796*, V. [1467–1508] (Bologna, 1843), 46; see Ady, *The Bentivoglio*, 68–69).

⁹⁴ Burnino de Bianchi, father of three sons (Annibale, Ludovico and Romeo), had served as *gonfaloniere di giustizia*, commander of the militia of the city, the supreme magistracy of the troubled Bolognese commune (Robertson, *Tyranny under the Mantle of St. Peter*, 59, 62).

⁹⁵ Possibly a direct consequence of the anti-Bentivoglio conspiracy of young men of 1488.

⁹⁶ Before graduation (August 1456), his uncle, Pope Callixtus III, made him a cardinal at the age of 25, in February 1456. He thus developed a special relation to Bologna (Giovanni Battista Piccotti, "Alessandro VI, papa", *Dizionario Biografico degli Italiani*, 2 (1960): *sub voce*).

⁹⁷ For an overview, see Pio Berardo, "Aspetti politico-istituzionali di Bologna all'epoca di Alessandro VI," in *La fortuna dei Borgia, Atti del Convegno*, eds. Ovidio Capitani, Maria Chiabo, Maria Consiglia De Matteis, Anna Maria Oliva (Rome, 2005), 115–129, at 121–123.

⁹⁸ On the complex system: Tommaso Duranti, "*Libertas*, Oligarchy, Papacy: Government in the Quattrocento", in *A Companion to Medieval and Renaissance Bologna* (= *Brill's Companions to European History*, 14) ed. Sarah Rubin Blanshei (Leiden – Boston, 2018), 260–288, at 280.

⁹⁹ M.N. Covini, "Milano e Bologna dopo il 1455. Scambi militari, condotte, diplomazia," in *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*, ed. Mario Del Treppo (Naples, 2001), 165–214, at 190; T. Duranti, "Un compromesso per il privilegio. Il rapporto tra Giovanni II Bentivoglio e i Sedici riformatori dello stato di libertà di Bologna," *Nuova Rivista Storica*, 92, no. 3 (2008): 713–742. Nicodemo Trachedini had kept a/ the Sforza-Bentivoglio balance.

¹⁰⁰ Eleven days later (on October 28), the Sixteen officially moved against Battista Malvezzi, the

Tranchedini then moved to Venetian business. His still unnamed friend, who had provided him a day earlier with the (Paduan) data on Venice and Stephen of Moldavia, had re-approached him. The friend (this time, not the Paduan) had learnt the same from monks (likely Franciscans).¹⁰¹ They had arrived recently from Venice (alike the Paduan, whom Tranchedini did not mention a day after the first report on the Moldavian *condotta*).¹⁰² One of the travelling monks had a relative in the Serenissima's ruling Council of Ten.¹⁰³

According to this chain of "intelligence gathering"¹⁰⁴, Stephen, together with one of his sons¹⁰⁵, would have been granted a contract of 80,000 ducats per year (a major *condotta* to which a Giovanni II Bentivoglio or a Ludovico III *il Turco* Gonzaga never came close).¹⁰⁶ Stephen had also allegedly taken on the title of 'king of Moldavia' (a royal title that was and had been the dream of many lords in the West)¹⁰⁷ He had already received stipends from Venice, together with the late King Matthias (Ludovico *il Moro*'s late ally).¹⁰⁸ Venice had held Stephen in high esteem for many years¹⁰⁹ (in the 1470s, Galeazzo Maria Sforza

father of the main conspirators of 1488, who had appealed – unsuccessfully as it then turned out – Pope Alexander VI (Berardo, "Aspetti politico-istituzionali", p. 124, note 29).

¹⁰¹ *Frari* in the original. In Venice, *frari* stood chiefly for Franciscans, e.g. as in *Santa Maria Gloriosa dei Frari* (today the church of the Archivio di Stato di Venezia). That main church was consecrated in precisely 1492, on May 27 (Herbert Dellwing, *Studien zur Baukunst des Bettelorden im Veneto. Die Gothik der monumentalen Gewölbebasiliken* (Munich, 1970), 125–126).

¹⁰² A source from Padua, Venice's neighbouring fief, was not a source from Venice proper.

¹⁰³ E.g. Robert Finlay, *Politics in Renaissance Venice* (New Brunswick, NJ, 1980), 72; Reihold C. Mueller, "Nel segreto dell'urna. La riforma della procedura elettorale adottata nel 1492 dal Consiglio dei dieci di Venezia," *Quaderni Veneti*, 2, no. 2 (2013): 219–228, at. 220.

¹⁰⁴ It is difficult to offer a different designation for the process described by Tranchedini.

¹⁰⁵ He certainly had two sons, Alexander and Bogdan, at home (A. Simon, "Fiii lui Ștefan cel Mare și soția la Pacea de la Hârlău (1499)," *Revista Arhivelor*, 95 (2018) [2022]: 65–81).

¹⁰⁶ Elisabeth Ward Swain, "The Wages of Peace: The *Condotte* of Ludovico Gonzaga, 1436–1478," *Renaissance Studies*, 3, no. 4 (1989): 442–452; Covini, "Milano e Bologna", 206, 208.

¹⁰⁷ This title could have been granted/ confirmed only by the pope (indebted to Milan) or by the Roman-German emperor (whose favour Ludovico needed, because the Duchy of Milan was an imperial fiefdom). This much was clear to both Tranchedini and Ludovico. In the West, Milan included (e.g. Robert Vaughan, *Charles the Bold: The Last Valois Duke of Burgundy* (Woodbridge, 2002²), 153–154), the most notorious royal failure was that of the Charles the Bold, duke of Burgundy in the early 1470s (on the contextual framework, see Graeme Small, "Of Burgundian Dukes, Counts, Saints and Kings (14 C.E.-c. 1520)," in *The Ideology of Burgundy: The Promotion of National Consciousness. 1364–1565*, eds. D'Arcy Jonathan Dacre Boulton, Jan R. Veenstra (Leiden – Boston, 2006), 151–194, esp. 174–175).

¹⁰⁸ For Venice's payments to Matthias, see for instance *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti* (= *Monumenti Storici Pubblicati dalla Deputazione Veneta di Storia Patria*, I, 1–6), [ed. Riccardo Predelli], V. [Registri XIV–XVII] (Venice, 1901), no. XVI–65, p. 213 (1473).

¹⁰⁹ Venice's official ties to Stephen had ended with the Venetian-Ottoman peace of 1479.

had distrusted both Stephen, due to his Venetian support¹¹⁰, and Matthias, for his fraudulent policies¹¹¹). Venice appreciated Stephen for the value proven in face of the Turks at the border towards Wallachia (in fall 1492 it was known that Venice was on the edge of war with the Porte).¹¹²

The final part of Tranchedini's new report ended naturally (we can add) with the events in Poland and Bohemia (to which, because of Bianca Maria's fate, *il Moro* paid much attention).¹¹³ Tranchedini had acquired the data on these events that same day (October 18) from a likewise unspecified source, yet deemed certain (and, quite noteworthy, different from that on Stephen, ruler of Moldavia).¹¹⁴ Bologna seemed flooded with Eastern information.¹¹⁵

John Albert, the younger brother of King Wladislaw Jagiello of Hungary, and of Bohemia, had obtained the crown of Poland (John Albert had indeed been crowned on September 23, three weeks before Tranchedini's report).¹¹⁶ A large part of Bohemia, also under Wladislaw's rule, was in uproar (there was certainly unrest in Bohemia at that time, also because a possible election of Wladislaw to the Polish throne was not viewed favourably).¹¹⁷ That part of Bohemia had sided

¹¹⁰ See also A. Simon, "Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan," *Revue Roumaine d'Histoire*, 46, nos. 1–4 (2007): 25–39 (including the reports sent by Milan's representative in Venice, Leonardo Botta). This is why, at first, Galeazzo Maria profoundly doubted news of Stephen's victory at Vaslui.

¹¹¹ E.g. Emilio Motta, "Un ambasciatore tartaro a Venezia, 1476," *Ateneo Veneto*, 19 (1889): 145–153, esp. 148 (Galeazzo Maria's eloquent instructions for his trusted Leonardo Botta).

¹¹² *Frammenti*, 55; *Malipiero*, 141–145; Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204–1571)* (= *Memoirs of the American Philosophical Society*, 114, 127, 161–162), II. *The Fifteenth Century* (Philadelphia, PA, 1978), 422–425. Cf. also the official message sent by Venice to Milan on October 16, 1492 (in Archivio di Stato di Venezia, Venice (ASVe), Collegio, *Lettere secrete*, reg. 6. 1490–1493 [*More Veneto* = 1494], c. 118^r; we return to this message in the next part).

¹¹³ This Eastern feature of Milan outlived the fall of Ludovico *il Moro* (1499) because so did the rival branch of the Sforza family (Darius von Guttner-Sporzyński, "Contextualising the Marriage of Bona Sforza to Sigismund I of Poland: Maximilian I's Diplomacy in Italy and Central Europe," *Folia Historica Cracoviensia*, 27, no. 2 (2021): 63–90, esp. 66–70, 77–78).

¹¹⁴ The news on Stephen came from Venice. The information on Poland and Bohemia had not followed the same route, arriving "straight" in Bologna (or so Tranchedini believed).

¹¹⁵ This was apparently the case in Bologna only in the times of major crisis or of war with the High Porte (e.g. from 1472, 1475, 1478 or 1481: MHS, I–1. *Ancona-Bononia-Florentia* (Warsaw, 1874), nos. 4–5, pp. 310–312; Edgar Artner, *Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. A Vatikáni Levéltárnak azok az okiratai, melyek őseinknek a Keletről Európát fenyegető veszedelmek ellen kifejtett erőfeszítéseire vonatkoznak (cca. 1214–1606)*, ed. Szovag Kornel (Budapest, 2004), nos. 103–104, pp. 115–121; Pop, "The Romanians", 168).

¹¹⁶ N. Nowakowska, *Church, State and Dynasty in Renaissance Poland: The Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468–1503)* (Aldershot, 2007), 42–44. *Tensions however did not diminish.*

¹¹⁷ See in this context also Antonín Kalous, "The Politics of Church Unification: Efforts to Reunify Utraquists and Rome in the 1520s," in *Friars, Nobles and Burghers: Sermons, Images and*

with John Albert (this was not a first).¹¹⁸ Because these Bohemians wanted to see the Hungarians put to the death (otherwise, a common Bohemian *topos* in those days)¹¹⁹, many of King Matthias Corvinus' former Bohemian and Polish mercenaries¹²⁰ thought that, once monarch of his paternal realm, John Albert, reputed and respected for his grit¹²¹, would surpass his brother in loyalty and power (several units in Matthias' feared *Black army* had risen to arms against Wladislaw by September 1492 because of their unpaid wages, but the renegades were crushed by January 1493).¹²²

An Addenda

On November 16, 1492¹²³, a month after his first two consecutive reports on the relations between Venice and Stephen, Francesco Tranchedini returned to the matter of the voivode (it is quite plausible that Milan had requested intelligence on Stephen after the duchy had been additionally informed, on October 16, by Venice herself that Bayezid II was to leave on campaign).¹²⁴ The additional information was inserted in Tranchedini's report sent to the chief ducal secretary, Bartolomeo C(h)alco.¹²⁵ For the first time, Tranchedini revealed the name

Prints: Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe. In Memoriam István György Tóth, eds. Jaroslav Miller, László Kontler (Budapest–New York, 2010), 179–198, at 184–185.

¹¹⁸ Marian Biskup, "Czasy Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)," in *Historia dyplomacji Polskiej (Połowa X–XX w.)*, ed. Gerard Labudy, I. *Połowa X w.–1572*, ed. M. Biskup (Warsaw, 1982), 531–586, at 533–535. By early December 1492, Wladislaw II and Jan Albert came to terms. Outstanding matters were to be resolved at a family congress.

¹¹⁹ František Šmahel, "Matthias Corvinus: Der böhmische König (1469–1490)," in *Herrscher in der Doppelpflicht: Europäischen Fürsten und ihre beiden Throne*, eds. Heinz Duchhardt (Mainz, 1997), 29–49. In addition: M. Rady, "Jiskra, Hussitism and Slovakia," in *Confession and Nation in the Era of Reformations: Central Europe in Comparative Perspective*, eds. Eva Doležalova, Jaroslav Pánek (Prague, 2011), 59–72, here at 66–68, 71–72.

¹²⁰ A similar information on the survivors of the *Black army* was exchanged between the councils of the cities of Toruń and Danzig (Gdansk) on August 25, 1492 (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (=Monumenta Medii Aevi Historica res gestas Poloniae illustrantia, 2, 11–12, 14), III. 1392–1501, ed. Anatol Lewicki (Krakow, 1894), no. 389, 403 (*Codex*)).

¹²¹ E.g. [Johannes Tichtel,] *Tagebuch des Wiener Arztes Johannes Tichtel aus den Jahren 1477–1495*, in *Fontes rerum Austriacarum*, I–1, ed. Theodor von Karajan (Vienna, 1845), 3–64, at 54.

¹²² See in particular Tibor Neumann, "A kassai hadjárat. II. Ulászló zsoldosserege és a lengyelek elleni harc (1490–1491)," and Bence Péterfi, "A fekete sereg ausztriai végnapjai (1493)," in *Elfeledett haborúk: középkori csaták es varostromok (6–16. század)*, eds. László Pósan, László Veszprémy (Budapest, 2016), 363–397 (at 381–385, 394–396) and 398–425 (at 414–419).

¹²³ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Romagna*, cart. 1042, fasc. 8. *Novembre*, nn. In comparison even to the previous ones, this report (in Appendix, no. III) is probably the most relevant.

¹²⁴ ASVe, Collegio, *Lettere secrete*, reg. 6, c. 118^v. Albania was Bayezid's alleged main target.

¹²⁵ E.g. Franca Petrucci, "Bartolomeo Calco," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 16 (1973): *sub voce*. Calco led the Milanese chancery for almost two decades, until Ludovico's fall (1499).

of a Venetian source on the Moldavian lord: the patrician Sebastiano Badoer (Baduario).¹²⁶ A seasoned humanist career diplomat and bureaucrat, Badoer, who was to the deliever, in December that same year, the oration of obedience of the Serenissima in front of Pope Alexander VI¹²⁷, perfectly fitted the profile of the main Venetian source on the said voivode.

Sebastiano Badoer had been Venice's envoy to Matthias (1474–1476)¹²⁸, when Stephen had risen as the republic's favourite and as the 'athlete' of the Papacy.¹²⁹ He was favourably inclined towards Transylvanian Wallachians from among which Matthias had been born.¹³⁰ In 1492, he served as a *savio grande*¹³¹, capacity in which he had to seat on each meeting of the Council of Ten on foreign affairs.¹³² Badoer died as a Franciscan monk in June 1498.¹³³ Sebastiano Badoer, already twice sent by Venice to Milan (in 1486 and 1487), united all key-elements of the previous reports on Venice and Stephen: the high Venetian authority, knowledge of both Matthias and Stephen (Venice's "contractors"), Council of Ten and the travelling *frari* (Franciscan monks).¹³⁴

On November 16, 1492, in addition to naming Sebastiano Badoer, for the first time, Francesco Tranchedini's source on the relations between Venice and Stephen was no longer called just his (i.e. Tranchedini's) friend (*amico mio*), but

¹²⁶ Giorgio Cracco, "Sebastiano Badoer," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 5 (1963): *sub voce*.

¹²⁷ *Oratio in Alexandrum in praestanda Venetorum oboedientia* (Roma: Andreas Freitag, 1492).

¹²⁸ E.g. Patrik Paštrnák, "Letentur et exultetur universa Panonia. An Unknown Gratulatory Oration for King Matthias's Betrothal to Beatrice of Aragon," *Verbum. Analecta Neolatina*, 23, no. 2 (2022): 329–348, esp. 333. On September 8, 1476, Giustiniano Cavitelli wrote from Buda to Duke Galeazzo Maria Sforza that Badoer had delivered at the parade of Matthias' Turkish prisoners a speech that surpassed in fact that of Marc Anthony at Cesar's funeral.

¹²⁹ A. Simon, "The Pontic King of Bosnia in Anti-Ottoman Crusading in the Mid-1470s: Crusader Curiosities from Italian Archives," *History in Flux*, 4 (2022): 69–90, esp. 71–74, 80.

¹³⁰ E.g. Nicolae Iorga, *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, XVI (Bucharest, 1909), no. 12, p. 119. Noteworthy enough, Badoer's presentation survived in a copy in Florence.

¹³¹ Giuseppe Maranini, *La Costituzione di Venezia dopo la serrata del Maggior Consiglio* (Florence, 1931¹), 147–148; Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance* (Princeton, NJ, 2014²), 317–318.

¹³² Frederic C. Lane, *Venice: A Maritime Republic* (Baltimore, MD, 1973), 254–256; Stanley Chojnacki, "Identity and Ideology in Renaissance Venice: The Third Serrata," in *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*, eds. John Martin, Denis Romano (Baltimore, MD – London, 2000), 263–294, esp. 263–264.

¹³³ [Marino Sanudo Il Giovane,] *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCX CVI-MDXXXIII) dall'autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX-CDLXXVII*, eds. Guglielmo Berchet, Frederico Berchet, Nicolo Barozzi, Rinaldo Fulin, Marco Allegri, I. *1 gennaio 1496–30 settembre 1498* (Venice, 1879), cols. 277, 322, 1004 (*Sanudo*). In 1496, Badoer had twice refuse to serve as ambassador to Maximilian I, [...] *per esser consiér* [...]. He chose to focus on Italian affairs.

¹³⁴ This "perfect match" naturally calls for additional caution when assessing the sources.

was referred to as our friend (*amico nostro*).¹³⁵ Badoer would have undoubtedly qualified as a friend of Milan under Italian standards, but he was above a loyal servant of Venice.¹³⁶ Nevertheless, information, “eastern” ones in this case, circulated between Venice and Milan both when relations were conflictual¹³⁷ and when they were close.¹³⁸ Tranchedini’s message to Calco must therefore be analyzed according to its own conserved structure.

On November 16, 1492, Tranchedini commenced his dispatch to Calco by stating that he had nothing to add to the message sent by the secretary to him on the 22nd of the present month, except for a word on the son of Cosma Pallavicino.¹³⁹ There was a blunt error at the very beginning. The 22nd came after the 16th. Instead of 22 *del <messe> presente*, the text should have read 22 *del <mese> passato*.¹⁴⁰ This would have implied a great gap in communication between Tranchedini and Calco.¹⁴¹ This text too however was not encrypted. It is more likely thus that Tranchedini wanted to have Calco’s full attention.

Milan’s representative in Bologna informed the head of ducal chancery that he presented the son of the merchant Cosma Pallavicino, of the Gentili of Genoa¹⁴², with Calco’s order, that is – according to Trancherдини himself – the

¹³⁵ The least implication of these words was that Calco too knew the identity of the source.

¹³⁶ Made eloquently clear by the data in Sanudo, I, 1004; King, *Venetian Humanism*, 217–218.

¹³⁷ E.g. I.-A. Pop, A. Simon, “The Venetian and Walachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan,” in *The Italian Peninsula and Europe’s Eastern Borders. 1204–1669*, eds. Iulian Mihai Damian, I.-A. Pop, M. St. Popović, A. Simon (New York – Frankfurt-am-Main – Vienna, 2012), 181–196.

¹³⁸ See also Al. Simon, “How to Finance a Greek Rite Athlete: Rome, Venice and Stephen III of Moldavia (1470s–1490s),” in *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge. Financement et logistique*, eds. Daniel Baloup, Bernard Doumerc (Toulouse, 2015), 307–329, esp. 315–320.

¹³⁹ It would have been logical for Tranchedini to state that he had nothing to add to his earlier report and not to Calco’s previous message. Yet, this was apparently not the case.

¹⁴⁰ Because, Tranchedini employed, as he usually did, Arabic numbers, not Roman ones, it is more likely that a potential error concerned the month, *presente* vs *passato*, and not the day of the month, 22 instead of 12. If he had used Roman numbers in his reports, such an error would have quite plausible: XXII instead of XII, with just an additional slipped X.

¹⁴¹ We could not identify a message sent by Bartolomeo Calco to Francesco Tranchedini, either on October 22 or on November 12, 1492, in the *carteggio* containing the dispatches sent by Tranchedini and the instructions received from Milan by the representative (ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Romagna*, cart. 1042). This does, by no means, indicate that the said message did not exist at all. Rather frequently, instructions, as orders, were preserved only in the *missive* registers of the Milanese chancery, while reports, or their appendixes, were taken out from the “chain of” correspondence. Besides, various reports, copied from “foreign agents” as well, were even inserted in the *missive* registers (e.g. Armando Nuzzo, “Missive inedite sull’elezione di Mattia Corvino a re d’Ungheria conservate nell’Archivio di Stato di Milano,” *Rivista di Studi Ungheresi*, 14 (2015): 7–26). The case is worth studying.

¹⁴² Giovanna Petti Balbi, *Governare la città. Pratiche sociali e linguaggi politici a Genova*

letter of Cosma.¹⁴³ Tranchadini had the pleasure and the duty to inform Calco that the order/ the letter had been well received by young Pallavicino, (whose first name Tranchadini did not mention).¹⁴⁴ He was most probably Pietro Pallavicino de Gentili, who had settled in Bologna in the 1480s¹⁴⁵, in the service of the Sforza, like other members of the Pallavicino clan, making the most of the influence yielded by the Pallavicini (of Parma) in Milan.¹⁴⁶

On September 7, 1492, Cosma Pallavicino *de' Gentili*, who had also served as (French) vice-governor of Genoa Corsica in 1458¹⁴⁷, had complained to Ludovico *il Moro* about the abuses to which Cosma's daughters and their husbands were subjected by Caterina Sforza.¹⁴⁸ Cosma's complaint worked, possibly also due to Cardinal Antonio Pallavicini Gentili, who, in exchange for the Bishopric of Pamplona, had voted for Rodrigo Borgia at the recent Papal elections.¹⁴⁹ Caterina Sforza was the illegitimate daughter of Galeazzo Maria¹⁵⁰ and the widow of Girolamo Riario, the favourite nephew of Pope Sixtus IV.¹⁵¹ As regent of Forlì for her son Ottaviano, she had made a bold Renaissance name

medievale (Florence, 2007), 80. The Gentili were a "second rank" Genoese clan (*albergo*), well involved however in Mediterranean trade. Cosma Pallavicino of the Gentili thus had business in Mamluk Egypt (in Alexandria) and in *Barbaria* (in Tunis) (Gian Giacomo Musso, "Nuovi documenti dell'Archivio di Stato di Genova sui Genovesi e il Levante nel secondo Quattrocento," *Rassegna degli Archivi di Stato*, 27, nos. 2–3 (1967): 443–496, at 490).

¹⁴³ In order to convince his son, Cosma Pallavicino de' Gentili probably used Bartolomeo Calco's authority to get the message through to his offspring. We can detect also a certain irony in Francesco Tranchadini's wording: Calco's order = Cosma's/ the father's letter.

¹⁴⁴ Judging by the tone of the sentence and of the letter in general, this was not relevant.

¹⁴⁵ E.g. Chiara Quaranta, "Giambattista Pallavicino," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 80 (2014): *sub voce*. Pietro's sons, Giambattista (a Carmelite) and Cosimo (who served English Cardinal Thomas Wolsey) had quite extraordinary, and most troubled, careers and lives.

¹⁴⁶ Pierre Savy, "Conseils et conseillers à Milan sous les Sforza (1450–1499)," in *Conseils et conseillers dans l'Europe de la Renaissance, v.1450-v.1550*, ed. Cédric Michon (Rennes – Tours, 2012), 175–209. Eager to maintain their power (since 1468 a Pallavicino constantly served in Milan's Secret Council), most Pallavicini sided with Ludovico *il Moro* during the Sforza Milanese succession crisis after 1476/ 1479 (Letizia Arcangeli, "Un lignaggio padano tra autonomia signorile e corte principesca i Pallavicini," in *Noblesse et États princiers en Italie et en France au XVe siècle*, eds. Marco Gentile, P. Savy (Rome, 2009), 29–100, here at 94, 97).

¹⁴⁷ *Strumenti e documenti per la storia degli archivi genovesi nel secolo XIX* (= *Fonti per la Storia della Liguria*, 27), ed. Stefano Gardini (Genoa, 2016), 283, 287. We must recall that Cosma Pallavicino de' Gentili officially praised his predecessor as *vicario* of Corsica. Luchino di Negri. He was [...] *un singolare esempio d'uomo per essere uscito d'ufficio colle mani nette* [...].

¹⁴⁸ Pier Desiderio Pasolini, *Caterina Sforza*, III. *Documenti* (Florence, 1893), no. 1401, 568.

¹⁴⁹ On him, see the notes in Setton, *The Papacy and the Levant*, II, 429–434, 474–475, 490–491.

¹⁵⁰ Natale Graziani, Gabriella Venturelli, *Caterina Sforza* (Milan, 2001), 10–11.

¹⁵¹ L. Martines, *April Blood: Florence and the Plot against the Medici* (Oxford, 2003), 105.

for herself that caused problems for *il Moro* on more than one occasion, the Pallavicini de' Gentili being among the smallest ones.¹⁵²

After the cryptical opening of the non-encrypted message (that probably meant: Cosma de Pallavicini de' Gentili's son listened – through the offices of Calco and Tranchedini¹⁵³ – to his father and refrained from action against Caterina Sforza who had offended his sisters and their husbands), Francesco Tranchedini moved to a significantly more delicate matter. Using yet again a negation ('I do not want not to inform you', in this case, 'I have nothing to add, except...'), in Pallavicino's case), he wrote about the issue of Galeazzo Maria's widow and Gian Galeazzo's mother, Bona of Savoy, *il Moro's* captive foe.¹⁵⁴ Bartolomeo Calco used to be the only channel of communication between her and Ludovico *il Moro*, to whom he eventually pledged his allegiance.¹⁵⁵

The 'magnificent' Giovanni II Bentivoglio and other Bolognese notabilities had been informed that the ambassador of the 'illustrious' king of France, Charles VIII of Valois, had demanded from the 'illustrious' Ludovico *il Moro* that he allows the 'illustrious' Bona, 'our duchess', to go to France.¹⁵⁶ Bona had been attempting to leave Milan for France for almost a decade.¹⁵⁷ The same ambassador (Jean Cloppet, already sent by Paris to Milan in 1484)¹⁵⁸ had demanded from Ludovico not to interfere in the affairs of Savoy (the duchy was an old item of dispute between Milan and Paris)¹⁵⁹, Monteferrato (from

¹⁵² Pasolini, *Caterina Sforza*, III, index, 847 (Ludovico), 850 (Cosma/ Cosimo).

¹⁵³ In this respect (chiefly in relation to Tranchedini), see the numerous entries in Pasolini, *Caterina Sforza*, III, index, 841–842 (Bartolomeo Calco/ Calchi) 855 (Francesco Tranchedini).

¹⁵⁴ Caterina Santoro, *Gli Sforza* (Milan, 1992), 231. See also Daniel M. Bueno de Mesquita, "Bona di Savoia, duchessa di Milano," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 11 (1969): *sub voce*.

¹⁵⁵ In August 1479, when Ludovico *il Moro* and condottiere Roberto Sanseverino brought Bona's sole regency to a fall, Calco, previously Bona's secretary, replaced Cicco Simonetta, who was executed, as the head of the secret chancery (Lubkin, *A Renaissance Court*, 243).

¹⁵⁶ In this matter, through these words, both Tranchedini and Calco "walked on thin ice". Nothing however was to befall any of them. The two retained their stations/ their offices.

¹⁵⁷ Ady, *A History of Milan*, 123–124; Santoro, *Gli Sforza*, 231–232. In 1482, Louis XI of France had protested against Bona's fate, but nothing more. *Il Moro* was too important for Louis.

¹⁵⁸ See in particular Henri-François Delaborde, *L'expédition de Charles VIII en Italie. Histoire militaire et diplomatique* (Paris, 1888), 173, 258; M. Mallett, "Personalities and Pressures: Italian Involvement in the French Invasion of 1494," in *The French Descent*, 151–163, at 155.

¹⁵⁹ Since 1490, the duchy was governed by the regency of Bianca, the daughter of William VIII Palaiologos and of Elisabetta, the illegitimate daughter of Francesco Sforza, *il Moro's* father (Axel Gorla, "Bianca di Monferrato, duchessa di Savoia," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 10 (1968): *sub voce*). This peculiar branch of the Palaiologoi was created in 1306 by Theodore, the son of Byzantine emperor Andronikos II and Violante of Monteferrato (see Walter Haberstumpf, *Dinastie europee nel Mediterraneo orientale: I Monferrato e i Savoia nei secoli XII–XV* (Turin, 1995), 19–29, as well as John W. Barker, "Crusading and Matrimony in the Dynastic Policies of Montferrat and Savoy," *Byzantion Nea Hellas*, 36 (2017): 157–183).

where Ludovico had had to retreat as pre-condition for the Milanese-French agreement of January 1492)¹⁶⁰ or Saluzzo (through marriages, the Sforza had “infiltrated” this margravate too, at the border between the Kingdom of France and the Duchy of Milan).¹⁶¹ Otherwise, the king of France would make *il Moro* regret any interference (on January 14, that same year, *il Moro* had concluded with great difficulty an arrangement with Charles VIII).¹⁶²

In respect to all of this news, Tranchedini had responded to Giovanni II Bentivoglio and to the Bolognese notabilities that had approached him that he did not believe the rumours, because not long ago a French ambassador had come to Milan and had departed well satisfied (this was apparently quite true, according to both *il Moro* and Cloppet).¹⁶³ Tranchedini added – “as a footnote” for Calco – that numerous opinions/ councils (*advisi*)¹⁶⁴ from there (that is from Milan) reach others (in Bologna) before they reach him, and that this happened many times and that the *advisi* came from people who understand them (the *advisi*) and are given much fate (in Bologna).¹⁶⁵

¹⁶⁰ In early 1492, as requested by Charles VIII, Ludovico *il Moro* had returned Cassine, Felizzano and Refrancore to margrave Bonifacio III Palaiologos (A. Gorla, “Bonifacio III, marchese de Monferrato,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, 12 (1971): *sub voce*). Since 1485, his wife was Mary, the daughter of the last despot of Serbia, Stephen Branković, and of Angelina Arianiti Comnena, settled in Hungary in 1486. In 1492, Mary’s brothers (pro-Habsburg), Jovan and George served Wladislaw II Jagiello (Aleksandar Krstić, “Which realm will you opt for? The Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century,” in *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srdan Rudić, Selim Aslantaş (Belgrade, 2017), 129–163, in particular at 139, 149).

¹⁶¹ After the death of Carlo I *il Guerriero* of Savoy (March 1490), pro-Valois Ludovico II *del Vasto* ruled Saluzzo, in the Piemonte (*Ludovico II marchese di Saluzzo*: condottiero, uomo di stato, mecenate (1475–1504), I–II, ed. Rinaldo Comba (Cuneo, 2005); R. Comba, “Ludovico II, marchese di Saluzzo,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, 89 (2017), *sub voce*).

¹⁶² E.g. Delaborde, *L’expédition de Charles VIII*, 226–227; Ady, *A History of Milan*, 143–144.

¹⁶³ Delaborde, *L’expédition de Charles VIII*, 258. To what extent, by the end of September 1492, Ludovico *il Moro*, who, by marriage, was also the duke of Bari, and Cloppet really agreed on the terms of the French descent into Italy remains a lasting matter of debate.

¹⁶⁴ By this, he meant probably that other Milanese officials were meddling in his affairs.

¹⁶⁵ By this Tranchedini probably did not mean people in Milan (in Pavia to be exact) in the entourage of Gian Galeazzo Sforza, the *de iure* duke, and of his wife Isabella of Aragon, especially Isabella had helped her cousin, and *il Moro*’s wife, Beatrice d’Este, to remove Ludovico’s long time mistress, Cecilia Gallerani, from court (Daniella Pizzagalli, *La dama con l’ermellino: vita e passioni di Cecilia Gallerani nella Milano di Ludovico il Moro* (Milan, 1999), 119–120). The reasons for Francesco Tranchedini’s concern were in the entourage of Ludovico *il Moro* and in the chancery of Bartolomeo Calco. As far as we know, the story however had no explicit follow-up, but Tranchedini did not encounter other similar problems. Four days later, on November 20, he did not mention the matter in the report he sent to Ludovico *il Moro* (ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Romagna*, cart. 1042, fasc. 8, nn).

Francesco Tranchedini's next paragraph began with the information he had received from 'our friend' (his and Calco's, i.e. Milan's friend), who had it 'from the mouth' of Sebastiano Badoer.¹⁶⁶ According to Badoer, there had been (in Venice) a strict custom to contract Stephen, voivode of Moldavia, and that that custom had never been fully abandoned (by Venice).¹⁶⁷ Without opening a new paragraph, Tranchedini continued.¹⁶⁸ He knew from another credible source that the Serenissima had sent (men) to France to contract¹⁶⁹ the prince of Salerno, Antonello Sanseverino¹⁷⁰, and to bring Francesco, the son of Niccolò d'Este.¹⁷¹ Francesco Tranchedini wrote to Bartolomeo Calco that he had already informed Ludovico about these actions.¹⁷² With this, the laden message sent by Tranchedini to Calco came to an end.¹⁷³

After the failure of the *congiura dei baroni* against Ferrante of Aragon, the king of Naples (1485–1486), which Ludovico *il Moro* had, eventually, helped foil¹⁷⁴, prince Antonello Sanseverino had fled to France, where he constantly conjured King Charles VIII to conquer Naples.¹⁷⁵ Antonello simultaneously pressured his enemy of old, Ludovico, to support the plan against Ferrante, who had grown into a major problem for *il Moro* as well.¹⁷⁶ In autumn 1492, Francesco, an – otherwise – unknown son of the late Niccolò d'Este, was likewise

¹⁶⁶ In the original: [...] *de bocha de messer Sebastiano Baduero* [...]. The importance of the detail was strengthened by the fact that this information came from 'our friend' (not just 'my friend').

¹⁶⁷ Because the original words read: *per anchora non era in tutto trunchata tale praticha*, the words of Badoer via 'our friend' via Tranchedini meant that Stephen had constantly been on Venice's payroll for a couple of years at least before the rumours spread in autumn 1492.

¹⁶⁸ It was in keeping with the Venetian topic of the previous sentence devoted to Stephen.

¹⁶⁹ He used the same verb, *conduere*, in Venetian relation to both Stephen and Antonello.

¹⁷⁰ On this most interesting Renaissance figure. Alessio Russo, "Antonello Sanseverino," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 90 (2017): *sub voce*. See also Yvonne Labande-Mailfert, *Charles VIII et son milieu (1470–1498): la jeunesse au pouvoir* (Paris, 1975), 191–193, 211–214.

¹⁷¹ See M.N. Covini, "Niccolò d'Este," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 43 (1994), *sub voce*.

¹⁷² No such report from Tranchedini to *il Moro* sent prior to or on November 16, 1492, can be found in the ASM, A.D.S., *Potenze Estere, Romagna*, cart. 1042, fasc. 8 (and elsewhere).

¹⁷³ A polite, commonly worded, farewell was added a line below the last sentence through which Tranchedini had informed Calco that he sent word also to *il Moro* on the Republic of Venice's French dealings with Antonello Sanseverino and with Niccolò d'Este's son.

¹⁷⁴ Elisabetta Scarton, "La congiura dei baroni del 1485–87 e la sorte dei ribelli," in *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*, eds. Francesco Senatore, Francesco Storti (Naples, 2011), 213–290, esp. 215, 225–226, 285, 287.

¹⁷⁵ Raffaele Colapietra, *I Sanseverino di Salerno. Mito e realtà del barone ribelle* (Salerno, 1985), 102–105. Antonello Sanseverino was possibly also among the many at Charles' court that spoke ill of *il Moro*, according to the warning conveyed to the *de facto* duke of Milan by Cloppet during his stay in Lombardy in 1492 (Delaborde, *L'expédition de Charles VIII*, 258).

¹⁷⁶ For an overview, see Götz Rüdiger Tewes, *Kampf um Florenz: die Medici im Exil (1494–1512)* (Cologne – Weimar – Vienna, 2011), 279–281; Labande-Mailfert, *Charles VIII*, 213–214.

in France, according to Tranchedini's message to Calco (it is only certain that soon after, Ercole d'Este decided to send his son, Ferrante, as a sort of hostage to the court of King Charles VIII of Valois).¹⁷⁷ In late summer 1476, Galeazzo Maria Sforza and Giovanni II Bentivogli had aided Niccolò d'Este against his half-uncle Duke Ercole d'Este, the future father-in-law of Ludovico *il Moro*, but the latter prevailed and Niccolò was beheaded.¹⁷⁸ The "return to life" of Niccolò's son by Venice (who had earlier supported Ercole against Niccolò) was not the news that *il Moro* wanted to hear in fall 1492.¹⁷⁹

Tranchedini's message sent to Calco on November 16, 1492, began as a warning about the negative impact of various interferences, Milanese above all, in his business in Bologna, at a moment of substantial tensions, on lower (Cosma Pallavicino de' Gentili and Caterina Sforza) and greater levels (in Milan's relations to France).¹⁸⁰ Venice's French and Moldavian endeavours, subsequently (re-) sketched by him turned the message into the forecast of a storm.¹⁸¹ Voivode Stephen of Moldavia certainly had his Italian place in it.

Growing Crisis

In fall 1492, two threads above-all tied Ludovico *il Moro*'s Italian concerns to the Eastern parts of *la cristianità*: (1) the bridal fate of Bianca Maria Sforza, his niece and still the wife by proxy of the defeated duke John Corvinus¹⁸², and (2) the Venetian *condotta* of Stephen, the voivode styled 'king of Moldavia', former associate of Bianca Maria's late father-in-law, Matthias Corvinus.¹⁸³ For Bianca Maria, Ludovico had to choose between (1) Wladislaw II Jagiello, king of Hungary, Bohemia and Croatia, the Christian monarch in the East after King Matthias' death (1490), as well as the new husband of the latter's widow, Beatrice, the child of Ferrante of Aragon, king of Naples¹⁸⁴ and (2) Maximilian I of Habsburg, king of the Romans and soon head of the House of Habsburg (1493), on whom *il Moro*'s imperial investiture as duke of Milan depended,

¹⁷⁷ Paolo Portone, "Ferrante d'Este," *Dizionario Biografico degli Italiani*, 43 (1993): *sub voce*.

¹⁷⁸ On the lasting conflict over Ferrara and Modena, see Guido Antonioli, "*Bone parole, ma niuna provvisione*. Politica e diplomazia nelle vicende della successione di Ercole I d'Este a Borso (1471)," *I Quaderni della Mediae Aetatis Sodalitium*, 16 (2018): 247–279, esp. 269–274.

¹⁷⁹ Ercole, Ludovico's father-in-law, was married to Eleonora, Ferrante's daughter. Hence, the (Venetian-French) re-opening of the Este feud meant additional conflict with Naples.

¹⁸⁰ This was "thin ice" (Tewes, *Kampf um Florenz*, 279; Labande-Mailfert, *Charles VIII*, 213).

¹⁸¹ 1492 as starting point: Raffaele Ramat, *Il Guiccardini e la tragedia d'Italia* (Florence, 1953).

¹⁸² For an overview, see Schelle, *Die Sforza*, 227–228; Weiss, *Die vergessene Kaiserin*, 52–56.

¹⁸³ The Milanese reports can be found in MHS, I–2, no. 15c, p. 137; and Appendix, nos. I–III.

¹⁸⁴ A. Kubinyi, "*Két sorsdöntő esztendő. 1490–1491*," *Történelmi Szemle*, 33, nos. 1–2 (1991): 1–54, at 21–24, 32; T. Neumann, "Békekötés Pozsonyban-országgyűlés Budan. A Jagello-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)," (I), *Századok*, 144, no. 3, (2010): 335–372.

and also the one who could counterbalance the French power of Charles VIII of Valois in Italian affairs.¹⁸⁵ Also under hostile pressure from Isabella, the grand-daughter of Ferrante and the wife of the rightful duke of Milan, *il Moro's* inapt nephew and Bianca Maria's brother, Gian Galeazzo¹⁸⁶, Ludovico, the *de facto* duke of Milan, chose Maximilian over Wladislaw.¹⁸⁷

His choice coincided with the checked and double-checked – by Milan's diplomats (foremost by Francesco Tranchedini) – Venetian rise of Stephen of Moldavia at the border between (1) the realms of the House of Jagiello, divided between rival brothers Wladislaw and John Albert (of Poland, since fall 1492)¹⁸⁸, and (2) the Ottoman Empire that, under Bayezid II, menaced both Wladislaw's kingdoms and the Serenissima's Mediterranean empire.¹⁸⁹ A question thus arises: were the matrimonial talks between Buda and Milan cancelled (also) because of the Venetian condotta of Stephen III?¹⁹⁰ After all, as Tranchedini was able to find out Stephen had been Venice's subsidized favourite for a long time.¹⁹¹ Besides, he had accepted Wladislaw as king of Hungary and his suzerain, who, in return, in April that same year 1492, had confirmed Matthias' donation of Transylvanian estates to Stephen.¹⁹² From the outside, Stephen of Moldavia looked more like an argument in favour of Wladislaw than in that of Maximilian.¹⁹³ Moreover, both Maximilian and John Corvinus, both supported by Stephen (in particular Matthias' son)¹⁹⁴, had competed against Wladislaw for the crown of Hungary and had lost.¹⁹⁵

¹⁸⁵ H. Wiesflecker, "Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Pressburger Vertrag 1490/1491," *Süd-Ost Forschungen*, 18, no. 2 (1959): 26–75; Idem, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*, I (Munich, 1971), 291–298, 305.

¹⁸⁶ In relation also to her aunt, Queen Beatrice, see Pizzagalli, *La dama con l'ermellino*, 72–73.

¹⁸⁷ See also Wiesflecker, *Maximilian I.*, I, 302–304; Unterholzner, *Bianca Maria Sforza*, 37–39.

¹⁸⁸ On John Albert: Tadeusz Wyrwa, *La pensée politique polonaise à l'époque de l'Humanisme et de la Renaissance (un apport à la connaissance de l'Europe moderne)* (Paris, 1978), 203, 213–216.

¹⁸⁹ E.g. MHS, I, no. 5, p. 190; Hurmuzaki, VIII, no. 32, p. 28; *Frammenti*, 55; *Malipiero*, 41–45.

¹⁹⁰ We have avoided asking the question in "Ștefan cel Mare, căpitanul Veneției", *passim*.

¹⁹¹ Cf his reports to *il Moro* and Calco in Appendix, nos. II–III (October 18, November 16).

¹⁹² *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (= *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), ed. Endre Veress, I. 1468–1540 (Budapest, 1914), no. 39, pp. 43–44 (April 18, 1492). The charter was unknown until the outbreak of World War I.

¹⁹³ For contemporary political reasons, this perspective gained support over the past two decades in Hungary and Romania (Marius Diaconescu, "Mobilizarea oastei maghiare în 1497 în *subsidium et tutelam wayvode Moldaviensis*," *Analele Putnei*, XII, no. 2 (2016); 35–52).

¹⁹⁴ A. Simon, "Domnul Moldovei și regii Ungariei la 1490. Un document de la Ștefan cel Mare," *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, 43–44 (2006–2007) [2008]: 15–36, at 30–31.

¹⁹⁵ In spite of Moscow's anti-Jagiellonian efforts (e.g. Liviu Pilat, "Solia pârcaľabului Mușat la Moscova și implicarea Moldovei în lupta pentru coroana Ungariei," in *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub omagiu*, ed. Gheorghe Cliveti (Iași, 2014), 415–422).

But, (1) Maximilian, alongside with his dying father, Emperor Frederick III, had managed to secure the legal status of *co-king* of Hungary through the Peace of Bratislava (November 1491), ratified with great scandal by the Diet of Hungary (March 1492)¹⁹⁶; (2) John Corvinus, although seemingly loyal now towards Wladislaw II, and Beatrice, and certainly not a match anymore for Bianca Maria, was carving his own structure of power in the South (as his father had intended for him, but only as a “back-up”)¹⁹⁷; and (3) Stephen of Moldavia, albeit vassal to both Wladislaw and Bayezid, had a reputation for being an independent actor (none of the Milanese reports on Stephen’s Venetian arrangement of 1492 mentioned either of the ruler’s suzerains).¹⁹⁸ The odds were that Wladislaw’s position was not to significantly improve, quite the opposite¹⁹⁹, and that Stephen was to follow his own interests that had previously connected him mainly to Maximilian and John Corvinus.²⁰⁰ From this perspective too, 1492 was not a political *terminus* in the East.²⁰¹

¹⁹⁶ E.g. T. Neumann, “Békekötés Pozsonyban-országgyűlés Budán” (II), *Századok*, 145, no. 3 (2011): 293–347. King Wladislaw had ratified the peace more than three months earlier.

¹⁹⁷ J[oseph]. <von> Zahn, “Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts,” *Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen*, 17 (1880): 33–80, at no. 6, pp. 73–74 [1488/1489].

¹⁹⁸ See in this respect also the Roman oration of Filippo Bunoaccorsi Callimachus, King Casimir IV’s envoy and John Albert’s mentor (May 1490), in *Ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio*, eds. Irmína Lichońska, Tadeusz Kowalewski (Warsaw, 1964), 33–34.

¹⁹⁹ On March 17, 1492, some ten days, after the Diet of Hungary had ratified the Peace of Bratislava, King Wladislaw had demanded 20,000 florins from the Transylvanian Saxons because of the Turkish peril, much to the disliking of the Saxons (*Urkunden-Regesten aus dem alten Bistrizer Archive von 1203 bis 1490*, ed. Albert Berger (Bistriz, 1893), no. 361, p. 61).

²⁰⁰ Manfred Hollegger, “Im Osten nichts Neues? Kernräume der Politik Maximilians I.,” in *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung*, eds. Bogusław Dybaś, István Tringli (Budapest, 2019), 125–148, at 143.

²⁰¹ This brings us back to the altogether artificial question of the much debated year 7000.

APPENDIX

I. Bologna, October 17, 1492

<modern (19th century) archival pencil note:> 1492, Ottobre 17

Illustrissimo Principe et Excellentissimo Signore mio, Ho havuto da bon locho come lo Illustre S<egnor>Marchese/ de Manthua, con 4 cavalli solamente, prima che sia partito da porto cisenatico,/ stravestito, andò ad uno locho tra Arimino e pesaro, et in quello locho/ era venuto un altro pur stravestito, cum circa VIIIJ cavalli, et stato li/ una nocte, l'altro giorno sequente retorno ad porto cisenatico, donde poy sè/ è levato et venuto alla volta de Ferrara, dove devè arrivare/ fin heri damatina, secondo che mi ha dicto anchora il Magnifico messer Joanne.

Un mio Amico, quale ha hogi parlato con uno paduano, quale de recenti/ vene da venetia, mi ha facto intendere havere retracto da epso paduano/ come la Illustrissima Segnoria de venetia ha conducto novamente/ per suo capitaneo, il/ Signore Stephano, vayuoda de Mundavia, homo sagacissimo et callidis/simo in lo mestere del arme, cum stipendio de LXX^m. o vero LXXX^m/ ducati, et questo dice havere havuto da persona de grande auctorità in Venetia.

De qui è passato hogi un cavalaro che vene de verso Franza, quale ha havuto/ ad dire come la Maiesta Re christianissimo, della moderna Regina, Madonna/ Anna de Brethagna, haviva havuto un bel Fiolo, et tale nova portava/ ad Fiorenza et a Roma. Del tutto mi è parso dare noticia a V<ostra> Excellentia,/ benche dele doe ultime parte quella ne possa havere havuta noticia da altra/ banda. Recommandandome indefinenter alla sua bona gratia. Ex/ Bononia, XVIIJ Octobris 1492.

Fidelissimus Suus Francisco Tranchedinus.

<on the verso, by the same late medieval hand (that wrote the document):> *Principi et Excellentissimo Domino, Domino/ observandissimo, Domino Duci/ Mediolanij etc.*

II. Bologna, October 18, 1492

<modern (19th century) archival note by fountain pen:> P.E. Bologna, 1492, 18 Ottobre

Illustrissimo Principe et Excellentissimo Signore mio, Novamente qui è morto Messer Filippo de Bianchi,/ uno deli Magnifici XVJ^{ci} del Regimento, quale era vechio de circa LXX anni./ In suo scontro hanno deputato et posto un suo Nepote chiamato Ludovico, del/ quale alias il padre anchora pare fusse de XVJ^{ci} et per questa casone et per/ essere de matura etate, è stato preferito alli fioli d'epso messer Filippo, quali/ sonno molto gioveni.

Hoggi sonno arrivati qui li ambaxiatori de questa Magnifica Communita, retornati da/ Roma, expediti, secondo intendo, ad vota, de qualle cose che hanno recercate/ et sonno venuti per la via dela Marca et per desotto quà de Romagna.

Quello amico che mi dixè heri essere stato conducto dala Signoria de venetia/ il Signore Stephano, vayuoda de Mundavia, de novo hogi mi è venuto ad/ trovare et subgiontomi esserli affermato il medesimo da certi frati che/ de recenti veneno da venetia, havendolo havuto uno d'èpsi da un suo/ compadre del numero deli X. de Consiglio, et dice essere conducto insieme/ con uno deli fioli cum stipendio de LXXX^m. ducati l'anno. Questo Signore/ Stephano pare²⁰² se Intituli Re de Mundavia et habi havuto altre volte soldo/ dalla Signoria de venetia, insieme cum la bona memoria del Serenissimo Re Mathia/ de Hungaria, et sia stato havuto in bona existimatione da venetiani longa/mente, per rispetto che ad qualle confine de Turchi verso la valacchia se è semper/ deportato vogorosamente.

Ho anche hogi havuto da bon locho ch'èl Duca Albertho, fratello de valadislao,/ Re de Hungaria, ha obtenuta la Corona de Polonia, et che la maggior parte/ dela Boemia è in tumultu et se adherisce a luy, per havere Hungari menati/ per li ferri molti Boemi et Polani di quelli furno soldati del Serenissimo Re Mathia,/ stimase che questo Re Albertho habi ad prevalere d'animo et potentia al Fratello/ stabilito che sia al quanto nel Regno paterno, quale pare sia de feroce animo et/ molto reverito. Reccommandome semper a Vostra Sublimitate, ex Bononia, 18/ Ottobre 1492.

Fidelissimus suus Franciscus Tranchedinus

<on the verso, by the same late medieval hand (that wrote the document):> *Principi et Excellentissimo Domino, Domino/ Observandissimo, Domino Duci/ Mediolanij etc.*

III. Bologna, November 16, 1482

<modern (19th century) archival pencil note:> *1492, Novembre 16*

Magnifico messer Bartholomeo, Ad una de 22 del presente, de la Magnificentia v<ostra> non mi accade subgiongere/ altro se non che al Figliolo de Cosma Palavicino de Gentilj da Genoa, ho facto intendere/ l'ordine dato per la Magnificentia v<ostra> adcio le lettere del padre, et soe habino havere bono reca/ pito de che monstro havere piacere et obbligo alla Magnificentia v<ostra>.

Non voglio laxare de notificarli che qui è stato dato noticia al Magnifico Messer Joanne/ et ad altre persone de auctorità, come la Maestà del Re de Franza

²⁰² All letters of the word are clearly visible and legible. Nevertheless, an abbreviation sign supersedes the word, more precisely its final two letters (r and e). It is thus also possible that Trancherdini wrote in fact *pariter* in a peculiar manner.

per lo Am/baxadore che mando là ad li di passati haviva facto rechedere la Illustrissima Madona/ Bona, Duchessa nostra, perche l'andasse ad stare in Franza, et che haviva an/chora facto intimare allo Illustrissimo Segnor Ludovico che non se debia Impazare/ ne dele cose de Savoya, ne de Monferrato, ne de Saluzo, et che/ quando se gli Intrometta faria demonstratione che non gli piaceria, et di tale/ cosa son stato domandato se ne ho havuto Inditio, de che ho resposto/ che ne ni ho havuto, ne ne credo cosa alcuna, et che so bene essere/ stato pocho tempo fa li uno Ambaxadore et che era partito ben satisfacto. Il che/ mi fa credere non habia portate simile ambaxate rincrescevele, molti/ advisi veneno de li ad altre prima che à mi, et diversi spese volte et da/ persone che comprendo gli è prestata spesso fede.

Lamico nostro mi ha facto intendere havere havuto de bocha de messer Sebastiano/ Baduero come è vero che è stata stricta praticata de condurre quello Signore Stephano,/ vayuoda de Mundavia, et che per anchora non era in tutto trunchata tale/ praticata. Ho da un altro bon locho che la Illustrissima Segnoria ha mandato in Franza/ per condurre il principe de Salerno, et fare venire messer Francesco, fiolo che fu/ de messer Nicolo da Esti, de che ho dato adviso anchora allo Illustrissimo S<egnor> Ludovico./ Recommmandandome semper alla Magnificentia v<ostre>. Ex Bononia XVJ Novembre 1492.

Magnificentie V<ostre> Franciscus Tranchedinus.

<on the verso, by the same late medieval hand (that wrote the document):> *Prestantissimo equiti aurato/ Bartholomeo Chalco ducali/ primo secretario dignissimo.*

AFACERILE ORIENTALE ÎN POLITICA ITALIANĂ LA ÎNCEPUTUL ANILOR 1490: ZVONURI, (DEZ)INFORMAȚII ȘI INTERESE

Rezumat

În octombrie și noiembrie 1492, o serie de rapoarte au ajuns la Milano. Trimise de Francesco Tranchedini din “stația bologneză” a statului lombard, *dispacci*-urile tratau, adesea cu lux de amănunte, politica italiană, dar și cea europeană. În acea toamnă, Veneția era în pragul unui nou război cu Înalta Poartă. O atenție deosebită a fost acordată favoritului ei de odinioară, Ștefan al III-lea cel Mare, voievod al Moldovei. Ștefan reintrase în serviciul bine plătit al Serenisimei drept căpitan al acesteia. De asemenea, își luase titlul de “Re de Mundavia” (Rege al Moldovei). Evenimentele și titlurile din 1492 au fost rezultatul faptelor anterioare ale lui Ștefan (victorii, pierderi și recuperări). Acestea au fost, de asemenea, preludiul conflictelor care au urmat în Europa central-estică, în principal între Casa de Jagiello și Ștefan al Moldovei. Maximilian I de Habsburg, regele romanilor, și sultanul otoman Bayezid al II-lea urmau să servească drept “arbitri imperiali” ai feudei.

PE URMELE UNUI PROCES DE PROPRIETATE

Zoltan Iusztin*

Cuvinte-cheie: justiție, drept, pricini și procese, familia Haraszti, foruri de judecată

Keywords: justice, law, cases and trials, Haraszti family, court seats

La sfârșitul secolului al XV-lea actul de justiție și întreaga activitate juridică progresau în raport cu alte instituții sau științe ale societății. Autoritatea justiției era întemeiată pe coduri de legi, a căror fiabilitate cobora în timp până la Bula de Aur. Multiplele reforme au dezvoltat și reglementat aplicarea legislației, astfel că tribunalele ajunseseră să se bucure de o vastă experiență care le consolidase reputație. Punctul culminant este atins odată cu redactarea, la începutului veacului următor, a celebrei lucrări de drept *Tripartitum* de către juristul Ștefan Werbőczy.

Caracteristica principală a dreptului vremii a fost particularitatea. Existau, în regatul Ungariei, mai multe foruri de judecată, specifice statutului social al celor pe care îi deserveau. Spre exemplu, locuitorii orașelor intrau sub incidența legilor și a scaunelor de judecată create special pentru aceste comunități. Unitățile administrative teritoriale precum comitatele dețineau un for de judecată propriu, numit sedria. Locuitorii comitatelor erau judecați de aceste tribunale locale, însă nobilii aveau dreptul de a apela la forurile judiciare de la curia regelui, constituite inițial pentru a judeca pricinile baronilor, ale marii nobilimii, ale cavalerilor și funcționarilor curții. Cu timpul, aceste instituții judiciare centrale și-au extins competențele asupra întregii țări, devenind cele mai căutate curți de apel.¹ Tribunalele de la curtea regelui erau accesibile însă doar nobilimii și privilegiaților. Cei care nu se regăseau între stările țării și nu beneficiau de patronajul acestora nu aveau posibilitate să-și caute singuri dreptatea. Majoritatea mărturiilor privind actul dreptății din această perioadă provin de la cei privilegiați, motiv pentru care procesele și demersurile lor juridice sunt mai ușor de reconstituit.

În studiul de față aducem în atenție o pricină a banului de Severin și cavalier

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: iusztin.z@gmail.com

¹ Imre Hajnik, *A magyar bírósági szervezet és perjog az árpád és a vegyes-házi királyok alatt* (Budapest, 1899), 8–13.

al curții, Francisc Haraszti. S-au păstrat numeroase documente care consemnează diversele pricini cu care s-a confruntat, în unele cazuri traviulul actualui de justiție fiind destult de detaliat. Datorită însemnatei averi strânse, care cuprindea domenii întinse, cu numeroase așezări², Haraszti s-a văzut confruntat cu diverși oponenți și, prin urmare, a fost nevoit să-și caute dreptatea la curtea regelui. Cel mai complicat conflict, care i-a creat numeroase probleme, atât prin prisma cheltuielilor materiale, cât și a prejudiciilor morale a avut ca obiect moșia Păuliș din comitatul Arad. Disputa privind stăpânirea posesiunii a acoperit aproximativ trei decenii și a implicat confruntarea a două generații de oponenți. Cu toate că a fost citat constant la judecată, nevinovăția sa este dovedită de documentele păstrate.

Posesiunea îi fusese dăruită de Ioan Corvin la începutul anului 1491, în contul unei datorii de 2000 florini de aur, astfel că modul dobândirii sale nu era unul ilegal.³ Problemele rezidau în situația anterioară a moșiei. Este cunoscut faptul că pentru a-i asigura fiului său suportul financiar necesar dobândirii coroanei, regele Matia i-a acordat numeroase posesiuni, multe dintre ele fiind confiscate abuziv de la proprietarii de drept. Într-o asemenea situație s-a aflat și moșia Păuliș astfel că, după dispariția autoritarului dinast, noul proprietar s-a văzut confruntat cu opreliști încă de la instalarea sa.

Pentru obținerea poruncii de oficializare a stăpânirii, Francisc se adresase atât regelui, cât și judei țării.⁴ Cererea prezentată la mai multe instituții centrale nu reflecta o situație neobișnuită. Deosebirea consta doar în timpul alocat executării poruncii regale. Cel puțin, în cazul de față, porunca judei țării a fost înfăptuită în decurs de o lună de zile de la redactarea sa⁵, în schimb locul de adevărire indicat în porunca regală a răspuns după un an de zile. În relatare acestuia din urmă se menționează faptul că, la instalarea lui Francisc, nu fusese ridicată nicio obiecție însă, două săptămâni mai târziu, la locul de adevărire se prezentase un reprezentant al nobilului Ioan Patocsi, care ridicase opreliște împotriva noului proprietar. În consecință acesta a fost chemat la judecată în fața regelui.⁶

Contestatarul său era membrul unei familii locale care deținea moșii în cinci sau șase așezări din comitatul Arad, cele mai importante fiind Eperjes și

² Zoltan Iusztin, "In the Corvin's Service. Francis of Haraszth, Banus Zewreniensis (I)," în Zoltan Iusztin, ed., *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries)*. I (Cluj-Napoca: Mega, 2019), 116–143.

³ Ibid., 124.

⁴ Ibid., 153–155.

⁵ Ibid.

⁶ Zoltan Iusztin, "În serviciul Corvinilor: Francisc de Harazth, banus Zewreniensis. Cursus Honorum (II)," *Banatica* 30/II (2020): 128–130.

Iregd.⁷ Strămoșii săi sunt menționați începând cu secolul al XIV-lea. Membrii acestui clan nu s-au numărat printre potențaii țării și nu au deținut demnități, însă la nivelul comitatului făceau parte din rândul nobilimii înstărite. Ultimii descendenți mai trăiau în prima jumătate a secolului al XVI-lea, ulterior familia stingându-se pe linie masculină.⁸

Nu s-au mai păstrat mărturii privind desfășurarea acestei prime pricini, iar majoritatea dovezilor existente sugerează că plângerea nu a avut niciun rezultat. Simțindu-se nedreptățit, Ioan Patocsi își provoacă opozantul prin atragerea pe proprietatea sa a cinci familii de iobagi care locuiau pe moșiile lui Francisc de la *Paulocz* și *Bozincz*, în comitatul Arad. Patocsi i-a așezat pe moșia sa de la *Pare*, determinând mânia adversarului. Ca răspuns Haraszti i-a impus familiarului său, Mihai de *Zekelzagh*, să le ceară socoteală celor plecați. Prin forță, iobagilor li s-au luat 250 stive de cereale, iar viile însămânțate și cultivate de ei, din promontoriul celor două moșii amintite, cu o valoare apreciată la peste 50 florini de aur, au fost distruse. Cu toate că strămutarea s-a făcut în mod legitim, prin plata teragiumului, fostul stăpân s-a simțit lezat, ordonând represalii.⁹

Confruntat cu un asemenea abuz Ioan Patocsi se adresează judeului țării, reclamând daune în valoare de 300 florini aur.¹⁰ Capitlul din Arad, desemnat cu cercetarea plângerii, confirmă faptele și îi citează la judecată pe vinovați, în fața scaunului de judecată a prezenței personale a regelui. Autoritățile îi fac cunoscută decizia lui Haraszti pe moșia de la Ceala.¹¹

După cum atestă plângerile ulterioare ale lui Patocsi, cauza a rămas iarăși nerezolvată.¹² Pricina a rămas blocată pe masa unui for de judecată, cel mai suspectabil fiind al regelui însuși, deoarece judele țării din acea perioadă, Petru Gereb de Vingard avea la rândul său procese cu Haraszti.¹³

Ioan apelează inclusiv la scaunul de judecată al palatinului, fapt ce nu putea fi întâmplător, deoarece conducerea sa a fost preluată, între timp, de același Petru de Vingard.¹⁴ Procesul a tergiversat, în schimb samavolniciile cavalerului

⁷ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korába*, vol. I (Budapest, 1890) s.v. Aradmegye: Helységek; Főbb birtokosai.

⁸ Pál Engel, *Középkori Magyar Genealógia* (Budapest, 1998), s.v. Genealogia s.v. Patócsi (iregdi, eperjesi).

⁹ DL 59934.

¹⁰ DL 59889.

¹¹ DL 59889.

¹² DL 59934.

¹³ DL 73164; Miloš Marek, *Archivium familiae Majtényi*, *Fontes Rerum Slovacarum*, vol. III (Trnava, 2013), doc. 244.

¹⁴ *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*, vol. III/1, Norbert C. Tóth, Richárd Horváth, Tibor Neumann, Tamás Pálosfalvi, eds. (Budapest, 2016), 81, 90: jude al curiei (1494–1500), palatin (1500–1503) (în continuare *Archontologia*).

au continuat. La un moment dat, familiarii săi au pătruns înarmați pe moșia *Dragyłowcz* și le-a sustras iobagilor lui Patocsi 16 boi. Cauza ajunge inclusiv pe masa adunării generale a stărilor, care o amână, repartizând-o prezenței personale a regelui. Abia la șase ani după furtul boilor, în iulie 1504, avocatul lui Patocsi, înarmat cu numeroase hotărâri și documente obținute la scaunul de judecată al palatinului, la capitlul din Cenad și cu ocazia congregațiilor generale, se înfățișează în fața prezenței personale a regelui.¹⁵

În această perioadă scaunul de judecată care reclama prezența personală a suveranului era condus de episcopul Ștefan Erdődi.¹⁶ După unele surse clericul a fost un diplomat cu experiență, cultivat în spiritul umanist¹⁷, însă nu beneficiem de indicii privind relația sa cu Haraszti. Cert este că mărturiile păstrate dovedesc faptul că sentințele date în timpul mandatului său nu au fost favorabile fostului ban de Severin. În ciuda faptului că Nicolae de Wezele, apărătorul său, a prezentat un document emis de capitlul din Vacz, care îl exonera de orice vină, sentința i-a fost potrivnică. Dată în numele regelui, porunca prevedea că, pentru a-și dovedi onestitatea, trebuia să jure împreună cu alți trei nobili în biserica mănăstirii “Fericitei Fecioare Maria” din Ipolyság. Mărturia care atesta depunerea jurământului urma apoi să fie prezentată, în termen de 32 de zile, aceluiași for al prezenței personale a regelui.¹⁸ Potrivit cercetărilor istoricilor dreptului, o astfel de hotărâre fusese adoptată pentru că avocatul acuzării refuzase *communis inquisitio*, ascultarea martorilor de ambele părți, procedeu care ar fi favorizat pârâtul, obligat doar să se disculpe. Pe de altă parte, acceptarea unei investigații mutuale presupunea ca partea vătămată să fie sigură că beneficiază de suficienți martori valizi.¹⁹

Abil, procuratorul lui Patocsi, care avusese posibilitatea să susțină acuzațiile doar cu mărturia capitlului din Arad, a întors în favoarea clientului său dovada de nevinovăție emisă de capitlul din Vacz pe seama pârâtului. Acest document nu i-a fost de folos lui Haraszti care s-a văzut nevoit să se disculpe. Nemulțumit, încearcă să se sustragă obligației judiciare și apelează la ajutorul comitelui de Timiș care era și căpitanul părților inferioare ale Ungariei. Alegerea nu era întâmplătoare, deoarece cele mai întinse domenii ale sale se aflau în comitatele din zona Timișului și Mureșului Inferior²⁰, iar prin prisma resurselor materiale și umane pe care le asigura căpitanului se vedea îndreptățit să-i ceară sprijinul.

¹⁵ DL 59935.

¹⁶ *Archontologia* III/1, 75.

¹⁷ Tamás Fedeles, *A Pécsi székeskáptalan személyi összetétele a keső középkorban (1354–1526)* (Pécs, 2005), 318–319.

¹⁸ DL 59935.

¹⁹ Hajnik, *A magyar bírósági*, 294.

²⁰ Iusztin, “In the Corvin’s Service,” 122–133.

Depunerea jurământului de nevinovăție alături de alți trei nobili reprezenta cea mai simplă contestație a acuzațiilor²¹, fapt ce dovedește că Francisc se considera, dacă nu ofensat, cel puțin nedreptățit de sentință. Desigur, în cazul său se impunea alegerea unor persoane cu un statut social similar, însă jurătorii nu aveau rolul de martori. Jurământul lor nu era unul impus de prevederi juridice, nu era depus nici din perspectiva unor observatori ai faptelor și în cunoștință de cauză, ci în calitate de chezășie. Prin jurământ ei asigurau onestitatea și “buna credință” a celui acuzat și nu soluționarea cauzei. Totodată, jurământul avea o valoare care, în cazul nobililor, se ridica la o marcă.²² Chiar și în acest context suma nu era una importantă pentru posibilitățile sale financiare.

Răspunsul baronului Ioja de Șom nu s-a lăsat așteptat, iar ca urmare a intervenției sale, depunerea jurământului a fost amânată de palatin.²³ Ulterior se observă faptul că amânarea a fost cerută pentru desfășurarea negocierilor dintre părți. Cu zece zile înainte de dată prevăzută pentru depunerea jurământului, capitlul din Arad adeverea împăcarea dintre Ioan Patocsi și Francisc Haraszti. Prin mijlocirea unor nobili jurați, toate pricinile care reclamau pagubele materiale provocate iobagilor celui dintâi au fost stinse. De asemenea, Francisc era absolvit de vină, fără a mai fi nevoit să depună jurământ.²⁴

Demersul este recognoscibil iar etapele sale pot fi reconstituite. Ca urmare a numeroaselor plângeri ridicate împotriva sa, unele reiterate, cu concursul a două foruri de judecată distincte, scaunul prezenței personale a regelui l-a obligat, în baza mărturiilor, să-și susțină nevinovăția prin jurământ.²⁵ Considerându-se nedreptățit și nevinovat, inclusiv în cazurile de samavolnicii care, după unele opinii, pot fi considerate represalii la provocările adversarului, Haraszti nu acceptă sentința și apelează la ajutorul comitelui de Timiș care mijlocește în favoarea sa stingerea procesului prin negociere. Fără îndoială împăcarea a implicat despăgubirea acuzatorului și l-au costat pe cavaler, în principal, resurse materiale. Din fericire pentru el astfel de cheltuieli nu îi puneau în pericol statutul social și nici demnitatea.

Interesantă este ipoteza susținută de istoricul Tringli István potrivit căreia puține dintre spețele și litigiile judecate la curia regelui, care au avut ca obiect samavolnicia, pot fi încadrate acestei fărădelegi.²⁶ Supoziția sa este întemeiată pe complicitatea cutumelor și a vechilor obiceiuri care au justificat și totodată

²¹ Hajnik, *A magyar bírósági*, 323.

²² Ibid., 320–323.

²³ DL 59947; DL 59948.

²⁴ Adrian Magina, ed., *Acte și documente privitoare la părțile de jos ale Regatului Ungar 1500–1552* (Cluj-Napoca: Mega, 2020), 50, doc. 17.

²⁵ DL 59935.

²⁶ István Tringli, “A középkori hatalmaskodások törvényes alapjai,” în V. Dáné, M. Makó,

au aprobat delictele săvârșite împotriva uzurpatorilor de moșii și a celor care nu au respectat proprietatea privată. În acest sens este citat Werbőczy, care a consemnat dreptul de apărare a proprietății prin puterea forței. Astfel, dacă unui proprietar îi era ocupată moșia, acesta avea posibilitatea, în decursul unui an de zile, să-l înlăture pe uzurpator.²⁷ În concluzie, apărarea sau recuperarea moșiei prin forță era dreptul proprietarului. Concomitent ar fi fost recunoscut și dreptul păgubitului de a-și recupera prejudiciul, motiv pentru care actele de pedepsire ale celor care produceau distrugeri erau permise. Practici precum *arrestatio* și *represalia* ar fi fost permise pentru recuperarea pagubelor pricinuite bunurilor mobile și persoanelor, în timp ce pedepsirea uzurpatorilor și apărarea moșiei priveau bunurile imobile.²⁸

Din această perspectivă este greu de stabilit în ce măsură represaliile ordonate de Haraszi împotriva foștilor săi iobagi care s-au mutat pe moșiile adversarului său pot fi considerate legitime. Potrivit relatărilor, iobagii în cauză și-au plătit teragiumul, iar decretele regatului le permitea libera strămutare. Așezarea lor pe moșia rivalului indică o anumită provocare vizavi de care fostul ban putea rămâne impasibil. Pe de alte parte, șirul atacurilor asupra moșiilor lui Patocsi nu poate fi deslușit de documentele păstrate, motiv pentru care nu poate fi cunoscută natura samavolnicilor și nici justificabilitatea lor.

În raport cu toate obiceiurile țării, cu codurile de legi sau sentințele tribunalelor, sprijinul regelui era crucial. Această realitate este confirmată de situația lui Haraszi care a rămas pe mai departe în stăpânirea moșiei Păuliș. Stingerea pricinii, cel puțin pentru a doua oară, a reprezentat un eșec pentru Ioan Patocsi, care nu s-a resemnat ci a reluat acuzațiile în fața judei țării. Un singur document s-a mai păstrat de la judecata care s-a încheiat, de această dată, în favoarea sa. În urma deliberărilor, judele Petru de Bazin a hotărât restituirea moșiei Păuliș reclamantului. Actul păstrat nu este sentința judecătoarei, ci relatarea capitlului din Arad, emisă la 28 noiembrie 1506, a doua zi după introducerea în stăpânire a câștigătorului. Potrivit relatării, demersul s-a realizat fără incidente, dar și fără a se ține seama de împotrivirea lui Francisc.²⁹

Fără mărturii nu putem susține coruperea actului de justiție pentru faptul că Ioan Patocsi a ales judecata judei țării. Cel din urmă era membru al clanului Bazin și veche cunoștință a familiei Haraszi. Câteva documente consemnează

G. Sipos, eds., *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére* (Kolozsvár, 2016), 410.

²⁷ Stephano de Werbőcz, *Corpus Juris Hungarici, Tomus Primus Opus Tripartitum. Juris consuetudinarii ejusdem regni*, pars III, art. XXII. a. 2 (Tyrnaviae, MDCXCVI).

²⁸ Tringli, "A középkori hatalmaskodások," 410.

²⁹ Anexa, doc. I: *contradictione prefati Francisci in causam attracti et aliorum quorumlibet previa ratione non obstante*.

faptul că baronii de Bazin au ocupat și devastat moșia Gutor din comitatul Bratislava în repetate rânduri. Posesiunea în cauză fusese dobândită de Ladislau Magnus, tatăl lui Francisc.³⁰ Aceste mărturii dovedesc că între cele două familii nu putea exista o atitudine de neutralitate, ci una subiectivă. De semnalat este și faptul că celebrul jurist Ștefan Werbőczy a fost unul dintre judecătorii care l-au secondat pe Petru de Bazin, în această perioadă, în care Ioan Patocsi redeschisese procesul pentru moșia Păuliș.³¹

Ajuns într-o situație dificilă Haraszti s-a adresat direct protectorului său. Regele Vladislav al II-lea nu a ezitat, la rugămintea fidelului său, ci a poruncit capitlului din Arad să anuleze sentința favorabilă, obținută de Ioan și să-l citeze la judecată.³² Locul de adevărire execută ordinul, la o zi după instalarea celui din urmă în stăpânire, și declară nulă sentința judelei țării în târgul din Arad. Totodată, îl citează la judecată pe moșia sa *Hozywazzo* împotriva lui Francisc Haraszti. Ioan urma să se înfățișeze în fața prezenței personale a regelui abia anul viitor, la începutul lunii mai.³³

Exemplul prezentat dovedește o imixtiune clară a suveranului în actul justiției. În ciuda existenței unei sentințe emise de un for central de judecată, regele anulează autoritatea sa și redeschide cauza, favorizându-și astfel fidelul. Acesta rămânea pe mai departe în stăpânirea moșiei Păuliș, până la finalizarea pricinii redeschise de această dată de rege. Desfășurarea ulterioară a ostilităților nu este cunoscută, atestabilă fiind doar consecvența lui Ioan Patocsi. La 11 septembrie 1511 acesta reia acuzațiile în fața aceluiași jude al țării. Respectând protocolul actului de justiție, Petru de Bazin poruncește capitlului din Arad să cerceteze plângerea înregistrată. În cuprinsul acesteia se afirma că, în urmă cu șase ani, după instalarea lui Ioan în stăpânirea moșiei Păuliș, Francisc a ocupat respectiva proprietate, deținând-o până în prezent.³⁴ Similar plângerilor anterioare, nici acest demers nu are vreun rezultat.

Câțiva ani mai târziu însă contextul politic se schimbă după ce, la 13 martie 1516, regele Vladislav al II-lea moare. Mărturiile adevăresc faptul că Ioan Patocsi nu i-a supraviețuit dar, cu toate acestea, pe masa de judecată a judelei țării a ajuns o altă plângere împotriva bătrânului cavaler. Contestatorul, Nicolae Patocsi, afirma că, după moartea tatălui său, se hotărâse să continue procesul pentru recuperarea moșiei, situație în care îl acuza pe Haraszti de stăpânirea sa ilegală timp de 10 ani de zile. Pricina este redeschisă în iulie iar, cu ocazia unei a doua ședințe de judecată de la sfârșitul lui august, judecătorul îi solicita procuratorului pârâtului

³⁰ DL 59176; DL 59218.

³¹ *Archontologia* III/1, 91.

³² DL 59965.

³³ DL 59965.

³⁴ DL 29938.

să prezinte actele de stăpânire asupra moșiei.³⁵ Haraszti se afla în posesia moșiei din anul 1491, însă Nicolae Patocsi se raporta la amintita sentință a judei țării din anul 1506, prin care se hotărâse retrocedarea posesiunii tatălui său, Ioan.

Procesul trenează însă și, după un an de zile, Petru de Bazin dispunea retrocedarea moșiei nobilului Nicolae Patocsi. Instalarea noului proprietar urma să fie înfăptuită de capitulul din Arad, a cărui relatare inițială nu s-a mai păstrat.³⁶ De altfel, câștigătorul procesului a acuzat locul de adevărită de emiterea unui document cu un conținut plin de erori.³⁷ Este greu de stabilit cel fel de erori reclama Nicolae. Puteau fi greșeli protocolare dar, în același timp, o încercare de mușamalizare a realităților în favoarea uneia dintre părți. La fel ca în situațiile anterioare, Haraszti nu s-a supus sentinței și, potrivit mărturiilor, a încercat obstrucționarea executării sentinței în diverse moduri. Coruperea unor canonici ai capitolului putea fi o soluție, cert este că locul de adevărită a revenit asupra relatării inițiale și a corectat-o. Aceasta s-a păstrat într-un transumpt al ultimului document emis de judele țării pe seama lui Nicolae, în pricina de față. Conținutul său atestă faptul că, în momentul instalării celui din urmă pe moșia Păuliș, Toma Șomogy familiarul lui Francisc, s-a opus ridicând sabia.³⁸

Această narațiune clarifică situația complicată a cavalerului curții. O asemenea relatare a capitolului din Arad, privind opoziția armată față de autorități era suficientă pentru condamnarea sa. Începând cu secolul al XV-lea s-au multiplicat fărădelegile pasibile de pedeapsa capitală. Anterior, confiscarea tuturor posesiunilor și condamnarea la moarte era o pedeapsă rezervată nobililor care se făceau vinovați de infidelitate sau lezmajestate. Ulterior, astfel de sentințe erau pronunțate și în cazurile de nerespectare a sentințelor forurilor de judecată. Cei care agresau, răneau sau ucideau membri ai forurilor de judecată, autorități judiciare, reprezentanți ai locurilor de adevărită sau oameni ai regelui intrau sub culpabilitatea infidelității.³⁹

Toma Somogy nu atacase autoritățile, ci doar apelase la dreptul de *repulsio*, prin care părătul cerea rejudecarea pricinii. Prin scoaterea sabiei în fața autorităților venite la fața locului și refuzul de a părăsi moșia se înțelegea faptul că executarea sentinței era împiedicată. La un astfel de drept însă, se putea apela o singură dată, repetarea sa aducând cu sine condamnarea la lezmajestate.⁴⁰

³⁵ DL 60045.

³⁶ Anexe, doc. IV.

³⁷ Anexe, doc. III.

³⁸ Anexe, doc. II.

³⁹ Kálmán Kovács, *Büntetőjog*, în A. Csizmadia, ed., *Magyar állam és jogtörténet*, ediția XIV (Budapest, 2007), 250.

⁴⁰ Martyn Rady, "Hungarian procedural Law and Part Two of the Tripartitum," în Martyn Rady, ed., *Custom and Law in Central Europe*, (Cambridge, 2003), 68-69.

Într-un asemenea context rămâne întrebarea dacă Haraszti a încercat să corupă notarii sau canonicii locului de adevărire. În plângerea sa, Nicolae Patocsi susținuse că s-a adresat regelui datorită erorilor existente în prima relatare a capitlului arădean care îl dezavantajau. O asemenea greșeală sau omisiune putea privi episodul opoziției armate a familiarului lui Francisc. Omisiunea faptei ar fi năruit intenția lui Nicolae de a recupera moșia, deoarece s-ar fi prezentat doar introducerea în stăpânire, fără consemnarea eventualelor opreliști și, în special, cea a opozantului său. Această dispoziție fusese inserată în sentința judeului țării⁴¹ și, astfel, relatarea capitlului ar fi atestat doar oficializarea stăpânirii lui Nicolae în situația în care el nu reușise să dobândească moșia, încă ocupată de familiarii lui Haraszti. Ca urmare, era nevoie din nou să se adreseze regelui și forurilor de judecată.

Cu toate că deținea o sentință favorabilă, dispariția lui Petru de Bazin a complicat situația lui Nicolae. Mărturiile sugerează că a așteptat mai mult de un an de zile până la obținerea propriu-zisă a moșiei. Litigiul a rămas pe rolul scaunului de judecată al judeului țării care, abia la începutul lui februarie 1519, transcria pe seama pârâtului relatarea corectată a capitlului din Arad care era incriminatorie pentru pârât.⁴² Într-un asemenea context, sentința nu mai putea întârzia, iar prevederile sale nu ar fi surprins pe nimeni.

Haraszti sesizează amenințarea pedepsei capitale și previzibilul deznodământ, motiv pentru care apelează la ajutor pentru obținerea unui compromis, a cărui condiții le-a cântărit destul de bine. La 15 zile după ședința de judecată a judeului țării, regele anunța închiderea procesului. În urma negocierilor purtate între părți s-a ajuns la o înțelegere potrivit căreia, în termen de 20 zile, Francisc urma să predea moșia Păuliș lui Nicolae Patocsi în prezența autorităților.⁴³ Orice abatere atrăgea după sine sentința capitală și pierderea întregii averi.⁴⁴ Într-un final, întreaga dispută și procesul care trena de decenii se încheie. Anunțul regelui consemnează faptul că Ioan Patocsi s-a adresat și prezenței personale a regelui, iar sentința care ar fi trebuit dată la începutul anului a fost amânată. Pe de altă parte, Haraszti a contestat sentința dată de Petru de Bazin și, după moartea acestuia, a încercat să obțină rejudecarea procesului însă, la ultima ședință de judecată a judeului țării, amintită mai sus, îi fusese înmănată dovada care-l făcea pasibil de acuzația de lezmajestate. Într-o asemenea situație disperată era nevoie să accepte rigurile justiției.

Bătrânul cavaler mai avea relații, bucurându-se de sprijinul unui puternic baron și fost tovarăș de arme, Ioan Zapolya. Participând la campania voievodului

⁴¹ Anexe, doc. II.

⁴² Anexe, doc. V.

⁴³ Anexe, doc. VI.

⁴⁴ Ibid., *sub premissis annotatum Franciscum Harazthy de et super prenarrato totali onere gravamini ipsius reportate capitalis sententie.*

Tansilvaniei din anul 1511⁴⁵, Haraszti se vedea îndreptățit să-i ceară ajutorul. Zapolya intervine în favoarea sa, așa cum arăta regele, însă aceeași relatare prevede doar obligația de a preda moșia, fără menționarea unor compensații.⁴⁶

Nu este prevăzută nicio despăgubire pentru Francisc care, după cum ne amintim, primise posesiunea Păuliș încă de la prințul Ioan Corvin în contul unui împrumut de 2000 florini de aur. Din acest motiv Haraszti era îndreptățit să stăpânească moșia, fără a fi vinovat de nedreptățirea altor proprietari. Cu toate acestea, acceptă să renunțe la o moșie ce i se cuvenea de drept. În afara intervenției influentului voievod mai există mărturii ulterioare, care atestă unele favoruri pe care le-a obținut după închiderea procesului.

Pentru fidelul cavaler al curții și favorit al regilor, situația putea fi pre-schimbată într-un compromis, chiar dacă, în ceea ce-l privește, spre deosebire de predecesorii săi, Ludovic al II-lea avusese o atitudine distinctă. Documentele familiei Haraszti atestă fără urmă de îndoială că Matia Corvin fusese cel care îi asigurase, nu doar o carieră militară strălucită, ci și acumularea unei averi importante. Fidelitatea, arătată și după moartea dinastului, scoate în evidență prețuirea pe care i-o purtase cavalerul. Slujirea prințului Ioan Corvin nu poate fi deslușită pe deplin fără simpatia sau afecțiunea ce-l privea pe ilustrul său înaintaș. Ulterior, Haraszti a câștigat și aprecierea lui Vladislav Jagello, rege care a intervenit, inclusiv în actul justiției, în favoarea fidelului său. Situația se schimbă odată cu urcarea pe tron a fiului său. Nu atât vârsta înaintată, care-l apropia de șapte decenii de viață, l-a distanțat de noul rege. În discuție poate fi adus anturajul tânărului dinast. În acest context, nu mai putea câștiga încrederea suveranului și, prin urmare, imunitatea de care se bucurase atât timp va dispărea. Edificatoare sunt în acest sens poruncile obținute de nepotul său, Grigore Haraszti, prin care autoritățile din comitatul Arad și districtul Lugoj erau mandate să ia parte la diviziunea de moșii între acesta și unchiul său. Nepotul său ceruse și primise dreptul de lua părți din domeniile dobândite de Francisc.⁴⁷

Revenind la procesul de proprietate prezentat se cuvin urmărite atât avansarea în rang, cât și reinstalarea lui Haraszti la conducerea comitatului Arad.⁴⁸ În același an în care s-a finalizat procesul moșiei Păuliș, cavalerul redevine comite, dar cu rang de baron. Dintre cele câteva mărturii care-l privesc din ultimii ani de viață⁴⁹, este singurul care atestă, atât apelativul de *magnificus*, cât și instalarea sa la conducerea unității administrative. Documentul este o poruncă a regelui,

⁴⁵ DL 59994.

⁴⁶ Anexe, doc. VI.

⁴⁷ DL 60070.

⁴⁸ *Archontologia* III/2, 31.

⁴⁹ DL 60070; DL 60073; DL 60077.

păstrată în original, a cărei autenticitate nu poate fi contestată.⁵⁰ De altfel averea, modul de viață și relațiile politice corespundeau celor ale magnaților. Aceștia din urmă îl acceptaseră în rândul lor, cel puțin după cum indică adunarea generală din anul 1511, pe ale cărei hotărâri, alături de pecetile baronilor se regăsea și fazanul depictat pe blazonul familiei Haraszti.⁵¹

ANEXE

I

1506, 29 noiembrie Arad

Transumpt în doc. DL.60046, din 28 VIII 1517.

Capitulul din Arad relatează regelui că, la porunca judeului țării, Petru de Bazin, l-a instalat pe Ioan Patocsi în stăpânire moșiei Păuliș, c. Arad, fără a ține seama de opreliștea ridicată de Francisc Haraszti.

Serenissimo principi et domino domino Wladislao, Dei gratia, regi Hungarie et Bohemie etc., domnio ipsorum naturali et gratiosissimo, capitulum ecclesie Orodiensis orationum suffragia devotarum perpetua cum fidelitate. Vestra noverit serenitas, nos literas viri magnifici domini comitis Petri, comitis de Sancto Giorgio et de Bozyn, iudicis curie serenitatis vestre etc., modum et formam cuiusdam possessionarie restatutionis in se denotantes, pro parte egregii Iohannis Pathochy de Irewgd contra egregium Franciscum de Harazth confectas nobis amicabilem loquentes et directas, debita cum reverentia recepisse, capiteque sigilli nostri more solito consignatas eidem simulcum presentibus in specie remissas, iuxta quarumquidem literarum adiudicatoriarum continentiam. Nos unacum magistro Francisco Komlosy de Orroshaza homine vestro regio per ipsum dominum comitem de curia vestra regia ad id specialiter transmissa ac in dictis literis adiudicatoriis, inter alios nominatim conscripto, unum ex nobis videlicet honorabilem magistrum Benedictum de Pankotha, socium et concanonicum nostrum ad premissarum literarum adiudicatoriarum exequutionem, nostro pro testimonio fidedignum duximus destinandum, qui tandem ad nos exinde reversi, nobis concorditer retulerunt eomodo, quod ipsi feria sexta proxima post festum beate Katharine virginis proxime preteritum

⁵⁰ Marek, *Archivium familiae Majtényi*, doc. 324; Z. Iusztin, "În serviciul Corvinilor: Francisc de Harazth, banus Zewreniensis. Cursus honorum," *Banatica* 30/II (2020): 135, doc. VI.

⁵¹ Z. Iusztin, "The coat of Arms of Haraszti family," prezentare în cadrul conferinței internaționale *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries)* (Timișoara, mai 2023).

ad faciem possessionis Palelese, in comitatu Orodiensi adiacentem, vicinis et commetaneis et presertim nobilibus Michaelae ac Christoforo Baky necnon Balthasar Fekethe dictis de eadem Bak, item Matheo Kazdagh ac Andrea Iza in Menessy, egregii Bartholomei Pathochy de Kechkemeth, Paulo Abran in eadem Menessy, magnifici Iohannis Ongor de Nadasd necnon Andrea et Fieso nobilis domine Frusine relicte condam Gregorii Benkowych de Chwra iobagionibus, possessionibus in eisdem commorantes, dominorum scilicet ipsorum nominibus et in personis inibi legitime convocatis et presentibus accessissent, ubi idem homo vestre serenitatis presente nostro testimonio, dictam possessionem Palelese antefato Iohanni Pathochy simulcum cunctis sui utilitatibus et pertinentiis quibuscumque ad eandem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus iure sibi incumbente perpetuo possidendas restatuisset, contradictione prefati Francisci in causam attracti et aliorum quorumlibet previa ratione non obstante.

Datum secundo die diei restitutionis premissae, anno Domini millesimo quingentesimo sexto.

II

1517, 4 noiembrie, Arad

Transumpt în doc. nr. V, din 2 II 1519.

Capitulul din Arad relatează regelui că, la porunca judeului țării, Petru de Bazin, din 28 VIII 1517, a dispus instalarea lui Nicolae Patocsi în stăpânirea moșiei Păuliș, moment în care Toma Somogy, familiarului lui Francisc Haraszti pe susnumita moșie, s-a opus prin forța armelor.

Serenissimi principi et domino domino Ludovico, Dei gratia, regi Hungarie et Bohemie etc., domnio ipsorum naturali et gratiosissimo, capitulum ecclesie Orodiensis orationes in Domino devotas perpetua cum fidelitate. Vestra noverit serenitas, nos literas magnifici domini comitis Petri, comitis de Sancto Giorgio et de Bozyn, iudicis curie maiestatis vestre, adiudicatorias pariter et sententionales, modum et formam cuiusdam possessionarie restitutionis necnon reambulationis, sequestrationis, octupationis ac titulo pignoris statutionis, rerumque et bonorum ablationis in se denotantes pro parte egregii Nicolai Pathochy de Iregd contra egregium Franciscum de Harazth, Bude, sedecimo die termini vigesima diei festi beati Iacobi appostoli proxime preteriti, ad quem scilicet terminum universe cause regnicolarum breves necnon breves brevium pariter et transmissionales per serenitatem vestram, de consilio dominorum prelatorum et baronum ac regnicolarum generaliter fuissent prorogate, confectas et emanatas

nobisque amicabiliter loquentes et directas, honore quo decuit recepisce et iuxta earundem continentiam, nos amicabilibus petitionibus prefati domini comitis Petri, iudicis curie vestre serenitatis, annuentes et obtemperare volentes vt tene-
mur, unacum magistro Petro Ibrany de Waya, stili iudicatus curie vestre sereni-
tatis notarii, homine vestre maiestatis, de curia eiusdem, per eundem dominum
comitem Petrum ad id transmissis, nostrum hominem videlicet honorabilem
magistrum Petrum de Ebes, socium et concanonicum nostrum, ad ea que in pre-
allegatis literis ipsius domini comitis Petri, iudicis curie vestre serenitatis, adiu-
dicatoriis continerentur fideliter exequenda nostro pro testimonio fidedignum
duximus destinandum, qui tandem ex inde ad nos reversi nobis sub iuramento,
in decreto huius regni Hungarie expresso, concorditer retulerunt eomodo, quo-
modo ipsi feria quinta proxima post festum beatorum Simonis et Iude aposto-
lorum, proxime preteritum, ad faciem possessionis Palelese vocate, in comitatu
Orodiensi existentis, per prefatum Nicolaum Pathochy de Iregd actorem, modo
et ordine in prescriptis literis pretacti comitis Petri, iudicis curie, adiudicatoriis
pariter et sententialibus denotatis iure mediante reobtentis, vicinis et com-
mitaneis eiusdem possessionis universis et presertim egregio Gaspar de Bak
vicecomite ac nobilibus altero Gaspar Bew, Michael de eadem Bak, Iohanne
Zenth Thamassy de Erdewskereky iudicis nobilium dicti comitatus Orodiensis,
Iohanne de dicta Bak, in ipsorum propriis, item religiosi fratribus Emerico et
Giorgio presbiteris ordinis fratrum heremitarum beati Pauli primi heremite, in
claustris beate Marie Virginis de Kalodwa degentes, in personis prioris et totius
conventus claustris eiusdem necnon circumspicis et providis Thoma Wad,
iudice ac Simone Thywyswary, Dominico Therewk, Benedicto Hwzar, iuratis
civibus civitatis spectabilis et magnifici domini Iohannis Zapolya, comitis per-
petui terre Scepusiensis ac vaievide Transylvaniensis, Lyppa vocate, in eiusdem
domini Iohannis et Petro Zelepes in possessione similiter magnifici domini
Stephani de Bathor, comitis Themesiensis, Kolodwa vocata commorantes in
ipsius domini Sthephani comitis, domini sui nominibus et in personis aliisque
que pluribus, inibi legitime convocatis et eisdem presentibus accessissent, dum-
que prefatus homo vestre et dicto testimonio nostro presente, primo et ante
omnia, eandem totalem possessionem Palelese simulcum cunctis utilitatibus
et pertinentiis quibuscumque, memorato Nicolao Pathochy de Iregd actore, iuxta
adiudicationem iudicariam commissionem prenominati comitis Petri, iudicis
curie vestre serenitatis, vigoreque literarum eiusdem adiudicatarum pariter et
sententialium iure ipsi incumbentis perpetuo possidendam, contradictione
et inhibitione prefati Francisci de Harazth et aliorum quorumcumque non obstante,
restatuere et tandem alia omnia que in eisdem literis adiudicatoriis, dicti comi-
tis Petri continerentur similiter contradictione et inhibitione eiusdem Francisci
de Harazth et aliorum quorumcumque modo simili non obstante, suo modo exequi

et ad effectum deducere voluissent. Ex tunc providus Thomas Somogy dictus in prefata possessione Palelese commorantem, nomine et in persona eiusdem Francisci de Harazth, eisdem vestre serenitatis et nostro hominibus evaginato ense atque gladio nudo resistente, eosdem non solum a restatutione ipsius possessionis Palelese, verum etiam exequutione et statutione omnium aliorum bonorum et iurium possessionarium rerumque quarumlibet in pretitulatis literis ipsius domini comitis Petri, iudicis curie vestre serenitatis, adiudicatoriis sententionalibus denotatoriis, modo et ordine in eisdem literis adiudicatoriis specificatis exequi debentes, potentialiter repulisset premissamque iudiciariam deliberationem atque commissionem eiusdem domini comitis Petri, suo modo et ad effectum deducere ac exequi nequamque permisisset, seriem itaque premissae exequutionis et aliorum premissorum ad fassionem dictorum vestre serenitatis et nostri hominum ad tricesimum secundum diem, a die prescripte exequutionis exhinc facte computandum, eidem vestre serenitati fideliter duximus rescribentes pretactasque literas annotati comitis Petri, iudicis curie vestre serenitatis, adiudicatoriis pariter et sententionales, capite sigilli nostri vt moris est consignatas eisdem serenitatis vestre in specie remittere.

Datum in septimo die diei stationis et exequutionis premissarum, anno Domini milesimo quingentesimo decimo septimo supradicto.

III

1517, 16 noiembrie, Buda

Transumpt în doc. nr. V, din 2 II 1519.

Ludovic II, regele Ungariei, poruncește capitlului din Arad, în urma plângerii lui Nicolae Patocsi, să rescrie și să corecteze relatarea sa din 4 XI 1517 și să o dăruiască părților aflate în proces.

Ludovicus, Dei gratia, rex Hungarie et Bohemie etc., fidelibus nostris capitulo ecclesie Orodienensis, salutem et gratiam. Exponitur nobis in persona fidelis nostri egregii Nicolai filii condam Iohannis Pathochy de Iregd, qualiter proxime precedendis diebus, quasdam literas vestras super exequutione quarundam literarum, spectabilis et magnifici comitis Petri, comitis de Sancto Giorgio et de Bozyn, iudicis curie nostre maiestatis, adiudicatoriarum pro parte dicti exponentis contra egregium Franciscum de Harazth emanatarum, atque per nostrum et vestrum homines proxime exequutariam, pro parte dicti exponentis, sub sigillio vestro et forsitan, ut nobis percipi datur, parti etiam adverse, relatoriarum emanari atque extradare procurassetis cum autem eedem litere vestre relatorie eo quo debuissent modo iuxta huius regni consuetudinem atque

legem legitime in certis ipsarum clausulis sive articulis confecti, munime confecte, sed longe aliter emanate existunt. Que clausule et articuli iuribus dicti exponentis plus derogare et obesse que suffragari videntur a parte immo plurimum detrimenti allaturus metuentes itaque ipse exponens ne huius modi suis iustis iuribus et quidem iuridice obtentis privaretur aut mediante huiusce modi literis vestris relatoriis in eisdem iuribus defectum pateretur. Supplicavit igitur maiestati nostre vt eidem circa premissa de condigno iuris remedio providere dignaremur, quia autem nos neminem regnicolarum nostrorum suis iustis iuribus presertim iuridice obtentis de facili destitui et ex impremiso primari fidelitati igitur vestre harum serie firmiter committimus et mandamus quatenus acceptis presentibus se mota quacumque procrastinationis mora ipsas utrasque partes in eo ammoneatis, quatenus eodem tales literas vestras relatorias, ipsis utrisque partibus per vos modo premissis extradatas manibus vestris assignari debeant et aliud in hac parte facere non audeatis, in illas clausulas sive articulos in quibus error commissus dari corrigentes. Quas clausulas quo sue articulos prefatus exponens vobis recitaretur et demonstraretur est, rectificare sub formaque solita, tandem utrisque partibus extradare et emanari facere debeatis et teneamini, secus non facturi, presentibus perlectis exhibentis restitutis.

Datum Bude, feria secunda proxima post festum beati Brictii episcopi et confessoris, anno Domini millesimo quingentesimo decimo septimo.

IV

1517, post 27 noiembrie, Arad
Transumpt în doc. nr. V, din 2 II 1519.

Capitulul din Arad relatează regelui că, în urma poruncii sale din 16 XI, a corectat și rescris actul său din 4 XI, privind instalare nobilului Nicolae Patocsi în stăpânirea moșiei Păuliș, din comitatul Arad.

Serenissimo principi et domino domino Ludovico, Dei gratia, regi Hungarie et Bohemie etc., domnio ipsorum naturali et gratiosissimo, capitulum ecclesie Orodienis orationum suffragia devotarum perpetua cum fidelitate. Noverit eadem vestra serenitas, nos literas eiusdem preceptorias, pro parte egregii Nicolai Pathochy de Iregd, in papiro patenter confectas nobisque sonantes, feria quinta proxima post festum beate Katherine virginis et martiris proxime preteritum, nomine et in persona dicti Nicolai Pathochy nobis, in capitulo exhibitas, honore et reverentia quibus decuit recepisse in hec verba: (urmează porunca regelui din 16 XI 1517).

Nos itaque mandatis vestre serenitatis in omnibus vt tenemur obedire

volentes, receptis prius ad nos, a prefato Nicolao Pathochy literis nostris relatorii pariter et repulsionaribus super exequutionem quarundam literarum spectabilis et magnifici domini comitis Petri, comitis de Sancto Giorgio et de Bozyn, iudicis curie serenitatis vestre, adiudicatoriarum pro parte iamfati Nicolai Pathochy de Iregd contra egregium Franciscum de Harazth, in facto possessionis Palelese pridem confectis et emanatis, eidem Nicolao Pathochy per nos antea extradatis perlectis quo eisdem literis atque intellectis recognitis etiam quibusdam erroribus in ipsis literis non animo nocendi, sed ex quadam inadvertentia incuriaeque et oblivione notarii nostri immo etiam nostra commissis, mox honorabilem magistrum Mathiam de Pechk, socium et concanonicum nostrum ad premissam ammonitionem faciendum et peragendum destinandum duxeramus, qui tandem ex inde ad nos reversus nobis ad conscientie sue puritatem retulit eomodo, quodcum ipse magister Mathias, feria sexta proxima post predictum festum beathe Katherine virginis et martiris proxime vt premittitur transfactum ad castellum antefati Francisci de Harazth Chalya vocatum in possessione sua BelsewChalya in comitatu Orodiensi existentem adiacentem, cum prescriptis literis serenitatis vestre preceptorie pariter et ammonitorie accessisset. Tunc licet ibidem antefatum Franciscum de Harazth personaliter non invenerit nichilominus tamen eundem medio nobilis Georgii Doma, castellani sui, castello in iamdicto per ipsum Franciscum constituti ac personaliter ibidem reperti in eo ammonuisset ut idem Franciscum de Harazth paria antefatarum literarum nostrarum relatoriarum ipsi Francisco, pridem per nos extradata, ad rectificantes errores literis in eisdem, modo supradicto, commissos ad capitulum nostrum importare ac easdem manibus nostris dare et assignare deberet et teneantur. Quiquidem Franciscum de Harazth ammonitionem ipsam per inpendentes, paria ipsarum literarum nostrarum relatoriarum iuxta ammonitionum prefati magistri Mathie concanonici nostri, vigore literarum vestre serenitatis preceptorie pariter et ammonitorie superius presentibus verbaliter infertarum, modo quo supra factam, ad capitulum nostrum ad rectificantes importare manibus nostris assignare, minime curavit. Nos vero recognitis ut premissum est erroribus ex quadam inadvertentia atque incuria et oblivione notarii nostri et per consequens nostra, in prescriptis utrisque literis, tam videlicet relatorias, que etiam paribus earum commissis, prescriptas literas nostras relatorias, nomine et in persona prefati Nicolai Pathochy de Iregd manibus nostris datas et assignatas, non obstante eo, quod paria earundem per dictum Franciscum de Harazth, nobis exhibita non fuerint in suis locis rectificantes esse duximus atque omnia ea que de ipsis utrisque literis per notarum nostrum exmissa erant et maxime seriem premissae ammonitionis per antefatum magistrum Mathiam concanonicum nostrum facte suo modo literis nostris relatoriis de novo factis inseri atque inscribi facientes easdem literas nostras

relatorias per nos rectificatas ac ex novo scriptas nostroque sigillio consignatas, memorato Nicolao Pathochy de Iregd, iuris sui ad cautelam extradeditus huius modi sub tenore: (*urmează relatarea corectată a capitlului din Arad, cu data 4 XI 1517*)

V

1519, 2 februarie, Buda

MNL. OL. DL.60057, original, hârtie, sub text pecete aplicată în ceară roșie

Laurențiu de Ujlak, duce al Bosniei și judele țării, dispune, în pricina dintre Nicolae Patocsi și Francisc Haraszti, transcrierea relatării capitlului din Arad, din data *post* 27 XI 1517, pe seama pârâtului.

Nos, comes Laurentius de Wylak, dux Bozne, iudex curie, serenissimi principis domini Ludovici, Dei gratia, regis Hungarie et Bohemie etc., damus pro memoria, quodcum in causa inter egregium Nicolaum Pathochy de Iregd vt actorem ab una ac egregium Franciscum de Harazth, veluti in causam attractum, partibus ab altera, in presenti termino vigesimi diei festum Epiphaniarum Domini proxime preteriti ad quem scilicet terminum universe cause regnicolarum, breves ac breves brevium pariter et transmissionales per prefatum dominum nostrum regem de consilio dominorum prelatorum et baronum generaliter fuerant prorogate, coram nobis vertente et habita, quedam litere capituli ecclesie Orodiensis, super quadam repulsione relatorie in papiro clause confecte, per Gregorium Literatum de Mykola legitimum procuratorem dicti actoris, coram nobis in iudicio fuissent exhibite et presentate, mox Benedictus Balassa de Felchwth pro prefato Francisco de Harazth in causam attracto, cum procuratoriis literis conventus exclesie Sancti Benedicti de Iuxta Gron, in nostram exurgens presentiam paria dictarum literarum anotati capituli exlesseie Orodiensis, per nos in transsumto literarum nostrarum, eidem in causa attracto, dari postulavit, quarum tenor talis est: (*urmează relatarea capitlului din Arad, din anul 1517, post 27 noiembrie*).

Unde nos tenore prescriptarum literarum anotati capituli ecclesie Orodiensis super antelata repulsione relatorie de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali presentibus literis nostris patentes transcribi et transsumi facientes, memorato Francisco de Harazth in causam attracto duximus concedendas, iuris sui ad cautelam iustitia communi suadente.

Datum Bude, nono die termini prenotati, anno Domini, millesimo quingentesimo decimo nono.

VI

1519, 17 februarie, Buda

MNL.OL. DL.60060, original, hârtie, sub text pecete aplicată, cu hârtie de protecție

Ludovic II, regele Ungariei, atestă înțelegerea mijlocită de Ioan Zapolya între Francisc Haraszti și Nicolae Patocsi în pricina privind moșia Păuliș.

Nos Ludovicus, Dei gratia, rex Hungarie et Bohemie etc., memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod fideles nostri egregii Franciscus de Harazth ab una ac Nicolaus filius condam Iohannis Pathochy de Ireugd alias de Eperyes, onere et quolibet gravamine, Francisci fratris sui carnalis, natu minoris, in subnotandis per omnia super se assumpto, ab alia partibus, coram nostra personali presentia personaliter constitute per easdem partes sponte ac libere confessum extitit in hunc modum, quod quavis alias inter ipsas partes ratione et pretextu totalis possessionis Palelese nominate, in comitatu Orodienti exstentis et habite, nonnullae lites et differentie contentio numque materie, mote et suscitate ac in curia nostra regia tam paterne maiestatis, quam etiam nostris temporibus diutius ventillate extiterant et in processu huiusmodi cause ac differentiarum ipse Nicolaus Pathochy quasdam etiam literas adiudicatorias sententiales pro sui parte contra memoratum Franciscum de Harazth, coram spectabile ac magnifico condam comite Petro, comite de Sancto Giorgio et de Bozyn, iudicem curie nostre, anno superiore reportaverit, quarum vigore pretactam possessionem Palelese pro se restatui, et preterea ob indebitam eiusdem possessionis detentionem in universa bona et quelibet iura possessionaria prelibati Francisci de Harazth ubilibet habita et existente in duabus iudiciariis, in tertia vero partibus ipsius Nicolai manibus, nisi obstaculo cuiusdam violente repulsionis obviatum fuisset, octupati statuique fecisset. Quas quidem literas sententiales, in presenti, quo termino celebrationis brevium iudiciorum vigesima diei festi Epiphaniarum Domini proxime preteriti, ad quem scilicet terminum universe cause breves necnon brevium breves ac transmissionales per nostram maiestatem, de consilio maturaque deliberatione dominorum prelatorum ac baronum et regni nostri nobilium generaliter fuerant prorogate rursus et iterata, vice exequutioni demandari facere pretenderit et idem Franciscus impetrato a habitate nostra, causa in premissa novo quodam iudicio onus et pretium ipsarum literarum sententialium coram dicta nostra personali presentiam deposuerit. Tamen nunc eidem partes cum matura inter sese prehabita deliberatione cum vero nonnullorum dominorum et signanter fidelis nostri spectabilis et magnifici domini Iohannis de Zapolya, comitis perpetui terre Scepusiensis, vaivode nostri Transilvanensis et sicularum nostrorum

comitis, partes inter ipsas pro pacis et unionis amoenitate laborantium, sano inducte consilio ad talem pacis et concordie devenissent unionem pro ut devenerunt nostre personalis presentia in conspectu eo modo. Quod quia prefatus Franciscus de Harazth antedictam possessionem Palelese alio nomine Palewlese simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslicet, utilitatumque et pertinentiarum ac proventuum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis ad eandem de iure et ab antiquo spectantibus pertinereque debentibus, prenominatis Nicolao ac Francisco Pathochy ipsorumque heredibus et posteritatis universis pure et simpliciter quieteque et pacifice remississet et resignasset, nullum ius nullamque iuris et dominii proprietatem pro se vel heredibus ac posteritatibus suis possessione in eadem per amplius reservando, sed totum et omne ius suum iurisque et dominii proprietatem quod et quam illa pro nunc habuisset vel se aut suos heredes et posteritates, etiam in futurum quomodolibet habere sperasset, in ipsos Nicolaum ac Franciscum transferent, pleno cum effectu, et eosdem Nicolaum ac Franciscum in reale pacificumque dominium eiusdem possessionis ad vigesimum diem diei datarum presentium, presente homine nostro ad id per nos specialiter deputando reimponere et collocare promississet et assumpsisset econverso vero memoratus quo Nicolaus Pathochy onere sub premissis annotatum Franciscum Harazthy de et super prenarrato totali onere ac gravamine ipsius reportate capitalis sententie preterea eodem partes sese mutuo de et super universis tam premissis que etiam aliis cunctis causis, differentis, iniuriis, dampnis, nocumentis, actibusque potentiariis et generaliter quorumlibet malorum generibus, ratione ipsius possessionis Palelese ad hec usque tempora in alterutrum quolibet illatis arrogatis patratique et commissis. Quitos expeditos ac omnibus absolutos reddidissent et commisissent immo ipse Franciscus prescriptam possessionem remisit et resignavit, predictusque Nicolaus Pathochy scilicet ambe partes mutuo sese absolutos reddiderunt et commiserunt tali obligaminis vinculo per eundem Franciscum Harazthy in se assumpto mediante, quod si ipse pretactam possessionem Palelese ad terminum prenotatum predictis Nicolao ac Francisco Pathochy pure et quiete remittere ac resignare eosdemque modo anulato in dominium illius, reale pacificumque collocare nollet, non posset aut recusaret quovismodo, ex tunc idem Franciscus solum vigore presentium, oneri ac gravamini capitalis sententie amissionique universorum bonorum et quorumlibet iurium suorum possessionariarum ubilibet et prefertur adiacente et quocumque nominem vocitatorum subiectus et obnoxius habeatur, illamque incurrisse et incudisse intelligatur eo facto et mox thesaurarii huius regni nostri per annotatos Nicolaum et Franciscum Pathochy requisiti presentium dumtaxat virtute tam prenarratam possessionem Palelese pro eisdem Nicolao et Francisco solum que etiam pretacta universa bona et iura possessionaria prelibati Francisci in duabus nostri veluti iudiciariis in tertia

vero partibus, ipsorum Nicolai ac Francisci manibus devoluentes et applicantes, repulsione inhibitione contradictioneque quorumpiam non obstante, nulla etiam gratia nostra regia ipso Francisco in hac parte suffragante occupante et auferente, tutam absolutam plenariamque et omni modam habeant pretatis facultatem, ad que premissa idem Franciscus personali sua astantia sponte se obligavit coram nostram personali presentia prenotata, harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante.

Datum Bude, in crastino festi beate Iuliane virginis et martiris, anno Domini millesimo quingentesimo decimo nono.

ON THE TRAIL OF A PROPERTY LAWSUIT

Abstract

The Historical sources testify that the judicial activity in the kingdom of Hungary was intensive at the turn of the XV–XVI centuries. The presentation of a case study provides a lot of information about the functionality of the courts seats and their subordination in the relation with the sovereign. A trial of Francis Haraszti, a knight of the court regarding the right of possession over the Păuliș estate, in the Arad county, is representative from this point of view, because it dragged on the role of the courts for almost three decades, leaving behind numerous documents. Their research highlights numerous juridical, political and social aspects. It is deciphered including the attitude of individuals and the feelings they feel towards the act of justice. The testimonies generally concern the nobility and privileged status. In their case, is observable the ardor with which justice was sought, regardless of their financial power. From this point of view it is possible to confirm the testimony of the jurist Stephen Werbőczy regarding the homogeneity of the nobility or, at least, its equality before justice.

FAMILIILE NOBILIARE MACIOVAN ȘI BIRTA ÎN SECOLELE XV–XVII

Dragoș Lucian Țigău*

Cuvinte-cheie: Banat, Caransebeș, genealogie, nobilime

Keywords: Banat, Karansebes, genealogical table, nobility

Cercetările din ultimele decenii asupra elitelor medievale au luminat, cu rezultate notabile, destinul multor familii bănățene. Cunoașterea și evaluarea globală a acestei nobilimi înzestrate cu privilegii puternice (*habere ipsam universitatem nobilium efficacia privilegia*)¹, impune extinderea investigațiilor inclusiv asupra familiilor care, deși restrânse numeric, au avut o evoluție istorică promițătoare.

Nobilii originari din Maciova fac parte din rândul elitelor medievale bănățene care nu au beneficiat de o cercetare specială din partea istoricilor², fapt care impune o reconstituire a existenței lor. Satul Maciova este amplasat în apropierea Caransebeșului (la 14 km, spre nord, de oraș), fiind atestat documentar de la 19 aprilie 1394 (*possessio Machwa in pertinencys castri nostri Sebes existens*), ca posesie a familiei Mâtniceanu.³ Aici au avut proprietăți și alte familii distinse, printre care Maciovan și Birta.

În prima parte a secolului XV, numele așezării a generat un patronim care a fost purtat de primii nobili ai familiei originare de aici. Astfel, în anii 1454 și 1457, este consemnat *nobilis vir Stephanus Macho/ de Machova*, în calitate de

* Colegiul Economic “Nicolae Kretzulescu”, b-dul Hristo Botev, nr. 17, București, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com

¹ Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapest, 1878), 300, nr. 221 (9 august 1561). O imagine cuprinzătoare despre elitele medievale oferă Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI (origine, statut, studiu genealogic)* (Reșița: Editura Banatica, 2002); mai nou, o analiză densă și edificatoare a esenței puterii acestei nobilimi a realizat Adrian Magina, “Universitas Valachorum: privilegii și comunitate în Banatul medieval,” *Tibiscum*, Serie Nouă 8 (2018): 143–150.

² Două schițe genealogice ale familiilor Birta și Maciovan se află în monografia istoricului Pesty, *Szörényi*, I (1877), 457, 472.

³ Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 229, nr. 142 (atestare); II/2 (1884), 8–13 (scurt istoric).

membru al adunării districtului Caransebeș și de locuitor proprietar în orașul omonim.⁴ O generație mai târziu, este remarcat Ioan *Machowa* – propus să asiste la o introducere în posesie (20 ianuarie 1492).⁵ În secolul următor sunt menționate șase persoane cu numele Maciovan. Primul în ordine cronologică este Nicolae *Machoway*, pomenit trecător ca proprietar în satele Cicleni și Var (2 iunie – 8 iulie 1530) și membru al instanței judiciare caransebeșene (23 martie 1532).⁶ El a avut o fiică, numită Ana, care s-a căsătorit cu nobilul Gaspar Birta, aceste detalii fiind cunoscute numai dintr-o informație foarte târzie (5 ianuarie 1585).⁷ Despre al doilea membru, anume nobilul Francisc *Machowaj*, știrile sunt la fel de restrânse. Sursele îl surprind în viață doar o singură dată, în ipostaza de jude al nobililor din districtul Caransebeș (9 iulie 1557).⁸ Contemporanul lor a fost Mihai *Machowa/ Machoy* pentru care amănuntele biografice sunt cunoscute din mărturii postume și târzii. Din activitatea concretă a lui Mihai se cunoaște doar calitatea de martor la o punere în posesie (14 iunie 1539) și desemnarea sa pentru îndeplinirea unei sentințe a reginei Isabella Szapolya (10 mai 1547).⁹ Un act din 4 decembrie 1569 arată că Mihai fusese însurat cu Chincea (*Kynchy relictă olim Michaelis Machyoway*), fiind părintele a două fete: Veronica, deja măritată, și Magdalena încă necăsătorită (*puella*).¹⁰ Documentele mai atestă faptul că soția (numită de acum Caterina) i-a supraviețuit peste un sfert de veac, iar amintirea acestui Mihai a rămas la fel de îndelungată precum viața consoartei: *generosa ac nobilis domina Catherina, relictă egregii quondam Michaelis Maczovay ...* (12 iunie 1584) *... in personis filiarum suarum Veronice et Magdalene* (12 iunie 1585); *jobagio relictæ Michaelis Maczovai* (3 iunie 1590); *Michaelis Maczyowa consors* (11 februarie 1594).¹¹ Despre Veronica, prima fiică a lui Mihai Maciovan, se cunoaște că a fost măritată cu alesul (*egregius*) Nicolae Pobora din Zăvoi (1569), dar ultimele două decenii ale vieții le-a petrecut în văduvie (înainte de 12 iunie 1584 – după 7 martie 1603).¹² Acest mariaj a fost

⁴ Pesty, *Szörényi*, III (1878), 67, 69, 72, nr. 70, 71, 74.

⁵ Ibid., 109, nr. 105.

⁶ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 319, 322, nr. 96–97; Pesty, *Szörényi*, III, 187, nr. 157.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár, P szekció (családok, testületek és intézmények levéltárai), P. 291: *Nagykallovai és benczenczi Gámán család levéltára*, 1. tétel, fol. 26. Document pus la dispoziție de Dl. Adrian Magina, conf. univ. dr. la Universitatea de Vest din Timișoara, căruia i se cuvin respectuoase mulțumiri.

⁸ Pesty, *Szörényi*, III, 276, nr. 208.

⁹ Ibid., 211, 246, nr. 169 și 188.

¹⁰ Ibid., 373, nr. 256.

¹¹ Feneșan, *Diplomatarium*, II (2017), 134, 150, 179, nr. 41, 47 și 56; Pesty, *Krassó*, IV (1883), 160, nr. 468.

¹² Feneșan, *Diplomatarium*, II, 134, 225, nr. 41 și 80; Endre Veress, *Epistolae et Acta Generalis*

binecuvântat cu trei copii: Ladislau, Petru și Elena, toți fiind menționați la 3 iunie 1586.¹³ În privința Magdalenei, ea a legat două căsnicii, prima cu “alesul” Ioan Miclea (12 iunie 1585), iar cealaltă cu Ioan Dorca (1593), fără certitudinea că ar fi avut și copii.¹⁴ Ultimul nobil cunoscut, care a purtat numele Maciovan, a fost Nicolae *Maczovan* – orășean din Caransebeș, ajuns la vârsta de 80 de ani în momentul consemnării (25 noiembrie 1655).¹⁵

Tot din satul Maciova, în prima treime a secolului XVI, s-au ridicat nobilii Birta (*Bertha*, *Birtha*, *Byrta*). Fără a avea o etimologie clară, numele Birta este întâlnit în Țara Românească, Banat și Transilvania, fiind purtat de oameni din toate categoriile sociale: “jupan Birta/ Berta Pătru cu fiii lui” (3 decembrie 1483), Csokan Birta, iobag al cetății Jdioara (16 august 1627), Stan BIRTHA, judele satului Henig din comitatul Alba (1643)¹⁶ etc.

Primii membri cunoscuți ai familiei au fost Ioan și Andrei Birta care intră aproape simultan (1534–1535) în atenția documentelor. Ioan *Bertha* apare doar în două mărturii despărțite de un deceniu (7 decembrie 1534 – 22 noiembrie 1544), în ipostazele de locuitor nobil și de cetățean jurat al orașului regal Caransebeș.¹⁷ O prestanță similară a avut Andrei *Bertha* care, pe parcursul a trei decade, este consemnat ca membru al adunărilor districtuale (8 aprilie 1535, 10 februarie 1552) și orășenești (20 septembrie 1544) caransebeșene, apoi ca nobil de încredere al principelui Ioan Sigismund Szapolya (27 aprilie 1560 și 20 noiembrie 1563).¹⁸ Sursele nu se arată la fel de generoase în privința aspectelor de rudenie, fapt care împiedică stabilirea legăturilor familiale ale acestor notabili cu cei care au trăit în a doua jumătate a secolului XVI.

O altă generație distinctă este reprezentată de Ioan și Gaspar Birta. Din existența lui Ioan se cunosc doar patru aspecte foarte distanțate temporal: proprietar de casă în Caransebeș (16 mai 1577), martor într-un proces de succesiune (16 aprilie 1579), membru al consiliului orășenesc (aprilie 1593) și al adunării

Georgii Basta. *Basta György hadvezér levelezése és iratai*, vol. II (1597–1607) (Budapest, 1913) (colecția *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, vol. 37), 187, nr. 1216.

¹³ Pesty, *Krassó*, IV, 122, nr. 452.

¹⁴ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 150, 183, nr. 47 și 58.

¹⁵ *Ibid.*, 452, nr. 182.

¹⁶ *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, Petre P. Panaitescu, Damaschin Mioc, eds., vol. I (1247–1500) (București, 1966), 307, nr. 189; Pesty, *Krassó*, IV, 288, nr. 534; Livia Magina, “Price of Human resource in Transylvania during the 16-th – 17-th Centuries,” *Banatica* 26/II (2016): 375.

¹⁷ Pesty, *Szörényi*, III, 193, 235, nr. 159 și 184.

¹⁸ *Ibid.*, 194, 233–235, 284, 320, nr. 160, 183–184, 214, 229; C. Feneșan, “Banatul Caransebeșului și Lugojuului între Habsburgi și Poartă în anul 1552,” *Studii și materiale de istorie medie* XII (1994): 180, nr. III.

districtuale (29 august 1599).¹⁹ El a avut un fiu, Andrei, despre care același act din 1599 arată că avea 45 de ani. De asemenea, un înscris din 12 ianuarie 1604 arată explicit filiația Ioan – Andrei și sugerează că primul se săvârșise din viață.²⁰ Astfel, pe baza ultimelor două surse, se poate admite că Ioan Birta s-a născut în anii 1530–1535 și a trăit până la o vârstă înaintată, în jurul a 70 de ani.

Gaspar *Bertha de Machoua* se afirmă de la 2 noiembrie 1563, iar situația sa este foarte asemănătoare cu cea a lui Mihai Maciovan în privința dispunerii informațiilor biografice: cele din timpul vieții se referă exclusiv la carieră, pe când mențiunile postume dezvăluie îndeosebi amănunte legate de familia sa. Sursele confirmă că Gaspar a avut rang nobiliar și chiar a fost cooptat în adunarea districtului Caransebeș (16 aprilie – 11 iunie 1568). El s-a stins din viață după 6 ianuarie 1574, dar înainte de primăvara lui 1577 când copiii săi și-au împărțit bunurile familiale.²¹ Două acte din 5 ianuarie și 26 aprilie 1585 adevăresc că Gaspar fusese însurat cu Ana (și ea răposată atunci), fiica alesului Nicolae Maciovan din Maciova²² (cu siguranță, cel amintit în anii 1530–1532). Cuplul a avut trei copii: Nicolae, Francisc și Caterina.

Nicolae *Bertha de Machjowa* este primul dintre frați care intră, dar și iese, din atenția documentelor (8 octombrie 1576 – 16 mai 1577). Mențiunile lapidare îl evidențiază către sfârșitul vieții sale, ca membru al adunării districtuale nobiliare. Două mărturii din anul 1580 confirmă că Nicolae murise de ceva timp (actul din 3 iunie), lăsând văduvă pe o oarecare doamnă Sofia (28 decembrie). Celelalte amănunte biografice sunt concentrate într-un document din 12 iunie 1584, care destăinuie originea familiei Birta (*egregius Nicolaus Byrta alias Macsovaj*), apoi precizează numele complet al consoartei lui Nicolae (Sofia Dorca) și semnalează existența unei fiice nemăritate (*puella*), numită Ana. Doamna Sofia Dorca nu s-a mai recăsătorit, fiind consemnată ca *relicta Nicolai Bertha* la mai mult de zece ani după moartea soțului ei (3 iunie 1590 și 1593).²³ Cât despre Ana, fiica celor doi, se cunosc doar trei mărturii din 1584, 1585 și 1593, care o arată nemăritată.²⁴

¹⁹ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 101, nr. 26 (1577); Pesty, *Szörényi*, II (1878), 260 (1593); Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, *Fond familial Matskási*, seria 2. *Acte privind bunurile familiei*, fasc. 25, nr. 807 (1579); fasc. 26, nr. 853 (august – octombrie 1599).

²⁰ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara: Facla, 1981), 129–130, nr. 53.

²¹ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 61, 71–72, 102, nr. 8, 13 și 26 (1563, 1568, 1577); Pesty, *Szörényi*, III, 360, 398, nr. 250 și 263 (1568, 1574).

²² A se vedea nota 7; *Az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, Zsolt Bogdándi, Emőke Gálfi, eds. (Kolozsvár, 2006) (seria *Erdélyi történelmi adatok*, VIII.1.) (în continuare: EK), 153, nr. 405.

²³ Pesty, *Szörényi*, III, 405, nr. 268 (1576); Feneșan, *Diplomatarium*, II, 102, 134, 183, nr. 26, 41 și 58 (1577, 1584, 1593); Pesty, *Krassó*, IV, 159, nr. 468 (1590).

²⁴ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 134, 150, 183, nr. 41, 47 și 58.

Francisc Birta începe să fie amintit de la 16 mai 1577 pentru o perioadă de 16 ani. Actul din 30 noiembrie 1579 este interesant datorită modului de prezentare al personajului: *egregius Franciscus Birtha alio nomine Maczowa dictus*, și prin precizarea că acesta nu avea copii (*absque aliquo haeredum*), ci doar veri apropiați (*fratrum proximorum*).²⁵ Prima formulare arată nu doar locul de origine al familiei ci și alianța cu neamul Maciovan, statornicită prin căsătoria lui Gaspar Birta cu Ana Maciovan. În celelalte mărturii, Francisc este prezentat fugitiv, cu ocazia mai multor conflicte și reglementări patrimoniale.²⁶

Caterina Birta se bucură de cea mai lungă atestare documentară (16 mai 1577 – 12 mai 1601), perioadă în care apare mereu alături de soțul ei, George Găman de Calova.²⁷ Unele documente din această serie oferă amănunte genealogice prețioase: Caterina era fiica ales răposatului Gaspar Birta și al defunctei Ana, fiica lui Nicolae Maciovan de Maciova (5 ianuarie 1585), prin urmare soră cu Nicolae și Francisc Birta (16 mai 1577, 1 octombrie 1584), la rândul ei mamă a șapte copii: Andrei, Barbara, Ana (8 ianuarie 1582), Nicolae, Francisc (29 iunie 1588), Caterina și Margareta (11–12 mai 1601).²⁸

În aceeași generație cu cei trei copii ai lui Gaspar Birta pot fi plasați Andrei, George și Magdalena Birta. În cazul lor, nu există o legătură clară cu restul familiei, dar se poate admite că erau veri cu cei prezentați mai înainte. Această posibilitate reiese și din afirmația lui Francisc Birta din 1579, prin care recunoaște că nu are copii, ci doar veri apropiați.

Andrei Birta este remarcat documentar abia în septembrie 1599, când împlinise 45 de ani. Un act din 12 ianuarie 1604 se arată prețios prin certitudinile oferite: Andrei era fiul lui Ioan (cel amintit mai sus) și ajunsese în pragul a 50 de ani de viață.

George Birta este cunoscut din doar trei mărturii întinse pe parcursul unui deceniu (9 iunie 1582 – 23 ianuarie 1591). Toate acestea îl arată însurat cu doamna Sofia Giurchița (*Gyurkicza*), iar documentul princiar din 20 ianuarie 1586 aduce completarea că zisul George avea doi copii, pe Andrei și Elisabeta (*Erzsoka*).²⁹

Cât despre Magdalena Birta, izvoarele sunt foarte discrete, unica sursă cunoscută fiind testamentul pe care l-a redactat la 20/ 30 noiembrie 1602, când

²⁵ Ibid., 95, 101, nr. 24 (1579) și 26 (1577).

²⁶ Ibid., 140, 183, nr. 44 și 58 (1584, 1593); EK, 337, nr. 910 (1592).

²⁷ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 100–101, 183, 209, nr. 26, 58 și 71 (1577, 1593, 1601).

²⁸ Ibid., 100–101, 118, 140, 157, 209–211, nr. 26, 33, 44, 50, 71–72 (1577, 1582, 1584, 1588, 1601); EK, 153, nr. 405 (1585).

²⁹ EK, 126, nr. 322 (1582); *Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602*, Tamás Fejér, Etelka Rácz, Anikó Szász, eds. (Kolozsvár, 2005) (seria *Erdélyi történelmi adatok*, VII.3.), 204, nr. 704 (1586); Feneșan, *Documente*, 78, nr. 27 (1591).

era “bolnavă și cu firea lipsită de putere”. Magdalena l-a desemnat pe soțul ei, Lupu Măciș, drept legatar universal, semn că nu avea copii.³⁰

La cumpăna secolelor XVI–XVII, s-a produs restrângerea accentuată și, în final, dispariția familiei Birta. Către anul 1600 existau prea puțini bărbați care să ducă mai departe numele familiei, în timp ce fetele au asigurat, prin căsătorie, vitalitatea altor neamuri bănățene. Textul unui acord patrimonial, din 12 octombrie 1612, este categoric în privința destinului acestui neam: “de la familia Birta nu a rămas altceva decât o casă”!³¹

*

Bogația materială a familiilor Maciovan și Birta se bucură de o bună reflecție documentară. Pe parcursul a 150 de ani, acestea au stăpânit numeroase părți de sate, grădini, livezi, case și mori pe cuprinsul districtului și orașului Caransebeș. Totodată, sursele atestă o serie de conflicte și de înțelegeri patrimoniale în interiorul acestor familii sau între membrii lor și alte neamuri nobiliare. În schimb, lumea supușilor este abia remarcată de acte. Procesele verbale cu declarații ale martorilor sau pentru introducere în posesie îi semnalează pe *Petrus Andra jobagio relictæ Michaelis Maczovai* (3 iunie 1590) sau pe *providis et ignobilibus Dragul ac Mihucza Veronicae Pobora in Machova* (18 februarie 1603).³²

Nominalizarea posesiilor se face în mărturii târzii, fapt care ocultează mecanismul achiziționării terenurilor. Pentru familia Maciovan, știrile referitoare la proprietățile din districte sunt reduse numeric. Se pot enumera doar părțile posesionare de la Maciova (1454), Cicleni și Var (1530), unde sunt atestați, mai de timpuriu, și alți proprietari nobili: Mătniceanu în toate cele trei sate (1394, 1411, 1530), Racoviță la *Mezfaľu*/ Var (înainte de 1485), Fodor și Marga la Cicleni și Var (1530).³³ Familia Birta a avut posesiuni mai extinse, dar situația lor devine cunoscută abia din anul 1577. Prima posesiune cunoscută a fost tot Maciova, numele ei fiind atașat predicatului nobiliar al familiei: Gaspar *Bertha de Machoua* (2 noiembrie 1563). Foarte probabil, Gaspar și-a stabilit reședința la Maciova în urma căsătoriei cu Ana, fiica alesului Nicolae Maciovan. O reglementare patrimonială din 16 mai 1577 dezvăluie numele celorlalte posesiuni ale familiei: Peștere, Brebu, Plugova, Putna, Obreja și Brad.

În privința proprietăților orașenești, documentația este destul de concludentă. Procesul achiziționării de bunuri imobiliare este semnalat din ianuarie

³⁰ Feneșan, *Documente*, 128–129, nr. 52.

³¹ Ibid., 134, nr. 56.

³² Pesty, *Krassó*, IV, 160, nr. 468; Veress, *Epistolae*, II, 187, nr. 1216.

³³ Pesty, *Szörényi*, II, 274, 370–371; Pesty, *Krassó*, II/2, 9.

1457, când Ștefan Maciovan a cumpărat un fâneț în proximitatea Caransebeșului. Tot astfel au procedat primii membri ai familiei Birta așezați în oraș. Deja în decada 1534–1544, Ioan și Andrei Birta figurează ca proprietari urbani, ceea ce le-a permis să acceadă în conducerea orașului. Stăpânirile lor nu sunt însă menționate concret, cu excepția unui fâneț al lui Andrei Birta pomenit la 10 ianuarie 1542. Detalii mai ample apar în seria documentelor din anii 1577–1584. Atunci, frații Nicolae, Francisc și Caterina stăpâneau în comun, ca moștenire părintească: o casă situată în Piața orașului, vecină cu casa lui Ioan Birta, un loc neconstruit lângă casa doamnei Maciovan, o grădină de verdețuri (*gyeomelczkert* în 1580, devenită *hortus pomarius* în 1584) pe Strada Călugărilor, două locuri virane – unul pe Strada Țărmurani, iar altul pe Strada Banului lângă pârâul Potoc, apoi două fânețe extravilane – Bențerina (*Benczerina*, 1584) și Mlaca (*Mlaka*), precum și două mori pe râul Sebeș – una numită Maciova, iar cealaltă aflată la capătul Străzii de Jos.³⁴ Peste ani, dar înainte de 1601, Caterina Birta și soțul ei, George Găman, au cumpărat de la vecina lor Marta Kiss un loc de casă (semnalat în actul din 1577) învecinat cu zidul de piatră al orașului și cu “locul de casă al lui George Găman pe care îl stăpânește de pe urma soției sale doamna Caterina Birta” (fica lui Gaspar). De asemenea, în ianuarie 1604, Andrei Birta a vândut un loc viran care se învecina cu un alt teren al său, cu zidul de piatră al Caransebeșului și “cu locul de curte rămas de la Gaspar Birta pe care îl stăpânește acum soția lui Ioan Lugasi lângă casa lui Andrei Birta care este în interiorul împrejurării”.

Deși relativ restrâns, acest patrimoniu imobiliar a fost obiectul mai multor conflicte între proprietari. Discordia a fost alimentată de pretențiile mai mult sau mai puțin justificate ale vecinilor și rudelor prin alianță. Primul exemplu datează din vara lui 1530, când Nicolae Maciovan și alte cinci persoane din familiile Fodor, Marga și Mătniceanu s-au opus nobililor de Racovița care revendicau în mod justificat părțile strămoșești din satele Cicleni și Var. Rezultatul împotrivirii nu este cunoscut, dar există certitudinea că familia Maciovan (și prin ea, neamul Birta) a rămas proprietară în acele locuri. Disensiunile sunt vizibile inclusiv la nivelul orașului Caransebeș, așa cum rezultă din porunca regelui Ioan Szapolya adresată conducerii urbane, de a tranșa litigiul fraților Francisc și George Moise cu nobilii Grigore Vaida și Ioan Birta pentru plata unei compensații bănești (7 decembrie 1534).³⁵ Tot din motive materiale s-au înfruntat nobilii Ladislau Racovița și Mihai Maciovan, în anii 1544–1547. Conflictul a mers până la rănirea lui Mihai, faptă pentru care Ladislau a fost condamnat de instanțele locale. Măcinat de boala care i-a grăbit sfârșitul, Ladislau a căutat să

³⁴ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 101, 141, nr. 26 (1577/ 1580) și 44 (1584).

³⁵ Pesty, *Szörényi*, III, 193, nr. 159.

se împace cu Mihai prin interpuși, oferind garanții materiale. Compensațiile nu au fost eficiente, iar disputa a fost continuată până în 1569 de urmașii celor doi rivali.³⁶ Acțiuni judiciare se poartă și în privința bunurilor mobile corporale. Dispariția unor cai de pe moșia Iaz, la începutul anului 1572, a generat un amplu proces între reclamantul Ioan de Racovița și împrișinatul Gaspar Birta. În fața instanței au compărut un număr impresionant de martori: 96 de partea lui Ioan și cel puțin 52 pentru Gaspar Birta. Cu toate acestea, instanța locală nu a putut tranșa litigiul, trimițându-l Curții princiare pentru soluționare.³⁷

Seria actelor de după 1577 ilustrează strategia nobililor Găman de a acapara bunurile familiei Birta pe cale de a se stinge. La 16 mai 1577, Caterina Birta (neîndoielnic îndemnată de soțul ei, George Găman) a realizat un acord cu frații ei, Nicolae și Francisc, pentru separarea bunurilor părintești. S-a stabilit ca aceasta să primească pe loc o treime din toate părțile posesionare aflate la Maciova, Peștere, Obreja, Brad, Var, Cicleni, Plugova, Putna și Brebu, iar după patru ani să intre în stăpânirea tot a unei treimi din proprietățile caransebeșene (detaliată mai sus), cu excepția morii Maciova din care ar fi luat doar o pătrime. Cu toate că s-a stabilit o amendă de 200 de florini pentru nerespectarea acordului, frații Nicolae și Francisc au găsit diverse motive să tergiverseze îndeșularea surorii lor. În iunie 1580 s-a perfectat o nouă înțelegere, pentru că Nicolae Birta murise între timp, iar vechiul acord conținea “nepotriviri flagrante”. Materializarea înțelegerii s-a amânat ani buni, întrucât văduva lui Nicolae Birta “nu a vrut să respecte scrisoarea de învoială după scurgerea celor patru ani legiuîți”. Abia după un nou apel la principe, Caterina Birta a putut intra în stăpânirea părții convenite de avere (1 octombrie 1584).³⁸ În acești ani, Francisc și Caterina (inclusiv soțul ei, George Găman) au fost atenți la demersurile cumnatei lor văduve de a înstrăina părți din averea familiei. La 8 ianuarie 1582, aflând de intențiile Sofiei Dorca de a vinde toate bunurile din Caransebeș, nobilul George Găman i-a făcut opreliște în numele soției, copiilor și cumnatului, apreciind că înstrăinarea ar fi *in damnum et periculum eisdem valde magnum*.³⁹ Tot astfel, la 12 iunie 1584, Caterina Maciovan (văduva lui Mihai) și fata ei Veronica Pobora, apoi George Găman pentru soția Caterina și nepoata Ana au formulat o împotrivire oficială față de orice tentativă de valorificare a părților de moșie rămase de la verii și rudele lor, anume frații Francisc și Mihai

³⁶ Ibid., 373–377, nr. 256.

³⁷ Ibid., 393–394, nr. 261 (prezentat în rezumat). Textul original, cu partea finală lipsă, se păstrează la Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, *Fond familial Matskási*, seria 2. *Acte privind bunurile familiei*, fasc. 24, nr. 788.

³⁸ Feneșan, *Diplomatariu*, II, 140–144, nr. 44.

³⁹ Ibid., 118–119, nr. 33.

Mătniceanu, reclamanții afirmând că “au în favoarea lor un drept temeinic și real asupra acelor terenuri”⁴⁰

Acțiunile energice s-au împletit cu altele mai subtile, menite să faciliteze extinderea stăpânirilor existente. De exemplu, la 30 noiembrie 1579, Francisc Birta a fost nevoit să zălogească surorii sale și soțului ei (George Găman) propriile părți de moșie din satele Maciova, Peștere, Brebu, Plugova, Putna, Var, Cicleni, Obreja și Brad, precum și casa nobiliară din Caransebeș, pentru suma de 500 de florini. Pe atunci, Francisc se afla în exil, pentru că “mănat de grea invidie și orbit de furie”, îl omorâse pe tânărul concitadin Ștefan Ciorcioc. Francisc recunoștea că George Găman era nu doar “rudenie preaiubită”, ci și binefăcătorul său, care l-a ajutat cu bani și cai și “i-a făcut mizeria mai ușoară”.⁴¹ Deși bunele intenții ale lui George Găman nu pot fi contestate, totuși se poate admite că acest nobil a mai avut un motiv de ajutorare, anume faptul că Francisc nu avea urmași. Cum Nicolae Birta tocmai murise lăsând o singură fată, iar Francisc se putea stinge în exil, apărea posibilitatea ca (aproape) întreaga avere să rămână Caterinei Birta, adică, de fapt, lui George Găman. Din informațiile ce vor fi prezentate mai jos, se va vedea că George Găman a reușit să-și atingă acest scop.

O atitudine binevoitoare s-a arătat și vecinilor proprietari. La 26 aprilie 1585, nobila Ana Baranyai de Adămuș și-a zălogit pentru 1000 de florini de aur toate bunurile imobiliare din comitatul Severinului: terenurile din satele Maciova, Peștere și Obreja de Jos, curia nobiliară din Maciova, apoi jumătate din terenul de casă amplasat în piața Caransebeșului (învecinat cu casa răposatului Mihai Maciovan), un fâneț alăturat locului Veronicăi Maciovan și o parte din moara aflată la capătul Străzii Țărmurani. Motivul declarat al înstrăinării era faptul că Ana trăia departe de aceste proprietăți și astfel nu-i aduceau niciun folos. Foarte probabil, ea a fost convinsă să accepte zălogirea la insistențele nobililor Maciovan și Birta care îi erau vecini în toate locurile enumerate mai sus. Interesul pentru păstrarea acestor bunuri se întrevede și la 10 iulie 1592, când George Găman (pentru soția Caterina) și Francisc Birta au formulat un protest față de intențiile Anei Baranyai (acum remăritată) de a trece posesiile sale pe seama celui de-al doilea soț care s-a îngrijit să obțină de la principe confirmarea stăpânirii posesiilor de la Maciova, Peștere și Obreja cu tot dreptul regal.⁴² Demersul lor a fost eficient, dovadă că în anul următor posesiile se aflau tot în stare de zălog, de această dată în mâinile nobilului Francisc Fiat de Armeniș. Atunci George Găman și Francisc Lazăr (ginerele Veronicăi Maciovan) au profitat de renunțarea celorlalte rudenii de a plăti zălogul și “au răscumpărat pe

⁴⁰ Ibid., 134–136, nr. 41 (un text identic, datat 12 iunie 1585, la p. 150–152, nr. 47).

⁴¹ Ibid., 94–98, nr. 24.

⁴² EK, 153, 337, nr. 405 (1585) și 910 (1592).

seama lor amintitele moșii, cu cheltuiala și cu osteneala lor”.⁴³ Nu după mult timp, la 11 februarie 1594, se vestea din nou intenția Anei Baranyai de a-și zălogi posesiile. Erau notificate nevestele lui George Găman, Francisc Lazăr și (răposatului) Mihai Maciovan, apoi Ioan Miclea (încă) soțul Magdalenei Maciovan și Veronica Maciovan/ Pobora pentru a declara dacă acceptă sau nu plata gajului.⁴⁴ Se pare că suma necesară preluării zălogului a fost avansată de George Găman, cel mai înstărit dintre rudenii. Prețul acestei tranzacții, de 930 florini, este cunoscut abia dintr-un act emis la 25 ianuarie 1603. Atunci, generalul George Basta a aprobat solicitarea lui George Găman de a i se recunoaște drepturile de stăpânire în amintitele sate, deoarece doamna Ana Baranyai decedase fără a restitui suma primită. George Găman a fost pus în posesie fără niciun fel de împotrivire sau întârziere (18 februarie).⁴⁵

Conscripția porților fiscale din satele districtului Caransebeș, realizată în anul 1603, oferă posibilitatea de a afla locurile unde nobilii Birta erau impuși, precum și de a face o comparație între evidența oficială și situația reală a proprietarilor. Conscrierea fiscală nu evidențiază prezența familiei Birta decât la Maciova. Aici figurează Nicolae Birta – 1 poartă, George Găman – 1 poartă și Nicolae Baranyai – 2 porți fiscale. Se poate remarca faptul că doar George Găman se mai afla în viață, ceilalți doi fiind decedați de peste 20 de ani.⁴⁶

Documentele veacului XVII evocă destrămarea patrimoniului imobiliar odată cu dispariția treptată a proprietarilor. La 26 aprilie 1602, posesiile văduvelor Veronica Maciova și Caterina Pobora erau vizate de către Ioan Brancović, acesta obținând de la principele Sigismund Báthori asigurarea că i le va dona în viitor.⁴⁷ Interesul pentru părțile posesionare de la Cireșa, Zăvoi, Valeamare și Voislova, din districtele Bistra și Caransebeș, era generat de situația precară a proprietarelor. Veronica era văduvă de aproape două decenii, iar situația copiilor ei era următoarea: băiatul cel mare, alesul Ladislau Pobora, era decedat (lăsând-o văduvă pe amintita Caterina); Petru este absent din acte după 1591; mezina Elena era/ urma să devină văduvă după alesul Francisc Lazăr (*generosa Helena Pobora relictă egregii Francisci Lazar*) înainte de 7 martie 1603.⁴⁸ Deși promisiunea făcută căpitanului Brancović nu s-a îndeplinit (deoarece în martie 1603, Veronica Maciovan era încă în viață, în timp ce principele milostiv păra-

⁴³ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 182–184, nr. 58.

⁴⁴ Ibid., 178–180, nr. 56.

⁴⁵ Veress, *Epistolae*, II, 165, 187, nr. 1176, 1216.

⁴⁶ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 140–144, 276, nr. 44, 103. Nicolae Birta murise înainte de 1580, iar Nicolae Baranyai era deja decedat când fiica lui, Ana, a zălogit pentru prima dată părțile de sat (26 aprilie 1585).

⁴⁷ Ibid., 225–226, nr. 80.

⁴⁸ Veress, *Epistolae*, II, 187, nr. 1216.

sise domnia), totuși înstrăinarea posesiilor prin desherență rămânea pe deplin posibilă.

Din aceeași perioadă provin și alte semnale foarte clare ale disoluției familiei Birta, prin lipsa moștenitorilor masculini. Conform testamentului redactat la 20/ 30 noiembrie 1602, Magdalena Birta lăsa “toți banii, argintăria, vitele, rufăria și celelalte animale aflate în libertate, toate și cu orice nume s-ar numi, amintitului meu soț Lupu Măciș, în așa chip încât după moartea mea să nu aibă vreo supărare din partea cuiva pentru agoniseala mea”.⁴⁹ Nu după mult timp (12 ianuarie 1604), se amintea de “locul de curte rămas de la Gaspar Birta pe care îl stăpânește acum soția lui Ioan Lugasi lângă casa lui Andrei Birta”.⁵⁰ Deși numele acestei doamne nu este specificat, se poate afirma cu certitudine că era vorba de Ana, fata lui George Găman și nepoata lui Gaspar Birta. La fel de sigură este și modalitatea prin care a intrat în posesia casei, anume primirea ei ca dar de nuntă.⁵¹ În sfârșit, la 12 octombrie 1612, Ladislau Găman (un nepot foarte îndepărtat al lui George Găman) a perfectat o înțelegere cu Ștefan Lada din Totești (Hunedoara) și cu fiul vitreg al acestuia⁵² “în privința unei case aflate în orașul nostru Caransebeș, care a fost a familiei Birta și care a revenit prin drept de moștenire persoanelor mai sus amintite”. Ladislau a rămas cu întregul imobil, oferind o iapă prețuită cu 16 florini pentru jumătatea de casă cuvenită celorlalți doi. Succesiunea s-a tranșat foarte rapid și din motivul că “de la familia Birta nu a rămas nimic altceva”.⁵³ Amintirea stăpânirilor neamului Birta s-a mai păstrat câteva decenii, dovadă că actul din 15 martie 1641, referitor la schimbul de proprietăți dintre Sara Găman (fica lui Ladislau) și Grigore Tivadar, îi menționează pe foștii posesori de la Brebu: *akarmi nevel neveztessek legyen ugymint annak az Birtaiak reszenek*.⁵⁴

*

Funcțiile deținute la nivelul districtului și orașului Caransebeș sunt un indicator elocvent al integrării nobililor Maciovan și Birta în rândul elitelor locale. Sub acest aspect, din nou membrii familiei Maciovan au întâietatea menționării. Seria exemplelor începe cu Ștefan *de Machowa* care a fost membru în adunarea nobililor districtului Sebeș (*universi nobiles de districtu Sebes*). Alături de alți cinci nobili, Ștefan a depus mărturie în favoarea scutirii de dări a familiei

⁴⁹ Feneșan, *Documente*, 128–129, nr. 52.

⁵⁰ Ibid., 129–130, nr. 53.

⁵¹ Dragoș-Lucian Țigău, “Familia Bizere-Găman în secolele XV–XVII,” *Banatica* 15/II (1999): 46.

⁵² Ibid., 47.

⁵³ Feneșan, *Documente*, 133–135, nr. 56.

⁵⁴ Pesty, *Krassó*, IV, 329, nr. 558.

Măcicaș (28 februarie 1454).⁵⁵ După aproape un secol, sursele îi remarcă și pe membrii familiei Birta. Andrei *Bertha* se impune ca o persoană de vază timp de trei decenii. La 8 aprilie 1535, Andrei este cooptat în adunarea elitelor districtului care adevărește înțelegerea încheiată între familiile More și Vaida pentru distribuirea egală a bunurilor și drepturilor posesionare din 13 predii și sate.⁵⁶ Pe 20 noiembrie 1544, el participă cu ruda sa, Ioan Birta, și cu alți șase nobili jurați și cetățeni ai Caransebeșului la împărțirea echitabilă a bunurilor rămase de la Nicolae Gârleșteanu.⁵⁷ La 10 februarie 1552, Andrei era nominalizat printre fruntașii (*fratres principales*) adunării nobililor din districtul Caransebeșului. El s-a alăturat primarului George Vaida și castelanului districtual Francisc Măcicaș într-o solie la generalul imperial Giambatista Castaldo, cu misiunea de a obține armament și trupe de ajutor, în contextul iminentei invazii otomane.⁵⁸ După câțiva ani, Francisc *Machowaj* figurează ca jude al nobililor, funcție care îi permite să adevărească, împreună cu cei doi castelani districtuali, actul zălogirii unor părți de sate (9 iulie 1557).⁵⁹ Un alt personaj care a reușit să intre în adunarea districtului a fost Gaspar Birta. El este întâlnit în ședința adunării din 16 aprilie 1568, când s-a legalizat un schimb de posesiuni.⁶⁰

Totodată, nobilii Maciovan și Birta apar nominalizați în actele puterii centrale care le încredințează, alături de alți notabili, îndeplinirea unor misiuni variate: introduceri în posesie (Ioan *Machowa* în 1492 și Nicolae Birta la 1576), separarea și hotărnicirea moșilor (Andrei Birta⁶¹, 1559 și Gaspar Birta, 1568), soluționarea litigiilor patrimoniale între rude (Nicolae Maciovan, 1532), restituirea posesiilor și a actelor de proprietate (Andrei Birta, în 1560–1563).

Mult mai rară se arată prezența celor două familii la nivelul conducerii orașului Caransebeș. Andrei Birta se numără printre cei 50 de cetățeni jurați care, în numele comunității urbane, încheie un acord de ajutor mutual cu prim-judele Ladislau Racoviță (20 septembrie 1544). Abia după o jumătate de secol de la acest episod (1593), un alt membru al familiei, anume Ioan Birta, a intrat în componența consiliului orașenesc.⁶²

Sursele disponibile nu oferă niciun detaliu referitor la aspectele de spiritualitate (confesiune, instruire, cultură scrisă) din viața celor două familii. Se

⁵⁵ Pesty, *Szörényi*, III, 66–68, nr. 70.

⁵⁶ Ibid., 194–195, nr. 160.

⁵⁷ Ibid., 234–236, nr. 184.

⁵⁸ Feneșan, “Banatul”, 180, nr. III.

⁵⁹ Pesty, *Szörényi*, III, 276–277, nr. 208.

⁶⁰ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 71–72, nr. 13.

⁶¹ La 17 iunie 1559, Andrei Birta a fost solicitat să asiste la realizarea unei hotărniciri, iar acesta participă efectiv (2 iulie) și chiar semnează raportul de îndeplinire a misiunii (19 noiembrie). Pesty, *Krassó*, IV, 76–79, nr. 424.

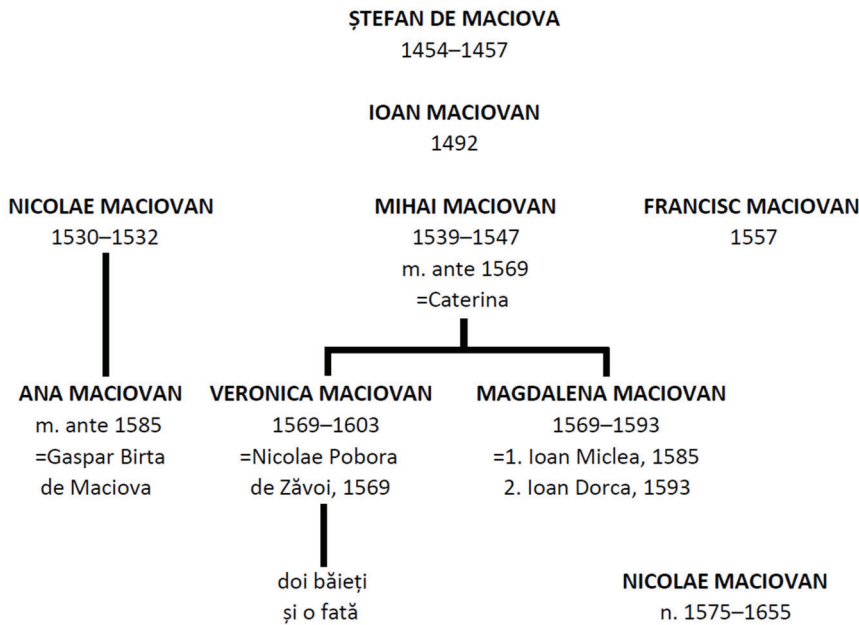
⁶² Pesty, *Szörényi*, III, 233–234, nr. 183 (1544) și II, 260 (1593).

poate admite cunoașterea și utilizarea limbilor română și maghiară, mărturisirea credinței catolice până la mijlocul secolului XVI, apoi o eventuală trecere la una din confesiunile reformate, însușirea unor elemente de legislație necesare îndeplinirii funcțiilor administrative, practicarea scrisului etc.

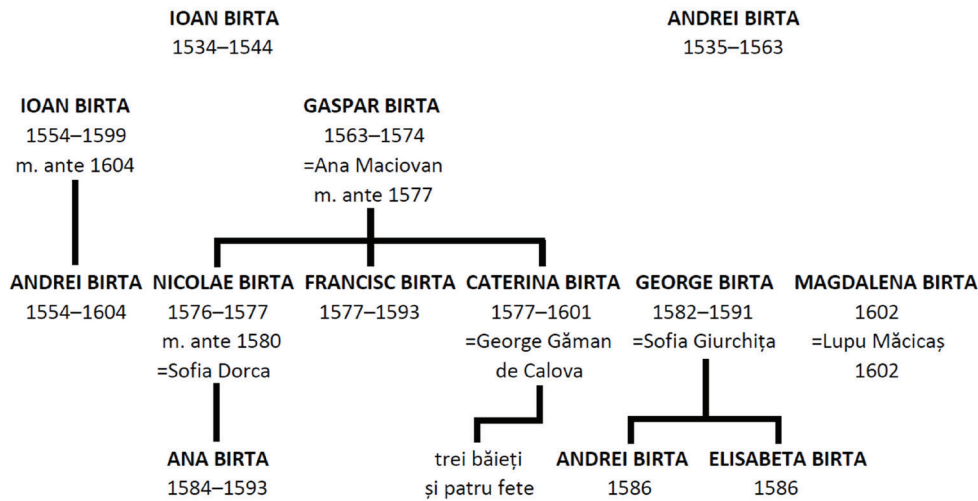
La capătul acestei scurte investigații se poate constata că familiile Maciovan și Birta au avut o existență scurtă comparativ cu vitalitatea multiseculară a altor neamuri ilustre (Bizere-Găman, Fiat, Josika, Măcicaș). Prin numărul redus de generații și dispariția timpurie, cauzată de lipsa urmașilor masculini, amintirile familiei se alătură celor cu un destin asemănător: Bakocz/ Băcuț, Bucosnița, Florea, Fodor, Micanda, Moise, Peica, Racoviță-Pribeg și Tivadar. Această limitare temporală este aparentă, pentru că se raportează doar la perioada atestată documentar. Din informațiile prezentate anterior, reiese că în momentul intrării pe scena istoriei ambele familii erau deja nobile, acest statut fiind câștigat de generațiile anterioare pe care sursele scrise nu le-au reținut. De asemenea, la data primei lor mențiuni, stăpânirile funciare nu par a fi recente. Vechimea lor este confirmată de nobilitatea îndelungată a posesorilor, fiind cunoscut faptul că existența patrimoniului imobiliar era o condiție a înnobilării și a menținerii prestanței sociale. Un avantaj important a fost amplasarea stăpânirilor în apropierea Caransebeșului – oraș care a polarizat viața economică și socială a comitatului Severin. Totodată, nobilii Birta au avut marele noroc ca proprietățile lor să nu fie ocupate de otomani în anul 1552, evitând să ajungă în situația celor care și-au pierdut satele din câmpia bănățeană sau de la Dunăre. Funcțiile deținute în timp arată nu numai disponibilitatea acestor nobili de a se implica în problemele comunității locale, ci și încrederea de care s-au bucurat din partea autorității centrale. Toate aceste elemente au permis familiilor Maciovan și Birta să se integreze pe deplin în societatea caransebeșeană și să iasă demn din istorie, după anul 1600.

ANEXE

FAMILIA MACIOVAN ÎN SECOLELE XV – XVII

FAMILIA BIRTA ÎN SECOLELE XVI – XVII

Patrimoniul imobiliar al familiilor Maciovan și Birta în secolele XVI–XVII (satele dispărute sunt însemnate cu *)

I. Posesii și părți posesionare în districtul Caransebeș

N r . crt.	Posesia	Data	B e n e f i c i a r / proprietar	Observații
1	Maciova	28 februarie 1454	Ștefan de Maciova	Patronimul indică stăpânirea unor părți din satul omonim. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 67, nr. 70).
2 3	Cicleni Var	2 iunie – 8 iulie 1530	Nicolae Maciovan	Stăpânea părți de sate. În 1577, ele figurează în patrimoniul fraților Birta. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , I, 319–323, nr. 96–97).
4 5 6 7 8 9	Peștere Obreja <i>Brad*</i> Plugova Putna Brebău	16 mai 1577	Nicolae, Francisc și Caterina Birta	Aveau părți posesionare în toate cele nouă sate, obținute prin moștenire; fiecare persoană avea o cotă de 1/3 din patrimoniu. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 101, nr. 26).

II. Proprietăți în orașul Caransebeș

N r . crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
1	25 ianuarie 1457	Ștefan Maciovan	Cumpără de la Andrei Dan, fostul primar, un fâneț lângă oraș, prețuit cu 12 florini. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 71–72, nr. 74).
2	10 ianuarie 1542	Andrei Birta	Avea un fâneț lângă oraș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 226, nr. 177).
3	16 mai 1577	Nicolae, Francisc și Caterina Birta	Stăpâneau prin moștenire: o casă în piața orașului, un loc de casă, o grădină de verdețuri (<i>gyeomelczkert</i> în 1580, devenită <i>hortus pomarius</i> în 1584) pe Strada Călugărilor, două locuri virane – unul pe Strada Banului lângă pârâul Potoc, iar altul pe Strada Țărmurani, două fânețe – Bențerina (<i>Benczerina</i> , 1584) și Mlaca (<i>Mlaka</i>), două mori pe râul Sebeș – una numită Maciova, iar alta aflată la capătul Străzii de Jos. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 101, nr. 26).

N r. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
4	16 mai 1577	Ioan Birta	Avea o casă învecinată cu cea a fraților Nicolae, Francisc și Caterina Birta. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 101, nr. 26).
5	Înaintea de 11 mai 1601	George și Nicolae Găman, Caterina Birta	George Găman a cumpărat un loc de casă lângă zidul de piatră al orașului, loc învecinat cu o curte a Caterinei moștenită de la tatăl ei. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 209–210, nr. 71).
6	12 ianuarie 1604	Andrei Birta	Are o casă și două terenuri virane în interiorul incintei; vinde unul din terenuri, aflat lângă zidul de piatră, pentru 50 de florini. (Feneșan, <i>Documente</i> , 129–130, nr. 53).

Funcții deținute de membrii familiilor Maciovan și Birta în secolele XV–XVI

N r. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
1	Ștefan de Maciova	Membru al adunării nobililor din districtul Caransebeș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 66–70, nr. 70–71).	28 februarie – 15 martie 1454
2	Ioan Maciovan	Desemnat <i>homo regius</i> la o introducere în posesie. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 109–110, nr. 105).	20 ianuarie 1492
3	Nicolae Maciovan	Membru în comisia nobiliară de soluționare a litigiului dintre Ana și Francisc Fiat de Armeniș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 187, nr. 157).	23 martie 1532
4	Andrei Birta	Membru în adunarea districtului Caransebeș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 194–195, nr. 160).	8 aprilie 1535
5	Andrei Birta	Cetățean jurat și consul în adunarea orașului Caransebeș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 233, nr. 183).	20 septembrie 1544
6	Andrei și Ioan Birta	Arbitri în cadrul adunării districtuale. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 235, nr. 184).	20 noiembrie 1544
7	Mihai Maciovan	Alături de castelanii districtuali, a fost însărcinat cu îndeplinirea unei sentințe a reginei Isabella Szapolya. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 246, nr. 188).	10 mai 1547

N r. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
8	Andrei Birta	Fruntaș al nobililor din districtul Caransebeș, în solie la generalul Castaldo. (Feneșan, <i>Banatul</i> , 180, nr. III).	10 februarie 1552
9	Francisc Maciovan	Judele nobililor din districtul Caransebeș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 276–277, nr. 208).	9 iulie 1557
10	Andrei Birta	Desemnat și participant la trasarea hotarelor unei posesii. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 76–79, nr. 424).	17 iunie – 2 iulie 1559
11	Andrei Birta	Desemnat cu alți trei nobili să recupereze acte de proprietate. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 284–285, nr. 214).	27 aprilie 1560
12	Andrei Birta	Desemnat cu alți trei nobili să realizeze o restituire de moșii. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 320–323, nr. 229).	20 noiembrie 1563
13	Gaspar Birta	Membru al adunării districtuale. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 71–72, nr. 13).	16 aprilie 1568
14	Gaspar Birta de Maciova	Desemnat cu alți șapte nobili să realizeze o ieșire din indiviziune. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 359–360, nr. 250).	11 iunie 1568
15	Nicolae Birta de Maciova	Desemnat cu alți nobili să realizeze o introducere în posesie. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 404–406, nr. 268).	8 octombrie 1576
16	Ioan Birta	Membru jurat în adunarea orașului Caransebeș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , II, 260).	aprilie 1593
17	Ioan Birta	Desemnat cu alți nobili să întreprindă o anchetă. (ANR-Cluj, Fond familial Matskási, seria 2, fasc. 26, nr. 853)	29 august 1599

THE NOBILIARY FAMILIES OF MACIOVAN AND BIRTA IN THE 15TH–17TH CENTURIES

Abstract

From 1454 and 1535, respectively, the families of Maciovan and Birta are noted down in some papers. The preserved documents allow us to partially reconstitute their genealogical relation and offer data on their onomastics, relationship, estate and the functions they got in time. The first family consists in 9 known members (6 men and 3 women), and for

the second one, there are data on 13 members (9 men and 4 ladies). A matrimonial alliance between the two families was concluded at the middle of the 16th century. Both of them lived and integrated into a prevalent Romanian environment. The nobiliary status, confirmed even by the first notings, was carried by all the ones belonging to those families. Shares of villages, houses and mills in Caransebeș city and district formed their real estate. Village of Maciova was the main of their properties used as a patronimyc or a nobiliary particle of the Birtas. Their properties had the chance of not being occupied by the Ottomans in 1552. In change, many inside patrimonial conflicts and agreements or between the families' members and other nobiliary families marked their life. Their presence in the nobles assembly in Caransebeș district and in the Council of the omonymous city confirme their nobiliary ascension. Given the absence of male descendants, the two families disapeared after 1600.

BETWEEN LAW AND CUSTOM: LEGAL NORMS AND PRACTICES IN ROMANIAN COMMUNITIES IN MEDIEVAL AND EARLY MODERN BANAT*

Adrian Magina**

Keywords: the Banat, 16th–17th centuries, law, *ius valachicum*

Cuvinte-cheie: Banat, sec. XVI–XVII, legislație, *ius valachicum*

An ordinary document from 1579, issued by the authorities of Severin County, brings to the fore the seizure of some goods in the area of Caransebeș. The nobleman John Gaman, by virtue of his neighbourhood and kinship, collected from John Josika a pledge of 190 florins that he had held for several years from the nobleman Balthasar Csulay. That member of the Gaman family wished to take possession of the property in question on the basis of an established formula, i.e. according to the law of the kingdom (*iuxta legem regni*).¹ This seemingly common and unimportant mention made me wonder: what kind of kingdom law is referred to in the text, knowing that in that mountainous area of Banat the so-called Romanian customary law had been in use since the Middle Ages? Moreover, what was the legal practice of the Romanian communities in Banat in the early modern period (16th–17th centuries)?

A border province of the medieval Hungarian kingdom, the territory between the Mures-Danube-Tisza and the Carpathians preserved a series of specific legal practices and rules until its total integration under the Ottomans in mid-17th century. The current name of the province, Banat/Bánság/Банат, was established in the 18th century and was promoted especially after the

* This material is based on a paper presented at the international conference Unity and diversity of medieval Central Europe. Social order and its cohesive and disruptive forces, organized by MECERN, Department of History of the Faculty of Arts of Palacký University of Olomouc and Department of History of the Faculty of Arts of the University of Ostrava, Olomouc, Czech Republic.

** West University of Timisoara, bd. Vasile Pârvan, no. 4/ Romanian Academy, “Titu Maiorescu” Institute of Banat Studies Timisoara, bd. Mihai Viteazul, no. 24, e-mail: adimagina@gmail.com

¹ Published in Adrian Magina, “Pledges and debts. Prices of goods in the Banat of the 16th–17th centuries,” *Banatica* 26 (2016): 393 and also in Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum II* (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 92–94 (with Romanian translation)

integration into the Habsburg Empire after 1718. In medieval times, the generic name of the area was the lower parts (*partes inferiores regni Hungariae*) or between Timiș rivers/Timișana (Temesköz), the latter referring mainly to the plain area crossed by the Timiș and Bega rivers (Timișul Mic/Kys Temes).² Administratively, this area was divided between the counties of Arad, Cenad, Timiș, Torontal and, for a short time, Keve/Cuvin. The eastern part of the province, mountainous and more difficult to access, was organised in the form of a border region known as Banat of Severin.³

In the 16th century, the political situation of the Hungarian kingdom changed under increasing pressure from the Ottoman Empire. The Turkish advance into the Hungarian realm had unfavourable consequences, especially for the lower parts of the kingdom, which also underwent a series of structural changes. Following a violent campaign in 1552, the Ottomans occupied the towns of Timișoara, Lipova and part of the lowland territories, areas that had belonged to the former counties of Timiș, Torontal, Arad and Cenad. Outside the Ottoman control remained the mountainous and compact Romanian areas near the towns of Caransebeș and Lugoj. After 1552, the upper territory was integrated into the autonomous Principality of Transylvania in the form of the Banat of Caransebeș-Lugoj, in which form it remained until 1658, when the Transylvanian prince Acatius Barcsay, following strong pressure, ceded it to the Ottoman Empire, together with a sum of money and the fortress of Ineu in the county of Zărand.⁴

The mountainous area around Caransebeș and Lugoj, which, as we have seen, remained outside the Ottoman occupation and was integrated for more than a century into the autonomous Principality of Transylvania (1552–1658), had several special characteristics, the most significant of which, perhaps, being ethnically a compact Romanian one. The only non-Romanian communities could be found in the urban area of the two significant centres (Caransebeș and Lugoj), without changing the proportion of the Romanian speaking population in that area. The large share of the Romanian population also influenced legal practice, as the communities in the highland area traditionally used Romanian

² For the name of Banat in the Middle Ages see István Petrovics, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti* (Szeged, 2008), 21–25 and Zoltán Iusztin, *Politică și administrație în Banatul medieval* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2018), 33–37.

³ The administrative organization of the territory between Mures, Danube and Tisa in the medieval period is illustrated by the book of Iusztin, *Politică și administrație*.

⁴ For the integration of the territory of Banat into the structures of the Transylvanian Principality see Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. I (Budapest, 1877), 433–441. The territorial changes of 1658–1660 are documented by Imre Lukinich, *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711* (Budapest, 1918), 322–335.

customary law, the so-called *ius valachicum*. It is precisely from this high area of Banat that most of the testimonies about the use of this customary law in the Middle Ages come, a territory on which I have focused my attention in the following, but for the early modern period (16th–17th centuries).⁵

The use of custom was closely linked to the Romanian districts, territorial entities (appurtenances) of some strongholds, in which local communities enjoyed the privilege of using their own legal rules, the only superior forum of appeal being the king. For the medieval period, the situation is relatively well known in historiography, with numerous studies and articles referring to the case of the Banat region.⁶ In two different studies, one published in the volume coordinated by Professor Martyn Rady in 2013⁷ and the other published in 2019⁸, I analysed the use of Romanian customary law in the highland communities of the province of Banat and its impact on society, with particular reference to the medieval period. *Ius valachicum*, as mentioned in the documents, was used in cases of criminal, civil or property-related nature, in the latter case benefiting relatives or neighbours, who enjoyed the right of pre-emption in case of sales or purchases. In the Romanian historiography of the communist period, the medieval examples related to the *ius valachicum* come, to a large extent, from the area of Banat.⁹

It should be noted that examples of its use in Banat multiplied exponentially after 1457, when the Romanian districts in the mountainous area of the province obtained the royal privilege confirming their rights. Even if there was a specific legal formula, which the Romanian population of Banat probably used on certain occasions, after the aforementioned royal privilege this usage gained official recognition and a pre-eminent position in legal disputes in the Romanian communities.¹⁰

⁵ Ioan Aurel Pop, “Judecăți după „Dreptul Țării Românești în Banat,” in *Vilaetul Timișoarei (450 de ani de la întemeierea pașalâcului) 1552–2002* (Timișoara, 2002), 27–33.

⁶ A good example is Goerghe Ciulei, Gheorghe G. Ciulei, *Dreptul românesc în Banatul medieval* (Reșița, 1997).

⁷ A. Magina, “From Custom to Written Law: Ius Valachicum in the Banat,” in Martyn Rady, Alexandru Simon, eds. *Government and law in medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (UCL SSEES: London, 2013), 71–77.

⁸ A. Magina, “Universitas Valachorum. Privilege and Community in the medieval Banat,” in *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society*, edited by Suzana Miljan, Éva B. Halász, Alexandru Simon (Cluj-Napoca – Zagreb – London, 2019), 493–502.

⁹ It suffices to open the book of Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV (Cluj-Napoca: Dacia, 1989), 192–195, to see the multitude of examples from Banat in the research on the old Romanian law in the medieval Hungarian kingdom.

¹⁰ For instance, is a document from the end of the 14th century in which the cnez Bogdan from

Essentially, Romanian customary law involved oral testimony before representatives of both sides or officials. Oral testimony, reinforced by an oath on the cross or the relics of saints, was crucial. Anyone who refused to testify before the officials, or refused to take the oath, was considered guilty. A simple oath could instead exonerate someone, even if there were indications that they were guilty. Another aspect of the procedure in the *ius valachicum*, but common throughout the kingdom, involved the presence of witnesses to certify whether or not someone was guilty.¹¹

In previously published studies, based on late examples from the 16th–17th centuries, I considered that this type of law survived into the early modern period, more precisely until 1658, when Upper Banat fell to the Turks. The question is: how long did this customary law survive and how was it integrated into the official legal norms of the time?

The 1579 document, mentioned at the beginning of this study, does not distinguish between the two levels of legislation in use: the kingdoms official one and the other at the local level, the custom, which in one form or another overlapped. It is clear that Romanian law was influenced in several aspects by the official or customary law used throughout the Hungarian kingdom. In some respects, the two customary laws (Hungarian and Romanian) simply overlapped because, in essence, their origins were the same in Roman law.¹²

After the devastating Ottoman impact in the 16th century, which led to the dissolution of the medieval Hungarian kingdom after 1526, the autonomous Principality of Transylvania and western (Habsburg) Hungary were the areas that perpetuated the previous legal tradition. Even though there was continuity in the use of customary law inspired by István Werböczy's Tripartite, the elements of modernity in Transylvanian society also brought changes in legal perception.

In this sense, in terms of legislation, the modernization of society was also reflected in the banat of Caransebeș and Lugoj with the introduction of new norms and procedures, in line with those already used in the Principality of Transylvania. The legislation of the country's assemblies, summarised in the 17th century in *Approbatae Constitutiones* and *Compilatae Constitutiones*,

the district of Cuiеști (today Bocșa, Caraș-Severin County) requested that one of his men be judged according to Romanian law (*iuxta legem Olachorum*) – *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantiam*, ed. Antonius Fekete Nagy, Ladislaus Makkai (Budapest, 1941), 400–401.

¹¹ Ciulei, Ciulei, *Dreptul românesc*. The mechanisms of customary law in the Romanian communities, including Wallachia and Moldavia, are well illustrated in Vladimir Hanga, *Les institutions du droit coutumier roumain* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988).

¹² Pop, "Judedecăți," 31.

increasingly made its presence more and more visible in judicial practice in the Banat of Caransebeș and Lugoj. The enforcing of Transylvanian legislation was achieved in two ways: on the one hand it was taken up organically by the Banat officials, on the other hand there was pressure from the Transylvanian princes for the administrative authorities in Severin County to use the legislation adopted in the Diet. A such example can be found in a document of Prince Sigismund Báthori from the end of the 16th century. Addressed to the local authorities of Severin County, the document requested that a cause between two nobles “be debated without delay according to the decisions of the country’s Diet and the content of the articles of the assembly”.¹³ The case is not unique, Transylvanian princes, in texts intended for the area of Banat, have also mentioned on other occasions that the legislation adopted in the country’s Diet should be respected. These stipulations indicate that, beyond the official legislation of the Principality, certain traditional judicial procedures of medieval origin remained in use. Some of them can be recognised as based on the tradition of Romanian customary law. While in the 14th–15th centuries we have numerous cases in which the phrase *ius valachicum* is used to indicate the type of customary law used in Romanian communities, in the following centuries there is no such specification. Almost always, reference is made to “the old and recognised custom”, “according to the old recognised custom” or “according to the old law of our district”, etc., without, however, indicating a direct link with *ius valachicum*.¹⁴

In the early modern era, official law came to predominate, replacing to a large extent the solutions offered by customary law. If the medieval procedure of the *ius valachicum* accepted oral testimony as the deciding factor, in the 17th century it was the written act that formed the basis of the judicial system. However, oral testimony did not disappear altogether, and it retained its probative value in many trials in the Transylvanian Principality, especially where written evidence did not exist. On the basis of the witness testimonies, the competent authorities then drew up the documents to be submitted to the court. Witnesses’ testimonies were used to supplement, support or, on the contrary, refute certain cases brought before the local authorities. In the border area of banat of Caransebeș and Lugoj, it seems that oral depositions have retained as much probative value as in the Middle Ages. Thus, in a trial from 1613, the depositions of six officials from Caransebeș were to be the deciding factor in establishing the guilt or innocence of the former head judge of the town. “If they will testify in favour of the plaintiffs, it’s fine, if not, the defendant should

¹³ Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara: Facla, 1981), 65–66.

¹⁴ A. Magina, “Politică și administrație la frontiera sud-vestică a Principatului Transilvaniei. Funcționarea comitatului Severin în secolele XVI–XVII,” *Banatica* 32 (2022): 129–132.

be exonerated”¹⁵ is the phrase which, in my opinion, expresses the perpetuation of the old custom inherited from Romanian law, despite the fact that the town protocols, receipts and other fiscal documents were presented as incriminating evidence before the court. In this case, the taking of the oath was unfavourable to the former Caransebeş town judge, who is seriously accused of embezzling funds. But what would have happened if the witnesses were sworn in favour of the accused? The question is, of course, rhetorical, but the consequences of such a gesture would have presented us with an interesting situation regarding the correct application of customary law principles.

The simultaneous use of Diet legislation and Romanian customary tradition has sometimes led to complicated situations. The implementation of the new Transylvanian legal norms sometimes even met with resistance from those involved in the trials. One such testimony comes from 1649, when Grigore Tivadar and his wife Ana Kastrucz declared themselves against the new judicial procedure adopted in Caransebeş, at the local ban tribunal, to the detriment of the old privileges recognized until then. The couple do not accept and do not recognize the new procedure, which, in their opinion, would be prejudicial to them and would violate the old laws, usages and customs (*antiquis ipsorum legibus, usibus, consuetudinibus*).¹⁶ It is an unusual stance, a member of the elite disagreeing with a collective decision of the urban authorities and the county of Severin. The call to respect the old customs seems to have been dictated by the considerations of the moment, by the lawsuits in which the nobleman from Banat had been involved, lawsuits that could have been lost by the new judicial customs coming into force. Also, an element of medieval tradition, also used in the *ius valachicum*, was the summoning of three judges. It is not a procedure typical of the Romanian communities, being a common practice throughout the Hungarian kingdom. The person who did not show up at these court hearings was declared the defeated party, even though the opponent may not have brought any evidence to support his case. This procedure was used when a pledge, sale/purchase or other legal act was issued. Often this document was not considered valid unless it had gone through the three calls to court and no one objected or disagreed.

Although it complied with all the formal aspects, the document issued by the authorities did not have legal value unless it went through the three-judge procedure. If the decision was challenged in one of the three instances, the

¹⁵ Feneşan, *Documente medievale*, 140.

¹⁶ A. Magina, “O sursă pentru istoria Banatului în secolul al XVII-lea: Protocoalele capitlului de la Alba Iulia în Multiculturalism,” in *Identitate și Diversitate. Perspective istorice. In onorarea prof. univ. dr. Rudolf Gräfl la împlinirea vârstei de 60 de ani*, coord. Ioan Marin Balog, Ioan Lumperdean, Loránd Mády, Dumitru Țicu (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 178–179.

document lost its legal value and a trial was opened to determine the truth. In this sense we must understand the requirement in the document presented at the beginning (that of 1579), whereby a relative (and neighbour) wished to use his right of pre-emption to seize certain properties, which otherwise would have been in the possession of persons outside the circle of kinship or neighbourhood. The day on which the sessions of the court are held in the banat of Caransebeş and Lugoj has also medieval roots, although it is not part of the procedure. Mentioned as such for the first time in the 14th century, the day on which the court met was Thursday (sometimes Friday) for Caransebeş (*szek napian czeterteökön*) and Tuesday for Lugoj.¹⁷ At least in the case of Caransebeş, Thursday overlapped with the towns weekly fair. The custom took root and was perpetuated until the middle of the 17th century, when documents record that meetings were held on Thursdays or Tuesdays according to the old custom of our or the town (*regy dicziretes zokassa zerinth*).¹⁸ It must be said that at least one medieval aspect has survived to this day, namely the functioning of the Caransebeş fair on Thursdays, an everyday reality which, in some cases, can provide a good example of how the functionality of a medieval fair (especially when we talk about the sale of animals) was perpetuated.

In conclusion, it can be considered that in the early modern period, in the highland area of Banat, i.e. the area institutionally overlapped by the banat of Caransebeş and Lugoj, two legal systems were used in parallel: one official, connected to the legislation of the Principality of Transylvania and another customary, originating from the medieval tradition of *ius valachicum*. The two customs complemented each other, managing to coexist until the Ottoman conquest of the Caransebeş and Lugoj in the mid-17th century.

ÎN TRE LEGE ȘI OBICEI: NORME ȘI PRACTICI LEGALE ÎN COMUNITĂȚILE ROMÂNEȘTI DIN BANATUL MEDIEVAL ȘI MODERN TIMPURIU

Rezumat

Banatul este denumirea actuală pentru o zonă cunoscută în epoca medievală drept de jos sau *partes inferiores* ale regatului maghiar, o provincie de frontieră aflată la intersecția civilizației de tip bizantin cu cea occidentală. Până la integrarea totală în Imperiul Otoman,

¹⁷ For the meeting days of the courts in Caransebeş and Lugoj until the middle of the 16th century, see the numerous examples mentioned by I. A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV–XVI* (Cluj-Napoca: Dacia, 1991), 130–157.

¹⁸ A. Magina, “At the border of Transylvania: The County of Severin/ district of Caransebeş in the 16th–17th centuries,” *Transylvanian Review* XXII, suppl. no. 4 (2013): 301.

la mijlocul secolului al XVII-lea, Banatul a păstrat o serie aparte de practici și reguli juridice. Unele documente din secolele al XVI-lea și al XVII-lea indică faptul că în comunitățile românești din zonă erau folosite în egală măsură atât dreptul scris, cât și dreptul cutumiar. Era o tradiție medievală, comunitățile românești folosind *ius valachicum*, dar cu puternice influențe preluate din dreptul cutumiar maghiar. În același timp, românii din Banat au folosit și norme juridice scrise, astfel că în comunitățile din Caransebeș și Lugoj era folosit un sistem juridic dublu. Analiza comparativă a documentelor emise în secolul al XV-lea și la începutul epocii modern timpurii oferă indicii asupra evoluției practicii juridice într-o zonă bine definită. Aceste documente ne oferă posibilitatea de a observa cum funcționau instanțele de judecată (cauzele, și cum erau soluționate), dar și modul în care cutuma a fost adaptată și integrată într-un sistem juridic scris. Practica a supraviețuit în comunitățile urbane și printre nobilii din Banat până în 1658, când provincia a fost ocupată de otomani.

DAS DIPLOM VON 1609 IM KONTEXT DER HERRSCHAFT VON GABRIEL BÁTHORY

*Edit Szegedi**

Schlüsselwörter: Orthodoxie, Fürst, Diplom, Befreiung, Leibeigenschaft, Geistlichkeit

Cuvinte-cheie: ortodoxie, principe, diplomă, eliberare, iobăgie, cler

Die Herrschaft von Gabriel Báthory (1608–1613) wie auch seine Person gehören zu den kontroversen Themen der siebenbürgischen Geschichte, über die die Meinungen der Zeitgenossen aber auch der Fachleute stark auseinandergehen.¹ Dabei geht es oft um moralische Urteile, die allerdings weniger mit dem Privatleben des Fürsten als mit seinen politisch-militärischen Entscheidungen und Handlungen bzw. ihren Folgen zu tun haben. Die Tatsachen und Urteile des 17. Jahrhunderts wurden später oft nationaler bzw. nationalstaatlicher Perspektiven unterworfen.² Aber jenseits der moralisch gefärbten Meinungen³ gibt es jene, die die Herrschaft von Gabriel Báthory nach rein technischen Standpunkten untersuchen.

Eine dieser Fragen ist, ob und inwieweit er überhaupt ein Herrschaftskonzept hatte.⁴ Während also das außenpolitische Konzept des Fürsten verhältnismäßig leicht rekonstruiert werden kann, ist das für seine Innenpolitik kaum möglich, da bislang weder Rationalität, noch Konzept und vor allem kein Plan entdeckt oder rekonstruiert werden konnten.⁵ Allerdings haben die Forscher zumin-

* Universitatea "Babeş Bolyai" Cluj-Napoca, Facultatea de Studii Europene, str. Emmanuel de Martonne, nr. 1, e-mail: edit.corona@yahoo.com

¹ István Bitskey, „Erdély Hektora” avagy „tirannusa” (Báthory Gábor alakja a kora újkor irodalmában), in Klára Papp, Annamária Jeney-Tóth, Attila Ulrich, eds., *Báthory Gábor és kora* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó 2009), 29–36; Tamás Kruppa, „Báthory Gábor a forrásokban: propaganda és ellenpropaganda,” in *Báthory Gábor*, 37–43.

² István Bársony, „Báthory Gábor alakja a történetírásban,” in *Báthory Gábor*, 28.

³ Arens Meinolf, *Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband* (Köln Weimar Wien: Böhlau 2001), 132.

⁴ Ildikó Horn, „Báthory Gábor belpolitikája,” in *Báthory Gábor*, 148.

⁵ Ibid., 148.

dest eine Chronologie seiner Innenpolitik zusammenstellen können, und zwar, indem sie den politischen Bruch von 1610 als Mittelpunkt betrachten: war die Innenpolitik von Gabriel Báthory in den ersten Regierungsjahren (1608–1610) von einer eher chaotischen Konsenspolitik gekennzeichnet, in der der junge Fürst versuchte, zwischen den verschiedenen Machtfaktoren ein Gleichgewicht zu erreichen, indem er allen alles versprach, so kann seit 1610, nach der Niederschlagung der Verschwörung der habsburgfreundlichen, mehrheitlich katholischen Adligen, eine Politik der Zurückdrängung der Stände sowie des Ausbaus der absoluten Fürstenmacht beobachtet werden.⁶

Somit kann aufgrund der Analyse von Ildikó Horn einerseits das alte Bild einer chaotischen, unüberlegten, bestenfalls kurzfristig gedachten Innenpolitik von Gabriel Báthory relativiert und andererseits das Jahr 1610 nicht mehr als Zäsur betrachtet werden. D.h., trotz des scheinbaren Bruchs von 1610 gibt es eine tieferliegende Kontinuität in der Innenpolitik des Fürsten. Es ging in beiden Phasen seiner Innenpolitik um Ausbau und Konsolidierung seiner Macht, wobei das Jahr 1610 insoweit als Bruchstelle betrachtet werden könnte, als die ständisch-religiösen Grundlagen der fürstlichen Macht drastisch eingeengt wurden. Von *allen Ständen* in den Jahren 1608–1610 kam es zu *einigen Ständen* oder sogar *einem Stand* nach 1610, deren/dessen Mitarbeit er in Anspruch nehmen wollte.⁷

Welche Rolle konnte in diesem Zusammenhang das Diplom von 1609 spielen, angesichts dessen, dass es keinen der üblichen politischen Machtfaktoren betrifft oder es zumindest nicht direkt tut? Im Diplom geht es nämlich um die Diener der orthodoxen, d.h. einer nicht-rezipierten Kirche.⁸

⁶ Ibid., 148–149.

⁷ Edit Szegedi, „Er blieb mit seinem Hof mehr, als es die Klausenburger Privilegien und Sitten erlaubten. Überlegungen zur Stände- und Religionspolitik von Gabriel Báthory,” *Banatica* 27 (2017): 422–423.

⁸ Erst 1653 wurden die Orthodoxen ausdrücklich als Angehörige einer geduldeten Religion bezeichnet, bis dahin war es eher implizit, d.h., die orthodoxe Kirche wurde nicht unter den rezipierten Religionen angeführt, vgl. „Zu diesen [den rezipierten Religionen] werden jene, die sich in der Sekte der Walachen oder Griechen befinden, nicht gezählt, welche pro tempore geduldet werden, usque beneplacitum Principum & Regnicolarum,” *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae & Partium Hungariae Eidem Annexarum. Ex Articulis ab Anno Millesimo Quingentissimo Quadragesimo, ad præsentem huncusque Millesimum Sexcentessimum Quinquagesimum tertium conclusis, compilatae. Ac primum quidem per Dominos Consiliarios revisæ, tandemque in Generali Dominorum Regnicolarum, ex Edicto Celsissimi Principis, D.D. GEORGII RÁKOCZI II. Dei Gratia Principis Transylvaniae, Partium Regni Hungariae Domini, & Siculorum Comititis, & Domini eorum Clementissimi, in Civitatem Albam Juliam ad diem decimumquintum mensis Januarii Anni præsentis 1653. Congregatorum, conventu, publice relectæ, intermixtis etiam Constitutionibus sub eadem Diaeta editis* (Claudiopoli, 1815), Prima Pars, Titulus Primus, Articulus III, 2.

Wegen seiner Länge wird der Text des Diploms leicht gekürzt reproduziert:

Nos Gabriel [...] Quod nos, cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliarorum nostrorum, singularem nobis propterea factam intercessionem, tum vero ex illa pietatis nostrae sincera affectione, qua erga salutarem doctrinam, et leviticum tangimur ordinem, compatibles calamitatum et miseriarum universorum et singulorum pastorum Valachorum, ubivis passim in hoc regno nostro Transylvaniae et partibus regni Hungariae, ditioni nostrae subiectis in ecclesia constitutorum, graecorum dogma et professionem sequentibus, quibus ipsi tum ab aliis plerisque, potissimum ab ipsis dominis terrestribus patronis, quorum videlicet patronorum et dominorum terrestrium filii jobbagionum extitissent, in dies gravantur, et miserrime permuntur, imo contra jus et aequum, ac morem aliarum bene constitutarum ecclesiarum et sectarum, ne solo quidem natali et jurisdictione priorum patronorum, nacta meliori sparta, sub ditionem et jus patronorum transire permetterentur, sed pro consuetudine jobbagionali aequalem cum reliquis jobbagionibus conditionem, et onera quaelibet plebea domino terrestri debentes, sufferent et portarent, volentes itaque huiusmodi ipsorum malo inaudito primo quoque tempore consulere, eos hac in parte eo magis quod divino vacarent muneri, sublevare, id eis ex speciali gratia et potestatis nostrae plenitudine benigne annuentes et concedentes duximus ut ipsi a modo in posterum cujuscunque jobbagiones extiterint, etiam invito patrono, cui subijciebantur, completo sui muneris debito tempore, ubi amplius remanendi voluntas ipsis non fuerit, liberam priorem locum immutandi, ac ipsis placitum et acceptum, consensu recipiendi ecclesiae, locum eligendi, ac in eundem transmigrandi, seque cum omnibus bonis, liberis, et uxoribus transferendi, citra impedimentum accedendi, praescita Superintendentis sive Vladicae ipsorum Albae Juliae degentis, juxta morem, ritum, et consuetudinem ecclesiarum hungaricalium antiquam, habebant potestatis facultatem. [...] universos et singulos annotatos pastores Valachos dictarum ecclesiarum Valachicalium, in tota Transylvania et partibus Hungariae, ditioni nostrae Transylvaniae subiectis existentium constitutos, modernos et futuros quoque, pro tempore constituendos, ab omnibus plebeis et servitiis civilibus quibuslibet, domino terrestri debitis et praestari solitis, exceptis tamen muneribus donis, ab eisdem pastoribus ex antiqua consuetudine dominis ipsorum terrestribus dari consuetis, benigne in perpetuum eximendos et supportandos duximus prout eximimus et supportamus, praesentium per vigorem [...].⁹

⁹ Timotei Cipariu, *Archivu pentru filologia și istoria XXVIII* (15. September 1869): 550–551; der Text des Diploms im lateinischen Original ist u.a. auch bei Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane, I (1599–1699)* (Cluj: Cartea Românească, 1940), 195–197, zu finden; für die rumänischen Varianten, vgl. Aurel Răduțiu, „Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653,” *Revista de Istorie* 28, nr. 6 (1975): 903. Interpretationen und Diskussionen des Diploms vgl. Ana Dumitran, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII-lea* (Oradea: Ratio et Revelatio, 2015), 80–81 (hier Anmerkung 131); eadem, „Privilegiile acordate preoților români de principii calvini ai

Das Diplom befreit also die rumänischen (orthodoxen) Priester, die entgegen der gültigen Gesetze wie Leibeigene behandelt werden, von allen öffentlichen Abgaben sowie dem Frondienst und genehmigt ihnen, ihren Familien und ihrem Besitz Bewegungsfreiheit, mit der Bedingung, dass der Metropolit von Weißenburg davon in Kenntnis gebracht wird und eine freigewordene Pfarrgemeinde zur Verfügung stellt, so wie das in den ungarischen (reformierten) Gemeinden praktiziert wird. Die Begründung für diese Maßnahmen ist, dass sich die orthodoxen Priester dadurch ihrem geistlichen Beruf widmen können.¹⁰ Ana Dumitran hebt hervor, dass jegliche Anspielung auf Konversion (zum Calvinismus) fehlt.¹¹ Die Befreiung ist also weder eine Anregung zur noch eine Belohnung für eine mögliche Konversion/Bekehrung zum Calvinismus, der sich in dieser Zeit zur impliziten Staatskonfession etablierte.¹²

Somit kann dieses Diplom als das Endprodukt der Religionspolitik der Fürsten aus dem katholischen Haus Báthory betrachtet werden (wobei hervorzuheben ist, dass Gabriel Báthory selbst, offiziell zumindest, als Reformierter handelte), die die Reihe der Maßnahmen zugunsten der siebenbürgischen Orthodoxie abschließt: die Diplome von 1571 und 1572, die die orthodoxe Hierarchie wiederherstellen, der Vertrag von 1595, dem zufolge alle orthodoxen Gemeinden Siebenbürgens dem Erzbischof von Târgoviște untergestellt werden, wobei der bestehende Rechtsstand der Geistlichen, einschließlich der Mönche, beibehalten wird, sowie der Landtagsartikel von 1600, der die orthodoxen Priester vom Zwang der Fronarbeit befreit.¹³ Die ersten Maßnahmen (1571–1572) wurden im Rahmen der religionspolitischen Wende unter Stefan Báthory getroffen, während jene ab 1595 im Kontext der außenpolitischen Wende unter Sigismund Báthory und Michael dem Tapferen stehen.¹⁴ Ihre

Transilvaniei,” in *Confesiune și cultură în Evul Mediu. In Honorem Ion Toderașcu* (Iași: Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2004), 72–73; Levente Nagy, *Reforma la români: un fenomen de transfer în secolele XVI–XVII* (Oradea: Ratio et Revelatio, 2012), 121.

¹⁰ Dumitran, „Privilegiile,” 72.

¹¹ Dumitran, *Religie*, 81.

¹² Das System der vier rezipierten Religionen verhinderte – theoretisch – die Erhebung einer der vier Konfessionen zur Staatskirche, d.h., die Konfession des Herrschers blieb eine Sache der Privatfrömmigkeit, so dass die Untertanen dem Glauben ihres Landesherrn nicht folgen mussten. Dass schloss natürlich nicht aus, dass die jeweiligen Fürsten ihre eigene Konfession förderten und die übrigen benachteiligen konnten.

¹³ Landtag Weißenburg, 20.27. Juli 1600, Sándor Szilágyi, ed., *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae/ Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, IV (Budapest: Magyar Királyi Akadémia Könyvtár és Hivatala, 1876 ff), 527 (fortan MCRT); der Beschluß wurde auf dem Kronstädter Landtag desselben Jahres gefasst und auf dem Landtag von Weißenburg bestätigt; Tamás Fejér, „Források Erdély és Havasalfölde 16. század végi politikai kapcsolataihoz,” *Erdélyi Múzeum* LXXXI, nr. 1 (2019): 49–70.

¹⁴ Nagy, *Reforma*, 121.

Bedeutung ging über die kurzfristigen Interessen der Fürsten hinaus, was auch daraus ersichtlich wird, dass selbst die strafenden Landtagsartikel der Jahre 1600 und 1601 sie nicht aufgehoben haben.¹⁵

Das öfter bestätigte Diplom von 1609¹⁶ spielte eine grundlegende Rolle in der Geschichte der siebenbürgischen orthodoxen aber auch griechisch-katholischen Kirche.¹⁷ Was die vorliegende Studie jedoch beabsichtigt, ist, dieses Diplom aus dem streng kirchenhistorischen Kontext herauszuheben und im Kontext der Herrschaft von Gabriel Báthory zu untersuchen, d.h. seinen Platz und seine Bedeutung in der Innenpolitik des Fürsten herauszuarbeiten.

Das Diplom von 1609 enthebt die orthodoxen Priester der Kontrolle ihrer Grundherren und stellt sie unter die ausschließliche Kontrolle ihrer kirchlichen Hierarchie, genauer dem Metropolit von Weißenburg, der als einziger über den beruflichen Werdegang der Priester entscheiden kann. So gesehen, passt das Diplom in die erste Phase der Innenpolitik von Gabriel Báthory, jene der allgemeinen, umfassenden und sich gegenseitig ausschließenden Versprechen. Zwar gehörten die rumänischen Priester weder zu einer rezipierten Kirche noch zu den politischen Nationen, d.h. sie waren keine Machtfaktoren im klassischen Sinn, doch sie konnten zu Machtfaktoren werden, ohne dabei das politisch-religiöse System des Fürstentums Siebenbürgen zu hinterfragen oder gar zu beschädigen, da durch dieses Diplom die orthodoxe Kirche nicht in den Rechtsstand einer rezipierten Religion erhoben wurde. Mit anderen Worten, die orthodoxen Priester und die orthodoxe Kirche konnten die Macht des Fürsten durch Umgehung des Stände- und Konfessionssystems unterstützen¹⁸, wodurch dessen Machtbasis erweitert werden konnte.

Aber anders als im Falle der Versprechen an die katholischen Adligen oder der Hajducken, die im Bereich der Theorie blieben¹⁹, wurde die neue Situation der rumänischen Priester legal abgesichert. Es ist wahr, dass die Befreiung der

¹⁵ Der Landtag von Léc/Leț vom 25. Oktober – 4. November 1600 beschloss einschränkende Bestimmungen über die Priester und Mönche aus der Moldau und Walachei, *MCRT*, IV, 556–557, während der Klausenburger Landtag vom 21. Januar–8. Februar 1601 gegen die orthodoxen Priester vorgeht, die Michael den Tapferen unterstützt haben, *MCRT*, IV, 581–583. Allerdings muss hervorgehoben werden, dass beide Landtage auch Strafmaßnahmen gegen die Szekler (Léc) traf, sowie den katholischen Bischöfen verbat, Siebenbürgen zu betreten (Klausenburg).

¹⁶ 1614 bestätigte Gabriel Bethlen, 1638 Georg Rákóczy I, und 1653 Georg Rákóczy II. das Diplom, Răduțiu, „Actele,” 390; noch 1743 forderte Inochentie Micu Klein, dass eine Reihe von Privilegialurkunden, allen voran das Diplom von 1609 erneut bestätigt werden, Dumitran, „Privilegiile,” 77.

¹⁷ *Ibid.*, 73–74, 76.

¹⁸ Diese Hypothese kann von den Bestätigungen durch nachfolgende Fürsten belegt werden, *Ibid.*, 73–76.

¹⁹ Horn, „Báthory belpolitikája,” 148–149;

orthodoxen Geistlichen von den Pflichten der Leibeigenschaft eher eingehalten werden konnte als etwa die Versprechen an den katholischen Adel, die die Grundlagen des Fürstentums vernichtet hätte.²⁰ Allerdings bedeuteten die Maßnahmen zur Hebung der sozialen und rechtlichen Lage des orthodoxen Klerus auch, dass sie dem Zugriff der Grundherren entzogen wurden, was zur Verminderung der Macht des Adels auf ihre Untertanen nach sich ziehen konnte. Somit konnte der Herrscher in das Verhältnis zwischen Grundherren und Untertanen eingreifen, ohne das bestehende politische System zu verändern. Gabriel Báthory beseitigt dem Wortlaut des Diploms nach schließlich nur die Missbräuche, die durch die Übertretung der Gesetze entstanden waren.²¹

Diese Wiederherstellung der Legalität steht nicht im Widerspruch zur politischen Tätigkeit des Fürsten in den Jahren 1608–1610, die sich vornehmlich auf die Katholiken und Reformierten beziehen. Die Abwesenheit der Unitarier fällt vorerst nicht auf, aber alle Versprechen wie auch realen Maßnahmen beziehen sich entweder gar nicht oder nur auf negative Weise auf sie. Egal, welche der Versprechen Gabriel Báthory eingehalten hätte, die Unitarier wären schlecht davongekommen.²² Zwei seiner Maßnahmen in Klausenburg, die die Unitarier direkt oder indirekt in den Jahren 1608–1610 betrafen, enthielten einerseits den Ansatz einer unitarierfeindlichen Politik, die Gabriel Báthorys Nachfolger weiterführten, andererseits war diese Politik keine Neuerung des Fürsten, sondern führte die religionspolitische Wende der Jahre 1571–1572 weiter.²³

Die beiden Maßnahmen von Gabriel Báthory, die die Unitarier negativ betrafen, waren die Gründung der reformierten Gemeinde in Klausenburg, einer unitarischen Stadt mit einer kleinen Anzahl von Reformierten, sowie die Drohung, die Schule der Unitarier in derselben Stadt wegen Sabbatarianismusverdacht zu schließen.²⁴ Da beide Maßnahmen bereits

²⁰ Zu den Versprechen an die Katholiken und Haiducken, vgl. den Brief von Forgács an Strahlendorff, 17. Juli 1607, *MCRT*, V, 346–347; Sándor Szilágyi, *Báthory Gábor fejedelem története* (Pest, 1867), 81; András Kiss, „Báthory Gábor és a kolozsvári református egyház megalakulása,” in *Báthory Gábor*, 295; idem, „Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor,” in Sándor Galambos, Éva Kujbusné Mecsei, eds., *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv*, XVII (Nyíregyháza, 2006), 330; Horn, „Báthory belpolitikája,” 148.

²¹ *contra jus et aequum*, Cipariu, *Archiv*, 550.

²² Szegedi, „Er blieb,” 411.

²³ Zusammenfassend zur Religionspolitik der katholischen Báthorys vgl. Edit Szegedi, *Ringens um den einen Gott. Eine politische Geschichte des Antitrinitarismus in Siebenbürgen im 16. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023), 186, 196.

²⁴ „A kolozsvári tanács tiltakozása a szombatosság ellen 1608 v. 1609-ben,” *Keresztény Magvető* XXI, nr. 6 (1886): 349–351; Kiss, „Báthory Gábor,” 302–304; Szegedi, *Ringens*, 220–225; zur Datierung des Protestes, vgl. Dávid Molnár, „Radikalitás és kontextus. Az erdélyi sociniánusok „csatázó hűte“ a 17. század első felében,” in Dávid Molnár „...az nagy tengerből való folyóvíznek

untersucht wurden²⁵, gehe ich nur auf ihre Bedeutung für die Religions – und Ständepolitik des Fürsten ein. Dieser kurze Exkurs ist notwendig, um das Diplom von 1609 politisch einordnen zu können.

Wir haben es mit einer auf den ersten Blick paradoxalen Situation zu tun: eine der rezipierten Religionen wird klar gegenüber den anderen benachteiligt, mehr noch, in ihrer Existenz bedroht, während eine nur geduldete Religion ein Privileg erhält. Zwischen den strafenden und belohnenden Maßnahmen gibt es allerdings keine direkte Beziehung, dennoch sind sie miteinander verbunden. Wie bereits erwähnt, führte Gabriel Báthory die Religionspolitik seiner katholischen Vorgänger weiter und modifizierte sie: er benachteiligte zuerst die Unitarier und dann die Katholiken.²⁶ Gewinner seiner Religionspolitik war, wie auch im Falle der katholischen Báthory, die reformierte Kirche.²⁷

Die reformierte Kirche hatte schon in den späten 1570er Jahren vom Landtag ausdrücklich das Recht erhalten, unter den Unitariern zu missionieren.²⁸ Erst der Kampf gegen die Jesuiten in den Jahren 1588–1591 hatte die Reformierten und Unitariern einander angenähert.²⁹ Allerdings verschwand in dieser Zeit auch die rumänisch-reformierte Kirche.³⁰ Die Politik also, die die eigenständige reformierte Kirche in Siebenbürgen hervorbrachte, beendete gleichzeitig die Existenz einer rumänischen protestantischen Kirche. Als

sebessége...” Kolozsvári levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648) (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015), 20–21.

²⁵ Szegedi, *Ringen*, 220–229.

²⁶ Infolge des Anschlags von habsburgfreundlichen, meist katholischen Adligen gegen Gabriel Báthory 1610 wurden die Katholiken zwar benachteiligt, aber nicht vollständig verdrängt, Horn, “Báthory Gábor belpolitikája,” 149.

²⁷ Szegedi, *Ringen*, 197; Kiss, “Kolozsvár és a Báthoryak,” 330; Anikó Szász, “A kolozsvári református egyházközség világi tisztviselői a 17. század második felében,” in Veronka Dáné, Teréz Oborni, Gábor Sípos, eds., “...éltünk mi sokáig „két hazában”. Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2012), 301.

²⁸ “In Sachen der Religion soll Eure Hoheit laut der alten Artikel alle Stände erhalten und beschützen Seiner fürstlichen Würde gemäß, wenn es Innovationen gäbe oder geben würde, sollen diese nach der Befragung des Superintendenten bestraft werden, so dass alles in seinem Zustand bleibe. Thorday András soll überall im Land befugt sein, Visitationen abzuhalten und die geistlichen Personen, die zu seiner Religion gehören, leiten, lehren, unterweisen, zurechtweisen, und Synoden halten, sogar die Pfarrer der anderen Religion zu ermutigen, zu ermahnen, zu unterweisen, und wenn es möglich ist, sie auch zu seiner Ansicht zu bringen, aber ohne Gewalt, der andere Teil jedoch [und] Franz Davidis soll aber wie auch bisher nur in Klausenburg und Thorenburg Synode halten dürfen und über geistliche Personen anderer Konfession darf er keinerlei Jurisdiktion ausüben, sondern nur über die seinigen,” MCRT, III, 123.

²⁹ Szegedi, *Ringen*, 200.

³⁰ Diese Bezeichnung ist eigentlich ein Notbehelf, denn wir kennen das genaue theologische Profil dieser Kirche nicht.

die Jesuiten als Gefahr gebannt wurden, brauchten die Reformierten auch die Unitarier als Verbündete nicht mehr.

Wenn sich also Gabriel Báthory als guter Reformierter erweisen wollte, musste er gegen die als Gotteslästerer betrachteten Unitarier vorgehen, ohne aber den Unitarismus verbannen zu können. Seine Beziehung zur orthodoxen Kirche beeinträchtigte hingegen weder sein Verhältnis zu den Katholiken noch zu den Reformierten. Während also eine Politik, die dem Unitarismus gegenüber neutral bis freundlich gewesen wäre, den Fürsten mit großer Wahrscheinlichkeit vom katholischen Hochadel wie auch von den reformierten Haiducken entfremdet hätte, konnte ihm eine freundlichere Politik gegenüber den Orthodoxen keine Nachteile nach sich ziehen, mehr noch, sie konnte für seine Beziehungen zur Moldau und der Walachei sogar nützlich sein.³¹

Die Wende von 1610, wenn man sie als solche bezeichnen darf, konnte die Gültigkeit des Diploms nicht antasten. Deren Nutznießer standen, wie bereits erwähnt, jenseits der etablierten Stände- und Konfessionsordnung, so dass ihre Lage von den politischen Machtspielen nicht unmittelbar beeinflusst wurde. Der unitarische Adel wie auch die unitarische königliche Freistadt Klausenburg konnten sich aber dem politischen Spiel nicht entziehen.

Selbst wenn die Bestimmungen des Diploms mißachtet worden wären – was im 17. Jahrhundert auch mit den Geistlichen der rezipierten Religionen geschah, die zwar persönlich frei waren, aber in Hörigengemeinden dienten³² –, blieb es als Referenz erhalten, was seine nachträglichen Bestätigungen belegen. Somit kann das Diplom als eine der konstruktiven Maßnahmen betrachtet werden, die das Bild der Person und Herrschaft von Gabriel Báthory differenzieren und welche die zerstörerische Phase seiner Religions- und Ständepolitik überlebte. Es stand im Interesse des Fürstentums, dass – trotz der oft in einer martialischen und herabwürdigenden Sprache formulierten Bestimmungen – die orthodoxe Kirche und vor allem ihre Diener in das politische Leben eingebunden werden, um in den Beziehungen zur Moldau und vor allem der Walachei eine vermittelnde Rolle³³ übernehmen zu können.

Das Diplom von 1609 steht außerdem für die Paradoxien und Ambivalenzen der Religionspolitik des Fürstentums Siebenbürgen, die einerseits streng zwischen rezipierten und geduldeten Religionen unterschied, andererseits jedoch diese Ordnung durchbrechen konnte, wenn es den Interessen des Staates entsprach.

³¹ Horn, "Báthory Gábor belpolitikája," 148.

³² Georg Daniel Teutsch, ed., *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, I (Hermannstadt, 1862), 285–287, 307, 310–311, 313–314.

³³ Pál Binder, *Az erdélyi fejedelemség román diplomatái* (Marosvásárhely: Pro Europa, 1996), 104–108.

DIPLOMA DIN 1609 ÎN CONTEXTUL DOMNIEI LUI GABRIEL BÁTHORY

Rezumat

Despre Diploma din 1609 a lui Gabriel Báthory privind eliberarea preoților români de sarcinile iobăgești și asigurarea libertății lor de mișcare cu acordul mitropolitului din Alba Iulia s-a scris, de regulă, în istoriografia ecleziastică. Lucrarea de față încearcă însă o interpretare a Diplomei din perspectivă politică, mai precis cea a politicii interne a lui Gabriel Báthory. Pornind de la constatarea lui Ildikó Horn, cum că principele ar fi avut totuși o concepție despre guvernare dincolo de impresia de haos și arbitrar, mai ales în primii doi ani de domnie, promulgarea Diplomei se încadrează în contextul și logica acestei domnii.

ALIMENTAȚIA LOCUITORILOR DIN ORAȘELE TRANSILVĂNENE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Șarolta Solcan*

Cuvinte-cheie: alimentație, oraș, Transilvania, secolul al XVII-lea, carte de bucate

Keywords: nourishment, town, Transylvania, 17th century, cookbook

Cercetarea alimentației populației urbane din Transilvania o începem cu investigarea registrelor de socoteli ale Azilurilor Sf. Duh și Sf. Elisabeta din Cluj din anii 1601–1650.¹ În afara referirilor la administrarea așezămintelor, la cei adăpostiți acolo, acestea conțin o serie de date despre modul în care erau tratați slugile, zilierii care lucrau pentru aziluri, despre personalul administrativ al azilurilor și despre cum erau primiți cenzorii trimiși să verifice modul în care erau administrate fondurile azilurilor. Lucrătorii chemați pentru diferite reparații, dar mai frecvent pentru muncile agricole, sezoniere – arat, semănat, îngrijirea viei – proveneau dintre locuitorii din periferia Clujului și dintre iobagii din satul Mera ce aparținea Azilului Sf. Elisabeta, iar epitropii și cenzorii erau aleși dintre cetățenii de frunte ai orașului, astfel informațiile din registre sunt importante surse pentru a cunoaște o serie de aspecte din viața orașenilor de categorii diferite.² În mod special putem să ne formăm o imagine despre alimentația acestor oameni care aparțineau unor lumi diferite.

Cei menționați în registre făceau parte din medii deosebite economic, social, cultural, dar cel puțin slugile și stăpânii lor erau legați printr-un jurământ prin care primii promiteau să fie loiali și ascultători față de ceilalți.³

Slugile și servitoarele jurau că vor fi supuse stăpânilor, în schimb aceștia le asigurau un adăpost, niște bani, anumite produse, haine și mâncare.

O descriere a bunurilor pe care trebuia să le asigure stăpânul, în cazul

* Universitatea din București, Facultatea de Istorie, b-dul Iuliu Maniu, nr. 15, e-mail: saroltasolcan@yahoo.com

¹ A. Szentlélek *ispotály számadáskönyvei, 1601–1650*, T. Márton, A. Mihályi, eds. (Budapesta, 2006) (în continuare: A. Szentlélek); A *Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei, 1601–1650*, A. Flora, T. Márton, A. Mihályi, eds. (Budapesta, 2010) (în continuare: A *Szent Erzsébet*).

² Enikő Rűsz-Fogarasi, “Nivele de alimentație în Clujul din epoca Principatului,” *Caiete de antropologie istorică*, anul V, nr. 1–2 (8–9), ianuarie–decembrie (2006): 55–66.

³ A *Szent Erzsébet*, 49.

amintit episcopul azilului, slujbașilor săi pe timp de un an se află într-o notă a acestuia, prin care se scuza că nu le-a dat nimic în 1605 și promitea să se achite de obligații în 1606. În anul 1605 Transilvania a trecut prin criză economică, foamete și un val de epidemii. Printre cele ce trebuiau asigurate zilierului (*beres*) cel mai vechi erau 3 găleți (*kőböl*)⁴ de grâu, 1 baniță⁵ de mei, o manta de postav (*szür*), o manta de postav scurtă (*condora*), 2 cămăși și 2 perechi de ȋtari (*gatya*), 2 perechi de ciorapi, o căciulă căptușită și una necăptușită și 12 forinți.⁶

Ajutorul lui primea 3 forinți, 2 găleți de grâu, o manta de postav (*szür*), o manta scurtă de postav (*condora*), 2 cămăși, 2 ȋtari, 2 perechi de ciorapi și o căciulă.⁷

Uneia dintre slujnice i se dădeau doar obiecte de vestimentație: o fustă de catifea, un cojoc scurt (*körmen?*, *ködmön?*), 2 basmale (*före való*), un guler cu mâneci (*gallér ingváll...ujjastól*). Cealaltă slujnică primea 3 forinți, o cămașă de in și una de pânză, o haină scurtă de stofă (*egy fodor igler firis*).

Bucătăreasa primea 7 forinți, o basma (*fedel*) de 60 de denari, cămăși de pânză și de in și cămăși de corp de pânză și de in, o haină scurtă de bogasiu căptușită cu blană de miel.⁸ În afară de acestea, în 1603 bucătăresei de atunci i s-a dat și un șorț.⁹

Ciobanii primeau lână pentru o șubă.¹⁰

În cazul în care nu se achitau de obligații, chiar dacă ar fi fost împiedicați de boală, slujitorii nu primeau toate cele convenite.¹¹

În grija stăpânului era și asigurarea încălțărilor. În registre se consemna când administratorii azilurilor cumpărau încălțări de vară (*saru*) și opinci, apoi opinci îmblănite pentru iarnă și când le dădeau la reparat pe cele vechi.¹²

În registrul din 1609 de la Azilul Sf. Elisabeta, găsim detalii și despre cât material era necesar pentru a se confecționa anumite piese de îmbrăcăminte. Astfel, pentru o cămașă bărbătească trebuiau 7–12 coți¹³ de pânză, pentru o pereche de pantaloni 4 coți, pentru un șorț 2,5 coți, pentru o cămașă de corp 4–5 coți.¹⁴

⁴ A.T. Szabó, *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, vol. VII (București-Budapesta, 1995), 307.

⁵ Banița (*veka*) de Cluj = 21,08 l, 15, 8 kg de grâu (István Bogdan, *Magyarországi ür-, térfogat-, súly-, és darabmértékek 1874-ig* (Budapesta: Editura Academiei, 1991), 615.

⁶ *A Szent Erzsébet*, 79–80.

⁷ *Ibid.*, 80.

⁸ *Ibid.*, 80.

⁹ *Ibid.*, 49.

¹⁰ *Ibid.*, 40.

¹¹ *Ibid.*, 80.

¹² *Ibid.*, 25, 28–29, 52, 59, 81.

¹³ Cotul (*sing*) de Cluj și de Transilvania = 62,2 cm (István Bogdán, *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874* (Budapesta: Editura Academiei, 1990), 570.

¹⁴ *A Szent Erzsébet*, 115–116.

Spre jumătatea veacului al XVII-lea a apărut obiceiul ca slujitorilor să li dea bani în loc de haine. În 1649, în plină criză economică, servitoarea din casa de la Mera a primit 4 forinți leafă și 3 forinți 75 denari pentru haine.¹⁵

Cele cinci slugi pe care le avea mai mereu Azilul Sf. Elisabeta, asigurau buna desfășurare a activității din așezământ, dar pentru munca de pe domeniile celor două aziluri, care erau formate din vii, ogoare, păduri, erau chemați fie zilieri, fie iobagi. De munca iobagilor beneficia Azilul Sf. Elisabeta, care deținea jumătate din satul Mera, sat ce-i fusese donat de Anton Desew și soția sa în 1525 împreună cu ogoarele, pășunile, pâraiele, heleșteiele, viile, morile aferente și cu 40 de boi, 32 de vaci, 250 de oi, 150 de porci, 32 de stupi.¹⁶

În grija azilurilor era să-i hrănească pe acești muncitori. În registrele de socoteli ale celor două așezăminte, în general, se nota cât au valorat produsele cumpărate pentru masă, dar uneori erau menționate și mâncărurile servite. Analiza acestor texte oferă o imagine asupra alimentației locuitorilor de rând din orașele transilvănene. Majoritatea alimentelor amintite erau cumpărate. Acest lucru era posibil într-un oraș unde funcționau de decenii bresle cu specific alimentar și piețe.

Listele cu alimentele cumpărate de epitropii azilurilor arată că din meniul săptămânal al tuturor făcea parte carnea. Carnea era înscrisă și în meniurile cele mai modeste, ca de exemplu al săracilor din spitalele-azil. Epitropul și cei apropiați lui consumau carne zilnic. Ca și în alte orașe europene și în Cluj, cel mai frecvent se consuma carne de vită.¹⁷

Carnea, cel mai des, era achiziționată de la măcelăriile din oraș. Acest lucru a fost o necesitate în primii ani ai secolului când vitele și oile așezămintelor fuseseră luate de soldați.

De exemplu, în registrele de socoteli ale Azilului Sf. Elisabeta din Cluj au fost consemnate jafurile repetate ale soldaților (*hajduk*) care au luat vitele azilului în iulie și în octombrie 1602. În octombrie au luat și un cal și o căruță.¹⁸ În 1603 jafurile au continuat, astfel, pe 22 mai era notat: “soldații au mânat toate oile”.¹⁹ Azilul avusese 197 oi.

În afara soldaților jafuri au fost comise și de bandele de tâlhari. Acestea s-au înmulțit pe fondul anarhiei și sărăciei din țară. În același registru de socoteli al Azilului Sf. Elisabeta se notase că pe 30 iunie 1603 au fost

¹⁵ Ibid., 385.

¹⁶ Samuel Goldenberg, *Clujul în secolul al XVI-lea* (București: Editura Academiei, 1958), 346; A Szentlelek, 14.

¹⁷ Massimo Montanari, *Foamea și abundența. O istorie a alimentației în Europa* (Iași: Polirom, 2003), 77.

¹⁸ A Szent Erzsébet, 41.

¹⁹ Ibid., 65.

cumpărați doi boi, dar “unul a murit în epizootie (*döggel holt meg*). Pe celălalt l-au luat tâlharii...”²⁰

În aceste condiții sursele de aprovizionare cu carne au rămas măcelăriile din oraș.

Breasla măcelarilor și, implicit, măcelăriile clujene aveau o tradiție de câteva decenii. Activitatea lor era reglementată de statute din 1422. Cererea de carne fiind mare și în suburbii, acolo, puteau să-și desfășoare activitatea și hentelerii, care erau măcelari din afara breslei, din afara orașului, adică din suburbii și din satele din jur. Aceștia nu erau supuși reglementărilor de breaslă, ceea ce le permitea să vândă carnea la un preț mai mic. Nu puține au fost neînțelegerile dintre henteleri și măcelari datorită locurile ocupate de punctele lor de desfăcere și a prețurilor practicate.²¹

Cercetând câteva meniuri făcute cu prilejul venirii unor lucrători în anii 1610, 1617, 1624, avem în față varietatea alimentației servite deși resursele erau modeste. În 1610 erau 20 de secerători cărora pe 21 iulie li s-a gătit carne de vacă și la prânz și la cină, pe 22 iulie li s-a preparat, tot pentru prânz și cină, carne de capră, pe 23 iulie li s-a făcut o supă acrită cu oțet (*ciber*) și mazăre cu ulei.

Pentru micul dejun se cumpărase caș (*sajt*).²²

Prin urmare trei mese pe zi, cu ingrediente variate. Porția de carne era de câte un funt²³, circa 400 grame. Din trei zile, în două au avut la masă carne. Pâinea nu a lipsit în nicio zi.

Iobagii aduși la arat în 29 mai – 3 iunie 1617 au primit, în afara de pâine și caș, păsat cu unt (29 mai), carne cu varză “și cu altele necesare” (30 mai) și mâncare cu carne (31 mai). Pe 1 și 2 iunie li s-a gătit “carne”, probabil de vită, asta fiind folosită cel mai des și în hrană săracilor, pe 3 iunie li s-a cumpărat un sfert de miel, iar pe 5 iunie iarăși “carne”. Seara li se dădea mâncare cu lapte (*tejes étek*).²⁴

În același an, iobagii aduși în septembrie pentru cel de al treilea arat, au fost hrăniți, în afară de pâinea și cașul de dimineață, pe 12 septembrie, cu mâncare de carne la prânz și cu păsat la cină, a doua zi, pe 13 septembrie, cu păsat la prânz, cu “lapte sărat” seara, pe 14 septembrie cu mâncare de carne, pe 15 septembrie cu mâncare de mazăre cu ulei, iar pe 16 septembrie cu mâncare de carne.²⁵

În zilele în care lucrătorii aveau în meniu carne porția ce revenea unei

²⁰ Ibid., 67.

²¹ Goldenberg, *Clujul*, 150–158.

²² *A Szent Erzsébet*, 140.

²³ 1 funt de Cluj=0.39 kg (Bogdán, *Magyarországi ür*, 623).

²⁴ *A Szent Erzsébet*, 173–174.

²⁵ Ibid., 175–176.

persoane era de 1 funt, adică circa 400 de grame, astfel în 14 martie 1617 pentru cei zece arători s-au gătit 10 funți de “carne”.²⁶

Cei care mergeau la drum cu căruțele, primeau doar pâine.²⁷

Registrul de socoteli al Azilului Sf. Elisabeta din 1624 dă o serie de detalii referitoare la ingredientele care erau folosite fie la gătitul cărnii, fie ca și garnitură lângă carne. Este vorba despre mesele oferite celor care au arat la începutul lunii iulie. Pâinea era asigurată pentru fiecare zi. Pe 3 iulie s-au cumpărat mei pentru păsat, prune, probabil uscate, și caș, pe care l-au servit la prânz, posibil în câmp deoarece începuseră aratul. Pentru cina din ziua respectivă au gătit carne cu păsat.

Pe 4 iulie s-a servit, la prânz carne cu pătrunjel, iar la cină, păsat cu unt.

Pe 5 iulie la prânz s-a mâncat varză cu ulei, iar la cină mâncare de prune, probabil uscate. Pe 6 iulie, s-a dat la prânz carne gătită cu mere pădurețe, iar la cină, păsat cu unt. Pe 8 iulie au primit la prânz mâncare de carne cu agrișe, iar seara carne cu păsat. Pe 9 iulie li s-a gătit carne cu șrot (*dara*).²⁸

În perioada 17–24 iulie pentru cei care au fost aduși la arat și strângerea recoltei s-a folosit pentru prepararea hranei: carne, usturoi, șrot, păsat, mere pădurețe, pătrunjel, prune (uscate?), varză, slănină, pregătind pentru fiecare zi alte mâncăruri.²⁹

Pe 18 septembrie iar au fost aduși iobagi pentru a doua arătură. Cu această ocazie la azil s-a gătit, în prima zi, carne cu păsat, a doua zi carne cu varză și slănină. În aceeași zi, la cină s-a dat mâncare de carne cu mazăre. Pe 20 septembrie la prânz lucrătorii au avut păsat cu unt și la cină mâncare de prune. Pe 21 septembrie la prânz s-a gătit carne cu slănină și cu varză, posibil murată, din moment ce seara au preparat carne cu varză albă.

Pe 27 septembrie iar au fost aduși lucrători la arat cărora li s-a dat, la prânz, carne cu varză, apoi seara mâncare de carne cu mazăre.

După o pauză, pe 8 octombrie a reînceput munca la semănat. Atunci, cei care semănau au primit la masă mâncare din carne, slănină și morcovi. A doua zi li s-a dat mâncare de carne cu varză și slănină, iar seara mâncare de carne cu mazăre. A treia zi, la prânz, au mâncat carne cu varză albă și slănină, iar la cină mâncare de morcovi cu ulei.³⁰

Așa cum se subliniază de mai multe ori, la prepararea mâncărilor s-au folosit și alte ingrediente provenite din grădinile de zarzavat ale azilurilor.

Analiza listelor de mâncăruri servite în 1624 evidențiază multitudinea de

²⁶ Ibid., 172.

²⁷ Ibid., 175.

²⁸ Ibid., 255.

²⁹ Ibid., 257.

³⁰ Ibid., 255–256.

combinații folosite deși ingredientele nu erau foarte variate: carne cu varză acră și varză albă, cu mere pădurețe, cu pătrunjel, cu morcovi, cu mazăre, usturoi, păsat de mei și de grâu. Dacă pentru prânz se preparau mâncăruri mai grele, seara la cină se servea adesea păsat, mâncare cu lapte, mâncare de morcovi, alimente mai ușoare. Carne era consumată aproape în fiecare zi.

De reținut este și grija pentru micul dejun. Mereu se cumpăra caș în acest scop și se dădea împreună cu pâine. Adesea li se cumpăra și vin.

Mesele oamenilor de rând din cartierele Clujului și din satele apropiate erau sărăcăcioase, dar variate. Când lucrau în oraș, ca de exemplu la azilurile menționate, se încerca asigurarea porției de carne de circa 400 grame zilnic.

Pentru săracii din aziluri situația era diferită. În 1609, episcopul Azilului Sf. Elisabeta nota în registrul de socoteli că săptămânal dădeau, celor șase săraci găzduiți, câte șase funți de carne, “mai frecvent de două ori pe săptămână, dar dacă condițiile erau de așa natură, atunci o dată”. Carne primeau duminică și miercură, iar vineri li se gătea mazăre sau păsat cu ulei de în produs în azil. Această afirmație este întărită și de lista cheltuielilor.³¹ În 1619, la Azilul Sf. Elisabeta, unde erau zece săraci adăpostiți, în fiecare săptămână li se găteau 12 funți de carne, deci 1,2 funți de carne de persoană pe săptămână.³² În timp situația s-a mai îmbunătățit. În 1624 erau 8 săraci în același azil. Ei primeau câte 8 funți de carne la 2–3 zile.³³ S-a repetat în 1626³⁴, în 1628.³⁵ Așa se întâmpla dacă înregistrările au fost corecte. De exemplu, în 1609 săracii azilului se plâneau că nu primeau carne decât rar, cât de cât duminică, și atunci era crudă.³⁶ În registrele întocmite la azil în 1609 se notase că s-a cumpărat câte un funt de carne pentru fiecare sărac la 3–7 zile.³⁷

La Azilul-spital Sf. Duh, hrănirea săracilor era și mai deficitară. În 1606, pe când găzduia 5 săraci, acestora li se cumpărau câte 2 funți de carne de vită pe săptămână chiar și de Crăciun. Pentru hrana săptămânală aici se dădeau slănină (care provenea de la porcii azilului), mei, varză, fructe uscate și unt. În decembrie 1605 li s-au dat morcovi în loc de varză. Tot săptămânal primeau 6–7 pâini.³⁸

Situația nu s-a îndreptat nici în anii următori, astfel în 1608, cei 6 săraci din azil primeau 2 funți de carne de vită pe săptămână, de obicei duminică. Primeau și 3 pâini la 2 zile. Când a mai fost adus un sărman cantitatea de carne de vită

³¹ Ibid., 101–103.

³² Ibid., 202.

³³ Ibid., 249–253.

³⁴ Ibid., 283–286.

³⁵ Ibid., 304–305.

³⁶ Ibid., 104.

³⁷ Ibid., 102–103.

³⁸ A. Szentlélek, 48–49.

a crescut la 3 funți, dar numărul de pâini la 2 zile a rămas tot 3 și rar trei și jumătate. În lunile septembrie-noiembrie li se cumpărau câte 4 funți de carne de berbec pe săptămână. Era o carne mai ieftină, astfel dacă 3 funți de carne de vită costau 9 denari, pentru cei 4 funți de carne de berbec au plătit doar 6 denari.³⁹

Caracterul modest al meselor oamenilor de rând devine și mai evident dacă le comparăm cu ce mâncau cei care făceau parte din elita urbană, dintre care erau desemnați epitropii și cenzorii care le controlau activitatea.

Și despre mesele epitropilor sunt foarte puține informații. Rapoartele lor se referă la cheltuielile *casei mele* și erau notate sumele plătite pentru carne, uneori și cantitatea acesteia. Pentru a avea o imagine asupra consumului de carne se impune să știm câte persoane consumau cantitățile menționate. În registrul Azilului Sf. Elisabeta din 1609⁴⁰ erau trecute șase persoane în afara epitropului Petre Luczy (*Luczy Péter*): 2 argați, un om care lucra cu teleagă sau altul care era la cai, două servitoare și o fetiță orfană.⁴¹

În 1609 aceștia au consumat de persoană 230 de grame de carne pe zi. Tendința era de a mări porția de carne de persoană de la 156 de grame la 260–312 grame pe zi (Tabelul 1). Cantitatea de carne consumată corespunde, în mare parte, cârnii de vită cumpărate din măcelării și a 15 funți de carne de berbec achiziționate în august. La acestea trebuie adăugate peștele și carnea de miel și de mânz menționate în registru.

Tabelul 1.

Consumul de carne în casa epitropului din 1609 de la Azilul Sf. Elisabeta din Cluj (7 persoane)								
Nr.	Anul	Luna	Data	Nr. zile	Carne			Obs.
					total (funt*)	consum zilnic funt/pers	kg/pers	
1	1608	decembrie	6–31	26	73	0,40	0,156	+ un peste
2	1609	ianuarie	1–31	31	102	0,47	0,183	
3		februarie	1–28	28	102	0,52	0,202	
4		martie	1–31	31	127	0,59	0,230	
5		aprilie	1–30	30	111	0,53	0,207	
6		mai	1–30	25	102	0,58	0,226	4 zile câte un sfert de miel (8, 21, 24, 29) +1 zi pește (5); 31 mai nu e.

³⁹ Ibid., 81–90.

⁴⁰ *A Szent Erzsébet*, 104–110.

⁴¹ Ibid., 104.

Consumul de carne în casa episcopului din 1609 de la Azilul Sf. Elisabeta din Cluj (7 persoane)								
Nr.	Anul	Luna	Data	Nr. zile	Carne			Obs.
					total (funt*)	consum zilnic		
						funt/pers	kg/pers	
7		iunie	1-30	30	137	0,65	0,254	+ jumătate de miel (6 iunie)
8		iulie	1-31	31	126	0,58	0,226	
9		august	1-31	31	127	0,59	0,230	
10		septembrie	1-30	29	164	0,81	0,316	un mânz (csikó) (29 sept)
11		octombrie	1-31	31	149	0,69	0,269	
12		noiembrie	1-30	30	142	0,68	0,265	
Total				353	1462	0,59	0,230	

* 1 funt = 0.390kg

În 1610 în casa noului episcop, Grigore Fodor (*Fodor Gergely*) erau tot șase persoane, în afara lui, care serveau masa împreună: 2 argați (*béres*), o slugă bătrână, omul care asigura transporturile cu telega (*taligás*), o fetiță orfană și o femeie care se ocupa de gospodărie (*gazdámasszony*).⁴²

Aceștia au consumat în medie de persoană 315 grame de carne pe zi (Tabelul 2). În 1610 consemnarea în registru a fost mai exactă, astfel rezultă că 86,37% din carnea consumată era de vită. Porția medie zilnică de carne de vită ce revenea unei persoane era de 0,67 funți, adică 261 de grame.

Comparând consumul de carne din 1609 cu cel din 1610 constatăm creșterea cantității de carne consumată față de 1609 și o stabilizare a porției la circa 300 de grame de persoană. Poate era și rezultatul refacerii economice a principatului cu consecințe directe asupra nivelului de trai al locuitorilor .

Tabelul 2.

Consumul de carne în casa episcopului din 1610 de la Azilul Sf. Elisabeta din Cluj (7 persoane)												
Nr.	Luna	Nr. zile	Nr. pers	Carne (funt*)								
				Vită	Berbec	Porc	Capră	Miel	Pește	Total	Funt/pers	Kg/pers
1	februarie	27	6	88	42					130	0.80	0.312
2	martie	31	6	112	29	3				144	0.78	0.302

⁴² Ibid., 133–137.

Consumul de carne în casa episcopului din 1610 de la Azilul Sf. Elisabeta din Cluj (7 persoane)												
Nr.	Luna	Nr. zile	Nr. pers	Carne (funt*)								
				Vită	Berbec	Porc	Capră	Miel	Pește	Total	Funt/pers	Kg/pers
3	aprilie	30	6	137				un sfert	12 denari	137	0.76	0.297
4	mai	31	7	170				trei sferturi		170	0.78	0.305
5	iunie	30	7	171						171	0.81	0.318
6	iulie	31	7	195						195	0.90	0.350
7	august	31	7	180						180	0.83	0.324
8	septembrie	30	7	115	52					167	0.80	0.310
9	octombrie	29	7	114	31		17			162	0.80	0.311
10	noiembrie	30	7	119	30		17			166	0.79	0.308
	Total	300	6.7	1401	184	3	34			1622	0.81	0.315

* 1 funt = 0.390 kg

În ceea ce privește consumul de carne, concluzia este că masa orașenilor din Cluj avea aceleași caracteristici cu masa locuitorilor din alte orașe europene din secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea: predomină carnea de vită la care se adăugau carnea de miel și de pește cu prilejul sărbătorilor de Paște și de Rusalii. Uneori se consuma și carne de berbec, capră, mînz.⁴³

Cantitatea de carne consumată era mai puțină decât cea de la mesele elitelor urbane europene, dar tendința era de a spori de la circa 250 de grame la circa 350 de grame. Acest consum redus de carne se datora și crizei complexe traversate de Transilvania în primii ani ai secolului al XVII-lea. Adesea soldații implicați în conflictele interne pentru stăpânirea principatului și tâlharii luau vitele locuitorilor, împiedicau aprovizionarea, iar calamitățile și epizootiile distrugau recoltele și șeptelul.

Din păcate nu putem urmări consumul de la masa episcopilor și în anii următori, deoarece datele sunt tot mai schematice, se specifică doar sumele cheltuite, dar nu și numărul celor care luau masa împreună și nici produsele achiziționate.

Despre mesele episcopului sunt puține detalii, dar referitor la ospetele pregătite cenzorilor sau păstrat mai multe date, deoarece episcopii au notat în amănunt toate cumpărăturile făcute cu aceste ocazii pentru a justifica cheltuielile.

⁴³ Montanari, *Foamea*, 75.

Descrieri ale bucatelor cumpărate pentru mesele cenzorilor sunt din anii 1602, 1609 și 1624. De departe cea mai luxoasă masă a fost servită cenzorilor veniți în 1602. Deși Transilvania era în război, foamete și ciumă pe masa acestor orășeni se găseau: carne de căprioară pentru gătit (42 denari), un purcel (32 denari), carne de iepure (24 denari), carne de porc pentru friptură (20 denari), o găscă (40 denari), carne de căprioară pentru friptură (16 denari), două găini (56 denari), carne pentru gătit (de vită?) (12 denari), o știucă (45 denari), lăstriță aurie (25 denari), coacăze (*tengeriszölő*) (16 denari), 1 cupă de miere (25 denari), nuci (20 denari), mere, pere (16 denari), condimente (*fűszerszám*) (95 denari). Acestea au costat 4 forinți 84 denari. Mai trebuie adăugate 20 de cupe de vin care au costat 4 forinți 8 denari.⁴⁴ Astfel, suma cheltuită pentru masa cenzorilor s-a ridicat la 9 forinți 69 denari, la care se adaugă pâinea de calitate superioară.

Cheltuielile au fost deosebit de mari dacă ne gândim că în același an, același episcop cumpăra un bou cu 8–10 forinți.⁴⁵

Cenzorii din anii următori nu au fost primiți cu același fast. În 1606 cenzorii au fost ospătați cu două potârniche (40 denari), trei găini (89 denari), 5 funți carne de vită pentru gătit (15 denari), pește (55 denari), 3 funți spinare de porc (12 denari), 3 funți carne de porc pentru friptură (12 denari), migdale și coacăze (30 denari), chifle (20 denari), pâine albă (17 denari).⁴⁶ Acestea, fără pâine, au însemnat 2 forinți 52 denari.

În 1624 episcopul a cumpărat pentru masa cenzorilor 9 funți de știucă (36 denari), 4 găini preparate cu ghimbir (48 denari), oțet pentru știucă și găini (18 denari), carne de vițel cu slănină și ouă (34 denari), carne pentru friptură de vițel (16 denari), ghimbir, piper și șofran (20 denari), mere, nuci, caș (8 denari), ouă și unt pentru gogoși (28 denari), pâine (26 denari).⁴⁷ Pentru aceste produse sau cheltuit 2 forinți 8 denari. La care trebuie adăugată pâine de 26 denari și 15 cupe de vin de 1 forint 20 denari.⁴⁸

Nu numai că lipsea carnea de vânat, dar și vinul era mult mai ieftin față de cel servit cu două decenii în urmă, astfel în 1602 cupa de vin a fost de 24 denari, iar în 1624 de 8 denari.

Un alt ospăț mare a fost prilejuit de venirea cenzorilor pe 31 ianuarie 1628. Lista cumpărăturilor întregeste imaginea alimentelor și ingredientelor consumate de elitele urbane din Cluj și a costurilor unor ospete. Astfel, au fost cumpărate carne de vită 62 funți (1 forint 24 denari), un vițel jupuit care a costat 4

⁴⁴ *A Szent Erzsébet*, 33–34.

⁴⁵ *Ibid.*, 41.

⁴⁶ *Ibid.*, 71–72.

⁴⁷ *Ibid.*, 239.

⁴⁸ *Ibid.*, 239.

denari, o căprioară (45 denari), 6 găște (1 forint 8 denari), 11 găini (77 denari), ridichi 31 funți (1 forint 24 denari), o știucă de 9 funți (36 denari), caras 3 funți (9 denari), 7 cupe de oțet (1 forint 12 denari), slănină nouă 4 funți (16 denari), slănină veche 2 funți (10 denari), piper jumătate de funt (50 denari), șofran jumătate de uncie (*lott*)⁴⁹ de 80 denari, ghimbir un sfert de funt (15 denari), cuișoare o uncie (40 denari), nucșoară jumătate de uncie (12 denari), pentru ștrudel (*rétes*) 1 forint 62 denari, castane (comestibile) 4 funți (24 denari), ceapă, nuci, alune de 20 denari. Pentru acestea a cheltuit 14 forinți 64 denari.

Coacăze jumătate de funt (20 denari), stafide 2 funți (32 denari), migdale un funt (20 denari), o cupă de miere cu cuișoare (32 denari), mied 2 cupe jumătate (40 denari), vin cu pelin și alte vinuri vechi 59 de cupe (7 forinți 8 denari). Prețul total a fost 23 forinți 16 denari.

La acestea se adaugă pâine: 48 de chifle (1 forint 44 denari) pentru oaspeți și alte 32 de pâini comune pentru vizitii și slugi. Prețul acestora nu a fost notat.⁵⁰ Suma cheltuită pentru acest ospăț a fost în jur de 25 forinți.

După cum ingredientele lasă să se înțeleagă, la această masă, pe lângă felurile principale, au fost servite și produse de patiserie.

Era o masă pentru cenzori în momentul în care Transilvania era în perioadă sa cea mai prosperă, sfârșitul domniei lui Gabriel Bethlen.

Condimentele făceau parte și din alimentația cotidiană a orașenilor de vază. Astfel, printre cumpărăturile necesare *casei* episcopului în 1610 erau pipetul, din care s-a cumpărat jumătate de funt (200 de grame) cu 35 denari, ghimbirul, din care s-a cumpărat un sfert de funt (100 de grame) cu 12 denari, și șofranul comun din care s-a cumpărat jumătate de sfert de funt (50 de grame) cu 50 denari.⁵¹

Când cenzorii plecau din Cluj la Mera, în 1609, au primit de drum peste 4 funți (20 denari), friptură de porc 2 funți (5 denari), friptură de vită 3 funți (6 denari), 8 chifle (8 denari) și o pâine albă (10 denari).⁵²

Listele pentru mesele magistraților Clujului întocmite de Gaspar Heltai⁵³, cel care a ținut socotelile orașului în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, dezvăluie aceleași gusturi ale elitelor urbane pe care le întâlnisem și cu prilejul ospetelor date cenzorilor. Între 28 decembrie 1595 și 4 ianuarie 1596 magistraților clujeni veniți la alegeri li s-au servit carne de vită cu varză, găini cu lămâie, fripturi de porc, cârnați, caras.

⁴⁹ Un "lott", "lat" = jumătate de uncie + 233,9 grame.

⁵⁰ *A Szent Erzsébet*, 306–307.

⁵¹ *Ibid.*, 139.

⁵² *Ibid.*, 110.

⁵³ Andor Komáromy, "Kolozsvári polgári konyha a XVI század végén," *Erdélyi Múzeum* 19, nr. 2 (1902): 76–88.

Nici vânatul nu a lipsit. S-a consumat friptură de găină de munte și de căprioară.

Carnea era servită cu sos: la “carnea de vânat” se dădea sos negru preparat din mere, pere, ceapă, nuci, migdale, coacăze, cuișoare și miere, ouă, slănină. Pentru pește, caras, se făcea un sos dulce-acrișor din mere, ceapă și oțet.

Condimentele agreate erau cele deja cunoscute: piper, șofran, nușoară, cuișoare, ghimbir, pătrunjel, usturoi. De asemenea se utilizau la prepararea sosurilor migdale, nuci, mere, pere. De la nicio masă nu lipseau pâinea, în diverse forme, și nici vinul.

Notele lui Heltai din 1590 completează lista alimentelor consumate la mese de către elitele urbane cu carne de vițel împănată, știucă fiartă, țipar cu hrean, cu fructe – mere și pere – orez cu lapte și prăjituri (*tolofánk*).

Analiza alimentației clujenilor pe baza documentelor prezentate dezvăluie mari discrepanțe, care corespund pozițiilor din societate. Pe mesele patricienilor din oraș zilnic se găsea carne, nu lipseau pâinea albă, de calitate bună, erau prezente condimentele, iar ospetele erau prilejul desfătării cu carne de vânat, de pește, cu vin vechi, vin de pelin. În același timp, mesele săracilor erau formate în șase zile pe săptămână din păsat de mei și varză. Duminică, de sărbători când primeau carne, aceasta era în jur de 100 grame de persoană.

În prepararea hranei erau folosite legumele crescute în grădinile azilurilor sau cumpărate din târg. De exemplu, în 1594 ispravnicul din Cluj cumpăra ceapă, pătrunjel, ridichi, varză acră din piața orașului.⁵⁴

Mai bine erau hrăniți cei care munceau pe moșii.

Urmărind listele cu meniuri constatăm un efort general pentru asigurarea unei alimentații diversificate de la o zi la alta chiar și pentru cele mai umile categorii.

Documentele analizate au o valoare deosebită deoarece ne permit cunoașterea impactului economic asupra modului de viață a trei categorii sociale diferite și a mentalității în ceea ce privește alimentația la începutul secolului al XVII-lea într-unul dintre cele mai importante orașe transilvănene.

Din multitudinea de informații oferite de registrele azilurilor cercetate cu acest prilej ne-am oprit asupra celor referitoare la alimentație. Întrebarea care se pune în acest context este dacă modurile de trai prezentate mai sus sunt excepții sau nu pentru locuitorii Clujului și a orașelor din principat în secolul al XVII-lea.

Pentru a oferi un răspuns se impune coroborarea datelor din registrele menționate cu alte surse de la sfârșitul secolului al XVI-lea și din secolul al

⁵⁴ Andrei Veress, ed., *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV (1593–1595) (București, 1932), 72–74, nr. 40.

XVII-lea, documente care să reflecte preocuparea pentru alimentație a orașului, a populației sale. În acest scop aruncăm o privire asupra ceea ce oferea piața unui oraș transilvănean în perioada analizată. Un document important este lista ispravnicului orașului Cluj din 24 martie 1594, întocmită cu prilejul găzduirii fraților Báthory în oraș. Au fost consemnate produsele achiziționate, prețurile lor și, frecvent, sursa de unde au fost cumpărate. Printre produsele cumpărate au fost mai multe sortimente de pâine – de la pâinici (*cipó*), la pâine albă și pâine obștească făcută din făine de grâu de calitate inferioară-, carne de vacă, de vițel, slănină, găște, claponi, găini, pește sărat, știucă, ouă, unt, “păsat proaspăt”, varză acră, pătrunjel, ceapă, miere, stafide, migdale, “felurite poame”, ridichi, oțet, ulei, vin.⁵⁵

Aceste cumpărături au fost făcute de la comercianți locali, care în majoritate erau femei (pâine de la văduva lui Andrei Nagy, de la Margareta Morika, de la soțiile lui Francisc Szakács și a lui Mihai Kerekes, slănină de la soția lui Ambrozio Szörös, varză acră de la soția lui Petru Keömmüves, pește sărat de la soția lui Toma Keömmüves apoi zarzavat “de la una și de la alta”). Dintre comercianți doar măcelarii și negustorul de vin au fost bărbați.

Mentținerea unei piețe bogate, cu produse proaspete, a fost una dintre preocupările de bază ale magistraților orașului, idei reflectate în regulamente elaborate de-a lungul timpului. “Regulamentele orașului Cluj referitoare la comerț și mărfuri” întocmite în 1668⁵⁶ arată că supravegherea bunei funcționări a pieței intra în atribuțiunile judeiului târgului. Se avea în vedere un control strict al unităților de măsură utilizate, a respectării prețurilor și a calității produselor. Documentul se referea la o mare varietate de mărfuri: produse de panificație de la pâine la covrigi și turtă dulce, apoi carne de porc, de vită, de oaie, de capră, cârnați, slănină, o mare diversitate de pești vii sau sărați, ouă, ulei, grâu și alte cereale, lapte, caș, unt, fructe, zarzavaturi.

Pentru ca produsele să fie proaspete exista obligativitatea vânzării lor în trei zile. Printre mărfurile vizate erau “prunele, merele, perele, nucile, alunele, păsatul, ceapa și alte produse alimentare aduse cu sania sau cu căruța” (art 18). O atenție deosebită se acorda vânzării cărnii care trebuia să fie “bună, frumoasă, curată și corespunzătoare gătitului” (art 21). În general mărfurile trebuiau să fie proaspete, “bune pentru gătit” și “să nu fie ceva cu miros rău” (art. 57).

Piața clujeană nu era o excepție în peisajul transilvănean. Referindu-se la Târgu Mureș, Francisc Nagy Szabo remarcă cum chiar și în cumplita criză din 1604 “aici înăuntru, în oraș, au fost îndeajuns de toate....; cine a avut bani n-a

⁵⁵ Ibid., 72–74, nr. 40.

⁵⁶ Elek Jakab, ed., *Oklevéltár Kolozsvár története Második és harmadik Kötetéhez*, vol. II (Budapesta, 1888), 404–411.

avut de ce se teme că n-ar găsi ceva.”⁵⁷ Acest comentariu vine după ce memorialistul amintește câteva produse achiziționate pentru nunta sa din acel an: vin, carne, găini, slănină, unt, ceapă, ouă, condimente (piper, ghimbir, șofran), mei.

De abundența piețelor din orașele transilvănene au fost impresionați și călătorii străini. Pastorul Conrad Jacob Hiltebrandt, în timpul călătoriei sale prin Transilvania anilor 1656–1658 constata că în Cluj -Mănăstur “toate alimentele, vinul, carnea, peștele, păsările și vânatul sunt foarte ieftine, pe lângă acestea se mai coace acolo o pâine frumoasă din care o pită costa 2 pfenigi, dar atât de bine potrivită din sare și din frământat încât toate cerințele medicilor sunt satisfăcute.”⁵⁸

Prin anii 1629–1639 David Frölich asociația vinurile de calitate – *mai sănătoase și mai tari* – cu orașele Alba Iulia, Deva, Aiud, Mediaș.⁵⁹

Comerțul cu alimente făcea parte din viața cotidiană a locuitorilor orașelor, dintre ei mulți doar astfel își puteau procura cele necesare traiului. Registrele scaunului de judecată din Alba Iulia păstrează date din procesele unor locuitori împotriva măcelarilor care încercau să-i înșele la cântar. Pe 18 noiembrie 1604 Iacob Măcelarul era acuzat că pusese seu în talerul în care pune carnea care trebuia să fie cântărită. Acuzatorul mărturisea la proces că fusese mirat de cât de mică era bucata de un funt de *ceva carne de porc* pe care i l-a dat măcelarul.⁶⁰

Procesul, deși banal prin tematică, este impresionant deoarece surprinde un crâmpeli din traiul unor orașeni, din relațiile dintre ei în plină criză: deși acuzatorul cumpără puțin, cca 400 de grame, totuși e păcălit. Măcelarul, cu siguranță afectat și el de criză, a ticluit o posibilitate spre a-și rotunji veniturile prin înșelarea clienților. Pe de altă parte, ancheta demonstrează faptul că această piață urbană, pe care se găseau numeroase produse alimentare autohtone, aduse cu sania sau cu căruța din satele din jur, alături de coloniale scumpe, era frecventată și de oameni modești economic.

Multitudinea de produse existente pe piață a incitat imaginația oamenilor epocii. Listele de ingrediente cumpărate de ispravnici pentru ospătarea oaspeților de vază diferă de la o masă la alta. Nu cunoaștem preparatele servite, dar putem să ne gândim la preferințele culinare ale oaspeților. Doar dacă luăm ca exemplu membrii familiei lui Mihai Viteazul se observă deosebiri mari în alimentele consumate.⁶¹ Pe 18 august 1601 lui Mihai Viteazul i s-au trimis în tabără

⁵⁷ Ștefania Gáll-Mihăilescu, ed., *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Tîrgu Mureș (1580–1658)* (București, 1993), 134, nr. CLXXXII.

⁵⁸ Maria Holban, ed., *Călători străini despre Țările Române*, vol. V (București, 1973), 556.

⁵⁹ Ibid., 46.

⁶⁰ András Kovács, ed., *Gyulafehérvár városkönyve 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezői Jegyzőkönyvei 1603–1616* (Cluj-Napoca, 1998), 129.

⁶¹ András Kiss, ed., “Mihai Viteazul Erdélyben,” în *Források és értelmezések* (București: Kriterion, 1994), 234–237, 240–241, nr. XXI, XXII, XXIV.

pește sărat scrumbie, crap, icre, brânză, ulei, apă de trandafir, pâinișoare (*cipó*). Pe lista de cheltuieli s-a notat că Gheorghe Basta a cerut ca zilnic să i se trimită în tabără condimente (piper, cuișoare, scorțișoară, migdale). Amândurora li se ducea vin în tabără. Și în aceste cazuri aprovizionarea se făcea de la negustoresse (pește de la soțiile lui Anton Nyilas, Gheorghe Brassai, apa de trandafir de la soția lui Ioan Zilagi, vin de la soțiile lui Mihai Katona și Mihai Eötvös). Doar piperul și, posibil, celelalte coloniale au fost cumpărate de la un negustor, Petru Flüstek.

Cele mai multe și mai diverse ingrediente au fost utilizate pentru prepararea celor două mese servite de Nicolae Pătrașcu și suita sa. Pentru cina din 25 octombrie 1600 s-au cumpărat jumătate de oaie, carne de porc pentru friptură, jambon, cârnați, slănină, găină, găscă, pește, unt, sare, ulei, oțet, morcovi, ridichi, ceapă roșie, usturoi, pătrunjel, miere, piper, “condimente”, mere, pâinici și pâini și vin.

Pentru prânzul din 26 octombrie s-au folosit pui de găină, jambon, carne pentru friptură și pentru fiert, pește proaspăt și sărat, ceapă, oțet, pătrunjel, păsat de mei, miere.

Nicolae Pătrașcu și cei din suita sa preferau preparatele din carne de porc, de pasăre și de oaie. Peștele la masa lui era în cantitate mică în comparație cu ceea ce comandase tatăl său.

Pe 29 și 30 decembrie 1600 a fost găzduită de Cluj și domnița Florica. Pentru masa ei din 29 decembrie s-au cumpărat pește proaspăt și sărat, icre, varză proaspătă, prune, ceapă verde, păsat, piper, ulei, pâine, vin.

Pe 30 decembrie pentru masa domniței s-au achiziționat pește sărat, piper, prune, varză proaspătă, ulei, oțet, pâine, pâinișoare și vin. De aici, Florica a plecat într-o trăsură cu 6 cai la Gilău.

Însoțitorul domniței, Ștefan Keőreősi, a fost ospătat, pe 29 decembrie, la ordinul judeului, cu friptură și pâine.

Analizând socotelile Clujului observăm că mesele servite solilor care au trecut prin oraș erau, de asemenea, foarte diverse.⁶² Documentele din 1612 arată că solul domnului Moldovei a fost ospătat cu friptură, cu pește, ceapă roșie, usturoi, vin, pâinișoare și vin. În același an, solul domnului Țării Românești a mâncat carne de vită, slănină, varză și vin. În 1631 solilor Ungariei li s-a preparat friptură, găină, pește la care s-a dat vin.

Mese cu numeroase produse au fost servite solilor otomani. Astfel, în 1612 solului Ibrahim și celor care-l însoțeau la prânz le-au fost servite carne de vită,

⁶² Vencel Biró, “Külföldi követségek fogadása az erdélyi fejedelmi udvarban,” *Erdelyi Helicon* (Cluj, 1928): 219–220; Enikő Rűsz-Fogarasi, “Alteritate și ospitalitate în Cluj la turnura secolului al XVII-lea,” în *Identitate și alteritate*, vol. II, coord. Nicolae Bocșan, Toader Nicoară (Cluj, 1998), 56–64.

păsat, varză, pâine, nuci, alune, vin. Cu alt prilej, pentru masa solului otoman s-au cumpărat carne de vită, rață, găina, carne de oaie, oțet, miere, pătrunjel, ceapă roșie, unt, lapte, ouă, condimente, caș, pere, ridichi, pânișoare (*cipó*) și vin. Micul dejun și cina erau mai simple. În 1613 la mic dejunul solului otoman s-au consumat friptură, scrumbie, pânișoare, oțet și vin. Cu prilejul cinei s-a gătit carne de vită, găină, morcovi, miere, caș, hrean, oțet, pânișoare și vin.

Vinul era nelipsit de la mesele solilor, inclusiv ale celor otomani. Întrebarea este dacă această băutură era consumată și de otomani sau doar de însoțitorii lor.

Motivele acestei diversități culinare nu le cunoaștem decât cu o singură excepție și anume postul care era respectat de gazde. Atunci solii domnilor români erau ospătați cu preparate din pește cu piper, varză murată, ulei, pâine și vin. Uneori se adăuga șofran și oțet.⁶³

De organizarea acestor mese ca și a celor pregătite cu prilejul întrunirii magistraților se ocupa *bucătarul oficial* al orașului, care era plătit de oraș și își desfășura activitatea în bucătăria aflată în casa sfatului.⁶⁴

O caracteristică a meniurilor pregătite și de bucătarul orașului era diferența de la o masa la alta. De exemplu, pentru adunarea consilierilor orașului din 6 și 7 ianuarie 1586 s-au servit în prima zi, pe prima tavă, carne cu varză, pe tava a doua carne de vițel cu sos, pe tava a treia fripturi din carne de vită, de vițel, de iepure, cârnați. În afara acestora erau pâine și fructe. A doua zi, pe prima tavă era carne de vițel servită cu omletă și unt, pe tava a doua erau trei găini fripte cu lămâie, iar pe tava a treia pusese iarăși fripturi diverse. Pe 7 ianuarie trezorerul a făcut o notă în care spunea că la “dorința domniilor lor” s-a fiert un curcan cu ghimbir. Pe atunci curcanul era o raritate, ceea ce explică și prețul ridicat de 35 de denari în condițiile în care costau 1 funt de carne de vită un denar, o friptură de căprioara patru denari. La sosul de ghimbir s-au folosit vin, pere, migdale, stafide și miere, ghimbir.⁶⁵

Pentru a afla ce se pregătea din ingrediente menționate de documente putem apela la informațiile din registrele trezorerului orașului din anii 1586–1596, cum s-a văzut mai sus, la statutele unora dintre bresle și la cărțile de bucate care au circulat în principat. Din păcate, cartea de bucate care a fost cunoscută în Târgu Mureș și Cluj era de la sfârșitul secolului al XVII-lea, iar “meșteșugul” gătitului din orașele transilvănene a trecut prin anumite schimbări de a lungul deceniilor.

În statutele unora dintre bresle se dădeau detalii referitoare la felurile de mâncare ce trebuiau pregătite cu prilejul intrării în breasla. Masă somptuoasă

⁶³ Vencel Biró, *Külföldi*, 77.

⁶⁴ Komáromy, *Kolozsvári polgári konyha*, 80.

⁶⁵ Ibid., 81–82.

și cu descrieri importante a fost prezentată în statutele breslei croitorilor din Albă Iulia din 1596⁶⁶. Au fost menționate 25 de feluri de mâncăruri printre care: pui cu smântână, pui umpluți, pui cu agrișe, găină cu coriandru, purcei fripți, purcei cu sos negru, friptură de gâscă cu sos de fructe, curcan cu păsat de nucă, orez cu găină și cu ciolan cu măduvă cu varză murată, pește (știucă preparată cu hrean, crap cu unt și piper, țipar).

Printre alimente erau și unele greu de găsit pentru vremurile acelea: orez, dar mai ales curcan.

De asemenea, s-au servit ridichi, mere, pere, alune, nuci, covrigi, plăcinta, cozonac. Pâinea și vinul erau nelipsite de la ospăț. De altfel merele, perele, nucile frecvent intrau și în compoziția sosurilor cu care se serveau preparatele de carne așa cum se poate citi în cartea de bucate din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea.

Cartea de bucate din 1698⁶⁷, conform precizării de pe copertă, este ediția extinsă a cărții de bucate publicate de Miklos Misztotfalusi Kis în 1695 în Cluj: *Cărticica meșteșugului bucătăriei în care sunt descrise pe scurt modurile diferite, frumoase, bune, sănătoase, curate și spornice, de preparare a mâncărurilor, prăjitul și fiertul în bucătăria de frunte*. A fost prima carte de bucate tipărită în Transilvania. Era scrisă limba maghiară și s-a bucurat de un succes deosebit, numai în cursul secolului al XVIII-lea fiind reeditată de douăsprezece ori în Transilvania și în Ungaria.⁶⁸

Cartea fost scrisă de Sofia Dobos Tofeus și prin anii 1692–1693 a circulat prin Târgu Mureș. Un exemplar al lucrării se găsește la Biblioteca Teleki-Bolyai de la Târgu-Mureș.⁶⁹

⁶⁶ Géza Kovách, P. Binder, eds., *A céhes élet erdélyben* (București: Kriterion, 1981), 136, nr. 15.

⁶⁷ Miklos Misztotfalusi Kis, *Szakáts mesterségnek könyvecskéje* (reprint) (Budapesta: Kossuth, 2003).

⁶⁸ Andras Józsa, "Tótfői Zsófi (Toffei Sofia) 1692-ben Marosvásárhelyen szerkesztett szakácskönyve," *Korunk*, an 25, nr. 3, martie 2014 (https://epa.oszk.hu/00400/00458/00602/pdf/EPA00458_korunk_2014_03_081-087.pdf); Cosmin Dragomir, "Cine a fost Sofia Tofeus, prima autoare de carte de bucate tipărită pe actualul teritoriu românesc, apărută în 1692," în *G4Food.ro* (<https://g4food.ro/cine-a-fost-sofia-tofeus-prima-autoare-de-carte-de-bucate-tiparita-pe-actualul-teritoriu-romanesc-aparuta-in-1692/> accesat 26.06.2024; Remus Florescu, "Prima carte de bucate tipărită pe teritoriul româniei de azi a fost tradusă după 324 de ani. Cum găteau bucătarii din secolul al XVII-lea Varza a la Cluj," *Adevărul.ro*, 01.04.2019 (<https://adevarul.ro/stiri-locale/cluj-napoca/prima-carte-de-bucate-tiparita-pe-teritoriul-1934481.html>), accesate 26.06.2024.

⁶⁹ Andras Józsa, *Tótfői Zsófi*; Emese Fazakas, "Levek, levesek egy 17 századi erdélyi szakácskönyvben," *Egyetemi Füzetek*, nr. 41 (2019): 83. (https://www.academia.edu/41811470/Levek_levesek_egy_17_sz%C3%A1zadi_erd%C3%A9lyi_szak%C3%A1csk%C3%B6nyvben); József Lukács, trad., *Cărticica meseriei de bucătar. Carte de bucate tipărită la Cluj în 1695* (Popești-Leordeni: GastroArt, 2019); Ionuț Sociu, "Cum se gătea în Transilvania acum 300 de ani," *Scena 9*, 26 aug. 2019 (<https://www.scena9.ro/article/gastronomie-transilvania-re%C8%9Bete>).

Cărticica are șase capitolele: 1. Alimente fierte în zilele în care se mănâncă carne; 2. fripturi; 3. mâncăruri cu unt; 4. alimente pentru post; 5 și 6 cuprind completări la edițiile anterioare, printre care prepararea băuturilor. În total erau 391 de rețete de dulce, 72 de post și 19 rețete cu preparate cu fructe și legume.

Lucrarea prezintă o valoare deosebită deoarece dă posibilitatea cunoașterii modului în care erau preparate alimentele, care de multe ori erau amintite în documente doar cu numele, a gusturilor agreeate de către orășenii de la sfârșitul secolului al XVII-lea. De asemenea, deja prin titlu, dă indicii importante referitoare la mentalitatea despre cum trebuie gătit alimentele: variat, în mod sănătos, curat, spornic și să-și păstreze calitățile bune și aspectul frumos. Recomanda ca modele pentru bucătăriile orășenilor să fie bucătăriile *de frunte*. Nu trebuie uitat faptul că secolul al XVII-lea adusese o serie de schimbări atât în diversitatea produselor consumate, cât și în modul lor de preparare. Au început să fie tot mai des consumate ceapa și morcovul care nu mai erau utilizate doar pentru supe și ciorbe, ci se prăjeau și se serveau garnituri. A apărut oțetul preparat din agrișe și struguri verzi folosit pentru acrit. Pentru prepararea cărnii se foloseau procedee noi precum baițul, înăbușirea, rumenitul. În Transilvania a apărut rântașul (făina rumenită), care va fi adesea utilizat în prepararea mâncărilor.⁷⁰

Cartea a avut un succes deosebit în secolul al XVIII-lea tocmai pentru că răspundea tendințelor culinare a unui număr important de orășeni.

Conform acestei cărți de bucate, orășenii agreeau sosurile. Supele erau indicate doar bolnavilor, dar și atunci trebuia să fie cremoase (*jo sürü*).⁷¹ Se gătea o mare varietate de sosuri. Preparatele din carne de vită, de pasăre, de porc, de vânat, cele din pește erau însoțite de sosuri diferite adaptate la alimentul de bază, dar și la cerințele consumatorilor.

Sosurile se pregăteau din fructe (mere, pere, agrișe, stafide, struguri), ceapă, nuci, vin și se adăugau pâine, păsat și condimente (miere, piper, ghimbir, cuișoare, șofran). Deoarece erau preferate sosurile dulci-piperate și ușor acrișoare se utilizau pentru acrit vinul, oțetul, zeama de lămâie. Unul dintre sosurile care adesea era servit alături de carne de porc și de vânat era sosul negru. Culoarea neagră era dată de pâinea prăjită în oțet sau vin împreună cu miez de nucă pisat, miere, ceapă roșie, mere și struguri.⁷² În același timp, lângă friptura de pasăre se servea sosul de lămâie. Acesta se făcea din ceapă roșie călită în unt, lămâie, stafide, supă de vită, vin, oțet, piper, ghimbir, șofran, cuișoare, suc de lămâie, pătrunjel tăiat mărunț, unt.⁷³

Cărticica meșteșugului bucătăriei aduce informații valoroase pentru

⁷⁰ E. Lakó, ed., *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból* (București: Kriterion, 1983), 15.

⁷¹ Fazakas, *Levek*, 89.

⁷² Ibid., 98–99; Komáromy, *Kolozsvári polgári konyha*, 87.

⁷³ Fazakas, *Levek*, 94.

reconstituirea alimentației orașenilor transilvăneni, dar este o lucrare de sfârșit de secol, reflectând nivelul artei culinare și a gusturilor din acel moment. Scrierea acestei lucrări putea să fi fost influențată de cartea de bucate din 1680 a principesei Ana Bornemisza deoarece Sofia Dobos-Tofeuș și-a petrecut copilăria și adolescența la curtea princiară, fiind fiica episcopului calvin Mihai Tofeuș (1624–1684), dar cu siguranță *Cărticica* nu a fost utilizată în bucătăriile marilor nobili deoarece bucătarii de acolo nu aveau nevoie de rețetele și sfaturile cuprinse în paginile ei.⁷⁴

Succesul de care s-a bucurat cartea în ultimii ani ai secolului al XVII-lea și mai ales în secolul al XVIII-lea demonstrează dorința orașenilor de a beneficia de un regim alimentar complex și variat, de rețete bune care să asigure reușita unui meniu care să îmbine consumul de carne cu cel de legume și fructe, personalizate cu ajutorul condimentelor.⁷⁵

De altfel analiza alimentației tuturor categoriile de locuitori pe parcursul secolului al XVII-lea confirmă faptul că se acorda o atenție deosebită diversificării meselor și pentru cele mai umile segmente sociale. Printre alimentele întâlnite în meniul tuturor erau carnea, pâinea, legumele, vinul. De asemenea, și în cele mai sărace bucătării exista preocuparea de a servi alimentul principal alături de sosuri.

Carnea cea mai frecvent consumată de populația de rând era cea de vită așa cum se vede și din registrele azilurilor. Carnea de vită se comercializa în măcelăriile din orașe, în Cluj în secolul al XVI-lea funcționau zilnic 10–12 măcelării.⁷⁶ Această carne trebuia să fi fost destul de ieftină deoarece vitele erau foarte răspândite. Urbaniile arată că aproape nu exista gospodărie fără vaci și juninci în țară.⁷⁷

Călătorii care au fost prin principat erau impresionați de numărul mare de vite și de prețul lor scăzut. David Frölich, care a trecut prin Transilvania în anii 1629–1639, remarcă: “câmpul este pretutindeni plin de cirezi de vite” care au un preț mic în comparație cu cel din Germania, astfel aici “se vinde adesea cu 7, 8 florini boul cel mai zdravăn, care în Germania se dă cu 50–60 de taleri”.⁷⁸

Așa cum arată izvoarele istorice în secolul al XVII-lea obiceiul era să se servească trei mese. Modul în care acestea erau repartizate peste zi dădea impresia că se mânca doar de două ori: la ora 10 și la ora 18. De fapt, mic dejunul, după spusele lui Petru Apor, dura puțin și se rezuma la un pahar de vin cu pelin

⁷⁴ Andras Józsa, *Tótfői Zsófi (Toffeï Sofia)*; Fazakas, *Levek*, 83.

⁷⁵ Toader Nicoară, “Din istoria societății de curte. Mese, ospete și sărbători domnești în secolul al XVII-lea românesc,” *Caiete de antropologie* an XIX, nr. 2 (37) (2020): 37–39.

⁷⁶ Goldenberg, *Clujul*, 152.

⁷⁷ Șarolta Solcan, *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române* (București: Editura Universității, 1999), 115–135.

⁷⁸ Holban, *Călătorii*, vol. V, 46.

sau alte băuturi, ca de exemplu vinars și o gustare. La Brașov dimineața se bea Aquavita (palincă).⁷⁹ De altfel, Petru Apor amintea de mai multe ori de mic dejun precum și de servirea cu vinars cu smochine a celor care treceau pragul casei la începutul zilei.⁸⁰

Primirea celui care venea dimineața la o casă era astfel descrisă de un document din 1603: când un curier i-a adus o scrisoare lui Nicolaus Kosa acesta a fost oprit la mic dejun și a primit un ou prăjit și o cupă de vin.⁸¹

Nagy Szabo Francisc, referindu-se la fuga lui Gabriel Báthory, scria că acesta ajuns la Cluj “nu a fost primit și nici invitat, nici pentru mic dejun (*főllöstökömré*), nici pentru prânz (*ebedre*) și nici pentru cină (*osonnyára*)”.⁸²

Peste zi se servea prânzul pe la ora 10 și cina pe la ora 18.

Mic dejun se dădea și celor care plecau de dimineață la drum. Aceștia primeau de obicei pâine, vin, caș.⁸³ Registrul Azilului Sf. Elisabeta arăta că celor din elite care plecau la drum li se dădeau mult mai multe alimente, astfel în 1609 cenzorii când au pornit spre Mera au avut cu ei fripturi, pește, pâini care valorau 49 denari.⁸⁴ Referindu-se la acest obicei Petru Apor scria că nobilii, care adesea veneau spre orașele în care se țineau Dieta și consiliile princiare, luau la drum merinde precum pogaci cu unt, cozonaci, friptură de găina, slănina, usturoiul, șunca, vin.⁸⁵ Tot în *Metamorphosis Transylvaniae* putem citi referitor la secolul al XVII-lea că “în acele vremuri, călătorii aveau obiceiul să ducă o oală de varză fiartă și friptură de vreun fel cu ei. Vara mai ales, când ajungeau pe o pajiște bună, se opreau și mâncau”.⁸⁶

După cum s-a văzut mai sus lucrătorii care plecau la drum cu căruțele de la Azilul Sf. Elisabeta, primeau doar pâine.⁸⁷

Documentele răzlețe care abordează problemele oamenilor de rând arată că și lucrătorilor li se serveau de asemenea trei mese: mic dejunul era dimineața devreme, probabil pe la ora șase. Mic dejunul trebuia să fie până în orele nouă și nouă și jumătate, deoarece între 10 și 12 era vremea prânzului, iar după șase era cina.⁸⁸

⁷⁹ Péter Apor, *Metamorphosis Transylvaniae*, trad. E. Goga (Iași: Editura Universității “A. I. Cuza”, 2022), 37–38, 100, 110.

⁸⁰ Ibid., 37.

⁸¹ Szabó, *Erdélyi*, vol. III (București, 1982), 910–911.

⁸² Ibid., vol. III, 911; I. Mikó, ed., “Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja,” *Erdélyi történelmi Adatok*, vol. I (Cluj, 1855), 114.

⁸³ Ibid., vol. III, 910–911.

⁸⁴ *A Szent Erzsébet*, 110.

⁸⁵ Apor, *Metamorphosis*, 90–91.

⁸⁶ Ibid., 90.

⁸⁷ *A Szent Erzsébet*, 175.

⁸⁸ János Herepei, “A Farkas utcai templom felavatásának ünnepe,” în *Adattár XVII századi szellemi mozgalmainak történetéhez*, vol. I (Budapesta – Szeged, 1965), 90.

În registrele celor două aziluri este notat că lucrătorilor li se dădea în fiecare dimineață pâine și caș.⁸⁹ Zilierilor și lucrătorilor li se ducea mâncarea de peste zi în câmp așa cum se poate citi în documente clujene din prima jumătate a secolului al XVII-lea.⁹⁰

Celelalte mese, așa cum am arătat, erau servite de la ora 10, prânzul, și de la ora 18, cina. Prânzul era masa cea mai consistentă, cu cele mai multe feluri, care adesea se încheia prin ospătarea mesenilor cu gogoși, plăcinte, cozonaci și fructe.

Analiza alimentației locuitorilor orașelor din Transilvania din secolul al XVII-lea bazată pe documente din Cluj, Târgu Mureș, Alba Iulia, Brașov dovedește preocuparea autorităților și indivizilor pentru o alimentație variată de la o zi la alta chiar și în cazul categoriilor celor mai modeste. Evident discrepanțele economice și-au pus amprenta asupra cantității, calității și diversității produselor utilizate în consum, dar tendința, atât a autorităților cât și a locuitorilor, era ca acestea să fie proaspete și sănătoase. Trebuie remarcat faptul că din meniul orașenilor nu lipsea carnea, pâinea de grâu, legumele, fructele și vinul. Varia frecvența, cantitatea și calitatea acestor produse în funcție de starea beneficiarilor, dar erau prezente și în hrana celor săraci. Ca dovadă a consumului de carne de către toate categoriile de orașeni este numărul mare de măcelării care funcționau zilnic în oraș și în suburbii.

În secolul al XVII-lea piața urbană oferea numeroase produse, de la cele aduse din satele învecinate la condimente importate de departe. Se pare că orașenii au profitat de această diversitate și au preparat felurite mâncăruri. Carnea, de oricare ar fi fost, era însoțită de garnituri, de sosuri mai întotdeauna.

De asemenea, era o anumită ordine în ceea ce privește respectarea a trei mese, dintre care cea principală era cea de la prânz, care începea pe la ora zece.

Femeile din orașe au avut un rol important în asigurarea unei alimentații sănătoase. Pe lângă faptul că ele găteau în cele mai multe cazuri, multe erau implicate în comerțul cu produse alimentare așa cum arată registrele orașelor.

În secolul al XVII-lea a sporit interesul pentru realizarea unor rețetare prin care să se asigure reușita mâncărilor preparate. Prin spirit gospodăresc și preocupare pentru alimentație s-a remarcat principesa Ana Bornemisza, soția lui Mihai Apafi I, la curtea căreia a fost utilizată, din 1680, o carte de bucate. Peste câțiva ani, în 1692, Sofia Tofeus din Târgu Mureș și-a finalizat *Cărticica de bucate* care a fost publicată în 1695. Era prima carte de bucate din mediul urban transilvănean, care s-a bucurat de mult succes și în deceniile următoare în care mai dominau gusturile tradiționale.

⁸⁹ A Szent Erzsébet, 140, 175, 176.

⁹⁰ Szabó, *Erdélyi*, vol. III, 910–911.

Secolul al XVII-lea a constituit doar o filă în istoria alimentației orășenilor transilvăneni deoarece în secolul al XVIII-lea vor apărea noi produse și noi obiceiuri alimentare⁹¹ care au prins rădăcini foarte repede în viața cotidiană urbană în ciuda criticilor unor nostalgici precum Petru Apor.

NOURISHMENT OF PEOPLE IN THE TOWNS OF TRANSYLVANIA DURING THE 17TH CENTURY

Abstract

The present study stands on documents providing from the towns of Cluj, Târgu Mureș, Alba Iulia, and Brașov that allow us to reconstitute certain aspects of people feeding during the 17th century. Registers and account books from St. Duh/ The Holy Ghost and Sf. Elisabeta/ St. Elisabeth asyla (1601–1650) in Cluj are of great importance for containing very many details on regular nourishment both of the refugees and the ones who used to have a meal there. Namely, guardians, auditors belonging to the town elite, workers and villains brought there for special and temporary activities.

Starting from such papers with large data on nourishment of different social-economic and cultural categories, I analyze both the common elements and the particular ones that constituted the people feeding in the cities of Transylvania within the 17th century.

The Town of Cluj Rules on Trade and Goods (1668) is a precious source in acknowledging the city strategy and, implicitly, the local mentality concerning feeding supply and trade.

Forwards, my analysis presents the main features of people feeding, from ingredients and menus, to daily consumption framing.

The sources also show the women's specific part in urban trade with feeding products and the culinary art developing. The first cookbook, written by Sofia Tofeus in 1692 (Târgu Mureș) demonstrates it.

Even if great discrepancies marked the nourishment of people in Cluj, we may consider that the interest, the efforts for a healthy feeding using fresh ingredients, and diversification of nourishment were the factors which connected all of them.

⁹¹ Nicoară, "Din istoria societății de curte," 39–41.

CĂRȚI ROMÂNEȘTI VECHI DIN SECOLUL AL XVIII-LEA ÎN COLECȚIILE BIBLIOTECII JUDEȚENE “OVID DENSUSIANU” HUNEDOARA-DEVA

Florin Bogdan*

Cuvinte-cheie: bibliofilie, București, Blaj, note manuscrise, Deva

Keywords: bibliophily, Bucharest, Blaj, handwritten notes, Deva

Declanșarea procedurii de clasare în Patrimoniul Cultural Național a tipăriturilor vechi deținute de Biblioteca Județeană “Ovid Densusianu” Hunedoara-Deva a permis cercetarea atentă a tuturor exemplarelor de carte veche aflate în inventarul instituției amintite. Au fost identificate 13 volume de carte românească veche, 3 de carte transilvăneană și 1 volum de carte veche străină.

În ceea ce privește cartea românească veche, aceasta se împarte cronologic astfel: două volume din secolul al XVII-lea, opt din secolul al XVIII-lea și trei din secolul al XIX-lea. În cadrul intervenției de față ne propunem să dezbatem subiectul tipăriturilor din secolul al XVIII-lea, șapte la număr, păstrate în opt exemplare, imprimate la București (două) și la Blaj (șase); din punctul de vedere al anului apariției cărțile sunt cuprinse în intervalul 1732–1796.

Prezentarea fiecărui volum va cuprinde informații referitoare la paginație, legătură, starea de conservare și eventualele note manuscrise sau însemne de proprietate păstrate pe filele cărții; ordonarea va fi cea cronologică, conformă bibliografiei de specialitate din România.

Cel mai vechi titlu păstrat este cel al *Chiriadromionului* (București, 1732)¹,

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, str. Mihai Viteazul, nr. 12–14, e-mail: bogdan_florin_reghin@yahoo.com

¹ *Chiriadromion sau Evanghelie învățătoare care are întru în cazanii la toate duminicile preste an și la praznicele domnești și la sfinții cei numiți. Acum într-acesta chip tipărită și diortosită mai luminat în limba rumânească întru întâiul an al ceii de Dumnezeu înălțatei domnii a prea luminatului și înălțatului Domnului nostru Io Constantin Nicolae Voievod cu blagoslovenia și cu toată cheltuiala a prea sfințitului mitropolit al Ungrovlahiei chir Ștefan. În Sfânta Mitropolie în București. La anul de la zidirea lumii leat 7240 Iară de la Întruparea Domnului 1732. De cucearnicul între preoți Popa Stoica Iacovici Tipograful. Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, Bibliografia Românească Veche. 1508–1830, II (București: Edițiunea Academiei Române, 1910),*

exemplarul² păstrat la Deva fiind unul incomplet, cu [4] f. +f. 1–115, 120–131, 133–414 cu greșeli de numerotare a filelor; lipsesc f. 116–119, 132. Legătura volumului este confecționată din tăblii de lemn îmbrăcate în piele. Coperta 1 este decorată prin intermediul unor chenare din linii, completate de ornamente florale, în colțurile interioare sunt compoziții florale de mici dimensiuni, în câmpul central este un crucifix din aceleași compoziții florale; coperta 2 este decorată similar, în câmpul central este un medalion indescifrabil. Pe cotor sunt compoziții florale; la nivelul celor două coperti sunt vizibile urmele încuietorilor. Volumul se află într-o stare de conservare mediocră, cu deteriorări masive, urme de uzură, urme ale unui atac xilofag, lipsuri din învelitoarea cotorului, legătura se desprinde de corpul cărții, file franjurate, file și caiete desprinse, pete de ceară, urme ale unui atac biologic. Pe filele cărții pot fi lecturate o serie de note manuscrise și însemne de proprietate. În afara ștampilei cu textul “Biblioteca Municipiului Deva. Sala de lectură” (pe foaia de titlu) există și o notă manuscrisă, greu lizibilă și păstrată parțial, ce poate fi interpretată atât ca însemn de proprietate, cât și posibil document al achiziției cărții: “Această carte [...] Ursu [...] fomei anumea Todora să fiica [...] scris-am eu Popa Tomă în anul 1768 [?] în 9 [?] zile a lui februarie” (f. 20^r–26^r). Referitor la achiziția cărții este relevantă însemnarea următoare: “Anno 1849 – 23 mai [...] s-au aliat Dana [?] Vacareștilor [?] poporarii de aici din Herina [?]³ s-au cumperatu aceasta carte anume Cazania de la repausatulu preotu Popa Ivann cu anumitu pretiu și-i dată pomană s[fintei] Beserici de la Herina ca nimenea se nu o instreineze sub afurisanie și anathema de 318 Parenti adunați in Soborul de la Nice[e]a ci se remaie la aceasta Beserica la Herina – și aceasta s-au scrisu în anul mai susu numitu adeca 1849 – 23 mai înaintea [...] Ormenisian Nicolae și [...] Nicolae Billegan în casa lui Billegan Pavel. Și aceasta am scrisu eu Dimitrie Mathei popa Șomfaleului⁴ și administratorul Herinei a doae di de Rusali[i] Luni” (f. 27^r–f. 35^v). Nu în ultimul rând, amintim existența unei ștampile de anticariat și a prețului, probabil proveniența cărții înainte de a intra în colecția publică în care se păstrează și în zilele noastre: “Anticariat Sibiu. Lei 1000” (forzaț 2). În alte cazuri întâlnim numele unor persoane care, probabil, au lecturat cartea la un moment dat: “Trifan Vasilica”, “Trifan Petre” (f. 133^r), “Trifan Gavril” (203^v, 222^r și 251^r) sau “Bartoș Emil” (251^r).

În anul 1765 a apărut “o izbândă a tipografiei blăjene”⁵, *Evanghelia*⁶, ajunsă

nr. 205, 45–47 (în continuare BRV, II); *Bibliografia Românească Veche*, I (A–C) (București: Cimec, 2004), nr. 307, 210–211 (în continuare BRVAC).

² Inv. 4973.

³ Probabil Herina, jud. Bistrița-Năsăud.

⁴ Astăzi Sărata, județul Bistrița-Năsăud.

⁵ Cornel Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj* (Cluj-Napoca: Mega, 2023), 108.

⁶ *Sfânta și dumnezeiasca a lui Isus Hristos Evanghelie, acum întâiu tipărită supt stăpânirea*

în patrimoniul instituției hunedoarene sub forma unui exemplar complet⁷ cu [4] f. + 363 p. + [1] f., cu greșeli de numerotare. Legătura este confecționată din carton îmbrăcat în piele. Coperta 1 este decorată cu o serie de chenare din linii, completate de ornamente florale și un crucifix în câmpul central (toate aurite); coperta 2 este decorată cu un chenar din linii. Volumul se află într-o stare de conservare mediocră, cu multiple deteriorări, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag, învelitoarea cotorului a fost adăugată ulterior, coperțile sunt recusute, lipsuri din învelitoarea coperților, file franjurate, file și caiete desprinse, pete de ceară, completări cu benzi de hârtie. Pe filele cărții se regăsesc două ștampile, una atestă că ea se află în proprietatea bibliotecii din Deva – "Biblioteca Municipiului Deva. Sala de lectură" (foaia de titlu) – iar cealaltă amintește că a fost achiziționată dintr-un anticariat sibian: "Anticariat Sibiu. Lei 800" (forzaț 2). Deosebită este, însă, nota manuscrisă dintre paginile 1–11, care plasează exemplarul aflat în discuție printre cele donate de Ioan Iacob Aron bisericilor din întreaga Transilvanie⁸: "Această Evanghelie s-au dat din crâiasca milă prin [...] Iacob Aaron vicareș Episcopiei Făgărașului pe sama besearicii cei unite de [...] 1771 maiu 13".

Un an mai târziu, în 1766, apăsarea *Antologhionul*⁹, tipărit la Mitropolie în

preainălțatei împărăteasei râmleanilor, prințesei Ardealului iproci, Mariei Theresiii, cu blagoslovenia prealuminatului și preaosfințitului chiriu chir Athanasie Rădnic, vlădicăi Făgărașului iproci, în sfânta Mitropolie a Blajului, anii de la Hristos 1765. BRV, II, nr. 342, 164; Daniela Poenaru, Contribuții la Bibliografia Românească Veche (Târgoviște: Muzeul Județean Dâmbovița, 1973), 203; Dan Răpă Bucliu, Bibliografia Românească Veche, 1508–1830. Addimenta I (Galați: Alma, 2000), nr. 342-II, 273–274 (în continuare Addimenta); Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman-Negoi, Cartea românească veche din Imperiul Habsburgic (1691–1830). Recuperarea unei identități culturale (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 213–214 (în continuare CRVHI); Géza Petrik, Magyarország bibliográphiája 1712–1860, IV (Budapest: Dobrowsky Ágost, 1892), 64; Gabriela Mircea, Tipografia din Blaj în anii 1747–1830 (Alba Iulia: Altip, 2008), 211–213.

⁷ Inv. 4974.

⁸ Informații despre Ioan Iacob Aron vezi la Iacob Mârza, "Cultură și națiune la românii ardeleni în secolul al XVIII-lea: Ioan Iacob Aron (?–1788)," în Ioan Chindriș, Ciprian Ghișa, coord., 240 de ani de la moartea marelui arhiereu și luptător național Ioan Inochentie Micu-Klein 1768–2008 (Oradea: Episcop Vasile Aftenie, 2009), 114–132 și Iacob Mârza, "Memoriale Jacobi Aaron (deceniul 7 al secolului al XVIII-lea): semnificații culturale și politice," în Ana Maria Roman-Negoi, Eva Mârza, eds., Cercetarea și perspectivele digitizării (Cluj-Napoca: Argonaut, 2009), 240–252.

⁹ *Antologhion adecă floarea cuvintelor carele cuprinde întru sine rânduiala dumnezeieștilor praznice ale sfinților numiți, și ale sfinților de obște: cesă prăznuiesc în 12 luni ale anului. Acum tipărit rumânește în zilele prea luminatului domn Io Scarlat Grigorie Ghica VV cu blagoslovenia Preasfințitului Mitropolit a toată Ungrovlahia Chiriu Chir Grigorie. În Sfânta Mitropolie în București, la anul dela Hs 1766. De Iordache Stoicovici tipografu. Ion Bianu, Dan Simonescu,*

București. Volumul¹⁰ cuprinzând [2] f. + 646 p., cu greșeli de numerotare a paginilor, beneficiază de o legătură confecționată din tăblii de lemn îmbrăcate în piele. Coperta 1 este decorată prin intermediul unor chenare din linii, completate de linii întretăiate și un crucifix; coperta 2 este decorată prin intermediul unor linii întretăiate; sunt vizibile urmele încuietorilor. Exemplarul se află într-o stare de conservare mediocră, prezintă multiple deteriorări, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag, lipsuri din învelitoarea copertii 2, copertile se desprind de corpul cărții, file franjurate, file desprinse, pete de ceară, urme ale unui atac biologic. Pe filele cărții se păstrează câteva note manuscrise ce atestă achiziția și circulația acestuia în zona județului Hunedoara: “Dobra 1825” (forzaț 1). “Acest minei s-au luat de Nicolae [...] ap[rilie] 15 7274 [1766]” (f. [2]^r). “Această carte este a bisearicii satului Leașnic [?] însămnată prin protopopul Hinidorii Popa Ioan la 2 octomvrie [1]821 în casa lui Velea Zaharie crâznic. Acesta Minei” (f. 3^r–6^r). “[...] protopop Hinidorii Constantin Doma de la 28 octomvrie 1823 dar paroh satului [...] prin D. M. Episcop Vasilie Moga din Sibiu” (f. 437^v–450^v). “La anu [1]825 au înghiețat bruma [...] Joseph Krischan” (f. 452^r–453^r). “În ziua a 23 aprilu am datu la preotu 4 fl[orini] v[alută] a[ustriacă]” (f. 500^r).

Minologhionul tipărit la Blaj în anul 1781¹¹, probabil cea mai ornamentată carte imprimată în atelierul de la confluența Târnavelor¹², se regăsește printre volumele cercetate. Exemplarul¹³ este incomplet, păstrându-se p. 49–156, [12] p., p. 157–292, 309–360, 369–698, lipsesc [1] f. + p. 1–48, 293–308, 361–368, 699–1149 + [1] p. Legătura este confecționată din tăblii de lemn îmbrăcate în piele. Coperta 1 este decorată cu un chenar din linii, completat de ornamente florale și un crucifix floral. Pe cotor sunt ornamente florale; sunt vizibile urmele

Bibliografia Românească Veche. 1508–1830, IV (București: Edițiunea Academiei Române, 1944), nr. 134, 80–82 (în continuare BRV, IV).

¹⁰ Inv. 6095.

¹¹ *Minologhion care cuprinde întru sine rânduiala dumnezeieștilor praznice și ale Stăpânei, de Dumnezeu Născătoarei și pururea Fecioarei Mariei, și ale sfinților celor numiți ce să prăznuiesc preste an, și ale sfinților de obște, în fieștecare zi. Acum întâiu tipărit rumânească, supt stăpânirea preainălțatului împărat al romanilor, Iosif al doilea, craiul apostolicesc, mare prințip al Ardealului iproci, cu blagoslovenia Exelenției Sale, prealuminatului domn Gavriil Grigorie Maier, episcopul Făgărașului și al Preainălțatei Chesaro-Crăieștii Mării sfeatnic dinlăuntru, în Blaj la Mitropolie, anul de la Nașterea lui Hristos, 1781.* BRV, II, nr. 448, 273; BRV, IV, nr. 448, 262; Poenaru, *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*, 219–220; Additamenta: nr. 448-II, 298–300; CRVIH, 239–241; Géza Petrik, *Magyarország bibliográphiája 1712–1860*, V, Miklós né Komjáthy, ed. (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1971), 324 (în continuare Petrik, V); Mircea, *Tipografia din Blaj*, 256, 262.

¹² Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn*, 140.

¹³ Inv. 292097.

celor două încuietori. Starea generală de conservare este mediocră, cu multiple deteriorări, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag, învelitoarea se desprinde de pe tăbliile de lemn, copertile se desprind de corpul cărții, file franjurate, file și caiete desprinse, pete de ceară, urme ale unui atac biologic. Pe primul forțat este aplicat un ex-libris sub forma unei ștampile cu textul “Ex-libris C-tin Pascu”. Relevantă, pentru istoricul volumului, este însemnarea în limba maghiară de la p. 541: *Puyi Puy Samuel vette kedves élete párjával Fejérvári Bálint Héllénával, az kedves fiam Abrahám emlékezetének okáért mint hogy azon az napon szolittatott [...] e vilagrol akiis tsak 5 hetűs és 6 napos volt. Született pedig 11a [novem]br[is] [1]802. Az Puji ohlá Templom számára 1802-be [decem]bernek 22-dik Napján Rh[enanos] flor[enos] 27.* În traducere, în limba română: “Puyi Puy Sámuel și soția lui Fejérvári Bálint Heléna a cumpărat această carte pentru biserica română din Pui în 22 decembrie 1802 și a costat 27 florini. Au cumpărat această carte pentru memoria fiului lor, Ábrahám care s-a născut în 11 noiembrie 1802 și a murit când avea 5 săptămâni și 6 zile”.¹⁴

Tot la Blaj se tipărea, în anul 1784, cea de-a doua ediție a *Molitvenicului*¹⁵, sub patronajul împăratului austriac Iosif al II-lea, așa cum reiese din textul foii de titlu. În fondul cercetat se regăsesc două exemplare din această carte. Primul¹⁶, incomplet, are următoarea paginatie: [3] f. + p. 1–252, 275–280, 307–310, 313–607 + [1] p., lipsesc p. 253–274, 281–306, 311–312 și [4] p. de la final. Legătura este confecționată din tăblii de lemn îmbrăcate în piele. Coperta 1 este decorată cu un chenar din ornamente florale, completat de un crucifix în câmpul central, iar coperta 2 are un decor din chenare din linii și un crucifix în câmpul central; pe cotor sunt ornamente florale. Toată ornamentația legăturii este aurită, păstrându-se cele două încuietori. Starea generală de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag, îmbrunire a suportului papetar, pete de ceară, pete de umezeală. Pe filele cărții se păstrează puține mărturii documentare. În afara ștampilei actualului deținător – “Biblioteca Jud. Huned. Deva. Sala de lectură” (foaia de titlu, p. 207, 607 și

¹⁴ Textul însemnării a fost transcris și tradus de către doamna Gordán Edina, custodele Bibliotecii Documentare “Bethlen Gábor” din Aiud. Pe această cale îi adresăm cele mai calde mulțumiri!

¹⁵ *Evhologhion, adică Molitvenic, care cuprinde în sine rânduiala Besearecii Răsăritului, ce să cuvine preoților a sluji la toată treaba norodului. Supt preafericita împărăție a prenălțatului împărat al romanilor, marele prințip Ardealului și ceal<e>l<alte>, Iosif al doile, cu voia celor mai mari, tipărit acum a doa oară într-acesta chip în Blaj, la anii de la Hristos 1784, cu tipariul Seminarului.* BRV, II, nr. 475, 290–292; BRV, IV, nr. 475, 264; Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, II (București: Cartea Românească, 1931), 30; Poenaru, *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*, 222; Additamenta, 307–308; CRVIH, 247–249; Petrik, V, 144; Gabriela Mircea, *Tipografia din Blaj*, 272–273.

¹⁶ Inv. 207374.

pagina nenumerotată de la final) – mai există o notă manuscrisă care ar putea fi interpretată, în același timp, ca ex-libris sau notă de cititor: “Gabor Avram crîsnic Băița 1930” (forțat 2). Odată cu relegarea volumului a fost mutilată însemnarea de la paginile 50–53, iar celelalte două note oferă doar informații despre prezența cărții într-un catalog de bibliotecă “Nr. 84 în listă” (forțat 1) și anul 1813 (p. 248) fără a oferi alte detalii.

Cel de-al doilea exemplar¹⁷ este fragmentar, păstrând [4] f. + p. 1–268, 271–280, 289–550 + [1] f., lipsesc p. 269–270, 281–288, 551–607 p. + [4] p. Legătura este confecționată din tăblii de lemn îmbrăcate în piele, ornamentația este indescifrabilă din cauza uzurii; sunt vizibile urmele unor încuietori. Cartea se află într-o stare de conservare mediocră, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag, lipsuri din învelitoarea cotorului, coperta 2 nu s-a păstrat, file franjurate, file și caiete desprinse, pete de ceară, pete de umezeală. Din punctul de vedere al circulației, putem afirma, cu certitudine, că exemplarul provine din aceeași colecție cu *Minologhionul* întrucât pe f. [1]^r se regăsește ex-libris-ul ștampilă cu textul “Ex-libris C-tin Pascu”.

Periplul printre cărțile blăjene aflate în colecțiile Bibliotecii Județene “Ovid Densusianu” Hunedoara-Deva continuă cu ediția a IV-a a *Octoihului*, imprimat în anul 1792.¹⁸ Deși se prezintă sub forma unui exemplar complet¹⁹, cu [1] f. + 424 p. + 196 p. + [1] p., volumul se află într-o stare de conservare mediocră, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag, lipsuri din învelitoarea cotorului, coperta 1 se desprinde, pete de ceară, pete de umezeală, corpul cărții este rupt în două. Legătura este confecționată din tăblii de lemn îmbrăcate în piele. Coperta 1 este decorată cu un chenar din ornamente florale, completat de un crucifix în câmpul central și de compoziții florale în colțuri; coperta 2 are un decor realizat din chenare din linii și linii întretăiate; pe cotor sunt ornamente geometrice și anul 1841 (probabil anul în care a fost realizată legătura). Se păstrează elemente ale celor două încuietori. Se remarcă prezența unor note manuscrise sub forma numelor celor care au folosit cartea la un moment dat: “Trifan Pavăl”, “Grigore”, “Bilegan Alesandru” (forțat 1); “Bartos Emil” (f. [1]^r); “Bilegan Ioan învățător” (p. 154, 155); “Trifan Pavel” (p. 344); “Trifan Vasile” (p. 345); “Alesandru Bilegan corator anu[l] 1921. luna martie 30”

¹⁷ Inv. 292080.

¹⁸ *Octoih și slujbele sfinților de oște, acum a patra oară, cu adaogerea vecerniilor a fieștecăruia glas duminecă seara, așezat și tipărit, după rânduiala Besearicii Răsăritului, supt stăpânirea preainălțatului împăratului râmleanilor, prințului Ardealului iproci, iproci, domnului domnului Franțișc. Cu blagoslovenia Mării Sale, prealuminatului și preaosfințitului vlădicului Făgărașului, Ioann Bobb, tipărit în Blaj, în tipografia Seminariului, anii de la zidire 7300, iară de la Hristos 1792.* BRV, II, nr. 556, 349; CRVIH, 255–257; Petrik, V, 358; Mircea, *Tipografia din Blaj*, 308.

¹⁹ Inv. 4975.

(p. 196 (numerotarea a II-a)). Pe cel de-al doilea forțat regăsim o ștampilă ce atestă achiziția volumului dintr-un aticariat sibian: "Anticariat Sibiu. Lei 625". Proveniența cărții este dovedită și de o însemnare redactată pe paginile sale: "Această sf[ân]tă carte anume Octoih iaste al bisearecii a Herinei pentru aceai cine ar îndrăzni a o fura, a o muta sau ori în ce chip a o înstreina de la această sf[ân]tă bisearica să fie afurisit de cei tri sute și optsprazeaci sf[in]ți părinți cari au fost adunați la soborul cel dintâiu al Nikei[i] și să i să vearsă mațale ca a lui Arie și s-au scris în anul 1800 în 14 iulie. Că s-au cumpărat de Huci Ion să fie pentru [...]" (f. [1]^r-p. 23), deducem astfel că exemplarul în discuție provine, ca și *Chiriadodromionul* (București, 1732), de la biserica din localitatea Herina (jud. Bistrița-Năsăud).

Ultima carte românească veche din secolul al XVIII-lea identificată în principală bibliotecă hunedoreană este cea redactată de Samuil Micu, în două părți, și tipărită la Blaj în anul 1796: *Teologie morală*.²⁰ Volumul²¹ este complet, cu [2] f. + 370 p. + [1] p., 303 p. + [1] p. Legătura este confecționată din carton îmbrăcat în hârtie, cotorul este din piele. Starea generală de conservare este mediocră, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag, lipsuri ale învelitorii cotorului, copertile se desprind de corpul cărții, pete de umezeală. Puținele adnotări de pe filele cărții atestă circulația acesteia între membrii aceleiași familii, la sfârșitul secolului al XIX-lea, în localitatea hunedoareană Băița: "Cadou lui G. Remus profesor". "Gabor Ermin. Cl. III a" (forțat 1); "Lazăr Gabor diecel la biserica gr. or. Română din Băița anul Domnului 1898" (p. 370 – f. [1]^r); "Pruncilor mei spre memorie. Lazăr Gabor [...] 1898" (f. [1]^v).

Cărțile românești vechi din secolul al XVIII-lea păstrate în colecțiile Bibliotecii Județene "Ovid Densusianu" Hunedoara-Deva – deși puține la număr dacă încercăm o comparație cu alte instituții de profil și restrânse ca loc de tipărire la două centre – își revendică importanța științifică atât prin rolul lor de document, oferit de prezența numeroaselor însemne de proprietate și note manuscrise păstrate pe filele lor, cât și prin calitatea patrimonială – unele dintre ele fiind clasate în Patrimoniul Cultural Național. Alături de alte lucrări,

²⁰ *Theologhiia moralicească sau bogosloviia, carea cuprinde învățătura năravurilor celor bune și a vieții creștinești, din S. Scriptură și din sfinții părinți culeasă și într-acest chip așezată, după rânduiala s<fintei> Besearicii Răsăritului, supt stăpânirea preanălțatului împărat al romanilor, Franțișc al doilea, cu blagoslovenia Mării Sale, prealuminatului și preasfințitului domnului domn Ioann Bobb, vlădicul Făgărașului. Acum întâiu tipărită în Blaj, anii de la Hristos 1796. Titlul părții a II-a: Cartea a doao a Theologhiei moralicești, carea cuprinde învățătura despre contracturi și osibite detorii a fieștecărui stat și despre darul lui Dumnezeu și tainele sfintei besearici și cealealalte. Tipărită în Blaj, 1796. BRV, II, nr. 600, 385–386; Additamenta, 340; CRVIH: 263–265; Petrik, V, 260; Mircea, *Tipografia din Blaj*, 313–314.*

²¹ Inv. 6094.

tipărite în secolele XVII și XIX, acestea dau o imagine completă asupra colecției păstrată în instituția hunedoreană.

**18TH CENTURY OLD ROMANIAN BOOKS IN THE COLLECTIONS OF
“OVID DENSUSIANU” COUNTY LIBRARY HUNEDOARA-DEVA**

Abstract

Research carried out in the collections of the “Ovid Densusianu” County Library Hunedoara-Deva, on drawing up classification documentation in the National Cultural Heritage, led to the identification of thirteenth copies of old Romanian books, dated between the 17th century and 19th century. The books were printed in the printing houses from Târgoviște, Bălgrad (Alba Iulia), Blaj, Bucharest or Buda. As regards the eight copies from the 18th century, they are religious/theological texts and are unpublished in the specialised bibliography, being printed in Bucharest (two) and Blaj (six).

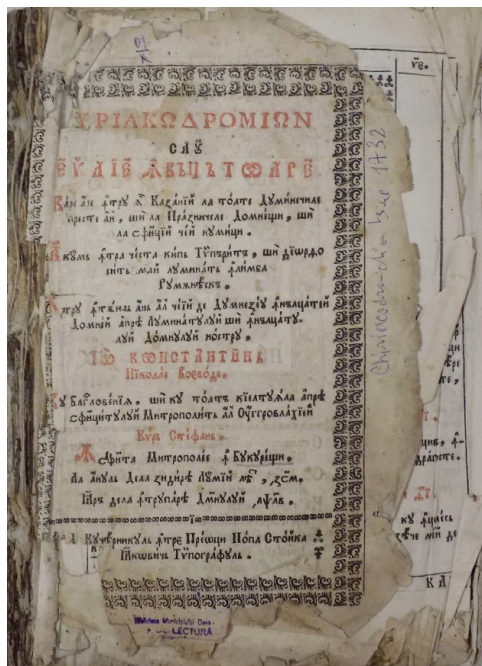

Fig. 1. Chiriadromion (București, 1732)

Fig. 2. Evanghelie (Blaj, 1765)

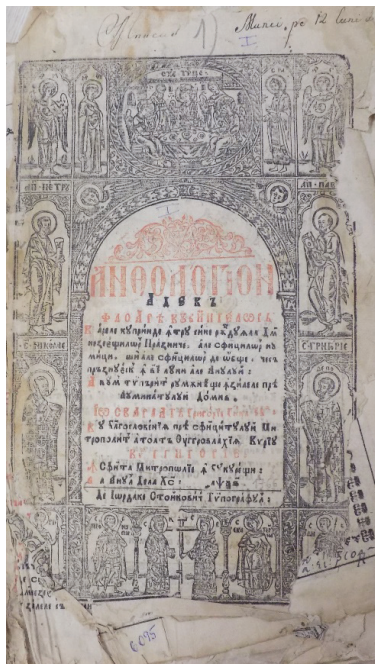

Fig. 3. Antologhion (București, 1766)

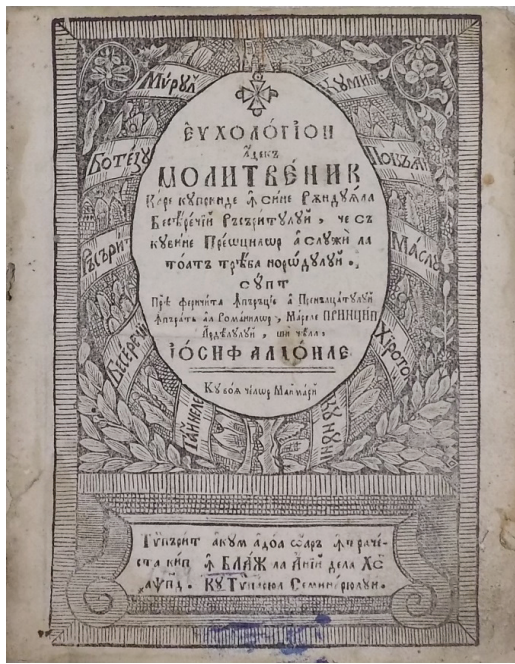

Fig. 4. Molitvenic (Blaj, 1784)

CĂLĂTORIA INTERNUNȚIULUI IMPERIAL IGNAZ VON STÜRMER PRIN ȚARA ROMÂNEASCĂ (SEPTEMBRIE 1802)

Costin Feneșan*

Cuvinte-cheie: Ignaz von Stürmer, Michael Merkelius, Joseph von Hammer, Andreas Gaudi, Alexandru Suțu

Keywords: Ignaz von Stürmer, Michael Merkelius, Joseph von Hammer, Andreas Gaudi, Alexandru Suțu

La 23 februarie 1802 a încetat din viață, la Istanbul, baronul Peter Philipp Herbert von Rathkeal¹, care servise vreme de peste două decenii interesele Imperiului habsburgic în calitate de internunțiu (ambasador) la Poartă. Cancelaria de Stat și contele Wenzel von Colloredo, ministrul imperial de externe, s-au văzut confrunțați acum cu o decizie de maximă importanță: găsirea unui succesor cât mai competent și mai abil pentru internunțiu care reușise în cursul anilor îndelungați de serviciu să cunoască toate subtilitățile jocului politic-diplomatic de la Poartă. Desemnarea unui diplomat capabil în

* Cercetător independent, București, e-mail: costinfenesan@yahoo.com

¹ Peter Philipp Herbert von Rathkeal (1735, Istanbul – 23 februarie 1802, Istanbul), diplomat austriac. După doi ani de noviciat în Ordinul iezuit, pe care l-a părăsit în 1750, urmează studii de filosofie la Universitatea din Viena. Din 1753 funcționează pentru scurt timp ca profesor la Trieste, iar din anul următor este angajat ca prefect și corepetitor la Academia de Limbi Orientale (*Akademie für orientalische Sprachen*) de la Viena. Urmează apoi, până în 1759, studii de teologie la Universitatea din Graz, devenind la recomandarea contesei Stürgl născută Cobenzl, bibliotecar al fratelui acesteia, contele Johann Karl Philipp von Cobenzl, ministru imperial plenipotențiar în Țările de Jos. În 1763, la recomandarea acestuia, este transferat la Viena, ca funcționar al Camerei de Conturi Neerlandeze, al cărei consilier devine în 1775. În 1777 este mutat la secția orientală a Cancelariei Secrete Aulice și de Stat (*Geheime Hof- und Staatskanzlei*), iar la 10 iulie 1779 este numit internunțiu al Imperiului habsburgic la Poartă. Pe timpul războiului austriaco-turc din 1788–1791 părăsește Istanbulul, iar după încheierea operațiunilor militare conduce, în iulie-august 1791, negocierile de pace de la Șiștov/ Șviștov încheiate cu semnarea tratatului din 4 septembrie 1791. Își reia funcția de internunțiu imperial la Poartă în mod efectiv la 20 februarie 1792, funcție pe care o exercită până la moartea sa. Până la numirea unui succesor, atribuțiile de internunțiu la Poartă au fost exercitate de consilierul de legație și prim-dragomanul Bartolomeo de Testa.

capitala Imperiului otoman era cu atât mai imperios necesară, cu cât interesele politice-militare și deopotrivă economice al monarhiei habsburgice se concentraseră începând cu ultimul sfert al secolului al XVIII-lea asupra expansiunii în spațiul sud-est european. Numai că aici interesele Vienei se confruntau într-o măsură crescândă cu politica hegemonică a unui concurent deosebit de agresiv – Rusia țaristă. Într-adevăr, odată cu încheierea păcii de la Küçük Kainarca (21 iulie 1774), care pusese capăt războiului ruso-turc (1768–1774), Rusia țaristă și-a manifestat cu tot mai mult aplomb interesul pentru a deveni arbitru de necontestat în Europa de sud-est stăpânită de Imperiul otoman. Preluând moștenirea politică a lui Petru cel Mare, țarina Ecaterina a II-a a știut să exploateze cu abilitate, pe toate planurile, avantajele oferite de tratatul de pace din 1774. În acest context monarhia habsburgică, care va fi afectată în curând de participarea la campaniile militare împotriva Franței republicane, și-a sporit atenția în mod semnificativ spre sud-estul european.² De aceea desemnarea unui internunțiu cât mai bine pregătit și mai activ în capitala Imperiului otoman a însemnat pentru politica externă a Vienei o decizie capitală. Alegerea unui succesor potrivit pentru Herbert von Rathkeal a fost însă mult ușurată de faptul că ministrul de externe, contele Wenzel von Colloredo, avea la dispoziție mai mulți candidați formați la Academia pentru Limbi Orientale (*Akademie für orientalische Sprachen*), înființată în 1754. Până la urmă decizia s-a oprit asupra lui Ignaz von Stürmer.³ Decretul de numire a acestuia ca internunțiu imperial la Poartă a fost semnat la 28 iunie 1802. Plecarea noului ambasador spre Istanbul s-a prelungit însă până la 12 august 1802, răstimp în care acesta și-a ales colaboratorii care urmau să-l însoțească în misiunea diplomatică: secretarul de legăție Joseph von Hammer⁴, Ignaz von

² Cu privire la Politica habsburgică din această perioadă în Europa de sud-est, vezi Harald Heppner, *Austria și Principatele dunărene (1774–1812). O contribuție la politica sud-est europeană a Habsburgilor* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000), 14–16, 93–103, 131–134.

³ Ignaz Lorenz von Stürmer (21 august 1752, Viena – 1 decembrie 1829, Viena), diplomat austriac. În 1766 intră în Ordinul iezuit și urmează studii de filosofie. După desființarea ordinului iezuit (1773) urmează, tot la Viena, studii de drept, iar în 1776 devine student al Academiei de Limbi Orientale (*Akademie für orientalische Sprachen*). În acest timp colaborează la elaborarea primului volum (apărut în 1780) al *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum* al lui Franciszek à Mesgien Meninski. După absolvirea Academiei Orientale (1780) este trimis ca translator la Istanbul, pe lângă noul internunțiu, baronul Herbert von Rathkeal. În 1793 este rechemat la Viena ca funcționar la secția orientală a Cancelariei Aulice Secrete și de Stat, fiind numit consilier aulic în 1801. La 28 martie 1802 este numit internunțiu imperial la Poartă, pornind spre Istanbul la 12 august 1802. Deține funcția de internunțiu până la 10 martie 1818. Revenit la Viena, este numit, în 1819, consilier de stat și șef al secției pentru afaceri interne al Cancelariei de Stat. Este înnobilit cu rangul de cavalier (1800), apoi cu cel de baron (1813) și decorat cu crucea de comandor al Ordinului Sf. Ștefan.

⁴ Joseph von Hammer-Purgstall (9 iunie 1774, Graz – 23 noiembrie 1856, Viena), orientalist,

Steindl⁵, Franz Fleischhackl⁶ și baronul Franz Xaver von Ottenfels-Gschwind.⁷ Cu acest prilej ținem să remarcăm faptul că Hammer și Ottenfels-Gschwind (poate și Fleischhackl) erau, la fel ca noul internunțiu, absolvenți ai Academiei de Limbi Orientale. Ceva mai târziu, Ottenfels-Gschwind a ocupat, la rândul său, funcția de internunțiu imperial la Poartă (1822–1832), în vreme ce Fleischhackl a devenit ulterior agent consular imperial în Țara Românească (1810–1818).

Pentru călătoria spre Istanbul a fost ales un traseu care să înlesnească deplasarea convoiului de nouă trăsură în care se aflau 25 de persoane⁸, anume prin Ungaria până la Timișoara, iar de acolo la Sibiu și Brașov, pentru a se trece apoi în Țara Românească.

Internunțiatul imperial de la Poartă aflate încă de la jumătatea lunii mai 1802 de desemnarea noului internunțiu și apropiata sa plecare spre Istanbul. De aceea consilierul și prim-dragomanul Bartolomeo de Testa, care gira conducerea Internunțiatului după moartea lui Herbert von Rathkeal, a intervenit la Poartă și la capuchehaia Țării Românești, ca lui Alexandru Suțu, caimacamul domnitorului mazilit Mihai Suțu, să-i fie trimise instrucțiunile necesare pentru

istoric și diplomat austriac. După studii la Graz și Viena, urmează începând cu anul 1788 cursurile Academiei de Limbi orientale din Viena. Se dedică cercetării limbilor orientale, colaborând la *Lexicon Arabico-Persicum-Turcicum* al lui Franciszek à Mesgien Meninski. În 1796 intră în serviciul diplomatic ca secretar la Cancelaria Aulică Secretă și de Stat, fiind trimis în 1799 la Istanbul, ca translator al internunțiului Herbert von Rathkeal. În calitate de observator al Internunțiatului, ia parte la campania otomană din Egipt împotriva generalului Napoleon Bonaparte (1799–1800). Revenit pentru foarte scurt timp la Viena (aprilie – august 1802), este trimis din nou la Istanbul ca secretar de legație, funcție pe care o deține până în 1807. Revenit definitiv la Viena, servește în diferite funcții diplomatice, devine consilier aulic (1817) și este înnoobilat cu rangul de cavaler (1824). În 1835, după ce moștenește moșiile din Stiria ale contesei Purgstall, este promovat baron și își adaugă la nume particula Purgstall. În 1847 este ales președinte al nou-înființatei Academii de Științe. Autor prolific de lucrări de orientalistă și de studii de istorie a Imperiului otoman, cea mai cunoscută fiind *Geschichte des osmanischen Reichs*, 10 volume (Pesta, 1827–1835).

⁵ Ignaz Steindl von Plessenet (12 decembrie 1760, Viena – 3 noiembrie 1833, Istanbul), dragoman al Internunțiatului imperial la Poartă și director al Poștei imperiale de la Istanbul.

⁶ Franz Fleischhackl (ulterior înnoobilat cu particula *von Hakenau*), diplomat austriac. În 1801 este mutat de la Comandamentul Militar al Croației din Zagreb, unde funcționa ca “translator oriental”, ca translator la Internunțiatul imperial la Poartă. Între 1810 și 1818 a fost agent consular imperial în Țara Românească.

⁷ Franz Xaver von Ottenfels-Gschwind (12 iunie 1778, Klagenfurt – 17 martie 1851, Viena), diplomat austriac. Urmează până în 1793 studii la Academia Militară Tereziană, apoi la Academia de Limbi Orientale din Viena. În 1802 este *jeune de langue* (*Sprachknabe*) la Internunțiatul imperial la Poartă, apoi, până în 1808, translator tot acolo. Din 1816 funcționează la Cancelaria de Stat, iar din 1822 până în 1832 ocupă postul de internunțiu imperial la Poartă.

⁸ Vezi doc. 3

întâmpinarea diplomatului imperial la hotarul Țării Românești și primirea sa la București. În același timp, Testa l-a rugat pe Michael Merkelius, agentul consular imperial din Țara Românească⁹, să-l informeze pe Stürmer despre aceste pregătiri.¹⁰

La 4 iunie 1802 Merkelius s-a grăbit să-i transmită lui Stürmer veștile bune pe care le primise de la Istanbul. Noul internunțiu, care îl cunoștea bine pe agentul consular de la București încă din vremea călătoriilor sale anterioare spre Istanbul, în calitate de translator al Internunțiaturii, i-a răspuns la 6 august 1802, aceasta după ce problemele deplasării sale fuseseră desigur puse la punct. Cu acest prilej Stürmer l-a rugat pe Merkelius să ia măsuri, ca la fiecare oprire a convoiului format din nouă trăsurile să dispună de circa 50 de cai de schimb. În Țara Românească, un cîhodar român urma să-i asigure intenunțiuului și alor săi toate cele necesare: cazare, hrană și cai pentru trăsurile.¹¹

Ajuns la Brașov în ultimele zile ale lunii august 1802, internunțiuul Stürmer a fost întâmpinat acolo de vel căminarul Gheorghe Rasti, trimis ca mihmandar¹² de domnitorul Țării Românești. Acesta i-a înmănat diplomatului imperial mesajul de bun-venit din 23 iunie 1802 al domnitorului Alexandru Suțu.¹³ Cu acest prilej Stürmer a fost salutat și de cunoștința sa mai veche, agentul consular Michael Merkelius, însoțit de subalternul său Brunebarbe.

În după-amiaza zilei de 2 septembrie 1802 convoiul a pornit la drum, iar noaptea a fost petrecută la Carantina imperială de la Timișul de Sus. Aici, pentru a mai ușura de bagajele mai grele trăsurile cu care se pornise de la Brașov,

⁹ Michael Merkelius (1752, Brașov – 9 iulie 1806, București), s-a ocupat de diferite afaceri comerciale în Țara Românească, fiind un excelent cunoscător al limbii române vorbite și scrise. Aflat, prin natura ocupației, în relații strânse cu Agenția consulară imperială de la București (înființată în 1782), a fost folosit de agentul consular Ignaz Raicevich, începând cu anul 1785, ca auxiliar important la rezolvarea mai multor diferende comerciale sau de altă natură. Fiind apreciat de Cancelaria Secretă Aulică și de Stat, a fost numit, în august 1786, în funcția de cancelist la Agenția consulară de la București, care asigura și reprezentarea diplomatică a Imperiului habsburgic în Moldova. De la 2 noiembrie 1787 până la jumătatea lunii martie 1788 a girat conducerea Agenției consulare de la București, după ce agentul consular Leopold von Metzburg se refugiasse la Iași. În timpul războiului austriaco-turc din 1788–1791 s-a aflat în serviciul trupelor imperiale de ocupație din Moldova și Țara Românească, apoi, în iulie–septembrie 1791, a luat parte în suita negociatorului și viitorului internunțiu la Poartă, baronul Herbert von Rathkeal, la tratativele de la Șistov/ Șviștov, încheiate la 4 septembrie 1791 cu semnarea tratatului de pace. Din septembrie 1791 până în primăvara anului 1792 a funcționat ca substitut al agentului consular de la București, apoi, până la moarte, ca agent consular definitiv.

¹⁰ Vezi doc. 1.

¹¹ Vezi doc. 3.

¹² Funcționar superior din corpul ceașilor, în acest caz din rândul marilor boieri, trimis ca însoțitor pentru înalți oaspeți străini.

¹³ Vezi textul mesajului domnesc în doc. 2.

o parte a acestora a fost transferată în patru căruțe ale mocanilor săceleni, mai potrivite pentru a parcurge porțiunea dificilă prin pasul Predeal.

Odată depășit acest obstacol în prima jumătate a zilei de 3 septembrie, masa de prânz a fost luată la mănăstirea Sinaia. Apoi, atât datorită drumului impracticabil cât și a ploii, convoiul a ajuns abia târziu în noapte la cârciuma din Vlădeni. În ziua următoare, 4 septembrie, drumul a continuat până la Câmpina, unde masa de prânz a fost luată într-o casă boierească spațioasă. Popasul de noapte s-a făcut la Cornești, tot într-o casă boierească.¹⁴

De la Cornești agentul consular Merkelius i-a trimis lui Andreas Gaudi, secretarul Agenției consulare, un mesaj urgent printr-un curier rapid.¹⁵ Acesta urma să se îngrijească de masa de cină pe care internunțiul Stürmer și însoțitorii săi aveau să o ia a doua zi la Băneasa. Merkelius n-a uitat să specifice și meniul pentru cină: o supă făcută din doi claponi sau din niște găini bune, însoțită de o mâncare de legume, de friptură, prăjituri și fructe, totul urmând să fie pregătit de Joseph, bucătarul agentului consular. În același timp, Merkelius a dorit să afle cât mai repede dacă pregătirea acestei cine nu urma să fie cumva organizată de vel postelnicul domnesc, căruia îi scrisese în acest sens. Agentul consular i-a mai cerut lui Gaudi să-i mobilizeze pe supușii imperiali din București, ca în dimineața zilei de 6 septembrie să fie prezenți la Băneasa, “îmbrăcați cât mai cuvinčios”, pentru a lua parte împreună cu personalul Agenției la intrarea festivă a internunțiului în capitala Țării Românești. Gaudi a mai primit instrucțiuni și în legătură cu masa de prânz pe care diplomatul imperial și suita sa urmau să o ia în aceeași zi la reședința agentului consular. Totodată, secretarului Agenției consulare i s-a cerut să aducă la cunoștința domnitorului, fără de întârziere, programul care fusese stabilit, dar mai ales să-i ceară precizări în legătură cu ceremonialul de intrare solemnă a internunțiului în București și lista celor care luau parte la această procesiune. După cum se va vedea, era un element de cea mai mare importanță în viziunea diplomatului imperial.

Andreas Gaudi, care primise mesajul din 4 septembrie al lui Merkelius a doua zi de dimineață, s-a grăbit să-i dea asigurări, că dusesse la îndeplinire toate cererile adresate. Nu întârziase să se ducă la Curtea domnească, anunțându-l pe vel postelnic și pe vel spătar de sosirea iminentă a internunțiului imperial. La domnitor nu reușise să ajungă, deoarece acesta avea o discuție confidențială cu un turc de vază. Vel postelnicul i-a poruncit pe loc ispravnicului Vasile al județului Ilfov să se ocupe de masa de seară a lui Stürmer. A plecat imediat la Băneasa însoțit de Joseph, bucătarul lui Merkelius. Spre liniștirea agentului consular, Gaudi l-a informat că îi convocase pentru a doua zi de dimineață, la

¹⁴ Vezi doc. 7.

¹⁵ Vezi doc. 4.

cancelaria Agenției, pe supușii imperiali, mai ales pe negustori și farmaciști. În privința mesei de prânz de la reședința agentului consular, Gaudi îl pusese la curent pe bucătarul Joseph. Gaudi l-a mai informat pe Merkelius, că vel spătarul urma să se ocupe de organizarea intrării solemne a internunțului imperial în capitală. De asemenea, secretarul Agenției i-a mai transmis superiorului său că pentru această ocazie se îngrijise de procurarea artificilor necesare.¹⁶

Călătoria convoiului lui Stürmer de la Cornești spre Băneasa n-a fost lipsită de peripeții. Una din trăsurile în care se aflau copiii personalului Misiunii diplomatice imperiale s-a răsturnat, iar îngrijitoarele s-au rănit destul de grav. După ce, la amiaza zilei de 5 septembrie, s-a făcut popasul de prânz la o casă boierească din Pociovaliște, seara, la apusul soarelui, s-a ajuns la Băneasa. Și aici internunțul imperial și suita sa au fost găzduiți într-o casă mare, care îi aparținea unei boieroaice văduve. Aici au fost întâmpinați de Andreas Gaudi și de Johann Friedrich von der Rennen, veniți din București, de la Agenția consulară. Peste puțin timp, Stürmer a fost salutat de vel comisul trimis de domnitor pentru a-i exprima satisfacția că *încă* (subl. n.) îi mai putea fi de folos. Secretarul de legație von Hammer, cel care a redactat la 8 septembrie 1802 relatarea despre călătoria de la Brașov la București și despre cele întâmplare acolo, avea să remarce *post festum*, că ambiguitatea acestei exprimări le-a devenit limpede diplomaților imperiali în dimineața zilei de 6 septembrie, când au aflat știrea venită în cursul nopții de la Istanbul despre mazilirea domnitorului.

Odată plecat vel comisul, și-au făcut apariția pentru a-și prezenta urările de bun venit consulul rus Luca de Chirico¹⁷ și Francis Summerer, însărcinatul cu afaceri englez.¹⁸

După cina de la Băneasa, pregătită până la urmă de bucătarii domnești, agentul consular Merkelius s-a întors la București pentru a insista la Curtea domnească, din însărcinarea lui Ignaz von Stürmer, ca la intrarea acestuia în capitală să fie respectat același ceremonial ca la primirea ambasadurilor ruși aflați în drum spre Istanbul. Și din acest aspect de protocol, neînsemnat doar

¹⁶ Vezi doc. 5.

¹⁷ Luca de Chirico (Kiriko) (1765–1830), consul al Rusiei de București între 13 martie 1795 și 27 februarie 1817, cu o întrerupere între 1806 și 1812, în timpul războiului ruso-turc. Tatăl său, raguzanul Giorgio de Chirico, fusese consul al Republicii Ragusa la Poartă. Prin mama sa, Luca de Chirico era frate cu Francis (Franz) Summerer, consulul englez la București: mama lui Luca, născută Elisabeth Therese Hübsch von Großthal, fiica unui diplomat al Danemarcei, se căsătorise după moartea lui Giorgio de Chirico cu Martin von Summerer, cu care l-a avut pe Francis (Franz) Summerer.

¹⁸ Francis Summerer, frate după mamă cu consulul rus Luca de Chirico, fusese numit în februarie 1800 de ambasadorul englez la Poartă, Thomas Elgin, ca *gentilhomme d'ambassade* (un fel de însărcinat cu afaceri) la București, pe lângă domnitorul Alexandru Moruzi. Între 1803 și 1807 a fost consulul Angliei la București.

în aparență, poate fi bine sesizată rivalitatea între cele două mari puteri aflate în dispută pentru supremația în spațiul sud-est european.

În dimineața zilei de 6 septembrie și-au făcut apariția, așa cum fusese stabilit, supușii imperiali de vază și persoanele aflate sub protecție imperială, precum și întreg personalul Agenției consulare de la București și cancelistul Leopold Schilling, venit de la Agenția consulară imperială de la Iași. După alocuțiunile de rigoare de o parte și de cealaltă, internunțiului Stürmer i-au fost prezentate persoanele de față. Apoi Ali aga, mihmandarul trimis de Poartă pentru a-l însoți pe internunțiu până la Istanbul, i-a făcut o vizită de curtoazie. La puțin după el s-a prezentat beșliaga, comandantul călăreților de pază, trimis de la București de Hasan pașa pentru păstrarea ordinii.

Între timp, cei doi caimacami puși în locul domnitorului mazilit îi dădu-seră agentului consular Merkelius o veste cât se poate de îngrijorătoare. În confuzia generală datorată mazilirii domnitorului ei nu se mai socoteau în stare să asigure în doar câteva ore respectarea integrală a ceremonialului de intrare în București și de primire a internunțiului la Curtea domnească. Ce-i drept, cei doi caimacami i-au înmănat lui Merkelius lista participanților desemnați de domnitor cu o zi mai înainte pentru a lua parte la ceremonie¹⁹, dar au adresat în același timp rugămintea ca Stürmer să consimtă la amânarea ceremoniei până a doua zi, rămânând încă la Băneasa. Au întâmpinat însă un refuz hotărât din partea agentului consular.

Până la urmă, Divanul Țării Românești a trimis trăsura domnească, iar întreaga procesiune s-a pus în mișcare.²⁰ Secretarul de legăție von Hammer, care a participat la eveniment, a remarcat cu acest prilej, că “ulițele din oraș și ferestrele caselor erau pline cu spectatori”. În dreptul casei în care urma să fie găzduit, internunțiul Stürmer a fost primit cu lovituri trase din zece tunuri la ordinul lui Hasan pașa și de muzica militară turcească. Consulul rus și însărcinatul cu afaceri englez i-au făcut internunțiului o nouă vizită de bun-venit. Cei doi caimacami s-au prezentat, la rândul lor, pentru a-i explica lui Stürmer cauzele ceremonialului incomplet de primire și pentru a-i ura bun-venit.

La masa de prânz, care a avut loc la reședința agentului consular Merkelius, au luat parte 30 de persoane. După-amiază, la internunțiul imperial s-a prezentat *divan effendi*²¹ al lui Hasan pașa, cu un mesaj de bun-venit din partea acestuia. La cererea lui Stürmer, răspunsul a fost trimis prin secretarul de legăție von Hammer și funcționarul Brunebarbe de la Agenția consulară. Tot aceștia doi au fost trimiși în cursul aceleiași seri la domnitorul mazilit pentru a-i exprima mulțumiri față de curtoazia manifestată, dar și pentru a conveni cu

¹⁹ Vezi doc. 6.

²⁰ Vezi în doc. 7 ordinea de desfășurare a coloanei.

²¹ Secretarul.

privire la ora unei vizite private a lui Stürmer. Hasan pașa, care era așteptat la o discuție cu domnitorul, a lăsat, cu eleganță, la latitudinea acestuia stabilirea vizitei de a doua zi a internunțiului.

La 7 septembrie, de dimineață, când Stürmer a fost întrebat dacă își dorea o vizită cu toată solemnitatea sau nu, internunțiul a ales varianta din urmă, ținând seama de statutul nou al gazdei sale. Cu toate acestea, la Curtea domnească fuseseră postate gărzi, ca la paradă, iar domnitorul l-a întâmpinat pe Stürmer, însoțit doar de translatorul Fleischackl, cu toată prietenia. Atât la domnitor cât și la Hasan pașa, care a fost vizitat mai apoi, internunțiul imperial a avut discuții confidentiale.

În ziua de 8 septembrie, de dimineață, Stürmer și suita lui, însoțit de Merkelius și de personalul Agenției consulare, au asistat la biserica Bărăției la slujba solemnă dedicată Nașterii Maicii Domnului, celebrată de episcopul romano-catolic Paolo Dovanlia.²² După serviciul religios, ierarhul l-a rugat pe internunțiu ca atât el cât și întreaga comunitate catolică din București să fie luați sub protecție imperială. Agentul consular Merkelius a fost rugat să aibă în vedere această problemă.

La amiaza aceleiași zile de 8 septembrie, domnitorul mazilit i-a făcut internunțiului imperial o vizită de răspuns. A venit însoțit de o mulțime de slujbași ai Curții domnești și de gărzile personale, fiind întâmpinat de Stürmer deosebit de prevenitor. După o nouă discuție confidențială, domnitorul s-a retras, nu înainte de a le dăruia 200 de plăci servitorilor internunțiului. Între timp secretarul de legație von Hammer îi făcuse în ziua precedentă o vizită de răspuns consulului rus Luca de Chirico, iar a doua zi însărcinatul englez cu afaceri, Francis Summerer.

Nu știm cum s-a desfășurat în continuare șederea internunțiului imperial la București. Știm însă cu certitudine că a părăsit capitala Țării Românești abia la 13 septembrie 1802, de astă dată având parte de tot ceremonialul, așa cum își dorise la sosire.²³

Încă la sfârșitul zilei atât de pline de 8 septembrie, Stürmer a ținut să-i raporteze ministrului imperial de externe, contele Wenzel von Colloredo, despre șederea sa de până atunci și despre primirea de care avusese parte la București.²⁴ Diplomatul imperial a ținut să evidențieze înainte de toate atenția pe care o acordase respectării unui ceremonial de primire identic cu cel al

²² Paolo Dovanlia (1734, Plovdiv – 1804, București), călugăr din Ordinul franciscan, devenit episcop catolic de Nicopole (1774–1804), cu reședința la București.

²³ Vezi doc. 6.

²⁴ Vezi doc. 8.

ambasadorilor ruși Kociubei²⁵ și Tomara²⁶, aflați în drum spre Istanbul. De asemenea, Stürmer a considerat necesar să-i amintească ministrului imperial de externe atitudinea extrem de amicală a domnitorului mazilit Alexandru Suțu, mizând pe semne pe o posibilă revenire a acestuia în scaunul Țării Românești, profitabilă pentru interesele Imperiului habsburgic. Internunțul i-a mai raportat contelui Colloredo că, ținând seama de sugestiile bine motivate ale mihmandarului Ali aga, a ales să călătorească până la Istanbul pe cale terestră, pe la Rusciuc și Adrianopol. Stürmer și suita sa au ajuns în capitala Imperiului otoman în ultimele zile ale lunii septembrie 1802. Până la urmă, desemnarea lui Stürmer ca internunțiu imperial la Poartă s-a dovedit că fusese o decizie cât se poate de inspirată. El a servit deosebit de eficient în postul diplomatic de la Istanbul vreme de 15 ani și jumătate (până la 18 martie 1818), într-o perioadă deosebit de agitată pentru Imperiul otoman atât pe plan extern cât și intern.

²⁵ Viktor Pavlovici Kociubei, ambasador al Rusiei la Poartă între 1793 și 1798.

²⁶ Vasili Stepanovici Tomara, ambasador al Rusiei la Poartă între 1798 și 1802.

1. 1802 mai 17, Pera. Bartolomeo de Testa, girant al Internunțiatunii imperiale la Poartă, către Michael Merkelius, agentul consular imperial de la București: îl informează că de la Istanbul a plecat Ali aga care, în calitate de mihmandar, îl va însoți pe Ignaz von Stürmer, nou-numitul internunțiu, în călătoria de la București până în capitala Imperiului otoman; îl anunță că Poarta și capuchehaia Țării Românești l-au asigurat că la București s-au dat instrucțiunile necesare cu privire la primirea noului internunțiu; roagă ca toate aceste informații să-i fie aduse la cunoștință lui von Stürmer.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCCCLXVIII, nr. 100; original.

Mit den für die Reise des k. k. Internuntius von der Hohen Pforte bestimmten und heute über Varna nach Silistria samt denen 2 beygesellten Tschiaussen abgesendeten Mihmandar Aly Aga, der nemliche so letztthin den königlich spanischen Gesandten hieher begleitete, sende ich auch den Uiberbringer dieses, Mateo Amuri, und empfehle denselben der Güte und gefälligen Hilfsleistung zu seiner allfälligen Weiterreise bis an die k. k. Gränze.

Da ich übrigens von Seite der Hohen Pforte und des fürstlichen Kapikiaja versichert worden, daß der Herr Fürst schon im voraus die nöthigen Weisungen für den Empfang an der Einbruchsstation und der Reise überhaupt des k. k. Ministers erhalten habe, so zweifle ich nicht daß alle diesfälligen nöthigen Anstalten bereits schon concertirt und getroffen sind und daß Euer Hochedelgebohrn von selben den k. k. Internuntius zu verständigen nicht unterlassen haben werden.

Pera bey Konstantinopel, den 17ten May 1802

Bartholomaeus de Testa

An Herrn Merkelius *pe verso*, de mâna lui Merkelius: Praesentirt den 29ten May 1802 und beantwortet den 4ten Juny d°.

Traducere

Cu Ali aga, mihmandarul²⁷ desemnat de Înalta Poartă împreună cu doi ceauși, care au plecat astăzi prin Varna spre Silistra, același mihmandar care l-a însoțit până aici [la Istanbul] pe ambasadorul regal al Spaniei, îl trimit și pe Mateo Amuri, purtătorul acestui mesaj, recomandându-l bunăvoinței și binevoitorului sprijin al Domniei Voastre pentru călătoria sa până la frontiera imperial-regală.

Deoarece am primit asigurări din partea Înaltei Porți și a capuchehaiei domnești, că domnitorul²⁸ a primit deja în avans instrucțiunile necesare refe-

²⁷ Funcționar superior din corpul ceaușilor trimis ca însoțitor pentru înalți oaspeți străini.

²⁸ Alexandru Suțu, caimacam al Țării Românești după mazilirea domnitorului Mihai Suțu.

ritoare la întâmpinarea la locul de intrare [în Țara Românească] a ministrului imperial-regal și, în general, la călătoria acestuia, nu mă îndoiesc că toate pregătirile necesare în acest scop au fost deja convenite și s-au dat dispozițiile necesare, iar Domnia Voastră mult stimată nu va întârzia să-l anunțe despre aceasta pe internunțiul imperial-regal.

Pera lângă Constantinopol, la 17 mai 1802

*Bartolomeo de Testa*²⁹

Domnului Merkelius

pe verso, de mâna lui Merkelius: Prezentată la 29 mai 1802; s-a răspuns la 4 iunie același an.

2. 1802 iunie 23, București. Alexandru Suțu, domnitorul Țării Românești, către Ignaz von Stürmer, internunțiul imperial numit la Poartă: îl anunță că îl va trimite la Brașov pe căminarul Gheorghe Rasti pentru a-l întâmpina și îi exprimă bucuria de a-l întâlni personal la București.

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatskanzlei Türkei II, Karton 130: *Turcica – Geschäftsträger 1802*, f. 36; copie.

Copie d'une lettre du Prince de Valachie, Alexandre de Soutzo, à M. l'Inter-nonce I. R., en date Bucarest, le 23 Juillet 1802

Excellence,

Ayant reçu avec une vraie satisfaction l'avis que Votre Excellence s'approche de mes États, je n'ai pas manqué d'expédier à Votre rencontre le Sr. George Rasti, mon Kaminari, pour Vous faire mes complimens affectueux et Vous servir de Mihmandar dans la traversée.

Je lui ai donné des ordres pour procurer à Votre Excellence et à Votre suite toutes les commodités possibles.

Je me flatte donc, Monsieur, d'avoir bientôt le double avantage de Vous voir et de faire personnellement Votre connaissance, comme aussi de Vous assurer de vive voix de mes sentimens d'estime et de la considération distinguée avec laquelle j'ai l'honneur d'être etc.

Traducere

Excelență,

Primind cu adevărată satisfacție știrea că Excelența Voastră se apropie de statele mele, n-am întârziat să-l trimit în întâmpinarea Domniei Voastre pe

²⁹ Girant al postului de internunțiu la Poartă după moartea internunțiului, baronul Peter Philipp Herbert von Rathkeal (23 februarie 1802), până la sosirea noului internunțiu, Ignaz von Stürmer (septembrie 1802).

domnul Gheorghe Rasti, căminarul meu, ca mihmandar la trecerea [prin Țara Românească].

I-am poruncit să-i facă rost Excelenței Voastre și suitei Domniei Voastre de toate înlesnirile cu putință.

Domnul meu, sunt încântat, așadar de faptul că voi avea în curând plăcerea dublă de a Vă vedea și de a Vă cunoaște personal, precum și de a Vă asigura prin viu grai de sentimentele mele de stimă și de distinsă considerație cu care am onoarea să fiu etc.

3. 1802 august 6, Viena. Ignaz von Stürmer, internunțitul imperial desemnat la Poartă, către Michael Merkelius, agentul consular imperial din Țara Românească: îl anunță că la 12 august va porni de la Viena spre Transilvania, trecând prin Timișoara și Sibiu, cu un convoi format din 9 trăsură și 25 de persoane; îl roagă să ia măsuri ca atât în Transilvania cât mai cu seamă în Țara Românească să-i fie asigurați caii de tracțiune, alimentele și cazarea necesare.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCCCLXVIII, nr. 25; original autograf al lui Stürmer.

Wien, den 6ten August 1802

Hochedelgebورner, hochgeehrtester Herr,

Gleichwie ich nicht zweifle, daß bey dermalen gekränkten Umständen und wieder allmählig hergestellten Ruhe und Ordnung in der Wallachey Euer Hochedelgeborn bereits nach ihren Agentieposten zurückgekehret seyn werden, so gedenke auch ich den 12ten dieses mit Gottes Hilfe meine Reise über Siebenbürgen unfehlbar anzutreten und Denenselben etwa bis Ende des laufenden Monats meinen Besuch in Bukarest abzustatten.

Indessen freuet es mich, daß mir die Verlängerung meines Aufenthalts allhie noch Gelegenheit beschaffet hat Euer Hochedelgeborn und ihrem Personale, selbst mit Einbegriff derer so wie von der Rennen und Logofet, [welche] nicht *in statu* sind, etwas Gefälliges erweisen und zu einer kleinen Aushilfe für ihre dermaligen außerordentlichen Ausgaben verhelfen zu können.

Auch für Herr von Brunebarbe wird, hoffe ich, die Zeit nicht ferne seyn, wo ich selben vielleicht nach seinen Verlangen zu konsoliren im Stande seyn werde.

Ueber meine aus beyläufig 9 Wägen und 25 Personen bestehende Caravane behalte ich mir bevor Euer Hochedelgeborn von Temeswar oder Hermannstadt aus das Umständlichere nachzutragen, und wird es genug seyn mittlerweile überhaupt zu bemerken, daß ich ungefähr 50 Pferde auf jedweder Station

und einen wallachischen *chihrandar*³⁰, der auf jenem Gebiete für die Herbeyschaffung der nöthigen Bespannung und Lebensmittel sowohl als für die erforderlichen Unterkunften zu sorgen haben wird, gewärtige und mich hierinnen auf Dero bekannte Vorsicht, Dienstwilligkeit und Thätigkeit verlasse.

Ich verharre übrigens mit vollkommener Hochachtung, Eurer Hochedelgeborn gehorsamster Diener,

Stürmer m. p.

Traducere

Viena, la 6 august 1802

Prea nobil născut, mult prea onorate domn,

După cum nu mă îndoiesc că, în împrejurările tulburi de acum și în condițiile liniștei și ordinii restabilite treptat în Țara Românească, Domnia Voastră prea onorată v-ați întors deja la postul de la Agenția consulară³¹, tot așa am de gând și eu ca, în ziua de 12 ale acestei luni, să încep negreșit, cu ajutorul lui Dumnezeu, călătoria mea spre Transilvania, astfel că, poate până la finele lunii curente, să-i fac Domniei Voastre o vizită la București.

Până atunci sunt bucuros că prelungirea șederii mele aici îmi mai dă posibilitatea să-i fac un serviciu Domniei Voastre prea onorate și personalului Dumneavoastră, inclusiv acelor care, ca [Johann Friedrich] von der Rennen³² și Logofătu³³ nu se află *in statu*, și să vă ajut la cheltuielile de acum extraordinar de mari ale Dumneavoastră.

Sper ca nici pentru domnul Brunebarbe nu va fi departe vremea când îi voi putea oferi, poate, o consolare, așa cum își dorește.

Despre convoiul meu format din 9 trăsură și 25 de persoane, o voi informa pe Domnia Voastră onorată mai pe larg de la Timișoara sau Sibiu. Până atunci este suficient să vă aduc la cunoștință că, la fiecare oprire, voi avea nevoie de circa 50 de cai. Pe teritoriul de dincolo [de graniță] îmi va trebui un cîhoț român, care să ne procure atât caii și alimentele necesare cât și să se îngrijească de cazare. Mă întemeiez cu totul în toate acestea pe cunoscuta prevedere, servabilitate și eficiență a Domniei Voastre.

³⁰ Astfel în text.

³¹ În primăvara anului 1802, sub amenințarea unui atac iminent al trupelor lui Pazvanoğlu asupra Bucureștiului, capitala Țării Românești a fost părăsită atât de domnitorul Mihai Suțu și de membrii Divanului domnesc cât și de personalul Agenției consulare imperiale, care s-au refugiat la Brașov.

³² Funcționar al Agenției consulare imperiale de la București.

³³ Angajat român al Agenției consulare imperiale de la București.

În rest, rămân cu cea mai deplină considerațiune al Domniei Voastre onorate prea supus servitor,

Stürmer m. p.

4. 1802 septembrie 4, Cornești. Michael Merkelius, agentul consular imperial din Țara Românească, către Andreas Gaudi, secretarul Agenției: îi dă instrucțiuni cu privire la cina pe care o va lua la Băneasa, la 5 septembrie, internunțul Ignaz von Stürmer și prânzul de a doua zi de la Agenția consulară; îi cere să verifice dacă au fost luate măsurile legate de procesiunea de intrare în București a internunțului imperial și să-l informeze de urgență.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCCCXCVI, nr. 140; original de mâna lui Merkelius; pecete de închidere în ceară roșie.

Löbliche k. k. Hof-Agentie!

Mit der Hilfe Gottes sind wir, ohne ein Unglück gehabt zu haben, unbeschädigt in Kornest angekommen und hoffen morgen Abends in Banassa, ohne jedoch mit Geräusch, anzukommen. Nur bitte ich, daß mein Koch Joseph für 20 Personen daselbst ein Abendessen zubereite, welches aus einer guten Suppe weichgesottenen 2 Kapauner oder guten Hennen, Eingemachten, einer Mehlspeis und Braten, nebst Obst³⁴ zubereite, wenn der Herr Fürst nicht etwa selbst auf das beyliegende Schreiben an Herrn Groß-Postelnik das Abendessen besorgen läßt, welches aber genau zu erfragen ist.

Die k. k. Unterthanen, ganz ordentlich angezogen, werden sodann übermorgen Früh in Banassa samt der Agentie zum Einzug sich begeben. Morgen Abends werde ich samt Herrn von Brunebarbe bevor in die Stadt kommen.

Den 6ten dieses, auf Mittag, wird die ganze hohe k. k. Mission bey mir speisen. Also bitte ich dieses meiner Frau ganz umständlich wegen diesem sowohl als auch wegen dem Souppé in Banassa gefälligst zu sagen und alles so gut als möglich besorgen zu lassen.

Dem Herrn Fürsten muß alsogleich hievon die Nachricht gegeben werden und auch zugleich die Art des Empfangs und wieviel Gefolge zum Einzug bestimmt ist auf eine freundschaftliche Art verlangt werden, wovon ich durch diesen Expressen morgen in Potschovaliste über alles die gefällige Auskunft erwarte.

Kornest, den 4ten 7ber 1802, Abends um 11 Uhr

Merkelius m. ppr.

pe verso: An eine löbliche k. k. Hof- und Consular-Agentie in dem Fürstenthum Wallachey, in Bukurest. Ex officio. Per Estaffette.

Praesentirt den 5ten September 1802, Vormittag um 10 Uhr.

³⁴ În text: *Opst.*

Traducere

Onorată Agenție imperial-regală!

Cu ajutorul lui Dumnezeu am ajuns teferi, fără să avem vreun necaz, la Cornești și sperăm să ajungem mâine la Băneasa, fără a face însă vâlvă. Am rugămintea ca bucătarul meu Joseph să pregătească acolo o cină pentru 20 de persoane. Aceasta va consta dintr-o supă bună, făcută din doi claponi bine fierți sau din niște găini bune, dintr-o mâncare de legume, din prăjitură și friptură, precum și din fructe. Asta, dacă nu cumva domnitorul se va îngriji, în urma scrisorii anexate adresate de acesta domnului vel postelnic, să asigure masa de seară, lucru care va trebui aflat cu certitudine.

Supușii imperial-regali, îmbrăcați cât mai cuviincios, se vor duce poimăine dimineața la Băneasa împreună cu personalul Agenției pentru a participa la intrarea [internunțiului în București]. Măine seară voi veni mai înainte în oraș cu domnul von Brunebarbe⁶.

În ziua de 6 [septembrie] întreaga înaltă Misiune imperial-regală va lua masa de prânz la mine. Vă rog, așadar, să binevoiți a-i aduce aceasta la cunoștință soției mele într-un mod cât se poate de amănunțit atât în ceea ce privește acest prânz cât și supeul de la Băneasa, îngrijindu-vă ca totul să fie făcut cât se poate de bine.

Domnitorul trebuie încunoscîntat imediat de aceasta. De asemenea, i se va cere în mod amical să stabilească rânduiala de primire, precum și numărul oamenilor care să ia parte la procesiune. Aștept mâine, la Pociovaliște, să-mi trimiteți prin acest curier rapid informațiile cuvenite despre totul.

Cornești, la 4 septembrie 1802, seara la ora 11

Merkelius m. ppr.

pe verso: Onoratei Agenții aulice și consulare imperial-regale din Principatul Țării Românești, la București. Din oficiu. Prin curier rapid.

Prezentată la 5 septembrie 1802, înainte de masă la ora 10.

5. 1802 septembrie 5, București. Andreas Gaudi, secretarul Agenției consulare imperiale de la București, către agentul consular Michael Merkelius: îl informează că a intervenit la Curtea domnească în legătură cu ceremonia de intrare în București a internunțiului Stürmer, că a luat măsuri cu privire la organizarea cinei de la Băneasa, precum și a mesei de prânz la reședința agentului consular.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCCCXCVI, nr. 141; concept.

Bukarest, den 5ten September 1802

Euer Hochwohlgeboren gütigen Erlass vom 4ten dieses Monats habe heute um 10 Uhr zu erhalten die Gnade gehabt, womit mich sogleich nach

Hof begeben und die Ankunft S^{er} Excellenz des Herrn Internuntius dem Herrn Postelnik und Spatarn angezeigt, weil eben ein großer Türck bey dem Herrn Fürsten war und solcherwegen den Herrn Fürsten nicht sprechen können. Der Herr Postelnik hat sogleich dem Ilfofer Ispravnik den Befehl gegeben, damit er für das Nachtmahl S. E. die beste Sorge tragen solle. Dem Ispravnik, welcher sogleich nach Baniasa abgehet, habe den Joseph mitgegeben, weil er keinen Koch [zu] haben vorschützte, und ich glaube daß der Herr Ispravnik Vasile es gut bestellen wird, weil er sich willig bezeugte.

Die k. k. Unterthanen, als Kaufleute und Apotheker, sind bestellet und werden morgen Früh in der Kanzley zusammenkommen.

Das Mittagmahl wird die gnädige Frau auf morgen bestens bestellen und der Joseph Tracteur ist schon avertirt.

Wegen dem Empfang Sr Excellenz hat der Herr Spatar den Auftrag mit dem Herrn Deckeneskul³⁵ alles auf beste zu bestellen und es wird der Kállay bis Baniasa morgen Früh hinausgehen.

Des Stati [Penkovits] sein Haus und das Nebenhaus, wo inzwischen die Planke abgebrochen worden, ist bereit und ich mit Herrn v(on) d(er) R(ennen) werden heute Nachmittag Euer Hochwohlgeboren in Baniasa erwarten.

Die Böller werden wir auch hinausschicken. Pulver habe ich hier 5 Oka ausgeborget.

Traducere

București, la 5 septembrie 1802

Azi dimineață la ora 10 am avut onoarea să primesc binevoitoarea dispoziție a Domniei Voastre prea onorate din ziua de 4 curent. M-am dus imediat la Curtea domnească și am anunțat sosirea Excelenței Sale a domnului internunțiu domnilor postelnic și spătar, deoarece la domnitor se afla tocmai un turc de vază, așa că n-am avut cum să vorbesc cu el. Domnul postelnic i-a poruncit imediat ispravnicului de Ilfov să se ocupe cât se poate de bine de masa de seară a Excelenței Sale. Ispravnicului, care a plecat imediat la Băneasa, i l-am dat pe Joseph³⁶, deoarece a pretins că n-ar avea bucătar. Cred că domnul ispravnic Vasile se va descurca bine, deoarece s-a manifestat foarte serviabil.

Supușii imperial-regali, cum sunt negustorii și farmaciștii, au fost convocați și se vor aduna mâine dimineața la cancelaria Agenției.

Masa de prânz de mâine va fi pregătită cât se poate de bine de onorata doamnă [Merkelius], iar bucătarul Joseph a fost deja pus la curent.

Domnul spătar este însărcinat ca, împreună cu domnul Dăcănescu³⁷, să

³⁵ Lectură nesigură datorată datorată grafiei neglijente (probabil *Vackareskul*).

³⁶ Bucătarul agentului consular Merkelius.

³⁷ Probabil *Văcărescu*.

organizeze cât se poate de bine primirea [internunțului], iar domnul [subofițer] Kállay [din serviciul Agenției] se va duce mâine dimineața la Băneasa.

Casa lui Stati [Pencovici]³⁸ și cea de alături, de la care a fost îndepărtat între timp gardul de scânduri, sunt gata pregătite. Eu, împreună cu domnul [Johann Friedrich] von der Rennen o vom aștepta pe Domnia Voastră onorată la Băneasa, în această după-amiază.

Vom trimite și pușcoacele pentru artificii. M-am împrumutat aici cu 5 ocale de praf de pușcă.

6. [1802 septembrie 5, București]. Listă a alaiului care va lua parte la intrarea solemnă în București a internunțului Stürmer, care i-a fost predată agentului consular Michael Merkelius de caimacamii domnitorului Țării Românești prin intermediul lui Andreas Gaudi, secretarul Agenției.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCCCXCVI, nr. 142; concept. O copie, foarte puțin diferită, la Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatskanzlei Türkei II, Karton 130: *Turcica-Geschäftsträger 1802*, f. 44.

Zum Empfang Seiner Excellenz des wirklichen k. k. Herrn Hofrat und als wirklicher an dem Hoflager der Ottomanischen Pforte bestimmten k. k. Herrn Internuntius Edlen von Stürmer auf den 6ten September 1802 nachfolgender Allaj angeordnet worden, welcher aber bey der dermaligen eben erfolgten fürstlichen Abänderung nicht vollständig sondern erst bey dem Abzug aus dieser Hauptstadt des Fürstenthums Wallachey [in] Bukurest den 13. September vorschriftsmäßig für S. E. wie folgt vollzogen worden ist, als:

- der Groß-Comis zur Salutirung
- der Basch-Beschliaga mit der ganzen türkischen Besatzung
- der Orts-Po(l)kovnik (Obrist) mit 50 Mann
- der Vel Kapitan de Dorobanz mit 50 Mann
- acht Postelnitsey vor dem Waagen
- der 2te Pitar mit dem Rechtivan, Wagen und Pferdgeschirrbesorger
- der 3te Postelnik mit dem 2ten Comis
- der Vattaff de Aprod mit dem Csaus de Aprod
- der Vel Pitar (Commissair) mit dem Vel Comis (Stallmeister)
- der Ober-Portar mit allen Portarej
- der Vel Spatar mit seinen ganzen Zug
- 2 Salahor von der Pforte
- 6 Capitains von der Polizey-Direction (Agie)
- der Groß-Caminar
- der fürstliche Wagen mit 6 Pferde

³⁸ Negustor imperial-regal din București.

10 Csohodars am Waagen
 der Michmandar auf ein fürstliches Pferd
 2 fürstliche Wägen à 6 Pferde für das Gefolge Sr Excellenz

NB: Die 2 fürstliche leere Wägen und die 2 Salahors der Hohen Pforte sind bey der dermahligen Veränderung des Fürstens nicht erschienen.

pe verso: Praesentirt den 5ten September 1802.

Traducere

Pentru primirea Excelenței Sale a consilierului aulic activ imperial-regal și internunțiului imperial-regal activ desemnat pe lângă Curtea de la Poarta otomană, nobilul von Stürmer, în data de 6 septembrie 1802 a fost rânduit următorul alai. Acesta n-a putut fi însă complet din cauza schimbării domnitorului, iar alaiul va fi constituit pentru Excelența Sa în întregime, după rânduială, abia la 13 septembrie, la plecarea din București, capitala Țării Românești, după cum urmează:

vel comisul [Gheorghe Rasti] pentru prezentarea mesajului de salut
 baş-bešliaga³⁹
 cu întreaga garnizoană turcească
 polcovnicul (colonelul) local cu 50 de oameni
 vel căpitanul de dorobanți cu 50 de oameni
 opt postelnice în fața trăsorii
 al doilea pitar cu rahtivanul⁴⁰, căruțele și îngrijitorul harnașamentelor
 al treilea postelnic și al doilea comis
 vâtaful de aprozi și ceaușul de aprozi
 vel pitarul (comisarul) cu vel comisul (maestrul grajdurilor)
 vel portarul cu toți portării
 vel spătarul cu toată compania sa
 doi salahori de la Poartă
 șase căpitani de la Direcția de Poliție (Agie)
 vel căminarul
 trăsura domnească cu șase cai
 zece ciohodari pe lângă trăsura
 mihmandarul pe un cal al domniei
 2 trăsuri domnești cu câte 6 cai pentru suita Excelenței Sale

N.B.: Cele două trăsuri domnești goale și cei doi salahori de la Înalta Poartă n-au mai venit după ce domnitorul de acum a fost schimbat.

³⁹ Căpitanul de beșlii (oșteni călare folosiți mai ales la misiuni de pază).

⁴⁰ Cămărașul care are grijă de rafturile cailor domnești.

pe verso: Prezentată la 5 septembrie 1802.

7. [1802 septembrie 8, București]. Relatarea consilierului de legație Joseph von Hammer despre călătoria lui Ignaz von Stürmer, internunțul imperial desemnat la Poartă, de la Brașov la București și primirea de care a avut parte în Țara Românească.

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatskanzlei Türkei II, Karton 130: *Turcica-Geschäftsträger 1802*, f. 39–43 și 46–50; copie.

*Relazion der Reise des k. k. Herrn Internuntius von
Kronstadt nach Bukarest und seinen Empfang allda*

Die Abreise von Kronstadt geschah den 2ten September Nachmittags in Begleitung des von dem Fürsten der Wallachey dem k. k. Internunzius als Mihmandar entgegengeschickten Groß-Caminars oder Oberkämmerlings, des ebenfalls bis dahin entgegen gekommenen k. k. Hofagenten Merkelius und des Agentie-Beamten Brunebarbe, der die Baronne von Herbert von Bukarest bis nach Kronstadt begleitet hatte. Der Mihmandar hatte gleich bey seinem ersten Besuche dem k. k. Herrn Internuntius von der Seite des Fürsten das in Abschrift beyliegende Schreiben übergeben.

Das erste Nachtlager ward in der Kontumaz des *Tömeser Passes* gehalten, wo auch das schwere Gepäck zur Erleichterung der bisher mitgeführten Leiterwägen zum Theil auf vier wallachische sogenannte Mucanwagen umgepackt ward.

Von hier aus ging die Reise am folgenden Morgen über den äusserst beschwerlichen *Predaler Berg*. Das Mittagmahl ward im *Kloster Sinai* eingenommen, und da der eben eingefallene Regen die ohnedies über alle Beschreibung schlechten und gefährlichen Wege noch mehr verschlimmert hatte, so wurde erst spät in der Nacht und nach glücklich überstandenen Gefahren das einschichtige Wirthshaus von *Wlady* erreicht. Der Weg von dem *Kloster Sinai* bis hierher ist nicht nur allein ganz vernachlässiget, sondern auch wegen den tiefen Abgründen längs denen er beständig fortläuft und wider die keine andere Schutzwehr als das ausgefahrene Geleis vorhanden ist, weit gefährlicher als die gefahrvollsten Passagen des Weges von Rothenturmpaß nach Bukarest.

Am 4ten war *Kimpina* die Mittags- und *Kornescht* die Abendstation. In beyden Orten waren geräumige Bojarenhäuser zum Empfange der kaiserlichen Gesandtschaft vorbereitet.

Am fünften, Vormittags, traf den Kinderwagen das Unglück, daß er mitten auf sonst ebenem Wege, durch die Unvorsichtigkeit der Fuhrleute, denen die zu schwachen Stränge abgerissen waren, umwarf, wobey die beiden Kindeswärterinnen durch Gläserscherven stark zerschnitten wurden. Zu

Mittag ward im Bojarenhause zu *Putschowaliste* abgestiegen und Abends, mit Sonnenuntergang, langte man in dem eine Stunde ausser Bukarest gelegenen *Baniassa* an, wo das größte einer Bojarenwittwe gehörige Haus zum Empfange des k. k. Herrn Internuntius bereit stand.

Die Agentie-Beamten Gaudy und Vanderenen waren allbereits gegenwärtig, und wenige Minuten nach der Ankunft erschien der vom Fürsten abgesandte Groß-Comis oder Oberstallmeister, der den k.k. Herrn Gesandten im Namen des Fürsten mit einer Anrede bewillkommnete, worin er sich der Wendung bediente, daß es den Fürsten freue, daß die Ankunft des k. k. Herrn Internuntius in einen Zeitpunkt gefallen sey, wo es in seinen Kräften stehe etwas zur Bequemlichkeit desselben beyzutragen. Dieser zweydeutige Ausdruck ward am folgenden Morgen durch die von Konstantinopel in der Nacht eingetroffene Nachricht der Absetzung des Fürsten klar.

Nachdem der Groß-Comis nach der Stadt zurückgefahren war, erschienen der k. russische Consul Chiriko und der von Seiten des englischen Botschafters in Konstantinopel zur Besorgung der Kuriere und Geldbeförderung angestellte *gentilhomme d'ambassade* Summerer, um ihre Bewillkommungscomplimente abzustatten. Das Abendessen ward von fürstlichen Köchen zubereitet.

Der k. k. Hofagent ging nach dem Abendessen nach Bukarest ab mit dem Auftrage des k. k. Herrn Internuntius, auf dasselbe Zeremonial zu bestehen, das sonst in ähnlicher Gelegenheit bey dem Empfange russischer Gesandten beobachtet worden.

Am 6ten Früh, um zehn Uhr, als der von dem k. k. Herrn Internuntius Tages vorher zu seinem Einzuge in Bukarest bestimmten Stunde, kamen die vornehmsten der kaiserlichen Unterthanen und Schutzverwandten geritten, angeführt von dem kaiserlichen Hofagenten in Begleitung des Agentie-Personals und des von Jassy angekommenen Agentie-Kanzellisten Schilling. Sie brachten die Nachricht, daß der Fürst in der Nacht die Nachricht seiner Absetzung erhalten habe, und daß dadurch die Entgegenschickung des versprochenen fürstlichen Wagens, der nun von den Landesständen geschickt werden mußte, verspätet worden wäre. Der k. k. Hofagent stellte hierauf dem Herr k. k. Internuntius das Personale der Agentie und die k. Unterthanen mit einer passenden Anrede vor, die der Herr Internuntius beantwortete. Die Beamten der k. k. Agentie führten hierauf ihre Frauen der Frau Gesandtin auf. Unterdessen kam der von Seiten der Pforte zur Begleitung des k. k. Herrn Internuntius bestimmte Mihmandar Ali Aga mit zwey Tschauschen und drey Bostandschis, und bald nach ihm der von Hassan Aga Pascha zur Erhaltung der Ruhe in Bukarest befehligte Beschliaga, um den k. k. Herrn Internuntius ihren Besuch abzustatten.

Die nach der Absetzung des Fürsten erwählten zwey Kaimakamen hatten des Morgens frühe sich gegen den k. k. Hofagenten Merkelius geäußert, daß bey

der durch die Veränderung des Fürsten entstehenden allgemeinen Verwirrung sie unmöglich in ein Paar Stunden alle zum Empfang des k. k. Herrn Internuntius getroffenen Anstalten ins Werk setzen könnten. Sie zeigten demselben die Liste der Tags vorher von dem Fürsten zum Empfange ernannten Personen und baten, der k. k. Herr Internuntius möchte seinen Einzug bis auf den folgenden Tag verschieben und noch einen Tag in *Baniassa* warten, damit alles mit der gehörigen Feierlichkeit vor sich gehen möge. Der k. k. Hofagent lehnte diesen Vorschlag sogleich ab, indem er sagte, daß es dem k. k. Herrn Internuntius daran gelegen sey, sobald als möglich in die Stadt zu kommen. Das Verzeichnis der von den zwey Kaimakamen übergebenen Liste folgt hier in Abschrift.

Am Mittag kam der von den Landesständen herausgesandte fürstliche Wagen an und der Zug begann sogleich in folgender Ordnung: der Beschliaga mit fünfzig oder sechzig seiner Leute zu Pferd, die während des Zuges in militärischen Übungen nach ihrer Weise, das ist mit Pistolenschießen und Dschiridwerfen, sich unterhielten. Dann folgten die kaiserlichen Unterthanen und Schutzverwandten theils zu Fuß und theils zu Pferde, die kaiserlichen Agentiebeamten Gaudy, Brunebarbe, Vanderenen und Schilling und der k. Hofagent Merkelius in Uniform mit ihrer Dienerschaft zu Pferde, der Mihmandar des Fürsten mit dem von den Landesständen abgeordneten Groß-Comis oder Oberstallmeister nebeneinander und der Mihmandar der Pforte, allein reitend, mit ihrem Gefolge. In dem mit sechs Pferden bespannten und von zwölf weißgekleideten Tschochodaren zu Fuß begleiteten Galawagen saßen der k. k. Herr Internuntius mit der Frau Gesandtin und ihnen gegenüber der Legationssekretair v. Hammer. Im zweyten Wagen fuhren die k. k. Gesandtschaftsbeamten von Steindl, Fleischhackl und Baron von Ottenfels, in den übrigen die Kinder und das übrige Gefolge des k. k. Herrn Internuntius. Den Beschluß machten die Wagen der Frau Gesandtin vorgestellten Frauen.

Der Zug ging sehr langsam und dauerte fast zwey Stunden lang. Die Gassen der Stadt und die Fenster der Häuser waren mit Zuschauern angefüllt. Nahe bey dem Absteigquartier wurden auf Befehl des Hassan Aga Pascha 10 Kanonen abgefeuert, und vor dem Thore des für den k. k. Herrn Internuntius bereiteten Hauses stand türkische Feldmusik, die denselben mit Pfeifen- und Trommelgetön empfing.

Der russische Konsul, der englische *gentilhomme d'ambassade*, der vorige und Tages vorher zum Empfange des k. k. Herrn Internuntius befehligte Groß-Comis statteten ihre Bewillkommungsbesuche ab. Die zwey Kaimakams oder Stellvertreter des Fürsten kamen ebenfalls, um die schon dem k. k. Hofagenten Merkelius vorgetragene Entschuldigung in Betreff des unvollkommenen Empfangszeremonials zu wiederholen und den k. k. Internuntius zu bewillkommen.

Das Mittagmahl von 30 Personen ward bey dem k. k. Hofagenten eingenommen und die erste Gesundheit von demselben unter Losschießung von Pöllern und Musik auf das Wohlseyn Seiner Majestät unsers gnädigsten Kaisers und Herrn ausgebracht.

Nachmittags kam der Divan-Effendi des Pascha dem k. k. Herrn Internuntius im Namens desselben ein Bewillkommungscompliment abzustatten. Der k. k. Herr Internuntius ließ dasselbe durch die Herrn v. Hammer und Brunebarbe erwiedern und schickte dieselben Abends zum Fürsten, um demselben für die bisher empfangenen Höflichkeiten zu danken und sich sogleich um die Stunde anzufragen, wann es dem Fürsten gelegen wäre seinen persönlichen Besuch anzunehmen. Der Fürst behielt es sich vor am folgenden Morgen die Stunde zu bestimmen, weil er einen Besuch vom Pascha abwartete und der Pascha ließ dem Herrn Internuntius die Bestimmung der Stunde des Besuches bey ihm selbst über.

Am siebenten Früh ließ der Fürst sich noch einmal beym k. k. Herrn Internuntius anfragen, ob er den Besuch mit aller Feierlichkeit abzustatten gedächte oder nicht. Der k. k. Herr Internuntius wählte, aus der Rücksicht daß der Fürst schon als ein Reisender und Fremder in der Wallachey zu betrachten wäre, das Letztere, aber dennoch waren im Hofe des Fürsten die Wachen in Parade gestellt. Der Fürst kam ihm in der Hälfte des Vorsaals aus einer Seitenthür entgegen und begleitete ihn bis in die Mitte des Saales. Sowohl beym Fürsten als beym Pascha, zu denen als zu einem bloß vertraulichen Besuch der k. k. Herr Internuntius nur den k. Dollmetsch Fleischhackl mitgenommen hatte, ward er mit den gewöhnlichen Erfrischungen und Zeremonien nach orientalischer Sitte bewirthet.

Am achten, als am Feste von Mariae Geburt, Früh um zehn Uhr, verfügte sich der k. k. Herr Internuntius mit seinem ganzen Gefolge in die katholische Kirche, wo eine heilige Messe zur Danksagung für die glücklich überstandene Beschwerden der bisherigen Reise abgesungen ward. Beim Herausgehen bewillkommnete der hier residierende Bischof von Nicopolis den Herrn Gesandten mit einer Anrede in der er die katholische Gemeinde, die Kirche und sich selbst dem allerhöchsten Schutze Seiner k. k. Majestät unterthänigst empfahl. Der k. k. [Internuntius] empfahl ihn öffentlich dem Schutze des k. k. Hofagenten und setzte hinzu, daß auch er seinerseits alles thun werde was der höchsten Willensmeinung Seiner Majestät gemäß zur Erhaltung und Ausbreitung der katholischen Religion in den ottomannischen Staaten dienlich seyn könne.

Um zwölf Uhr stattete der Fürst seinen Gegenbesuch ab. Er kam mit einem zahlreichen Gefolge von Hofämtern und Leibwachen. Der k. k. Hofagent empfing denselben beym Schlage des Wagens, das k. k. Gesandtschafts- und Agentiepersonale auf der Stiege, der k. k. Herr Internuntius oberst auf der

Treppe, am Eingange in den Saal, und die Frau Gesandtin an der Thüre des Empfangzimmers. Die Herumgebung des Kaffee und Rauchwerkes ward theils von seinen, theils von des Herrn Internuntius Leuten besorget. Nach den gewöhnlichen Freundschaftsbezeugungen zog sich das Gefolge des Fürsten und Herrn Gesandten in den Saal zurück, wo sie sich bis zu Ende des Gespräches gegenseitig unterhielten. Nach geendetem Besuche, wobey der Fürst im Fortgehen nach orientalischer Sitte 200 Piaster unter die Dienerschaft des Herrn Internuntius vertheilen ließ, begab sich der Legationssekretair v. Hammer zum sich so nennenden *gentilhomme d'ambassade* Summerer, um demselben im Namen des Gesandten ein Gegencompliment zu machen. Er selbst hatte Tages vorher dem russischen Konsul den Gegenbesuch in eigener Person abgestattet.

Traducere

Relatare a călătoriei domnului internunțiu imperial-regal de la Brașov la București și primirea sa acolo

Plecarea de la Brașov a avut loc în după-amiaza zilei de 2 septembrie. Eram însoțiți de [Gheorghe Rasti], vel căminar sau prim cămărar al domnitorului Țării Românești⁴¹, care ne fusese trimis în întâmpinare ca mihmandar, de asemenea de agentul aulic imperial-regal Merkelius și de Brunebarbe, funcționarul Agenției [consulare imperiale de la București], care o însoțise pe baroneasa von Herbert de la București la Brașov.⁴² Mihmandarul i-a înmănat domnului internunțiu imperial-regal încă în timpul primei sale vizite mesajul – anexat în copie⁴³ – trimis de domnitor.

Prima dată am înnoptat la Carantina din trecătoarea Timiș. Pentru a mai ușura căruțele folosite până acum, am transferat o parte din bagajele mai grele în patru așa-numite căruțe mocănești.

În dimineața următoare călătoria a continuat peste muntele extrem de dificil de la Predeal. Masa de prânz am luat-o la mănăstirea Sinaia. Deoarece între timp începuse să plouă, drumul oricum rău și periculos, de nedescris, s-a stricat și mai mult, așa că după ce am trecut cu bine de tot felul de pericole, am ajuns abia noaptea târziu la cărciuma din Vlădeni, o casă cu un singur cat. Drumul de la mănăstirea Sinaia până aici nu numai că este complet neîngrijit, ci cu mult mai primejdios decât porțiunile cele mai periculoase ale drumului de

⁴¹ Alexandru Suțu, caimacam al Țării Românești și concomitent domn al Moldovei, care îi ținea locul fostul domn Mihai Suțu.

⁴² După moartea internunțului imperial regal la Poartă, baronul Peter Philipp Herbert von Rathkeal (23 februarie 1802, la Istanbul), soția sa, baroneasa Maria Anna von Collenbach, a părăsit capitala Imperiului otoman în luna mai 1802.

⁴³ Vezi doc. 2.

la trecătoarea Turnu Roșu la București, aceasta deoarece în lungul prăpăstiilor adânci pe care le străbate neîncetat nu există altă posibilitate de a te proteja în afară de fâgașul gata desfundat.

În ziua de 4 [septembrie] popasul de prânz s-a făcut la Câmpina, iar cel de noapte la Cornești. În ambele localități au fost pregătite case boierești spațioase pentru adăpostirea Legației imperiale.

În ziua de 5 [septembrie], înainte de masă, s-a întâmplat o nenorocire cu căruța în care se aflau copiii. La mijlocul drumului, de altfel cu totul neted, din cauza imprudenței vizitivilor s-au rupt ștreangurile prea slabe [de la hamuri], iar căruța s-a răsturnat. Cele două îngrijitoare ale copiilor s-au tăiat rău de tot în cioburile de sticlă. La amiază am făcut un popas la casa boierească de la Pociovaliște. Seara, la apusul soarelui, am ajuns la Băneasa, localitate aflată cam la o oră depărtare de București. Pentru primirea domnului internunțiu imperial-regal fusese pregătită casa cea mai mare, care îi aparținea unei boieroaice văduve.

Aici se aflau deja prezenți [Andreas] Gaudi⁴⁴ și [Johann Friedrich] von der Rennen, funcționari ai Agenției consulare. La câteva minute după sosirea noastră și-a făcut apariție marele comis, adică maestrul șef al grajdurilor domnești, care fusese trimis de domnitor. Într-o alocuțiune, acesta i-a urat, în numele domnitorului, bun-venit domnului ambasador imperial-regal. S-a folosit de această ocazie pentru a arăta, că domnitorul era bucuros că venirea domnului internunțiu imperial-regal avea loc într-un moment în care îi stătea în putere să contribuie cu ceva la confortul acestuia. Această ambiguitate în exprimare ne-a devenit limpede în dimineața următoare datorită știrii venite în cursul nopții de la Constantinopol cu privire la mazilirea domnitorului.

După ce vel comisul a plecat înapoi în oraș, și-au făcut apariție consulul imperial rus [Luca de] Chirico și [Francis] Summerer, *gentilhomme d'ambassade*, angajat la București de ambasadorul englez la Constantinopol [Thomas Elgin] pentru a se ocupa de curieri și de transportarea banilor. Aceștia doi și-au prezentat urările lor de bun-venit. Cina a fost pregătită de bucătarii domnești.

După cină, domnul agent aulic imperial-regal [Michael Merkelius] a plecat la București pentru a insista, din însărcinarea domnului internunțiu imperial-regal, ca la primirea acestuia să fie respectat același ceremonial, folosit în mod obișnuit și la primirea ambasadorilor ruși.

La 6 [septembrie], dimineața la ora zece, oră stabilită de domnul internunțiu imperial-regal cu o zi mai înainte pentru intrarea sa [solemnă] în București, au venit călare cei mai de vază supuși imperiali și persoanele aflate sub protecția imperială, în frunte cu agentul aulic imperial însoțit de personalul Agenției

⁴⁴ Secretarul Agenției consulare imperiale de la București.

consulare și de cancelistul [Leopold] Schilling, venit de la Iași, de la Agenția consulară de acolo. Aceștia au adus știrea, că domnitorul primise în cursul nopții vestea mazilirii sale, iar din această cauză trimiterea trăsorii domnești promise, pe care stările țării⁴⁵ erau acum nevoite să o trimită, va ajunge cu întârziere. Apoi domnul agent aulic imperial-regal i-a prezentat domnului internunțiu imperial-regal într-o alocuțiune, potrivită cu momentul, personalul Agenției consulare și pe supușii imperiali. Domnul internunțiu a răspuns acestei alocuțiuni. După aceea funcționarii Agenției imperial-regale i-au prezentat soțiile lor doamnei ambasador.

Între timp și-a făcut apariția pentru o vizită de curtoazie la domnul internunțiu imperial-regal Ali aga, mihmandarul trimis de Poartă pentru a-l însoți pe domnul internunțiu imperial-regal, fiind însoțit de doi ceauși și trei bostan-gii.⁴⁶ La puțin timp după aceea a venit și beșliaga⁴⁷, trimis la București de pașa Hasan aga pentru a păstra liniștea.

Cei doi caimacami aleși după mazilirea domnitorului îi declaraseră domnului agent aulic imperial-regal Merkelus dis-de-dimineată, că în confuzia generală provocată de schimbarea domnitorului le era cu neputință să pună în aplicare în câteva ore toate măsurile legate de primirea domnului internunțiu imperial-regal. Ei i-au arătat [domnului Merkelus] lista persoanelor pe care domnitorul le desemnase cu o zi mai înainte pentru a lua parte la primire și s-au rugat, ca domnul internunțiu imperial-regal să-și amâne intrarea [în București] până a doua zi, zăbovind încă o zi la Băneasa, ca totul să se poată desfășura cu solemnitatea cuvenită. Domnul agent aulic imperial-regal a respins pe loc această propunere, afirmând că domnul internunțiu imperial-regal vrea să ajungă în oraș cât mai curând cu putință. Anexat urmează lista predată de cei doi caimacami cu cei desemnați [să ia parte la intrarea festivă].

La amiază a venit trăsura domnească trimisă de stările țării, iar procesiunea s-a pus în mișcare în ordinea următoare: beșliaga cu 50 sau 60 din oame-nii săi călare, care se distrau în timpul deplasării cu exerciții militare după obiceiul lor, adică trăgeau cu pistoalele și aruncau cu lănciile fără vârf⁴⁸, apoi supușii imperiali și persoanele aflate sub protecție imperială, în parte pe jos, în parte călare, apoi, călare, în uniforme lor și însoțiți de servitori, funcționarii Agenției consulare Gaudi, Brunebarbe, von der Rennen, Schilling și agentul aulic imperial Merkelus, apoi mihmandarul domnitorului alături de vel comis sau maestrul șef al grajdurilor domnești trimis de stările țării²⁸ și mihmandarul

⁴⁵ A se înțelege Divanul domnesc.

⁴⁶ Tc. *bostanci*, militar din garda personală a sultanului.

⁴⁷ Căpitanul de beșlii (soldați din cavaleria ușoară, însărcinați mai ales cu misiuni de pază și gardă).

⁴⁸ Tc. *cirit*, lance de aruncat fără vârf, folosită la întreceri similare turnirurilor.

Porții, aceștia din urmă călărind singuri cu suita lor. În trăsură de gală, la care erau înhâmați șase cai, fiind însoțită de 12 ciohodari⁴⁹ pe jos, îmbrăcați în alb, se aflau domnul internunțiu imperial-regal și doamna ambasador, iar față în față cu ei secretarul de legăție von Hammer. Într-o a doua trăsură se aflau funcționarii Ambasadei imperial-regale: [Ignaz] von Steindl, [Franz] Fleischhackl și baronul von Ottenfels, iar în celelalte trăsură copiii și restul suitei domnului internunțiu imperial-regal. Cel mai la urmă veneau trăsurile doamnelor care îi fuseseră prezentate doamnei ambasador.

Procesiunea avansa foarte încet. Totul a ținut aproape două ore. Ulițele din oraș și ferestrele caselor erau pline cu spectatori. Când s-a ajuns în apropierea locului unde urma să fim găzduiți, din ordinul pașei Hasan aga s-a tras din zece tunuri. În fața porții casei pregătite pentru domnul internunțiu imperial-regal se afla muzica militară turcească. Aceasta l-a întâmpinat în sunet de caval și tobe.

Consulul rus, *gentilhomme d'ambassade* englez și vel comisul trimis alaltăieri și ieri să-l întâmpine pe domnul internunțiu imperial-regal i-au făcut vizite de bun-venit. De asemenea, au venit cei doi caimacami sau loctiitori ai domnitorului pentru a repeta scuza prezentată deja agentului aulic imperial-regal Merkelius în legătură cu ceremonialul incomplet de primire și pentru a-i ura bun-venit internunțiului imperial-regal.

Masa de prânz, la care au luat parte 30 de persoane, a avut loc la agentul aulic imperial-regal. Primul toast al acestuia, însoțit de foc de artificii și muzică, a fost pentru sănătatea Maiestății Sale împăratul și stăpânul nostru prea milostiv.

După amiază a venit *divan effendi*⁵⁰ al pașei pentru a-i transmite domnului internunțiu imperial-regal un mesaj de bun-venit în numele acestuia. Domnul internunțiu imperial-regal a cerut ca acestuia să-i răspundă domnii von Hammer și Brunebarbe. Apoi, aceștia doi au fost trimiși în cursul serii la domnitor spre a-i mulțumi pentru curtoazia manifestată până atunci și pentru a afla, când i-ar fi convenit să-l primească pe internunțiul imperial-regal într-o vizită personală. Domnitorul a amânat stabilirea orei pentru dimineața următoare, deoarece aștepta vizita pașei. Pașa a lăsat apoi pe seama domnului internunțiu stabilirea orei la care îl va vizita pe domnitor.

În ziua de 7 [septembrie], de dimineață, domnitorul a pus ca domnul internunțiu imperial-regal să mai fie întrebat o dată, dacă dorește ca vizita să o facă cu toată solemnitatea sau nu. Pe considerentul, că domnitorul se cuvenea deja socotit drept un călător și străin în Țara Românească, domnul internunțiu imperial-regal a ales ultima variantă. Cu toate acestea, la Curtea domnească

⁴⁹ Tc. *çuhadar*, slujitor aflat în serviciul extern al unei autorități.

⁵⁰ Secretarul unui demnitar turc. În cazul domnitorilor Țării Românești și Moldovei este vorba de secretarul care se ocupa de redactarea/scrierea/traducerea documentelor otomane.

gărzile erau postate ca de paradă. Domnitorul i-a venit în întâmpinare domnului internunțiu pe o ușă laterală până la jumătatea sălii de la intrare și l-a condus până la mijlocul sălii. Atât la domnitor cât și la pașă, cărora domnul internunțiu imperial-regal le-a făcut doar vizite confidențiale, el l-a luat cu sine numai pe translatorul imperial Fleischhackl. A fost primit, după obiceiul oriental, cu aperitive și ceremonialul obișnuit.

În ziua de 8 [septembrie], adică de sărbătoarea Nașterii Mariei, la ora zece dimineața, domnul internunțiu imperial-regal s-a dus cu întreaga sa suită la biserica catolică⁵¹, unde s-a ținut o sfântă slujbă de mulțumire pentru trecerea cu bine peste greutățile întâmpinate până acum în cursul călătoriei. La ieșirea din biserică, domnul ambasador a fost întâmpinat cu o alocuțiune de bun-venit de episcopul de Nicopole, [Paolo Dovanlia], care își are reședința aici, [la București]. În alocuțiunea sa, el a recomandat prea supus comunitatea [bisericească] catolică, biserica și pe sine însuși protecției înalte a Maiestății Sale imperial-regale. Internunțul imperial-regal l-a recomandat în mod oficial protecției agentului aulic imperial-regal și a adăugat că, în ceea ce îl privește, va face tot ceea ce poate sluji – potrivit cu voința cea mai înaltă a Maiestății Sale – la păstrarea și răspândirea religiei catolice în statele otomane.

La ora 12 domnitorul a făcut vizita sa de răspuns. A venit însoțit de o suită numeroasă de slujbași ai Curții și de gărzi personale. Agentul aulic imperial-regal l-a întâmpinat la portiera trăsorii, personalul Ambasadei imperial-regale și al Agenției consulare în dreptul scării, iar domnul internunțiu imperial-regal în capul scării, la intrarea în anticameră și doamna ambasador în ușa camerei de primire. Servirea cafelei și a ustensilelor de fumat a fost asigurată în parte de oamenii domnitorului, în parte de cei ai domnului internunțiu. După obișnuitele salutări prietenești, suita domnitorului și cea a domnului ambasador s-au retras în anticameră, unde au discutat până ce întrevvedere a luat sfârșit. După ce vizita s-a încheiat, la plecare domnitorul a pus să fie dăruți, după obiceiul oriental, 200 de piaștri servitorilor domnului internunțiu. Secretarul de legăție von Hammer s-a dus la așa-numitul *gentilhomme d'ambassade* pentru a-i transmite salutări în numele ambasadorului. Cu o zi mai înainte, acesta îi făcuse personal o vizită de răspuns consulului rus.

8. 1802 septembrie 8, București. Ignaz von Stürmer, internunțul imperial la Poartă, către contele Wenzel von Colloredo, ministrul imperial de externe: îi raportează despre modul în care a fost primit la București în condițiile în care domnitorul aflat în scaun a fost mazilit, despre contactele cu consulul rus și cu însărcinatul cu afaceri englez; îi raportează că după ce va mai poposi la București patru-cinci zile, va porni, pe la Rusciuc și Adrianopol, spre Istanbul.

⁵¹ Este vorba de biserica Bărăției.

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatskanzlei Türkei II, Karton 130: *Turcica – Geschäftsträger 1802*, f. 35 și 38–39; original.

Hochgeborner Reichsgraf!

In der Nebenlage nehme ich mir die ehrfurchtvollste Freyheit Euer Exzellenz eine von dem Legationssekretär Herrn v. Hammer verfasste umständliche Relazion über meine Reise von der siebenbürgischen Gränze bis hieher, meinen Einzug in Bukarest und sonstiges allhier beobachtetes Zeremonial zur beliebigen Einsicht und allenfallsigen Richtschnur für meine Nachfolger, so sich vielleicht den nämlichen Weg einzuschlagen im Falle befinden dürften, gehorsamst vorzulegen.

Da der Fall eines hier durchpassirenden k. k. Internuntius ganz neu ist, so trug ich dem Herrn Konsular-Agenten Merkelius auf, sich in Ansehung des Zeremonials nach jenem zu richten, was in ähnlichen Gelegenheiten bey dem Durchzuge der russisch kaiserlichen Gesandten beobachtet zu werden pflegt und wovon die Beyspiele des Herrn Grafen v. Kotschubey und des Herrn v. Tomara noch in frischen Andenken und selbst in den Protokollen des Divans aufbewahret seyn müssen.

Nur allein der unversehens dazwischen gekommene Umstand der Veränderung des Fürstens und der dadurch getheilten Aufmerksamkeit der Landes-Bojaren war Schuld daran, daß das nach obigem Grundsatz abgeredete Zeremonial des Einzugs in der Ausführung nicht so ganz beobachtet wurde, wofür mir aber auch von den einstweiligen beyden Kaimakams des Fürsten persönlich bey meiner Ankunft in Bukarest eine anständige Entschuldigung gemacht worden ist.

Was insbesondere das Benehmen des Herrn Fürsten Alexander Suzzo gegen meine Person betrifft, so kann ich solches nicht genug anrühmen, indem mir derselbe nicht nur seinen Gran-Caminar oder Obersten Kämmerling mit einem sehr höflichen Schreiben bis Kronstadt zur Begleitung entgegen geschicket und mich unterwegs bis hieher mit den zu meinem Fortkommen nöthigen Pferden, Leuten und Lebensmitteln unentgeltlich versehen lassen, sondern auch bey meiner Ankunft allhier – wiewohlen er nicht mehr regierender Fürst der Wallachey war – mit Höflichkeitsbezeugungen überhäuft hat.

Ich habe denselben gestern meinen Besuch abgestattet, welcher mir heute auf gleiche Art von dem Herrn Fürsten in Person erwiedert wurde, wie Eure Exzellenz das weitläufigere darüber aus oberwähnten Anschlusse gnädigst zu ersehen geruhen können.

All mein Bestreben geht nun dahin, die Fortsetzung meiner Reise nach Möglichkeit zu beschleunigen und aufs späteste in vier oder fünf Tagen von hier aufzubrechen, bis wohin mir auch der mir von Seite der Pforte zugesendete

Mihmandar oder türkische Begleitungs-Commissair, Aly Aga, mit allen nöthigen Zubereitungen fertig zu seyn versprochen hat.

Ich benütze übrigens meines Orts diesen kleinen unwillkührlichen Aufschub, um mittlerweile soviel möglich meine Kranken herstellen und zur Ausdauer der Beschwerlichkeiten meiner noch weiters bevorstehenden Reise tauglich zu machen. Selbe wird mit aller Vorsicht so die Umstände erfordern und unter guter Bedeckung zu Lande über Rusgiuk und Adrianopel für sich gehen, und ich hoffe zuversichtlich, daß Eure Exzellenz diesen Entschluß um desto weniger zu mißbilligen geruhen dürften, als das Schwarze Meer überhaupt und besonders in dieser Jahreszeit sehr stürmisch und gefährlich, die zu Varna vorfindigen Schiffe aber insgemein von schlechter Bauart, die türkischen Schiffeleute unverlässlich, sowie die Dauer der Fahrt selbst höchst ungewiss und oft bey widrigen Winden nicht viel kürzer oder auch noch länger als die Landreise zu seyn pfllegt. Aus diesen guten Gründen, vermuthlich, hat auch erst kürzlich die verwittibte Freyin von Herbert ihre Rückreise vorzugsweise zu Land über Kirk Kilise und Silistrien einzuleiten für gut gefunden und glücklich innerhalb 14 Tagen bis Bucarest zurückgeleget. Wenn aber mein Mihmandar die etwas weitere Hauptstrecke über Adrianopel vorziehen zu müssen glaubet, so geschiehet solches lediglich in Rücksicht auf die gegenwärtigen Lokalverhältnisse und um dem auf alle Fälle unangenehmen Zusammenstoße mit dem Truppcorps des gnädigst bekannten Ghürgi Osman Pascha auszuweichen, als welcher nach Entlassung des größten Theils seiner Truppen eben in dem Augenblick zur Besitznehmung seines neuen Gouvernements von Silistrien in vollem Anmarsche zu seyn hier allgemein versichert wird.

Ich empfehle mich übrigens zu Euer Exzellenz huldreichen Gnaden und habe die Ehre in tiefester Verehrung zu verharren, Eurer Exzellenz unterthänig gehorsamster,

Stürmer m. ppr.

Bukarest, den 8ten September 1802

Traducere

Ilustre conte al Imperiului! Milostive domn!

În anexă îmi permit cu cel mai profund respect să-i supun prea umil Excelenței Voastre spre binevoitoare consultare o relatare amănunțită întocmită de secretarul de legație domnul von Hammer cu privire la călătoria mea de la granița Transilvaniei până aici, despre intrarea mea în București și tot ceremonialul respectat cu acest prilej, asta pentru a servi eventual drept ghid pentru succesorii mei, care se vor afla poate în situația de a urma același drum ca mine.

Deoarece situația ca un internunțiu imperial-regal să treacă pe aici este cu totul nouă, l-am însărcinat pe domnul agent consular Merkelius să se informeze

cu privire la ceremonialul [de primire], adică în legătură cu ceea ce se respectă la trecerea [prin București] a ambasadorilor imperiali ruși, mai cu seamă că exemplele oferite de contele Kociubei și de domnul de Tomara sunt, desigur, încă în proaspătă amintire și păstrate în protocoalele Divanului [Țării Românești].

Doar împrejurarea neașteptată a schimbării domnitorului și atenția boierilor țării, abătută din acea cauză, a fost motivul că nu s-a putut respecta întru totul – potrivit cu principiul de mai sus – ceremonialul convenit pentru intrarea mea [în București]. De aceea la sosirea mea la București am primit scuzele cuvenite din partea celor doi caimacami de acum ai domnitorului, care au venit să mi le prezinte personal.

În ceea ce privește atitudinea domnitorului Alexandru Suțu față de persoana mea, nu pot să o laud îndeajuns. Acesta nu numai că mi-a trimis la Brașov pentru a mă însoți pe [Gheorghe Rasti], vel căminarul său prim-cămărașul său, cu un mesaj scris în termeni foarte politicoși și a poruncit ca în drumul până aici [la București] să mi se dea în mod gratuit caii, oamenii și alimentele necesare, ci, după ce am ajuns aici, – iar aceasta chiar dacă nu mai era domnitorul în funcție al Țării Românești – m-a copleșit cu manifestări de politețe. Ieri i-am făcut o vizită, la care domnitorul mi-a răspuns astăzi în același fel, așa cum Excelența Voastră va afla prea binevoitor mai pe larg din anexa amintită mai sus.

Strădaniile mele se îndreaptă acum înspre grăbirea cât mai lesnicioasă a călătoriei, așa că sper să plec de aici peste patru sau cinci zile. Până atunci Ali aga, mihmandarul sau comisarul de însoțire turc trimis de Poartă, mi-a promis că va termina toate pregătirile necesare [călătoriei].

În ceea ce mă privește, mă folosesc de această mică amânare nedorită pentru a-i reface între timp, pe cât posibil, pe cei bolnavi dintre ai mei și a-i face în stare să suporte în continuare greutatea călătoriei care ne așteaptă. Aceasta se va desfășura cu prudența necesară impusă de împrejurări și sub bună escortă, pe cale terestră, prin Rusciuc și Adrianopol. Am deplină speranță, că Excelența Voastră va binevoi să dezavueze cu atât mai puțin această hotărâre, cu cât Marea Neagră este, în general, dar mai cu seamă în acest anotimp, foarte furtunoasă și periculoasă, iar corăbiile aflate la Varna sunt îndeobște prost construite și echipajele turcești deloc de încredere, după cum chiar durata călătoriei este cât se poate de incertă, iar adesea, în cazul unor vânturi potrivnice, nu este nicidecum mai scurtă decât cea pe uscat, ci poate chiar mai lungă. Tocmai din aceste motive cât se poate de întemeiate, baroneasa văduvă von Herbert⁵² a preferat, recent, să călătorească pe uscat, pe la Kirk Kilise și Silistra, ajungând cu bine la

⁵² Maria Anna von Collenbach, văduva internunțului imperial Herbert von Rathkeal, mort la Istanbul la 23 februarie 1802.

București după 14 zile. Dacă mihmandarul meu va socoti că este de preferat drumul principal, ceva mai lung, pe la Adrianopol, motivul îl constituie împrejurările locale din prezent, pentru a fi evitată orice întâlnire neplăcută cu corpul de oaste al cunoscutului Gürce Osman pașa.⁵³ Acesta, după ce și-a lăsat la vatră cea mai mare parte a oștenilor, se află în plin marș – așa cum se afirmă aici drept sigur – pentru a-și lua în primire guvernoratul la Silistra.

În rest, mă recomand îngăduinței binevoitoare a Excelenței Voastre și am onoarea să rămân cu profundă stimă al Excelenței Voastre prea supus și prea ascultător,

Stürmer m. ppr.

București, la 8 septembrie 1802

THE VOYAGE OF INTERNUNCIO IGNAZ VON STÜRMER THROUGH WALLACHIA (SEPTEMBER 1802)

Abstract

With the passing away of Baron Peter Philipp Herbert von Rathkeal, imperial internuncio to the Porte, on February 23th, 1802 at Istanbul, the State Chancellory in Vienna was obliged to find an as clever as gifted successor. The decision to be taken was far more important to the Habsburg Monarchy, due to the rivalry with Tsarist Russia on the supremacy in South-Eastern Europe, still under Ottoman rule. On March 28th, 1802 Ignaz von Stürmer, a former scholar of the Vienna Academy for Oriental Languages and an outstanding connoisseur of the Turkish language and society since the time he served at the Imperial Embassy in Istanbul as translator, was appointed as successor to Herbert von Rathkeal. Stürmer and his suite (among others the future well nown orientalist Joseph von Hammer) started the journey to Istanbul only on August 12th, 1802. After crossing Timișoara, Sibiu and Brașov, the new internuncio and his crew arrived on September 2^d, 1802 to the border of Walachia. Due to an extensive report of Joseph von Hammer (published in the Appendix, as well as other documents related to this voyage), we are able to retrace Stürmer's reception in Bucharest at a time that the reigning Prince of Wallachia was just deposed by the Porte. It is to be pointed out, that in consequence of the Austrian-Russian rivalry on South-Eastern Europe, the new imperial internuncio insisted several times that the same reception-parade is to be respected for him as in the case of the Russian ambassadors to the Porte passing through the capital-city of Walachia on their way to Istanbul.

⁵³ Gürce (*Georgianul*) Osman pașa, l-a asediat din ordinul sultanului Selim al III-lea, în 1797–1798 și în 1800, pe Pazvanoğlu la Vidin, fiind numit în 1802 guvernator (*vali*) al Silistrei și Rumeliei. Suspectat încă din 1801 de legături ascunse cu Pazvanoğlu, a fost ucis în 1803 în cursul confruntărilor cu alți *aiani* locali.

TOURIST GAZE IN THE DIARY OF COUNT LAJOS GYULAY (1843–1844)

*Antonia Zan**

Keywords: Count Lajos Gyulay, travel diary, Italy, 19th century

Cuvinte-cheie: Contele Lajos Gyulay, jurnal de călătorie, Italia, secolul al XIX-lea

Introduction

The subject and meaning of travel (history) can be approached in many ways, but simply put, it can be described as the tendency and action of an individual to get from point A to point B. In most cases, this cultural activity requires preparation and organisation. It is important to know how much preparation, what kind of financial background, what kind of company, what kind of transport was needed for the trip. Furthermore, what are the elements of the foreign region that might have attracted the attention of our compatriots, and what were the missed experiences, tastes and smells that might have made the traveller homesick? It is also important to plan the route to the final destination. The present study tries to analyse Lajos Gyulay's travels in Italy from several points of view. First, I will present the author's biography. This will be followed by a brief history of travelling. Then I will present the diary in which Gyulay recorded his experiences. The core of the paper is the presentation of the identity-alterity concept pairs that emerge from the diary. Also central to the analysis is the nineteenth-century tourist gaze (John Urry), the way in which Gyulay constructs his own identity through his travels, how he perceives and allows others to perceive his experiences abroad, whether of events or people, and how he constantly re-evaluates geographical and symbolic boundaries.

Count Lajos Gyulay

Count Lajos Gyulay, son of Count Ferenc Gyulay and Zsuzsanna Kacsáncsi, was born on 24 June 1800 in Săcel (a village in Harghita County, Romania, called Oláh-Andrásfalva until 1899). The couple had seven

* Școala Doctorală "Istorie. Civilizație. Cultură", Universitatea "Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: antonia.zan@ubbcluj.ro.

children, but only four survived to adulthood: Karolina, Franciska, Lajos and Konstancia. After the early death of the father, the role of the mother and Gábor Döbrentei as the children's guardian became increasingly clear. After twelve years of education, Lajos continued his studies at the Law Faculty of the Academy of Cluj-Napoca. After graduating, he was a junior lawyer at the Royal Court of Târgu Mures. He had a good command of languages, learning English, German and French.¹ This is reflected in his diary, which he wrote in four languages.

After a childhood and years of study in his homeland, Gyulay, following in the footsteps of his ancestors, travelled to Vienna (1822) to take up a post at the Transylvanian Court Chancellery. He stayed there for a total of eight years, during which time he was engaged in official work.² A sociable man, he spent most of his free time at the theatre, opera, balls and dance halls.³ He corresponded frequently with his mother and siblings, but had to return home in 1826 when his mother fell ill and died.⁴

Once the mourning period was over, he decided to travel again, visiting Italy in 1833 and Turkey in 1838. Between 1843 and 1844 he travelled to Italy and France. In the meantime, his main interest was art, admiring monumental buildings and visiting the places he had read so much about.⁵ At the turn of the 18th and 19th centuries, Vienna was the place most often visited by Hungarian aristocrats for social life or official business, so a trip to a distant and unfamiliar country was an experience of a lifetime. The motives for travelling could therefore include the search for places 'advertised' in readings, health cures, religious places of worship (temples), architectural works, social and developmental comparisons, linguistic research, etc.⁶

The events of 1848 and the struggle for independence did not leave him unaffected, as he participated in the Transylvanian and Hungarian National Assemblies, plunged into the political struggle and came into contact with all the important personalities of the reform movement. After 1849, he was forced to go into exile for a while, and then he was granted an amnesty. In the last years of his life he donated much to the Transylvanian Museum Association and the Hungarian Academy of Sciences. He fell ill in the autumn of 1868 and died in

¹ Elek Csetri, Ambrus Miskolczy, *Gyulay Lajos naplói*, vol. I (Budapest: ELTE Department of Romanian Philology Archives of the Central Statistical Office, 2003), 12–21.

² Ibid., 22.

³ Ibid., 22–24.

⁴ Ibid., 26.

⁵ Ibid., 28–31.

⁶ Irina V. Popova-Nowak, "A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850," *Korall* 7, no. 26 (2006): 135–138.

Pest on 19 March 1869. The cause of his death is thought to have been lung cancer or a pulmonary embolism.⁷

The Grand Tour and the age of Romantic travel

Lajos Gyulay's travels in Italy are recorded in his diary *Hinna*, the 100-day book. In terms of iterology (the study of the history of travel)⁸, this diary can be placed in the era of romantic travel. Romantic travel, which was fashionable in the first half of the 19th century, was preceded by the era of the Grand Tour, which had a pedagogical purpose, aimed at refining and perfecting previously acquired knowledge through experiences abroad.⁹ In this sense, travel was an ideological exercise, the main aim of which was to create a social, economic and political elite and to extend its network of contacts.¹⁰ It was mainly tailored to the financial means of the aristocracy.¹¹

The era of Romantic travel, to which the Gyulay diary also belongs, can be dated to the first half of the 19th century. With the end of the Napoleonic wars (after Waterloo), as Europe began to recover, there was a rapid revival in the popularity of travel, especially to Italy. In the Romantic period, the masses no longer travelled solely for educational purposes, but also for emotional reasons. Italy's appeal as a centre of Christianity is also relevant, as Romanticism rediscovers medieval Christian values and works. At the same time, the Rousseauian principle and the return to nature were given a new impetus.¹² Some people travel for pleasure, but according to the psychology of Romantic travel, it may also have been an escape, an attempt to come to terms with trauma or loss in the original environment.¹³ Looking at Gyulay's life and highlighting the year 1843 and the timeline of his life, his journey may have played a role in helping him to come to terms with the loss of his mother and to cope with grief. But he may also have been inspired by his father's example, for it was in his memory that he visited Vesuvius: "I shall write from beneath Vesuvius, in the presence of the spirit of our unforgettable father, who was in the same places I am now, in years past and long ago!"¹⁴

⁷ Csetri, Miskolczy, *Gyulay Lajos*, 33–46.

⁸ As the French novelist Pierre Butor put it; Peter Burke, "Útmutatás az utazástörténet számára," *Korall* 7, no. 26 (2006): 5–6.

⁹ Sándor Gyömrei, *Az utazási kedv története* (Budapest: R. Gergely, 1934), 76.

¹⁰ James Buzzard, "The Grand Tour and After (1660–1840)," in Peter Hulme, *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 38.

¹¹ Gyömrei, *Az utazási*, 76–79.

¹² Csetri, Miskolczy, *Gyulay Lajos*, 109–113.

¹³ Burke, *Útmutatás az utazástörténet*, 7.

¹⁴ *Hinna* 237. v.

The Romantic man sees a kind of mysticism and admirable values in the closeness of nature. He is adventurous and curious about the new things he discovers. Travel is an opportunity to learn not only about other cultures, but also about ourselves. Reviving the past can be one of the many aspects of travel, either as an archaeological or anthropological insight.¹⁵

Michael Harbsmeier, a travel writer of the last century, observed that “there is hardly a travelogue that has not been said at least once to reveal more about its author than about the countries and cultures it purports to describe”.¹⁶ This statement is also true of the diary in question, but its meaning could be formulated in such a way as to alternate harmoniously between reflections on self-knowledge and identity, in response to the diversity of cultural exchanges. Adaptive and creative management of situations could greatly facilitate the smoothness of social interactions.

At the same time, it is important to point out that, over time, these travelogues generate a so-called “we-consciousness”, which can lead to comparisons and feelings of superiority or inferiority. This is due to the fact that the individual, through his natural attitude, involuntarily compares the familiar with the foreign.¹⁷ For example, Gyulay’s comment on street lighting: “Milan is as badly lit as Kolosvár – how can it be compared to Vienna? such filth, and even in front of it”.¹⁸ Or another: “This morning, as if I had been in Kolosvár and the gypsies had woken me up with their music as usual on New Year’s Day, here too the Pope’s soldiers were making themselves heard at dawn, a little louder than my fellow countrymen.”¹⁹ There is also a satirical undertone, as he often pokes fun at others.

Hinna, the 100-day book or the travel diary

With regard to the type of source, and to outline the characteristics of the travel diary, we can say that the genre of Gyulay’s diary is confirmed by the daily entries and sometimes their division into periods of the day, and by the fact that it always recounts an event that has already taken place. Even though it is a synchronic genre, it is guided not only by the laws of creation but also by those of memory, since it is more often a matter of completed than of ongoing

¹⁵ Rosalind Buckton-Tucher, “Romanticism and the Philosophy of Travel,” *International Journal of Arts and Sciences* 3, no. 10 (2010): 258–265.

¹⁶ Quoted by Gábor Kármán, “Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten,” *Korall* 7, no. 26 (2006): 72.

¹⁷ Michael Harbsmeier, “Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai,” *Korall* 7, no. 26 (2006): 34–35.

¹⁸ *Hinna* 47. v.

¹⁹ *Ibid.*, 73. r.

phenomena.²⁰ The genre of the private diary is also characterised by a high degree of subjectivity and an examination of society. The revaluation of travel literature and the birth of the travel diary began as early as the eighteenth century, when, according to Laermann, “there seems to be hardly a journey in this age that was not undertaken with the intention of writing a book about it”.²¹ This diary volume reflects a more mature perspective. It has a deliberately chosen audience. The emphasis is on the development of his personality, the works of art he sees, his experiences, the elements that are new to him, and social criticism. The diary has the appropriate paratextual apparatus, it has a title, a dedication, markings, page numbers (only the odd right pages are numbered, and after page 253 the author makes a mistake and continues with 155, changing the first number from 2 to 1). The title page reads: “Count Lajos Gyulay’s own hand and book. The name of this book is Hinna, it is dedicated to Hinna, and the sign of this book is FLM or 100 D. It is a book of four lunar months – and of these 107 days have been written in Italy as a 100-day book!” The title itself suggests that it is a travelogue, giving the place and length of the journey.

Travel books and preparations

As was customary at the time, some people prepared for a journey by reading about the history of the area they intended to visit.²² This was aided by “travel books”, of which there were many on Rome.²³

In his diary, Gyulay mentions a number of books dealing exclusively with the city: “A good book on Roman life: Römische Briefe von einem Florentiner 1837–38. Leipzig 1840 4 B[än]de”.²⁴ and “This is considered to be the best book ever published on Rome: Beschreibung der Stadt Rom von Ernst Platner, Carl Bunsen, Eduard Gerhard, Wilhelm Röstel, [u]n[d] Ludwig Urlichs Bd 1–3 Stuttgart 1833–38”.²⁵ Further details of his preparations are given in his diary entry written in Vienna: “All arrangements have been made to leave for Italy next week. My plan until then is to go to Vicenza via Graz, Klagenfurt, Udine, and from there to Padua to visit Colonel Sámuel Gyulai. Then to Milan, from there to Modena, Florence, Rome, Naples, Civitta Vecchia, Livorno, Genoa,

²⁰ Margit S. Sárdi, *Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt* (Máriabesenyő: Attraktor, 2014), 7.

²¹ Quoted by Krisztina Kulcsár, “A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán,” 7, no. 26 (2006): 99.

²² Gábor Gelléri, “Az Amazonastól az Amazonokig,” *Korall* 7, no. 26 (2006): 55.

²³ Burke, *Útmutatás az utazástörténet*, 10.

²⁴ *Hinna* 177. v.

²⁵ *Ibid.*, 183. r.

Marseille, Paris, and back home via Germany, which should be done by the end of March. Then the *systemathica deputatio*s will gather in Kolosvár”.²⁶

The author, famous for his literary sensibility, does not only read scientific travel books in preparation for his journey. His diary contains a reference to one of the most fashionable works of the time: Goethe’s *Italian Journey*, which recounts the events of 1786 and 1788. His influence on the author is also evident in the fact that he often refers to the German traveller’s statements: “And Goethe says of him: He who can remember Naples cannot be so completely unhappy.”

He often mentions his own guide and travel book, without giving specific details, but hinting that it might be a Neygebauer volume: “Neygebauer writes of Padua that it used to be distinguished by the morality and virtue of its daughters, but now the students of Padua do not say the same of them, who here seem to rule in a janissary and juristic manner”.²⁷ Further: “My book says that in Rome time has tilled centuries for the harvest of millennia!”²⁸, “Ah, my book says that it rarely rains in Rome, non e vero, not even three days without rain have passed since I have been here, today it is even snowing =neveica”.²⁹

After the theoretical preparation for the journey, I would now like to turn to the specifics of the journey. The development of road systems made destinations more accessible. A major advance in this respect was the establishment of a passenger coach service between Vienna and Buda in 1749. By the end of the 1830s, the journey took only thirty-one hours, with meals and overnight accommodation guaranteed and provided.³⁰ Among the means of transport most frequently mentioned by Gyulay are the railway and the (courier) coach, and he always records exactly from where to where, how and for how much he used each vehicle. We can read about them as follows: “Nov. 21d [1]843. So I’m going next Saturday for sure. I have already paid 76 f[orin]s and 18 kr[euze]r s in exchange money for two seats in the courier coach that leaves for Glognitz on the evening of the 25th. Nota bene: I travel by train. Three days and three nights in a row! Oh, what a wretched man I am! And even more pitiful is my lad! who will sit on the box. It will be all the more pleasant to rest in Padua,” he continued: “Padua, on 30 Nov. On the 25th of this month, at seven o’clock in the evening, I left Vienna by train for Glognitz. From there I travelled day and night in a coach with a deaf major to Mestre, where I arrived at midnight on the fourth day; the next day I took the train again and arrived in Padua yesterday”.³¹

²⁶ Ibid., 5. r.

²⁷ Ibid., 9. r.

²⁸ Ibid., 135. r.

²⁹ Ibid., 193. v.

³⁰ Popova-Nowak, *A nemzet felfedezésének*, 129.

³¹ *Hinna* 5. v.

From these entries we also learn about his companion, his footman, whom he later calls Sándor: “My lad, Alexander, is in utter despair. Today I wanted to send him to buy something and he said he hadn’t come here to experiment – che bestia!”³²

Preparing for the trip included raising the necessary funds. Gyulay not only set off with cash, but also arranged for a letter of credit in Vienna, which would help him abroad if he ran into financial difficulties. The point of these letters was that the amount provided on paper in the original location could be withdrawn by the person concerned in another region and then transferred between the two institutions involved (similar to modern banking systems): “So far I have done well, I have not touched my letter of credit, I have lived entirely on the money I have brought with me, and I hope I shall not have to meet Prince Torlonia, to whom the Viennese banker Stamety has instructed me to turn in case of need”.³³ For curiosity’s sake, I would like to point out that he would have liked to increase the amount he had already possessed, so during his stay in Rome he played the lottery: “I bet on lottery number 52. The numbers I played on Amboterno were 1. 5. 12. 13. 43. I put half a scudo on it and the draw is next Saturday, the 10th of this month. It would be nice to win enough for a statuette”³⁴, he says, and then tells us about the outcome of the game: “As I predicted so it happened: I won nothing in the lottery, only one of the numbers, 43, came out, four were left out”.³⁵

The experience of otherness

With regard to the stylistic analysis of the content, it should not be overlooked that ego-documents can also have literary features.³⁶ The diary we are analysing has such characteristics, not only because it contains some of the author’s poems, but also because it is very prosaic in the way it expresses certain lessons of life: “In short, I don’t like to criticise what I like, nor do I like to explain why I like something. A liking, a secret magnetic force, sympathy is an irresistible attraction created in us by a refined taste”.³⁷

Touring, to use the English term closely related to the Grand Tour mentioned above, also had its own rules. These may apply first and foremost to the presentation of the journey and the quality of the description. In this context, subjectivity and an adequate level of literacy are important. Someone’s writing

³² Ibid., 41. r.

³³ Ibid., 205. r.

³⁴ Ibid., 209. v.

³⁵ Ibid., 227. r.

³⁶ Sárdi, *Napló-könyv*, 27–29.

³⁷ *Hinna* 189. r.

can be instructive, and it depends on the person to what extent his or her style of presentation meets the expectations of entertaining literature.³⁸

In fact, by exploring, by creating an image of the other, by separating the 'us' from the 'them', one not only creates and builds an image of the other's culture, but also unwittingly presents and defines one's own roots, origins and native experiences.³⁹

In the historical concept and cultural paradigm of travel literature, the spatial structure as well as the real and imaginary borders are clearly visible. In terms of historical genres, diaries offer a view of themselves that reflects nineteenth-century notions of landscape, because what they communicate and how they communicate it are both determined by the trends of their time. From the point of view of the Transylvanian traveller, I believe that Gyulay is an unusual case, as he had been travelling since his youth, first within the country and then, in his early twenties, to Vienna, where he experienced cultural differences first hand. Italy is not a completely new experience either, as he has visited some of the Italian regions before. In this case, the manuscript presents the author's experiences from the perspective of a mature man ("Time is passing roughly, and so am I, son of this century, soon to be 44 years old"⁴⁰ – he wrote at the beginning of 1844), which suggests a kind of certainty and authenticity.

Indeed, according to Mike Robinson, travel writing itself is as old and long-established as the activity of travelling itself, offering opportunities for self-reflection, social critique and communication. The nature of the writing is largely determined by how the observer interprets his or her experience and wants it to be seen. It is therefore questionable and problematic whether these travelogues can be considered travel guides. In the vast majority of cases, the answer is no.⁴¹ In the case of Gyulay's diary, however, I think we can speak of an enhanced guidebook character, as he gives precise itineraries, street descriptions, historical background and information on each sight: "I set off alone along the Corso, through the Piazza di Venezia, to the palace of our ambassador, Count Lützov, where I asked when I might have the honour of visiting him. Then, through narrow and dirty streets, I arrived at the Capitoline, which is located on the Mons Palatinus, a hill that contains the Forum, the ruins of the Imperial Apartments and the Colosseum, which can be reached via the Via

³⁸ Levente T. Szabó, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom* (Cluj-Napoca: KOMP-PRESS Korunk, 2008), 23–24.

³⁹ Gábor Kármán, "Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten," *Korall* 7, no. 26 (2006): 72–98.

⁴⁰ *Hinna* 71. v.

⁴¹ Mike Robinson, "Narratives of being elsewhere," in Alan Lew et. al., eds., *Tourism and Travel Writing: A Companion to Tourism* (London: Blackwell Publishing, 2004), 303–305.

Sacra. Romulus founded the city there, and the wall that caused the death of Remus included nothing but the Palatine Hill and its slopes. It was only after the kidnapping of the Sabine women that the Capitoline Hill was added to the city. – Capitoliū im[m]obili saxum! It is located to the left of the present Capitoline Market”.⁴² If we leave out the personal details and the sentimental adventures, the result would be a very useful guide.

Finally, we can point out that Gyulay’s diary of Italy, like the itineraries and travel books of the European elite in the 19th century, offers a view of the expanding world that focuses on moral values and knowledge. Each traveller had a pre-existing cultural baggage, completed by a preconceived image and a stereotyped vision, before setting out on his journey. The best-known destinations in the world of stereotypes were, of course, Italy and Rome, with their overlapping layers of ancient and Christian culture and their well-known events throughout Europe.⁴³

The link between attitudes towards “the other” and imagology

Given that Gyulay was visiting a popular tourist region, it was inevitable that he would encounter other nationalities. I list the nationalities he came into contact with and observed during his journey. The Count mentions Italians, English, Chinese, Helvetians, French and the humiliating situation of the Jews in Rome.

It was inherent in Gyulay’s daily life that what he read, saw and experienced became part of his writing and his own inner world, shaping his image of perceived reality. This image was, of course, subjective and probably prejudiced, as he may have come across stereotypes in his readings that also shaped his own experiences (for example, the constant presence of the English).

W. J. T. Mitchell discusses images, their types and how they are formed, and from his five-part theory I would like to highlight three types: perceptual (sensory), mental (memories, thoughts) and verbal images (descriptions). These are interesting because they do not only refer to “traditional” images, but can also include tactile or gustatory images. They are not always tangible, but rather abstract elements and representations experienced and registered by the subject.⁴⁴

Closely related is imagology, the essence of which was formulated by Joep

⁴² *Hinna* 125. r.

⁴³ Melissa Calaresu, “Looking for Virgil’s Tomb: The End of the Grand Tour and the Cosmopolitan Ideal in Europe,” in Jaś Elsner, Joan-Pau Rubiés, eds., *Voyages and Visions. Towards a cultural history of travel* (London: Reaktion Books, 1999), 138–142.

⁴⁴ Miklós Alpár, *Parajd-képek a hosszú 19. század utazás- és turizmus-imagináriusában (1780–1918)* (Cluj-Napoca: Babeş-Bolyai University PhD thesis, 2020), 22–24.

Leerssen: “An image is a mental or discursive representation or reputation of a person, group, ethnicity or ‘nation’. This imagological definition of the word should not be confused with the generally accepted meaning of the word image as ‘a pictorial or visual representation’. However, an image is not the same as what is said about a person, country or group”.⁴⁵ According to Zrinka Blažević, this is also influenced by the given socio-historical context. He also distinguishes the notion of the cultural imaginary, which is influenced by the aforementioned ideologies, stereotypes and worldviews.⁴⁶

In Gyulay’s diary we can observe the presence of both ‘auto-image’ and ‘hetero-image’, in other words the image he creates of himself as opposed to the image he creates of the other culture. The concept of otherness is also given a new impetus and interpretation in this context, in which he examines mainly cultural, linguistic and social differences, but also touches on questions of faith. This is where the concept of comparative imagology, of *imageme*, comes into play. There can be a contradiction that creates and separates pairs of concepts, in this case nationalities. The sense of identity and self-definition also plays an important role in this process.⁴⁷

On the same subject, it is worth mentioning the work of Ion Chiciudean and Bogdan-Alexandru Halic, who divided the images created by intercultural contact into four groups: ‘induced image’, ‘desired image’, ‘diffused image’ and ‘reflected image’. The ‘induced image’ refers to the signals sent by a person that create the ‘desired image’ they want to project. The ‘diffused image’ is similar to the former, but its source comes from others (for example, in Gyulay’s case, from his travel guides), and the ‘reflected image’ (in this case, the diary entries) is the one created by the intercultural contact.⁴⁸ The ‘image of a tourist destination’ is a term that encompasses and includes all the aspects by which a cluster (people, entity, destination, etc.) or culture can be described and understood in the context of tourism studies.⁴⁹

The elements of the cascading scale of the imaginary, the image of the world and the collective image are related to social psychology. As a subcategory, tourism anthropology also distinguishes ‘tourist imaginaries’, which are only relevant in the context of tourism.⁵⁰

⁴⁵ Joep Leerssen quoted by Miklós, *Parajd-képek*.

⁴⁶ Miklós, *Parajd-képek*, 26.

⁴⁷ Ibid., 27–28.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid., 29.

⁵⁰ Ibid., 33.

Nationalities

In order to proceed in a logical order, I will start my analysis with the Italian people. In terms of numbers and frequency, he has met the most Italians, and he is not reluctant to formulate opinions and comparative statements through the prism of ,us' and ,them', of distance and detachment.

I will focus mainly on the marginalised Italians, not on the aristocracy. In his comments on the Italians, Gyulay's first observation is that they are not hospitable.⁵¹ During the carnival celebrations, he formed an even worse opinion of them: "There are many fools in the world, but none like the Italians. Today I was in a carriage on the carnival Corso and got caught in the middle of their flourball fight, so when I got home I looked like a miller".⁵² During his stay in Rome, he draws attention to the large number of destitute people: „Italians live on bread and cheese, from day to day. Ripamonti says: *con sale l'erbe del prato e le cortecce degli alberi si convertono in vitto humano*" (with salt, grass and bark are transformed into human food), and there are certainly enough people here who have no better food than this. If they don't get food in one place, they go elsewhere to live or die. Wallenstein says that it is easier to keep order among 100,000 people than among 10,000, Rome being an example, and that elsewhere it would be more difficult to get along with so many poor people, but as they are in the majority here and comfort each other, they are hardly ever troublemakers".⁵³

He also calls Naples the city of the Lazzaroni, who he does not describe as beggars, but rather as individuals belonging to the lower strata of society, and of whom we get a very accurate first-hand description: "Already Horatius called this city of Lazzaroni *otiosa Neapolis* (useless Naples). It is easy to make a living here, and the Italians can make do with little – restaurants and cinemas are the pastimes of the people of this place. The Lazzaroni are not beggars, thieves or highwaymen, as many people imagine, but day labourers, porters and postmen who live from day to day. They have to be very poor if they are to take up permanent employment – for which they have a natural dislike, like gypsies at home – and since Murat's time the government has kept them under closer surveillance and made them more accustomed to certain things. Almost every house has its own Lazzaroni, to whom they dare entrust even the largest sums of money. As dependent as they are on their benefactors, they are just as willing to kill, rob and burn for the sake of the holy faith, as they say. Therefore, major eruptions of their wobbly throne, Mount Vesuvius, have always provided

⁵¹ *Hinna* 43. v.

⁵² *Ibid.*, 227. r.

⁵³ *Ibid.*, 231. r.–231. v.

an opportunity for these dangerous people to commit such crimes. In terms of numbers, there used to be 60,000 of them, now there are fewer. They wear a shirt, trousers and a straw hat. This is how you can recognise the Lazzaroni. Those who go fishing and looking for oysters walk almost naked, ‘sunburnt’ like Africans”.⁵⁴ The presence of the Lazzaroni is often mentioned in Western literature, mainly in relation to the city of Naples. Guidebooks describe them as people who led an idle, intemperate and dissolute life, which could only be kept under control by means of food and entertainment.⁵⁵ This is supported by the following quote: “They are original people and they spend the whole day in happy idleness, reminding me very much of the idlers around the Arcade House in Cluj-Napoca”.⁵⁶

At lunch, which is usually taken at a round table (*table d’hôtes* or *tabula rotunda*), he points out that the tables are largely frequented by foreigners, Muscovites, Helvetians, Americans and French, but most of them are English.⁵⁷ The *table d’hôte* was a form of catering for 19th-century travellers, offering meals at a communal table on a subscription basis. This meant that portions could be calculated in advance, making the caterer’s job easier.⁵⁸

In Naples, he also visited a hostel reserved for Chinese: “I went to the Chinese Collegium, where there are now 9 young Chinese men in the seminary who will be ordained priests and then return to China as missionaries. They showed me many Chinese goods and one of them wrote my name and his own in ink on a piece of Chinese paper, which I asked him to write for my collection of manuscripts”.⁵⁹ Earlier, he had also noted the presence of African students in Rome, studying for the same purpose at the *Collegio de Propaganda in Fide*.⁶⁰

He also describes the disadvantaged situation of the Jews: “In Rome there is, among other things, a barbaric custom that at the beginning of Carnival, when the Jews have solemnly paid their carnival expenses and tolerance taxes before the magistrate, the head of the magistrate slaps the leader of the Jewish delegation in the face, causing him to fall to the ground, and then the head of the magistrate puts his foot on him. The Jews are then given a year’s permission to revel in the place. Like everywhere else, there are many oppressed Jews”.⁶¹ As for the situation of Italian Jews in the 19th century, research has approached

⁵⁴ Ibid., 155. v.–157. r

⁵⁵ Calaresu, “Looking for Virgil’s Tomb,” 145–146.

⁵⁶ *Hinna* 243. v.

⁵⁷ Ibid., 93. r. 121. v. 245. v.

⁵⁸ László Kósa, *Füredőélet a monarchiában* (Budapest: Holnap Publishing House, 1999), 112.

⁵⁹ *Hinna* 157. v. (actually 257. v.)

⁶⁰ Ibid., 183. r.

⁶¹ Ibid., 203. v.–205. r.

the subject with a certain reluctance. The 18th century saw the beginning of a trend towards assimilation, encouraged by the French Revolution. The rise of nationalist sentiment and the movement towards the modern state contributed to the process by which the Jewish community ceased to be a 'state within a state'. After the dismantling of the ghettos in the first half of the century, the population still had an aversion to Jews. In Rome, the last ghetto was not liberated until 1870.⁶² No wonder Gyulay witnessed the public humiliation of the Jews in 1844.

* * *

Gyulay's diary is a textbook example of the Romantic era of travel and of the characteristics of the travel diary, discussing and commenting in sufficient detail on all the aspects that could be of interest to the researcher of the history of travel. The time he spent abroad gave him the opportunity to make comparative, subordinate and superordinate judgements, to get to know the cultural masterpieces he had previously read about and for which Italy had always been famous. Moreover, his travels in the region and the tourist traffic also gave him the opportunity to get to know other nations (Italians, Chinese, English, etc.), which are mentioned in his diary and which I have already analysed in detail. However, not only members of the upper class were included in this study, but also, for example, Lazzaronis, foreign students and transients. Despite the fact that the above analysis is only a small part of the complete research on the diary, we can conclude that it provides an important insight into the perspective of the Hungarian aristocracy, gives us a good understanding of the attitudinal pattern of the time and, through the prism of the diarist, the nature of the foreigner's experience, thus creating a stereotypical but unique picture.

Manuscript source:

Gyulay Lajos, *Hinna*, Lucian Blaga Central University Library (Cluj-Napoca), No. MS1450_030.

⁶² Paolo Bernardini, "The Jews in the nineteenth-century Italy: Towards a reappraisal," *Journal of Modern Italian Studies* (1996): 292–298.

CONTEMPLAȚIA TURISTICĂ ÎN JURNALUL CONTELUI LAJOS GYULAY (1843–1844)

Rezumat

Studiul de față prezintă călătoriile contelui Lajos Gyulay în Italia, folosind ca sursă principală jurnalul neinvestigat al contelui, numit “Hinna, cartea celor 100 de zile”, care relatează evenimentele din 1843–1844. Acesta din urmă este un ego-document care oferă o serie de posibilități analitice. Pentru început, datorită însăși naturii sale de jurnal de călătorie, această scriere poate fi strâns legată de istoria călătoriilor. Studiarea structurii documentului oferă o primă privire asupra principalelor aspecte ale vieții autorului și permite, în continuare, investigații asupra trăsăturilor specifice genului de istorie a călătoriilor și de scriere a lor. În centrul analizei se află privirea călătorului din secolul al XIX-lea (John Urry), modul în care Gyulay își construiește propria identitate prin călătoriile sale, felul în care vede și percepe experiențele sale din străinătate, fie că este vorba de evenimente sau de oameni, sau cum reevaluează constant granițele geografice și simbolice.

THE PAST THAT JUSTIFIES (OR DOES NOT) THE PRESENT: ON TWO HABSBURG ARCHIVAL RESPONSES

Alexandru Simon*

Keywords: House of Habsburg, Wallachia, Transylvania, Moldavia, Revolution of 1848–1849

Cuvinte-cheie: Casa de Habsburg, Valahia, Transilvania, Moldova, Revoluția din 1848–1849

Michael the Brave is largely the creation of the Revolution of 1848–1849 and more precisely of Nicolae Bălcescu¹, who managed to secure a futile in the end – anti-Habsburg – truce between Avram Iancu and Lajos Kossuth, the main figures of the conflicting Romanian and Hungarian camps.² Because of these otherwise historiographic commonplaces (subject nevertheless to more or less nuanced debates), the late medieval (according to Romanian standards)/early modern relations between the House of Habsburg and the Wallachians are worth a closer inspection.³ General consensus was that these relations did not predate the battle of Mohács (i.e. the conflict for the fallen throne of Hungary) and peaked with – “the Greek” – Michael the Brave (through his ephemeral union of Wallachia, Transylvania and Moldavia).⁴

* Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14, email: alexandrusimon2003@gmail.com

¹ In general: Dan Berindei, *Pe urmele lui Nicolae Bălcescu* (Bucharest, 1984). Bălcescu began to work on his synthesis *Românii sub Mihai Voievod Viteazul* prior to Revolution of 1848–1849, but wrote the majority of his never completed book in exile (1851–1852).

² Liviu Maior, *1848–1849. Români și unguri în revoluție* (Bucharest, 1998).

³ Much needed since Ilie Minea's short note “Ștefan cel Mare și împăratul Maximilian I,” *Cercetări Istorice* 5–7 (1929–1931): 354–355.

⁴ A notable exception must be recalled: Ileana Căzan, *Dușmani de temut, aliați de nadejde. Țările Române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politicii central-europene* (Bucharest, 2004), 62–63.

The Revolution of 1848–1849 and Moldavia in pre-Mohács Transylvania

The Revolution of 1848–1849 was marked in Transylvania by the Hungarian siege of Vienna⁵ and by the support rendered to the House of Habsburg by the Transylvanian Romanians.⁶ At the very end of the revolution, Friedrich Firnhaber (1818–1859), later a member of the Austrian Academy of Sciences (1853)⁷, published a series of documents from the Haus-, Hof- und Staats-archiv in Vienna on the Hungarian succession crisis following the death of Matthias Corvinus (1490)⁸, the conqueror of Vienna (1485).⁹ The crisis was concluded at the Peace of Bratislava (1491), through which the Habsburgs were (re)accepted as *de iure* co-kings of Hungary.¹⁰ Amongst the sources edited by Firnhaber was the proclamation issued, on August 11, 1490, from Graz¹¹, by Maximilian I of Habsburg, the *King of the Romans*.¹² The son of Emperor Frederick III demanded from the Transylvanian Estates that they accept Stephen III *the Great* of Moldavia as their governor in Maximilian's name.¹³ The source was then republished by Endre Veress¹⁴ in June 1914.¹⁵

The most important document on this Transylvanian issue was however omitted by Firnhaber.¹⁶ This was the letter sent by Stephen III to Frederick III on

⁵ Gunther E. Rothenberg, "Jelačić, the Croatian Military Border, and the Intervention against Hungary in 1848," *Austrian History Yearbook* 1 (1965): 45–68.

⁶ Oliver-Jens Schmitt, *România în 100 de ani: bilanțul unui veac de istorie* (Bucharest, 2018), 56–57.

⁷ https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Firnhaber,_Friedrich (~ the entry in the *Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 11 (1861): 127).

⁸ "Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. (1490–1526)," *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen* 2, no. 2 (1849): 375–552.

⁹ Susanne Wolf, *Die Doppelregierung Kaiser Friedrich III. und König Maximilians (1486–1493)* (Cologne-Weimar-Vienna, 2005), 151–152.

¹⁰ Tibor Neumann, "Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (I–II)," *Századok* 154, no. 3 (2010): 335–372; 155, no. 3 (2011): 293–347.

¹¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Vienna (HHStA), Reichshofkanzlei (R.H.K.), *Maximiliana*, Karton 1. 1477–1492, fasc. 6. 1490, f. 9^v

¹² Manfred Hollegger, "Im Osten nichts Neues? Kernräume der Politik Maximilians I.," in *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung*, Bogusław Dybaś, István Tringli, eds. (Budapest, 2019), 125–148, at 143–144.

¹³ Al. Simon, "The Dying Crusade: The Hungarian Royal Elections of 1490 as Moldavian Prequel to the Polish Crusade of 1497," *Transylvanian Review* 18, suppl. 2 (2009): 391–410.

¹⁴ Mircea Popa, *Andrei Veress: un biograf maghiar, prieten al românilor* (Vulcan, 2006).

¹⁵ *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (= *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), I. 1468–1540 (Budapest, 1914), no. 39, 42–43.

¹⁶ Krzysztof Baczkowski, *Walka o Węgry w latach 1490–1492: z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju* (Krakow, 1993 [1995]), 59–64.

July 25, 1490.¹⁷ The voivode re-acknowledged the emperor as his suzerain and – also – as rightful king of Hungary, and asked him to support John, Matthias illegitimate son and heir, as (co-) king of Hungary.¹⁸ Stephen was calling for the partition of the realms of Matthias as already agreed by the late king with the Habsburgs, chiefly with Maximilian.¹⁹ The agreement was brought back to attention by Joseph von Zahn during renewed *K.u.k.* turbulences (1880).²⁰ This was seemingly common Viennese practice in relation to growingly independent Hungary as revealed also by Habsburg sponsored Ludwig Pastor, the leading authority on the medieval Papacy.²¹

In 1904, Ludwig <von> Pastor published a collection of charters and reports pertaining to the history of the popes in the 1400s.²² It included Pius II' acknowledgment of Matthias, the Hungarian (anti-Habsburg moreover) national medieval symbol²³, as King of Hungary and Dacia (that is the “inclusive” designation used for lands around Transylvania).²⁴ According to the pope, Matthias himself had taken on that dual title (March 11, 1462).²⁵

Until very recently, these sources left little or no marks in Hungarian or in (Transylvanian) Romanian historiography.²⁶ Part of the explanation derives from the fate of the Transylvanian archives.²⁷ Since the 1860s (the latest), records were eliminated from city and county archives, whether they were old royal (Angevine) charters (e.g. in this – ecclesiastical²⁸ – case, deeds concerning

¹⁷ HHStA, R.H.K., *Fridericiana*, Karton 7. 1488–1490, fasc. 8–2. 1490, f. 88^r.

¹⁸ Al. Simon, “The Hungarian Means of the Relations between the Habsburgs and Moldavia at the End of the 15th Century,” *Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica* 8 (2006): 259–296.

¹⁹ For a thorough overview: András Kubinyi, *Matthias Rex* (Budapest, 2008), 145–160.

²⁰ J[oseph]. <von> Zahn, “Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts,” *Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen* 17 (1880): 33–80, at no. 6, p. 73–74.

²¹ Alfred A. Strand, “Ludwig von Pastor,” *Neue Deutsche Biographie* 20 (2001): 94.

²² *Acta inedita historiam pontificum romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, I. 1376–1464 (Freiburg-in-Breisgau, 1904²), no. 125, 150–162. Deemed one of the most comprehensive documents on Pius II's Italian policies by Kenneth M. Setton (*The Papacy and the Levant* (1204–1571), II. *The Fifteenth Century* (Philadelphia, PA, 1978), 206, note 24).

²³ Vilmos Fraknói, “König Matthias Corvinus und der deutsche Kaiserthron,” *Ungarische Rundschau für Historische und Soziale Wissenschaften* 4 (1915): 1–27.

²⁴ Biblioteca Ambrosiana, Milan, Codices, Z 219 Sup., no. 9328.

²⁵ Ioan-Aurel Pop, “Matthias Corvinus, *Re de Ungaria, de Dacia etc.*, in 1462,” *Transylvanian Review* 20, suppl. 1 (2020): 41–52.

²⁶ E.g. I.-A. Pop, Al. Simon, “The Hunyadis and Dacia: From the Fall of Constantinople to the Peace of Wiener-Neustadt,” *Banatica* 30/II (2020): 35–57.

²⁷ Ioan Drăgan, “Contribuții la istoria celor mai vechi arhive românești din Transilvania,” in *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, eds. (Brăila, 2008), 481–504.

²⁸ I.-A. Pop, Al. Simon, “*Possessio regie maiestatis Felek vocata*: orașul „de țară” al românilor

the royal – Hungarian – Wallachian estate of Feleac entrusted to the royal city of Cluj²⁹) or “everyday writs” (for instance, likewise in this – ecclesiastical, as well as political³⁰ – case, documents on the administration of the Transylvanian estates of the voivodes of Moldavia, granted to them by King Matthias and confirmed by his Jagiellonian successors³¹).

The Lost pre-Mohács Ottoman Treaties of the House of Habsburg

Evidently, all these lost and or neglected coeval sources left their mark on our understanding of the Habsburg-Wallachian “prehistory” of Michael I the Brave, and of his counterparts, during the “Long War” in the 1590s.³² Michael became unique, or, worst case scenario, a “plagiarist”, who without any remorse took over the grand designs of the Transylvanian prince Sigismund Báthory.³³ For this outcome however the Habsburgs are to be blamed as well.

The *Zimmerische Chronik* is one the best-known German chronicles of noble families (i.e. the counts of Zimmern) from the mid-1500s.³⁴ Written between the 1540s and the 1560s (in the days of the first Ottoman-Habsburg of Edirne in 1547³⁵ and of its subsequent renewals, following renewed warfare³⁶), the chronicle contains one story on Maximilian I and on his nephew Ferdinand

și iobagilor din Regatul Ungariei,” in *Povestiri despre Cluj*, ed. Tudor Sălăgean, V (Cluj-Napoca, 2019), 11–28.

²⁹ András W. Kovács, “The Participation of the Medieval Transylvanian Counties in Tax Collection,” *Hungarian Historical Review* 7, no. 4 (2018): 671–693, at 685.

³⁰ I.-A. Pop, Al. Simon, “Re de Dacia”: *un proiect de la sfârșitul Evului Mediu* (Cluj-Napoca, 2018), 104–105. The situation is unchanged since Ioan Bogdan published *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I–II (Bucharest, 1913).

³¹ Marius Diaconescu, “Contribuții la datarea donației Ciceului și Cetății de Baltă lui Ștefan cel Mare,” *Analele Putnei* 9, no. 1 (2013): 91–112.

³² This impacted also the study of later decades (e.g. Ștefan Andreescu, “Moștenirea politică a lui Mihai Viteazul la mijlocul veacului XVII,” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol* b23 (1986): 143–161).

³³ M. Diaconescu, “Gândirea politică a lui Ștefan Jósika, cancelarul principelui Sigismund Báthory. Paternitatea unei idei politice: unirea Transilvaniei cu Țara Românească și Moldova,” *Acta Transylvanica* 1 (2004) [2006]: 17–42.

³⁴ Beat Rudolf Jenny, *Graf Froben Christoph von Zimmern. Geschichtsschreiber, Erzähler, Landesherr. Ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus in Schwaben* (Constance, 1959).

³⁵ Güneş Işiksel, “Ottoman-Habsburg Relations in the Second Half of the 16th Century: The Ottoman Standpoint,” in *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen: Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*, Arno Strohmeier, Norbert Spannenberger, eds. (Stuttgart, 2013), 51–61.

³⁶ Zahit Atçıl, “The Foundation of Peace-Oriented Foreign Policy in the Sixteenth-Century Ottoman Empire: Rüstem Pasha’s Vision of Diplomacy,” in *Diplomatic Cultures at the Ottoman Court, c.1500–1630*, Tracey A. Sowerby, Christopher Markiewicz, eds. (New York – London, 2021), 132–152.

I.³⁷ Had it not been for the seminal studies of Franz Babinger³⁸ and Johann Gröblacher³⁹, the story could have been easily deemed complete nonsense.

[...] *Es hat auch etliche jar hernach der verstand oder ain angenomner guter will zwüschen baiden kaiser, dem Maximiliano und dem türkischen Bajazeto, noch geweret. Des gibt gute lateinische anzaigung ein alte lateinische nstruction, von bemeltem kaiser Maximilian im jar 1504 den fünfzehenden Septembris zu Regenspurg datirt und ußgangen, auch mit aignen handen unterschriben, welche instruction uf den graven Galatinum von Meltio, ain Italianer, und herr Hannsen freiherrn von Königseck, vogt zu Veltkürch, als kaiserliche rät, gestellt und zu obernemptem kaiser Bajazeto gen Constantinopolim sein geschickt worden als oratores mit ainer nebencredenzgeschrift. Dieselbig instruction, die ich in originali gesehen, ist des inhalts:*

Erstlichs, das sie neben überantwortung der credenzgeschrift dem Bajazeto grus und alles hail ansagen wellen; neben dem hab er, Maximilian, nach der widerkunft seins raths und oratoris, herr Hannsen vom Turn, ab dem dirkischen hof mermals willens gehapt, widerum zu im ain bottschaft zu verordnen, so hab es aber die gelegenhait nie geben, biß uf dise zeit, derhalben er auch dem Bajazeto ain glückhafts newes jar und sein fründtschaft laß wünschen, sonderlich demnach er verstanden, das entzwüschen ime, Bajazeto, und dem könig Vladislao von Ungarn und Behem, seinem curfürsten, bruder und blutsverwanten, ain anstand uf siben jar (dessen capitulation er gesehen) beschlossen und angenommen, in welcher capitulation doch fürnemlichen versehen, das der remisch kaiser, so er in disem anstand auch begriffen sein wöllt, sollichs in ainer jarsfrist zuschreiben mögt; so hab er, Maximilian, so gleich er des anstands und aller handlung bericht, sollichs im gefallen lassen, den anstand auch seins tails approbirt und angenommen; ein sollichs aber ime, Bajazeto, ain wissens zu machen, hab er derhalben durch ain vertrauten diener bei dem Scanderbassa, landtvogt in Bossen, umb ain glait seinen gesanten anhalten lassen. Dieselbigen gesanten, nemlich der obgemelt graf Galeatius von Meltio und herr Hanns von Kinsegk, sollen hierauf dem Bajazeto ansagen, das er, Maximilian, als remischer kaiser obgesagten sibenjährigen anstand für sich und die seinen annemen welle, für die königreich, lender und lehenleut, auch die grenizen, die gleich dem reich oder seinen erblendern zugeheren, vermög deren willbrief darüber, die sie dem Bajazeto neben aller werbung sollen überantwurten und

³⁷ Cf. *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I, 1493–1519* (=J.F. Böhmer, *Regesta Imperii*, XIV), ed. Herman Wiesflecker, IV–1. *Maximilian I. 1502–1504*, eds. H. Wiesflecker, Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber, M. Hollegger, Christa Beer (Vienna – Cologne – Weimar, 2002), no. 19143, 575.

³⁸ “Zwei diplomatische Zwischenspiele in Deutsch-Osmanischen Staatsverkehr unter Bâyezid II. (1497 und 1504),” in Id., *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, I (Munich, 1962), 254–269.

³⁹ “König Maximilians I. erste Gesandtschaft zum Sultan Bâyezid II.,” in *Festschrift für Hermann Wiesflecker*, Alexander Novotny, Othmar Pickl, eds. (Graz, 1973), 73–83.

darbei begeren, das inen gleichgestalt willbrief vom Bajazeto werden zugestellt, in denen der Türk zusag und versprech, den anstand auch zu halten, auch solchs zu geschehen bei seinen obersten, den landpfleger und angrenizen, notturftiglichen zu verfüegen.

Am andern sollen obgesagte gesandten dem türkischen kaiser vermelden, der Maximilian sei in allem anzug, ain ungehorsamen fürsten des reichs und nemlich den pfalzgrafen bei Rein zu straffen, den verhoff er auch in kürze widerumb zu gehorsame zu bringen und dardurch auch frid, ruhe und ainigkait beharlichen im reich deütscher nation zu erhalten.

Fürs dritt, so sei Maximilian wol bericht, das der Bajazet in großen anstoßen und immerwerendem krieg mit dem Soldan in Babilonia und Agipten, dieweil er dann im reich, auch zwischen den merertail königen und pottentaten in der cristenhait friden und ainigkait angericht, derhalben denn auch ain hilf und anhang wider seine find und widersecher erlangt; so dann der Bajazet seiner hilf wider den Soldan begere, sei er dessen zufriden und wolle ime die hiemit angepotten haben, iedoch das er, Bajazet, sich zuvor mit ime vergleiche der conditionen und mittel, wie es in alweg mit dem kriegsvolk soll gehalten, auch wie die hilf soll erstattet werden. Und in dem punkten sölle die gesanten fleißig anhalten und dohin richten, damit der Pajazet desshalben seine sondere oratores auch in deutsche land herauß absende. Und demnach dem Soldan durch die neue schiffung des kinigs in Portugal der merertail seins jårlichen einkommen von denen specereien und ander kaufmanschaft ußer Indien enzogen, erpiete sich der Maximilian sampt seinem vetter, dem könig von Portugal, waver er, Bajazet, sich mit inen einlassen und accordiren, das sie ime die specereien in besser kauf und wert, dann er die biß anher vom Soldan und den Venediger erlangen mögen, bestellen und zukommen lassen wellen.

Zum letsten sollen die kaiserliche gesanten dem Bajazeto fürhalten, als dann lange jar zwüschen irem herrn, dem römischen kaiser Maximiliano, und dem könig in Frankenreich krieg und unfriden gewesen, das baide potentaten sich iezmals mit ainandern vergleichen und ain ewiger friden sein abgeret, darauf auch ain neue frundschaft gemacht, namlich hab ir herr, der kaiser, seinem enkel, erzherzog Carlen, des königs in Frankreich ainige dochter versprochen und vermehln lassen, dardurch beharlicher friden und ainigkait sei in kunftigen bei den baiden pottentaten zu verhoffen. Sollichs laß irer kaiser ime, Bajazeto, allain derhalben ansagen, damit der Bajazet versten künde und abnemen, das ime ir herr, der kaiser, mit besser gelegenhait und fürstand wider den Soldan hilf künde beweisen, welcher dann in allweg beger, sich zu erzeigen, damit der gutherzig will zwüschen inen baiden langwirig und beharlich pleiben möge, wie dann sie, die gesanten, sollichs alles nach irem besten verstand und gelegenhait der sachen zu handeln und wol werden wissen fürzubringen.

Das ist ongefårlich der inhalt gewest der lateinischen instruction, obbemelten kaiserlichen oratorn und gesanten zugestellt. Die sein auch darauf gen Constantinopolim zum Bajazit geraist und iren bevelch verricht. Was aber iren antwurt gewest oder sie ußgericht, das ist nit bewist, aber ganz erlich sein

sie gehalten worden. Der ain guldin rock wurt noch zu gedechtnus der sach im schloß zu Königseck behalten. Über unlangß hernach do ist der Bajazet des türki-schen reichs von seinem aignen son Zelim verstoßen worden, welcher auch daran nit gesettiget, het dem vatter darzu vergeben lassen, dessen er gestorben. Man vermaint, die prattiken und der haimlich verstand zwischen den dreien kaiser Friderico, Maximiliano und Bajenzeto sein ain ursach gewest, das im der Zelim gefürcht und besorgt, wiewol des Maximiliani schwester verheurat, so mögte doch ains andern cristenlichen pottentaten dochter seinem vatter, dem Bajazit, oder seinem eltern brudern, der ains gütigen, erbaren gemüets soll gewesen sein, vermehelt werden; dardurch bekeme der vatter und sein bruder ain anhang und hilf von Cristen; das wurde dann auch ain ursach sein, das er vom land verstoßen, des türkischen reichs in mangel wurde stehen müssen. Darum so entlude sich der bluthund seins vatters, wie obgemelt, dessgleichen auch seins bruders. Aber wiewol er großen sig und den Soldan umbracht etc., so war doch die sichtbarlich straff Gottes da, das er ain giftigs geschwer an gemechten bekam, von dem im nit mocht geholfen werden; starb ellendlichen mit großem schmerzen, als er seiner grimme und türannei halben wol verdient und wenig jar regiert hett, in seinem besten alter.

Es ist ain gar haimliche prattik und anschlag gewest zwüschen den dreien obgeherten kaiser, dessen gar wenig rat am kaiserlichen oder dem türkischen hof wissens gehapt. Nach absterben des loblichen kaisers Maximiliani sein etliche eselstruchen mit eiteln briefen hinder dem kaiser gefunden worden, die er allweg mit anderm plundern ime hat lassen nachführen und die ganz haimlich gehalten. Dieselbigen truchen sein hernach ußer bevelch des erzherzogen Ferdinandi geöffnet und etliche vertraute und gehaime rät, darunder auch graf Wilhelm von Eberstain ainer gewest, darzu verordnet worden, die haben solchen brief besichtigen und erlesen sollen, als auch beschach. Die haben darnach Ir Durchleuchtigkait bericht darüber thon, und sein dise geschriften und alte handlungen, den türkischen heurat belangen, ußer bevelch des erzherzogen verbrennt worden. Aber one zweifel, da der heurat het sollen ain fürgang haben und sich der Bajazit sampt seinem eltern son het taufen lassen und den cristenglauben angenommen oder doch, wie in die Griechen ainest vor der türkischen regirung gehapt, was groß nutz und wolfart het gemainer cristenhait darauß erfolgen mögen? wievil blutvergiesens, auch unfal viler cristenmentschen het dardurch mögen abgestellt und fürkommen mögen werden? Iedoch ist in sollichen sachen die allmechtigkait Gottes reuhlichen zu speuren und das die ewig weishait die großen könig und pottentaten gewaltiglichen seins gefallens regirt und macht, wie ers will [...].⁴⁰

Confronted with the Ottoman mess left by his uncle, Emperor Maximilian I, but also by Emperor Frederick III, his great uncle, Ferdinand I of Habsburg decided to burn all compromising documents that Maximilian I had kept

⁴⁰ Froben Christoph von Zimmern, *Zimmerische Chronik*, I, ed. Karl August Barack (Freiburg – Tübingen 1881), 521–526.

close to his chest. We now know additionally for instance, that (1), since the Ottoman-Venetian peace of 1479, the Serenissima attempted to broker an agreement between Frederick III of Habsburg and Mehmed II⁴¹, and that (2) Stephen III of Moldavia was the middleman of the truce concluded between Maximilian I and Bayezid I in 1497 (at least).⁴² After 1526, the Habsburgs made no reference to any of the arrangements in their known Ottoman talks, let alone in relation to the voivodes of Moldavia (and even of Wallachia).⁴³

The Ottomans too kept their silence, as far as it is known.⁴⁴ And they had seized in 1526 and in 1538 the archives of two of the main players in the region at the end of the 15th and at the beginning of the 16th century: the archive of the kings of Hungary⁴⁵ and the archive of the voivodes of Moldavia.⁴⁶ We can only speculate about the reasons, but one of the most have been the gradual loss of power⁴⁷ experienced by the voivodes of Moldavia and Wallachia in the course of the 16th century (in the case of Moldavia, in relation to the House of Habsburg, that loss of power had begun under Bogdan III after 1513, when he failed to capitalize on the bride sent to him by Maximilian I himself).⁴⁸

Selective, Adaptive and Interested Memory in Early Modern “Realpolitik”?

It is quite tempting to explain the evident break between the beginning and the end of the 16th century by political decay and archival destructions. The explanation should be more nuanced, because “some items” survived and

⁴¹ I.-A. Pop, Al. Simon, “Documents on the Prequels and the Aftermath of the Battle of Câmpul Pâinii (Kenyérmező, Brotfeld),” *Hadtörténelmi Közlemények* 12, no. 1 (2011): 229–238.

⁴² Most recently: M. Hollegger, “Damit das Kriegsgeschrei den Türken und anderen bösen Christen in den Ohren widerhalle. Maximilians I. Rom- und Kreuzzugspläne im Spannungsfeld zwischen propagierter Bedrohung und unterschätzter Gefahr,” in *Maximilians Welt. Kaiser Maximilian I. im Spannungsfeld zwischen Innovation und Tradition*, Johannes Helmrath, Ursula Kocher, Andrea Sieber, eds. (Göttingen, 2018), 191–208, at 200–203; I.-A. Pop, Al. Simon, “*Partes Transilvane intrabunt et te de tota terra tua disperdent*: Maximilian I de Habsburg către Ștefan cel Mare după Codrii Cosminului (I–II),” *Transilvania*, NS 5, nos. 1 and 2 (2021): 21–42, 60–78.

⁴³ One peculiar topic should be re-addressed. See Costin Feneșan, “Legământul lui Radu de la Afumați față de Habsburgi. Semnificații și urmări,” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca* 23 (1980): 383–395.

⁴⁴ At least to the author of this paper.

⁴⁵ Martyn C. Rady, “The *Corvina* Library and the Lost Royal Hungarian Archive,” in *Lost Libraries: The Destruction of Great Book Collections since Antiquity*, ed. James Raven (New York, 2004), 91–105.

⁴⁶ P.P. Panaitescu, “Tezaurul domnesc. Contribuție la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și Moldova,” *Studii. Revistă de Istorie* 14, no. 1 (1961): 49–86, at 63.

⁴⁷ The issue remains controversial and requires further unbiased researches.

⁴⁸ Al. Simon, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie* (Cluj-Napoca, 2012), 284–285.

were highly relevant in precisely the 1590s.⁴⁹ The main issue may well be similar, at least in scientific nature, to one that has puzzled scholars since Oskar Halecki:⁵⁰ how to connect or disconnect the Union of Florence (1439) to/ from the Union of Brest (1596), bypassing or not the impact of the Reformation(s). In the case of the Habsburgs the explanation might be similar: in front of divergent figures and entities (Wallachian or not) in search for they favour, the Habsburgs were at the end of 16th century the only House still standing since 1500. The “bureaucratic alchemist”, Rudolf II⁵¹ certainly had a vantage point in relation to all Michaels and Sigismunds. The same seems to have been true for Franz-Joseph in relation to the Avram Iancu and the Lajos Kossuths. To the events of 1848–1849, the Habsburg apparatus responded not “via” Michael the Brave (of Wallachia), but via Stephen the Great (of Moldavia), whose Bukovina was under Habsburg administrations since 1774.⁵²

TRECUTUL CARE JUSTIFICĂ (SAU NU) PREZENTUL. DESPRE DOUĂ RĂSPUNSURI ARHIVISTICE HABSBURGICE

Rezumat

Mihai Viteazul este în mare parte creația Revoluției de la 1848–1849, mai precis a lui Nicolae Bălcescu, care a reușit să obțină un armistițiu zadarnic în cele din urmă – anti-habsburgic – între Avram Iancu și Lajos Kossuth, principalele figuri ale taberelor române și maghiare aflate în conflict. Din cauza acestor locuri comune istoriografice (supuse totuși unor dezbateri mai mult sau mai puțin nuanțate), relațiile medievale târzii (conform standardelor românești)/ moderne timpurii dintre Casa de Habsburg și valahi merită o inspecție mai atentă. Consensul general a fost că aceste relații nu au fost anterioare bătăliei de la Mohács (adică conflictului pentru tronul vacant al Ungariei) și au atins apogeul odată cu – “greul” – Mihai Viteazul (prin unirea sa efemeră cu Muntenia, Transilvania și Moldova).

⁴⁹ I.-A. Pop, Al. Simon, “Un rege de război sau un rege de pace pentru țară? «Descrierea» venețiană a Ungariei de la mijlocul anilor 1490,” *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, 5th series 38 (2023): 97–150.

⁵⁰ O. Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)* (= *Sacrum Poloniae Millenium*, 5) (Rome, 1958¹); Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform: The Kievan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest* (Cambridge, MA, 1996).

⁵¹ Most recently: M. Rady, *The Habsburgs. To rule the Word* (New York, 2022), 107–106 (“Rudolf II and the Alchemists of Prague”).

⁵² A detailed balanced account of the Habsburg administration of the Bukovina (1774–1918) would be most useful for medievalists too, because (1) numerous medieval charters, now partially lost, were copied in that period and (2) in 1856 Stephen the Great’s tomb in the Putna monastery was opened by the state authorities (Iraclie Porumbescu, “Desmormântarea Domnitorilor Moldovei,” in [Id.,] *Scrierile lui Iraclie Porumbescu* (Cernăuți, 1898), 47–61).

COORDONATE ALE ÎNVĂȚĂMÂNTULUI ÎN EUROPA MODERNĂ

*Cristina Gudin**

Cuvinte-cheie: învățământ, laicizare, tendință, Europa

Keywords: education, secularization, trend, Europe

Importanța educației a fost recunoscută încă din antichitate, conținutul și calitatea sa fiind direct responsabile de profilul moral, competența profesională, apetența pentru frumos, atașamentul față de principiile ridicate la rang de valori de către membrii grupului, înțeles ca familie, comunitate, popor sau stat. Învățământul, ca domeniu prioritar implicat în formarea indivizilor din punct de vedere intelectual, moral, civic, estetic, fizic etc., a captat atenția și a stârnit pasiuni în rândul celor preocupați de configurarea viitoarelor generații, precum și de exercitarea influenței asupra locuitorilor. Din acest considerent, învățământul a reprezentat terenul pe care în epoca modernă s-au confruntat Biserica (instituție care veacuri la rând exercitase monopolul asupra actului educațional) și Statul (tot mai interesat să se își întărească autoritatea asupra populației). Din această confruntare au rezultat importante schimbări în plan educațional, devenite tendințe prin multiplicarea lor la nivel european. Asupra câtorva dintre aceste tendințe intenționează materialul prezent să se oprească, fără a avea pretenția epuizării subiectului. În consecință, apariția unei instituții speciale pentru administrarea domeniului, laicizarea, aplicarea autonomiei universitare, a gratuității și obligativității învățământului primar, asigurarea accesului tuturor copiilor, indiferent de gen, la actul didactic, profesionalizarea corpului didactic, diversificarea rețelei școlare (prin înființarea școlilor politehnice, militare, cu profil sportiv, de arte și meserii, dar și a institutelor de învățământ vocațional), instruirea adulților și diferențierea învățământului liceal în funcție de nevoile elevilor reprezintă aspectele care vor fi tratate în corpul studiului cu ajutorul metodei comparative, analiza impunând evidențierea modului în care s-au materializat tendințele menționate în state precum: Franța, Anglia, Rusia, Austro-Ungaria, Germania, Italia, Belgia sau România.

* Universitatea București, Facultatea de Istorie, b-dul Regina Elisabeta, nr. 4–12, sector 1, e-mail: cristina.gudin@istorie.unibuc.ro

Fără ca ordinea aleasă să reflecte neapărat importanța tendințelor, se impune totuși demararea analizei cu laicizarea, orientare de proporții căreia i se subordonează toate celelalte și care a luat forma unui proces complex și îndelungat, cu mai multe etape, sincope și condiționări, la a cărui impulsione curentul iluminist și-a adus o contribuție majoră în calitatea sa de curent antropocentric și raționalist. În esență, secularizarea domeniului educațional a presupus preluarea de către autoritatea laică a mai multor prerogative din mâna Bisericii. Altfel spus, laicizarea învățământului a constat în asumarea de către Stat a finanțării, alocării de localuri, selectării și pregătirii cadrelor didactice, aprobării programelor de studiu ș.a. În Franța, la începutul secolului al XIX-lea, în vremea lui Napoleon Bonaparte, din pricina insuficienței dascălilor publici, a resurselor financiare și a interesului mirenilor pentru deschiderea așezămintelor de instruire, învățământul primar a fost încredințat congregațiilor religioase (de ex. Frații școlilor creștine). Biserica a păstrat importante atribuții școlare până în anii '80, ceea ce însemna că legile de până atunci au confirmat participarea clerului la organizarea și funcționarea domeniului, așa cum a fost cazul legii Falloux din 1852 prin care episcopii erau membri ai consiliilor academice și ai Consiliului superior al instrucțiunii publice, iar preoții participau la inspectarea școlilor primare și aveau dreptul de a decide asupra destituirii ori transferului cadrelor didactice. În acest context, se poate afirma că până la adoptarea legilor lui Jules Ferry statul și biserica s-au confruntat pentru a-și asigura controlul asupra educației, statul impunându-și autoritatea prin actul normativ din 1882.¹

Autorul său, Jules Ferry, se raporta la laicizare ca la extinderea logică a secularizării instituțiilor fundamentale și îi prezenta multiplele avantaje, fiindcă prin ea: se înlătura pericolul răspândirii doctrinelor promovate de congregațiile religioase; se facilita accesul la cariera didactică și pentru persoanele care nu îmbrățișaseră religia oficială; se asigura libertatea conștiinței; învățământul rațional se substituia celui scholastic, bazat pe memorarea mecanică.

Prin legea lui Jules Ferry învățământul, fără a mai fi confesional, devenea moral.² De altfel, încă din 1880 în Franța se convenise în legătură cu excluderea reprezentanților cultelor din Consiliul superior al instrucțiunii, acesta transformându-se într-un organism pur pedagogic, și cu închiderea școlilor aparținând congregațiilor religioase în absența autorizației de funcționare, semn că statul era interesat să exercite un control cât mai strict asupra învățământului.³ Prin

¹ Jaques Georgel, Anne-Marie Thorel, *L'enseignement privé en France du XVIII-e au XX-e siècle* (Paris: Editura Dalloz, 1995), 20–21, 25.

² Louis Legrand, *L'influence du positivisme dans l'oeuvre scolaire de Jules Ferry. Les origines de la laïcité* (Paris: M. Rivière, 1961), 76.

³ Alain Petit, *L'évolution de la législation française en matière d'enseignement* (Paris, 1924), 46.

legea din 1882 instrucția morală și religioasă era înlocuită cu instrucția morală și civică, existând, însă, și alte prevederi care confirmau diminuarea autorității Bisericii, deoarece: învățământul religios devenea facultativ, Ministerul Cultelor pierdea dreptul de a inspecta școlile primare publice și private, institutorii nu mai erau supravegheați de preoți și nu mai depindeau de aceștia.

Departa de a fi încheiat, procesul de laicizare a intrat într-o nouă etapă prin legea Goblet din 30 octombrie 1886 care preciza că selectarea cadrelor didactice pentru școlile publice se va realiza doar din rândul laicilor, obiectivul fiind eliminarea congregaționiștilor din corpul profesoral în termen de 5 ani. Legea și-a produs efectele, așa încât la începutul secolului al XX-lea, au fost închise școlile congregaționiste neautorizate, iar clericilor nu li s-a mai permis să predea.⁴

În Italia laicizarea învățământului primar a fost legiferată în anul 1859, cu precizarea că studiul religiei nu era exclus, fragmentele din catehism prezentate elevilor urmând a fi selectate de către diocenze împreună cu Consiliile provinciale școlare. Totuși, prin legea Coppino din 1867 catehismul și istoria sfântă au dispărut dintre materiile obligatorii, educația religioasă dobândind statut de disciplină facultativă, dar frecventată, în pofida acestui detaliu, de majoritatea elevilor.⁵

În Belgia religia nu făcea parte din programa școlară oficială, dar era predată în afara orelor de curs de clericii diferitelor culte, alternativa fiind ca educația religioasă să rămână în grija părinților, în timp ce în Austro-Ungaria religia era materie obligatorie în ciclul primar și era asumată de clerici ori de profesorii care aveau aceeași confesiune cu elevii.⁶ Totuși, după 1868, odată cu preluarea de către stat a controlului învățământului, acesta încetează să mai fie confesional în imperiul dualist.

În Germania era admisă libertatea instrucției religioase, iar în Anglia, după 1870, coexistau școlile primare confesionale (voluntary schools) cu instituțiile înființate din inițiativa statului unde era permisă studierea limitată a Bibliei (provided schools).⁷

În Rusia, conform decretului din 1864 în consiliile școlare ale districtelor se regăseau și episcopi, Biserica împărțind cu Statul responsabilități, între care indicăm: autorizarea școlilor și a programelor de studiu, acordarea certificatelor de competență pentru cadrele didactice, inspectarea și controlarea așezămintelor primare, furnizarea materialelor didactice și redactarea raportului anual relativ la starea învățământului.⁸ Învățământul era însă laic, chiar dacă în toate

⁴ Georgel, Thorel, *L'enseignement privé*, 30–33.

⁵ Célestin Hippeau, *L'instruction publique en Italie* (Paris: Librairie Académique, 1875), 37.

⁶ Ferdinand Buisson, *Dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire* (Paris: Librairie Hachette, 1887), 112.

⁷ I. Botez, *Sistemul de educație englez față de sistemele continentale* (Iași, 1910), 387.

⁸ Célestin Hippeau, *L'instruction publique en Russie* (Paris: Librairie Académique, 1878), 15.

școlile, publice sau private, religia figura între obiectele de studiu, atribuite, ca și în alte state europene, preoților. Această categorie profesională se bucura de evidente semne exterioare de respect, nicio sărbătoare sau inaugurare neavând loc în absența clerului, dar în școală preotul era asistat la evaluarea elevilor de un profesor de altă specialitate, iar influența sa la nivelul așezământului de instruire dacă nu era nulă, oricum nu o depășea pe cea a unui profesor oarecare.⁹

În spațiul românesc, semne ale laicizării pot fi identificate încă din 1792 când, mitropolitul Iacob II Stamate a întocmit un plan de reorganizare a Academiei domnești din Iași prin care se preconiza studierea limbilor franceză și latină, precum și înființarea unei clase de inginerie topografică cu predare în limba română.¹⁰ Altfel spus, punerea în acord cu tendințele occidentale s-a împletit cu încercarea de diminuare a monopolului cultural grecesc, una dintre consecințele iluminismului fiind și promovarea culturii/învățământului național. Regulamentele Organice din 1831/1832 și regulamentele școlare care le-au însoțit în 1833 și 1835 au fost, însă, responsabile de intensificarea laicizării, generalizând limba română în școli ca limbă de transmitere a cunoștințelor și plasând în grija statului finanțarea și controlul în materie de învățământ. Aceasta nu a coincis cu excluderea religiei din oferta educațională căci, deși caracterul laic al învățământului era menționat și în legea instrucțiunii publice din 1864, religia se predă în toți anii de studiu din ciclul primar și figura între materiile școlilor secundare. Lăsată la dispoziția preoților, religia era indispensabilă educării morale a elevilor, acesta reprezentând un obiectiv important în epocă.

Odată cu creșterea interesului pentru instruirea și educarea locuitorilor, autoritățile s-au implicat în dezvoltarea sistemului de învățământ, însemnătatea acestui domeniu fiind ilustrată de manifestarea necesității de a înființa ministere speciale care să îl administreze. Este cazul Rusiei unde în 1802 a apărut Ministerul Instrucției Publice sau al Prusiei unde în 1819 s-a înființat un minister omolog, până atunci învățământul aflându-se în subordinea Ministerului de Interne.¹¹ Un minister similar apărea în Franța în 1824, în vreme ce în Anglia se constituia în anul 1856 Biroul educației. La nivelul Principatelor Române, în prima jumătate a veacului al XIX-lea existau Eforia Școalelor Publice în Țara Românească și Epitropia Învățăturilor Publice în Moldova, din care ulterior a evoluat Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Cu toate acestea, în România abia în anul 1899 toate școlile au depins exclusiv de ministerul de resort, odată cu scoaterea școlilor profesionale de sub responsabilitatea Ministerului Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor.

⁹ Hippeau, *L'instruction publique en Russie*, 24.

¹⁰ Nicolae Isar, *Principatele Române în epoca luminilor. 1770–1830. Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale*, (București: Editura Universității din București, 1999), 18.

¹¹ Célestin Hippeau, *L'instruction publique en Allemagne* (Paris, Librairie Académique, 1873), 22.

Așa cum s-a precizat anterior, laicizarea a presupus și implicarea mai consistentă a statului în finanțare, de unde decurgea și dorința de a supraveghea învățământul, dorință materializată variabil de la un stat la altul. În Franța, de pildă, controlul școlilor publice cădea în sarcina Consiliului academic al departamentului care putea să sisteze activitatea școlară în caz de dezordini grave. Deopotrivă, în controlarea instituțiilor de educație era implicat prefectul care, plasat sub autoritatea Ministerului Instrucției, avea rolul de a verifica respectarea principiilor morale și igienice, dar și a Constituției și a legilor țării.¹²

În Anglia, până în 1870 statul nu a avut dreptul de a interveni în organizarea educației publice, această stare de lucruri încetând odată cu legea Gladstone și Forster. Ca atare, în sistemul de învățământ englez, problemele erau soluționate de către autoritatea locală prin intermediul unui comitet educativ cu atribuții de control care asigura legătura între managerii școlilor și autoritatea centrală. Inspectorii sau revizorii interveneau doar în școlile subvenționate de stat, obligate, din această cauză, să aplice regulamentele și programele oficiale, aprobate de Parlament. Activitatea membrilor serviciului de inspecție viza cu precădere măsura în care documentele școlare erau respectate, fără a sancționa instituțiile unde, în scopul instruirii elevilor, se introduceau informații sau chiar obiecte de studiu care nu se regăseau în programele acceptate de minister.¹³

În Belgia, inspectarea școlilor primare revenea administrației locale și inspectorilor numiți onorific de guvern la recomandarea deputaților din fiecare provincie, iar activitatea lor se subordona inspectorilor cantonali și a celor provinciali. Pe baza rapoartelor întocmite de comune și inspectori, situația din teritoriu era analizată de o comisie centrală prezidată de ministrul de Interne, care identifica aspectele problematice și soluțiile adecvate.¹⁴

Spațiul german beneficia de asemenea de un serviciu de inspecție ierarhizat, în Prusia acesta fiind reprezentat de comisiile școlare, dependente de inspectorul de arondisment. Între atribuțiile inspectorului figurau: controlarea activității învățătorilor și a comitetelor școlare, prezența la examenele de la finele anului școlar, inspectarea școlilor publice și particulare. Consilierul departamental, consilierul școlilor și ministrul Instrucțiunii completau structura corpului de revizie.¹⁵

În Italia supravegherea activității didactice din școlile elementare cădea în

¹² Petit, *L'évolution de la législation*, 101–102.

¹³ I. Botez, *Sistemul de educație englez* (Iași: Tipografia Dacia, 1910), 36; vezi și D. Gaster, *Instrucțiunea în Englitera. Raport către ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice* (București, 1893), 45.

¹⁴ Gheorghe Costaforu, *Studii asupra instrucțiunii publice în unele din statele cele mai înaintate ale Europei* (București, 1860), 27.

¹⁵ Ibid., 33.

seama autorităților municipale, doar Consiliul provincial școlar având dreptul de a sancționa neregulile depistate și de a face răspunzătoare cadrele didactice, ceea ce conferea sistemului din această țară un grad sporit de autonomie, rezultat al descentralizării accentuate.¹⁶

În Rusia, învățământul, potrivit decretului din 1864, depindea, în privința controlului la care erau supuse școlile, de Consiliul școlar al districtului și de Consiliul școlar al provinciei. Cel dintâi, urmând instrucțiunile guvernului, se ocupa de inspectarea școlilor, de deschiderea noilor unități de educație, precum și de furnizarea materialelor didactice. Consiliul școlar provincial constituia cel mai înalt organ de supraveghere a instrucției care, pornind de la raportul Consiliului școlar districtual, decidea închiderea școlilor și îi numea, dintre directorii de școli, pe membrii Consiliului de district.¹⁷

Corpul de control din România, prin structura sa, se încadra în nota dominantă în Europa, îmbinând strădaniile ministerului cu cele ale autorităților comunale în vederea supervizării și ameliorării evoluției școlilor primare. Responsabilitatea evaluării situației instrucției elementare era plasată corpului de control compus, potrivit legii instrucțiunii publice din 25 noiembrie 1864, din revizori și subrevizori. Directorii școlilor primare, persoane aflate constant în peisajul școlar, erau deopotrivă solicitați să vegheze asupra celor petrecute în așezămintele pe care le conduceau.

Vigilența lor era dublată, uneori numai teoretic, de controlul comunei, exercitat prin intermediul Consiliului comunal, al preotului și a două persoane onorabile, desemnate de minister dintre cetățenii comunității. Revizorii, subrevizorii, directorii de școală și reprezentanții comunei constituiau comitetul școlar al localității, comitet care, în practică, s-a văzut împovărat de larga paletă a atribuțiilor ori a manifestat, uneori, un interes discutabil pentru problemele școlare, fapt care a grevat asupra întregii sale activități.

De remarcat este limitarea activității corpului de control la învățământul elementar, cel secundar și superior rămânând sub supravegherea directorilor și decanilor care ar fi trebuit să semnaleze Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice eventualele nereguli constatate în instituțiile conduse, ceea ce se întâmplă, dar nu regulat, ci mai degrabă excepțional.

O altă tendință care poate fi identificată la nivel european a luat forma egalității educației pentru copiii și tinerii de ambele sexe. Jules Ferry, între alții, pleda în favoarea acestui principiu, trimițând la modelul american unde funcționarea claselor mixte demonstrase că nu existau diferențe notabile între aptitudinile fetelor și ale băieților. Argumentele sale în favoarea educării fetelor

¹⁶ Hippeau, *L'instruction publique en Italie*, 56–57.

¹⁷ Ibid., 8–9.

se refereau la dreptul femeilor de a aspira la o activitate profesională, dar și la crearea condițiilor pentru ca ele să se poată achita mai bine de educarea copiilor și de susținerea și înțelegerea propriilor soți în calitate de parteneri, iar nu de ființe subordonate, incapabile de trasarea destinului individual.¹⁸ În plus, de educarea fetelor depindeau “unitatea morală a familiei, soliditatea căsătoriei și comunitatea credințelor.”¹⁹

Dacă accesul la instrucția de prim nivel a fost un obiectiv atins odată cu legiferarea obligativității sale către jumătatea secolului al XIX-lea, înființarea școlilor secundare de fete a constituit o provocare din pricina restricționărilor financiare și umane, dar mai ales a prejudecăților care persistau în mentalul colectiv.

În Franța, de exemplu, învățământul secundar dedicat tinerelor a dobândit o structură coerentă abia în 1880, remarcându-se la început, ca și în România, prin diferențele în materie de durată și programă de studii constatate în raport cu așezămintele similare de băieți. Astfel, dacă în școlile băieților ținta o reprezenta consolidarea și extinderea culturii teoretice, generale, în școlile de fete era avută în vedere formarea cursantelor în sensul valorificării potențialului așa încât ele să își îndeplinească mai bine rolul de soții, mame, gospodine.²⁰

În Rusia, primele demersuri privind educarea fetelor pot fi identificate în timpul domniei Ecaterinei II și au constat în fondarea în 1764 a unei case de educație pentru tinere aristocrate și burgheze în vârstă de 16–18 ani. Cursantele, în jur de 500, erau înzestrate de împărăteasă la finalizarea celor 5 ani de studiu cu 2.000 de ruble, ceea ce le facilita contractarea unei căsătorii în acord cu educația primită. Mai târziu, în 1858, sub Alexandru II, au fost deschise cele dintâi gimnazii pentru tinerele burgheze, iar în 1870 s-a redactat un regulament pentru învățământul secundar potrivit căruia școlile de fete au împrumutat organizarea așezămintelor de băieți, aceasta însemnând că gimnaziile dobândeau o structură uniformă la nivelul imperiului. Mai concret, studiile erau defalcate pe două cursuri, inferior (7 ani) și superior (3 ani), și erau prevăzute cu o clasă suplimentară unde accentul cădea pe teoria și practica pedagogică utile viitoarelor institutoare particulare.²¹ Școlile erau deschise tinerelor care proveneau din rândul segmentelor sociale capabile să aprecieze importanța educației și să achite taxele de studiu, fetele de condiție modestă primind acces la instruire abia după abolirea șerbiei (1861).

După conferirea libertății personale țăranilor, s-a resimțit nevoia educării

¹⁸ Legrand, *L'influence du positivisme*, 65.

¹⁹ Paul Carnot, *Hippolyte Carnot et le Ministère de l'instruction publique de la II-ème république* (Paris: Presses Universitaires de France, 1948), 12.

²⁰ Roger Gal, *Histoire de l'éducation* (Paris: Presses Universitaires de France, 1948), 82.

²¹ Hippeau, *L'instruction publique en Russie*, 73.

lor motiv pentru care în 1862 a fost publicat *Planul general pentru organizarea școlilor populare în Rusia* unde se preciza că: “Instrucția populară reprezintă principalul sprijin al statului și sursa prosperității sale; toți trebuie să se bucure în egală măsură de binefacerile instrucției, fără deosebire de sex sau condiție socială”. În vederea concretizării acestui deziderat, s-a dispus amenajarea școlilor populare, fiecare parohie trebuind să aibă un așezământ educațional pentru fiecare o mie de locuitori, iar fondurile necesare au fost procurate din impozitarea imobilelor și a profitului comercial și industrial.²²

Totuși, în pofida receptivității incontenabile privitoare la asigurarea accesului fetelor la învățătură, s-a constatat că școlarizării acestora i se acordat în cea mai mare parte a perioadei analizate mai puțină atenție, dovadă numărul și diversificarea superioare în cazul școlilor destinate băieților, dar și durata diferită a studiilor (în România, de pildă, până în anul 1898, liceele de fete au avut durata de 5 ani, iar cele de băieți 7 ani). Deopotrivă, programele din cursul secundar au avut o structură variată, fetelor fiindu-le rezervate și discipline “necesare femeii” (broderie, croitorie, economie casnică etc.).

Abia prin legea din 1898 privind învățământul secundar și superior a lui Spiru Haret, s-a extins pregătirea tinerelor prin proiectarea, pe lângă școlile secundare de gradul I (cu durata de 5 ani), a școlilor de gradul II (4 ani), absolvirea acestora din urmă, echivalând cu absolvirea secției clasice din liceele de băieți și conferind dreptul de înscriere la facultate.²³

Între treptele sistemului de învățământ, în perioada modernă s-a acordat o atenție sporită celei elementare, dat fiind că la nivelul ei se formau abilitățile de bază (scris, citit, socotit), de care depindea instruirea ulterioară, și că se intenționa ca școala primară să devină o etapă în existența tuturor locuitorilor. În acest sens, nu surprinde că impunerea obligativității învățământului elementar a reprezentat o altă tendință la nivel continental, alimentată de imperativitatea alfabetizării populației cu scopul creării unui nou tip de cetățean, autonom în gândire, integrat în spațiul societal și independent economic. Mai mult, caracterul obligatoriu devenea, pe fondul extinderii libertăților individuale, expresia preocupării statului de a fi respectat dreptul copiilor la educație și de a-i apăra pe aceștia de eventuala neglijență sau rea-voință a părinților și tutorilor.

Analiza comparativă a legislației școlare a permis identificarea momentului în care a fost introdusă obligativitatea ciclului primar, și anume: în 1859 în Italia, în 1864 în Principatele Române, 1868 în Imperiul Habsburgic, 1870 în Anglia, 1874 în Elveția, 1881 în Franța. În provinciile germane, obligativitatea nu a fost

²² Ibid., 18.

²³ *Lege asupra învățământului secundar și superior (24 martie 1898)* apud Gheorghe Bunesco, coord., *Antologia legilor învățământului din România* (București: Institutul de Științe ale Educației, 2004), 73.

legiferată simultan, în Hessa fiind prevăzută în 1827, în Baden și Saxonia din 1835, în Bavaria din 1856.

După cum se poate observa, principiul obligativității instrucției elementare a câștigat teren dar, în mod firesc, s-a implementat diferențiat, fiind vizate segmente demografice variate ca vârstă, ca de exemplu: în România copiii de ambele genuri în etate de 8–12 ani, iar din 1893 cei cuprinși între 7–14 ani; în Italia, odată cu adoptarea legii din 1859²⁴, doar copiii de 7–9 ani; în Anglia toți cei cu vârste cuprinse între 5–14 ani, în vreme ce în Franța și provinciile germane obligativitatea se referea la copiii în etate de 6–13 ani.²⁵

Obligativitatea a fost absolută, aplicându-se întregului ciclu elementar (ca în Franța și România) sau parțială. Această din urmă variantă a fost experimentată în Italia unde doar elevii din cursul primar inferior erau siliți să frecventeze cursurile.

Indiferent, însă, de forma sa, totală ori parțială, s-a observat înclinația de a însoți obligativitatea de gratuitate, cu scopul asigurării accesului la învățătura de prim nivel a celor cu o situație economică problematică, dar și pentru a diminua eventuala opoziție a populației față de școlarizarea copiilor. Reticențele maturilor, mai ales a acelor din mediul rural, nu erau puține și nici ușor de risipit, ele fundamentându-se pe convingeri precum: școala diminuează autoritatea parentală asupra copiilor, nu furnizează informații folositoare în viață, lipsește familia de participarea copiilor la efectuarea treburilor agricole și gospodărești, altfel spus: “Copiii noștri vor fi ce au fost părinții noștri. Soarele se ridică la fel și pentru ignorant ca și pentru savant. Când toți copiii dintr-un sat vor ști să scrie și să citească, unde vom mai găsi brațe de muncă? Ei vor merge în fabrici și câmpurile se vor goli”.²⁶

Gratuitatea era absolută în Italia, Prusia, Elveția, România (1864), Franța (legea J. Ferry din 1881²⁷ al cărei autor insista în legătură cu impunerea unor taxe locale asupra proprietăților în scopul finanțării gratuității)²⁸ sau parțială, scutirea de taxe școlare acordându-se doar elevilor săraci, așa cum se întâmpla în Belgia (conform legii din 1842) ori în Austria.²⁹ De altfel, în epoca modernă

²⁴ Hippeau, *L'instruction publique en Italie*, 28.

²⁵ Alain Prost, *Histoire de l'enseignement en France. 1800–1967* (Paris: Librairie Armand Colin, 1968), 275.

²⁶ Michel Bréal, *Quelques mots sur l'instruction publique en France* (Paris: Librairie Hachette, 1872), 33.

²⁷ Paul Chevallier, “L'évolution de l'enseignement primaire en France de 1850 à 1963,” în Paul Chevallier, ed., *La scolarisation en France depuis un siècle* (Paris: 1974), 35; v. și Guy Avanzini, *Histoire de la pédagogie du 17-e siècle à nos jours* (Toulouse: Editure Privat, 1981), 161.

²⁸ Legrand, *L'influence du positivisme*, 70.

²⁹ Saint-Marc Girardin, *De l'instruction intermédiaire et de son état dans le midi de l'Allemagne* (Paris: Librairie Bernard Maille, 1835), 48.

circula părerea potrivit căreia gratuitatea era o iluzie atât timp cât școlile funcționau pe spesele comunelor, iar bugetul acestora se baza pe banii percepuți de la populație proporțional cu venitul fiecăruia. Cu alte cuvinte, părinții nu achitau direct studiile, ci, plătindu-și impozitele, dădeau bani comunelor care îi direcționau către școli. Prin urmare, gratuitatea era reală doar pentru locuitorii pauperi care, neavând venituri, nu contribuiau la bugetul comunal.³⁰

În timp, gratuitatea s-a extins și asupra gimnaziilor, liceelor și facultăților, în România, de pildă, fiind aplicabilă din 1898 (*Legea asupra învățământului secundar și superior*) doar “fiilor de români.”

Pretutindeni au existat dificultăți în aplicarea obligativității, printre care s-au numărat insuficiența localurilor de școală și a cadrelor didactice sau imposibilitatea comunelor de a aloca resursele necesare acolo unde autoritățile locale împărțeau cu cele centrale responsabilitatea întreținerii școlilor.³¹

Descentralizarea, prevăzută în România în legea instrucțiunii publice din 1864, a presupus asigurarea de către primărie a localului de școală, a mobilierului, lemnului pentru încălzit și a lefei servitorului, în vreme ce statul furniza materialele didactice și salariile învățătorilor. În variante mai mult sau mai puțin apropiate de aceasta, descentralizarea a fost menționată și în legislația din Italia, Franța sau Prusia, în acest din urmă caz comunele putându-se adresa provinciei pentru a primi sprijinul financiar necesar acoperirii nevoilor școlilor. Tot în Prusia, conform legii din 1819, populația era responsabilizată prin achitarea unei taxe proporționale cu averea, utilizată de comune în același scop.

În vederea optimizării înscrierii copiilor în învățământul primar și a frecventării regulate a cursurilor, decidenții din domeniu au imaginat o serie de soluții care, odată validate în timp, au fost preluate în tot mai multe state europene. Spre ilustrare, indicăm tendința de extindere a caracterului învățământului elementar de la strict educativ la educativ și utilitar (sens în care i s-a conferit o dimensiune practică prin: introducerea în programa de studiu a orelor de lucru manual, formularea problemelor aritmetice prin invocarea unor situații inspirate din viața cotidiană, implicarea elevilor în efectuarea observațiilor meteorologice sau în realizarea colecțiilor cuprinzând eșantioane geologice, botanice, zoologice etc.). În România, pe lângă toate acestea, s-a procedat începând cu anul 1896 la înzestrarea școlilor primare rurale cu terenuri de cel puțin o jumătate de hectar în vederea practicării lucrărilor agricole sub îndrumarea învățătorului. Se spera prin aceasta că se va produce o diminuare a reticenței adulților în privința înscrierii copiilor la școală, dar și că vor fi exploatate mai

³⁰ Hippeau, *L'instruction publique en Italie*, 32.

³¹ Émile de Girardin, *De l'instruction publique en France* (Paris, 1842), 16.

bine suprafețele cultivabile ca urmare a aplicării pe loturile familiale a practicilor agricole exersate de elevi.

Uneori, pentru a stimula frecventarea școlii s-au prevăzut reduceri ale stagiului militar, așa cum s-a întâmplat în Rusia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea³², ori s-a recurs la amenajarea cantinelor unde elevilor li se oferea masa de prânz (în România începând cu 1899, tonul în această privință fiind, în mod previzibil, dat de Occident) sau a fost modificată structura anului școlar astfel încât intervalele dedicate activităților didactice să nu se suprapună peste cele propice efectuării lucrărilor agricole (în România din 1865).

O contribuție însemnată la modificarea profilului învățământului primar l-au avut pedagogi precum: J.J. Rousseau³³ (*Emil sau despre educație, Noua Heloise*), John Locke (*Câteva cugetări despre educație*), J.H. Pestalozzi (*Cum își învață Gertruda copiii*)³⁴, Condorcet (*Mémoires sur l'instruction publique*), Condillac, Helvetius, Spencer ori Herbart. Aceștia, în vederea eficientizării procesului instructiv-educativ, au pledat pentru combinarea metodei intuitive cu metodele didactice active (descoperirea, analiza, problematizarea) menite să-i stimuleze pe elevi și să-i transforme din receptori pasivi în personaje implicate în propria formare intelectuală.

O altă soluție, consistent aplicată în Europa a constat în defalcarea studiilor primare pe cicluri care reluau la diferite niveluri de înțelegere aceleași conținuturi, prin aceasta împlinindu-se cerința care transpare din programele de studiu ale anilor '80 și anume ca informațiile să fie repetate și aprofundate.³⁵

³² Pentru absolvenții școlilor primare era prevăzută reducerea stagiului militar de la 6 la 4 ani, în timp ce absolvenții școlilor tehnice sau industriale efectuau doar 3 ani serviciu militar, iar cei care promovaseră cursurile clasice numai un an și jumătate. Cea mai consistentă reducere a stagiului militar se acorda celor ce absolviseră instituții de învățământ superior, ei realizând doar 6 luni de serviciu militar.

³³ Redăm, spre ilustrare pledoaria sa în favoarea caracterului practic al învățământului primar, și anume: "Dacă natura oferă creierului unui copil această suplețe care îl face capabil să recepteze tot felul de impresii, aceasta nu este pentru a-l încărca cu nume de regi, date, termeni de geografie și cuvinte fără niciun sens pentru vârsta sa și fără nicio utilitate pentru indiferent ce vârstă. Această suplețe este pentru ca toate ideile pe care le poate înțelege să-i fie utile, să-i servească de-a lungul vieții potrivit facultăților sale". Jean-Jacques Rousseau, *Émile ou de l'éducation* (Paris: Classiques Garnier, 1999), 109.

³⁴ Susținător al înființării unei școli a poporului, Pestalozzi considera că scopul învățământului primar era să furnizeze fiecărui om "primele elemente în toate meseriile și în toate științele, cu ajutorul cărora să se deschidă (...) celor săraci și slabi căile educației, care sunt căile umanității". Johann Heinrich Pestalozzi, *Cum își învață Gertruda copiii*, apud Stelian Stoian, *Clasici ai pedagogiei universale și gândirea pedagogică românească* (București: Editura Didactică și Pedagogică, 1966), 193.

³⁵ Așa cum se poate observa în programele școlare din Franța din anii 1882, 1887, sau România – 1890.

Defalcarea studiilor elementare a îmbrăcat forme variate, și anume: în Prusia, în 1819, se distingeau două grade în învățământul primar (școli elementare³⁶ și școli burgheze³⁷)³⁸; în România prin legea învățământului primar și normal primar din anul 1896 ciclul primar presupunea parcurgerea cursurilor inferior, mediu și superior, toate obligatorii, structură preluată din învățământul francez, în vreme ce în Italia cei 4 ani de studiu aferenți ciclului primar erau împărțiți egal între gradul inferior și cel superior.

Deopotrivă, în epoca modernă se constată o evoluție generalizată la nivelul continentului a metodelor didactice aplicate în învățământul primar. Aceasta s-a tradus în renunțarea la metoda silabisirii considerată, încă din secolul al XVI-lea, nenaturală pentru deprinderea scrisului și a cititului, căci, așa cum opina Heineke: “metodul silabisirii este cel mai mare rău după păcatul strămoșesc și războaiele și ciurma nu au făcut atâta rău omenirii ca metoda silabisirii”³⁹. Tendința, după încercările de optimizare a metodei întreprinse de pedagogi ca J.H. Pestalozzi sau I. Basedow⁴⁰, a fost cea de înlocuire cu metoda scriptologică și apoi cu cea fonetică. Aplicată din secolul al XVII-lea, metoda scriptologică a fost perfecționată de consilierul școlar bavarez I.B. Graser și s-a impus deoarece era rațională, practică și solicita ceea ce “aduce cu sine fiecare copil la prima lui intrare în școală, adică urechi bune, ochi sănătoși, organele vorbirii și mâini sănătoase, o minte sănătoasă, deși mai puțin dezvoltată”⁴¹.

Metoda scriptologică presupunea deprinderea firească a scris-cititului, acțiunea propriu-zisă fiind anticipată de exerciții pregătitoare precum rostirea sunetelor, silabelor și cuvintelor ori desenarea tuturor elementelor literei (linii drepte și curbe). În secolul al XIX-lea, pentru un plus de eficiență, metoda a fost asociată celei fonetice, bazată pe exprimarea sunetelor cu valoarea lor din cuvânt.

O altă caracteristică a învățământului elementar european rezidă în aplicarea metodei monitoriale, mutuale sau lancasteriene. Fondatorii învățământului monitorial au fost englezii Joseph Lancaster și Andrew Bell care s-au remarcat prin organizarea inedită a actului didactic, meritele lor fiind acelea de a fi încercat să depășească dificultățile materiale care limitau accesul la instrucție și de a

³⁶ Unde se transmiteau cunoștințele uzuale, indispensabile categoriilor sociale inferioare de la oraș și sat.

³⁷ În care se acorda atenție studiilor clasice sau pe deprinderea unor meserii.

³⁸ Costaforu, *Studii asupra instrucțiunii*, 55.

³⁹ P. J. Gillorteanu, *Călăuza învățătorului pentru a introduce pe copilul nou venit la școală în citire și scriere după metoda scriptologică* (București: Tipografia și Librăria Școlilor, 1889), 6.

⁴⁰ Basedow modela litere din aluat și le oferea copiilor spre consum în fiecare dimineață, crezând că așa vor învăța literele cu mai multă plăcere și le vor memora mai bine.

⁴¹ *Românul*, an XIII (19 iulie 1869): 523.

fi adaptat pe cale experimentală metodele didactice menite să răspundă caracteristicilor unei activități de predare-învățare unde erau implicate concomitent detașamente impresionante de școlari. Între elementele pozitive ale învățământului mutual rețin atenția: posibilitatea de instruire simultană a unui număr considerabil de elevi, plasați într-o singură sală de clasă (în medie 100–200 de copii, dar în Franța au fost atestate școli cu peste 900 elevi); costurile minime (redușe la salariul institutorului, chiria localului, încălzire, reparații, tăblițe de scris, planșe); rapiditatea învățării, în numai doi ani copiii învățând să scrie și să citească corect, fără a lua în calcul stăpânirea regulilor ortografice și aritmetice, sau însușirea cunoștințelor de istorie și religie.

Învățământul lancasterian se baza pe o structură ierarhizată în care monitorii conduceau procesul instructiv, iar monitorul general și profesorul dețineau funcția de control. Monitorii erau elevi, dar mai “savaniți”, făcând parte din diviziunile superioare ale fiecărei discipline, selecționați în funcție de anumite calități (conduită ireproșabilă, atitudine favorabilă studiului, abilitatea de a transmite și de a aplica cunoștințele dobândite). Pregătiți zilnic de institutor asupra disciplinelor comune tuturor elevilor (lectură, aritmetică, desen liniar etc.), dar și asupra unor materii care le erau rezervate în exclusivitate datorită funcției și calificării lor (recitare, morală), monitorii erau deopotrivă instruiți în privința metodelor pedagogice.⁴² Între atribuțiile lor se numărau: menținerea ordinii în clasă, evaluarea colegilor, formularea problemelor simple pentru școlarii din grupele inferioare și predarea diferitelor conținuturi, suplinirea profesorului în caz de absență.⁴³ Un sistem de pedepse și recompense bine definit garanta disciplina, esențială lucrului cu efective largi de școlari și, totodată, stimula elevii care, evaluați la fiecare lecție, erau obligați să dovedească constant progresele realizate.

Aplicată inițial în Marea Britanie, metoda s-a răspândit pe întregul continent mai ales după 1815 când au apărut școlile monitoriale în Franța. În Principatele Române, boierul moldovean Nicolae Rosetti-Roznovanu a fost responsabil de importarea metodei, consecință a unei călătorii la Paris, astfel că în 1820 s-au amenajat la Iași cele dintâi școli mutuale. Același boier a întocmit cu ajutorul dascălului grec Cleobulos tabele lancasteriene pentru toate obiectele de studiu, nu doar pentru cele considerate relevante, așa cum se întâmpla în Occident.

Învățământul monitorial a marcat o etapă importantă în evoluția

⁴² Marc Villin, Pierre Lesage, *La galerie des maîtres d'école et des instituteurs. 1820–1945* (Paris: Librairie Plon, 1987), 24.

⁴³ I. P. Eliade, *Școala primară și conducătorul ei* (București: Tipografia Curții Regale, 1872), 26; v. și *Despre școală. Metoda, administrarea pentru școlile primare rurale și urbane* (București: 1871), 11.

învățământului european în prima jumătate a secolului al XIX-lea, când resursele umane și materiale puse la dispoziția școlii erau limitate, și a corespuns nevoii de instruire rapidă și cu costuri modeste a populației interesate. Totuși, învățământul monitorial prezenta neajunsuri ușor sesizabile, între care: absența relației dintre profesor și elevi, cel dintâi formându-i direct doar pe monitori; transferul unei părți însemnate a autorității dascălului câtorva elevi; centrarea actului de învățare pe memorarea mecanică. Din aceste considerente, treptat, metoda mutuală a fost catalogată ca perimată și a încetat să se mai aplice (în Marea Britanie în anul 1825, în Franța în deceniul următor, iar în Principate în 1864). De altfel, chiar și după ce sistemul mutual nu a mai reprezentat o opțiune viabilă, a continuat să producă efecte, depistabile, de exemplu, în practica școlilor din Anglia de a-i încuraja pe elevi să muncească singuri și să-și adune informațiile, recurgând la profesor doar pentru a-i orienta sau a le verifica rezultatele, cu alte cuvinte, încurajându-i să se dezvolte independent, situație excepțională atât timp cât în majoritatea statelor europene procesul didactic era în întregime tutelat de dascăl.

Preocupări au existat în perioada modernă și în privința responsabilizării celor interesați să fondeze așezăminte de educație, sens în care, pretutindeni în Europa au fost formulate cerințe. Inițial reduse, în Franța, de exemplu, în 1793 solicitându-se doar deținerea unui certificat de civism, condițiile s-au multiplicat ulterior, dovadă legea Falloux din 1850 care menționa: un brevet de capacitate ori un certificat de stagiu pentru profesorii dornici să devină proprietari de școală ori, pentru clerici, o scrisoare de obediență de la superiorul lor.⁴⁴ În plus, cei dornici să înființeze școli trebuiau să se bucure de toate drepturile civile și politice, dar și să nu fi suferit nicio condamnare care să le atingă onorabilitatea. Erau necesare și înaintarea către primarul comunei a unei declarații conținând intenția de fondare a așezământului, indicarea localului acestuia și a obiectelor de studiu, precum și o dare de seamă despre activitatea desfășurată în ultimii 10 ani.⁴⁵

Condițiile au continuat să se modifice mai ales în privința competenței profesionale, ajugându-se ca, potrivit legii Goblet din 1886, întemeietorului unei școli particulare să i se pretindă: să fie cetățean, să nu fi suferit condamnări, să depună la primărie o cerere unde să înscrie adresa viitorului așezământ de educație, să aibă vârsta minimă de 25 de ani, să posede certificatul de bacalaureat și declarația unui magistrat privind starea localului școlii.⁴⁶

În Rusia, prin legea din 1789, aplicabilă doar la nivelul orașelor, se prevedeau probe de capacitate pentru fondatorii școlilor, iar în 1864 particularii și

⁴⁴ Georgel, Thorel, *L'enseignement privé*, 20, 25.

⁴⁵ Petit, *L'évolution de la législation*, 24.

⁴⁶ Georgel, Thorel, *L'enseignement privé*, 146.

comunele nu puteau deschide așezăminte de educație decât cu autorizația consiliului școlar al districtului.⁴⁷

Imperativitatea ameliorării actului didactic s-a resimțit cu stringență în intervalul cercetat, de aceasta depinzând într-o măsură apreciabilă calitatea profesională și morală a corpului cetățenesc. În acest sens, se constată un interes sporit pentru creșterea competenței cadrelor didactice, motiv pentru care asistăm la încercări de înființare a unor școli speciale responsabile cu pregătirea viitorilor dascăli. Cunoscute sub numele de școli normale, acestea erau prevăzute cu o componentă practică, cursanții fiind inițiați în tainele meseriei de educator în cadrul orelor de pedagogie, didactică, psihologie, dar mai ales cu ocazia efectuării practicii pedagogice. Astfel de școli au apărut încă din prima parte a secolului al XIX-lea, în Germania, de pildă, existând școli normale primare mici (care pregăteau învățători pentru comunele rurale) și mari (cu rol în formarea institutorilor din orașe). Școlile normale funcționau cu 3 ani de studiu, erau accesibile doar absolvenților ciclului primar și numai după promovarea unui examen de admitere riguros. Școlile normale s-au bucurat de succes, dovadă că în anul 1873 era consemnat un număr de 145 de așezăminte de acest tip unde erau înmatriculați peste 8.200 de elevi.⁴⁸ Nici prepararea profesorilor gimnaziali nu era neglijată, scop în care existau seminarii filologice atașate universităților.

În Franța, școlile normale pentru institutori s-au înființat în baza legii Guizot din 1833, responsabilitatea deschiderii lor revenind fiecărui departament în parte, sarcină dublată începând din anul 1879 când, prin legea Paul Bert, apărea obligația de finanțare și a unei școli normale de institutele. Cu regulamente de funcționare și programe de studiu comparabile cu școlile din Germania, institutele normale din Franța se asemănau și sub aspectul seriozității evaluării cursanților și a urmăririi parcursului didactic ulterior al acestora.

În timp, învățământul pedagogic francez a fost completat prin fondarea școlilor normale superioare cu rol în formarea profesorilor secundari, primele apărând în 1880 pentru fete la Fontenay – aux – Roses și 1882 pentru băieți la Saint – Cloud.⁴⁹

În Rusia, inițiativa înființării școlilor normale primare i-a aparținut Ecaterinei II, în 1783 deschizându-se un seminar pentru institutori, reorganizat în 1803 sub denumirea de gimnaziu pentru institutori și atașat institutului central pedagogic din Petersburg. Pregătirea specială a dascălilor din învățământul elementar a cunoscut de-a lungul vremii mai multe variante, după cum

⁴⁷ Hippeau, *L'instruction publique en Russie*, 15.

⁴⁸ Hippeau, *L'instruction publique en Allemagne*, 81.

⁴⁹ Beatrice Compagnon, Anne Thévenin, *Histoire des instituteurs et des professeurs de 1880 à nos jours* (Paris: Editura Perrin, 2001), 18–21.

urmează: în 1864 se realiza în cadrul unor cursuri pedagogice de 2 ani, predate în câte o școală din districtul fiecărei circumscripții universitare (Petersburg, Moscova, Kazan, Harkov, Odesa), iar în anii '70, s-a renunțat la ele în favoarea școlilor normale de institutori sau a seminariilor pentru institutori (al căror număr se ridica în 1873 la 42). Aflate sub controlul statului care le înființa și le subvenționa, seminariile ofereau burse cursanților în schimbul obligației de a servi după absolvire timp de 6 ani în școlile primare, considerabil mai puțin comparativ cu cei 10 ani de activitate în școlile elementare publice preținși de la normaliști în România.

În afara lor, existau în Rusia și școli normale superioare unde se formau profesorii de gimnaziu, între acestea reținând atenția institutul imperial istorico-filologic, fondat în 1867, care prepara dascăli pentru școlile secundare specializați în limbile greacă, latină, rusă, dar și în istorie. Practica pedagogică era o componentă importantă în programa institutului și se realiza într-un gimnaziu care îi era anexat.⁵⁰

Școli normale pentru formarea cadrelor didactice elementare au fost deschise și în Italia. Acestea erau accesibile fetelor de 15 ani și băieților de 16 care posedau certificat de moralitate și aptitudine pentru învățământ eliberat de autoritățile comunale, precum și certificat medical. După promovarea examenului de admitere demarau cursurile organizate de-a lungul a 3 ani, primii doi ani pentru pregătirea celor ce aveau să predea în școlile primare inferioare, iar ciclul complet pentru calificarea dascălilor din școlile primare superioare.⁵¹

În România, debutul s-a făcut odată cu amenajarea la Iași a unei școli preparandale la jumătatea secolului, reformată în școala normală "Vasile Lupu" în anul 1864 și având cu misiunea de formare a învățătorilor. Cum era imposibil ca un singur așezământ să acopere întregul necesar de cadre didactice din mediul rural, în 1886 a apărut și la București un institut similar. În același scop, dar pentru fete, s-a organizat în 1860 azilul "Elena-Doamna".

Detalierea formulei organizatorice a școlilor normale primare de institutori și institutoare, precum și cea a programelor de studiu s-au produs prin legile din 1893 și 1896, inițiate de Take Ionescu, respectiv Petru Poni. Structurate pe durata a cinci ani, cursurile institutelor normale îmbinau pregătirea teoretică cu cea practică, aceasta din urmă intensificată în anul terminal, și, pe ansamblu, nivelul cunoștințelor îl depășește pe cel prevăzut în programele de studiu pentru școlile elementare. Se asigura astfel viitorului institutor un orizont informațional mai larg, util înțelegerii superioare a conținuturilor.

Practica pedagogică se desfășura în școala de aplicație de lângă școala

⁵⁰ Hippeau, *L'instruction publique en Russie*, 22, 41.

⁵¹ Ibid., 186.

normală, în realitate o școală model, înființată pentru ca normaliștii “să asiste la practica instrucției realizată de cadre didactice sub conducerea profesorului de pedagogie”, iar apoi, încercând ei înșiși să țină lecții, să se maturizeze “într-atâta până devin conștienți de modul cum trebuie tratat materialul din punct de vedere lingvistic, real și moral”.⁵² Limita de vârstă pentru elevii anului I, precizată în legea din 1893, se fixa la 14–15 ani pentru băieți și 13–14 ani pentru fete, înscrierea se realiza în baza certificatului care atesta absolvirea a trei clase gimnaziale sau terminarea unui institut secundar, iar depunerea dosarului era succedată de un concurs. Toți cei declarați corespunzători în urma cercetării actelor de studii și a examenului medical, se supuneau probelor orale și scrise care presupunea evaluarea cunoștințelor de limba română și matematică, pentru școlile de institutori introducându-se în plus caligrafia.⁵³

Învățământul pedagogic românesc a fost completat în 1898 cu școala normală superioară de fete, destinată pregătirii profesoarelor din școlile secundare de fete. Era aceasta dovada vie a atenției pe care autoritățile începuseră să o acorde și corpului didactic secundar, lucrând la ameliorarea calității sale profesionale.

Dacă, așa cum s-a afirmat anterior, învățământul elementar a reușit să capteze în mod constant interesul decidenților din domeniu fapt care s-a tradus în alocarea celui mai mare număr de clădiri și cadre didactice (situație explicabilă în condițiile în care doar această treaptă era obligatorie și se adresa celor mai largi segmente populaționale), nici celelalte trepte ale sistemului educațional nu au fost neglijate. Spre confirmare, amintim tendința de introducere a specializărilor în licee. Denumită în literatura de profil bifurcare sau trifurcare, organizarea secțiilor este atestată în toată Europa și decurgea din constatarea că diversele cariere îmbrățișate de absolvenți necesitau abilități și cunoștințe diferite pe care o pregătire uniformă, identică pentru toți elevii, nu le putea asigura. În plus, pe măsură ce perspectiva asupra educației a devenit mai complexă, iar procesul instructiv-educativ s-a orientat către cursanți în calitatea lor de principali beneficiari ai acestuia, s-a resimțit necesitatea de a pune la dispoziția elevilor informațiile care îi interesau, care urmau să îi ajute cel mai mult în activitatea desfășurată după finalizarea studiilor. În consecință, asistăm în a doua jumătate a secolului al XIX-lea la reorganizarea învățământului secundar, materializată sub forma secțiilor. Astfel, în legislația școlară din Franța era prevăzută în 1852

⁵² Toma Dicescu, *Chestiuni pedagogice* (Buzău: Tipografia B. Davidescu, 1906), 113; vezi și I. C. Georgian, *Reforma învățământului* (București: Tipografia Al. Lefteriu & C. Ispătescu, 1897), 28; Ilie Popescu-Teiușan, *Istoria pedagogiei: pentru școlile normale* (Craiova: Editura Scrisul românesc, 1942), 96.

⁵³ Take Ionescu, “Noul proiect de lege pentru organizarea învățământului primar și normal-primar,” *Revista pedagogică* I (1893): 227.

bifurcarea care consta în amenajarea la nivelul cursului superior al liceului a două secții (una unde accentul cădea pe studiile literare și care deschidea accesul către facultățile de drept și litere, și o alta care pregătea cursanții pentru profesiile comerciale și industriale, precum și pentru facultățile de științe și medicină).⁵⁴

O modalitate mai puțin obișnuită de aplicare a principiului bifurcării poate fi observată în Belgia unde, prin legea privind învățământul secundar din 1850, liceele (atenee) funcționau cu două secții: umană (preferată de cei care vizau o carieră în litere, drept sau științe umaniste și centrată pe studierea limbilor clasice și moderne) și profesională (unde învățarea matematicii se afla în prim-plan).⁵⁵

În Rusia, decretul din 1848 a modificat structura claselor superioare ale liceului prin introducerea a trei secții sau divizii, fiecare pregătind absolvenți pentru parcursuri profesionale diferite, și anume: o secție în programa căreia se regăsea un curs de drept forma funcționari civili, o alta propunea cursuri extinse de matematici și științe naturale și pregătea ofițeri, iar cea de a treia era dedicată celor care doreau să urmeze ulterior Universitatea.⁵⁶

Și în Anglia s-a aplicat principiul bifurcării, în școlile secundare studiile parcurgându-se în două secțiuni, inferioară (comună tuturor elevilor) și medie, aceasta din urmă subdivizată în două ramuri (clasică unde accentul cădea pe limbile clasice) și modernă (unde se învățau cu precădere științe naturale și limbi moderne). Interesant și deopotrivă benefic era parteneriatul dintre directorii institutelor secundare de educație și părinți în vederea stabilirii ramurei de studiu la care urmau să fie înscriși copii la finalizarea secțiunii inferioare.⁵⁷

În România, reorganizarea liceului cu intenția de a se oferi cursanților o pregătire mai apropiată de nevoile profesionale ulterioare s-a realizat abia la finele veacului, legea privitoare la învățământul secundar și superior din 1898 a lui S. Haret, prevăzând pentru cursul superior al liceului (ultimii 4 ani, din cei 8 care constituiau cursul liceal complet) amenajarea a 2 secții: clasică și reală. Aplicarea principiului bifurcării presupunea diferențierea obiectelor de studiu în: obligatorii sau comune tuturor școlarilor (religie, limbile română, franceză și germană, istoria universală și istoria națională, noțiuni de psihologie, de logică, economie politică, drept și educație civică, muzică vocală și gimnastică) și speciale, care se diferențiau de la o secție la alta. Astfel, secției clasice îi erau proprii “limbile latină și elenă, repetițiuni de matematici, de științe fizice și naturale și desenul”, iar secției reale “una din limbile italiană sau engleză,

⁵⁴ Petit, *L'évolution de la législation*, 49.

⁵⁵ Costaforu, *Studii asupra instrucțiunii publice*, 86.

⁵⁶ Hippeau, *L'instruction publique en Russie*, 54.

⁵⁷ Gaster, *Instrucțiunea în Englitera*, 23.

geografia, matematicile raționale (algebra și trigonometria plană și sferică, cu complemente și cu teoria generală a ecuațiilor cu o necunoscută, aplicații la topografie, nivelare, drenaje, irigații, elemente de geometrie analitică cu două dimensiuni, noțiuni de mecanică rațională și de tehnologie, noțiuni de geometrie descriptivă), fizică, chimie, cosmografie, științe naturale, igienă, desen liniar”.⁵⁸ Se poate aprecia că absolvirea unei secții sau a alteia constituia un bun indiciu privitor la domeniul în care absolventul continua să se pregătească și ulterior să activeze, secția clasică fiind preferată de cei interesați de domeniile juridic, didactic (profesori de “umanioare”), medical, farmaceutic, literar/cultural, jurnalistic, în vreme ce elevii secției reale ținteau către domeniul didactic (profesori de științe), ingineresc sau cel al arhitecturii.

Referitor la învățământul superior, încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea poate fi identificată intenția de a-i conferi o organizare mai coerentă, o structură mai complexă și autonomie. Dependente în bună măsură de subvențiile statului, universitățile au tins către un surplus de libertate ceea ce intra în contradicție cu tentația autorității centrale de a-și impune controlul, tentație vizibilă mai ales în statele absolutiste. Subiectul privind autonomia universitară a fost abordat în repetate rânduri în epoca modernă, toți cei implicați în dezbattere convenind asupra necesității de a asigura învățământului superior anumite libertăți, precum cea științifică (constând în stabilirea programelor, fixarea cursurilor, difuzarea de idei și doctrine științifice) și cea administrativă (tradusă, de pildă, prin dreptul de a dispune nestingherit de resursele financiare, de a fixa valoarea taxelor de școlarizare și componența comisiilor de examen etc.), la acestea adăugându-se posibilitatea de manifestare a concurenței, atât între instituții similare, cât și între membrii aceleiași universități, ceea ce stimula calitatea învățământului și conducea la eliminarea așezămintelor care ofereau o instruire inferioară.⁵⁹

Totuși, în majoritatea statelor europene insuficiența mijloacelor financiare și lipsa de deschidere a decidenților au întârziat concretizarea acestor intenții, așa cum s-a întâmplat în Franța, unde la 20 aprilie 1792 Condorcet obținuse inițial aprobarea propunerilor cuprinse în *Raport asupra instrucției publice*, pentru ca ulterior, din cauzele amintite, materializarea lor eșueze.⁶⁰ Franța, de exemplu, a reușit să illustreze elocvent maniera în care gradul de autonomie acordat universităților a variat în timp. Astfel, dacă prin decretul din 1808 universitățile erau dependente de puterea centrală și erau însărcinate exclusiv cu funcția

⁵⁸ *Lege asupra învățământului secundar și superior (24 martie 1898)*, apud Bunescu, *Antologia legilor*, 72.

⁵⁹ C. Schützenberger, *De la réforme de l'enseignement supérieur et des libertés universitaires* (Paris, 1876), 26.

⁶⁰ Georgel, Thorel, *L'enseignement privé*, 20.

de predare, legea din anul 1875 stabilea autonomia învățământului superior. Acesta se bucura de libertatea de a-și selecta profesorii, condițiile prevăzute pentru persoanele interesate de o carieră universitară fiind accesibile (naționalitate franceză, vârsta minimă de 25 de ani, depunerea unei declarații cuprinzând numele, domiciliul titularului cursului, locul și obiectul cursului; avansată rectorului și inspectorului Academiei, declarația era validată de semnăturile a trei administratori care verificaseră justetea informațiilor înscrise). Libertatea s-a restrâns în 1876, moment din care facultățile erau obligate să aibă registre cu personalul angajat și cu situația școlară a studenților, dar și să primească anual acordul autorității academice în legătură cu corpul didactic și programa cursurilor, în caz contrar fiind pasibile de amenzi sau de închidere.⁶¹ Cu toate aceste sincope, se poate aprecia că tendința în privința învățământului superior era una de extindere și consolidare a autonomiei administrative și financiare. Tot Franța, prin maniera în care a evoluat legislația sa școlară, ilustrează cu prisosință această tendință, căci: prin legea lui René Goblet din 1885 se recunoștea personalitatea juridică a facultăților, apărea Consiliul general al facultăților și li se conferea dreptul de a utiliza liber subvențiile puse la dispoziție de departamente, comune și particulari; prin legea din 1889 a fost organizată contabilitatea facultăților și li s-au configurat bugetele; iar potrivit legii din 1896 se asigura unitatea învățământului superior prin includerea tuturor facultăților dintr-un oraș într-o universitate care decidea singură în privința studiilor, acordării gradelor didactice, organizării lucrărilor practice etc.⁶² Pe de altă parte, autonomia sporită implica responsabilizarea suplimentară a cadrelor didactice de la care se cerea un grad mai înalt de competență decât înainte.⁶³

În Germania, cele 26 de universități existente în perioada anterioară unificării statale se bucurau de o autonomie relativă în calitatea lor de instituții ale statului, aflate sub autoritatea Ministerului Instrucțiunii Publice al cărui titular numea profesorii la propunerea senatului academic. În plus, statul avea un reprezentant în fiecare universitate în persoana curatorului care analiza situația financiară și stabilea dimensiunea ajutorului acordat de stat.⁶⁴ Cu toate acestea, nu poate fi negată libertatea academică, profesorii având dreptul de a propune cursuri fără vreo ingerință din exterior în privința tematicii și conținutului științific, ceea ce plasa programele în afara controlului politic. În egală măsură, universitățile dispuneau de libertate în privința organizării interne, iar rectorul

⁶¹ Petit, *L'évolution de la législation*, 52–53.

⁶² Petit, *L'évolution de la législation*, 74.

⁶³ Cariera universitară presupunea îndeplinirea următoarelor condiții: vârsta minimă – 30 de ani, titlul de doctor, experiența didactică de cel puțin doi ani, dobândită într-o școală subvenționată de stat.

⁶⁴ Hippeau, *L'instruction publique en Allemagne*, 120.

nu era subordonat ministrului de resort, ca în Franța, ci era ales de corpul academic, al cărui reprezentant era.

În Anglia personalitatea unei universități era dată de statutul său autonom și de dreptul de a conferi diplome și grade universitare, autonomia reflectându-se deopotrivă în libertatea de a modifica programa de studiu. Pe această linie, menționăm transformările produse în oferta educațională a universităților elitar-aristocratice Oxford și Cambridge începând cu 1850–1851 când, pentru a reflecta noile direcții în materie de cunoaștere, au fost introduse științele naturii și au fost amenajate laboratoare de fizică experimentală. Mai mult, se poate vorbi despre o racordare a învățământului superior englez la realitățile extrauniversitare, dovadă că, pe fondul transformărilor produse în societate de revoluția industrială, pe lângă universitățile tradiționale au apărut la finele secolului al XIX-lea *civic universities* cu rol în pregătirea profesioniștilor în domeniile financiar, industrial și comercial.⁶⁵

În Rusia facultățile se aflau sub protecție imperială și controlul Ministerului Instrucțiunii Publice, dar se bucurau de autonomie internă, Adunarea facultății (compusă din cadrele didactice și auxiliare ale instituției și prezidată decanul ales dintre profesori) luând decizii privind chestiunile legate de învățământ, în timp ce problemele economice sau cele relative la ordinea interioară și conduita cursanților erau soluționate de regență (formată din rector, decan și asesorul numit din rândul profesorilor). Nivelul autonomiei a fluctuat, în 1819, de exemplu, bănuite că ar propaga idei subversive, universitățile și-au pierdut din prerogative, deciziile consiliului care reprezenta autoritatea centrală a unei Universități putând fi contestate de comisari speciali și procurori. Mai grav, în 1821 universitățile au fost atent supravegheate de emisarii puterii centrale, atmosfera deteriorându-se până într-acolo încât profesorii străini au preferat să demisioneze și să revină în țările natale. Redresarea a survenit câțiva ani mai târziu când, odată cu adoptarea statutului gimnaziilor și școlilor parohiale din 1828, acestea erau scoase de sub autoritatea universitară, astfel nemaifiind deturnată atenția profesorilor superiori de la preocupările științifice. Totuși, prin statutul din 1835 universităților li s-a dat o nouă lovitură deoarece: religia și istoria bisericească au dobândit statut de discipline obligatorii pentru toți studenții, indiferent de facultate; s-au desființat catedrele de drept public occidental, logică și metafizică; cursurile au fost cenzurate; profesorii revocați.⁶⁶ Regimul de control s-a intensificat după 1849, ca urmare a convingerii țarului Nicolae I că universitățile erau spații unde se vehiculau idei subversive, dar și în perioada războiului Crimeei (1853–1856), independența universitară restrân-

⁶⁵ Vasile Pușcaș, *Concepții și modele universitare europene* (Iași: 1987), 244.

⁶⁶ S. D'Irsay, *Histoire des Universités françaises et étrangères des origines à nos jours*, vol. II (Paris, 1933), 65.

gându-se, căci: Consiliul Universității a pierdut dreptul de a desemna rectorul, studenților li s-au interzis studiile în străinătate și cursurile urmau o programă prestabilită. Așa cum era firesc, în cele din urmă normalitatea a fost restabilită, statutul universitar din 1863 redând învățământului superior independența indispensabilă progresului și asigurându-i din bugetul central mijloacele materiale necesare.⁶⁷

O particularitate a universităților în unele țări europene a reprezentat-o legătura dintre învățământul superior și cel preuniversitar. În imperiul țarist legătura, așa cum reieșea din statutele universităților din Moscova, Harcov și Kazan publicate în anul 1804, a constat în transformarea lor în centre administrative pentru toate școlile secundare, postură din care numeau și revocau inspectori și profesori. Această imixtiune a învățământului superior în treapta a doua de educație era o reminiscență a situației din 1755 când, odată cu fondarea primei universități la Moscova, s-a observat că aceasta era în pericol de a-și suspenda activitatea din lipsă de studenți. Cum o atare perspectivă nu era de dorit, s-a decis înființarea a două gimnazii, subordonate universității, cu scopul de a pregăti elevi apți să frecventeze după absolvire studiile înalte.⁶⁸

Un alt stat în care universitățile aveau un ascendent asupra învățământului preuniversitar a fost Franța unde instrucția elementară publică se afla sub autoritatea rectorului, situația trenând până în 1854 când prefectul a primit prerogative precum: numirea și revocarea cadrelor didactice primare; recompensarea acestora; administrarea învățământului primar departamental.⁶⁹

Și în Anglia, învățământul superior s-a aflat în contact cu învățământul preuniversitar, în 1858 Universitățile din Cambridge, Oxford și Londra oferindu-se să-i evalueze pe elevii din ciclul secundar, motiv pentru care au fost întocmite programele de examinare și s-au emis certificate pentru cei care promovau examenul. Certificatele (junior sau inferior pentru categoria de vârstă 9–12 ani, senior sau superior pentru elevii și elevele de 17–19 ani, honours pentru cei care obțineau rezultate excepționale) erau recunoscute de universități și îi scuteau pe posesori de examenul de admitere.⁷⁰

Între tendințele din învățământul european modern s-a aflat și aceea de proiectare a mijloacelor prin care se putea realiza culturalizarea adulților, în unele state depunându-se eforturi repetate pentru atingerea acestei ținte. În Franța, de pildă, în anul 1848 a luat ființă din inițiativa a 13 profesori Asociația politehnică care furniza muncitorilor cunoștințele profesionale și tehnice de care aveau nevoie pentru buna exercitare a meseriei, punând la dispoziția celor

⁶⁷ Hippeau, *L'instruction publique en Russie*, 66–70.

⁶⁸ Ibid., 59.

⁶⁹ Costaforu, *Studii asupra instrucțiunii*, 23.

⁷⁰ Gaster, *Instrucțiunea în Englitera*, 31.

interesați cursuri de geometrie, gramatică, algebră, mecanică și desen. Simultan, profesorii liceelor pariziene organizau cursuri de istorie și legislație. Hippolyte Carnot, inspirat fiind de Instituțiile mecanice din Scoția, intenționa chiar să extindă aceste școli-cluburi la nivelul întregii țări și să completeze cursurile pentru muncitori cu activitățile desfășurate în săli de conferințe și biblioteci. Ideea a animat spiritele și a câștigat adepți, dovadă că editorii s-au implicat în organizarea bibliotecilor comunale înzestrându-le cu colecțiile de cărți uzuale, iar în 1848 a apărut Serviciul oficial al lecturilor publice de seară (cu scopul de a iniția populația în cunoașterea operelor relevante semnate de Corneille, Jules Michelet, Molière, La Fontaine) și au debutat cursurile de istorie, limba franceză, drept public și igienă.⁷¹ Măsurile menite să sporească nivelul cultural al adulților au fost temporizate după înăbușirea revoluției pașoptiste, dar reluate în deceniul următor, ajungând ca în anii '70 să ia, între altele, forma cursurilor serale, matinale, a școlilor cu program redus deschise muncitorilor de orice vârstă, interesați să dobândească cunoștințe de cultură generală sau mai specifice, de pildă corespunzătoare domeniilor tehnice. În plus, existau și biblioteci populare și societăți de instrucție populară care sporeau șansele ca cei ce depășiseră vârsta prevăzută pentru obligativitatea instruirii să se poată totuși informa, astfel încât să evolueze intelectual, profesional, social și economic.⁷²

În România cursurile pentru adulți au fost legiferate la sfârșitul secolului al XIX-lea și s-au alăturat cursurilor complementare destinate absolvenților ciclului primar care nu împliniseră vârsta de 14 ani la care ar fi putut să se înscrie în școlile secundare. Cursurile complementare, reduse la 2 ore pe săptămână, se organizau de obicei duminica dimineața sau în seara oricărei alte zile, cu scopul de "a întări citirea, scrierea, cunoștințele limbii române și calcului aritmetic", cu alte cuvinte, cu scopul de a "completa învățământul primar mai cu seamă în acele cunoștințe care sunt trebuincioase în viața de toate zilele".⁷³ Necesitatea lor a derivat din constatarea oamenilor de școală și a autorităților că absolvenții ciclului elementar, pierzând contactul cu informațiile, le uitau într-o așa măsură încât după doar 2 ani cu greu mai puteau promova examenul de admitere în gimnazii, licee și școli profesionale, în timp ce aceia care nu își continuau instruirea nu mai știau nici măcar să se iscălească în registrele de stare civilă sau pe formularele de incorporare. Cursurile complementare din România erau o replică a școlilor de duminică din Germania, cu diferența că cele germane erau frecventate de fete și băieți până la împlinirea vârstei de 18 ani și aveau caracter

⁷¹ Carnot, *Hippolyte Carnot*, 54.

⁷² Ferdinand Buisson, *Rapport sur l'instruction primaire à l'Exposition Universelle de Vienne en 1873* (Paris, 1875), 35.

⁷³ *Lege asupra învățământului primar și normal primar* (23 mai 1893), apud Bunescu, *Antologia legilor*, 55.

obligatoriu, fără dovada absolvirii lor tinerii neputându-se căsători.⁷⁴ Tot pentru a veni în întâmpinarea nevoii de instruire a populației, în Germania funcționau școli serale care inițiau în diferite meserii, aveau un pronunțat caracter practic, o programă adaptată intereselor profesionale ale cursanților⁷⁵ și le lăsau acestora posibilitatea de a se dedica studiului la finalul zilei, fără ca activitățile curente să le fie perturbate.

În Anglia, din cauza lipsei școlilor secundare accesibile locuitorilor săraci, dar dornici să se instruiască în colegii (facultăți), s-a decis în anul 1825 deschiderea primelor școli secundare pentru adulți unde tineri de 16–25 de ani puteau frecventa cursuri serale, în schimbul unei taxe modice primind noțiuni de artă și științe exacte. Cu timpul, învățământul destinat adulților s-a diversificat, în 1872 începându-și activitatea institutul politehnic care avea o ofertă educațională mult mai generoasă, iar în 1884 profesorii Universității din Oxford demarând în diferite orașe conferințe semipopulare, în realitate adevărate cursuri de înalt nivel, riguros concepute, prin care se răspândea instrucția superioară în cercuri populaționale mai largi. Totodată, cu concursul universității au fost înființate cercuri de lectură a căror activitate consta în punerea la dispoziția participanților a unei liste cu materiile care puteau fi studiate acasă, a bibliografiei aferente și a cărților provenind dintr-o bibliotecă ambulantă aparținând universității. După asimilarea, prin studiu individual, a informațiilor, cei ce frecventau cercurile de lectură se puteau prezenta la examen înaintea delegaților universității, primind în schimbul rezultatelor premii și certificate.⁷⁶

Concluzionând, se poate aprecia că învățământul european din epoca modernă a stat sub semnul unor variate și consistente transformări, rezultat atât al schimbărilor care au intervenit în relația dintre Stat și Biserică, cât și în mentalitate sau în profilul economic, politic, social, cultural al diferitelor state. Oportunitatea instruirii locuitorilor, indiferent de gen, vârstă, origine socială, apartenență confesională sau etnică a reprezentat o certitudine, materializată treptat cu precădere în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Inovațiile în materie de educație au pornit, așa cum era firesc, din statele occidentale, și au fost preluate ulterior în restul continentului, decalajul rezultat datorându-se nu doar poziționării geografice în raport cu centrul care impunea direcția, ci și nevoii de sincronizare resimțită diferențiat de la un stat la altul. Laicizarea, extinderea accesului la educație, lărgirea rețelei școlare, ameliorarea calității corpului profesoral, susținerea financiară mai consistentă din partea statului, și multe altele, au devenit adevăruri incontornabile în perioada

⁷⁴ Hippeau, *L'instruction publique en Allemagne*, 58.

⁷⁵ Programă școlilor serale cuprindea discipline precum: matematică, geometrie, desen, fizică, geografie, mecanică.

⁷⁶ Gaster, *Instrucțiunea în Englitera*, 82.

cercetată. În egală măsură, trebuie subliniat că imaginea sistemului de învățământ reflectată în actele normative și scrierile pedagogice a premers realitatea din teren, în epocă restricționările de ordin material și uman întârziind aplicarea celor mai înaintate principii. Se adăugau evenimentele politico-militare care, nu o dată, și-au pus amprenta asupra evoluției învățământului și a disponibilității decidenților de a satisface nevoile sistemului educațional. Din aceste considerente, aplicarea reformelor a fost sincopată și uneori contradictorie, fapt care, totuși, per ansamblu, nu a anulat trendul modernizator.

COORDINATES OF EDUCATION IN MODERN EUROPE

Abstract

Education has represented the ground on which the Church and the State have clashed during the modern era. From this confrontation resulted significant changes in the educational field, which become trends as they spread across Europe. Among these, we mention: the emergence of a special institution for the administration of the field, secularization, the implementation of university autonomy, free and compulsory primary education, ensuring access for all children, regardless of gender, to education, the professionalization of the teaching staff, the diversification of the school network (through the establishment of polytechnic, military, sports-focused, arts and crafts schools, as well as vocational education institutes), adult education, and the differentiation of secondary education according to students' needs. These aspects are treated in this material using the comparative method, with the analysis highlighting how the mentioned trends materialized in countries such as France, England, Russia, Austria-Hungary, Germany, Italy, Belgium, and Romania. Innovations in education naturally originated from Western states and were later adopted throughout the rest of the continent, with the resulting delay being due not only to geographic distance from the center setting the direction, but also to the varying need for synchronization from one state to another. It should also be noted that the image of the education system reflected in legal documents and pedagogical writings preceded the reality on the ground, as material and human constraints at the time delayed the application of the most advanced principles. Furthermore, political and military events, more than once, left their mark on the evolution of education and on decision-makers' willingness to meet the system's needs. For these reasons, the implementation of reforms was often sporadic and sometimes contradictory, yet overall, this did not hinder the modernization trend.

IDENTITĂȚI ȘCOLARE ETNO-CONFESIONALE ÎN ARAD (1867–1918)

*Felicia Aneta Oarcea**

Cuvinte-cheie: Arad, istorie, dualism austro-ungar, școală, identități etno-confesionale

Keywords: Arad, history, Austro-Hungarian dualism, school, ethno-confessional identities

Preocuparea pentru extinderea rețelei școlare în perioada dualismului austro-ungar a fost o continuare a tradiției politicilor iluminismului habsburgic începând din secolul al XVIII-lea. Legislația școlară emisă de autorități între anii 1867–1918 a vizat creșterea frecvențialității școlare, modernizarea și extinderea rețelei unităților de învățământ și responsabilizarea autorităților cu privire la importanța educației în viața comunităților.

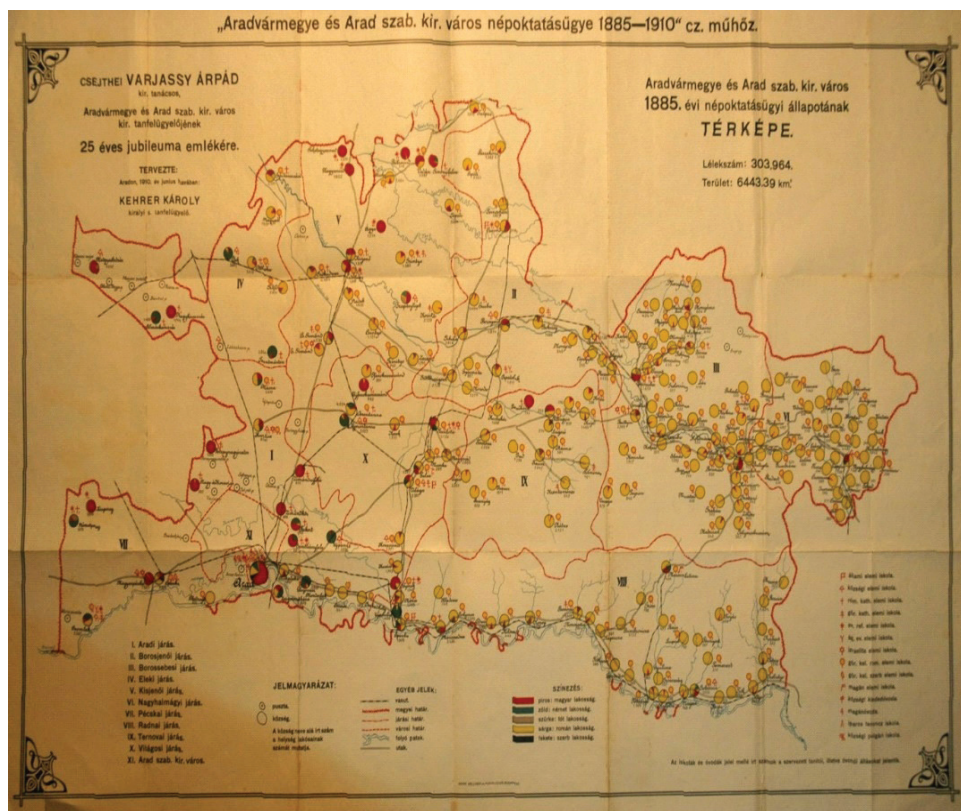
Legea XXXVIII din 1868 în chestia învățământului public poporal din Ungaria sau Legea Eötvös (5 decembrie 1868), stipula dreptul confesiunilor de a înființa “din propriile puteri, în toate comunele unde locuiesc credincioșii lor, institute publice de învățământ poporal; la înființarea și susținerea acestor institute de învățământ pot fi și deaciîncolo, cum s-a obișnuit până acuma, să ia în ajutor contribuirea materială a credincioșilor în modul și în proporțiunea demarcată de reprezentanții lor; la acele institute ele pot alege învățătorii și profesorii lor, ele pot să statornicească plata acestora; ele pot să determine manuale didactice, și pot să dispună și în privința sistemului de învățământ și a metodei, ținând în vedere dispozițiunile articolului 45...” Autoritățile statale, particulare, fundațiile sau asociațiile aveau dreptul de a susține școli dacă dispuneau de resurse financiare. Fondatorilor le revenea obligația de a suporta cheltuielile școlare.¹ De altfel, obligativitatea învățământului elementar a determinat factorii decizionali să asigure pregătirea și salarizarea dascălilor, a bazei materiale a școlilor, precum și buna lor funcționare.

Rețeaua școlară s-a diversificat cuprinzând grădinițe, școli elementare, populare superioare, cetățenești/ civile, profesionale și de ucenici, școli reale și

* Complexul Muzeal Arad, P-ța G. Enescu, nr. 1, e-mail: felly_oarcea@yahoo.com

¹ *Educatorul* (1913): 171–179.

gimnazii, școli superioare de fete, școli particulare, institute pedagogice și teologice, școli de muzică, instituții umanitare, școli de corecție.²

Il. 1. Hartă. Rețeaua școlilor populare din comitatul și orașul Arad. 1885–1910³

Diversitatea etno-confesională a populației orașului și comitatului Arad a impus înființarea a numeroase școli confesionale – ortodoxe române, ortodoxe sârbe, romano-catolice, greco-catolice, evanghelice, reformate, evreiești. Cele comunale ori de stat erau fondate în localitățile unde autoritățile abilitate nu dispuneau de resurse financiare. Dacă în cele confesionale se poate constata, în general, o suprapunere etno-confesională, în cele de stat ori private, elevii erau de diverse etnii și confesiuni. Statisticile maghiare ne-au îngăduit analiza identităților etno-confesionale școlare din comitatul și orașul Arad nu numai la nivelul rețelei de învățământ, ci și în particular la școlile elementare de

² Ottó Lakatos, *Arad története* (Arad, 1881), 112.

³ Complexul Muzeal Arad, Colecția de Istorie, Fond Muzeu Oraș (C.M.A., C.I., F.M.O.), nr. inv. 2290. Il. 1: Hartă. Rețeaua școlilor populare din comitatul și orașul Arad. 1885–1910.

stat, la gimnazii, școli reale de stat, Gimnaziul Regal Maghiar de Stat, Institutul Pedagogic de Stat ori Academia Comercială.

În anul școlar 1891/1892, statisticile oficiale consemnau existența a 325 de școli populare în comitatul Arad, dintre care 68,30% erau cu predare în limba română și 28,61% în limba maghiară. În preajma Marelui Război (1914–1915), cele confesionale ortodoxe au înregistrat o diminuare sub 50%. În funcție de “caracterul” școlii, predarea se făcea în limbile română și maghiară, germană și maghiară, sârbo-croată și maghiară ori slovacă și maghiară. În așezările cu populație mixtă au fost fondate școli de către românii ortodocși ori sârbi, maghiari/germani, evrei, greco-catolici, evangheliști și luterani, în funcție de spectrul etno-confesional.

Cu timpul, prevederile legislative maghiare restrictive⁴ au împovărat comunitățile, ajungând în incapacitate de a putea susține unitatea de învățământ. Astfel, au fost înființate școli comunale ori autoritățile au înființat unele de stat, cu predare în limba maghiară.

În spațiul multietnic, multiconfesional și plurilingvist al orașului Arad, școlile elementare cu predare în limba maghiară dețineau 67,85%, urmate de cele românești (25%) și sârbo-croate (10,71%).⁵

Tabelul 1. Structura etnică în școlile populare

Total școli	Etnie/Limba de predare în școli											
	Română		Maghiară		Germană+ maghiară		Sârbo- croată		Slovacă+ maghiară		Altele	
An școlar/ Unitate administrativ-teritorială												
1891/1892												
Comitat												
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
325	222	68,30	93	28,61	7	2,15	3	0,92	-	-	-	-
Oraș												
28	7	25	19	67,85	-	-	3	10,71	-	-	-	-
1900/1901												
Comitat												
345	207	60	117	33,91	17	4,92	1	0,28	2	0,57	1	0,28
Oraș												
28	8	28,57	18	64,28	-	-	2	7,14	-	-	-	-

⁴ Vezi detalii în Felicia Aneta Oarcea, *Școala și societatea în comitatul Arad (1867–1918)* (Arad: Editura Gutenberg Univers, 2012), 79–102.

⁵ *Magyar statisztikai évkönyv. Új Folyam*, I (Budapest, 1893), 308–309; *Magyar statisztikai évkönyv. Új Folyam*, X (Budapest, 1903), 344–345; *Magyar statisztikai évkönyv. Új Folyam*, XVIII (Budapest, 1911), 244; *Magyar statisztikai évkönyv. Új Folyam*, XX (Budapest, 1914), 368–369.

Total școli	Etnie/Limba de predare în școli											
	Română		Maghiară		Germană+ maghiară		Sârbo- croată		Slovacă+ maghiară		Altele	
1910/1911												
Comitat												
295	157	53,22	137	46,44	1	2,95	-	-	-	-	-	-
Oraș												
31	6	19,35	23	74,86	-	-	2	6,45	-	-	-	-
1914/1915												
Comitat												
260	130	50	129	49,61	-	-	1	0,38	-	-	-	-
Oraș												
29	5	17,24	22	75,86	-	-	2	6,89	-	-	-	-

Sursa: vezi nota: 5.

Comunitățile confesionale ale comitatului Arad întrețineau o rețea școlară diversă. În anul școlar 1891/1892, cele confesionale ortodoxe întruneau 62,46%, urmate de cele romano-catolice (9,84%), reformate (7,07%), greco-catolice (4%) și izraelite (2,15%). Situația școlilor confesionale din oraș a fost una delicată, după ce autoritățile locale au refuzat în 1872 susținerea lor financiară. Cu eforturi remarcabile din partea Eparhiei Ortodoxe și a enoriașilor, școlile confesionale susținute de ortodocșii români ocupau 32,14%, la finele veacului al XIX-lea. Sporadic, statisticile au înregistrat o școală evanghelică.⁶ Bogata comunitate evreiască a înființat două școli, una de fete și una băieți, până spre mijlocul secolului XIX, construind propriul edificiu, pe care l-au inaugurat în 16 aprilie 1905, în timpul rabinului dr. Rosenberg Sándor.⁷

Tabelul 2. Structura confesională a elevilor din școlile populare

Școli confesionale											
Ortodoxe	Romano-catolice		Greco-catolice		Evanghelice		Reformate		Izraelite		
An școlar/ Unitate administrativ-teritorială											
1891/1892											
Comitat											
Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
203	62,46	32	9,84	13	4	4	1,23	23	7,07	7	2,15
Oraș											

⁶ Ibid.

⁷ Anikó Witman, Felicia Aneta Oarcea, *Istorie și identitate. De la școla evreiască, la Universitatea „Aurel Vlaicu” din Arad. Facultatea de Științe Economice* (Arad: Editura Carmel Print, 2024), 5–22.

Școli confesionale											
Ortodoxe	Romano-catolice			Greco-catolice			Evangelice	Reformate			Izraelite
9	32,14	-	-	-	-	1	3,57	-	-	2	7,14
1900/1901											
Comitat											
197	57,10	28	8,11	11	3,18	5	1,44	22	6,37	6	1,73
Oraș											
10	35,71	-	-	-	-	1	3,57	-	-	2	7,14
1910/1911											
Comitat											
148	50,16	14	4,74	10	3,38	4	1,35	15	5,08	2	0,67
Oraș											
8	25,80	-	-	-	-	-	-	-	-	2	6,45
1914/1915											
Comitat											
123	47,30	15	5,76	8	3,07	2	0,76	12	4,61	1	0,38
Oraș											
7	24,13	-	-	-	-	-	-	-	-	2	6,89

Sursa: vezi nota: 5.

Structura etno-confesională și potențialul economic al comunităților a dictat structura rețelei școlare. Analiza structurii etnice a elevilor care au frecventat școlile elementare din comitatul Arad indică, în anul 1870/1871 o pondere de 49,49% a românilor, 27,86% al maghiarilor și 21,8% al germanilor. În anul școlar 1884/1885, prezența elevilor germani s-a diminuat la 14,77%. Confesional, ortodocșii dețineau în 1870/1871, 45,17%, romano-catolicii – 38,14%, iar protestanții reformați – 2,15% și evanghelici – 7,48%. În anul școlar 1884–1885, numărul elevilor ortodocși a sporit la 50,09%, a romano-catolicilor s-a diminuat la 33,83%, a evanghelicilor a scăzut la 2,12%, în timp ce al reformaților a crescut la 6,69%.⁸

Patronate și susținute de autoritățile statale, școlile elementare de stat din comitatul Arad erau frecventate nu numai de elevi maghiari, ci și de cei români, germani, slovaci, sârbi. În anul școlar 1898/1899, elevii maghiari reprezentau 54,87%, urmați de germani cu 21,29%, români cu 20,73% și slovaci cu 2,93%. În 1911/1912, elevii maghiari dețineau 40,52%, români – 31,56%, germani – 23,7%, slovaci – 3,33%. În orașul Arad, maghiarii întruneau 77,07%, românii – 14,45%, sârbii – 5,76% și germanii – 1,94%.⁹

⁸ *Magyar statisztikai évkönyv*. Első évfolyam I, 485; *Magyar statisztikai évkönyv*. XV, 188–189.

⁹ *Magyar statisztikai évkönyv*. Új Folyam, VII, 324; Ibid., XII, 368; Ibid., XVII, 353, Ibid., XX, 377.

Tabel 3. Etnie și confesionalitate în școlile populare (elementare)

Etnia elevilor	An școlar				Confesiunea elevilor	An școlar			
	1870/1871		1884/1885			1870/1871		1884/1885	
	Nr.	%	Nr.	%		Nr.	%	Nr.	%
	Români					Ortodocși			
	8641	49,49	15796	52,55		7886	45,17	15055	50,09
	Maghiari					Romano-catolici			
	4865	27,86	9505	31,62		6659	38,14	10169	33,83
	Germani					Gr.-catolici			
	3806	21,8	4441	14,77		617	3,53	898	2,98
	Slovaci					Evanghelici			
	75	0,42	127	0,42		1307	7,48	638	2,12
	Sârbi					Reformați			
	61	0,34	7	0,02		377	2,15	2013	6,69
	Ruși					Unitarieni			
10	0,05	178	0,59	5	0,02	2	0,006		
				Izraeliți					
				607	3,47	1279	4,25		
Total: An școlar 1870/1871: 17458; An școlar 1884/1885: 30054									

Sursa: vezi nota 8.

Prezența elevilor de alte etnii și confesiuni la școlile de stat, în afară de cea maghiară, intervenea atunci când comunitatea confesională nu-și permitea susținerea unei instituții de învățământ ori părinții cu o situație materială precară nu puteau plăti “darea culturală”. Obligatorietatea învățământului elementar era prevăzută în legislația epocii. Nerespectarea ei atrăgea după sine consecințe pecuniare ori muncă în folosul comunității.

Tabelul 4. Etnia elevilor de la școlile elementare de stat

An școlar/ Unitate administrativ-teritorială/ Total elevi													
1898–1899													
Maghiari		Români		Germani		Slovaci		Ruteni/ Croați		Sârbi		Alții	
Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Comitat Arad													
Total elevi: 3207													
1760	54,87	665	20,73	683	21,29	94	2,93	1	0,03	2	0,06	2	0,06
Oraș Arad													
Total elevi: 45													
43	95,55	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4,44	-	-

An școlar/ Unitate administrativ-teritorială/ Total elevi													
1898–1899													
Maghiari		Români		Germani		Slovaci		Ruteni/ Croați		Sârbi		Alții	
Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
1903/1904													
Comitat Arad													
Total elevi: 9417													
4860	51,6	-	-	-	-	-	-	-	-	8	0,08	58	0,61
Oraș Arad													
Total elevi: 60													
52	86,66	7	11,66	1	1,66	-	-	-	-	-	-	-	-
1908/1909													
Comitat Arad													
Total elevi: 15489													
6923	44,69	3562	22,99	4189	24,04	655	4,22	-	-	-	-	-	-
Oraș Arad													
Total elevi: 1245													
956	76,78	167	13,41	60	4,81	-	-	-	-	62	4,97	-	-
1911/1912													
Comitat Arad													
Total elevi: 18614													
7543	40,52	5876	31,56	4296	23,7	676	3,33	93	0,49	89	5,76	2	0,12
Oraș Arad													
Total elevi: 1543													
1199	77,70	223	14,45	30	1,94	-	-	-	-	89	5,76	2	0,12

Sursa: vezi nota 9.

Instituțiile de învățământ mediu erau de regulă frecventate de copiii cu situație materială bună ori de cei susținuți de fundațiile școlare. Statisticile anilor dualismului austro-ungar consemnează că din punct de vedere etnic maghiarii dețineau o pondere de 70%, urmați de români, germani și sârbi. Spectrul confesional era dominat de romano-catolici, urmați de ortodocși, izraeliți, evangheliști și reformați.¹⁰

În preajma Marelui Război, 81 de elevi români frecventau cursurile Gimnaziului Regal de Stat Maghiar¹¹, din totalul de 576, ei reprezentând 14,06%. Originari din Arad – oraș (14 elevi) ori comitat (41 elevi) – sau împrejurimi –

¹⁰ *Magyar statisztikai évkönyv*, I, 456–457; Ibid., V, 10, 39; Ibid., X, 54; Ibid., XV, 92–93; Béla Himpfner, *Az Aradi királyi főgymnasium története* (Arad, 1896), 159–160.

¹¹ Azi este Colegiul Național “Moise Nicoară”.

Bichiș (2 elevi), Caraș-Severin (4 elevi), Cenad (1 elev), Sibiu (2 elevi), Timiș (16 elevi) și Torontal (1 elev) – ei proveneau din familii cu situații materiale diferite – agricultori (14), mici proprietari (5), grădinari (1), brigadier silvic (1), meșteșugar (1), agent comercial (1), funcționari (14), preoți (16), învățători (17), subofițer (1), profesor (1), avocați (2), medici (2), inginer silvic (2), văduve (3).¹²

Il. 2. Absolvenți ai Gimnaziului Superior Regal din Arad¹³

Absolvenții acestei instituții urmau, cu precădere, cursurile universităților din Imperiul Austro-Ungar ori din Paris, Graz, Oxford.

Tabelul 5. Etnia și confesiunea elevilor Gimnaziului Regal de Stat din Arad

Etnia elevilor									
An școlar									
1870/1871									
Maghiari		Români		Germani		Sârbi/croați		Alții	
Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
235	69,94	63	18,75	25	7,44	13	3,86	-	-
1874/1875									
183	72,33	39	15,41	26	10,27	4	1,58	1	0,39

¹² Monografia Liceului "Ioan Slavici" fost "Moise Nicoară" din Arad. 1745–1919–1971 (Arad, 1971), 158–159.

¹³ C.M.A., C.I., F.M.O., nr. inv. 245. Il. 2: Absolvenți ai Gimnaziului Superior Regal. Promoția 1876–1877.

1879/1880									
299	74,93	51	12,78	38	9,52	11	2,75	-	-
1884/1885									
318	73,27	85	19,58	24	5,52	7	1,61	-	-
Confesiunea elevilor									
1870/1871									
Romano-catolici		Ortodocși		Greco-catolici		Izraeliți		Evanghelici	
Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
216	64,28	76	22,61	1	0,29	36	10,71	5	1,48
1874/1875									
147	58,10	54	21,34	1	0,39	37	14,62	8	3,16
1879/1880									
191	47,86	65	16,29	2	0,5	108	27,06	17	4,26
1884/1885									
201	46,31	47	10,82	2	0,46	100	23,04	15	3,30
Total elevi									
1870/1871		1874/1875		1879/1880		1884/1885			
336		253		399		434			

Sursa: vezi nota 10.

Dinamizarea vieții economice și comerciale a adus în atenția privaților, statului și a Camerei de Industrie și Comerț din Arad necesitatea imperioasă a pregătirii unor specialiști. Școala Privată a lui Rotter, care a funcționat între anii 1865–1877¹⁴, Școala Reală Superioară de Stat (1874–1918) și Academia Comercială¹⁵ înființată de Camera de Industrie și Comerț din Arad în 10 ianuarie 1891¹⁶ a asigurat viitori profesioniști în domeniul economic, comercial și financiar. La Școala lui Rotter au urmat cursurile, în anul școlar 1874/1875, elevi maghiari (85), germani (17), sârbi (3) și români (1), de confesiune romano-catolici (77), izraeliți (18), ortodocși (8), evanghelici (4) și reformati (2).¹⁷

Elevii Școlii Reale de Stat în anii școlari 1874/1875, 1879/1880 și 1884/1885 erau maghiari, germani, români și sârbo-croați. Majoritățile confesionale le reprezentau romano-catolicii și izraeliții, la polul opus situându-se ortodocșii și evanghelicii.¹⁸ Cu toate că mulți elevi au urmat cursurile Academiei Comerciale,

¹⁴ Lakatos, *Arad története*, 102.

¹⁵ În acest edificiu funcționează Colegiul Economic din Arad.

¹⁶ Documentul *Capsula timpului. Scurt istoric al Academiei Comerciale din Arad* se află în custodia Complexului Muzeal Arad.

¹⁷ *Magyar statisztikai évkönyv*, V, 59.

¹⁸ Himpfner, *Az Aradi királyi főgymnasium*, 161; *Magyar statisztikai évkönyv*, V, 57; Ibid., IX, 65; Ibid., XV, 114–115.

totuși potrivit statisticilor elevii maghiari au continuat să domine spectrul etnic și între anii 1900–1915.¹⁹

Tabelul 6. Etnia și confesiunea elevilor Școlii Reale Superioare de Stat

Etnia elevilor									
An școlar									
1874/1875									
Maghiari		Români		Germani		Slovaci		Sârbi/croați	
Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
59	80,82	7	11,86	7	11,86	-	-		
1879/1880									
161	89,94	5	2,79	11	6,14	-	-	2	1,11
1884/1885									
146	94,19	2	1,29	4	2,58	-	-	3	1,93
Confesiunea elevilor									
Romano-catolici		Ortodocși		Greco-catolici		Evangelici		Izraeliți	
Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
1874/1875									
34	46,57	7	9,58	-	-	1	1,36	31	42,46
1879/1880									
84	46,92	5	2,79	1	0,55	9	5,02	70	39,10
1884/1885									
68	43,87	5	3,22	-	-	9	5,8	70	45,16
Total elevi									
1874/1875		1879/1880				1884/1885			
73		179				155			

Sursa: vezi nota 18.

Institutul Pedagogic Maghiar Regal de Stat și-a deschis porțile în 20 octombrie 1873. Până la construirea edificiului (1905)²⁰, școala a funcționat în clădirea Gimnaziului Regal de Stat. Ragiografierea structurii etno-confesionale a elevilor, desprinsă din statisticile maghiare, indică o compoziție multietnică și multiconfesională. În anul școlar 1884/1885, cursurile au fost frecventate de 46 de elevi de etnie germană (25), maghiară (13), română (6) și sârbă (2), și de confesiune romano-catolică (35), ortodoxă (7), evanghelică (1), reformată (2) și izraelită.²¹ Elevii care frecventau aceste instituții de

¹⁹ Oarcea, *Școala și societatea*, 168.

²⁰ Edificiul Institutului Pedagogic Maghiar Regal de Stat este astăzi Colegiul Național “Dimitrie Țichindeal” din Arad.

²¹ *Magyar statisztikai évkönyv*, (XV), 169.

învățământ erau instruiți în limba maghiară, dar aveau profesori care le-au predat discipline și în limba lor maternă.

Diversitatea etno-confesională a populației a influențat sine qua non structura rețelei unităților de învățământ în perioada dualismului austro-ungar. Identitățile școlare le-am surprins prin analizarea structurii rețelei unităților de învățământ și a compoziției etno-confesionale a elevilor unor instituții de învățământ din comitatul și orașul Arad. Multietnicitatea, multiconfesionalitatea și plurilingvismul au creionat o societate deschisă dialogului, una a toleranței – o mică Europă, care întotdeauna a găsit răspunsuri diverselor provocări.

ETHNO-CONFESSIONAL SCHOOL IDENTITIES IN ARAD (1867–1918)

Abstract

The school legislation issued by the Austro-Hungarian authorities aimed at increasing school attendance, modernizing and expanding the network of educational institutions, and holding ecclesiastical, state, private, or foundational authorities accountable regarding the importance of education in community life. According to Law XXXVIII of 1868 and other laws issued between 1867 and 1918, religious communities, the state, or associations had the right to support schools. This study focused on ethno-confessional school identities. Hungarian statistics allowed us to analyze the ethno-confessional school identities in Arad County and the city of Arad, not only at the level of the educational network but also specifically in state elementary schools, the Royal Hungarian State Gymnasium, the State Real School, the Commercial Academy, and the Royal Hungarian State Pedagogical Institute.

FIER ȘI “AMINTIRE”. MEDALII DE ANINA DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI DIN TIMIȘOARA (SFÂRȘITUL SEC. AL XIX-LEA – ÎNCEPUTUL SEC. AL XX-LEA)

Nicoleta Demian*

Cuvinte-cheie: Anina, StEG (K. K. privilegierte Österreichische Staats Eisenbahn Gesellschaft), atelierul de turnătorie artistică, medalii turnate, colecția Muzeului Național al Banatului

Keywords: Anina, StEG (K. K. privilegierte Österreichische Staats Eisenbahn Gesellschaft), artistic foundry workshop, cast medals, the collection of the National Museum of Banat

În colecția de medalii a Muzeului Național al Banatului (MNaB) se păstrează patru medalii turnate dintr-un aliaj în care predomină fierul, având diametrul cuprins între 80–104 mm, iar greutatea între 200–400 de grame. Aceste piese medalistice, reprezentând o categorie aparte, au și o poveste interesantă, fiind produse în Banat, în cadrul Uzinei de fier de la Anina. Construită între 1858–1860, Uzina metalurgică sau “de fier” a fost finalizată în 1861, când a fost pus în funcțiune primul furnal.¹ Aparținea societății particulare de căi ferate StEG (K. K. privilegierte Österreichische Staats Eisenbahn Gesellschaft), care achiziționase de la statul austriac în 1 ianuarie 1855 domeniile, minele și uzinele din Banat, pentru a-și asigura necesarul de materii prime, îndeosebi cele de cărbune și minereu de fier.²

În Banat funcționau uzine de fier la Ruschița, Rusca Montană, Oțelu Roșu (Ferdinandsberg), Nădrag, Reșița și Anina³, dar aceasta din urmă era princi-

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: nicoledemian@gmail.com

¹ Rudolf Gräf, *Domeniul bănățean al StEG 1855–1920. Din istoria industrială a Banatului montan* (Reșița: Editura Banatica, 1997), 89–92 (pentru industria metalurgică la Anina, vezi 89–101).

² Societatea pe acțiuni cu capital francez și austriac StEG, înființată în 1854, cumpărase de la statul austriac liniile ferate aflate în folosință, în construcție sau în stadiu de proiect din nordul și sud-estul Imperiului. Gräf, *Domeniul bănățean*, 50–51. Pentru geneza și organizarea domeniilor StEG în Banat vezi și Rudolf Gräf, *Contribuții la istoria industrială a Banatului montan. StEG, factor de modernizare (1855–1920)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2011), 47–52.

³ Az 1885. évi Budapesti országos átalános kiállítás bányászati, kohászati és földtani (VI-ik) csoportjának részletes katalógusa (Budapest, 1885), LI.

palul loc unde se realizau piese turnate destinate comercializării, în turnătoria de aici fiind produse de la cele mai fine piese decorative, vase și sobe până la cele mai grele componente pentru utilaje industriale.⁴ Se lucra pentru nevoile Uzinei, dar se executau și comenzi ale StEG sau ale particularilor. Dintre mărfurile produse la turnătoria din Anina amintim: fontă și articole necesare căilor ferate, conducte de gaz și apă, unelte agricole și componente, piese turnate necesare sectoarelor de pudlaj, laminare sau miniere, sobe de diverse tipuri, plăci pentru sobe, balustrade pentru scări, grilaje pentru balcoane, pervazuri, candelabre, vase, cazane, ceaune, mojar, fiare de călcat, mese, bănci de grădină, monumente funerare ș.a.

În cadrul Uzinei de fier, alături de topitorie, turnătoria de fontă și atelierul de emailare, atelierul mecanic și tâmplăria de modele, atelierul de pudlaj și laminare, fabrica de cuie și șuruburi, fabrica de cărămidă, sectorul de construcții etc., se găsea și turnătoria fină și atelierul de cizelare (*Feingiesserei und Ziselierung*).⁵ În cadrul acestui atelier, de turnătorie fină/artistică, au fost realizate de-a lungul timpului diverse obiecte de artă decorativă: statuete cu scene de vânătoare – pentru asociațiile de tir, care au activat în Banatul montan în a doua jumătate a secolului al XIX-lea⁶, farfurii decorative⁷ cu scene mitologice – pentru colecționari, busturi imperiale⁸, sfeșnice etc.

În colecția omului de cultură Ormós Zsigmond⁹, fondatorul muzeului

⁴ “Osztrák-Magyar Államvasut Társaság,” *A Bányá*, I, nr. 43 (Budapesta, 25 decembrie 1908): 25.

⁵ Grăf, *Domeniul bănățean*, 93–97. Pentru structura Uzinei de fier am consultat și Cristian-Liviu Mosoroceanu, *Uzinele de fier din Anina*, manuscris din arhiva autorului, căruia îi mulțumesc pentru informațiile și imaginile puse la dispoziție cu deosebită amabilitate în cursul documentării pentru acest studiu.

⁶ Marcela Oprescu, *Artă și meșteșug. Colecția de obiecte din metal (secolele XIX–XX)* (Timișoara: Editura Graphite, 2007), 18–19. Ca exemplu, la Steierdorf-Anina Asociația de tir s-a înființat în 10 iunie 1866 (Grăf, *Domeniul bănățean*, 276 și nota 552).

⁷ O farfurie decorativă cu model ajurat de mare finețe, produsă la Anina în secolul al XIX-lea, se găsește în colecția Öntödei Múzeum din Budapesta (nr. inv. 2005.143.1). *40 éves az Öntödei Múzeum. 1969–2009*, red. Katalin Lengyelne Kiss, Anna Schudich (Budapest, 2009), 51 și fig. 19.

⁸ În cadrul produselor expuse de StEG la Expoziția Națională de la Budapesta din 1885, în grupa a VI-a, printre numeroasele categorii de produse turnate la Anina figurau și aceste busturi imperiale. *Az 1885. évi Budapesti*, 91.

⁹ Ormós Zsigmond (Pecica, 20 februarie 1813 – Budapesta, 17 noiembrie 1894), remarcabil om de cultură, colecționar și Mecena. La inițiativa și cu sprijinul său s-a înființat Societatea de Istorie și Arheologie și muzeul acesteia în Timișoara. Între 1889–1894 a donat muzeului majoritatea colecțiilor sale. În 1895, muzeul timișorean a achiziționat valoroasa sa colecție de monede și medalii. Vezi Ilona Miklósik, Lajos Kakucs, *Ormós Zsigmond, a múzeum alapító* (Temesvár: Gordian Kiadó, 2013), iar mai recent, Nicoleta Demian, “Colecția numismatică a lui Ormós Zsigmond – între pasiune și rațiune,” *Analele Banatului*, Serie Nouă XXX (2022): 279–297.

timișorean, se aflau mai multe obiecte de artă decorativă din fier produse la Anina, în atelierul de turnătorie artistică a StEG, conform propriilor însemnări: o măsuță circulară decorată cu personaje alegorice¹⁰; statueta reprezentând un grup de căprioare¹¹; statueta înfățișând un cerb în fața unui trunchi de copac¹²; presse-papier reprezentând un ogar¹³; scut cu scenă de vânătoare cu șoim.¹⁴

Astfel de obiecte de artă decorativă au existat și în vechea colecție a muzeului timișorean la începutul secolului al XX-lea. În anul 1909, în colecția de artă decorativă (înființată între anii 1901–1902) a muzeului existau mai multe piese turnate la Anina: farfurii decorative cu scene mitologice, scene de vânătoare; statuete – compoziții animaliere (Pl. IX.2); presse-papiers; busturi mici. Câteva obiecte erau donate de Ormós, zece piese fuseseră achiziționate de muzeu în 1902 direct de la turnătoria artistică din Anina la prețul de 109 coroane (din subvenția de stat)¹⁵, iar alte câteva fuseseră donate de Lendvai Sándor și Molnár Lajos, învățător în Anina.¹⁶ Toate piesele erau expuse pentru public în dulapul VII din Sala B¹⁷, în cadrul expoziției permanente din primul sediu al muzeului timișorean de pe strada Lonovics nr. 8 (azi str. Augustin Pacha).

Patru piese: o statueta cu o scenă de vânătoare și trei farfurii decorative din bronz cu scene mitologice (având pe revers ANINAI EMLÉK / *Amintire de la Anina*) au fost publicate de Marcela Oprescu în catalogul expoziției *Artă și meșteșug* din anul 2007.¹⁸ Prototipul uneia dintre farfurii, cea cu reprezentarea lui Hercule luptându-se cu leul din Nemea (Pl. VIII.1)¹⁹ îl reprezintă o farfurie realizată cu ocazia turnării primei șarje a furnalului nr. II de la Anina în 2 aprilie 1885.²⁰

¹⁰ Înălțime 83 cm; procurată de Ormós în 1887. Ormós Zsigmond, *Visszaemlékezések. III. Gyűjteményeim* (Timișoara, 1888), 226–227 nr. 516.

¹¹ Procurată de Ormós în 1887 (Ormós, *Visszaemlékezések*, 227, nr. 517); donată de acesta muzeului timișorean în 5 mai 1889 (AIMNaB, fond SMIA, dosar 1889, donația nr. 31, a.2).

¹² Procurată de Ormós în iulie 1887 (Ormós, *Visszaemlékezések*, 227, nr. 518); donată muzeului timișorean în 5 mai 1889 (AIMNaB, fond SMIA, dosar 1889, donația nr. 31, a.3).

¹³ Vopsit negru, produs la Anina în 1884 (Ormós, *Visszaemlékezések*, 228 nr. 522).

¹⁴ Din fier bronzuit, diametru 62 cm, cca 6 kg; procurată de Ormós la sfârșitul lunii septembrie 1888; donată de Ormós muzeului timișorean în 2 mai 1889 (AIMNaB, fond SMIA, dosar 1889, donația nr. 24, 1).

¹⁵ *TRÉ*, SN, XVIII/3 (1902): 67.

¹⁶ Registrul de inventar I al muzeului, anul 1909, 313–314, nr. inv. 3864–3873, 3911, la care se adaugă și nr. inv. 2012 (p. 151).

¹⁷ István Berkeszi, *Régiségár B. teremben a VII. szekrény. Délmagyarországi modern műipar tárgyak. 2) Aninai vas-, bronzirozott műöntvények* (manuscris, AIMNaB).

¹⁸ Oprescu, *Artă și meșteșug*, 18–19, nr. 7, 8 (diametrele celor trei farfurii: 30,5 cm; 31 cm și 62 cm).

¹⁹ *Ibid.*, 19 nr. 8b.

²⁰ Reprezentarea este identică (Hercule luptându-se cu leul), iar legenda de pe marginea

Atelierul avea un anume renume în epocă, fapt ce îl deducem dintr-o informație biografică legată de un medalist născut în Banat, stabilit ulterior la Viena, Anton Rudolf Weinberger.²¹ Născut la Reșița în 1879, a urmat școala la Anina și Kecskemét, iar după o scurtă perioadă de ucenicie în atelierul unui meșter din Vrșac, s-a întors la Anina, unde a petrecut mult timp în atelierul de modelare și cizelare al coloniei industriale a StEG.²²

*

În general, medaliile de genul celor care constituie subiectul acestui studiu se produceau (prin turnare) într-un număr limitat și se distribuiau participanților la diverse evenimente: excursii în cadrul unor congrese, aniversări ale unor personalități locale, adunări, vizite etc.

Prezentăm medaliile din colecția muzeului timișorean în ordine cronologică:

farfuriei oferă informații despre contextul realizării și datează piesa. Farfuria, expusă la Centrul Cultural Muzeistic Anina, face parte din colecția domnului Cristian-Liviu Mosoroceanu. Cu aceeași ocazie, turnarea primei șarje a furnalului nr. II, s-a realizat și o medalie turnată la Anina cu legenda: ERSTER / ABSTICH / DES HOCHOFENS No II / IN ANINA AM / 2-TEN APRIL / 1885; Csaba József Király, "Egykori magyar vármegyék és települések érmei, V. Erdély 8: Perjámostól – Szászsebesig," *Éremtani Lapok*, nr. 167 (iulie 2018): 13 nr. 503.

²¹ Anton Rudolf Weinberger (Reșița, 5 octombrie 1879 – Viena, 30 iulie 1936), sculptor și medalist stabilit definitiv la Viena; din 1907 a activat ca artist independent, expunând anual la marile saloane și expoziții din străinătate și din Monarhia Austro-Ungară. S-a bucurat de succes, fiind un rafinat portretist. Weinberger a realizat peste 100 de medalii și plachete dedicate unor membri ai familiei imperiale austro-ungare sau unor personalități ale vremii. Pe medaliile și plachetele sale semnează: A.W.; A. WEINBERGER; WEINBERGER; FEC. WEINBERGER. Lucrările sale se găsesc atât în colecții particulare, cât și în colecțiile unor muzee din Viena, Budapesta, Berlin, Paris, București, Dortmund, Salzburg, Baden etc.

Dintre medaliile și plachetele românești dedicate unor personalități contemporane autorului, amintim cele ale unor personalități bănățene: placheta de bronz a inginerului și colecționarului Constantin C. Orghidan, director general la Uzinele de Fier și Domenii din Reșița (între 1923–1927), realizată la Viena în 1925 (probabil la solicitarea acestuia); placheta și cele două variante ale medaliei dedicate lui Adalbert Veith (administrator-delegat, anterior director la Reșița) la aniversarea a 25 de ani de activitate (1900–1925), realizate tot în 1925; placa unifacies și medalia lui Caius Brediceanu (1930), placa unifacies a Corneliiei Brediceanu (1932). Nicoleta Demian, "Portrete ale Bredicenilor din Lugoj de Anton Rudolf Weinberger," *Banatica* 29/II (2019): 251–286.

²² László Siklóssy, "A modern magyar éremművészet és művelői (1817–1910)," *Numizmatikai Közlöny* 9/2 (1910): 62.

1. Medalie – a VII-a adunare generală a Asociației învățătorilor din comitatul Caraș-Severin (29 iunie 1901)

Avers. Legendă laterală în stg și dr.: ANINAI – EMLÉK (*Amintire de la Anina*); în câmp, central, stema mijlocie a Ungariei, în stil baroc (relief înalt).

Revers. Legendă pe 7 rânduri, primul și ultimul rând semicircular: KRASSÓ SZÖRÉNY / VÁRMEGYEI / TANITÓEGYESÜLET / VII / NAGY- ÉS KÖZGYÜLÉSE / STAJERLAKON / 1901 JUNIUS 29. (*A VII-a adunare generală a Asociației învățătorilor din comitatul Caraș-Severin, la Stajerlak, 29 iunie 1901*).

Aliaj; turnată; 80 mm; 239,1 g; lățimea muchiei 7,8 mm; muchie lisă.

Fe 77.4%, Cu 19.7%, S 0.9%, Mg 0.7%, Si 0.4% (avers).²³

Fe 82.8%, Cu 15.1%, Si 1%, S 0.7% (revers).

Proveniență: Necunoscută.²⁴

MNaB, colecția Medalii, nr. inv. 113²⁵; stare de conservare bună (Pl. I.1–2).

Bibliografie: Király 2017²⁶, 6 nr. 244; Király 2018²⁷, 16 nr. 516.

2. Medalie – în amintirea sfințirii Bisericii romano-catolice din Anina (1901)

Avers. Legendă circulară: AZ ANINAI RK. TEMPLOM FELSZENTELEÉSÉNEK EMLÉKÉRE. (*În amintirea sfințirii Bisericii romano-catolice din Anina*) – 1901 (între două ornamente); în câmp, Biserica romano-catolică, în fundal, peisaj montan.

Revers. Legendă pe eșarfă: BARBARA / STEFAN / FLORIAN, busturile Sf. Barbara cu coroană, Sf. Ștefan și Sf. Florian cu coif, în partea de jos, central, sub Sf. Ștefan, scut cu legenda pe trei rânduri în lb. latină: ORATE / PRO / NOBIS (*Rugați-vă pentru noi*); deasupra scutului, ramură de lauri, în stg. o ramură de palmier și o sabie, în dr. steag și un vas cu apă curgând.

Aliaj; turnată; 100,5 mm; 328,6 g; lățimea muchiei 11,9 mm; muchie lisă.

Fe 84.5%, Cu 13.2%, S 1.5%, Si 0.4% (avers).

²³ Medaliiile au fost investigate în 30.08.2022 cu un spectometru portabil BRUKER TRACER 5i de colega Diana Vărzaru, de la Laboratorul de Restaurare din cadrul MNaB, căreia îi mulțumesc și pe această cale.

²⁴ În prezent, nu se poate stabili anul și modalitatea prin care această medalie a ajuns în colecția muzeului. Din însemnările custodelui muzeului, Berkeszi István, reiese că medalie era expusă în vitrina nr. IV, împreună cu celelalte medalii de Anina (István Berkeszi, *A IV. számú kis éremtárló katalógusa*, manuscris, 27 decembrie 1907, f. 14, AIMNaB). Informația că Lendvai Sándor a donat o medalie de Anina (conform PV al ședinței SMIA din 2 iunie 1902; *TRÉ*, SN, XVIII/3 (1902): 66–67) nu ne ajută foarte mult, nefiind menționate alte detalii care ar face posibilă identificarea piesei.

²⁵ Registru de inventar Medalii, vol. I, fila 20, nr. inv. 113 (nr. inv. general 909363); Registru de inventar interbelic Medalii, f. 8v – 9, nr. inv. 113.

²⁶ Csaba József Király, "Egykori magyar vármegyék és települések érmei, V. Erdély 5: Kóhalomtól – Nagyenyedig," *Éremtani Lapok*, nr. 164 (decembrie 2017): 5–23.

²⁷ Király, "Egykori. Erdély 8," 3–18.

Fe 85.2%, Cu 12.5%, S 1.3%, Si 0.6% (revers).

Proveniență: Necunoscută.²⁸

MNaB, colecția Medalii, nr. inv. 111²⁹; stare de conservare bună (Pl. III.1–2).

Bibliografie: Király 2018³⁰, 15 nr. 515.

3. Medalie dedicată dr. Leitner Miksa, medicul-șef al comitatului Caraș-Severin (29 septembrie 1907) la aniversarea a 25 de ani de activitate (1882–1907)

Avers. Legendă circulară: AZ. O. O. SZ. KRASSÓ SZÖRÉNYI FIÓKJA 1907. S(Z)EPTEMBER 29. (*Filiala din Caraș-Severin a Uniunii Naționale a Medicilor, 29 septembrie 1907*), ornament în formă de stea; central: scut ornamentat în stil baroc, cu simbolul medicinei (șarpe încolăcit pe un baston) pe diagonală, într-un cerc de linii și puncte alternate; totul încadrat de o cunună de lauri și flori; margine puternic reliefată.

Revers. Legendă circulară: Dr LEITNER MIKSA MEGYEI FŐORVOS 25 ÉVES JUBILEUMA EMLÉKÉRE (*În amintirea jubileului (sic!) de 25 de ani a dr. Leitner Miksa, medic-șef al comitatului*), ornament în formă de stea; în câmp, central, monogramă mare cu ornamente vegetale LM, dedesubt, ramură de lauri; în stg și dr. anii 1882 – 1907; încadrată într-un cerc de linii și două puncte alternate.

Aliaj; turnată; 104 mm; 435,4 g; lățimea muchiei 12,8 mm; muchie lisă.

Fe 75.9%, Cu 20%, S 2.2%, Mg 0.9%, Mn 0.7% (avers).

Fe 71.5%, Cu 26.1%, S 0.7%, Mn 0.7%, Si 0.4% (revers).

Proveniență: posibil donată de Lendvai Sándor în 1908.³¹

MNaB, colecția Medalii, nr. inv. 112³²; stare de conservare bună (Pl. V.1–2).

Bibliografie: Faludi 1918, 11 nr. 23³³; Varannai 1959, 101 nr. 215³⁴; Király 2017³⁵, 6 nr. 245.

4. Medalie dedicată dr. Leitner Miksa, medicul-șef al comitatului Caraș-Severin (29 septembrie 1907) la aniversarea a 25 de ani de activitate (1882–1907)

²⁸ Vezi *supra*, nota 24.

²⁹ Registru de inventar Medalii, vol. I, fila 20, nr. inv. 111 (nr. inv. general 909361); Registru de inventar interbelic Medalii, f. 8v – 9, nr. inv. 111.

³⁰ Király, “Egykori. Erdély 8,” 3–18.

³¹ Lendvai Sándor a donat în 1908 o medalie mare, turnată la Anina, dedicată dr. Leitner Miksa (TRÉ, SN, XXIV/1–2 (1908): 159 nr. 20). Este dificil de stabilit în prezent care dintre cele două medalii ale dr. Leitner (nr. inv. 112 și 1156) este piesa donată de Lendvai, ambele provenind din vechea colecție a muzeului.

³² Registru de inventar Medalii, vol. I, fila 20, nr. inv. 112 (nr. inv. general 909362); Registru de inventar interbelic Medalii, f. 8v – 9, nr. inv. 112.

³³ Faludi descrie un exemplar al medaliei aflat în colecția sa: fier, diametru 102 mm, grosime 13 mm. Géza Faludi, “Magyar orvosok újabb emlékérméi,” *Numizmatikai Közlöny* XVII/I–II (1918): 7–17.

³⁴ Gyula Varannai, “Magyar orvosok emlékérméi,” *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 12 (1959): 46–120.

³⁵ Király, “Egykori. Erdély 5,” 5–23.

Avers. Legendă circulară: AZ. O. O. SZ. KRASSÓ SZÖRÉNYI FIÓKJA 1907. S(Z)EPTEMBER 29. (*Filiala din Caraș-Severin a Uniunii Naționale a Medicilor, 29 septembrie 1907*), ornament în formă de stea; central: scut ornamentat în stil baroc, cu simbolul medicinei (șarpe încolăcit pe un baston) pe diagonală, într-un cerc de linii și puncte alternate; totul încadrat de o cunună de lauri și flori; margine puternic reliefată.

Revers. Legendă circulară: Dr LEITNER MIKSA MEGYEI FŐORVOS 25 ÉVES JUBILEUMA EMLÉKÉRE (*În amintirea jubileului (sic!) de 25 de ani a dr. Leitner Miksa, medic-șef al comitatului*), ornament în formă de stea; în câmp, central, monogramă mare cu ornamente vegetale LM, dedesubt, ramură de lauri; în stg și dr. anii 1882 – 1907; încadrată într-un cerc de linii și două puncte alternate.

Aliaj; turnată; 104,5 mm; 420,9 g; lățimea muchiei 12,7 mm; muchie lisă.

Fe 90%, Cu 3.7%, P 3.6%, Si 1.4%, Mn 0.6% (avers).

Fe 91.9%, P 3.1%, Cu 2.8%, Si 0.9%, Mn 0.4%, S 0.4% (revers).

Proveniență: posibil donată de Lendvai Sándor în 1908.³⁶

MNaB, colecția Medalii, nr. inv. 1156³⁷; stare de conservare relativ bună (Pl. VI.1–2).

Bibliografie: vezi la medalia nr. 3.

În colecția MNaB a mai existat o medalie de genul celor de mai sus, care în prezent se află în colecția MNIR București.³⁸

5. Medalie – în amintirea excursiei la Anina a participanților la Congresul minier (18 septembrie 1885)

Avers. Legendă: ANINA 1885 – SZEPT. 18; în câmp, central, stema mijlocie a Ungariei³⁹, în stil baroc (relief înalt).

Revers. Legendă circulară: A BÁNY. KONGRESSZUS KIRÁNDULÁSA EMLÉKÉRE. Într-un medalion oval, cu ornamente în stil baroc, încadrat de o cunună cu frunze de stejar, imaginea stilizată a unei instalații siderurgice fumegând; deasupra medalionului, două unelte miniere încrucișate.

Aliaj bronzuit (?); turnată; 76,1 mm; 211,14 g.

³⁶ Vezi *supra*, nota 31.

³⁷ Registru de inventar Medalii, vol. II, fila 78, nr. inv. 1156 (nr. inv. general 909519). Piesa a avut nr. inv. anterior 269. La proveniență este menționată vechea colecție a muzeului.

³⁸ Piesa a fost transferată definitiv în 1974 (Notă contabilă 78/30.11.1974, cf. Registrului de inventar al colecției Medalii) la Muzeul Național de Istorie a României din București.

³⁹ Stema a fost modelată eronat, în al doilea cartier al scutului figurând trei crini (însemn heraldic angevin) în locul celor trei capete încoronate de lei (pentru Dalmatia), după cum observa cel care semna cu pseudonimul "Un miner maghiar" o scurtă cronică despre medalie în *Archaeológiai Értesítő*, SN, VI (1886): 284. Ironic, se întreba dacă eroarea a fost intenționată, făcându-se aluzie la faptul că o parte din conducerea StEG era franceză.

Proveniență: donată de Franz Blaskovich⁴⁰ din Timișoara în 1889.⁴¹

MNIR, nr. inv. 55991⁴² (în colecția Medalii a MNaB până în 1974, nr. inv. 114); stare de conservare bună (Pl. VII.1–2).

Bibliografie: Király 2018⁴³, 13–14 nr. 504.

Medalia nr. 1 a fost realizată în amintirea celei de-a VII-a adunări generale a Asociației învățătorilor din comitatul Caraș-Severin din 29 iunie 1901. Înființată în 1895⁴⁴, Asociația a avut și un buletin oficial, *Népoktatás*, al cărui prim caiet a apărut în 1 septembrie 1895 la Lugoj, avându-l ca redactor pe Kárpáti Sándor, inspector școlar.⁴⁵ S-a păstrat invitația-program⁴⁶ a adunării din 29 iunie 1901, redactată de conducerea Asociației, Keszler Károly și Mihalik Sándor și de comitetul local de organizare din Stajerlak-Anina: președinții Moser József (paroh, cavaler al Ordinului Franz Joseph) și Spannbauer Rezső (directorul Uzinei de fier), secretarul Stokk Frigyes (notar) și trezorierul Merle Mihály (director și învățător). Documentul cuprinde, alături de programul fie-

⁴⁰ Franz Blaskovich (sau Blaskovics), (Steierdorf-Anina, 21 martie 1864 – Timișoara, 16 noiembrie 1937), cleric romano-catolic, deputat, redactor de ziare, a fost unul din liderii șvabilor bănățeni. A studiat teologia la Viena, în 1886 a fost hirotonisit preot, ajungând în decursul a cinci decenii la cele mai înalte funcții în cadrul Episcopiei Romano-Catolice de Timișoara. Preocupat de situația agricultorilor șvabi, a înființat asociații și bănci agrare, ocupând funcții de conducere în cadrul acestora. A fost redactor și editor al mai multor ziare în lb. germană între 1886–1918. În paralel, a avut și o carieră politică, având mai multe mandate de deputat între 1896–1905, iar după 1919 a fost membru în Senatul României (1926–1927). Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums* (Marquartstein, 1992), 152–154. Vezi și *Magyar Lapok*, an VI nr. 237 (18 noiembrie 1937): 8.

⁴¹ Registrul de inventar I al Muzeului din Timișoara (1874–1933), fila 69 nr. inv. 945. Vezi și *TRÉ, SN, V/4* (1889): 186 nr. 4, unde se menționează că medalia este realizată în turnătoria din Anina și a fost donată de Blaskovics Ferenc, profesor de teologie. Vezi și raportul secretarului SMIA, Patzner István, din 30 octombrie 1889 privind piese donate muzeului (AIMNaB, fond SMIA, dosar 9/1889, f. 3–4).

⁴² Informațiile despre medalie și fotografiile piesei mi-au fost furnizate de Tudor Martin, muzeograf-numismat în cadrul Cabinetului Numismatic al MNIR București (11.07.2023), căruia îi adresez mulțumiri.

⁴³ Király, “Egykori. Erdély 8,” 3–18.

⁴⁴ *Krassó-Szörényi Lapok*, an XVII, nr. 26 (Lugoj, 29 iunie 1895): 1. Exista Délmagyarországi Tanító Egyesület (Asociația Învățătorilor din Ungaria de Sud), înființată în 1867, care avea ca domeniu de activitate și comitatul Caraș-Severin, dar din diverse motive, s-a considerat că e necesară înființarea unei asociații separate. Memoriul inspectorului școlar al comitatului, adresat Ministerului Instrucțiunii Publice în septembrie 1894, a fost aprobat în 23 martie 1895, ca urmare, inspectorul a convocat adunarea generală de constituire pentru 30 iunie – 1 iulie 1895.

⁴⁵ *Krassó-Szörényi Lapok*, an XVII, nr. 35 (Lugoj, 1 septembrie 1895): 2. Abonamentul anual era de 2 forinți pentru membrii Asociației și 4 forinți în general.

⁴⁶ Documentul se păstrează în Arhiva Episcopiei Romano-Catolice din Timișoara, unde l-am găsit căutând informații despre construirea Bisericii romano-catolice din Anina.

cărei zile, și o serie de informații utile pentru participanții la adunare (inclusiv mersul trenurilor și legăturile spre Anina). Astfel, în 28 iunie avea loc primirea festivă a participanților la gara din Anina, urmată de cazarea oaspeților, apoi de adunarea pentru alegerea comitetelor și de seara de socializare, în stațiunea de vară (Sommerfrische) din Stajerlak (Steierdorf). În 29 iunie, dimineața, de la ora 7.30 urma să se desfășoare o liturghie festivă în Biserica romano-catolică din Stajerlak, apoi de la ora 8.30, marea adunare în sala mare a restaurantului *Schwager*, urmată de adunarea generală cu prezentarea rapoartelor de activitate și financiare, a propunerilor, alegerea de noi membri, stabilirea locului adunării generale din anul următor etc. La ora 13 era prevăzut prânzul festiv, iar de la ora 15, participanții împărțiți în trei grupuri urmau să participe la excursii în trei locații din împrejurimi: la "Hohe Wurzen", în stațiunea Marilla și în Valea Minișului. La ora 20, era prevăzută seară de muzică (asigurată de fanfara minierilor) și dans. În 30 iunie, la ora 7.30 se pleca spre Anina, unde se vizita Uzina de fier, la ora 12.30 era stabilită întoarcerea cu trenul la Oravița, de unde participanții plecau spre casă. După comunicarea în scris a intenției de participare, trebuia achitată taxa de participare de 2 coroane (care trebuia trimisă trezorerului Merle Mihály până în 20 iunie). Plata taxei de participare asigura cazare gratuită, reduceri la biletele de tren, accesul la seara de muzică și dans. Pentru prânzul festiv trebuiau achitate alte 3 coroane, sumă în care nu erau incluse și băuturile.

Medalia nr. 2 a fost realizată pentru a marca sfințirea Bisericii romano-catolice din Anina în 1901. Piatra de fundație, binecuvântată de Krusz Ferenc, decan de Caransebeș, a fost depusă de preotul local Scheidt Miklós în 7 iulie 1901 în prezența angajaților și a funcționarilor de la Uzina de fier din Anina și de la minele din zonă, a comunității din Stajerlak-Anina, a numeroși oaspeți străini și a membrilor comisiei pentru construirea bisericii. În fundație s-a depus și documentul cu informațiile despre eveniment și biserică, care s-a păstrat în copie.⁴⁷ Biserica a fost construită în 1901 după un proiect al arhitectului Reiter Ede din Timișoara (aprobat de episcopul de Cenad Dessewffy Sándor), de meșterii constructori Szitner Ferenc și Rupp Géza din Oravița, sub

⁴⁷ Copia documentului (*Emlékirat*), datat 7 iulie 1901, se păstrează în Arhiva Episcopiei Romano-Catolice din Timișoara, fond Anina, dosar 16/1895–1902, Kirchbau. Alături de acest document, mai există o ciornă a unei scrisori din 15 iunie 1901, prin care membrii comisiei pentru construirea bisericii cereau sprijin financiar (destinatarul cererii nu este cunoscut), având 52.000 de coroane din cele 55.080 coroane necesare (48.800 coroane pentru cheltuieli de construcție, 1.400 coroane pentru altar, 420 coroane pentru amvon, 100 coroane pentru transport, 960 coroane pentru 20 de bănci, 3.000 coroane pentru orgă, 400 coroane pentru arhitectul Reiter). Suma de circa 3.000 de coroane necesară pentru cele două clopote urma să fie strânsă din contribuțiile credincioșilor.

conducerea inginerului constructor Kelényi Kálmán. Construirea bisericii era estimată la 48.800 de coroane, sumă adunată din contribuțiile credincioșilor romano-catolici din Anina de-a lungul timpului și din ajutorul financiar oferit de StEG.⁴⁸ Clopotele au fost realizate în fabrica din Timișoara a renumitului Anton Novotny, unul fiind dedicat Sf. Barbara, ocrotitoarea minerilor, iar al doilea, Sf. Florian, ocrotitorul pompierilor și al metalurgiștilor.⁴⁹

Medaliile nr. 3 și 4 sunt dedicate dr. Leitner Miksa/Max (1856–1934), medicul-șef al comitatului Caraș-Severin, la aniversarea a 25 de ani de activitate în 29 septembrie 1907. Medaliile au fost realizate pentru această ocazie, fiind comandate de Országos Orvos Szövetség (Uniunea Națională a Medicilor), filiala din Caraș-Severin, după cum se poate deduce din legendele de pe medalie (Pl. V.1 și VI.1). Se cunosc puține date biografice ale dr. Leitner. Dedicat semenilor săi, prin natura profesiei, s-a bucurat de respect și apreciere. Numele lui apare în documentele sau presa vremii cu ocazia conferirii unor decorații. În 20 mai 1912 i s-a conferit Crucea de cavaler al Ordinului Franz Joseph pentru merite obținute în domeniul sănătății publice⁵⁰, iar în 1917, Crucea de merit de război, clasa a II-a, pentru civili.⁵¹ În aprilie 1933 era deja retras din activitate când a fost decorat de regele României cu Crucea Meritul Sanitar, clasa I. Decorația, primită cu mare emoție, i-a fost înmănată de medicul-șef dr. Zeno Bejan, însoțit de o delegație de medici. Dr. Leitner era considerat cea mai potrivită persoană pentru a primi această decorație, scria presa din Lugoj, iar vestea a produs o bucurie sinceră atât în cercurile medicale, cât și în întreaga societate lugojeană.⁵² A murit în 19 iulie 1934, la 78 de ani, după o lungă suferință, fiind înmormântat la Lugoj.⁵³

Există unele incertitudini legate de locul unde a fost realizată această medalie. În bibliografie se menționează Anina, dar o informație interesantă apare în articolul din 1918 al lui Faludi Géza, în care autorul afirma că medalia a fost turnată în atelierul Uzinei de fier de la Nădrag și s-a distribuit participanților la

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ János Szekernyes, "Temesvár kövei 506. Novotny Antal találmánya," *Heti Új Szó* (Timișoara, 1 septembrie 2014) (<https://hetiujszo.ro/szekernyes-janos-temesvar-kovei-506/>, accesat în 25.04.2022). Biserica a fost dedicată inițial Sf. Ștefan.

⁵⁰ *Budapesti Közlöny*, nr. 126 (Budapesta, 6 iunie 1912). Vezi și Magyar Nemzeti Levéltár, W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944), 11.04.1912, f. 37–38 (<https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservice&ref=preservice::4ce4a150-f357-4ec6-b250-44cf98401be1>, accesat în 25.04.2022).

⁵¹ Magyar Nemzeti Levéltár, W 12 Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944), 8.12.1917, f. 10–11 (<https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservice&ref=8781514d-0bf7-459e-8215-d1aaf3788343>, accesat în 25.04.2022).

⁵² *Krassó-Szörényi Lapok*, an LV, nr. 31 (16 aprilie 1933): 3.

⁵³ *Krassó-Szörényi Lapok*, an LVI, nr. 57 (22 iulie 1934): 2 (necrolog).

masa aniversară, conform unei informații amabile a doctorului Leitner Miksa.⁵⁴ Cele două exemplare din colecția MNAB diferă din punct de vedere al execuției, dar și al compoziției aliajului. Dacă medalia cu nr. inv. 112 este lucrată mai îngrijit, cu detalii minuțioase, cea cu nr. de inv. 1156 este mai slab executată (cel puțin, aversul are detaliile mai puțin fine) și are în compoziție fier într-un procent mai mare (90% aversul și 91.9% reversul). Dealtfel, compoziția aliajului acestei medalii este diferită de cea a celorlalte medalii investigate. Până la apariția unor noi informații pe baza cărora să putem stabili cu certitudine atelierul de turnare, am considerat că cele două medalii din colecția MNAB trebuie prezentate în cadrul acestui articol.

Medalia nr. 5 este o medalie turnată la Anina, distribuită participanților la Congresul de minerit, metalurgie și geologie, desfășurat la Budapesta, care au vizitat în 18 septembrie 1885 Anina în cadrul excursiei organizate după Congres. Lucrările Congresului s-au desfășurat între 14–16 septembrie 1885 în Pavilionul de muzică al Expoziției Naționale de la Budapesta, iar în ultima zi în Sala festivă a Academiei Maghiare de Științe. La Congres au participat aproape 450 de specialiști, proprietari de mine, funcționari de mine, ingineri, geologi, profesori universitari din Ungaria, Austria, Germania etc. Discursul inaugural a fost ținut de secretarul de stat Matlekovics Sándor, participanții fiind salutați și de primarul Budapestei, Ráth Károly. În cele trei zile ale Congresului, au fost prezentate zilnic câteva lucrări științifice, s-a înființat Asociația Națională de Minerit și Metalurgie (în 15 septembrie) cu 26 de membri fondatori și 123 de membri, s-au discutat probleme organizatorice (cum ar fi locul de desfășurare al următorului Congres: Viena), s-au vizitat pavilioanele Expoziției Naționale etc. După încheierea Congresului, participanții, împărțiți în două grupuri, au plecat în excursiile programate: primul grup să viziteze minele din nord (Miskolc; Selmecbánya – azi, Banská Štiavnica, în Slovacia), iar al doilea grup pe cele din sud.⁵⁵

La excursia din sud⁵⁶ au participat circa 80 de persoane din cele 118 înscrise în acest grup, sub conducerea inginerului minier Árpád Zsigmondy. S-a ple-

⁵⁴ Faludi, "Magyar orvosok," 11, nr. 23.

⁵⁵ O prezentare detaliată a Congresului la Farbaky István, "A bányászati, kohászati és földtani kongresszus lefolyása Budapesten Szeptember-hó 14., 15. és 16.-án," *Bányászati és Kohászati Lapok*, an XVIII, nr. 18–19 (1 octombrie 1885): 147–154; Pethő Gyula, "Bányászati, kohászati és földtani kongresszus Budapesten 1885 szeptember 14, 15, 16-ikán," *Földtani Közlöny*, XV/11–12 (octombrie-decembrie 1885): 381–386. (https://epa.oszk.hu/01600/01635/00544/pdf/EPA01635_foldtani_kozlony_1885_11-12_381-386.pdf, accesat în 24.04.2022). Vezi și *Vasárnapi Ujság*, an 32, nr. 38 (20 septembrie 1885): 616.

⁵⁶ O cronică detaliată a excursiei: "Montanistischer, hüttenmännischer und geologischer Congress in Budapest. Informationsreise nach dem Süden (16. bis 20. September 1885)," *Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen*, an 33, nr. 42 (17 octombrie 1885): 633–637.

cat în 16 septembrie seara cu trenul din Budapesta spre Reșița și Anina (prin Timișoara-Voiteg-Bocșa Germană). Oaspeții au fost întâmpinați festiv la Reșița în 17 septembrie, iar după prânzul de la restaurantul Uzinei, s-au împărțit în două grupuri, primul vizitând mina de la Secul (puțul Alfred), iar al doilea grup, instalațiile siderurgice din Reșița. Seara s-a încheiat într-un mod plăcut la același restaurant cu cină, muzică și dans.

În 18 septembrie dimineața, la ora 6.30 s-a plecat cu un tren special spre Anina, cu oprire la Carașova. După cele patru ore de călătorie, participanții au sosit în incinta Uzinei de fier de la Anina, unde au fost întâmpinați de personalul de conducere. Din cauza timpului scurt avut la dispoziție au vizitat doar instalațiile Uzinei, fiind impresionați de cuptorul Whitwell (cu o înălțime de 16 m și un diametru de 5,48 m). La momentul vizitei, la Uzina de la Anina, cunoscută pentru produsele sale turnate, producția era concentrată pe sobe și componente de sobe (din cauza apropierii iernii), în depozite existând stocuri de mii de asemenea produse, de la cele mai simple modele la cele mai elegante.

După încheierea turului, a urmat masa festivă oferită de StEG (care a asigurat și cazarea gratuită și transportul participanților pe toată durata excursiei). În acest cadru festiv, cu toasturi și discursuri de mulțumire, participanții la excursie au primit ca amintire o medalie turnată la Anina, în două variante, cu relief înalt:

a) prima avea aversul cu legenda: ANINA 1885 – SZEPT. 18, iar pe revers legenda: A BÁNY. KONGRESSZUS KIRÁNDULÁSA EMLÉKÉRE⁵⁷;

b) a doua variantă avea aversul anepigraf, iar pe revers legenda: ANINA 1885 – SZEPT. 18.⁵⁸

De la Anina, participanții s-au deplasat cu trenul – admirând peisajul pitoresc – la Oravița, unde, conform programului, era prevăzută cina la ora 7.30 seara la Casino, urmată de un spectacol de teatru. În 19 septembrie, dimineața devreme, s-a plecat cu trenul spre Baziaș (prin Jasenovo), de unde excursionsiștii au continuat călătoria cu un vas cu aburi pe Dunăre spre Orșova Veche, cu oprire la Cozla. Ajunși la Orșova, în cele două ore rămase până la plecarea trenului spre Băile Herculane, participanții – împărțiți din nou în două grupuri – au vizitat insula Ada-Kaleh, respectiv Orșova. Au înnoptat în Băile Herculane, unde a doua zi dimineața, în 20 septembrie, au vizitat stațiunea și împrejurimile, împărțiți în grupuri mici. Prânzul a avut loc la Kursalon, unde participanții au făcut și o fotografie de grup în fața clădirii. Din Băile Herculane au plecat la ora 14 spre Caransebeș, unde au ajuns seara, iar de acolo – după numeroase toasturi, *Glück auf!* și promisiunea revederii la Viena anul următor – spre

⁵⁷ Medalia nr. 5, care a fost în colecția MNaB, este de acest tip.

⁵⁸ “Montanistischer,” 634 și nota 2.

Budapesta, unde au sosit dimineața. În urma excursiei, participanții au rămas cu informații interesante, amintiri plăcute, cărți poștale – suvenir, fotografii, dar și cu medalia primită la Anina ca amintire.

*

Deși atelierele existente în cadrul Uzinei de fier de la Anina sunt cunoscute, nu se cunosc detalii despre organizarea atelierului de turnătorie artistică sau despre procesul de turnare a medaliilor, de la design la produsul final. Cine era responsabil pentru lucrările artistice în anii în care au fost realizate medaliile (1885, 1901 și 1907) nu cunoaștem deocamdată, în bibliografia consultată găsim informații doar pentru anul 1881, când șeful atelierului de artă era Gottfried Distl, iar administratorul Uzinei era Karl Hopfgartner, distins cu o medalie de argint la Expoziția internațională de industrie de la Paris din 1878.⁵⁹

Este posibil ca la Anina să se fi realizat la comandă și medalii pentru alte centre miniere sau, în anumite cazuri, medaliile turnate la Anina să fi reprezentat modele pentru alte medalii de acest fel. Două cazuri ne-au reținut atenția din bibliografie. O medalie a minei din Borod (Magyarbárod, aflată la est de Oradea), datată 11 iunie 1901, are pe avers aceeași stemă mijlocie a Ungariei, realizată în relief înalt, în manieră barocă și cu o reprezentare eronată⁶⁰ ca și medalia de la Anina din 1885 (nr. 5 din catalogul acestui studiu). În acest caz, fie medalia minei din Borod a fost realizată tot la Anina, fie s-a folosit un tipar comun pentru stema de pe avers.

Al doilea caz îl reprezintă seria de medalii dedicată Sărbătorii Sf. Barbara din 4 decembrie, realizată la Pécs între anii 1891–1899, caracterizată prin același relief înalt al stemei mijlocii a Ungariei de pe avers. Asemănările dintre medalia de la Pécs din 1891 și medalia de la Anina dedicată excursiei Congresului din 1885 sunt mai mult decât evidente, fiind o dovadă certă că medalia de la Anina a servit ca model pentru cea de la Pécs. Dealtfel, este posibil ca primele medalii din seria de la Pécs să fi fost turnate la Anina.⁶¹

Medalii turnate la Anina se găsesc și în colecțiile altor muzee din Banat sau în colecții particulare. Astfel, în colecția numismatică a MBM din Reșița se păstrează o medalie – AVT (Aninai Vasut Társaság/*Societatea de Căi Ferate Anina*)⁶², datată

⁵⁹ Oscar Guttman, ed., *Magyar bánya-kalauz. Ungarisches Montan-Handbuch* (Viena, 1881), 40.

⁶⁰ Pe revers: portretul lui Rosenfeld Bernát, medalie turnată, fier, 90 mm, 263,3 g. Király, "Egykori. Erdély 5," 21, nr. 320.

⁶¹ János Rayman, "A Szent Borbála tisztelet pécsi emlékei és érmei. II," *Éremtani Lapok*, nr. 136 (decembrie 2012): 3–9.

⁶² Avers: central, stema mijlocie maghiară (variante eronată, cu flori de crin, vezi *supra*, nota

10 octombrie 1885⁶³, care până în prezent pare să fie o variantă aproape necunoscută.⁶⁴ Alte două medalii se află în colecții particulare din Anina (a VII-a adunare generală a Asociației învățătorilor din comitatul Caraș-Severin din 29 iunie 1901, în colecția Mosoroceanu)⁶⁵ și din Timișoara (sfințirea steagului Reuniunii de Cântări din Anina din 20 august 1898).⁶⁶ În ultimii ani au apărut medalii de Anina în cadrul unor licitații online: medalia adunării generale a învățătorilor din 1901⁶⁷ și o medalie datată 20 septembrie 1904, cu ocazia turnării primei șarje a furnalului nr. I de la Anina.⁶⁸

Medaliile prezentate, produse meșteșugărești deosebite cu valențe artistice, atestă pe de o parte nivelul tehnic și artistic al celor care le-au creat, iar pe de altă parte, activitatea de turnătorie artistică la Anina din a doua jumătate a

39), în stil baroc, timbrată de coroană (reprezentare în relief înalt); fără legendă; Revers: central, simbol al căilor ferate (roată de tren cu aripi și mănunchi de fulgere), în spate, raze; în partea de sus, simbol minier (două unelte încrucișate), deasupra, literele AVT (inițialele de la Aninai Vasút Társaság – *Societatea de Căi Ferate Anina*), în partea de jos, legendă semicirculară: ANINA 1885 OKT.10.; 74 mm; 199,3 g; turnată; nr. inv. 45658 (nr. inv. numismatică N 680); fier bronzuit (?); donație a Societății Numismatice Române. Mulțumesc doamnelor dr. CȘ Ligia Boldea și conservator Claudia Tudorescu de la MBM Reșița pentru informațiile despre această medalie. Piesa a fost *Exponatul lunii decembrie 2022* la MBM Reșița (<https://www.muzeulbanatuluiimontan.ro/index.php/home-o-ro/106-ro/home/obiectul-lunii/513-obiectul-lunii-decembrie-2022-la-muzeul-banatului-montan>, accesat în 6.07.2023).

⁶³ Nu avem informații despre evenimentul care a avut loc în 10 octombrie 1885.

⁶⁴ Király, "Egykori. Erdély 8," 14, nr. 506 (un exemplar identic, dar cu data diferită: 18 noiembrie 1885). O medalie cu aceeași dată, 10 octombrie 1885, dar fără descriere, apare la Roznai István, "Bányászati vonatközású érmek," *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve* 1973 (Budapest, 1980): 101 nr. 31 – medalie din bronz argintat, 95 mm.

⁶⁵ Exemplar tip medalia nr. 2 din prezentul studiu, dar vopsit negru. Mulțumesc domnului Cristian-Liviu Mosoroceanu pentru informații și fotografii.

⁶⁶ Király, "Egykori. Erdély 8," 15, nr. 512 (variantă). Avers: central, imagine cu clădirile industriale din Anina, legendă circulară: A ZÁSZLÓ SZENTELÉS EMLÉKÉRE o 1898 AUGUSZTUS 20 o; Revers: central, simbol minier (două unelte încrucișate) într-o cunună de stejar și laur, panglică cu inscripția: GES. VEREIN 1898 ANINA, deasupra simbolului minier, liră într-o cunună, motive ornamentale în câmp; legendă circulară: IN HARMONIE UND EINTRACHT o LIEGT DES GESANGES MACHT o; atât pe Av., cât și pe Rv., între legendă și muchie, o bordură ornamentată.

⁶⁷ <https://axioart.com/tetel/1901-a-krasso-szoreny-varmegyei-tanitoegyesulet-vii-nagy-> (accesat în 18.10.2023).

⁶⁸ Avers: legendă circulară – ERSTER ABSTICH – HOCHOFEN No I – ANINA 20. SEPT. 1904 – în câmp, central, stema mijlocie a Ungariei, în stil baroc (relief înalt); Revers: imaginea furnalului încadrat de o ramură de laur în jumătatea dreaptă a medaliei; fier bronzuit, 96 mm (https://www.darabanth.com/hu/nagyaukcio/39/kategoriak~Numizmatika/Magyar-emlekveretek-plakettek~16148/Osztrak-Magyar-Monarchia-1904-Erster-Abstich-Hochofen-Anina-20-Sept-1904-Az-also-csapolo-na~II2740538?q=anina&text_src=only_in_description, accesat în 11.10.2022).

secolului al XIX-lea până la Primul Război Mondial. Mai mult, ele se remarcă printr-o mare valoare documentară, amintind de evenimente cu impact în viața comunității locale (excursii, adunări, aniversări) sau de personalități locale, fragmente mai puțin cunoscute din istoria Aninei și a Uzinei de fier de aici din perioada StEG, atât de bine descrisă de cuvintele: “cărbune, abur, fier și oțel”.⁶⁹

IRON AND “MEMORY”. ANINA MEDALS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF BANAT IN TIMIȘOARA (THE END OF THE 19TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Abstract

The items presented are four medals cast from an alloy in which iron predominates, with a diameter between 80 and 104 mm and a weight between 200 and 400 grams, preserved in the collection of medals at the National Museum of Banat in Timișoara (MNaB). These medal items suggest an interesting story being produced in Banat, at the Iron Works, Anina, which belonged to the Railroad Company, StEG (*K. K. privilegierte Österreichische Staats Eisenbahn Gesellschaft*). At Anina they used to make cast items intended for commercialization; at this foundry they produced from the finest decorative items, dishes and stoves, to the heaviest components for industrial machinery.

The medals are presented in chronological order: medal – the 7th general meeting of the Association of Primary Teachers in Caraș-Severin county (June 29, 1901), unknown provenance; medal – commemorating the consecration of the Roman-Catholic Church from Anina (1901), unknown provenance; two medals dedicated to dr. Leitner Miksa/Max, the chief physician of Caraș-Severin county (September 29, 1907) on the anniversary of 25 years of activity (1882–1907), one of which was donated to the museum by Lendvai Sándor in 1908. Although they have the same representations on the obverse and reverse, the two medals differ not only in terms of execution, but also in the alloy's composition.

In the collection of the MNaB, there was another item like those mentioned above, which is currently in the collection of the National History Museum of Romania in Bucharest, having been definitively transferred in 1974: medal – in memory of the trip to Anina of the participants in the Mining Congress (September 18, 1885). The medal was donated to the Museum from Timișoara in 1889 by Franz Blaskovich (1864–1937) from Timișoara, an important personality of the Swabians in Banat.

Starting from documents preserved in archives and the information found in mining magazines and the newspapers of the time, one can find details about each of the

⁶⁹ Expresie folosită de profesorul Rudolf Gräf în *Contribuții la istoria industrială*, 255.

În final, adresez mulțumiri: doamnei Margareta Tasi pentru traducerile în lb. engleză; colegilor dr. Ciprian Glăvan, muzeograf la MNaB, pentru traducerile din lb. germană, dr. Claudiu Călin, arhivist la Episcopia Romano-Catolică de Timișoara și Oliviu-Cristian Gaidoș, muzeograf la Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică din Lugoj, pentru sprijinul constant oferit pe parcursul documentării; colegului Milan Șepețan, fotograf la MNaB, pentru fotografierea medaliei lor din colecția MNaB.

events marked by these medals: the 7th general meeting of the Association of Primary Teachers in Caraş-Severin county, held at Anina in June 29, 1901; the consecration of the Roman-Catholic Church at Anina în 1901; the anniversary in 1907 of dr. Leitner Max (1856–1934), the chief physician of Caraş-Severin county and biographical information about him; the Congress of mining, metallurgy and geology held in Budapest between September 14–16, 1885, and the trip to Anina in September 18, 1885.

It is possible that medals for other mining centres were also ordered at Anina, or in certain cases the medals cast at Anina might have represented models for other medals of this kind. Two examples are presented: a medal from the mine in Borod (located east of Oradea), dated June 11, 1901, and the series of medals dedicated to the Feast of St. Barbara, December 4, made in Pécs between 1891 and 1899.

Medals cast at Anina, found in the collections of other museums in Banat, are mentioned (the Mountainous Banat Museum in Reşiţa: a medal – AVT – Aninai Vasut Társaság / the Railroad Company, Anina, October 10, 1885, an almost unknown variant); in private collections: in Anina (the Mosoroceanu collection) and Timișoara or those appeared in recent years in the context of online auctions.

At the same time, reference is also made to the decorative art objects produced in the fine/artistic foundry workshop in Anina: statuettes with hunting scenes (for the shooting associations in the mountainous Banat in the second half of the 19th century), decorative plates with mythological scenes (for collectors), presse-papiers, imperial busts, candlesticks etc. The iron decorative art objects, cast in Anina, found in the collection of Ormós Zsigmond (1813–1894), the founder of the museum in Timișoara, as well as those found in the collection of decorative art of the Museum in Timișoara in 1909, are also mentioned. Some were related to the donations of Ormós Zsigmond, Lendvai Sándor and Molnár Lajos, some others were purchased by the museum in 1902 directly from the artistic foundry in Anina for the price of 109 crowns. All the items were exhibited for the public in the permanent exhibition at the first headquarters of the museum in Timișoara, Lonovics street, no 8 (today Augustin Pacha street).

Medalist Anton Rudolf Weinberger (1879–1936), a refined portraitist of many personalities (some from Banat), born in Reşiţa, later settled to Vienna, also spent a lot of time in this artistic foundry workshop.

The medals presented certify both the technical and artistic level of those who created them, as well as the activity at the artistic foundry in the second half of the 19th century until the World War I. The special documentary value of these medals is noteworthy, recalling special events in the life of the local community (gatherings, trips, anniversaries, church consecrations) or local personalities connected to a period of time so well described by the following words: “coal, steam, iron and steel”.

1.

2.

Pl. I. Medalie – a VII-a adunare generală a Asociației învățătorilor din comitatul Caraș-Severin (29 iunie 1901), colecția Medalii a MNaB (1. avers, 2. revers). / Medal – the 7th general meeting of the Association of Primary Teachers in Caraș-Severin county (June 29, 1901), the Medal collection of the MNaB (1. obverse, 2. reverse).

Meghívó.

A Krassó-Szörény vármegyei Tanítóegyesület

Stajerlak-Anina nagyközség szíves meghívása folytán

1901. évi június hó 29-én Stajerlakon

tartja

VII. nagy- és közgyűlését,

melyre az egyesület t. tagjait, a társ egyesületeket és tanügybarátokat van
szerencsénk tisztelettel meghívni.

Orsován. 1901. május havában.

A Krassó-Szörény vármegyei Tanítóegyesület elnöksége:

Keszler Károly
főjegyző.

Mihalik Sándor
elnök.

A stajerlak-aninai helyi bizottság nevében:

Moser József
a Ferencz József-rend lovagja, pápai t. kamarás, plébános,
társ-elnök.

Spannbauer Rezső
iskolaszéki elnök, vasgyári üzemvezető-felügyelő,
elnök.

Stokk Frigyes, közs. jegyző,
titkár.

Merle Mihály, igazgató-tanító,
pénztáros.

Weisz és Sziklai könyvnyomdája, Lugos.

Pl. II. Invitație la a VII-a adunare generală a Asociației învățătorilor din comitatul Caraș-Severin (29 iunie 1901), Arhiva Episcopiei Romano-Catolice din Timișoara. / Invitation to the 7th general meeting of the Association of Primary Teachers in Caraș-Severin county (June 29, 1901), the Archive of the Roman-Catholic Diocese in Timișoara.

1.

2.

Pl. III. Medalie – în amintirea sfințirii Bisericii romano-catolice din Anina (1901), colecția Medalii a MNaB (1. avers, 2. revers). / Medal – commemorating the consecration of the Roman-Catholic Church in Anina (1901), the Medal collection of the MNaB (1. obverse, 2. reverse).

Pl. IV. Biserica romano-catolică din Anina (fotografie: Cristian-Liviu Mosoroceanu). /
The Roman-Catholic Church in Anina (photography: Cristian-Liviu Mosoroceanu).

1.

2.

Pl. V. Medalie dedicată dr. Leitner Miksa, medicul-șef al comitatului Caraș-Severin (29 septembrie 1907) la aniversarea a 25 de ani de activitate (1882-1907), colecția Medalii a MNaB (1. avers, 2. revers). / Medal dedicated to dr. Leitner Miksa, the chief physician of Caraș-Severin county (September 29, 1907) on the anniversary of 25 years of activity (1882-1907), the Medal collection of the MNaB (1. obverse, 2. reverse).

1.

2.

Pl. VI. Medalie dedicată dr. Leitner Miksa, medicul-șef al comitatului Caraș-Severin (29 septembrie 1907) la aniversarea a 25 de ani de activitate (1882-1907), colecția Medalii a MNaB (1. avers, 2. revers). / Medal dedicated to dr. Leitner Miksa, the chief physician of Caraș-Severin county (September 29, 1907) on the anniversary of 25 years of activity (1882-1907), the Medal collection of the MNaB (1. obverse, 2. reverse).

1.

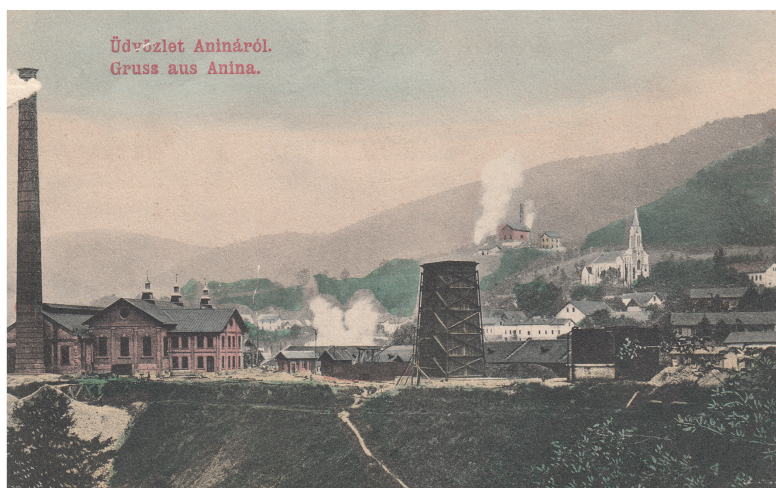

2.

Pl. VII. Medalie – în amintirea excursiei la Anina a participanților la Congresul minier (18 septembrie 1885), colecția MNIR București (1. avers, 2. revers). / Medal – commemorating the trip to Anina of the participants in the Mining Congress (September 18, 1885), the MNIR collection, Bucharest (1. obverse, 2. reverse).

1.

2.

Pl. VIII. 1. Farfurie decorativă cu reprezentarea lui Hercule realizată la Anina (după M. Oprescu, *Artă și meșteșug*, 19, nr. 8). 2. Anina, carte poștală de la începutul sec. XX, colecția MNaB. / 1. Decorative plate with the representation of Hercules made at Anina (after M. Oprescu, *Artă și meșteșug*, 19, no 8). 2. Anina, postcard at the beginning of the 20th century, the MNaB collection.

1.

2.

Pl. IX. 1. Detaliu al unei sobe produse la Anina. 2. Statuetă cu scenă de vânătoare, realizată la Anina, din vechea colecție a muzeului (după M. Oprescu, *Artă și meșteșug*, 18, nr. 7). / 1. Detail of a stove made at Anina. 2. Statuette with a hunting scene, made at Anina, from the museum's old collection (after M. Oprescu, *Artă și meșteșug*, 18, no 7).

SPITALUL EVREIESC DIN SATU MARE

Paula Virag*

Cuvinte-cheie: spital, evrei, ghetou, medici, clădir

Keywords: hospital, the Jews, ghetto, doctors, building

Ideea de a organiza un spital evreiesc în orașul Satu Mare a apărut încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Izvoarele istorice îl menționează pe Markovits Mátyás, un evreu bogat din Botiz, care în anul 1793 a deținut o casă în Satu Mare, precum și mai multe suprafețe de pământ în hotarul orașului. Cu toate acestea nu i s-a permis așezarea în Satu Mare, în anul 1802 casa lui fiind ocupată cu scopul de a fi transformată în spital, fapt care nu s-a realizat.¹

Însă, înaintea apariției spitalului s-au deschis mai multe instituții de mici dimensiuni care au asigurat asistență medicală și socială comunității. Astfel, în 4 septembrie 1881, în sala de conferințe a *Comunității Izraelite*, a apărut *Instituția de Întrajutorare a Oamenilor Bolnavi a Evreilor Sătmăreni*. Scopul său era de a asigura asistență medicală bolnavilor și de a oferi suport material familiilor cu venituri mici. Această instituție își asigura cheltuielile din taxa de membru, prin organizarea de evenimente caritabile (ceaiuri, petreceri dansante) și donații. În 1890 a fost înființată *Societatea Femeilor și a Supei de Pui*, una dintre cele mai active organizații care s-a ocupat de problemele sociale ale comunității evreiești din Satu Mare. Evenimentele pe care această asociație le organiza erau puternic mediatizate în ziarele locale. Treptat au fost invitați și locuitori din lumea bună maghiară, precum și artiști celebri. Banii strânși din aceste activități au fost folosiți pentru acțiuni de întrajutorare. O importantă activitate caritabilă a fost desfășurată și de *Asociația Meșteșugarilor Evrei* și de *Azilul de Bătrâni* al cărui manager a fost bine-cunoscutul avocat dr. Fisher József.

Majoritatea evreilor bogați din oraș erau membrii activi ai *Asociației Patronajului Național Izraelian* care oferea sprijin material orfanilor și copiilor săraci. Între cele două războaie mondiale doamna Frischmann Miksa a venit cu ideea de a fonda *Asociația Surorilor pentru Săracii și Bolnavii Ascunși*, ale

* Direcția Județeană pentru Cultură Satu Mare, P-ța 25 Octombrie, nr. 1, e-mail: pcvirag@gmail.com

¹ Dr. Stern Mór, *Evreii sătmăreni* (Satu Mare: Editura Muzeul Județean Sătmărean, 2013), 18.

cărei membrii mergeau din casă în casă căutând familii care nu puteau să cumpere medicamente sau nu își permiteau să meargă la doctor. *Societatea Fetele Dobrei* avea ca scop educarea tinerelor în conformitate cu mentalitatea evreiască. Alături de cultura generală, societatea învăța fetele despre rolul unei femei evreiești în societate, care sunt regulile ce trebuie respectate de soțiile evreice, care sunt legile sacre ale căsătoriei stabilite de Torah etc.²

Ideea deschiderii unui spital evreiesc în Satu Mare a reapărut în 1920. Inițiatorii l-au ales pe proprietarul Csengeri Májer Sándor să fie președintele *Comitetului Spitalului Evreiesc*. Acest comitet a jucat un rol important în cadrul consiliului consultativ al *Chevre Kadisha* sau *Societății Sfinte* care funcționa alături de *Comunitatea Sătmăreană Autonomă a Evreilor Ortodocși*. Cele două comunități, ortodoxă și Status-quo, au încheiat o înțelegere asupra temei spitalului care, în acea vreme, era considerat un scop important. În cadrul consiliului consultativ balanța dintre evreii ortodocși și cei status-quo era de 2 la 1. De aceea de-a lungul timpului președinte al consiliului spitalului nu putea fi decât un evreu ortodox. Numele celor 132 de sponsori care au contribuit la construirea clădirii a fost gravat pe o placă de marmură plasată inițial pe peretele spitalului, astăzi aflându-se în casa memorială din cimitirul evreiesc ortodox. Printre donatori se află și farmacistul Beráll Adolf, familia Borgida, dr. Fekete Samu – directorul șef, familia Princz, dr. Guttmann Béla – farmacist, dr. Roosz Gusztav, Melchner József, dr. Fried Lipót etc.

Potrivit statutului *Chevre Kadish*, consiliul consultativ al spitalului era responsabil pentru buna funcționare a instituției. Fără aprobarea consiliului nici un medic, nici un farmacist sau soră medicală nu puteau fi angajați. El trebuia să administreze toți banii donați, putea afilia sponsori în caz că ei nu erau deja membrii ai *Sfintei Societăți* și avea dreptul să accepte de la ei donații exclusiv pentru clădirea clinicii. Deci, spitalul evreiesc din Satu Mare stătea sub directă conducere a consiliului *Societății Sfinte*, care superviza și administra proprietatea instituției, precum și asigura necesarul financiar pentru funcționare.

Vizitarea regulată și oferirea de ajutor pacienților evrei erau, de asemenea, responsabilitatea consiliului spitalicesc al *Societății Sfinte*. Mai mult, o altă îndatorire a sa era și asigurarea taxei medicale și a medicamentelor pentru populația evreiască săracă.

Inaugurarea noului spital evreiesc din Oradea și apoi deschiderea, în 1928, a unui prestigios spital evreiesc în Cluj au dat un nou impuls eforturilor de construire a unei astfel de instituții și în orașul Satu Mare. Potrivit unui articol din ziarul *Szamos*, din 16 martie 1929, viitorul spitalului evreiesc părea promițător.

² Csaba Csirák, Gyuri Elefánt, *Evrei sătmăreni în serviciul de sănătate (Szatmár Jews in the Service of Health)* (Satu Mare: Editura Europrint, 2012), 8.

Dar problemele economice au amânat finalizarea clădirii a cărei construcții dura deja de patru ani. “Clădirea uriașă a spitalului este finalizată. Introducerea venelor de sânge în corpul spitalului a început deja: instalarea țevelor, a încălzirii centrale, a sistemului electric vor fi urmate de mobilier și echipamentul medical”.³ Lucrările interioare au fost executate de firma “Instalátor” a lui Lörincz-Gyárfás din Baia Mare și de “Frații Katz” din Satu Mare.⁴

În 1935 a fost reluată munca la clădire. Strângerea fondurilor a continuat a fi un scop important. În 25 septembrie 1937, după ceremonia de inaugurare a spitalului, directorul principal, dr. Fekete Samu a prezentat invitaților oficialităților și membrilor societății medicale, clădirea noului centru medical. Astfel, în toamna anului 1937, el și-a deschis în mod oficial porțile. Deasupra intrării principale putea fi citită următoarea inscripție “Spitalul Evreiesc”; dedesubt se afla notată denumirea în limba ebraică: “Beth Hacholim Haivri”. Primul manager al spitalului a fost renumitul medic oftalmolog dr. Fekete Samu, în timp ce Jungreis Aladár a devenit primul administrator.

Un an mai târziu într-un articol din “Reggeli Újság” s-a scris “Să ne oprim pentru un minut la ușa salonului cu 10 paturi unde problemele ca și bogăția, majoritate sau minoritate, rasism și politica mondială încetează să existe; acolo sunt multe persoane și credincioși care se roagă în ce limbă pot, toți spunând același lucru: Doamne, te rog, ajută-mă!”. În vremuri în care oamenii erau umiliți și persecutați în presă, pe stradă, în birouri, în magazine, pacienții de aici erau tratați cu blândețe și respect. Potrivit unui articol din 25 septembrie 1938, la finalul primului an de activitate, în spital erau 810 pacienți. Acești oameni nu veneau doar din orașul Satu Mare, ci și din împrejurimi sau din întreaga țară. Au fost realizate peste 300 de intervenții chirurgicale, peste 30% din pacienți fiind de origine ne-evreiască.

Comisia Spitalicească avea menirea de a asigura buna funcționare a instituției și prin angajarea medicilor, farmaciștilor și asistenților foarte bine pregătiți. Totodată se ocupa cu organizarea evreilor ce sponsorizau spitalul, să-i includă în comisie și să accepte donații pentru spital. Tot în atribuțiile Comisiei intra și vizitarea bolnavilor ortodocși izraeliți și sprijinirea lor. Bolnavii cu venituri mici au fost tratați pe gratis, pentru ei medicamentele fiind tot gratuite.

Locuința asistentelor medicale se afla în clădire, atât la parter, cât și la etaj. Masa o luau tot la spital, programul lor de lucru fiind același, atât de sărbători, cât și în zilele obișnuite. Dimineața, la ora șase, erau îmbăiați copiii și spălați adulții. Înainte de masă aveau loc vizitele medicilor și aplicarea tratamentelor. După amiaza trecea cu îngrijirea bolnavilor. Tura se termina la ora opt seara. În timpul serviciului, le era interzisă părăsirea incintei clinicii.

³ “Megvalósulás előtt a syatmári zsidó kórháy,” *Szamos*, 62 (martie 1926): 4.

⁴ Csirák, Elefánt, *Evrei sătmăreni*, 12.

Spitalul nu dispunea de o ambulanță, ci doar de o căruță pe care o foloseau pentru aprovizionare. Tot aici, alături de medici și asistente, mai lucrau două femei de serviciu și încă un bărbat care făcea focul în sobele de teracotă și întreținea curtea. În Spitalul Evreiesc se serveau doar mâncăruri kosher. Persoana aflată în fruntea bucătăriei, numită “directris”, mergea la fiecare bolnav să preia comanda pentru masa din ziua următoare. Pacientul mânca ce-și comanda. Pe lângă cele trei mese de peste zi, fiecare putea cere din alimentele aflate pe stoc în depozit. Meniurile se pregăteau în bucătăria proprie care se afla la subsol.

În fiecare salon erau două sau paturi, fiecare având o noptieră și veioză. De obicei bolnavii veneau însoțiți de membri de familie (părinți, frați, copii sau alte rude) la spital, astfel un salon era ocupat de bolnav și însoțitor. Acest fapt explică numărul mic al asistentelor. Legătura cu personalul medical se făcea prin sonerie. Lenjeria de pat a bolnavilor era schimbată zilnic. Saloanele pentru femei și bărbați erau la același etaj, situate la dreapta și la stânga de intrarea principală. La parter era saloanele de interne, cardiologie și pediatrie. La etaj se afla chirurgia, blocul operator, radiologia, ginecologia și obstetrica. În clădire se mai afla o farmacie, stomatologia și un laborator. Spitalul dispunea de o aparatură modernă ce satisfacea toate necesitățile. În spațiul clinicii se afla și o casă de rugăciune folosită deopotrivă de medici, de bolnavi, de evrei și creștini. Actualmente în clădirea casei de rugăciune se află farmacia. Atunci spitalul nu a fost împrejmuț cu actualul gard din piatră, iar intrarea principală a fost pe locul actualei porți de acces auto.

Medicii spitalului nu erau salariați angajați cu contract. Bolnavii plăteau doar costul întreținerii (lumina, căldura, îngrijitorii, masa). Ei aveau dreptul să aleagă orice medic din Satu Mare, indiferent dacă era evreu sau creștin. Oricine putea apela la serviciile spitalului indiferent de religie sau naționalitate. Asemenea Spitalului Călugărilor Misericordieni, nici Spitalul Evreiesc nu făcea diferențe de genul acesta. Onorariul medicilor era în funcție de înțelegerea dintre medic și bolnav, depinzând în mare măsură de starea materială a pacientului. Au fost bolnavi cu o stare materială foarte bună, care după părăsirea spitalului în urma vindecării au donat din recunoștință o mică avere.

Au funcționat secțiile: interne/ Dr. Reich; chirurgie/ Dr Lasz; Ginecologie/ Dr. Schwartz; puericultură/ Dr. Singer; Oftalmologie/ Dr. Fekete și laborator/ Dr. Berall.⁵

Spitalul Evreiesc Sătmărean a funcționat bine; activitatea sa s-a dezvoltat și s-a îmbunătățit de la un an la altul până în 19 martie 1944, când trupele germane au intrat în țară și au adus cu ele cea mai mare tragedie din istorie. Dar,

⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale ale României Satu Mare (în continuare SJANSM), Prefectura Județului Satu Mare, dosar nr. 126/1948, f. 102.

mai înainte de aceasta, prima lege antisemită din 29 mai 1929 a redus proporția evreilor din domeniul intelectual și din activitățile liber profesioniste cu 20%, apoi, prin a doua lege antisemită, acestea s-au redus cu încă 6%. În martie 1942 guvernul maghiar a semnat a 4-a lege antisemită ale cărei victime au fost farmaciștii și medicii cu cabinete private care au fost desproprietăriți. Ei au fost obligați să se asocieze cu creștini pentru a-și continua activitatea. O lovitură puternică pentru comunitatea evreiască din Satu Mare a fost hotărârea luată de primarul orașului Csóka László, în 25 iunie 1942, prin care evreilor li s-a interzis să folosească strandul. A urmat apoi ordinul nr. 10.860 din aprilie 1943, aplicat din 16 mai 1943, prin care populației evreiești nu i s-a mai permis să folosească baia de aburi și baia comunală, precum și piscina.⁶

Chemarea medicilor evrei pentru a activa în cadrul armatei a reprezentat o reducere majoră a medicilor pe plan local. În 1943, managerul șef al spitalului evreiesc a depus o plângere în acest sens. Într-o scrisoare care data din 3 noiembrie 1943 și adresată Secretariatului de Stat al Ministerului Afacerilor Interne, a descris situația spitalului subliniind faptul că a fost lăsat singurul medic din secția de chirurgie, fiind astfel imposibil să activeze atât în secția de chirurgie, cât și în activitatea de conducere a instituției. În scrisoare a exprimat următoarea cerere: “Vă rog să detașați în departamentul de chirurgie un medic experimentat pentru că mă găsesc în situația de a nu face față a îndeplini singur toate atribuțiile”.⁷

În mai 1944, evreii au fost adunați în ghetouri. În Satu Mare acesta s-a întins pe străzile Zrinyi, Petőfi, Báthory și Tompa, precum și în vecinătatea lor. Aici au fost internați 18.863 de evrei, veniți din Apa, Beltiug, Bixad, Ardud, Huta, Kacs, Craidorolț, Carei, Sarkad, Szamoskrassó, Szatmárhegy, Szinerváralja, Terep și Vama.

Serviciul medical din ghetoul sătmărean a fost organizat și asigurat de medicii evrei. Conducerea spitalului din ghetou a fost acordată medicului dr. Fekete Samu, cel care doar cu câteva săptămâni înainte a fost în fruntea spitalului evreiesc din oraș. În clădirea fabricii de pălării a lui David Grosz, care a funcționat pe strada Petőfi, nr. 37, începând din 1920 până la deportarea proprietarului, a fost amenajat centrul medical al ghetoului. Surorile medicale și personalul auxiliar nu erau profesioniști, voluntarii jucând un rol important. Cei mai buni medici din Satu Mare, printre care și Kőváry Tibor, Sárkány Lajos, Fenyves Ármin au fost în ghetou îndeplinindu-și sarcinile medicale.

Pacienții puteau fi împărțiți în trei categorii:

1. Pacienții care au venit în ghetou direct din Spitalul Evreiesc sau din

⁶ Csirák, Elefánt, *Evrei sătmăreani*, 16.

⁷ Ibid., 17.

Spitalul Orășenesc, ori din oricare alt spital, respectiv cei care erau în convalescență sau care se tratau acasă. Persoane care tocmai fuseseră operate, femei care se aflau chiar înainte de a naște, bătrâni neajutorați aflați în ultimele săptămâni din viață au fost scoși din spitale și din camerele caselor lor și aduși în spitalul ghetoului. Unde ei au fost tratați de medici voluntari și de personal nemedical până la deportare.

2. Bărbați și femei, membrii ai familiilor bogate care au fost supuși la torturi inimaginabile de către paznicii ghetoului pentru a mărturisi unde și-au ascuns bunurile valoroase. Cei aleși, atât bărbați, cât și femei, erau scoși din ghetou și duși în camera de tortură a lui Sárközi unde li se rupeau mâinile și picioarele, li se zdrobeau oasele, li se provocau răni sângerânde în timp ce valsul “Dunărea Albastră” rula cu volum mare la un difuzor. Pentru a exemplifica cât de valoroasă a fost activitatea spitalului din ghetou amintim doar povestea doamnei Delman care a fost aruncată din camera de tortură aproape înconștientă. Dar cu tratamentul primit în spital a reușit să se vindece, să fie deportată și apoi să se reîntoarcă acasă la finalul perioadei de deportare.

3. Oamenii din ghetou trăiau în condiții foarte grele, fiind foarte înghesuiți. Nu toți au fost norocoși să aibă un acoperiș deasupra capului. Cei care erau adăpostiți în grădini sau în curți dormeau pe pământ, pe beton sau în spălătorii. Ei s-au îmbolnăvit rând pe rând, având nevoie imediată de îngrijire medicală.⁸

În primii ani de după război, clădirea Spitalului Evreiesc a jucat un rol dublu. Evreii care se întorceau din diferitele regiuni unde au fost deportați, cu trupurile și sufletele rănite nu puteau să se reîntoarcă acasă sau în sânul familiei. Ei s-au reîntors într-un oraș bombardat, unde casele lor au fost jefuite sau arse. În 1945 a luat ființă *Trupul politic democratic evreiesc*, implicându-se în ajutarea și sprijinul supraviețuitorilor războiului care au rămas fără casă.

Clădirea Spitalului Evreiesc a fost cel mai potrivit loc unde cei care s-au întors din lagăre au primit adăpost, mâncare caldă, asistență medicală, dar și cuvinte de consolare și încurajare. Înființat de această organizație, azilul pentru evreii deportați funcționa tot în clădirea Spitalului Evreiesc, administrarea sa fiindu-i încredințată lui Henrik Frischmann (fostul editor al revistei Viitorul Evreilor). Potrivit unui articol apărut în ziarul “Știrile deportaților”, în 8 iulie 1945, în primii ani ai funcționării sale, azilul a oferit adăpost la peste 7.000 de oameni. Aceasta nu înseamnă că spitalul și-a pierdut rolul său principal, acela de a trata oameni.

În 1946, cu ajutorul unor sponsorilor locali și internaționali, Spitalul Evreiesc și-a redeschis porțile în aceeași clădire. Practic, ei au aprovizionat spitalul cu echipamentul necesar, lenjerie, păaturi, haine, mâncare kosher la conservă

⁸ Ibid., 22.

etc. Medicamentele erau, de asemenea, asigurate de către aceiași sponsori. În acea perioadă, până la emigrarea sa în Canada, președintele spitalului a fost avocatul dr. Borgida József.

Spitalul a funcționat cu secțiile: chirurgie, interne, ginecologie, puericultură, radiologie, iar în 1946 a fost înființată și secția TBC. Între timp, în anul 1947 spitalul a încheiat un acord cu Casa Asigurărilor Sociale, pentru primirea și îngrijirea bolnavilor Casei. Capacitatea lui nu a fost exploatată în întregime, deoarece pentru 100 de locuri a avut întotdeauna 50–60 bolnavi.⁹

“La 2 Noemvrie 1948 Spitalul a fost naționalizat. Timp de două luni a funcționat mai departe ca spital mixt sub denumirea Spitalul Evreiesc Naționalizat. La 1 Ian 1949 a fost transformat în Sanatoriul TBC Satu-Mare, cu 100 paturi. Fosta secție TBC, situată într-un pavilion aparte s-a transformat în Dispensarul Antituberculos Județean”.¹⁰

Procesul verbal de predare-primire a spitalului evreiesc către autoritățile statului a fost semnat de Dr. Levi Eugen, medic primar și director delegat al spitalului, Vigdorovici Martin, administrator, și Dr. Manu Corneliu, medic primar delegat cu preluarea acestei unități medicale. Cu ocazia realizării inventarului din casa de bani s-a găsit suma de 83.828, 50 de lei, sumă care a fost predată și preluată de către cei mai sus amintiți. Mai trebuie menționat faptul că predarea și preluarea au fost realizate pe baza ordinului Serviciului Sanitar și de Ocrotire al Județului Satu Mare, nr. 3315/1948.¹¹

Potrivit unui document de la finalul anului 1948, la data naționalizării, în Spitalul Evreiesc activau următorul personal:

- Dr. Frenyves Armin, medic primar chirurg, categ. 1
- Dr. Grosman Alexandru, medic primar radiolog, categ. 1
- Dr. Reich Isidor, medic primar interne, categ. 1
- Dr. Maier Martin, medic primar dentist, categ. 1
- Dr. Braun Adalbert, medic consultant ginec. categ. 1
- Dr. Klein Ernest, medic Primar T.B.C. categ. 1
- Dr. Vamos Vasile, medic secundar interne, categ. 2
- Dr. Gron Eugen, medic secund. tbc., categ. 2
- Dr. Herskovitz Desiderium, medic secund. smb. categ. 2
- Dr. Sesok Tiberiu, medic secundar, chirurg obst. categ. 3
- Ackerman Gheza, administrator (șef serviciu) categ. 2
- Lazăr Iosif, econom. categ. 5
- Reiter Vasile, contabil, categ. 5
- Fekete Emerik, dactilograf, categ. 8

⁹ SJANSM, *Prefectura Județului Satu Mare*, dosar nr. 126/ 1948, f. 102 v.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., 2.

Dr. Rosenfeld Ana, directoare, categ. 5
 Apan Ana, moașă primară instrum. categ. 7
 Berger Agneta, soră caritate ajutoare de instrumente, categ. 7
 Fodor Ana, infirmieră ajut. instrumente, categ. 11
 Keresztesi Irina, infirmieră, categ. 11
 Vagasi Ghizela, infirmieră categ. 11
 Surducu Emma, infirmieră categ. 11
 Deutsch Helena, laborantă röntg. categ. 7
 Vanoza Ileana, infirmieră categ. 11
 Lorant Viorica, infirmieră categ. 12
 Târu Agneta, infirmieră categ. 11
 Szabo Valeria, infirmieră categ. 11
 Böhn Ileana, laborantă categ. 11
 Gross Nicolae, secretar ad-tiv. categ. 5
 Loga Pavel, categ. 2
 Veiskopf Maurițiu, gospodină, categ. 10
 Incse Adela, femeie de serviciu, categ. 12
 Cristian Paul, femeie de serviciu, categ. 12
 Zeger Rozalia, femeie de serviciu, categ. 12
 Varju Iuliana, femeie de serviciu, categ. 12
 Balogh Sarlota, femeie de serviciu, categ. 12
 Lazin Maria, femeie de serviciu, categ. 12
 Marian Elisabeta, femeie de serviciu, categ. 12
 Genoșan Iosif, om de serviciu, categ. 12
 Sade Ileana, spălătoreasă, categ. 12
 Farcaș Aladar, curier, categ. 10
 Teszler Ignațiu, portar, categ. 11
 Soția lui Teszler Ignațiu, bucătăreasă, categ. 11
 Török Klara, infirmieră, categ. 11.¹²

Între 1 noiembrie–31 decembrie 1948 aceștia urmau să fie plătiți de către Ministerul Sănătății potrivit contractului colectiv de muncă deja încheiat, urmând ca de la 1 ianuarie 1949 situația lor să fie clarificată.¹³

După naționalizare, Spitalul Evreiesc a fost transformat în Spital TBC care a început să funcționeze cu 50 de paturi.¹⁴ Primul său director a fost dr. Deutsch Martin care a condus instituția medicală până la finalul anului 1975. Potrivit unui document identificat în arhiva spitalului aflăm că dr. Deutsch Martin a

¹² Ibid., 97.

¹³ Ibid., 97.

¹⁴ Ibid., 221.

fost distins cu medalia *A cincea aniversare a Republicii Populare Române*, prin decretul nr. 508/24 decembrie 1952, *Medalia Muncii* (decretul nr. 358/21 august 1954), medalia *40 de ani de la înființarea P.C.R* (decretul 120/196), medalia *În cinstea încheierii colectivizării agriculturii* (decretul nr. 296/1962), *Ordinul Muncii clasa a II-a* (decretul 500/10 august 1964).¹⁵

I-a urmat apoi medicul Vasvary Gheorghe care, în 1997, i-a lăsat locul lui Pallai Vasile Iosif Ștefan. În 2003, la conducerea spitalului a venit actualul director Sergiu Dănuț Ioan.

Astăzi, spitalul are o capacitate de 84 paturi din care:

- Spitalizare continuă: 21 paturi Pneumologie – Cronici, 34 paturi Pneumologie – Acuți, din care 12 paturi izolare/compartiment COVID;
- 29 paturi Pneumologie – TB
- Spitalizare de zi: 8 paturi

Oferă servicii medicale (diagnostic și tratament) al afecțiunilor pulmonare la adulți:

- Boli tuberculoase: tuberculoză pulmonară, tuberculoză extra pulmonară
- Boli respiratorii: pneumonii, astm bronșic, bronșită acută și cronică, bronhopneumopatii cronice obstructive, insuficiență respiratorie cronică, emfizem pulmonar, infecții acute și cronice ale tractului respirator superior și inferior, supurații bronhopulmonare, bronșiectazii, tumori bronhopulmonare benigne și maligne, pleurezii, patologii COVID, post COVID.¹⁶

Personalități legate de istoricul spitalului

Familia Borgida, renumita familie de intelectuali sătmăreni, în mare parte avocați, dintre care îi distingem pe dr. Borgida Lajos, născut la Vetiș în 1878, cu studii de drept la Budapesta și Cluj. Avocat și consilier orășenesc în Satu Mare, a fost numit *Cavaler al Ordinului Coroanei României*. A decedat în anul 1943. Un alt reprezentant de seamă al acestei ilustre familii sătmărene a fost pictorul și graficianul Borgida Pál (1899–1972). S-a născut în Satu Mare, talentul său artistic fiindu-i descoperit încă din fragedă copilărie. I-a avut ca profesori pe artiștii sătmăreni: Litteczyk Endre și Tóth Gyula. Între 1924–1925 urmează cursuri de pictură la Baia Mare sub îndrumarea lui Thorma János, Réti István, Ziffer Sándor. În anul 1925, împreună cu pictorul Nagy Oszkár, părăsește Colonia Pictorilor de la Baia Mare, mutându-se la Baia Sprie, unde lucrează alături de Aba Novák Vilmos și Károly Patkó. Ca un bun peisajist format la Baia Mare, participă la expozițiile Coloniei, dar are și expoziții personale în orașul natal. Se stinge la Timișoara în 1972. Avocatul dr. Borgida József (1893–1982) și-a făcut

¹⁵ Arhiva Spitalului TBC, dosar nr. 217/1967.

¹⁶ <https://www.spitalpnfsm.ro/sectia-i/>, consultată în 1 aprilie 2024.

studiile de drept la Budapesta și Cluj. A participat la Primul Război Mondial, luptând pe fronturile din Italia, Rusia, Franța, de unde s-a întors rănit. A profesat la Satu Mare, unde a întemeiat Banca Comercială. A fost una dintre cele mai reprezentative personalități a intelectualității sătmărene. Dr. Borgida István (1918–1982), istoric și critic de artă, a fost profesor universitar la Institutul de Arte Plastice “Ion Andreescu” din Cluj Napoca, actualmente Universitatea de Artă și Design din Cluj Napoca, unde a predat istoria artei. Studiile liceale le face în orașul natal Satu Mare, cele universitare la Cluj, iar la București obține titlul de doctor în istoria artei. Din anul 1949 predă la Universitatea de Artă din Cluj. A organizat numeroase expoziții și a publicat articole și studii legate de personalitățile artistice ale vremii. Amintim cărțile dedicate artiștilor: Krizsán János, Ziffer Sándor, Cseh Gusztáv.

Familia Princz, una dintre cele mai înstărite familii din Satu Mare, care a fondat în 1906 “Fabrica Turnătorie de Fier, Mașini și Vase a Fraților Princz”. Ea fost întemeiată de Princz Armin și fratele acestuia, Princz József. Princz Armin era inginer mecanic și directorul comercial al fabricii, fiind și președintele comunității status-quo din Satu Mare, urmându-l în această funcție pe Csengeri Mayer Sándor. Princz József a fost tot inginer mecanic, îndeplinind funcția de director tehnic al fabricii. S-a stins în timpul deportării la Dachau. Fabrica întemeiată de frații Princz s-a specializat inițial pe fabricarea de instalații pentru morărit, pe producerea unor utilaje speciale pentru fabricile de ulei, mașini agricole și diferite piese pentru mașini-unelte. Începând din anul 1921, întreprinderea a încheiat un contract cu C.F.R. pentru repararea locomotivelor pentru linie îngustă, iar mai târziu pentru ecartament normal. În anul 1928, fabrica, pe baza unui contract încheiat cu firma Warschalovski, Eisse et Co din Viena, a trecut la producția vaselor emailate de uz casnic, cumpărând licența acesteia pentru fabricarea vaselor cu un email deosebit, devenind vestită și peste hotare. În anul 1926, firma s-a transformat în societate anonimă cu denumirea “Turnătorie de fier și fabrică de mașini Frații Princz”. Ea și-a continuat activitatea și în timpul celui de-al doilea război mondial, executând pe lângă vase emailate și diferite piese pentru tancuri, camioane și proiectile pentru aruncătoare, adaptându-și producția pentru economia de război. În octombrie 1944, fabrica a fost bombardată și distrusă aproape în totalitate. După terminarea războiului s-a trecut la repararea utilajelor, iar între 1945–1947, a fost reconstruită, profilându-se pe producerea vaselor emailate din tablă. La 11 iunie 1945, a fost naționalizată și a continuat să funcționeze sub diferite denumiri: “1 Septembrie”, “23 August”, “Samus”, iar în prezent “Electrolux”.¹⁷

¹⁷ Claudiu Porumbăceanu, “Industria sătmăreană în perioada interbelică,” *Satu Mare. Studii și Comunicări* XXII–XXIV/2 (2005–2007): 147–148.

Dr. Fekete Samu (1876–1944), medic oftalmolog, fiul lui Schwartz Albert, după terminarea studiilor la Facultatea de Medicină din Budapesta, s-a specializat în domeniu la Dresda și Berlin. Se întoarce la Satu Mare în anul 1904. Participă la primul război mondial, fiind medic de regiment până în anul 1918, activând timp de patru ani pe frontul rusesc și fiind distins cu numeroase decorații. A publicat numeroase studii medicale de specialitate în reviste din țară și de peste hotare. În timpul conducerii sale, spitalul capătă renume național. Din inițiativa lui a fost înființat, în anul 1944, Spitalul Ghetou în incinta Fabricii de pălării de paie “David Grosz”. Primul decedat al spitalului a fost chiar directorul Fekete Samu, în primăvara anului 1944, medicul sinucigându-se, fiind considerat și el o victimă a deportării fasciste.

Dr. Kővári Tibor (1904–1972), internist și medic specialist radiolog, cu studii de medicină la Neapole, finalizate în 1928, când a obținut diplomă în medicină generală și chirurgie, după care s-a angajat la Ospedale Incurabili din Neapole. A publicat mai multe studii în reviste de specialitate din Italia și Germania. A lucrat o perioadă ca internist la Spitalul Evreiesc din Budapesta. S-a stabilit în orașul natal, Satu Mare, unde a lucrat la Spitalul Evreiesc și la Spitalul Ghetou. În anul 1944 a fost deportat împreună cu toată familia. Fetița de doar 10 ani, soția, părinții au pierit la Ebensee. La Spitalul Evreiesc din Satu Mare a lucrat începând din 1937 la început ca internist, apoi ca medic radiolog. După naționalizarea instituțiilor sanitare, a fost numit șeful secției de interne a spitalului din Satu Mare. În anul 1967 a intrat în pensie.

Dr. Fenyves Ármin, medic primar chirurg, s-a născut la Oradea la 10 iulie 1901 din părinții Klein Tevel și Linka Lebi. A absolvit Universitatea Germană de Medicină din Praga cu rezultate excepționale. S-a întors în orașul natal, când s-a ivit un post vacant de medic chirurg la Spitalul Călugărilor Misericordieni din Satu Mare, pe care l-a ocupat cu numire de la Vatican. În anul 1944, cu toate că dispunea de scutire pontificală, a fost deportat împreună cu toată familia. Soția și cei doi copii și-au pierdut viața la Auschwitz. El a scăpat ca prin minune, când lagărul a fost eliberat de trupele americane. S-a întors bolnav la Satu Mare, unde și-a reluat activitatea la Spitalul Călugărilor Misericordieni. După naționalizare a fost numit director al spitalului din Satu Mare. A inițiat legarea celor două corpuri ale spitalului printr-un coridor acoperit. Datorită unor conflicte politice medicul și-a dat demisia din acest post de conducere și a devenit medic legist. În paralel a fost profesor al Școlii Postliceale Sanitare de Stat din Satu Mare. În anul 1964 a făcut un atac cerebral provocat de niște acuzații nedrepte, ce s-a soldat cu o hemipareză. Cu o ambiție rar întâlnită a reînvățat să umble și și-a reluat munca. S-a îmbolnăvit de diabet și și-a pierdut vederea. A mai trăit doi ani stingându-se la 26 decembrie 1969.

THE JEWISH HOSPITAL IN SATU MARE

Abstract

History of the Jewish hospital in Satu Mare starts with the 19th century when the Jewish community in the area begin to organize more caritable settlements and entities to support the old people, unwell or having low income. They created within the first half of the 20th century the Committee of the Jewish Hospital that deal with funds raising and menaging the hospital building. 132 donnators, partly from Satu Mare, partly from abroad took part in. Their names were engraved on a black marbre plaque we can find in the Orthodox Jewish Cemetery today. Building and equipping the hospital were impeled by the Jewish hospitals in Oradea and Cluj opening. So the hospital in Baia Mare was innaugurated in September 25, 1937. Dr. Fekete Samu, an ophthalmologist, was the first manager there. The hospital had then 50 beds, the largest part of the hospital wards being double-bedded. With the most modern medical devices, the hospital offered medical services to all patients no matter what was their confession. The kosher meal was cooked in the hospital kitchen.

Beginning with May 1944, the local Jews were confined in the ghetto set in the center of the city. Dr. Fekete Samu organized there another hospital for the Jewih community. The old hospital was requisitioned by the army and used for their own needs till the end of World War II.

The first years after the war made the building of the Jewish hospital play a double role. The Jews who came back home from different regions where they had been transported, wounded souls and bodies, couldn't come home or to their families. They came back in a bombarded town where their houses were burnt or plundered.

At the end of 1948 the Jewish hospital was nationalized and transformed in TB hospital, a part it plays today too.

ASPECTE PRIVIND ACTIVITATEA MICII ÎNȚELEGERI ÎN INTERVALUL IULIE-SEPTEMBRIE 1933, OGLINDITE ÎN PAGINILE ZIARULUI TIMIȘOREAN “VESTUL”

*Eusebiu Narai**

Cuvinte-cheie: Mica Înțelegere, Germania, Austria, Italia, Ungaria

Keywords: Little Entente, Germany, Austria, Italy, Hungary

A doua jumătate a anului 1933 nu debuta deloc promițător pentru pacea europeană și chiar mondială.

De pildă, în 14 iulie, în Germania, toate partidele politice, cu excepția celui nazist, au fost scoase în afara legii. Dictatura nazistă era, pe deplin, instaurată.¹

La 17 august, *GIRD 09*, prima rachetă sovietică propulsată de un motor cu un propulsor lichid, a fost lansată cu succes pentru prima dată după două eșecuri. Proiectată de Serghei Korolev și sponsorizată de către *GIRD* (Gruppa Izucheniya Reaktivnogo Dvizheniya), racheta a atins o altitudine fie de 40 m, 400 m sau în jur de 1.600 m. Înarmarea Uniunii Sovietice reprezenta, fără îndoială, un avertisment dat Pactului celor 4 Mari Puteri (Germania, Italia, Franța, Marea Britanie), care era, oricum, minimalizat, în intențiile sale, de statele sucesoare ale monarhiei dualiste austro-ungare.²

În ziua de 12 septembrie, fizicianul Leo Szilard, în timp ce aștepta la culoarea roșie a semaforului, la Russell Square în Bloomsbury, a conceput ideea de reacție nucleară în lanț. Ea se va dovedi extrem de utilă în cadrul *Proiectului Manhattan*, de construire a bombei atomice, în contextul în care Germania

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@e-uv.ro

¹ Vezi, în acest sens, următoarele lucrări: David G. Williamson, *Al Treilea Reich* (București: ALL, 2012); Martin Kitchen, *O istorie a Germaniei moderne de la 1800 până în prezent* (București: Humanitas, 2021); James Hawes, *O scurtă istorie a Germaniei. De la Iuliu Cezar la Angela Merkel – o repovestire pentru vremurile noastre* (București: Editura Trei, 2020); Norbert Frei, *Statul Führerului: regimul național-socialist (1933–1945)* (București: Runa, 2007).

² O serie de informații sunt cuprinse în lucrările: Nicolas Werth, *Istoria Uniunii Sovietice: de la Lenin la Stalin (1917–1953)* (București: Corint, 2000); Aleksandr Putko, Boris Putko, *Tăcerea atomică* (București: Nemira, 1994).

încerca să schimbe soarta războiului, la sfârșitul anului 1944 și în primele luni ale anului 1945, prin folosirea rachetelor V-2, îndreptate – în primul rând – împotriva Londrei, iar Japonia refuza să capituleze.³

Germania exercita, deja, presiuni asupra Austriei, încercând să sprijine formațiunea național-socialistă locală în vederea realizării unui Anschluss (ali-pire) pe cale pașnică.⁴

Diferențele teritoriale iugoslavo-ungare, iugoslavo-italiene, iugoslavo-bulgare, ungaro-cehoslovace și cehoslovaco-polone erau alimentate de cercurile revizioniste de la Roma și Berlin.⁵

Conferința Dezarmării de la Geneva era pe punctul de a eșua, dând un semnal negativ atât cancelariilor vest-europene, cât și guvernelor din statele central și est-europene clădite pe ruinele fostelor imperii multinaționale (austro-ungar, țarist și otoman), interesate în menținerea status-quo-ului teritorial fixat la sfârșitul primei conflagrații mondiale și în păstrarea păcii.⁶

Până la mijlocul anului 1933, *Mica Înțelegere*, alianța din care făcea parte și România, devenise o forță în plan european și se reorganizase, demersurile pentru formarea unei noi alianțe, care să cuprindă cele 6 state balcanice (România, Iugoslavia, Albania, Bulgaria, Grecia, Turcia) păreau a fi încununate de succes (toamna aceluiași an marcând ieșirea Albaniei și Bulgariei din această formulă), Directoratul celor 4 Mari Puteri se transformase într-un simplu organ

³ George Brown Tindall, David E. Shi, *America: o istorie narativă*, vol. 1–3 (București: Editura Enciclopedică, 1996).

⁴ Vezi, în acest sens, lucrările: Erich Zöllner, *Istoria Austriei: de la începuturi până în prezent*, vol. 1–2 (București: Editura Enciclopedică, 1997); Jean Bérenger, *Istoria Austriei* (București: Corint, 1999).

⁵ O multitudine de informații pot fi regăsite în lucrările: Nicolae Ciachir, *Istoria politică a Europei de la Napoleon la Stalin* (București: Oscar Print, 1998); Jean Carpentier, François Lebrun, *Istoria Europei*, (București: Humanitas, 2006); Ileana Bulz, *Istoria Europei în secolele XIX–XX* (București: Editura Academiei Tehnice Militare, 2003); Serge Bernstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, vol. 5 (*Secolul XX: din 1919 până în zilele noastre*) (Iași: Editura Institutului European, 1998); John R. Barber, *Istoria Europei moderne* (București: Editura Lider, [1998]).

⁶ Merită consultate, în această direcție, următoarele lucrări: Viorica Moisuc, *Istoria relațiilor internaționale până la mijlocul secolului al XX-lea* (București: Editura Fundația România de Măine, 2005); Marius Octavian Moisesescu, *Relațiile internaționale de la sistemul de pace Versailles (1919–1920), până la tratatele de pace de la Paris (1947)* (Editura Juventus Press, [2012]); Bogdan Șt. Miulescu, *Repere ale relațiilor internaționale în secolul al XX-lea* (Craiova: Editura Alma, 2012); Corvin Lupu, Grațian Lupu, *Istoria relațiilor internaționale: Europa în perioada 1919–1947* (București: Editura Universității Naționale de Apărare “Carol I”, 2013); Lucian Leuștean, *O istorie internațională a Europei în secolul XX*, vol. 1 (1919–1945) (Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2015); Ion Diaconu, *Relațiile internaționale în epocile modernă și contemporană* (București: Editura Fundației România de Măine, 2008); E. H. Carr, *Criza celor douăzeci de ani (1919–1939): o introducere în studiul relațiilor internaționale* (Iași: Polirom, 2011).

consultativ, iar Uniunea Sovietică încerca, la fel ca Ungaria și, parțial, Italia, să se apropie de statele Miciei Înțelegeri.⁷

Diplomația românească încerca să reprezinte, la parametri optimi, interesele țării noastre la nivel regional, european și chiar mondial, eforturi surprinse și comentate de jurnaliștii de la “Vestul”. În economia materialului de față ne vom opri, însă, asupra câtorva aspecte din activitatea Miciei Înțelegeri în al treilea trimestru al anului 1933, relatate în paginile cotidianului amintit mai sus.⁸

Cehoslovacia reprezenta o reală forță militară în Europa Centrală și de Sud-Est, atât prin armata sa regulată, cât și prin organizația sokolilor, o formațiune paramilitară care va număra, în vara anului 1938, cca 800.000 de membri, neomițând nici muniția de foarte bună calitate pusă la dispoziție de Uzinele Škoda. De altfel, acestea vor fi incluse, imediat după ocuparea Cehiei de către Al Treilea Reich (martie 1939), în concernul metalurgic *Hermann Göring Werke*.

Legăturile dintre armata cehoslovacă și cea română erau destul de strânse. În numărul, din 6 iulie 1933, al ziarului “Vestul” era consemnată viitoarea staționare, în Timișoara, pentru câteva ore, în ziua de sâmbătă (8 iulie), a unei baterii de artileriști cehoslovaci care participaseră la exercițiile de tragere din Cattar și se întorceau în țară.⁹

Presa cehoslovacă era interesată și de potențialul turistic al țării noastre, jurnaliștii români relatând, de multe ori, despre stațiunile balneo-climaterice ale vecinului de la nord-vest (Cehoslovacia), adevărate perle pe harta turismului european. În acest sens merită amintit un articol al ziarului praghez “Venkov”, semnat de corespondentul său pentru Balcani, despre insula enigmatică Ada Kaleh, în care vorbește despre istoricul acestui petic de pământ, despre trecerea sa sub stăpânire românească, modul în care a fost afectat de criza economică

⁷ Vezi, în acest sens, lucrările: Marcel Știrban, Călin Valentin Florea, *Politica externă a României în secolul XX* (Târgu-Mureș: Editura Dimitrie Cantemir, 2006); Nicolae Titulescu, *Politica externă a României: (1937)* (București: Editura Enciclopedică, 1994); Frederic C. Nanu, *Politica externă a României: 1918–1933* (Iași: Editura Institutului European, 1993); Eliza Campus, *Din politica externă a României: 1913–1947* (București: Editura Politică, 1980); Eliza Campus, *Politica externă a României în perioada interbelică: 1919–1939* (București: Editura Politică, 1975).

⁸ Nu putem omite următoarele lucrări scrise de către Sever Bocu sau care analizează fațetele personalității sale: Sever Bocu, *Problema Banatului: români și sârbi* (Timișoara: David Press Print, 2012); Sever Bocu, *Drumuri și răscruci: memorii* (Timișoara: Marineasa, 2005); Sever Bocu, *Ziaristica ardeleană și bănățană dinainte de războiu* (Tipografia Românească, [1938]); Sever Bocu, *Drumuri și răscruci*, vol. 1–4 (Timișoara, 1939); Lucian-Vasile Szabo, *Sever Bocu: strategii publicistice și geopolitice* (Timișoara: Editura Universității de Vest, 2016); Vasile Bogdan, *Un destin zbuciumat: Sever Bocu* (Timișoara: Editura Augusta, 1999); Ioan Munteanu, *Sever Bocu: 1874–1951* (Timișoara: Mirton, 1999).

⁹ *Vestul*, IV, 848 (Timișoara, 6 iulie 1933): 3.

și despre înfățișarea orașului, stârnind interesul turiștilor cehoslovaci pentru vizitarea acestei insule, pe nedrept uitată.¹⁰

Aidoma României, și Cehoslovacia spera ca Italia și Ungaria să nu grăveze complet în jurul Germaniei național-socialiste și să stabilească măcar unele punți de legătură cu Mica Antantă. Problema colaborării dintre Italia, Ungaria și Mica Înțelegere a fost comentată și în paginile ziarului “Lidove Novine” din Praga, comentarii reproduse și în “Vestul”, în numărul său din 14 iulie 1933. În vizita efectuată la Viena, primul ministru maghiar, Gömbös, a discutat cu cancelarul austriac Dollfuss despre începutul unei colaborări între Austria și Ungaria după modelul Pactului Miciei Înțelegeri. După stabilirea unei asemenea colaborări, ambele state ar urma să demareze tratative de colaborare cu Mica Înțelegere, deoarece atât Ungaria, cât și Austria sunt prea slabe ca să trateze separat cu Mica Înțelegere. Corespondentul ziarului praghez era ferm convins că Austria și Ungaria nu erau capabile și nici nu intenționau să încheie o uniune politică sau economică îndreptată împotriva Miciei Înțelegeri. În același articol era analizat pactul de neagresiune al Miciei Înțelegeri cu Uniunea Sovietică, precizându-se faptul că și Austria ar putea adera la acest pact, așteptându-se, în schimb, ralierea Ungariei la un pact al țărilor mediteraneene, alături de Italia și Iugoslavia. Era examinat, în egală măsură, scopul vizitei lui Gömbös la Viena: “principalul scop al acestei vizite a fost mediațiunea lui Gömbös pentru aplanarea diferendului dintre Austria și Germania... în al doilea rând, s-a discutat chestiunea unei strânse colaborări economice și politice între Ungaria și Austria”.¹¹

Putem deduce, cu ușurință, faptul că atât Ungaria, cât și Austria se simțeau amenințate de revizionismul german, iar Italia dorea, cel puțin în momentul respectiv, o Austrie independentă pe harta Europei și rezolvarea diferendelor teritoriale cu Iugoslavia pe cale amiabilă.

În numărul, din 16 iulie 1933, al cotidianului timișorean “Vestul” era reliefată importanța strategică a pactului dintre Mica Antantă și U.R.S.S., așa cum rezulta din comentariile ziarului “Lidove Noviny” din Brno (Cehoslovacia): “... o simplă privire pe hartă e suficientă pentru a deveni conștient de dificultățile pe care ar trebui să le înfrunte Mica Antantă într-un eventual război, în domeniul aprovizionării cu materii prime, care n-ar putea fi aduse din Occident ... Rusia Sovietică înseamnă, prin imensa ei bogăție economică, o sursă de forțe economico-strategice pentru acei care ar fi atacați de Germania dinspre Occident ... Mica Antantă și Polonia cu greu ar putea conta pe ajutorul strategic al Occidentului în ce privește materiile prime și oamenii; pot conta pe cel mult cu ajutorul operativ, care dislochează o parte din forțele inamice, fără, însă, a

¹⁰ Ibid., 849 (Timișoara, 7 iulie 1933): 1–2.

¹¹ Ibid., 855 (Timișoara, 14 iulie 1933): 4.

adăuga ceva la forțele noastre ... în timpul războiului mondial, Antanta a avut o a doua sursă de forțe strategice în America. Mica Antantă poate avea o astfel de sursă, în viitor, în Rusia Sovietică ... În cazul când Mica Antantă și Polonia nu ar avea în Orient un hinterland prietenesc, planul blocadei ar avea o mare influență asupra felului și caracterului războiului, care ar fi impus acestor state din Occident ... prin raporturile prietenești care se creează, după pact, între Mica Antantă și Polonia, pe de o parte și Rusia, de alta, situația strategică a acestor state s-a îmbunătățit considerabil; e vorba, aci, de o bază pe care ne-am putea sprijini în cazul unui atac din Occident”¹².

Unele aprecieri erau conforme cu realitatea: Statele Unite reprezentaseră o bază de aprovizionare foarte importantă pentru Antantă, în timpul Primului Război Mondial. Din păcate, alte comentarii erau hazardate sau cel puțin eronate: chiar dacă Franța dăduse tonul semnării unor pacte între statele Miciei Înțelegeri și Uniunea Sovietică, iar Polonia se raliase, de câteva ori, acțiunilor inițiate de Mica Antantă (relevantă fiind mobilizarea comună a forțelor armate ale celor patru state, pentru a împiedica revenirea Habsburgilor pe tronul Ungariei, în anii 1920), nu se aplanase, decât în mică măsură, diferendul teritorial cehoslovaco-polon, iar factorii de decizie de la Kremlin nu uitaseră, atât de repede, implicarea Poloniei în războiul civil din Rusia (1918–1921); de asemenea, se omisese defecțiunea rusă din toamna anului 1917, care determinase prăbușirea Frontului de Est, având o lungime de aproximativ 1.000 km, și pusese mari probleme Antantei pe Frontul de Vest, compensate, parțial, prin intrarea Statelor Unite în război împotriva Puterilor Centrale, dar și apropierea ruso-germană și, apoi, sovieto-germană din anii 1920–1922, ambele state fiind izolate pe arena internațională și confruntându-se cu grave dificultăți economice. Aceste percepții greșite pot fi explicate și prin modul în care opinia publică internațională reacționa la ultimele evenimente din Germania: instalarea dictaturii naziste, discursul radicalizat al lui Hitler împotriva democrațiilor occidentale și a sistemului tratatelor de pace de la Paris, în general. Pe acest fond tensionat, Uniunea Sovietică dobândea, treptat, respectabilitate și părea a fi un bastion de apărare împotriva celui de-Al Treilea Reich, trecându-se cu vederea caracterul totalitar al acestui stat. Aproximarea sa de Franța îi conferea credibilitate la nivel internațional, iar atitudinea, aparent pacifistă, a ministrului de externe sovietic, Litvinov (având titulatura de comisar al poporului pentru Afaceri Externe), contribuia la crearea unei noi imagini a marelui vecin de la răsărit al României. Nimeni, în momentul respectiv, nu îndrăzneă, nici măcar pentru o clipă, să se gândească la o alianță între Germania național-socialistă și Uniunea Sovietică, prin prisma antitezei ideologice, deși împărtășeau aceeași viziune totalitară.

¹² Ibid., 857 (Timișoara, 16 iulie 1933): 4.

Existau anumite dispute, în domeniul învățământului și în cel religios, între România și Iugoslavia, care nu fuseseră rezolvate, pe deplin, până în momentul respectiv. Ele fuseseră determinate de plecarea mai multor învățători, profesori și preoți români din partea de Banat care revenise Regatului Sârbo-Croato-Sloven (Iugoslavia, din februarie 1929) în urma tratatelor de pace (fostul comitat Torontal) spre România, fiind necesară, mai mult ca oricând, semnarea unor convenții în aceste domenii, între cele două state. Deși cotidianul “Vestul” consemna, în numărul său din 16 iulie 1933, anunțul guvernului iugoslav de înființare a două unități de învățământ românești (un gimnaziu și o școală comercială) la Vârșeț și probabila constituire a episcopiei românești în același puternic centru din Banatul iugoslav, ziarul “Curentul” din București, o veritabilă tribună a extremei drepte, condus de filosoful Nae Ionescu, apropiat de Mișcarea Legionară, sublinia următoarele: “... până în prezent nu s-a ivit nicio candidatură serioasă pentru locul de episcop ... or, înființarea acestor școli este condiționată de ființarea episcopiei”. Nu este deloc surprinzătoare similaritatea opiniilor exprimate în paginile celor două ziare românești, unul din Capitală, iar celălalt din metropola Banatului, în această privință, deoarece cotidianul condus de Sever Bocu ducea o campanie, uneori zgomotoasă, pentru respectarea drepturilor minorității românești din Iugoslavia, criticând, pe un ton extrem de dur, regimul politic din statul vecin, chiar și familia regală, deplângând, într-un motto plasat pe frontispiciul fiecărui număr, faptul că Banatul istoric nu revenise, în întregime, României după Primul Război Mondial. Acest punct de vedere era împărtășit și de alte publicații cu orientare de dreapta și de extremă dreaptă de pe cuprinsul Banatului românesc, cu mai multă sau mai puțină virulență, în funcție de tipologia sufletească și talentul jurnalistic al celor care semnav articolele de bază și editorialele.¹³

În numărul său din 25 iulie 1933, ziarul “Vestul” își informa cititorii despre faptul că ministrul român de Externe, Nicolae Titulescu, ilustru diplomat, a inițiat o acțiune de mediere între Italia și Iugoslavia, având în vedere și prelungirea tratatului de amicitie româno-italian, care fusese prelungit, ultima dată, pe un interval foarte scurt de timp (6 luni). Îmbunătățirea raporturilor italo-iugoslave era explicată prin declarațiile amicale făcute de ministrul Iugoslaviei la Paris (Spalaikovici) în legătură cu Pactul celor Patru, care au produs satisfacție în cercurile politice italiene, precum și prin aprecierile ziarului italian “Tevere”, complet ostil Iugoslaviei până în momentul respectiv, potrivit cărora Franța și Italia au realizat Pactul celor Patru ca problema încadrării Iugoslaviei în viața politică a Europei să fie tratată în mod precis.¹⁴

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., 863 (Timișoara, 25 iulie 1933): 4.

Deși nu era de acord cu regimul fascist italian și dezavua sprijinul acordat de Mussolini și de cercurile politice din jurul său, cu precădere, revizionismului maghiar, Titulescu s-a străduit să îmbunătățească relațiile româno-italiene, intrate într-un con de umbră după ultima guvernare averescană (1926–1927), și să medieze problemele survenite între Italia și Iugoslavia, tocmai pentru a îndepărta, cel puțin pentru moment, pericolul unei apropieri germano-italiene. Erau tot mai vizibile tentativele celui de-Al Treilea Reich de a suprima independența Austriei, prin mijloace politice și diplomatice.

Într-un articol din numărul, pe 27 iulie 1933, al ziarului “Vestul” era abordată problema tratativelor pe care urma să le poarte Italia cu Mica Înțelegere. Acestea se aflau și în atenția corespondentului ziarului maghiar “Az Est” la Roma. Cel din urmă aflase despre discuțiile, din cercurile politice italiene, legate de viitoarele tratative ale Ducei (Benito Mussolini) atât cu reprezentanții celorlalte state dunărene, cât și cu exponenții statelor cosemnatate ale Pactului celor 4 Mari Puteri, punctul de plecare al acestora fiind convorbirile liderului fascist italian cu Gömbös. Aceste tratative ar rezolva, definitiv, problemele țărilor danubiene. Corespondentul publicației maghiare sintetiza, în 4 puncte, programul tratativelor dintre Mussolini și Gömbös: “1. atitudinea Ungariei față de situația creată prin pactul celor patru și prin pactul de neagresiune al țărilor din răsăritul Europei; 2. raporturile economice dintre Italia și Ungaria; 3. rezolvarea problemei austro-ungare și a celei austro-germane; 4. sprijinirea eforturilor pentru revizuirea tratatului de pace de la Trianon”.¹⁵

Era evidentă preocuparea lui Mussolini față de îmbunătățirea relațiilor economice cu Ungaria, erijarea Italiei într-un fel de arbitru între Austria și Germania, pe de o parte, și, respectiv, între Austria și Ungaria, pe de altă parte (am putea intui faptul că Ducele ar fi fost dispus să accepte o refacere a Austro-Ungariei, într-o formulă restrânsă, alcătuită doar din două state, Austria și Ungaria, de mici dimensiuni și cu o capacitate economică redusă, care să graviteze în jurul Romei), dar și susținerea necondiționată a pretențiilor teritoriale ale Ungariei față de vecinii săi, cu acordul democrațiilor occidentale și al Germaniei național-socialiste și, eventual, prin consultarea factorilor decizionali din statele danubiene.

Redactorii cotidianului bănățean “Vestul” monitorizau, cu maximă atenție, colaborarea economică dintre țările Miciei Antante. Această problemă fusese supusă unei analize minuțioase în articolul semnat de economistul I. Stehul în revista “Prager Rundschau”, publicație editată de prof. dr. Kamil Krofta, ministru adjunct de Externe al Cehoslovaciei. Referitor la producția vegetală erau consemnate: excedentul de grâu și porumb al Iugoslaviei și României, spre

¹⁵ Ibid., 865 (Timișoara, 27 iulie 1933): 4.

deosebire de Cehoslovacia, care duce lipsă de aceste produse; bogatele recolte de tutun, vin etc. înregistrate de România și Iugoslavia, recolta acestor produse în Cehoslovacia fiind neînsemnată; surplusul de ovăz și orz, pe de o parte, și, respectiv, de plante industriale (cartofi, sfeclă și hamei), pe de altă parte, semnalat în Cehoslovacia; posibilitatea Iugoslaviei de a exporta o mare cantitate de prune și legume de primăvară, ce putea fi absorbită de piața cehoslovacă; independența celor trei state în privința pădurilor.¹⁶

Se constată o strânsă dependență, în această privință, între țările Miciei Antante, cu excepția pădurilor. Cele trei state formau o piață destul de semnificativă, iar produsele lor vegetale puteau fi competitive pe piața central și vest-europeană.

Nu era neglijată nici producția animală, despre care cititorii aflau informații interesante: Iugoslavia dispunea de 8 milioane de oi, România de 12 milioane, iar Cehoslovacia de mai puțin de 1 milion, ceea ce explica faptul că România avea cea mai mare producție de lână; țara noastră stătea foarte bine și la capitolul cabaline (1,9 milioane), față de Iugoslavia (1,1 milioane) și Cehoslovacia (0,74 milioane); numărul vitelor cornute și al porcilor deținuți de statele Miciei Înțelegeri era asemănător, însă Cehoslovacia își dezvoltase o industrie performantă și variată de prelucrare a cărnii; România ocupa primul loc, între cele trei țări, în domeniul apiculturii (creșterea albinelor) și al pisciculturii, în vreme ce Iugoslavia avea o dezvoltată cultură a gogoșilor de mătase.¹⁷

Și sub acest aspect, cele trei țări puteau concura, cu succes, statele europene și, într-o anumită măsură, continentul nord-american.

De asemenea, bogăția minerală a statelor care alcătuiau Mica Înțelegere era impresionantă: “în mari cantități se extrag cărbuni numai în Cehoslovacia, petrol numai în România; extragerea de minereuri de fier nu e suficientă în nicio țară ... În producția de petrol, România ocupă primul loc în Europa după Rusia ... Sarea se extrage suficient în Cehoslovacia, în România de două ori mai mult, Iugoslavia are izvoare saline. În Cehoslovacia se extrage un caolin excelent, baza industriei dezvoltate a porțelanului, și un bogat material de ceramică. Cehoslovacia e prima în Europa în minereuri de ucan, însă extragerea de plumb, argint, mangan este slabă. Iugoslavia are importante mine de aramă (0,3 milioane tone, locul 4 în Europa), apoi de aluminiu, plumb, minereuri de crom. România extrage gaz metan și aur. Atât în România, cât și în Iugoslavia, extragerea de minereuri poate fi considerabil mărită prin îmbunătățirea transporturilor și a instalațiilor tehnice”.¹⁸

Așadar, bogățiile minerale ale statelor Miciei Antante erau impresionante,

¹⁶ Ibid., 871 (Timișoara, 3 august 1933): 4.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

fiind semnalate, totuși, unele deficiențe, care puteau fi compensate atât prin schimburile dintre ele, cât și prin colaborarea economică, pe diverse paliere, cu țările vest-europene.

Existau diferențe semnificative între cele trei țări, în privința “colaborării dintre industrie și agricultură: în domeniul industrial, Cehoslovacia s-a dezvoltat mult mai curând decât celelalte state ale Miciei Antante. Are ramuri industriale de un înalt nivel, o industrie textilă foarte dezvoltată, apoi o industrie metalurgică, agricolă etc. În produse de bumbac, Cehoslovacia ocupă locul al 6-lea în Europa. Produsele de lână cehoslovace sunt cunoscute în întreaga lume. Cehoslovacia mai ocupă primul loc în industria zahărului ... România nu are o industrie dezvoltată: mari proporții are numai extragerea de petrol, apoi industria forestieră, precum și industria agricolă ... industria metalurgică nu e suficientă ... Din pricina lipsei de posibilități suficiente de transport, de tradiții comerciale și a faptului că Cehoslovacia a avut legături economice dezvoltate cu Occidentul, raporturile economice dintre statele Miciei Antante încă nu sunt la acel nivel la care ar trebui să fie”.¹⁹

Deci, era subliniată dezvoltarea industrială a Cehoslovaciei, determinată și de interesul Habsburgilor pentru partea cehă (spre deosebire de partea slovacă, în care agricultura continua să dețină primordialitatea), nu se vorbea nimic despre Iugoslavia, a cărei economie era predominant agrară, iar, în cazul României, era reliefată slaba dezvoltare a industriei, cu excepția câtorva ramuri, strâns legate de bogățiile solului și subsolului, fiind, în egală măsură, deplânsă insuficiența legăturilor economice dintre statele Miciei Înțelegeri.

După cum aflăm din numărul de duminică, 6 august 1933, al ziarului “Vestul”, corespondentul agenției *Havas* din Praga relatează despre poziția Miciei Înțelegeri față de conflictul austro-german. Potrivit acestuia, guvernul francez ar fi informat cabinetele de la Praga, Belgrad și București referitor la intenția sa de a interveni la Berlin în chestiunea “zborurilor efectuate de avioane germane peste teritoriul austriac. Despre acest lucru ar fi aflat și ministrul de Externe cehoslovac, însă, pentru moment, Cehoslovacia nu se gândește la un demers oficial pe lângă guvernul din Berlin”.²⁰

Constatăm că tentativele de provocare a unei crize diplomatice, de către Germania, care să ducă la alipirea Austriei, se intensificau. Diplomația franceză își informase partenerii din Mica Înțelegere despre viitoarele sale demersuri la Berlin, în această privință. Deși avea raporturi bune cu Austria, Cehoslovacia încerca, cel puțin pentru un timp, să evite implicarea sa într-o criză internațională, fiind conștientă de faptul că germanii sudeți puteau fi transformați,

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., 874 (Timișoara, 6 august 1933): 4.

oricând, la ordinul Berlinului, într-un avanpost al celui de-Al Treilea Reich pe teritoriul Cehoslovaciei.

În numărul său din 9 august 1933, ziarul timișorean amintit prezenta protestul românilor din Iugoslavia. Actul de cooperare în domeniul învățământului și al religiei, între România și Iugoslavia, parafat la presiunea lui Jeftici, cu acceptul ministrului român la Belgrad (Gurănescu), era considerat o gravă trădare a intereselor românilor din Iugoslavia: “sârbii voiau, cu orice preț, ca să-i treacă pe românii din Banatul iugoslav sub jurisdicția Bisericii Ortodoxe sârbe ... în acest act lipsește și precizarea limbii oficiale române, precum și aceea că viitorul episcop și membrii consistoriali să fie români”²¹

Dacă informațiile deținute de redacția cotidianului “Vestul” din Timișoara erau corecte, convențiile respective fuseseră încheiate în pripă și creau un precedent periculos pentru orice convenții ulterioare semnate de țara noastră atât cu statele vecine și aliate, cât și cu alte state europene, iar acuzația de trădare formulată la adresa lui Gurănescu nu este deloc hazardată.

În continuare, autorul articolului încerca să motiveze atitudinea lui Gurănescu prin legăturile sale de familie, soția lui fiind sârboaică, iar cumnatul său având gradul de colonel în garda regală sârbă. Campania îndreptată împotriva lui Gurănescu, de redacția ziarului “Vestul” părea a fi avut succes, deoarece guvernul român a dat asigurări că acesta va fi rechemat de la Belgrad și înlocuit cu un om cu sentimente românești și cunoscător al situației din regatul vecin. Circulau zvonuri că ministrul Gurănescu, personal, l-ar fi căutat pe Nicolae Titulescu la Geneva, solicitând intervenția acestuia, în calitate de ministru de Externe, pentru a fi menținut la Belgrad. În același scop, după revenirea lui Titulescu în țară, au fost semnalate intervențiile lui Franasovits pe lângă titularul Ministerului de Externe, iar, spre surprinderea generală, în urma acestor intervenții, dl. Gurănescu a fost menținut, și pe mai departe, la Belgrad.²²

Aceste intervenții se înscriau, din păcate, în practicile bizantine și turco-fanariote, semnalate în spațiul românesc începând din secolele XII–XIII.

Redacția ziarului “Vestul” arunca săgeți și înspre ministrul român de Externe, Nicolae Titulescu, etichetat drept vinovat de înrăutățirea soartei românilor din Banatul iugoslav, deși între cele două state vecine și aliate (România și Iugoslavia) fuseseră încheiate două convenții importante (școlară și bisericească). Lui Titulescu i se imputa și faptul că a tolerat și tolerează, la Belgrad, un ministru care nu se poate identifica cu interesele românești și, deci, este impropriu misiunii și îndatoririlor sale.²³

²¹ Ibid., 876 (Timișoara, 9 august 1933): 4.

²² Ibid.

²³ Ibid.

Chiar dacă aceste convenții aveau o serie de articole imprecise ori formulate în termeni ambigui, ele încercau să reglementeze problema școlilor și a bisericilor românești din Banatul iugoslav, parte integrantă a regatului vecin. Deși Titulescu era considerat principalul vinovat pentru menținerea lui Gurănescu la Belgrad, ministrul român de Externe nu era complet independent în deciziile sale, un rol important în sfera diplomației revenind și președintelui Consiliului de Miniștri și, nu în ultimă instanță, regelui Carol al II-lea.

În numărul său din 11 august 1933, ziarul “Vestul” își informa cititorii despre expoziția mondială a presei, planificată a se desfășura în intervalul 8 octombrie–12 noiembrie 1933, în orașul cehoslovac Pardubice, situat la cca 100 km de Praga. Încă din luna august 1933 se făceau pregătiri intense pentru această expoziție, la care, până în momentul respectiv, își anunțaseră participarea cca 30 de state. Un important material expozițional a fost obținut din state precum: Anglia; dominioanele engleze Canada și India; Cuba; Ecuador; Egipt; Elveția; Finlanda; Franța și câteva dintre coloniile sale; Letonia; Portugalia; România; Spania; Uruguay etc. Se preciza faptul că presa cehoslovacă va fi reprezentată, la această prestigioasă expoziție, în mod neobișnuit de bogat, estimându-se peste 100.000 de vizitatori.²⁴

Așadar, Cehoslovacia reprezenta, atât prin regimul politic democratic, cât și prin civismul manifestat de locuitorii săi, un punct de atracție pentru diverse manifestări, la care să participe o serie de țări europene sau chiar unele de pe alte continente.

În numărul din 15 august 1933, ziarul “Vestul” relatează despre o demonstrație antiungară desfășurată în Cehoslovacia, în urmă cu trei zile. Totul pornise de la serbarea numită “Pribina”, care fusese planificată în localitatea Novo Praha (Slovacia). Există și un substrat religios, Pribina fiind un duce slovac care a pus, acum 1.100 ani, bazele primei biserici creștine pe actualul teritoriu al Cehoslovaciei. De asemenea, ministrul de Externe cehoslovac (viitor președinte, în două rânduri, 1935–1938 și, respectiv, 1945–1948) pusese gaz pe foc prin trimiterea unei telegrame în care preciza faptul că înființarea acestei prime biserici creștine este întărirea constatării că poporul cehoslovac a fost primul din Europa Centrală care a adoptat cultura creștină europeană. Politicienii praghezi opinau că serbarea de la Novo Praha trebuia considerată o veritabilă demonstrație împotriva Ungariei, stabilindu-se faptul că slovacii au adoptat cultura creștină europeană cu 160 de ani înaintea ungarilor prin Ștefan cel Sfânt. Și cuvântarea ministrului agriculturii (Hodža) avea o evidentă tentă antimaghiară, acesta afirmând că cei 900 de ani cât Slovacia a stat sub stăpânirea Coroanei ungare constituie o nedreptate și o greșeală istorică. La această

²⁴ Ibid., 878 (Timișoara, 11 august 1933): 4.

serbare au asistat peste 40.000 de persoane, fiind semnalată prezența oaspeților din Iugoslavia și Polonia.²⁵

Deci, această manifestare slovacă, de esență religioasă, se dorea a fi o pleoară pentru buna înțelegere cu cehii în cadrul statului cehoslovac, și împotriva tendințelor revizioniste maghiare, stimulate de cercurile de la Berlin. Iugoslavia se confrunta cu aceleași tendințe, iar cercurile politice pragheze sperau într-o îmbunătățire a raporturilor cehoslovaco-polone. Nu trebuie omis, totuși, faptul că Polonia nu semnase Tratatul de la Trianon și avea o atitudine amicală, în linii generale, față de Ungaria.

Numărul, din 19 august 1933, al ziarului “Vestul”, reproduce un articol despre românii din Cehoslovacia, semnat de către Peter Pavel Doral. Era vorba despre 13.160 de persoane față de care statul cehoslovac se arăta foarte binevoitor și înțelegător în privința necesităților lor culturale. Dincolo de Tisa, românii erau concentrați în trei comune, consemnate în documente încă din anul 1387: Apșa de Jos, Apșa de Sus și Apșa de Mijloc. În intervalul 1923–1930, în rândul minorității românești din Cehoslovacia se înregistrase un spor demografic de 2.564 suflete. Până în 1933 fusese redus, în mod semnificativ, analfabetismul minorității românești, afectată de acest flagel în proporție de 80%, înainte de 1918. Statul cehoslovac deschisese 4 școli noi pentru minoritatea românească, frecventate de 1.059 de elevi, distribuiți în 12 clase: Apșa de Jos – 392 copii (4 clase); Slatina – 370 copii (4 clase); Apșa de Mijloc – 172 copii (două clase); Biserica Albă – 125 copii (două clase). Existau și 18 cursuri pregătitoare pentru aceeași minoritate, frecventate de 714 copii: Apșa de Jos (564 copii); Biserica Albă și Apșa de Mijloc (150 copii). Școlile primare românești din Cehoslovacia cădeau în competența regională a Inspectoratului școlar din Uznorod, care avea, în subordine, o secție specială românească. Învățătorii care își desfășurau activitatea în școlile românești din Cehoslovacia erau educați, pe cheltuiala statului cehoslovac, la instituții de profil de pe cuprinsul României. Ocupațiile de bază ale românilor din Cehoslovacia erau agricultura și creșterea vitelor, aceștia contribuind, în limita posibilităților, la produsul intern brut al Cehoslovaciei. Toți românii care trăiau în Maramureșul de Nord (revenit Cehoslovaciei la sfârșitul anului 1918) erau de confesiune greco-catolică, păstrând legăturile ierarhice cu Episcopia Română Unită (Greco-Catolică) din Gherla. O situație cu totul aparte era cea militară a românilor din Cehoslovacia: “pe soldații recrutați din această regiune locuită de români îi instruiește românește și sub comandă românească, formând unități românești”.²⁶

Redacția ziarului “Vestul” aducea, astfel, un elogiu autorităților cehoslovace,

²⁵ Ibid., 881 (Timișoara, 15 august 1933): 4.

²⁶ Ibid., 884 (Timișoara, 19 august 1933): 1–2.

preocupate de asigurarea tuturor drepturilor minorității românești, în antiteză cu atitudinea forurilor decizionale iugoslave. În analiza antitetică a situației minorității românești din cele două state vecine și parteneri în cadrul Micii Antante trebuie ținut cont, totuși, de câțiva factori destul de importanți: ponderea redusă a minorității românești din Cehoslovacia; raporturile excelente româno-cehe, încă din Evul Mediu, și, apoi, româno-cehoslovace, și inexistența unor diferende teritoriale; relațiile fragile din Iugoslavia, dintre majoritate și minorități, pe de o parte, dar și dintre etniile dominante (sârbi, croați și sloveni), pe de altă parte, fapt ce determina reacții prudente și, de multe ori, ostile ale autorităților de la Belgrad față de solicitările minorităților etnice și religioase, în anumite cazuri; disputa teritorială româno-iugoslavă în privința Banatului etc.

În numărul din 19 august 1933, redacția ziarului “Vestul” reproducea unele informații apărute în ziarele poloneze despre un plan ungar pentru distrugerea unității Micii Înțelegeri. Presa poloneză era ferm convinsă de faptul că Ungaria dorește să colaboreze cu Mica Înțelegere numai pentru a câștiga revizuirea frontierelor. Era vizată revizuirea mandatului Cehoslovaciei asupra Rusiei Subcarpatice sau Subcarpatine, propunându-se organizarea unui plebiscit în această privință, sub controlul trupelor italiene, care vor ocupa – în mod provizoriu – Rusia Subcarpatică. Se miza și pe dorința mai veche a Poloniei de a obține o frontieră comună cu Ungaria, beneficiind de sprijinul Marii Britanii și Germaniei în această direcție. Criticând planul ungar, presa moscovită sublinia că realizarea lui va prefăce, de fapt, Rusia Subcarpatină și Polonia, suprimând frontiera comună dintre Cehoslovacia și Mica Înțelegere. Cercurile politice sovietice apreciau că planul ungar este menit să distrugă unitatea Micii Înțelegeri și să asigure hegemonia Italiei în bazinul danubian.²⁷

Desigur, Uniunea Sovietică începuse să se apropie de Franța și, implicit, de Mica Înțelegere, brațul nevăzut al Parisului în centrul și sud-estul Europei, iar, prin prisma acestui fapt, nu agreea niciun plan de revizuire a frontierelor în zonă, pronunțându-se, în mod fățiș, pentru menținerea status-quo-ului teritorial stabilit la Conferința de Pace de la Paris (1919–1920). Pe de altă parte, însă, unele cercuri politice poloneze agreeau planul ungar, datorită diferendului teritorial cu Cehoslovacia, și conta pe suportul britanic și german pentru acest demers.

În perioada respectivă se punea, în mod acut, problema împărțirii statelor europene în două blocuri (agrare și industrial), aflate într-o competiție nelocală pe fondul Marii Crize Economice. Este interesant, în acest sens, interviul acordat de ministrul de Finanțe român, Virgil Madgearu, ziarului maghiar “Pesti Naplo” despre necesitatea colaborării statelor dunărene, interviu redat fragmentar în numărul ziarului “Vestul” din data de 29 august 1933: “singurul

²⁷ Ibid., 4.

mijloc, pentru statele agrare, ar fi acela de a se reda agriculturii rentabilitatea ... prin scăderea catastrofală a prețului produselor agricole și prin lipsa de export, economia națională a României a suferit pierderi de 70 miliarde lei. Tragedia tuturor țărilor agrare este că, de la război (Primul Război Mondial) încoace, ele și-au dezvoltat – într-un mod exorbitant – industriile. Singurul remediu ar fi o evaluare justă a bunurilor și crearea de debușuri. Colaborarea statelor din răsăritul și din centrul Europei este o necesitate absolută, iar soarta statelor dunărene este indisolubil legată de această colaborare”.²⁸

Discursul ministrului român de Finanțe, Virgil Madgearu, exponentul aripii țăraniste din cadrul Partidului Național-Țărănesc, era îndreptat împotriva industrializării și politicii prin noi înșine, promovată de cabinetele liberale anterioare. Erau căutate soluții atât în plan intern, cât și în plan extern, deoarece România, la fel ca alte state cu o economie predominant agrară, avea, încă, mult de suferit de pe urma crizei economice mondiale.

În trei numere consecutive ale ziarului “Vestul”, de la începutul lunii septembrie 1933, erau prezentate date concludente privind exportul României în Cehoslovacia în intervalul 1931–1933.

De pildă, în cursul anului 1931, exportul României în Cehoslovacia a fost afectat de convenția comercială din 1930 și de noul tarif vamal cehoslovac pus în aplicare începând din 13 iunie 1930. De exemplu, în primul semestru al anului 1931 au fost exportate, în Cehoslovacia, 6.179 vite (reprezentând 10% față de perioada similară din 1930) și 9.474 porci (16% raportat la aceeași perioadă). Până la sfârșitul anului 1931 au fost exportate doar 13.535 vite (23% față de anul 1930), însă, la porci, datorită războiului vamal ungaro-cehoslovac, au fost exportate 73.737 capete (cu 18.148 capete mai mult decât în anul 1930).²⁹

Evident, în 1931, Cehoslovacia nu avea un deficit mare de vite și, din acest motiv, impusese un nou tarif vamal, menit să descurajeze importurile de animale, dispunând, în egală măsură, de o industrie performantă de prelucrare a cărnii, iar industria cehoslovacă se bucura de un real prestigiu pe plan european.

Situația exportului românesc de animale în Cehoslovacia s-a complicat la începutul anului 1932. Astfel, la 18 ianuarie 1932 a intrat în vigoare regimul devizelor în Cehoslovacia, potrivit căruia orice transport de mărfuri ce urmează a se importa în Cehoslovacia trebuie să fie însoțit, în momentul trecerii graniței, de o adeverință – eliberată de Banca Națională a Cehoslovaciei – prin care aceasta își dă adeziunea cu privire la plata valorii mărfurilor importate sau prin care Banca Națională a Cehoslovaciei declară că acoperirea acestei valori poate fi procurată din altă parte. Acest act administrativ a produs efecte dezastruoase:

²⁸ Ibid., 892 (Timișoara, 29 august 1933): 4.

²⁹ Ibid., 895 (Timișoara, 2 septembrie 1933): 3.

a micșorat brusc exportul românesc, a expus exportul românesc arbitrariului nelimitat al comisionarilor cehoslovaci, autoritățile românești au pierdut orice ingerință asupra administrării contingentului. Restricțiile amintite mai sus s-au reflectat în cifrele exportului românesc de animale în intervalul ianuarie-aprilie 1932: 777 vite și 12.381 porci (cu 25 zile libere de regimul devizelor) – în ianuarie 1932; 16 vite și 1.345 porci – în februarie 1932; 22 vite și 2.163 porci – în martie 1932; 0 vite și 2.267 porci – în aprilie 1932.³⁰

Se constată, dacă ținem cont de data efectivă a aplicării regimului devizelor cehoslovace (26 ianuarie 1932), o scădere dramatică a numărului de vite exportat de România (cu o creștere timidă, doar în cursul lunii februarie 1932) și o creștere, la fel de timidă, a numărului de porci exportati.

Această situație nu putea să dureze la infinit. În acest sens, la 14 aprilie 1932 a fost semnată o convenție cu Asociația Comisionarilor Cehoslovaci, care stipula următoarele: "Cehoslovacia recunoaște României dreptul de a exporta un contingent săptămânal de 650 porci de grăsime sau 2.600 porci pe lună; acest contingent se va repartiza asupra exportatorilor români, parte de Uniunea Sindicatelor (pentru organizarea exportului de animale și carne proaspătă din România), parte de Asociația profesională a comisionarilor cehoslovaci. Prin această convenție, contingentul de vite s-a stabilit la 2.000 de capete pe 3 luni, cu o taxă vamală de peste 10 lei/kg viu. Această convenție a intrat în vigoare la data de 1 mai 1932. În aceeași zi, Asociația Comisionarilor Cehoslovaci a telegrafiat – la București – că, pentru luna mai 1932, Banca Națională Cehoslovacă nu a acordat devize decât pentru 480 porci pe săptămână (cu 170 capete mai puțin), lipsind acceptul pentru vite, iar taxele și comisioanele au rămas la libera apreciere a comisionarilor, plătindu-se, înainte, șperțul (mita) de 50.000 lei la vagonul de porci. Ca efect al acestei convenții, exportul românesc în Cehoslovacia, în anul 1932, era total disproporționat: 803 capete vite (exportate în primele 3 luni ale anului) și 41.878 porci (valorificați de comisionarii cehoslovaci)".³¹

Deci, autoritățile cehoslovace și-au încălcat propriul angajament referitor la exportul de vite în anul 1932, deoarece beneficiau, încă, de un excedent în această privință.

La 28 ianuarie 1933 a fost semnată o convenție comercială româno-cehoslovacă, incluzând mai multe prevederi importante:

1. Cehoslovacia admite importul unui număr de porci de peste 120 kg și greutate vie la Praga, în proporție de 25% din importul ei general lunar.

2. Cehoslovacia admite 6% din contingentul ei lunar de untură și care corespunde la cca 12.000 capete de porci pe an, sau cca 100 vagoane, socotind

³⁰ Ibid., 896 (Timișoara, 3 septembrie 1933): 3.

³¹ Ibid.

vagonul (10.000 kg) egal cu 125 porci; contingentul acesta de untură nu se poate, însă, transforma în porci vii.

3. 4% din contingentul lunar se vor repartiza asupra comisionarilor cehoslovaci, după o listă întocmită de guvernul cehoslovac, în proporție de 5% din contingentul lunar general, de către Uniunea Sindicatelor din București, iar 60% de către guvernul cehoslovac. Repartizarea se va face numai odată pe lună, și nu săptămânal (ca la Viena), în modul următor:

“Guvernul cehoslovac va comunica, prin intermediul atașatului nostru comercial din Praga, la 17 ale fiecărei luni, contingentul general fixat pentru luna următoare, precum și contingentul special al României, trimițând, totodată, și lista comisionarilor cehoslovaci, din care exportatorii români să-și aleagă firmele cu care vor să lucreze. Alegerea exportatorului român este, însă, limitată, întrucât nu permite acestuia să trimită unui comisionar cehoslovac mai mulți porci din România decât jumătate din contingentul lui general obținut de la guvernul cehoslovac. Această măsură are, drept scop, să evite tendințele de monopolizare manifestate din partea unor comisionari cehoslovaci.”

4. Comisionul a fost fixat la 3%. În afară de acesta nu se poate percepe altă taxă decât cheltuielile strict efective.

5. Într-un vagon nu se pot încărca mai puțin de 40 porci.

6. Convenția aceasta nu poate fi denunțată decât cu un preaviz de 30 zile.

Această convenție urma să intre în vigoare la 1 martie 1933.³²

Analizând dispozițiile convenției de mai sus, deducem faptul că erau eliminate o serie de neclarități și abuzuri care dominaseră relațiile comerciale româno-cehoslovace începând din 1930, determinate, pe de o parte, de eforturile guvernului cehoslovac de protejare a intereselor proprietarilor autohtoni de vite (în special) și porci, iar, pe de altă parte, de măsurile generale de stăvilire a efectelor crizei economice, adoptate atât de cercurile conducătoare de la Praga, cât și de cele de la București.

În numărul său din 8 septembrie 1933, “Vestul” prezenta planul ministrului de Externe cehoslovac, Eduard Beneš, privind reorganizarea dunăreană, proiect ce reprezenta un compromis între planurile lui Tardieu și Mussolini. Ținând cont de apropierea franco-italiană din ultimul timp, Beneš intenționa să-și prezinte proiectul lui Mussolini, la întrevvedere planificată a se desfășura în Italia, în viitorul apropiat, sperând să obțină acceptul acestuia.³³

Planul lui Beneš viza o posibilă confederație danubiană, în care să se concentreze statele din centrul Europei, cu accent pe latura economică, menită să

³² Ibid., 897 (Timișoara, 5 septembrie 1933): 3.

³³ Ibid., 900 (Timișoara, 8 septembrie 1933): 4.

contrabalanseze influențele germană și sovietică, dar și să stopeze mișcările revizioniste manifestate, cu precădere, în Ungaria.

Numărul, din 12 septembrie 1933, al ziarului “Vestul” aducea, în prim-plan, proiectul profesorului Vasilescu, de la Universitatea din București, de a construi ecluze la Cazane și Porțile de Fier, fapt ce va mări considerabil navigabilitatea fluviului (Dunărea) în acele două puncte și va furniza 4 stații hidroelectrice, cu forță electrică de o capacitate maximă de 784.000 H.P. În cercurile științifice, mai ales în cele ingineresti, se discuta posibilitatea construirii unui pod peste Dunăre, la Porțile de Fier, care va scurta drumul între București și Belgrad cu 200 mile.³⁴

Ambele proiecte puteau consolida colaborarea economică româno-iugoslavă și puteau determina adoptarea unei poziții mai maleabile, din partea Belgradului, față de minoritatea românească din regatul vecin.

Între timp, continuau demersurile în vederea constituirii unei alianțe a celor 6 state balcanice. Un rol important era rezervat *Congresului Uniunii medicale balcanice*, prevăzut a avea loc la Belgrad, în intervalul 11–13 septembrie 1933. La acest congres urmau să participe medici din 5 țări balcanice (Bulgaria, Grecia, Albania, Iugoslavia și România). Pentru călătoria delegaților români sau a medicilor străini care traversau țara noastră, Direcțiunea Generală a Regiei Autonome C.F.R. a acordat o reducere de 50% din taxele tarifare ale trenurilor personale, la toate clasele, dus-întors, de la domiciliu până la stația de frontieră română de ieșire și înapoi, iar pentru călătoria în trenurile accelerate, congresiștii vor plăti suplimentele întregi, atât la dus, cât și la înapoiere, nefiind permisă întreruperea călătoriei.³⁵

România depunea eforturi vizibile pentru înființarea unei alianțe balcanice, având aceleași scopuri nobile ca și Mica Înțelegeri: păstrarea frontierelor existente, menținerea păcii și cooperării în zonă.

Aflat în dispută cu fratele său, regele Carol al II-lea, datorită unor aventuri sentimentale, principele Nicolae era trimis în vizite peste hotare, ținta sa predilectă fiind Iugoslavia, unde se întâlnea cu una dintre surori, Mărioara, devenită suverană a statului vecin. Din paginile cotidianului “Vestul” aflăm că, în cursul zilei de 19 septembrie 1933, la ora 14,55, principele Nicolae a aterizat pe aerodromul din Zagreb, bucurându-se de o caldă primire din partea autorităților capitalei Croației, unde a stat aproximativ o oră, ulterior luându-și zborul spre capitala iugoslavă. La ora 18,00, acesta a aterizat pe aerodromul de la Zemun, situat în apropiere de Belgrad, acolo fiind întâmpinat de regele Iugoslaviei, Alexandru I, și de suita acestuia. Principele Nicolae intenționa să rămână câteva zile la Belgrad, înainte de a reveni la București.³⁶

³⁴ Ibid., 902 (Timișoara, 12 septembrie 1933): 4.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., 910 (Timișoara, 22 septembrie 1933): 4.

În dimineața zilei de 23 septembrie 1933, la ora 8,30, regele Alexandru I al Iugoslaviei și principele Nicolae al României au plecat cu automobilul la Krakujevatz, pentru a vizita arsenalul militar. În automobilul regal au mai urcat colonelul adjutant regal Stoicescu și locotenent-colonelul Savici, iar într-un alt automobil se afla restul suitei. La arsenal, timp de o oră, înalții oaspeți au fost primiți de generalul comandant al diviziei locale și de generalul comandant al arsenalului. A urmat o vizită a suveranului iugoslav și a principelui Nicolae la castelul regal Topola, considerat leagănul dinastiei Karagheorghevici, unde ambii au luat dejunul împreună cu regina Maria a Iugoslaviei, iar, după-masă, suveranii, însoțiți de princiarul oaspete, s-au înapoiat la Belgrad, pe drum fiind aclamați, cu entuziasm, de populație.³⁷

Așadar, Principele Nicolae era trimis, de câte ori se ivea ocazia, în astfel de vizite, care, deși păreau vizite private, îmbrăcau un caracter semioficial și serveau întăririi legăturilor dintre România și Iugoslavia.

Se lua în discuție, tot mai mult, problema importului de grâu românesc în Cehoslovacia. Astfel, în ședința comitetului economic al Consiliului de Miniștri de la Praga, desfășurată în ziua de 19 septembrie 1933, ministrul de Externe, Beneš, a declarat, pe un ton apăsător, faptul că Republica Cehoslovacă trebuie să-și îndeplinească angajamentele referitoare la importul unor cantități de grâu din România și Iugoslavia.³⁸

Fără îndoială, Cehoslovacia se confrunta cu o criză a grâului, pe de o parte, dar și dorea consolidarea raporturilor economice cu celelalte două state din Mica Înțelegere, pe de altă parte.

În ziua de 21 septembrie 1933, la Praga s-a desfășurat, timp de câteva ore, o reuniune a industriașilor cehoslovaci dedicată problemei importurilor din România. S-a vorbit despre oportunitatea menținerii, în forma actuală, a clearingului româno-cehoslovac, care avea un sold de 95 milioane coroane în favoarea Cehoslovaciei. Cu acest prilej s-au conturat puncte de vedere contradictorii: "Reprezentanții diferitelor ramuri industriale și-au exprimat părerea ca noile tranzacții comerciale să fie acoperite din clearing, cu precădere, rezervându-se vechilor tranzacții numai o parte din importul nou, în care mod plățile vechi s-ar amortiza treptat. Împotriva acestei propuneri s-au ridicat reprezentanții tuturor ramurilor interesate în tranzacțiile comerciale mai vechi, combătând energic acordarea de preferință tranzacțiilor noi". De asemenea, s-a subliniat necesitatea importării de produse agricole din România, cu precădere grâu, porumb și animale, adoptându-se hotărârea unei intervenții pe lângă guvernul de la Praga, care să fie invitat a stabili ce trebuie importat, în ce cantitate, în ce

³⁷ Ibid., 912 (Timișoara, 24 septembrie 1933): 4.

³⁸ Ibid., 910 (Timișoara, 22 septembrie 1933): 4.

valoare etc. Cabinetul cehoslovac a hotărât achiziționarea unei anumite cantități de produse agricole din România și Iugoslavia, pe primul plan situându-se importul de grâu, util pentru a suplini producția internă. Se exprima îngrijorarea că, în cazul în care nu se importă grâu din cele două țări, cât mai rapid cu putință, recolta acestora ar putea fi cumpărată de alte state, precum Germania, Italia și Franța, astfel încât, în primăvara anului 1934, după epuizarea stocului intern, statul cehoslovac ar fi obligat să cumpere grâu din Canada și din Statele Unite.³⁹

Comercianții cehoslovaci, susținuți de guvern, erau perfect conștienți de necesitatea importurilor de grâu din două țări aliante, România și Iugoslavia, care aveau un excedent în această privință și erau intens curtate de câteva Mari Puteri din vestul și centrul Europei.

În numărul de joi, 28 septembrie 1933, al cotidianului “Vestul” a fost redat următorul comunicat: “Consiliul Permanent al Miciei Înțelegeri s-a întrunit azi (26 septembrie 1933), de la orele 16 până la orele 18, la castelul Peleş, în sala consiliului regelui Carol II. Cei 3 miniștri de externe au examinat situația politică generală și, îndeosebi, aceea a Europei Centrale, precum și problemele ridicate de cheștiunea dezarmării”. Cu acest prilej s-au discutat problemele economice cu care se confruntau statele central-europene, analizându-se, cu maximă atenție, vizita recentă a ministrului de Externe maghiar la Paris și cea efectuată de vicecancelarul german von Papen la Budapesta. De asemenea, se reitera poziția filofranceză a Miciei Înțelegeri, alianță care-și exprima, în acest mod, mulțumirea față de atitudinea Parisului referitoare la problemele economice ale Europei Centrale.⁴⁰

La penultima ședință a Consiliului Permanent al Miciei Înțelegeri, desfășurată la Sinaia, în ziua de 27 septembrie 1933, au participat suveranii Iugoslaviei (Alexandru I) și României (Carol al II-lea). Cu o zi înainte, după o altă ședință a aceluiași înalt for decizional, miniștrii de Externe cehoslovac (Beneš) și iugoslav (Jeftici) fuseseră primiți, în audiență separată, de către regele Carol al II-lea. Însă, după ședința din 27 septembrie 1933, Beneš și Titulescu urmau să plece la Geneva, iar Jeftici să ajungă la Belgrad. Ziarele germane “Berliner Tageblatt” și “Deutsche Allgemeine Zeitung” enumerau prioritățile conferințelor Consiliului Permanent al Miciei Înțelegeri (crearea unui organism economic unitar, problema dunăreană și cea a dezarmării), subliniind participarea efectivă, la dezbatere, a suveranilor României și Iugoslaviei. Un alt ziar german, “Berliner Börsen Zeitung”, arăta că, în centrul discuțiilor de la Sinaia, stătea problema danubiană, în special cea austriacă. Ziarul francez “La République”, apropiat de cercurile

³⁹ Ibid., 913 (Timișoara, 26 septembrie 1933): 4.

⁴⁰ Ibid., 915 (Timișoara, 28 septembrie 1933): 4.

radicale, constata faptul că “cei ce se gândesc, încă, la schimbarea status-quo-ului se joacă, realmente, cu focul ... nu poate fi vorba de schimbarea frontierelor ... nu se poate soluționa chestiunea bazinului dunărean, fără a se înțelege cu Ungaria, din partea căreia se cere să găsească modalitatea unei bune înțelegeri”.⁴¹

Deci, presa germană era interesată de problemele discutate în cadrul Consiliului Permanent al Miciei Înțelegeri, mai ales de cele referitoare la problema danubiană, iar presa franceză era de părere că o reconciliere între Ungaria și Mica Antantă ar fi binevenită.

Premierul bulgar, Mușanoff, urma să plece duminică, 1 octombrie 1933, dis-de-dimineață, la Geneva, unde erau preconizate întrevederi cu Tsaldaris (prim-ministrul Greciei) și cu Beneș (reprezentantul Miciei Înțelegeri). Ultima întvedere marca o posibilă apropiere a Bulgariei de statele Miciei Antante.⁴²

Putem concluziona că Bulgaria nu manifesta, încă, în mod vehement, o atitudine revizionistă și revanșardă, existând speranța unei includeri a acestui stat într-o alianță balcanică cu caracter defensiv și antirevizionist.

Comunicatul final al lucrărilor Consiliului Permanent al Miciei Înțelegeri viza trei probleme. Legat de situația Europei Centrale se stabilea o politică de fermitate și de intangibilitate a tratatelor, de colaborare economică cu toți vecinii. În privința colaborării economice se stipulau următoarele: dezvoltarea programului economic adoptat de către Consiliul Permanent al Miciei Înțelegeri, la Praga, în luna iunie 1933; convocarea Consiliului Economic al Miciei Înțelegeri, la începutul lunii noiembrie 1933 – pentru a studia proiectele privind colaborarea între cele 3 țări ale Miciei Înțelegeri (colaborarea instituțiilor economice; comunicațiile feroviare, poștale, fluviale, aeriene; normalizarea în agricultură și în industrie; unificarea în materie de drept comercial și de drept vamal; cooperarea în materie de statistică; cooperarea băncilor centrale etc.). Relativ la dezarmare se reitiera contribuția Miciei Înțelegeri la eforturile îndreptate spre înțelegere și pacificarea generală; pregătirea unei convenții generale a dezarmării; un control general, eficient și automat al dezarmării, aplicat tuturor statelor. La ședința din dimineața de 27 septembrie 1933, la care au participat cei doi suverani, au fost ratificate, de către regele României (Carol al II-lea), cele două convenții cu Uniunea Sovietică (3–4 iulie 1933) și statele limitrofe, și Mica Înțelegere. Apoi, în ședința desfășurată în după-amiaza zilei de 27 septembrie 1933, miniștrii Afacerilor Străine ai Iugoslaviei și României au procedat la schimbul de ratificări a celor 19 convenții încheiate între Iugoslavia și România. În egală măsură, Consiliul Permanent al Miciei Înțelegeri s-a pus de acord asupra procedurii de urmat pentru schimbul ratificării tratatelor semnate cu U.R.S.S.⁴³

⁴¹ Ibid., 916 (Timișoara, 29 septembrie 1933): 4.

⁴² Ibid., 917 (Timișoara, 30 septembrie 1933): 1.

⁴³ Ibid., 4.

Așadar, drumul spre normalizarea raporturilor Micii Înțelegeri cu Uniunea Sovietică fusese deschis de Franța, fapt consemnat și în paginile cotidianului bănățean menționat mai sus.

În concluzie, și în acest interval de timp, relațiile din cadrul Micii Înțelegeri erau foarte bune, în pofida unor disfuncționalități (statutul minorității românești din Iugoslavia și convențiile comerciale româno-cehoslovace). Cotidianul bănățean “Vestul” surprindea toate aceste aspecte, precum și tentativele statelor alianței de reconciliere cu Ungaria, Bulgaria și Uniunea Sovietică.

THE LITTLE ENTANTE IN JULY-SEPTEMBER 1933 IN “VESTUL”, A NEWSPAPER IN TIMIȘOARA

Abstract

The second half of 1933 wasn't a promising one at all for European and even international peace. The Nazi dictatorship was entirely set up. Arming of the Soviet Union undoubtedly represented a notifying to the Four-Powers Pact (Germany, Italy, France, and the United Kingdom), a minimized one as concerning its intentions by the states that succeeded the Dual Monarchy. Germany already pressed Austria, there were lots of territorial disputes Yugoslav-Hungarian, Yugoslav-Italian, Yugoslav-Bulgarian, Hungarian-Czechoslovak, and Polish-Czechoslovak and the the Geneva Disarmament Conference was on the brink to failling. By the end of 1933, the Little Entante, with Romania as a part of it, became a force in Europe, was reorganized and approaches to realizing a new alliance with the 6 Balkan states (Romania, Yugoslavia, Albania, Bulgaria, Greece and Turkey/ Turkiye) seemed to end successfully while the 4 Great Powers Directorate became a simple advisory capacity, and the Soviet Union, as well as Hungary and Italy partially, tried to come close to the states of the Little Entante.

Romanian diplomacy tried to represent the interests of our country at the highest regional, European and even international levels, and those efforts were noticed and discussed in “Vestul”. The present article focuses only on some aspects of the Little Entente within the third quarter of 1933, as described in the newspaper above.

To sum up, I note the very good relation within the Little Entente that period in spite of some dysfunctions (the state of Romanian minority in Yugoslavia or the trade Czechoslovak – Romanian conventios). “Vestul”, the Banat daily newspaper, noticed all those aspects and also the tentatives of the alliance to reconcile with Hungary, Bulgaria and the Soviet Union.

FILIALA CLUJEANĂ A GRUPĂRII FEMEILOR ROMÂNE (1930–1940). STUDIU DE CAZ

Ghizela Cosma*

Cuvinte-cheie: Mișcarea femeilor, Gruparea Femeilor Române, Cluj, perioada interbelică

Keywords: women movement, Romanian Women's Group, Cluj, interwar period

În Clujul interbelic s-a practicat un intens activism feminin, oglindit în numărul mare al societăților de femei la care fac referire diverse surse documentare ale timpului. Etnia, religia, ca și obiectivele asumate de fiecare societate au separat, pe de-o parte și coagulat, pe de alta, opțiunile femeilor în acest proces de grupare. Cele 11 societăți ale româncelor, active în Clujul anului 1929, indică amploarea fenomenului. Cele mai puternice s-au dovedit a fi societățile patronate de cele două biserici românești, ortodoxă și greco-catolică, la care s-au adăugat un număr mare de societăți caritabile și câteva în care solidaritatea de gen s-a forjat pe: calitatea de creștin în cazul Reuniunii Femeilor Creștine, nivelul educațional în situația Asociației Femeilor Universitare Române ori scopul emancipării femeii, în ipostaza Grupării Femeilor Române. Unele erau filiale ale unor asociații cu audiență națională, cum a fost Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române, Fondul Operelor de binefacere ale A.S.R. Principesa Elena, Societatea Principele Mircea pentru Protecția Copiilor în România și, nu în ultimul rând, Gruparea Femeilor Române.¹

O parte a acestor societăți clujene dispun azi de abordări monografice, altele au rămas în continuare necercetate. Prin studiul nostru ne propunem redarea istoriei filialei clujene a Grupării Femeilor Române, prin exploatarea informațiilor furnizate de un bogat material documentar de presă, dar și a două fonduri arhivistice prețioase din perspectiva subiectului abordat: fondul Grupării Femeilor Române filiala Cluj și fondul personal Sofia Meteș, aflate în custodia Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj. Propunem o abordarea

* Biblioteca Județeană "Octavian Goga" Cluj, Calea Dorobanților, nr. 104, email: cosmaghizela@yahoo.com

¹ Ghizela Cosma, "Activismul feminin românesc în Clujul interbelic," *Lectura* 1(43) (2022): 64–86.

descriptivă tematică, dar și analitică, prin prisma căreia încercăm să oferim imaginea de ansamblu a organizării, conducerii și activității acestei societăți, la Cluj.

Constituirea Grupării Naționale a Femeilor Române

Legea administrativă din 3 august 1929 a constituit un pas important în lupta privind acordarea de drepturi politice femeilor. Din primăvara anului 1929, dezbaterile pe marginea acestei probleme s-au animat în mișcarea de femei din România. Totuși, argumentația feministă pentru acordarea drepturilor electorale femeilor în condiții egale cu bărbații, conferirea acestora și casnicelor și respingerea votului condiționat de nivelul de educație nu au reușit să se impună.² Potrivit noii legi, pentru exercitarea drepturilor electorale în alegerile locale, pe lângă clauze general valabile pentru toți alegătorii, femeia trebuia să îndeplinească una din următoarele condiții: să aibă cunoștințele ciclului inferior secundar, normal sau profesional; să fie funcționară la stat, județ sau comună; să fie văduvă de război; să fie decorată pentru activitatea din timpul războiului; la promulgarea legii să fi făcut parte din conducerea societăților cu personalitate juridică, cu scop de revendicări sociale, propagandă culturală sau asistență socială.³

Apoi, în societățile de femei s-au născut opinii diverse privind tactica de urmat în exercitarea drepturilor electorale, după obținerea lor. Pe parcursul anului 1929, s-au conturat tot mai clar două orientări: una, care susținea participarea femeilor la viața politică alături de bărbați, în cadrul partidelor politice existente, și alta, care a promovat ideea menținerii femeilor în afara acestora, formulând ideea unui partid independent al acestora, ce ar fi asigurat libertate de acțiune și adunarea tuturor energiilor pentru atingerea obiectivelor mișcării feministe.

În acest context, la 27 februarie 1929, Alexandrina Cantacuzino lansa chemarea tuturor femeile din țară la organizare, pentru alcătuirea unei grupări, "Grupul național al femeilor". Acesta, păstrând legătura cu toate partidele politice existente, ar fi susținut pe rând toate legile de interes obștesc și care priveau întărirea familiei, școlii, protecția femeii și a copilului. Odată constituit, grupul ar fi tratat cu guvernul pentru a obține un număr de locuri pentru femei în consiliile comunale. Era anunțată constituirea în capitală a unui Birou provizoriu al Grupului, sub președinția Alexandrinei Cantacuzino. Până la data de 16 martie, erau așteptate confirmările privind susținerea inițiativei, cu îndemnul demarării organizării și în teritoriu.⁴

² Ghizela Cosma, *Femeile și politica în România. Evoluția dreptului de vot în perioada interbelică* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2002), 53–55.

³ C. Hamangiu, *Codul general al României*, vol. XVII (București, 1929), 986.

⁴ "Pentru organizarea tuturor femeilor din țară – o scrisoare a d-nei Alex. Cantacuzino," *Patria*, 55 (1929): 5.

Însă apelul nu s-a bucurat de susținerea așteptată de inițiatoare. Acest lucru a fost evident în primul rând la nivelul marilor asociații de femei, cu audiență națională. Maria Baiulescu, lidera Uniunii Naționale a Femeilor Române, cu mare autoritate în Transilvania, îndemna la expectativă, dezmințind în iunie 1929 aderarea ei la Grupare în calitate de reprezentantă a Ardealului și Banatului. De idee s-a delimitat și Elena Meissner, lidera Asociației pentru Emanciparea Civilă și Politică a Femeii, care fusese desemnată ca reprezentantă a Moldovei, Bucovinei și Basarabiei în Grupare. Mai mult, reprezentantele Uniunii Femeilor Române, Asociației pentru Emancipare Civilă și Politică a Femeii, Ligii Drepturilor și Datoriilor Femeii, dar și exponente ale Consiliului Național al Femeilor Române întrunite la București, în 7 ianuarie 1930, au susținut încadrarea femeilor în partidele politice.⁵

La Cluj, Alexandrina Cantacuzino i-a încredințat Zinei Moroianu, președinta filialei clujene a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, sarcina de a mobiliza femeile din oraș pentru constituirea organizației locale a grupării proiectate de ea. Pentru aceasta, Zina Moroianu a invitat prin presă toate clujencele la o consfătuire, desfășurată în 6 martie 1929, în sala festivă a primăriei.⁶ În ciuda insistenței Zinei Moroianu de trecere la acțiune, participantele la reuniune, între care s-au aflat: Eliza Constantinescu-Bagdat, Bella Vereea, Leontina Iacoban, Letiția Ghidionescu, Zina Moroianu, Letiția Simu, Elena Glăvan, Alma Mohora-Popovici, Hilda Beșa, M. Mușlea, Elena Bratu, E. Aradi, Paulina Chișu, Ana Ostule, Livia Deciu, Maria Martinovici, Lucreția Barbul, Virginia Eremie, Maria Erdeli, Ana Petrovan, Maria Șerban, Zina Martalogu etc., au optat, în majoritate, pentru temporizare, în așteptarea formulării unui punct de vedere de către Maria Baiulescu. Apoi, în scop orientativ, s-a propus publicarea în întregime a apelului Alexandrinei Cantacuzino în ziarele “Patria” și “Națiunea”.⁷

O lună mai târziu, la 7 aprilie 1929, Alexandrina Cantacuzino a fondat Gruparea plănuită. Potrivit statutului adoptat, aceasta își propunea să reunească femeile din România, fără deosebire de origine etnică și credință religioasă, într-un “grup politic cu numele de Gruparea Națională a Femeilor Române”.⁸ Cu sediul central în București, aceasta avea să dezvolte filiale în toată țara.⁹

Ca urmare, în decembrie 1929, s-a înființat o filială la Ploiești, în ianuarie

⁵ Cosma, *Femeile și politica*, 64–66.

⁶ “Apel către toate femeile din Cluj,” *Patria*, 50 (1929): 8.

⁷ “Organizarea politică a femeilor române. Întrunirea de aseară a femeilor române din Cluj,” *Patria*, 53 (1929): 4; “Organizarea politică a femeilor române. Întrunirea femeilor române din Cluj,” *Dreptatea*, 426 (1929): 5.

⁸ În continuare G.F.R.

⁹ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj (în continuare SJANC), *Sofia Meteș. Fond*

1930, una la Oradea, în mai, cea de la Cluj. A urmat fondarea filialelor de la Buzău, Piatra Neamț, Chișinău și Orhei.¹⁰ În anul 1936, Gruparea avea deja filiale în 11 orașe, ajungând în 1938, la 13.¹¹

Constituirea filialei clujene a G.F.R.

Ședința de constituire a filialei clujene a G.F.R. a avut loc la 12 mai 1930, în casa Elenei Ștefănescu-Goangă, în prezența Elenei Stângaciu, secretara societății-mamă din capitală. Au fost prezentate scopul și programul Grupării, ca și propunerea de înființare a filialei clujene. După citirea statutului, s-a aprobat în unanimitate constituirea filialei. S-a procedat apoi la alegerea organelor de conducere ale acesteia. La final, s-a stabilit data și locul de desfășurare al următoareii ședințe, 24 mai, la locuința Elenei Bratu. A fost anunțată și conferința Elizei Constantinescu-Bagdat, “Dreptul civil al femeilor în secolul XVIII”.¹²

În primul Comitet desemnat, au intrat în calitate de membre de onoare: Sidonia Docan, președinta filialei locale a Crucii Roșii, Nora Lemeny, vicepreședinta Societății Femeilor Universitare din Cluj, Ana Pop, președinta Societății Surorilor de Cruce, Vera Bohățiel, vicepreședinta Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române Cluj, Tinca Iacoban, casiera filialei locale a Crucii Roșii, Lucreția Barbul, președinta filialei clujene a Societății Principele Mircea, membră a Reuniunii Femeilor Creștine din Cluj, Victoria Bădescu, profesoară la Liceul Regina Maria, membră în conducerea Asociației Femeilor Universitare din Cluj și Maria Martinovici, fostă președintă a filialei clujene a Societății Principele Mircea. Alături de acestea, figurau ca membre în Comitet: Alma Mohora-Popovici, medic stomatolog, care alături de Elena Ștefănescu-Goangă erau membre în Comitetul filialei locale a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, Alma Mohora-Popovici fiind și membră în Comitetul de conducere al filialei locale a Fondului Operelor de Binefacere ale A.S.R. Principesa Elena, activă și în Asociația Femeilor Universitare, Silvia Comșa și Elena Popescu-Voitești, foste președinte ale filialei Cluj a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, Ioana Gabor, profesoară și directoare a Școlii normale de fete, membră în conducerea filialei locale a Crucii Roșii și a Asociației Femeilor Universitare, Maria Barițiu, proprietara tipografiei “Carmen”, membră a Reuniunii Femeilor Creștine din Cluj, a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române filiala Cluj și a filialei locale a Fondului Operelor de Binefacere ale A.S.R. Principesa Elena, Elena Cadariu, activă în

personal, dosar nr. 1, f. 96–97; Ștefania Mihăilescu, *Din istoria feminismului românesc. Antologie de texte (1838–1929)* (Iași: Polirom, 2002), 319–328.

¹⁰ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 3, f. 55–56.

¹¹ Cosma, *Femeile și politica*, 72–73.

¹² SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 3, f. 68–69.

filiala locală a Societății Principele Mircea, Flora Dragomir, Cornelia Stanciu și Olga Lapedatu, care au aparținut leadershipului filialei clujene a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, Constanța Bogdan-Duică, directoare a Grădiniței de copii nr. 6 “Mihai Viteazul”, fostă vicepreședintă a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române filiala Cluj, Elena Negru, medic, conferențiar universitar, activă în Asociația Femeilor Universitare, dar și casieră a filialei locale a Fondului Operelor de Binefacere ale A.S.R. Principesa Elena, Cornelia Buzdugan – Hașeganu, poetă și profesoară la Liceul Comercial de fete și la Liceul Principesa Ileana din Cluj și, în continuare, directoarea Căminului studentelor doamna Medianu, apoi soția profesorului și scriitorului Constantinescu-Delabaia și profesoara Victoria Mănescu.¹³

Primul Birou al filialei a fost constituit astfel: președintă (provizoriu) Elena Bratu, avocat, care exercita și președinția Reuniunii Femeilor Creștine din Cluj; vicepreședinte Eliza Constantinescu-Bagdat, profesoară la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din Cluj și membră a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române filiala Cluj și a Reuniunii Femeilor Creștine din Cluj și Sofia Meteș, secretara Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române filiala Cluj, membră în conducerea filialei locale a Fondului Operelor de Binefacere ale A.S.R. Principesa Elena; secretare Raluca Ripan, docent, conferențiar la Facultatea de Științe a Universității Ferdinand I, membră în conducerea filialei locale a Crucii Roșii, a Asociației Femeilor Universitare din Cluj, a filialei locale a Fondului Operelor de Binefacere ale A.S.R. Principesa Elena și Virginia Andrievici, profesoară la Liceul Regina Maria; casieră Eugenia Belu, membră în Comitetul filialei clujene a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române.¹⁴

Așa cum se observă, conducerea filialei cuprindea, ca membre de onoare în comitet, liderele principalelor societăți ale româncelor din Cluj. Apoi, în marea lor majoritate, reprezentantele Comitetului și Biroului erau membre sau făceau/au făcut parte din conducerea acestor societăți. Se poate observa, de asemenea, că multe dintre acestea erau active și în filiala clujeană a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, această dublă ipostază fiind predominantă și în conducerea societății-mamă. O parte erau femei profesioniste, majoritatea profesoare în învățământul liceal sau universitar, medici. Se poate remarca și legătura cu lumea academică clujeană, nu doar prin reprezentante cu activitate universitară, dar și prin înrudiri cu universitari clujeni, o parte din membrele conducerii filialei fiind soții ale acestora.

În data de 18 mai 1930, Elena Ștefănescu-Goangă adresa o scrisoare

¹³ Ibid., f. 65–66.

¹⁴ Ibid.

președintei filialei nou înființate, menționând îndeplinirea sarcinilor asumate la adunarea de constituire a G.F.R. la Cluj de a dota societatea cu Registru pentru Procese Verbale, Registru de Intrare-Ieșire, Registru pentru Contabilitate, caiet pentru corespondență, dosare, șampilă a societății, liste pentru membre aderente și chitanțiere, alte materiale de papetărie necesare. Sugera să se împartă liste nenumerate și șampilate membrilor, în perspectiva unor noi cooptări. Casiera urma să adune cotizațiile membrilor Comitetului care, conform Statutului, deveneau membre fondatoare ale societății.¹⁵ Acestea urmau să acționeze pentru atragerea spre grupare a unui număr cât mai mare de femei și pentru stabilirea programului de acțiune, care avea să se pună în practică, abia din toamnă.¹⁶

Leadershipul filialei clujene. Evoluții organizatorice

Cum arătam deja, la constituire, exercitarea președinției filialei clujene i-a fost atribuită, provizoriu, Elenei Bratu. La 13 decembrie 1932, aceasta a demisionat din funcție, în locul ei fiind aleasă președintă Sofia Meteș. Elena Bratu a devenit membră de onoare.¹⁷ De menționat este faptul că, deși prin statute durata mandatelor pentru exercitarea funcțiilor de conducere era limitată, în 1937, la propunerea Elizei Constantinescu-Bagdat, Adunarea generală a filialei a proclamat-o pe Sofia Meteș președintă “permanentă”, în semn de recunoaștere a meritelor sale pentru activitatea desfășurată în interesul societății.¹⁸

În timp, Biroul filialei a suferit și alte modificări în componență. În ianuarie 1934, Raluca Ripan s-a retras din funcția de secretară, fiind desemnată vicepreședintă. În locul ei, secretariatul i-a revenit Corneliei Hașegan-Buzdugan.¹⁹ Din Biroul ales în Adunarea generală din primăvara anului 1935, făceau parte: președintă Sofia Meteș, vicepreședinte Raluca Ripan și Alma Mohora-Popovici, în timp ce Eliza Constantinescu-Bagdat a devenit vicepreședintă de onoare. Secretare ale filialei erau Cornelia Hașegan-Buzdugan și Maria Epure, funcția de casieră fiind îndeplinită tot de Eugenia Belu.²⁰ Un an mai târziu, Lia Gociman a înlocuit-o pe Cornelia Hașegan-Buzdugan ca secretară²¹, funcție

¹⁵ Ibid., f. 63.

¹⁶ Ibid., f. 37.

¹⁷ Ibid., dosar nr. 4, f. 20.

¹⁸ “Adunarea generală a grupării femeilor române din Cluj. Rapoartele. Alegerea comitetului,” *Dimineața*, 10943 (1937): 12.

¹⁹ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 16, f. 176.

²⁰ “Adunarea generală a Grupării femeilor române, filiala Cluj. Activitatea rodnică a acestei societăți. — Problema căsătoriilor mixte. — Cuvintele d-nei președintă Sofia Șt. Meteș,” *Universul*, 142 (1935): 9.

²¹ “Adunarea generală a soc. “Gruparea Femeilor Române” din Cluj,” *Universul*, 147 (1936): 11.

asumată de ea până în 1939, când a părăsit Clujul împreună cu soțul ei, ziaristul Aurel Gociman, un activ susținător a mișcării antirevizioniste.²² Apoi, Hortensia Zeicu a înlocuit-o pe Eugenia Belu în funcția de casieră.²³

Anul 1933 a adus modificări majore în componența Comitetului. S-a înregistrat un val de retrageri în rândul membrilor acestuia, în majoritate a fostelor membre de onoare ale primului Comitet: Sidonia Docan, Nora Lemeny, Vera Bohățiel²⁴, Ana Pop²⁵, fără motivarea gestului în actele de demisie înaintate. În paralel, în anii 1933 și 1934, au intrat în Comitet noi membre, între care: Stela Comșa, bibliotecară la Observatorul Astronomic condus de profesorul Gheorghe Bratu, Lia Gociman, care în 1936 a devenit, așa cum arătam, secretara filialei²⁶, profesoarele Maria Mateescu²⁷, Maria Iuga²⁸, Letiția Ghidionescu și Aurelia Roșca, apoi Annie Iacobovici, soția profesorului și chirurgului Iacob Iacobovici²⁹, actrița Olimpia Bârsan, Florica Goia, soția profesorului și medicului Ioan Goia, Sabina Peculea, membră în Comitetului Central al Reuniunii “Sf. Maria” a Femeilor Române Greco-Catolice din Cluj, soția lui Marius Peculea, fondator și director al sucursalei Cluj a Băncii Albina³⁰, Marcela Fabius, viitoare președintă a Societății Principele Mircea și soția avocatului Ștefan Fabius, apoi Valeria Bologa, Maria Epure, Virginia Pamfil, Eugenia Mehedinți³¹, Cristina Goga etc.³² Ca urmare a acestor schimbări, în anul 1935, Comitetul funcționa cu 29 de membre.³³ Între persoanele nou intrate în Comitet se remarcă preponderența profesionistelor, mai ales profesoare și a soțiilor de universitari, avocați, bancheri, reprezentanți ai elitei locale românești. Până la 1940, în componența acestuia au rămas 14 veterane (Sofia Meteș, Eliza Constantinescu-Bagdat, Raluca Ripan, Alma Mohora-Popovici, Cornelia Buzdugan-Hășeganu, Maria Barițiu, Valeria Bologa, Elena-Ștefănescu-Goangă, apoi Marcela Fabius, Florica Goia, Maria Iuga, Maria Mateescu, Eugenia Mehedinți, Sabina Peculea) la care s-au adăugat alte 12 nume noi. De asemenea, pe lista membrilor grupării de

²² Mircea-Aurel Gociman, *Mică introducere*, la http://www.gociman.com/mircea_gociman/copilaria.htm, accesat la 5 iulie 2024; Liviu Lazăr, *Mișcarea antirevizionistă din Transilvania în perioada interbelică* (Deva: Călăuza, 2003), 359.

²³ “Adunarea generală a soc. “Gruparea,” 11.

²⁴ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 4, f. 17.

²⁵ Ibid., f. 16.

²⁶ Ibid., dosar nr. 16, f. 147.

²⁷ Ibid., f. 86.

²⁸ Ibid., f. 133.

²⁹ Ibid., dosar nr. 4, f. 27.

³⁰ Ibid., dosar nr. 16, f. 170.

³¹ Ibid., dosar nr. 4, f. 25; dosar nr. 1, f. 34.

³² Ibid., dosar nr. 4, f. 5.

³³ “Adunarea generală a Grupării,” 9.

la acea dată figurau, ca element de noutate, și liderele Societății “Sf. Maria” a Femeilor Române Greco-Catolice, Livia Boilă și Elena Aciu.³⁴

În ce privește membrele Grupării, potrivit Statutului din 1929, la această calitate puteau accede toate femeile majore de cetățenie română. Membrele active erau cele care se înscriau ca membre fondatoare în organizațiile Grupării și care, luând cunoștință de program, statut și regulamente se obligau a se conforma lor. Membrele aderente erau cele înscrise ulterior constituirii grupării, cu aceleași obligații. Fiecare membră activă plătea obligatoriu cotizația.³⁵ Statutul din 1935 a stabilit că puteau deveni membre ale G.F.R. femeile române, majore, fără deosebire de clasă socială, origine etnică, limbă și credință religioasă, care nu erau înscrise în niciun partid politic. Față de Statutul din 1929, cel din 1935 a introdus categoria membrilor de onoare (în baza deciziei Comitetul Central, ratificată de către Congres, pentru contribuție excepțională la activitatea Grupării). Ca element de noutate, se preciza și că, accesul la calitatea de membru activ presupunea o prezentare oferită de alte două membre și angajamentul privind cunoașterea și respectarea programului, statutului și regulamentului G.F.R.³⁶

În arhiva filialei clujene s-au păstrat o serie de documente legate de primirea în Comitet a unor membre: câte o scrisoare de aducere la cunoștință a cooptării prin vot în componența acestui organism de conducere și răspunsul scris de acceptare al persoanei vizate.³⁷ În ceea ce privește evoluția numerică a membrilor filialei clujene, nu am reușit să identificăm alte surse documentare în afara Registrului de încasări și cheltuieli al acesteia. Deși în urma diverselor evenimente susținute se anunța frecvent atragerea de noi membre, numărul cotizantelor, deci al membrilor active, a rămas modest în comparație cu alte filiale pentru care situația poate fi documentată.³⁸ Astfel, filiala clujeană avea înscrise în Registrul de încasări și cheltuieli în 1930, 15 membre cotizante, atingând numărul maxim de 35, în 1940.³⁹ Așa cum reiese din documente, membrele cotizante erau, de fapt, toate cuprinse în structurile de conducere ale filialei și, de asemenea, nu toate s-au achitat constant de plata cotizației, așa cum prevedea statutul.

³⁴ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 15, f. n.n.

³⁵ Mihăilescu, *Din istoria feminismului*, 319–320.

³⁶ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 16, f. 230 (*Gruparea Femeilor Române. Statut* (București: Tipografia de Artă și Editură, 1935), 3–4).

³⁷ Ibid., dosar nr. 1, f. 3, 8, 34; dosar nr. 4, f. 5, 25, 27; dosar nr. 16, f. 86, 133, 147, 170.

³⁸ Astfel, de exemplu, filiala Caracal a pornit cu 25 de membre la constituire, în noiembrie 1936, ajungând în ianuarie 1937 la 48 de membre înscrise și la 150 împreună cu aderentele din județ. La Buzău, filiala raporta, în 1931, 400–500 de membre. Cosma, *Femeile și politica*, 77.

³⁹ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 2 (*Registrul de încasări și cheltuieli 1930–1940*).

La nivel național, G.F.R. a creat structuri specifice, subfiliale, pentru a se extinde spre lumea satelor și pentru activizarea tinerelor, subdiviziunea “Tinerelor Grupiste”. Decizia constituirii “secțiilor de tineret” a fost adoptată la Congresul de la Cluj, din 1933.⁴⁰ Unii specialiști, care au identificat la nivelul Grupării influențele feminismului latin, influențe ale fascismului italian, au văzut și în “Tinerele Grupiste” o copie a Gufinelor din Italia, tinerele studente din Grupările Universitare Fasciste.⁴¹ Însă, pe de altă parte, și celelalte societăți de femei, de altă orientare, ca Uniunea Femeilor Române din România sau Asociația pentru Emanciparea Civilă și Politică a Femeilor Române au agreeat, susținut și pus în practică, la rândul lor, această încercare de încorporare în mișcarea de femei a lumii sătești și a tinerelor.⁴²

Ședința de Comitet a G.F.R. Cluj, din ianuarie 1933, a fost dedicată problemei antrenării studentelor în Grupare, ele fiind reprezentate la întrunire de Stella Hălmăgeanu.⁴³ Ca urmare, în această perioadă, au aderat la gruparea clujeană un număr de 31 de studente de la Universitate⁴⁴ și 18 studente de la Academia de Înalte Studii Industriale și Comerciale din Cluj.⁴⁵ Inexistența unor documente sau informații ulterioare legate de această structură de tineret la Cluj, conduce spre concluzia că acțiunea de recrutare nu a fost permanentă și nu s-a reușit nici crearea unui grup activ, pe termen lung.

Activitatea filialei clujene a Grupării a început fără un sediu al acesteia, motiv pentru care, în primii ani, ședințele de Comitet s-au desfășurat prin rotație, la locuințele membrilor acestuia. Ajunsă în fruntea filialei, Sofia Meteș s-a preocupat de obținerea unui loc de desfășurare a acestor întruniri și a Adunărilor generale, solicitând primăriei și obținând de la aceasta un spațiu pentru întâlnirile regulate ale societății și aula instituției pentru conferințele susținute sub egida G.F.R.⁴⁶

La București, sediul central al Grupării a fost stabilit la Casa Femeii, filialele fiind îndemnate să înființeze și ele astfel de case de sfat ale femeilor.⁴⁷ Ca urmare, în 22 noiembrie 1933, Comitetul filialei clujene s-a adresat primarului, anunțând determinarea sa de a înființa și la Cluj o Casă a Femeii. Solicita sprijinul autorităților și punerea la dispoziția ei a unui număr de camere într-una

⁴⁰ Ghizela Cosma, *Femeile și politica*, 74.

⁴¹ Alexandra Petrescu, “Femeile și politica autoritară,” *Sfera politicii*, 120–121–122 (2006), la <https://revistasferapoliticii.ro/sfera/120-121-122/art15-petrescu.html>, accesat la 18 iun. 2024.

⁴² Cosma, *Femeile și politica*, 92–94.

⁴³ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 1, f. 6.

⁴⁴ Ibid., f. 8.

⁴⁵ Ibid., f. 37.

⁴⁶ Ibid., f. 72.

⁴⁷ Cosma, *Femeile și politica*, 73, 77.

din clădirile din centru aflate în proprietatea primăriei, unde să fie organizată o sală de ședințe și două săli de consultații medicale și juridice sau de “consiliere morală” și o sală de așteptare. Cum nu s-a identificat un local corespunzător cererii formulate, primăria nu a dat curs solicitării, dar a pus la dispoziție sala ei de ședințe “la nevoie și după caz”.⁴⁸

Mai târziu, filiala clujeană a început să spere că va reuși ridicarea propriei clădiri, conformă scopului urmărit.⁴⁹ Aceasta ar fi cuprins un adăpost pentru femeile intelectuale rămase singure și fără locuință spre sfârșitul vieții și un cămin pentru eleve și studente unde să li se asigure educație și îngrijire.⁵⁰ În consecință, în ședința de Comitet din 14 martie 1934, s-a redactat un apel pentru sprijinirea ridicării Casei Femeii la Cluj⁵¹, inițiindu-se o amplă campanie de strângere de fonduri și de acțiuni subsumate: colecte, baluri, ceaiuri, conferințe.⁵² Apelul a fost trimis unui număr mare de personalități, instituții, autorități locale și centrale.⁵³ Potrivit evidențelor financiare, în urma acestei campanii au intrat în fondul pentru Casa Femeii 61.500 de lei, cu soldul precedent, suma atingând 63.286 lei. Între donatori s-au aflat: Președinția Consiliului de Miniștri, Primăria, Universitatea din Cluj, filiala din Constanța a G.F.R., Fondului Operelor de Binefacere ale A.S.R. Principesa Elena, Cluj etc., precum și câteva persoane fizice. S-au adăugat la acestea veniturile obținute din organizarea unui ceai dansant și a balului din ianuarie 1935.⁵⁴ Adunarea de fonduri pentru Casa Femeii a continuat și anii următori, fiind înaintate și alte cereri primăriei pentru sprijin cu spațiu, loc de casă, sau un ajutor material mai important.⁵⁵ Însă, cu toate aceste eforturi, înființarea unei Case a Femeii la Cluj a rămas un deziderat neatins.

Relația filială – societatea-mamă

Potrivit Statutului Grupării din 1929, între atribuțiile Comitetului central figura și stabilirea doctrinei și răspândirea ei în toate ramificațiile societății.⁵⁶

⁴⁸ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 1, f. 84.

⁴⁹ Ibid., dosar nr. 4, f. 40–41.

⁵⁰ Ibid., f. 40–41.

⁵¹ Ibid., dosar nr. 15 (*Preconstituite- afișe ale Grupării*).

⁵² Ibid., dosar nr. 16, f. 12, 78–79, 191.

⁵³ Exemplare din Apel au ajuns la rectorul Universității din Cluj, episcopii bisericilor românești, Teatrul Național, Banca Națională, diverse societăți: Uzinele Electrice, Industria Sârmei, Societatea Unirea etc. Alte apeluri au fost expediate premierului și către diverși miniștri: al Finanțelor, Cultelor sau Sănătății. SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 6, f. n.n.; dosar nr. 16, f. 61, 166; dosar nr. 16, f. 17, 122.

⁵⁴ Ibid., dosar nr. 2 (*Registru de încasări și cheltuieli*).

⁵⁵ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 1, f. 14.

⁵⁶ Mihăilescu, *Din istoria feminismului*, 324.

Dar, principalul teoretician al societății a fost Alexandrina Cantacuzino. Ea a pus fundamentele ideologice-doctrinare ale noii asociații, în timp, dezvoltând-o într-o direcție ce oglindea seducția față de autoritarism. Inițiind și prezidând mai multe asociații de femei⁵⁷, naționalistă acasă, a fost profund implicată în mișcarea internațională a femeilor, devenind cea mai cunoscută feministă din România dincolo de granițe. Apoi, deși ostilă minorităților, a inițiat dialogul cu acestea, invitându-le la Congres în 1925 și stimulând organizarea lor în vederea unei colaborări cu Consiliul Național al Femeilor Române.⁵⁸ De-a lungul timpului, naționalismul ei s-a combinat cu seducția autoritarismului, fiind câștigată de critica fascistă a democrației liberale și, ca urmare, a început să militeze pentru o monarhie corporatistă, pentru depolitizarea administrației. Ca principal ideolog al G.F.R., a devenit printr-o schimbare de loialitate o promotoare a feminismului latin, o concepție a Italiei fasciste, care pune în prim plan educarea mamelor, pacea, dezvoltarea morală și socială a femeilor, transformându-le în “speciale și indispensabile”. În evoluția sa ideologică, Alexandrina Cantacuzino a ajuns să îmbrățișeze și eugenia și antisemitismul.⁵⁹

Aderarea unor exponenți ale mișcării clujencelor la G.F.R., trebuie privită nu doar în contextul mai larg al influenței ideologiei de dreapta asupra unei părți a elitelor românești ale vremii, dar și în contextul unei conjuncturi locale specifice, al unor sensibilități care au fundamentat și hrănit afinitatea pentru acțiunea și ideologia acestei societăți de femei. Realitățile locale ale timpului s-au fasonat pe acțiunea conjugată a unei multitudini de factori, de la cei demografici (structură etnică), economici, sociali, la cei istorici și culturali, într-o nouă stare de fapt politică, statală, de după 1918. Comunitatea românească era majoritară în noul cadru statal dar, la nivel local, s-a situat pe al doilea loc ca pondere în structura etnică a orașului până spre 1938. În acest context, chiar dacă politic se realizase obiectivul major al mișcării naționale, Unirea, în plan local a rămas obiectivul consolidării și afirmării comunității românești, care a hrănit aspirațiile și manifestările naționaliste.⁶⁰

Pe de altă parte, specificul mișcării femeilor române din Cluj era pliat pe

⁵⁷ Alexandrina Cantacuzino a fost președinta următoarelor asociații de femei din România: Consiliul Național al Femeilor Române, Mica Înțelegere Feminină – secția română, Asociația “Casa femeii”, Societățile “Țesătoria” și “Solidaritatea”, Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române, din 1929 și a Grupării Femeilor Române. Lucian Predescu, *Enciclopedia României. Cugetarea* (București: Saeculum I.O., Vestala, 1999), 162.

⁵⁸ Ghizela Cosma, “Aspecte privind constituirea și activitatea Secretariatului Central al Femeilor Minoritare Maghiare (Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkársága) de la Cluj,” *Banatica* 32 (2022): 406–410.

⁵⁹ Petrescu, “Femeile și politica,” la <https://revistasferapoliticii.ro/sfera/120-121-122/art15-petrescu.html>, accesat la 18 iun. 2024.

⁶⁰ Cosma, “Activismul feminin,” 65–66.

particularitățile unui curent regional tradiționalist, moderat în ansamblul său, care a respins atitudinile feminismului practicat de diverse societăți cu mare audiență peste Carpați, precum Asociația pentru Emanciparea Civilă și Politică a Femeilor. De remarcat este și faptul că, așa cum arătam deja, în marea lor majoritate, societățile româncelor în Clujul interbelic au fost societăți patronate de cele două biserici, ortodoxă și greco-catolică și societăți constituite în jurul unor obiective și activități caritabile.⁶¹ În acest context, G.F.R. era o societate aparte în peisajul activismului feminin clujean interbelic, care oferea, în legătură cu conjunctura, tradiția și afinitățile locale, o formulă atrăgătoare de emancipare a femeii.

Apoi, este de evidențiat și faptul că prima lideră a filialei, Elena Bratu, avocată de profesie, era și președinta Reuniunii Femeilor Creștine, fondată în 1925, o societate de femei tradiționalistă, naționalistă.⁶² Sofia Meteș, care i-a urmat în funcție, intrase în 1926 în filiala locală a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, devenind din 1931 vicepreședintă și, ulterior, președintă a acesteia. Ca și în cazul G.F.R. de la nivel național, nu întâmplător, și filiala clujeană a găsit audiență în primul rând între membrele Societății Naționale Ortodoxe a Femeilor Române, ea alimentându-se și pe filiera ortodoxismului.⁶³

Din Statutele Grupării emanau trăsături autoritare, stabilindu-se privilegiul centrului și al deciziilor sale. Comitetul central executa programul, urma statutul, stabilea doctrina și o răspândea în filiale, dirijând și controlând organizațiile ierarhic inferioare, ale căror decizii le putea anula. Gruparea se baza pe o structură piramidală: organizația comunală (sub-filială), organizația județeană (filială) și organizația centrală. Organele de conducere ale G.F.R. erau Birourile, Comitetele locale și Adunările generale, iar la nivel central Biroul, Comitetul central, Adunarea generală și Congresul. Biroul comitetului filialei trebuia confirmat de Comitetul central pentru a fi constituit în mod valabil. Apoi, Comitetul filialei îndeplinea hotărârile Adunării generale a filialei și ale Comitetului central, bugetul întocmit de acesta fiind aprobat de Adunarea filialei și ratificat de Comitetul central. Toate deciziile Comitetului filialei și ale Adunării generale se treceau în registrele de ședințe, iar copiile cu hotărârile importante se înaintau Comitetului central. Valabilitatea deciziilor presupunea ratificarea lor de Comitetul central. Astfel, Comitetul central conducea, supraveghea și controla filialele, întărind sau anulând hotărârile acestora când nu erau conforme cu statutul, regulamentele și directivele centrului. Conform Statutului din 1935, prima dintre cele 4 membre ale Secretariatului central era secretara filialelor, cu

⁶¹ Ibid., 84–86.

⁶² Ana-Maria Stan, "Asociaționism cultural și academic în perioada interbelică: Reuniunea Femeilor Creștine din Cluj, 1925–1931," *Historia Universitatis Iassiensis* I (2010): 131–150.

⁶³ Cosma, "Activismul feminin," 70–71.

atribuții de organizare a acestora și stabilirea legăturii dintre acestea și organizația centrală. Nu în ultimul rând, hotărârile Comitetului central erau obligatorii pentru toate membrele și organizațiile grupării.⁶⁴ Arhitectura de autoritate definită în 1929 s-a menținut și în statutul din 1935.

Congresul se convoca anual cu comunicarea datei de desfășurare, fiind transmisă și ordinea de zi a ședințelor.⁶⁵ Corespondența filialei clujene conține și precizări de la centru privind numărul intervențiilor în congres și subiectele repartizate reprezentantelor filialei.⁶⁶ Congresele G.F.R. s-au desfășurat cu regularitate din 1933, primul la Cluj, între 20–21 ianuarie 1933, al doilea, în mod excepțional în același an, între 3–5 decembrie 1933, la Brașov. După acestea, Congresele s-au organizat în fiecare an, în noiembrie, la București în 1934, Craiova în 1935, Chișinău în 1936, din nou la Cluj între 20–22 noiembrie 1937 și din nou la Brașov, în 1938.⁶⁷ Așa cum reiese din cele de mai sus, Clujul și Brașovul au fost cele două centre din Transilvania care au găzduit câte două congrese ale G.F.R., la Cluj fiind organizat și primul congres al acestei societăți.

O relație strânsă cu Comitetul central și președinta grupării a caracterizat întreaga activitate a filialei clujene. S-a păstrat corespondență care indică rolul conducător al centrului, directive trasate, cerințe formulate în diverse împrejurări. Președinta G.F.R., Alexandrina Cantacuzino, s-a aflat de mai multe ori la Cluj, prezidând ședințe ale Comitetului filialei, susținând conferințe. Alte reprezentante ale conducerii centrale au venit frecvent la Cluj, în special secretara organizației mamă, Elena Stângaciu, care a purtat și o corespondență bogată cu conducerea filialei.

Filiala clujeană a fost una importantă în Grupare. Desfășurarea primului Congres al G.F.R. la Cluj, apoi a altui congres, în 1937, nu erau lipsite de semnificații, ca și derularea aici a unor acțiuni cu reverberații politice, naționale, ca vizita ducesei de Atholl, expoziția artistelor din țările Micii Înțelegeri etc., asupra cărora vom reveni. Chiar dacă numărul membrilor filialei nu era impresionant, Clujul a dat o filială simbolică G.F.R., cu lidere purtătoare de mesaje rezonante în comunitate.

Conexiunea cu centrul a fost influențată și de relația apropiată, de prietenie dintre Alexandrina Cantacuzino și Sofia Meteș. Pe lângă faptul că ambele conduceau societatea-mamă a Grupării respectiv filiala clujeană a acesteia, ambele erau și lidere ale Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române la centru, respectiv la nivel local. Cu diverse prilejuri, Sofia Meteș și-a exprimat

⁶⁴ Mihăilescu, *Din istoria feminismului*, 319–328; SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 16, f. 230.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 3, f. 10.

⁶⁷ Cosma, *Femeile și politica*, 80.

public admirația și sprijinul față de Alexandrina Cantacuzino, susținând-o și rămânând alături ea și în momente dificile ale parcursului ei. În contextul crizei din Comitetul central al Societății ortodoxe, filiala clujeană a G.F.R. și-a făcut publică poziția de susținere a Alexandrinei Cantacuzino.⁶⁸ Apoi, pe parcursul derulării acestui conflict, într-o scrisoare adresată Sofiei Meteș, Alexandrina Cantacuzino îi propunea să o înlocuiască și să preia ea funcția de conducere la nivel național.⁶⁹ De asemenea, în 1939, când Alexandrina Cantacuzino a fost plasată în arest la domiciliu fiind acuzată de simpatii legionare⁷⁰, ea a continuat să țină legătura cu Sofia Meteș, la care au ajuns prin diverși mesageri vești transpuse pe furiș pe bilețele, care cuprindeau și cerința să fie distruse după citirea lor. Sofia Meteș nu s-a dezis de Alexandrina Cantacuzino și, mai mult, a adresat un amplu memoriu Regelui Carol al II-a, dezmințind acuzele aduse și lucrând pentru reabilitarea ei.⁷¹

Mijloace de acțiune ale filialei. Resurse

Din punct de vedere statutar, din 1929 până în 1935, respectiv 1938, se poate constata un continuu proces de redefinire a G.F.R. Astfel, în 1929, pornea ca “grup politic”, “Gruparea Națională a Femeilor Române”, având ca obiectiv pregătirea pentru emancipare politică deplină a femeii și, în perspectivă, participarea acesteia la conducerea țării de pe poziții de egalitate cu bărbatul.⁷² În 1935, s-a redenumit “Gruparea Femeilor Române”, “asociație de femei” care

⁶⁸ Prin ziarul “Universul” filiala clujeană transmitea: “Suntem cu trup și suflet alături de Doamna Alexandrina Cantacuzino, președinta noastră generală, așa după cum am dovedit din primul moment, și, mai ales la congresul extraordinar al Societății din 10 ianuarie (1935 n.n.) când reprezentanta noastră, D-na Sofia Șt- Meteș, prin cuvântarea ce a rostit-o a mărturisit cu toată hotărârea încrederea și devotamentul nostru neclintit față de iubita noastră președintă generală, Doamna Alexandrina Cantacuzino”. “De la filiala Cluj a “Grupării femeilor Române”, *Universul*, 38 (1935): 10.

⁶⁹ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 15, f. 10.

⁷⁰ Potrivit Monicăi Negru, conturarea în conduita și discursul Alexandrinei Cantacuzino a unor tendințe de autoritarism, promovarea unui feminism conservator, a apropiat-o treptat de extrema dreaptă. Există și ipoteza că Alexandrina Cantacuzino ar fi fost adepta ideologiei legionare, iar în locuința sa ar fi avut loc întâlniri legionare. Realitatea istorică arată însă că prințesa nu a obținut avantaje din simpatiile sale politice de dreapta, dimpotrivă: și-a pierdut fiul, comandantul legionar Alexandru, a fost izolată și condamnată la domiciliu forțat de către Regele Carol al II-lea, aproape un an. După abdicarea lui Carol al II-lea, prințesa și-a reluat activitatea, ea fiind sprijinită chiar de către generalul Ion Antonescu. Monica Negru, “Un model de feminism, naționalism și ortodoxism românesc: Alexandrina Gr. Cantacuzino,” *Orizonturi culturale italo-române. Orizzonti culturali italo-romeni*, la http://www.orizonturicultural.ro/ro_studii_Monica-Negru.html, accesat la 28 iun. 2024.

⁷¹ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 26, f. 12–15.

⁷² Mihăilescu, *Din istoria feminismului*, 319.

lupta pentru emanciparea politică, socială și economică a acestora și pregătirea lor pentru participare la viața publică, cu repudierea partizanatului politic.⁷³ Apoi, în 1938, s-a transformat în societate cu scopuri sociale, culturale și patriotice.⁷⁴ Astfel, dacă gruparea a activat la începuturi ca societate ce-și asuma exclusiv obiectivul emancipării politice depline a femeii, ea și-a extins și reconstituit în timp obiectivele și aria de acțiune, în paralel cu o evoluție doctrinară particulară. Dar ea a rămas în primul rând o societate de propagandă, aceasta fiind și principala metodă de acțiune stabilită statutar, cu mijloacele sale concrete, în varianta orală și scrisă/tipărită.⁷⁵

Ca urmare, pentru atingerea obiectivelor programatice și filiala clujeană a apelat la diverse mijloace de acțiune propagandistică. Între acestea, conferințele organizate și susținute în primul rând de membrele sale, erau menite să asigure informarea, educarea și pregătirea femeilor în perspectiva exercitării de noi drepturi, asumarea corectă și responsabilă de către acestea a obligațiilor familiale-gospodărești și a celor comunitare în spiritul intereselor naționale, solidarizarea feminină în jurul susținerii acestor interese. Astfel, majoritatea conferințelor au abordat problematica rolurilor femeii în familie și societate, a drepturilor revendicate pentru ea.⁷⁶ Aceste subiecte și alte teme înrudite au fost dezvoltate și în congresele G.F.R. Principalele conferințiere ale filialei clujene au fost, alături de Sofia Meteș, cu o activitate discursivă prolifică și extrem de vocală, Eliza Constantinescu-Bagdat, Raluca Ripan, Maria Mateescu, Alma Mohora-Popovici, dar și Valeria Bologa.

Apoi, în 1934, la Congresul G.F.R. de la București, Alexandrina Cantacuzino a recomandat filialelor constituirea de cercuri de studii, în cadrul cărora să fie

⁷³ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 6, f. 230.

⁷⁴ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 1, f. 44–52; dosar 31 (tăietură din ziar “Adunarea generală anuală a societății “Gruparea Femeilor Române” din Cluj,” *România*, 25 iun. 1939).

⁷⁵ Astfel, propaganda orală urma să se facă “din femeie în femeie și prin conferințe și întruniri publice parțiale și generale”, iar propaganda scrisă, “prin presă, broșuri, afișe, memorii, programe etc.” Mihăilescu, *Din istoria feminismului*, 319; SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 6, f. 230.

⁷⁶ Dintre acestea pot fi amintite conferințele: “Rolul femeii în familie și societate” (1930, Eliza Constantinescu-Bagdat), “Femeia și drepturile publice (1934, Sofia Meteș), “Femeia rurală în cadrul vieții economice a satului” (1934, Elena Popescu-Voitești), “Femeia în știință” (1934, Petre Sergescu), “Inegalitatea sexelor în dreptul român” (1936, Aurelian Ionașcu), “Femeia și ideea națională” (1936, Aurel Gociman), “Rolul sâtenței în economia națională” (1936, Maria Mateescu), “Femeia factor social constructiv” (1937, Raluca Ripan), “Femeia capital biologic” (1939, Alma Mohora-Popovici) etc. SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 5, f. 11; SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 1, f. 21, 27–28, 49; dosar nr. 10, f. 39–40; dosar nr. 31 (tăietură de ziar “Adunarea Grupării Femeilor Române,” *Curentul*, 10 iunie 1937; tăietură din ziar “Adunarea generală anuală a societății “Gruparea Femeilor Române” din Cluj,” *România*, 25 iun. 1939).

abordate problemele femeilor, dar și probleme de interes general, în conformitate cu programul grupării.⁷⁷ Interesant de remarcat este faptul că, la Cluj, potrivit unui document din arhiva filialei, deja în toamna anului 1933 se relata despre inaugurarea cercului de studii, sub conducerea Letiției Ghidionescu.⁷⁸ Însă probabil că atunci nu s-a reușit organizarea concretă a activității sale, motiv pentru care, în primăvara anului 1936, se vorbea din nou despre înființarea cercului de studii al filialei Cluj a Grupării. În prezența unui număr mare de membre adunate în sala de ședințe a primăriei, Raluca Ripan a prezentat programul de lucru al cercului, care cuprindea: studierea partidelor și diverselor doctrine politice, a rezultatelor aplicării acestora, studierea programului diverselor partide din România. Urmau a fi abordate și diferite probleme specifice femeilor. Aveau să fie realizate prezentări ale societăților acestora, ale programelor lor, a activității și rezultatelor obținute în orice domeniu: politic, social sau economic. În cadrul cercului de studii al filialei clujene se intenționa urmărirea și cunoașterea situației femeii din orice clasă socială, din diverse țări, cât și a problemei copilului.⁷⁹

Aceste prezentări tematice propuse să se deruleze în cadrul cercului de studii, ar fi fost urmate de dezbateri pe subiectul abordat. Pentru o bună capacitate de informare, prin acest cerc urma să se țină evidența demersurilor și evenimentelor în legătură cu interesele femeilor, desfășurate în țară și străinătate, dar și a evenimentelor politice, sociale și economice mai importante, de pretutindeni. Obiectivul final urmărit era contribuția la completarea culturii generale a femeii și la pregătirea ei pentru viața socială și politică.⁸⁰

În prima întrunire, conducerea cercului de studii a fost încredințată Letiției Ghidionescu și Ralucai Ripan.⁸¹ Apoi, în cadrul acestei ședințe inaugurale și a celei următoare, Raluca Ripan a susținut o expunere despre “Partidele politice”, iar avocata Zenobia Suciuc a vorbit despre fascism ca doctrină politică.⁸² Cum însă nici documentele arhivistice și nici publicațiile vremii sau ulterioare nu oferă date despre funcționarea acestui cerc în continuare, este foarte posibil ca și această a doua încercare de constituire și activizare să fi avut tot un caracter efemer.

O altă practică a filialei a fost redactarea și înaintarea de diverse apeluri, memorii către autoritățile centrale și locale, prin care, luând atitudine în diverse

⁷⁷ Cosma, *Femeile și politica*, 78.

⁷⁸ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 1, f. 73.

⁷⁹ “Deschiderea cercului de studii al “Grupării femeilor române” din Cluj,” *Universul*, 65 (1936): 10.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid.

⁸² SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 1, f. 21; 27–28.

probleme de actualitate și de interes din perspectiva obiectivelor și programului grupării, erau formulate solicitări, propuneri pentru soluționarea lor. Aceste memorii au fost înaintate de regulă în preajma momentelor în care problemele abordate se aflau în atenție, supuse procesului de legiferare sau când situațiile evidențiate erau urmare a adoptării unor măsuri, legi cu implicații negative din perspectiva intereselor promovate de societate și care erau sesizate spre studiere și corectare.

În activitatea de propagandă a filialei, un loc important s-a acordat tipăriturilor, afișelor, pliantelor, fapt reflectat și de alocările bugetare anuale cu această destinație. În 1930, din totalul cheltuielilor de 466 de lei, 355 de lei au fost destinați tipăririi de afișe și plății taxei de afișaj la primărie. Anul următor, aceste cheltuieli au reprezentat 535 de lei dintr-un total de 591 de lei. După preluarea președinției grupării de Sofia Meteș și, probabil, în legătură cu intensificarea activității filialei, sumele cheltuite cu tipărirea de afișe și taxele de afișaj au crescut continuu, la 1.450 de lei în 1935, 2.900 de lei în 1936, 3.170 de lei în 1939.⁸³ Toate tipăriturile solicitate de filială au fost realizate la tipografia “Carmen”, aflată în proprietatea Mariei Barițiu, membră în Comitet. Nu în ultimul rând, propaganda se realiza și prin presă și, grație bunelor relații cultivate cu aceasta, filiala clujeană a Grupării a obținut o mare vizibilitate a activității sale la nivel local, dar și național. Între organele de presă, o legătură strânsă a fost cultivată cu ziarul “Universul”, condus de Stelian Popescu, personalitate cu care filiala a colaborat și în cadrul mișcării antirevizioniste în care avea să se înregimenteze în 1934.⁸⁴

Din punct de vedere financiar, activitatea filialei a fost susținută, la început, din taxele plătite de membre.⁸⁵ Dar, în timp, mai importante s-au dovedit a fi sumele provenite din alte surse. În 1933, probabil legat de organizarea Congresului de la Cluj, Centrala a oferit filialei suma de 3.000 de lei. În 1937 și 1938, Primăria a transferat societății 8.000, respectiv 5.000 de lei. În 1937, și Prefectura a oferit suma de 3.000 de lei. Între instituțiile donatoare s-au mai numărat Banca Albina, cu mai multe donații (probabil și grație faptului că Sabina, soția directorului fondator al Albinei clujene, Marius Peculea, era membră a Comitetului filialei), apoi Banca Centrală, Banca Vatra, Prima Ardeleană, dar și Industria Sârmei, Uzina de apă. La acestea s-au adăugat sume venite dinspre societăți diverse: Liga Antirevizionistă, Societatea Națională a Femeilor Ortodoxe, Crucea Roșie, probabil prin filialele lor. Apoi, diverși particulari au sprijinit filiala cu bani. Pe măsura organizării sistematice a conferințelor, sumele

⁸³ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 2 (*Registru de încasări și cheltuieli 1930–1940*).

⁸⁴ Ibid., dosar nr. 4, f. 51.

⁸⁵ Ibid., dosar nr. 2 (*Registru de încasări și cheltuieli 1930–1940*).

obținute în urma acestora au fost tot mai importante, ca și cele obținute în urma altor evenimente organizate, precum balurile. Un capitol separat de încasări l-au constituit sumele obținute pentru Casa Femeii, despre care am vorbit deja.⁸⁶

Activitatea filialei clujene a Grupării

Activitatea filialei clujene a demarat șovăitor, impulsionată constant de la centru, de unde se lansau idei de organizare, de atragere și activare a femeilor în cadrul filialei, informări privind activitatea la centru și cerințe de implicare în demersuri gândite la nivel național. În acest sens, este revelatoare o scrisoare adresată Elenei Bratu de secretara G.F.R., Elena Stângaciu, prin care se cerea acțiune, pentru atragerea de noi membre. Se sugera, pentru început, organizarea de “ceaiuri sufragiste”, după model francez, un mod de a “se face educație feministă femeilor”. Dezbateră în grupuri a unor probleme de interes pentru femei la domiciliul unor membre care dispuneau de spațiu, servea ca mijloc de propagandă, de recrutare, dar și de adunare de fonduri (ceaiul fiind plătit cu o sumă modestă).⁸⁷ Dintre acțiunile începuturilor care au angrenat filiala clujeană în evenimente de anvergură națională în favoarea dreptului de vot pentru femei, primul a fost gândit în lunile februarie–martie 1931. Întrunirea publică de la București, din 15 februarie, în care s-au cerut drepturi integrale pentru femei, la care au fost invitate să ia cuvântul și reprezentante din teritoriu, urma să fie replicată în diverse centre din țară.⁸⁸ Întrunirea de la Cluj a avut loc în 8 martie 1931.⁸⁹ Apoi, în noiembrie 1931, Alexandrina Cantacuzino a îndemnat filialele să trimită primului ministru moțiuni, după modelul celei înaintate de filiala Buzău, care sublinia importanța femeii în societate și necesitatea implicării sale în soluționarea problemelor economice, sociale și obștești ale țării. Această acțiune de amploare națională ar fi fost, în viziunea președintei G.F.R., un mesaj de seriozitate al mișcării femeilor pentru revendicarea drepturilor lor.⁹⁰

Dar, greutatea începutului și o oarecare blazare, care părea să fi slăbit entuziasmul, amâna o activitate intensă la nivel de filială, redusă la ședințele de Comitet.⁹¹ Abia după Congresul G.F.R. desfășurat la Cluj în ianuarie 1933 și în contextul preluării președinției filialei de Sofia Meteș, asistăm la o dezvoltare și diversificare vizibilă a problematicei abordate și a direcțiilor de acțiune ale grupării clujene.

Din punct de vedere al problemelor asupra cărora s-a concentrat filiala, se

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Ibid., dosar nr. 3, f. 51–52.

⁸⁸ Ibid. dosar nr. 5, f. 11 (față-verso); dosar nr. 16, f. 11.

⁸⁹ Ibid., dosar nr. 5, f. 11 (verso), 20.

⁹⁰ Ibid. dosar nr. 3, f. 28–29.

⁹¹ Ibid., dosar nr. 5, f. 11 (verso).

poate observa în primii ani de activitate o polarizare aproape exclusivă pe tema drepturilor politice ale femeii, în concordanță și cu identitatea statutară a societății de la acea vreme. Deși dreptul de vot pentru unele categorii de femei în alegerile locale era deja legiferat, problema extinderii sale și maniera exercitării lui a continuat să preocupe și la nivel de filială. Dacă problematica drepturilor civile ale femeii dezbătută la nivel național și în mișcarea de femei în ansamblul ei nu părea să stârnească un interes deosebit la Cluj⁹², membrele filialei continuau să-și expună viziunea privind drepturile politice și exercitarea lor în legătură, în primul rând, cu temerile ca acestea să nu avantajeze femeile minoritare în detrimentul româncelor. Astfel, în ședința Comitetului filialei din 15 decembrie 1932, discuțiile s-au centrat exclusiv pe problematica dreptului de vot pentru femei. Elena Bratu sublinia că acordarea acestuia favoriza minoritățile și se exprima pentru o temporizare a drepturilor femeilor până ce și româncă avea să fie pregătită, pentru a nu se oferi un avans celorlalte. Aceeași preocupare rezidă și din susținerea de către Eliza Constantinescu-Bagdat a ideii acordării drepturilor cu restricții, cu certificate românești. Apoi, Sofia Meteș a cerut drepturi pentru femeile care au adus foloase națiunii și susținea gruparea în jurul unui program conținând problemele naționale.⁹³ Un an mai târziu, la Congresul Grupării de la Cluj din ianuarie 1933, Eliza Constantinescu-Bagdat a revenit criticând sufragiul universal, considerând că acesta nu oferea niciun avantaj și, în viziunea ei, sistemul existent nu a dus decât la o exploatare a alegătorilor de către partide și o decădere a Parlamentului. Susținea modificarea legii electorale pentru creșterea prestigiului Parlamentului.⁹⁴ Sofia Meteș s-a exprimat și ea prin conferințe, intervenții publice locale și întruniri ori congrese naționale ale G.F.R. în problematica drepturilor electorale pentru femei. Argumentația ei în favoarea împuternicirii româncelor era de natură istorică, aducând în atenție figuri feminine care au jucat un rol important în diverse momente ale trecutului țării. Combătând opiniile contrare acordării dreptului de vot femeilor, era convinsă că participarea femeii române la viața politică nu putea fi decât de bun augur, că exista nevoia imperioasă ca și româncele să fie investite cu drepturi depline, pentru a putea sluji interesele patriei.⁹⁵

⁹² Probabil, ținând cont de avantajele oferite de Codul Civil austriac femeilor din acest spațiu în raport cu cele din Vechiul Regat, singura temere a ardelenelor era doar ca prevederile defavorabile ale celui din urmă să nu fie extinse și asupra lor, prin unificarea legislativă.

⁹³ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 4, f. 20.

⁹⁴ "Congresul Grupării femeilor române. Două zile de activitate feminină la capitala Ardealului," *Patria*, 18 (1933): 2.

⁹⁵ Vezi de exemplu, "Femeia și drepturile politice. – Conferința dnei Sofia Meteș," *Patria*, 13 (1934): 2; "Femeia și drepturile publice – Conferința d-nei Sofia St. Meteș, președinta "Grupării femeilor române" din Cluj," *Universul*, 23 (1934): 8.

Apoi, oarecum, efervescența manifestărilor în această direcție s-a mai calmat în timp, problema revenind în atenție cu adoptarea noii Constituții în februarie 1938, care oferea femeilor dreptul de a participa la alegeri pentru Adunarea Deputaților și Senat și de a fi alese la Senat. Extinderea electoratului Adunării Deputaților se realiza prin cuprinderea femeilor, concomitent cu creșterea limitei de vârstă pentru participarea la alegeri la 30 de ani și condiționarea calității de alegător de exercitarea unei îndeletniciri (agricultură și muncă manuală, comerț și industrie, ocupații intelectuale). Pe de altă parte, formularea constituțională lăsa posibile noi limitări ce puteau fi introduse prin legea electorală viitoare. Constituția stabilea votul uninominal, anunțând renunțarea în perspectivă la sistemul politic bazat pe multipartidism. În categoria Senatorilor aleși, care figurau alături de cei numiți de rege și de drept, puteau accede și femeile. Cei aleși se desemnau prin vot obligatoriu, secret, exprimat prin scrutin uninominal de membrii corpurilor constituite în stat. Astfel, noua Constituție reflecta aspirația spre o reformă în spirit corporatist a statului⁹⁶, susținută deja de câțiva ani din interiorul G.F.R.

În legătură cu drepturile electorale acordate femeilor prin noua lege fundamentală, în martie 1938, în ședință publică, arătând că G.F.R. a avut un rol important în lupta pentru obținerea lor, Sofia Meteș sublinia că era de dorit ca și femeile care s-au dedicat familiei să aibă drepturi politice.⁹⁷ Ca urmare, în 1939, două memorii elaborate de Maria Mateescu și Sofia Meteș au fost transmise guvernului, solicitându-se recunoașterea și lărgirea drepturilor femeilor și drepturi egale pentru casnice.⁹⁸ Or, Legea electorală adoptată în 1939 a accentuat doar caracterul restrictiv al votului, extinzând condiționările din textul constituțional, acordând drepturi electorale doar știutorilor de carte.⁹⁹

Apoi, alte probleme tangente preocupărilor demografice specifice și altor state ale timpului, unele cauzate de războiul încheiat și/sau în legătură cu probleme de sănătate publică, ca părți ale programelor biopolitice ale noilor state naționale sau ale ideologiilor extremiste care se lansau, au fost abordate și în filiala locală a G.F.R..

Între acestea, problema avortului a suscitat un interes special spre mijlocul deceniului al 4-lea, când aceasta a intrat și în atenția legiuitorilor. Astfel, în 14 mai 1934, un memoriu redactat de Alma Mohora-Popoviciu și Valeria Bologa a fost adresat miniștrilor Justiției, Sănătății și Ocrotirilor Sociale pe tema legiferării avorturilor. Constatându-se creșterea îngrijorătoare a acestora, se aducea în

⁹⁶ Cosma, *Femeile și politica*, 131–132.

⁹⁷ “Ședința Grupării femeilor Române din Cluj,” *Universul*, 83 (1938): 14.

⁹⁸ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 1, f. 48; dosar nr. 31 (tăietură din ziar “Adunarea generală anuală a societății “Gruparea Femeilor Române” din Cluj,” *România*, 25 iun. 1939).

⁹⁹ Cosma, *Femeile și politica*, 132.

atenție impactul lor negativ asupra evoluției demografice, susținându-se interzicerea lor. Se solicita autorităților luarea în considerare a recomandărilor pentru încurajarea natalității formulate la Congresului Medicilor din Transilvania, desfășurat între 21–23 aprilie 1934: “moralizarea populației prin conferințe și conștientizarea datoriei de cetățean, bazată pe credință; supravegherea stării morale și materiale a familiei prin asistență socială și surori de ocrotire; îmbunătățirea materială a familiei prin susținerea de locuri de muncă bine plătite pentru tați; preferarea în slujbe mai bine plătite a părinților cu mai mulți copii față de cei fără copii și celibatari; înființarea dispensarelor, căminelor pentru mame, a leagănelor pentru copii, asigurarea concediului, a ajutoarelor materiale pe timpul lăuziei pentru femeile profesioniste, ridicarea progresivă a cotei pentru fiecare copil al salariaților publici, pentru ca acesta să reprezinte un ajutor real pentru părinți, premiarea mamelor cu mai mulți copii”. Filiala clujeană a G.F.R., reprezentată la Congres de Alma-Mohora Popoviciu, cerea transpunerea în lege a acestor sugestii și susținerea bugetară a implementării lor de către stat.¹⁰⁰ Ministerul Sănătății a transmis că, în perspectiva adoptării noului Cod Penal, urma să se țină cont de aspectele aduse în atenție prin acest memoriu.¹⁰¹

În calitate de medic, Alma Mohora-Popovici a fost cea mai implicată în teoretizarea problematicii la nivel de filială, dar și în diverse acțiuni privind ocrotirea mamelor și a copiilor. În 1933, într-o ședință de comitet, susținând pe de-o parte nevoia creșterii natalității, dar pe de altă parte constatând înmulțirea populației sărace, ea se declara adepta “avortului social”. Susținea necesitatea încurajării prevenirii situațiilor care transformau copilul într-o plagă socială și, în anumite cazuri, considera că ar fi fost benefică “o aprobare a societății pentru ca femeile bolnave să mai aibă copii”, recomandând în aceste cazuri consult medical serios.¹⁰² Alma Mohora-Popovici a rămas și în continuare o susținătoare a avortului ca practică eugenică negativă, pe care a susținut-o și la Congresului Medicilor din Transilvania, la care ne-am referit deja. De asemenea, a pledat pentru educația morală și sexuală a tinerilor.¹⁰³ A fost interesată de sănătatea școlarilor, la 20 noiembrie 1934, în cadrul Adunării Centralei Societăților Române din Cluj, de la Oficiul de Ocrotire, ea a solicitat redactarea și trimiterea unui memoriu Primăriei, în care să se solicite un local salubru pentru Ambulatorul Policlinic școlar.¹⁰⁴ Apoi, s-a implicat în organizarea acțiunii intitulată “Balul laptelui”, menită să asigure suportul financiar necesar distribuirii de lapte școlarilor.¹⁰⁵ De

¹⁰⁰ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 16, f. 130–131.

¹⁰¹ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 10, f. 39–40.

¹⁰² SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 1, f. 76–77.

¹⁰³ Ibid. dosar nr. 16, f. 172.

¹⁰⁴ Ibid., f. 20–23.

¹⁰⁵ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 10, f. 39–40.

asemenea, a fost preocupată și de bolile cu transmitere sexuală, tot într-o abordare biopolitică. Punctul ei de vedere l-a dezvoltat în intervenția ei la Congresul G.F.R. de la Cluj, din 1937, intitulată “Orientarea biopolitică a femeii și pericolul bolilor sexuale”. Susținea că acestea constituiau un real pericol pentru capitalul biologic al nației, prin proliferarea lor ducând pe de-o parte la “coborârea nivelului etnic biologic”, pe de alta încărcând societatea cu sarcini considerabile. Aducea în atenție și consecințele lor: mortalitatea infantilă ridicată și sterilitatea cauzată de aceste patologii, ambele contribuind la declinul tot mai accentuat al natalității. Pentru a contracara efectele dezastruoase ale fenomenului, Alma Mohora-Popovici propunea construirea unor așezăminte care să corespundă necesităților sanitare, după un “model tip”, cu baie publică sau cel puțin dușuri, dispensar medical, bucătărie demonstrativă, cameră pentru sora de ocrotire, o bibliotecă populară, sală de conferințe, menite să contribuie la susținerea unei “țărăniimi sănătoase, curate și luminate”. Apoi, pleda pentru ridicarea standardului de viață a păturii mijlocii și a muncitorimii prin măsuri economice și sociale, salarii mai bune, reducerea orelor de muncă, împrumuturi ieftine pentru locuințe și reducerea impozitelor în funcție de numărul de copii aflați în întreținere. De asemenea, susținea premiarea familiilor cu urmași “selecționați” pentru încurajarea nașterilor, introducerea educației morale și sexuale adaptată vârstelor în școlile secundare, ca prin educația tinerilor să fie stăvilită răspândirea acestor boli. Și, nu în ultimul rând, solicita legiferarea obligativității examenului medical înainte de căsătorie. Ea revendica drepturi de cetățenie deplină pentru femeie, “ca prin contribuția ei spirituală să renască o generație mai sănătoasă, cârmuită pe bazele eugeniei și biopolitice”.¹⁰⁶ Astfel, căsătoria, familia, nașterile erau toate abordate de Alma Mohora-Popovici din perspectiva eugeniei, cu accent pe educație și propagandă.

Grija pentru sănătatea și vigoarea națiunii a membrilor filialei clujene a G.F.R. s-a combinat cu susținerea conservării și întăririi identității naționale care, din perspectivă familială, a însemnat și condamnarea căsătoriilor mixte. În Adunarea generală a filialei grupării, din 23 mai 1935, Sofia Meteș a relevat pericolul reprezentat de căsătoriile mixte pentru siguranța statului, mai ales în armată și diplomatie, unde acestea erau numeroase și, în opinia sa, ar fi trebuit interzise. Cerea în numele femeilor române ca, pe viitor, să se oprească contractarea de căsătorii mixte.¹⁰⁷ Subiectul l-a mai reluat și în alte conferințe.¹⁰⁸

Preocuparea față de ceea ce definea ca și “criza familiei” și reducerea

¹⁰⁶ “Congresul grupării femeilor române la Cluj,” *Universul*, 324 (1937): 8.

¹⁰⁷ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 31 (tăietură din ziar “Adunarea generală a Grupării femeilor române, filiala Cluj,” *Universul*, 26 mai 1935).

¹⁰⁸ Astfel, de exemplu, la Acțiunea Patriotică și la Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române Cluj, Sofia Meteș a susținut pe tema căsătoriilor mixte conferința “Credința în D-zeu,

natalității a manifestat-o și Valeria Bologa, în intervenția sa în cadrul primului Congres al G.F.R. de la Cluj, din 1933, subliniind atenția deosebită ce trebuia acordată copiilor, dezvoltării lor normale, alimentației, susținerii lor în timpuri grele și carierei ce o aveau de urmat.¹⁰⁹

O altă problemă care a preocupat membrele filialei clujene a G.F.R. a fost cea a minorilor instituționalizați în centre de reeducare. Aceasta a fost dezbătută și la Congresul societății desfășurat la Cluj, în 1937, în care s-au reliefat lipsurile cu care se confruntau aceste instituții. Filiala a desfășurat și o anchetă privind situația minorelor internate în aceste centre, iar Eugenia Mehedinți a întocmit un memoriu care a fost înaintat premierului și ministrului Justiției, în care se cerea îmbunătățirea condiției acestora. Apoi, pentru susținerea institutului din Cluj, s-au organizat colecte, în care s-au evidențiat Eugenia Mehedinți, care a reușit să adune suma de 13.000 de lei și Maria Mateescu, care a obținut haine și alimente în valoare de 8.200 de lei de la elevele liceului comercial din localitate. S-au confecționat haine pentru minorele internate aici, au fost împărțite de Crăciun alimente și alte cadouri. Alte două lidere ale filialei clujene, Alma Mohora-Popovici și Raluca Ripan au fost desemnate să investigheze în continuare și situația de la Institutul de ocrotire a minorilor din Gherla.¹¹⁰ De-a lungul anilor, principalele conferințe ale filialei clujene a G.F.R. s-au concentrat și asupra tineretului. Așa cum arătam deja, Alma Mohora-Popovici a abordat problemele din perspectivă medicală.¹¹¹ Profesoara Maria Mateescu și-a manifestat grija pentru tineret, ridicând aspecte generale ale educației acestuia.¹¹² Apoi, la Congresul de la Brașov din 1938, ea a dezvoltat subiectul “Orientării profesionale a tineretului”, evidențiind supraaglomerarea în sfera unor ocupații precum avocatura și subliniind necesitatea îndrumării spre cariere a copiilor din perioada școlarizării primare și liceale. Propunea intervenții susținute pentru înființarea de școli agricole și îndreptarea a cât mai mulți copii spre acestea.¹¹³ Același interes pentru devenirea profesională a tinerilor l-a exprimat și Sofia

temeiul educației familiale și sociale”. SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 31 (tăietură de ziar “Adunarea Grupării Femeilor Române,” *Curentul*, 10 iunie 1937).

¹⁰⁹ “Congresul Grupării femeilor române. Două zile de activitate feminină la capitala Ardealului,” *Patria*, 18 (1933): 2.

¹¹⁰ Lia Gociman, “Raportul activității Grupării Femeilor Române în anul 1938. Filiala Cluj,” *Graiul femeii. Organ al Casei Femeii și al Grupării Femeilor Române*, 1 (1939): 3; SJANC, *fond. Gruparea femeilor Române filiala Cluj*, Dosar 16, f. 220–221

¹¹¹ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 16, f. 172; SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 10, f. 39–40; “Al 7-lea congres al grupării Femeilor Române de la Brașov,” *Tribuna*, 15 (1938): 8.

¹¹² SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 31 (tăietură din ziar – Adunarea Grupării Femeilor Române, în “*Curentul*”, 10 iunie 1937).

¹¹³ “Al 7-lea congres”, 8.

Metesh, îndemnând la integrarea lor în viața economică, în contextul mai larg al preocupărilor filialei pentru îmbunătățirea situației comercianților, meseriașilor și muncitorilor români și românizarea orașelor. În 1937, ea a trimis și un memoriu la Ministerul Muncii prin care solicita identificarea de posibilități pentru îmbunătățirea situației tinerilor români în viața economică.¹¹⁴

Problemele sătenței, portului popular, economiei casnice s-au regăsit și ele între subiectele abordate de conferințarele grupării clujene.¹¹⁵ Apoi, în 1934, filiala a ridicat problema bumbacului. În ședința de Comitet din 26 noiembrie 1934, Eugenia Mehedinti a propus înscrierea pe ordinea de zi și studierea acesteia, considerând-o din perspectiva intereselor G.F.R. o problemă arzătoare a economiei naționale. S-a solicitat o solidarizare de la nivel central la filialele din teritoriu pentru aducerea în atenție publică a problemei. Un memoriu a fost redactat de Maria Mateescu și înaintat Ministrului Industriei și Comerțului.¹¹⁶ Acesta evidenția efectele dezastruoase asupra industriei casnice a punerii în aplicare a noului regim de export-import a bumbacului, din 1 și 15 noiembrie, care a dus la majorarea/dublarea prețului acestuia și dispariția sa din comerț. Situația afecta accesul la principala materie primă utilizată în industria casnică. Țăranca română îl folosea pentru nevoile gospodărești și îmbrăcăminte, ea fiind, se arăta aici, aproape singurul producător și păstrător al specificului portului național. Imposibilitatea aprovizionării cu bumbac urma să o îndepărteze mai mult de portul național, acesta fiind înlocuit cu materiale mai ieftine, ca stamba și mătasea artificială. Apoi, erau afectate expozițiile de artă populară organizate în lume, care erau o sursă bună de câștig și propagandă națională în străinătate. Se solicita, în consecință, sprijin pentru reexaminarea acestei probleme economice, pentru coordonarea nevoilor de moment ale țării cu nevoile economiei rurale.¹¹⁷

Altă direcție de acțiune majoră a filialei a fost lupta pentru pace și împotriva revizionismului, dezvoltată cu intensitate crescândă pe măsura evoluțiilor tot mai amenințătoare ale contextului internațional. La 10 martie 1933, se solicita printr-un apel intervenția Alexandrinei Cantacuzino pe lângă forurile internaționale pentru “a împiedica înarmările clandestine și dezlănțuirea furtunilor care puneau în primejdie echilibrul și pacea lumii”.¹¹⁸ Apoi, în 14 decembrie

¹¹⁴ SJANC, *Sofia Metesh. Fond personal*, dosar nr. 31 (tăietură de ziar “Adunarea Grupării Femeilor Române, *Curentul*, 10 iunie 1937).

¹¹⁵ De exemplu, în 1934, Elena Popescu-Voitești a susținut conferința “Femeia rurală în cadrul vieții economice a satului”, iar, în 1936, Maria Mateescu a vorbit despre “Rolul sătenței în economia națională”. SJANC, *Sofia Metesh. Fond personal*, dosar nr. 1, f. 21, 27–28; dosar nr. 10, f. 39–40.

¹¹⁶ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 16, f. 43, 54.

¹¹⁷ Ibid., f. 227–228.

¹¹⁸ Ibid., dosar nr. 4, f. 26.

1933, G.F.R. Cluj a aderat la Liga Antirevizionistă¹¹⁹, devenind cel mai serios colaborator al acesteia atât în acțiuni precum: conferințe, manifestații, comemorări, cât și în sprijinirea cu fonduri sau publicarea unor articole cu conținut antirevizionist. Cele mai multe au apărut în calendarele anuale ale Ligii, sub semnătura Sofiei Meteș.¹²⁰

În contextul participării la toate evenimentele cu mesaj antirevizionist desfășurate, filiala G.F.R. s-a implicat și în primirea la Cluj a unor personalități ale vremii, militante pentru pace și menținerea statu-quo-ului teritorial. Pot fi amintite: întâmpinarea în gara din Cluj, în vara anului 1934, a ministrului de externe francez Louis Barthou¹²¹; organizarea evenimentelor în cinstea membrilor Parlamentului britanic susținătoare ale drepturilor istorice ale românilor stabilite în tratatele de pace, ducesa de Atholl, lady Layton și Miss Ratherborne, venite în România și la Cluj, în 1937, la invitația G.F.R. și a Consiliului Național al Femeilor Române; întâmpinarea, la 20 mai 1937, a scriitoarei poloneze Kazimira Ilacovicz, fostă secretară a mareșalului Pilsudski, care a susținut conferința “Mareșalul Pilsudski și psihologia grandoarei”¹²²; susținerea organizării evenimentului dedicat lui Louis Marin, din sala Memorandumului, în amintirea participării sale la acest proces, ca prieten al ardelenilor; primirea în 1939, a lui Henri Demont, avocat la Curtea de Apel din Paris și parlamentar, care a susținut conferința “Comment supprimer les guerres” etc.¹²³ Un mesaj antirevizionist a purtat și organizarea la Cluj de către filiala locală a G.F.R. a expoziției artistelor din România, Iugoslavia și Cehoslovacia.¹²⁴

Începând din 1935, alături de antirevizionism, filiala clujeană a G.F.R. a inclus în preocupările sale programatice și anticomunismul. În consecință, în acest an, s-au lansat prin presă adrese-apeluri către toate românele din Cluj, mai ales profesoare și institutoare, pentru o acțiune viguroasă împotriva comunismului și revizionismului, iar consfătuirea organizată în acest scop, a stabilit ca mijloc de acțiune susținerea unei serii de șezători la periferii, pentru muncitori.¹²⁵

O altă membră a filialei clujene a G.F.R., care s-a remarcat prin implicarea ei în acțiunile cu mesaj antirevizionist și anticomunist, a fost Lia Gociman, așa cum arătam deja, soția lui Aurel Gociman, secretarul general al Comitetului

¹¹⁹ Ibid., f. 51; SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 10, f. 39–40.

¹²⁰ Lazăr, *Mișcarea antirevizionistă*, 328.

¹²¹ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 16, f. 74–76.

¹²² SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 31 (tăietură din ziar “Adunarea Grupării Femeilor Române,” *Curentul*, 10 iunie 1937).

¹²³ Ibid., dosar nr. 1, f. 51; dosar nr. 31 (tăietură din ziar “Adunarea generală anuală a societății “Gruparea Femeilor Române” din Cluj,” *România*, 25 iun. 1939).

¹²⁴ Ibid., dosar nr. 31 (tăietură din ziar “Deschiderea expoziției femeilor artiste din Mica Înțelegere la Cluj,” *Universul*, 26 iunie 1938); Gociman, *Raportul activității*, 3.

¹²⁵ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 1, f. 24, 29.

Regional al Ligii Antrevizioniste.¹²⁶ Astfel, tot în 1935, în contextul amintit mai sus, al încercării de a duce mesajul antirevizionist și anticomunist spre periferii, Lia Gociman a intervenit pentru obținerea a 86 de volume de la “Fundația Culturală Regală” și a 30 de volume de la Liga Antirevizionistă pentru crearea unei biblioteci la periferiile orașului, potrivit programului grupării.¹²⁷ Tot ea a fost cea care, în Adunarea generală a filialei din 10 iunie 1937, a reafirmat programul societății de susținere a campaniei anticomuniste și antirevizioniste.¹²⁸ În cadrul acesteia s-a desfășurat o primă șezătoare la periferii, la 13 aprilie 1937, în cartierul Iris. A fost publicat de grupare un nou apel de mobilizator, la care s-a răspuns cu scrisori și telegrame de adeziune.¹²⁹

În octombrie 1938, îngrijorată de propaganda revizionistă, Sofia Meteș a realizat o anchetă la granița de Vest, prilej cu care a luat legătura cu femeile române și autoritățile de aici. Constatările sale le-a cuprins într-un memoriu trimis spre orientare oficialităților centrale.¹³⁰ Apoi, în ciclul de conferințe organizate în același an, s-a pus accent pe problemele naționale.¹³¹ Toate demersurile au urmărit solidarizarea în jurul ideii naționale în fața revizionismului, pentru apărarea integrității frontierelor.

În anul 1940, în fața gravității împrejurărilor și a încordării generale, Comitetul filialei G.F.R. a decis, ca în acel an, să se dedice în totalitate apărării naționale, ridicării și întăririi potențialului național de înarmare morală și materială. Astfel, Gruparea a contribuit cu suma de 100.000 de lei la împrumutul pentru înzestrare al armatei și 245 kg lână din care s-au confecționat obiecte de îmbrăcăminte călduroase pentru soldați. Apoi, s-au împărțit ajutoare în valoare de 150.000 familiilor concentraților din orașul și județul Cluj. Nu în ultimul rând, a fost înzestrat Spitalul militar cu 30 de cearceafuri, cumpărate din banii membrilor Comitetului.¹³²

Deși nu a fost o societate caritabilă, filiala clujeană a G.F.R. a colaborat cu Serviciul de asistență socială din Cluj, șefa acestuia, Natașa Reisky, fiind cooperantă în societate.¹³³ În toamna anului 1934, G.F.R. Cluj a participat alături de alte societăți ale femeilor la inițiativa constituirii Centralei Societăților Române

¹²⁶ Lazăr, *Mișcarea antirevizionistă*, 256–257.

¹²⁷ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 1, f. 23; 29.

¹²⁸ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 31 (tăietură de ziar “Adunarea Grupării Femeilor Române, *Curentul*, 10 iunie 1937).

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Ibid. dosar nr. 1, f. 46; dosar nr. 31 (tăietură din ziar “Adunarea generală anuală a societății “Gruparea Femeilor Române” din Cluj,” *România*, 25 iun. 1939).

¹³¹ Gociman, *Raportul activității*, 4.

¹³² SJACC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 11, f. 27–35; dosar nr. 31 (tăietură de ziar “Activitatea “Grupării Femeilor Române” din Cluj,” *Tribuna*, 17 iun. 1940).

¹³³ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 1, f. 73.

din Cluj de pe lângă Oficiul de Ocrotire local, prin care se urmărea elaborarea unui plan de lucru comun în domeniul asistenței sociale și coordonarea activității printr-o delegație constituită din reprezentantele acestor societăți.¹³⁴ La 20 noiembrie 1934, Letiția Ghidionescu, membră a G.F.R. Cluj, împreună cu Olivia Deleu au susținut organizarea repartizării muncii sociale între societățile românești, fiecare urmând să se focuseze pe o problemă la care să colaboreze toate societățile, dar acțiunea să fie dirijată de câte o anumită societate.¹³⁵ Succesul acestei strategii fusese probat prin acțiunea “Balul laptelui”, propusă și organizată de G.F.R. Cluj, în vederea asigurării laptelui pentru școlari, pentru care s-a solicitat și obținut participarea tuturor societăților de femei din oraș.¹³⁶ Suma adunată prin acest eveniment caritabil, desfășurat în 24 februarie 1934, s-a ridicat la 20.000 de lei.¹³⁷

De remarcat este și colaborarea G.F.R. Cluj cu Crucea Roșie. În 1935, Gruparea a participat la colecta pentru înfometajii din Basarabia, desfășurată sub egida Crucii Roșii.¹³⁸ Apoi, într-un context istoric a cărui gravitate devenea tot mai evidentă, pe fondul concentrărilor, în primăvara anului 1939, Comitetul grupării clujene, în colaborare cu Crucea Roșie, a distribuit ajutoare soldaților și refugiaților cehoslovaci.¹³⁹

Dar, acțiuni caritabile au fost derulate de filială și individual. În 1933, aceasta a adunat pentru nevoiași haine și încălțăminte, precum și suma de 800 de lei.¹⁴⁰ Membrele grupării au cotizat, în 1937, pentru cumpărarea de făină și zahăr de Crăciun pentru Institutul corector.¹⁴¹ Nu în ultimul rând, o practică îmbrățișată a fost ajutorarea unor persoane defavorizate în baza unor cereri personale de sprijin adresate filialei, anual, sume de bani din buget fiind direcționate către acestea.

Concluzii

Constituită la 12 mai 1930, filiala a fost condusă de Elena Bratu, apoi de Sofia Meteș, membrele conducerii acesteia fiind în majoritate și lidere ale altor societăți românești de femei clujene, profesioniste (profesoare, medici), soții ai reprezentanților elitei românești locale a Clujului. Cu un număr modest

¹³⁴ Ibid., dosar nr. 16, f. 24.

¹³⁵ Ibid., f. 20–23.

¹³⁶ Ibid., f. 172.

¹³⁷ Ibid., f. 179.

¹³⁸ SJANC, *Sofia Meteș. Fond personal*, dosar nr. 1, f. 21, 27–28.

¹³⁹ Ibid., f. 49–50, 52; dosar nr. 31 (tăietură din ziar “Adunarea generală anuală a societății “Gruparea Femeilor Române” din Cluj,” *România*, 25 iun. 1939).

¹⁴⁰ Ibid., dosar nr. 1, f. 83, 85; dosar nr. 4, f. 48.

¹⁴¹ SJANC, *Gruparea Femeilor Române filiala Cluj*, dosar nr. 16, f. 220–221.

de membre active pe tot parcursul perioadei interbelice, filiala clujeană a fost totuși o filială importantă a Grupării, cu valoare simbolică și lidere cu voci răsunătoare în comunitate.

Afinitățile ideologice și doctrinare ale clujencelor înregimentate în această filială sunt motivate de realități locale fasonate istoric, într-o nouă stare de fapt politică, statală după 1918, care au hrănit aspirații și manifestări naționaliste, membrele Grupării clujene rezonând favorabil la schimbările de paradigmă de la nivelul societății mamă, supusă tentațiilor autoritarismului și unui model de emancipare distorsionat de acesta.

Statutar, a fost definită o arhitectură de autoritate a societății, care stabilea privilegiul centrului în relația cu filialele sub multiple aspecte, inclusiv doctrinar. Apoi, o relație strânsă cu Comitetul central și președinta Grupării a caracterizat întreaga activitate a filialei, conexiunea fiind influențată și de relația apropiată dintre Sofia Meteș și Alexandrina Cantacuzino.

Ca organizație a unei societăți de propagandă, și la Cluj, filiala a utilizat principalele metode și mijloace propagandistice stabilite statutar: conferințele, întrunirile publice, memoriile, afișele, pliantele și presa. În ce privește problemele asupra cărora s-a concentrat filiala, se poate observa în primii ani de activitate o polarizare aproape exclusivă pe tema drepturilor politice ale femeii și exercitarea lor, în legătură cu temerile ca acestea să nu avantajeze femeile minoritare în detrimentul românelor. După adoptarea Constituției din 1938, în preajma elaborării legii electorale, s-a solicitat recunoașterea și lărgirea drepturilor politice ale femeilor și acordarea de drepturi egale pentru femeile casnice. Apoi, într-o perspectivă eugenică și biopolitică, au fost abordate alte probleme tangente preocupărilor demografice, etnice. Între acestea, au fost avortul, bolile cu transmitere sexuală, toate cu impact asupra natalității. Din perspectiva etnicului, filiala s-a pronunțat pentru interzicerea căsătoriilor mixte, susținerea orientării românilor spre industrie, comerț și românizarea orașelor. S-au bucurat de atenție și minorii instituționalizați și, în general, problema educației tinerilor. În egală măsură au interesat problemele sătenței, ale portului popular, ale economiei casnice. Gruparea clujeană a transformat lupta împotriva revizionismului într-unul din obiectivele sale majore, urmărit cu intensitate crescândă pe măsura evoluțiilor tot mai amenințătoare ale contextului internațional. Aderând la Liga Antirevizionistă, a participat la toate manifestările clujene și evenimentele publice cu mesaj antirevizionist. Din 1935, antirevizionismul s-a combinat cu anticomunismul. În anul 1940, în fața gravității împrejurărilor și a încordării generale, filiala s-a dedicat în totalitate apărării naționale, ridicării și întăririi potențialului național de înarmare morală și materială. Nu în ultimul rând, deși nu a fost o societate caritabilă, filiala clujeană a G.F.R. a colaborat în

domeniu cu diverse instituții și societăți ale româncelor din Cluj, derulând însă și acțiuni ținute, de sprijin individual al unor persoane defavorizate.

Din perspectiva mișcării femeilor din România interbelică, abordarea istoriei, de la nivel de filială, a uneia dintre cele mai puternice societăți de femei a perioadei, G.F.R., contribuie la reconstituirea profilului acesteia, a mijloacelor de acțiune în teritoriu, a elementelor de specificitate și limitelor acestora manifestate la temelia arhitecturii sale. În context regional, în general, societățile de emancipare a femeii din Vechiul Regat nu s-au bucurat de audiență, lucru dovedit de incapacitatea lor de a acapara spațiul transilvan, fie că vorbim Gruparea Femeilor Române sau de Asociația pentru Emanciparea Civilă și Politică a Femeii. Gruparea însăși a reușit să constituie un număr mic de filiale aici, la Brașov, Făgăraș, Satu-Mare, Câmpeni, zona rămânând, în cea mai mare parte a sa, fidelă activismului desfășurat sub egida Uniunii Femeilor Române, care își construisese aici o tradiție antebelică. În peisajul societăților clujene interbelice, filiala locală a G.F.R. a avut un profil aparte. La Cluj, acestea au fost majoritar societăți cu caracter religios și caritabile. Constituirea filialei clujene a G.F.R. a avut legătură și s-a hrănit în mare parte din potențialul uman al filialei locale a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, atracția exercitată asupra clujencelor fiind înrădăcinată și în ortodoxism, ca element identitar național. La Cluj, G.F.R. a atras un public feminin sedus de naționalism, care s-a regăsit în critica democrației liberale și o variantă de emancipare motivată și fundamentată discursiv pe obligațiile femeilor față de patrie, națiune și meritele dobândite de acestea în serviciul lor.

CLUJ BRANCH OF ROMANIAN WOMEN'S GROUP (1930–1940). A CASE STUDY

Abstract

In the context of women gaining electoral rights through the Administrative Law of August 3, 1929, and the debates surrounding the exercise of these rights, Alexandrina Cantacuzino founded the "Romanian Women's Group" on April 7, 1929, advocating for keeping women out of political parties in order to ensure freedom and unity of action. A branch was established in Cluj on May 12, 1930, with members from the leadership of other women's organizations, including professionals (teachers, doctors) and wives of representatives from the local Romanian elite. Though modest in number, this branch held symbolic value.

The central doctrinal figure of the Romanian Women's Group was Alexandrina Cantacuzino, who combined nationalism with a tendency toward authoritarianism, embracing both eugenics and antisemitism. The ideological affinity of some women in Cluj was shaped by local historical realities in a new political-state context after 1918, which

continued to fuel nationalist aspirations and expressions. For them, the Romanian Women's Group represented an attractive formula for the emancipation of women.

Within society, an architecture of authority existed, ensuring the privilege of the center in its relationship with the branch. This close relationship was also influenced by the connection between Alexandrina Cantacuzino and Sofia Meteuș, a great admirer and supporter. As part of a propaganda society, the branch acted through conferences, public meetings, appeals/memoranda to authorities, and propaganda via posters, pamphlets, and the press.

The struggle for women's political rights dominated the early period of the branch's activity, gradually expanding to include other areas of interest and activism, such as issues with demographic and ethnic impact: abortion, venereal diseases and the fight against them, mixed marriages, as well as problems related to youth education and peasant women, and home economics. The Cluj branch of the Romanian Women's Group transformed the fight against revisionism, combined since 1935 with anti-communism, into a major action goal. In 1940, it fully dedicated itself to national defense, strengthening and supporting the national potential of moral and material arming.

PORTRETE DE ANTREPRENOARE DIN REȘIȚA INTERBELICĂ

Minodora Damian*

Cuvinte-cheie: anteprenoare, județul Caraș, Reșița, perioada interbelică

Keywords: antepreneur, Caraș county, Reșița, inter-war period

Finalizarea primului război mondial conferă premisele de evidențiere, din ce în ce mai clare, a emancipării feminine, aflată într-o conexiune proporțională cu dezvoltarea politică, socială, culturală și economică a societății. Rata mortalității masculine a fost resimțită intens după încetarea ostilităților armate, zorii interbelicului constituind un leitmotiv pentru prezența și implicarea femeii, din ce în ce mai vizibilă, în viața socială.

Pacea postbelică aducea cu sine și schimbări esențiale în societatea feminină, aspect ce va conduce la dorința de independență a femeii, caracterizată prin îmbunătățirea condițiilor economice, conferirea unui statut social echivalent cu acela masculin, conferirea drepturilor de participare la viața politică și implicarea activă în sfera comercială.

Emanciparea feminină se baza, în special, pe modificările survenite pe plan educativ, acestea fiind într-o strânsă legătură cu reformele din cadrul sistemului de învățământ. Schimbări esențiale în sfera legislației aferente instruirii feminine au fost promulgate prin Legea învățământului secundar din 1928, în care se preciza că învățământul secundar va fi același atât pentru fete cât și pentru băieți.¹ Totuși, conform statisticilor din 1930, în România procentul de alfabetizare înclina covârșitor spre partea masculină, băieții reprezentând 70% dintre cei școlarizați. În ceea ce privește clasificarea învățământului pe regiuni, Banatul avea cel mai mare grad de alfabetizare, atât la băieți (80,1%) cât și la fete (64%). De altfel, județul Timiș, cu 75%, se afla pe locul 2 la nivel național în ceea ce privește școlarizarea populației de gen feminin.²

Din punctul de vedere al statutului politico-social al femeii, *Legea privind*

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com

¹ Cristina Sircuța, *Viața femeilor în România interbelică* (București: Oscar Print, 2016), 120.

² Ibid., 124.

ridicarea incapacității civile a femeii măritate din 1932 și *Legea privind organizarea administrativă* din 1929, care ofereau femeilor dreptul de a vota și de fi alese în consiliile comunale și județene³, reprezentau principalele acte normative ce au facilitat un sprijin esențial în stabilirea rolului pe care femeia l-a dobândit în societatea interbelică.

Prin prisma unui climat propice de autonomie feminină, bazată pe o afirmare ascendentă a femeii pe plan economico-social, la începuturile interbelicului se contura idea că profesia devenea o opțiune de luat în calcul pentru reprezentantele sexului frumos.

Consider că este interesantă o explorare a activității comerciale, proiectată în interbelicul reșițean, punând accent pe relațiile comerciale dezvoltate de doamnele sau domnișoarele cu aptitudini antreprenoriale. Prin urmare, se întrezăresc o serie de întrebări: motivul implicării în mediul de afaceri al femeilor a fost generat de diferite circumstanțe sau acestea au fost împinse de dorința de a-și depăși propria condiție? Afacerile dezvoltate au fost preluate sau sunt acțiuni provenite din propria inițiativă? Sursele de informare provin, în cele mai multe cazuri, din documentele de arhivă extrase din fondurile Serviciului Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin și ale Serviciului Județean Timiș al Arhivelor Naționale, coroborate cu o analiză a spoturilor publicitare existente în publicațiile locale.

Reșița și-a făcut apariția pe harta industrializării încă din 1770, când proiectele lui Franz Müller vor Reichenstein și Joseph Desiderius Redange au fost puse în aplicare sub atenta coordonare a maistrului zidar Peter Korb din Oravița, însărcinat cu ridicarea construcțiilor, precum și a maistrul Martin Klesko din Biserica Albă, responsabil cu realizarea mobilierului.⁴ Încă din aceea perioadă în sfera antreprenorială au fost sesizate mici afaceri de tip individual sau familial, ale căror acțiuni comerciale nu au întâmpinat sincope determinate de dezvoltarea economică a zonei, coagulată în jurul unei singure entități. Astfel, antreprenorii reșițeni au reușit să-și adauge la propriile cunoștințe, experiențele acumulate în timp, acestea fiind utile în viitoarele operații tranzacționale.

Datorită faptului că atenția în cadrul sferei comerciale a fost îndreptată, în cele mai multe cazuri, spre componenta economico-comercială masculină, aceasta a generat tendința de a dezavua aspecte din viața economică aferentă sferei antreprenoriatului feminin. În mediul de afaceri feminin din Reșița interbelică s-au identificat trei categorii: antreprenoare solitare, afaceri preluate din mediul familiar și antreprenoare în asocieri mixte. În analiza acestui gen de antreprenoriat am utilizat metoda cronologică, luându-se în considerare data de începere a activității comerciale.

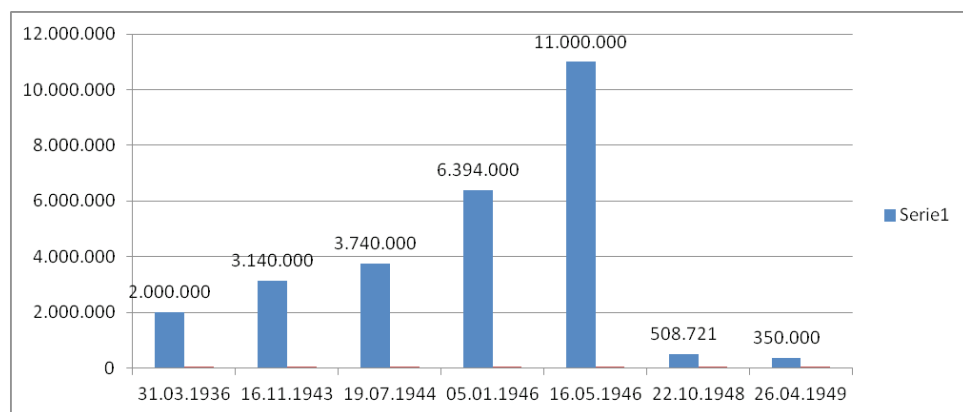
³ Ibid., 32.

⁴ Dan Gh. Perian, *Istoria Uzinelor din Reșița 1771–1971* (Reșița: Timpul, 1996), 34.

Antreprenoare solitare

Bloch Ludmilla, fostă Rombauer⁵, etnică germană de naționalitate română, născută în 28 august 1872 la Reșița, a înființat în 28 iunie 1898 o firmă individuală având ca obiect de activitate comerțul cu mărfuri mixte, pusă în legalitate prin Autorizația Preturii Reșița nr. 2908 D14/1898. Firma individuală era radiată din Registrul Comerțului în 31 martie 1936, prin hotărârea nr. 1093/1936.⁶ Adiament, aceasta mai deținea *Crâșma Bloch Ludmila*, identificată în evidențele din 1935 ale Comisariatului de Poliție Reșița privind clasificarea localurilor publice.⁷

Acțiunile comerciale ale Ludmillei Bloch continuă prin redeschiderea, în data de 1 septembrie 1936, a firmei sub numele de *L. Bloch*. Firma socială în nume colectiv, cu sediul pe strada George Coșbuc nr. 4, s-a format prin asocierii cu Bloch Adalbert având același obiect de activitate ca și firma individuală, pornind cu un capital de 2.000.000 lei. În 24 septembrie 1936, la activitatea curentă s-a mai adăugat și comerțul cu chimicale grele, care se întrebuițau în menaj, în industrie, agricultură, horticultură, viticultură, precum și comerțul cu ape minerale (art. 707 din Legea Sanitară), mai apoi în 17 decembrie 1938 adăugându-se și comerțul cu băuturi spirtoase.⁸ Afacerea era prosperă, fapt constatat din creșterea progresivă a capitalului social al firmei.

Evoluția capitalului social al firmei *L. Bloch* între 1936–1949⁹

⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (în continuare SJANCS), *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 142/1931, f. 22.

⁶ Ibid., dosar nr. 316, f. 106.

⁷ Ibid., *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 42/1935, f. 71.

⁸ Ibid., *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 312/1931, f. 21.

⁹ Ibid.

Majorările succesive de capital au rezultat, în cele mai dese cazuri, din suplimentări monetare rezultate din acumularea profitului dobândit. Cel mai mare câștig s-a realizat în primul semestru al anului 1946, când profitul realizat a constituit 72,03% din capitalul precedent.

La 26 aprilie 1949, firma își relocă sediul pe strada George Coșbuc nr. 2, urmând apoi lichidarea societății comerciale *L. Bloch*, ce s-a realizat la 30 aprilie 1949, atunci când capitalul de 350.000 lei existent la acea dată a fost repartizat în mod proporțional între cei doi acționari: 100.000 lei către Ludmila Bloch și 250.000 lei către Adalbert Bloch.¹⁰

La nivelul anului 1938 Ludmila Bloch avea calitatea de membră în cadrul Reuniunii Comercianților din Reșița.¹¹

Horvath Lucreția, născută la Reșița în 1 noiembrie 1877, de naționalitate română¹², în baza brevetului nr. 5744/1915, acordat conform articolului 7 din Legea XXV/1889, primea avizul de a desfășura activități comerciale de vânzare a băuturilor alcoolice în propria locuință din strada General Dragalina nr. 11.¹³ În 1931, obiectul comerțului era acela de restaurant și cârciumă, iar în 1935 locația era clasificată în clasa a II-a, sub denumirea de restaurantul *Horvath*.¹⁴ Totodată, terasa restaurantului *Horvath* (redenumit *Mureșul* după naționalizare), aflată vizavi de Casa Muncitorească¹⁵, ademenea clientela cu vinuri alese și bere albă sau brună, servite pe acordurile orchestrei pompierilor voluntari, ce delectau atmosfera în fiecare zi de la orele 19.¹⁶ Activitatea restaurantului și a berăriei *Horvath* a continuat și după al doilea război mondial, Uniunea Sindicatelor din Industrie și Comerț Reșița certificând existența firmei la data de 30 iunie 1947.¹⁷

Ioana Gyonovics, văduvă de naționalitate română, născută la Reșița în 13 august 1880, deținea firma *Ioana Gyonovics*, ce presta servicii de brutărie încă din data de 3 octombrie 1919, avându-și sediul în strada Carmen Silva nr. 5 din Reșița, sub autorizația de funcționare nr. 3362/1919.¹⁸ În 1938 își extinde activitatea cu un depozit en-gros pe strada Împăratul Traian nr. 49, iar aferent locației

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 99/1938, f. 30.

¹² Ibid., *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 117/1931, f. 4.

¹³ Ibid., f. 9.

¹⁴ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 42/1935, f. 71.

¹⁵ Nicolae Magiar, Eduard Magiar, *Monografia Municipiului Reșița* (Cluj Napoca: Grinta, 2019), 136, 139; Mircea Meilă, *Bârza* (Reșița: Tim), 105.

¹⁶ Reclama se află în ziarul *Glasul Muncitorului Român* I, 11 (Reșița, 6 mai 1934): 4.

¹⁷ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 117/1931, f. 5.

¹⁸ Ibid., dosar nr. 109/1931, f. 5, 8.

din strada Carmen Silva nr. 5, la obiectul de activitate se mai adăugă activități de comerț cu hârtie și librărie.¹⁹

Kehl Luiza, fostă Korcsek, născută 11 mai 1869 în localitatea Șemlac, județul Timiș-Torontal, soția lui Francisc Kehl²⁰ și urmașa lui Truia Adalbert²¹, prin Brevetul nelimitat nr. 35859/1919, emis de Direcțiunea Financiară Regională Română din Lugoj, primea avizul pentru vânzarea băuturilor spirtoase în locul său aflat pe strada Bessemer (ulterior Tudor Vladimirescu) nr. 10.²² Își începe activitatea comercială în 1919, iar în 14 mai 1920 afacerea era consemnată în Registrul Camerei de Comerț și de Industrie.²³ La nivelul lui 1935 locația era cunoscută ca și restaurantul *Kehl Luiza*, clasificat ca și local de clasa a III-a²⁴, iar la data de 7 aprilie 1945 activitatea firmei este radiată din registrul comerțului prin decizia 2093/1945.²⁵

Eva Drinovan, fostă Novak, văduvă de naționalitate română, născută la 25 decembrie 1877 în Făget, județul Severin, desfășura activitatea de comerț cu zarzavaturi și alimente în Piața Reșița, începând cu data de 7 mai 1920. Obiectul activității era avizat prin brevetul 1353 D. 44/1920 emis de Pretura Reșița. Prestarea serviciilor comerciale se sistează, acestea fiind consemnate în Registrul Comerțului prin radierea din oficiu, bazată pe decizia nr. 2062 din 19 martie 1945.²⁶

Fani Deutsch, membră în Reuniunea Comercianților din Reșița²⁷, născută la 11 decembrie 1883 în localitatea Monor din Ungaria, soția lui Ludovic Deutsch și mamă a două fiice, Șarlota și Elisabeta²⁸, deschidea o firmă care-i purta numele în 9 decembrie 1920. Societatea comercială avea ca obiect de activitate comerțul cu pălării, haine, articole de modă, articole de toaletă și cosmetice, având Permisul Industrial nr. 6878 D24/1914. Sediul se afla pe bulevardul Regele Ferdinand nr. 1, iar din 2 mai 1941 acesta s-a relocat pe strada

¹⁹ Ibid., f. 2.

²⁰ Serviciul Județean Timiș a Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN), *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 96/K, f. 8.

²¹ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 42/1935, f. 71.

²² SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 96/K, f. 8.

²³ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 315/1931–1947, f. 183.

²⁴ Ibid., *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 42/1935, f. 71.

²⁵ Ibid., *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 315/1931–1947, f. 183.

²⁶ Ibid., dosar nr. 319, nefilat.

²⁷ Ibid., *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 99/1938, f. 30.

²⁸ Ibid., *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 315/1931–1947, f. 152.

Principesa Elisabeta nr. 27. Activitatea comercială s-a sistat în baza încheierii de radiere nr. 1071 din 27 noiembrie 1943.²⁹ Conform Permisului Industrial emis de Primpretura Plasei Reșița nr. 3038/1920, Fani Deutsch avea dreptul de a exercita servicii de comerț cu articole de toaletă și cosmetică.³⁰

Iuliana Brebenar, văduva lui Ioan Brebenar, născută în Reșița la 16 februarie 1890, de profesie crâșmăriță, primea acordul de a vinde vin, bere și băuturi spirtoase, prin Brevetul nr. 23576/1918, emis de Administrația Financiar-Regională din Lugoj. Totuși, aceasta își începea activitatea comercială la 26 septembrie 1922, având sediul pe strada Dorobanților nr. 17.³¹ Din 1935 cârciuma devenea *Restaurantul văd. Iuliana Brebenar* de clasa a IV-a³², iar în 1936 era catalogat ca restaurant de clasa a II-a.³³ În urma controalelor efectuate de către Serviciul Sanitar al orașului Reșița, reprezentat prin doctorul orașului Reșița, Dimitrie Hohoiu, și de agentul sanitar Gheorghe Sonda, prin procesul verbal nr. 258 din 1938 locația era declasificată din restaurant în cârciumă. Cauzele principale erau lipsa unei bucătării și necomercializarea nici măcar a mâncărurilor reci.³⁴ În 1942, din cauza lipsei de capital, Iuliana Brebenar s-a abzis de la Brevetul nr. 23576/1918, iar din 1945 firma era radiată și din Registrul Comerțului.³⁵

Terezia Ana Danko, fostă Schütz, etnică germană³⁶, născută la 25 septembrie 1904 în Vârșeț (astăzi localitate de pe teritoriul Republicii Serbia), era fiica lui Schütz Ștefan, de religie romano-catolică, având ocupația calfă de lăcătuș, și a Mariei Schütz, fostă Szendek³⁷, absolventă a Școlii Civile Ajutătoare de Stat din Reșița, ciclu gimnazial.³⁸ În perioada 1 octombrie 1918 – 2 februarie 1926 a fost angajată ca ucenică și calfă în cadrul firmei *Ștefan Szendek*, cu sediul în Reșița, strada Principesa Elisabeta nr. 12, deținută de către Ștefan Szendek, de meserie pantofar.³⁹

În 1926 a deschis o entitate comercială cu activități de spălătorie, călătorie

²⁹ Ibid.

³⁰ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 81/D, f. 11.

³¹ Ibid., dosar nr. 71/B, f. 3, 4, 6.

³² SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 42/1935, f. 71.

³³ Ibid., dosar nr. 57/1936, f. 23, 411.

³⁴ Ibid., dosar nr. 99/1938, f. 146.

³⁵ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 71/B, f. 2.

³⁶ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 244/1941, f. 21.

³⁷ Ibid., f. 30.

³⁸ Ibid., f. 25.

³⁹ Ibid., f. 26.

și curățare chimică.⁴⁰ Firma, cu sediul în strada Brătianu nr. 3 în Reșița, a fost pusă în legalitate prin Permisul Industrial 1437 R5/1929 emis de Primăria Reșița, societatea funcționând până la radierea acesteia din Registrul Comerțului la 16 august 1945.⁴¹

De asemenea, prin arianizarea întreprinderilor evreiești, în 1941 preia de la evreul Iosif Burger⁴² o societatea comercială ce avea ca obiect de activitate comerțul cu sticlă, porțelan și articole de menaj, înființată în 1936 și aflată pe strada Principesa Elisabeta nr. 35.⁴³ Firma primea avizul de funcționare prin Autorizația Comitetului Director a Camerei de Comerț și Industrie Lugoj în ședința din 30.04.1941, sediul firmei fiind relocat pe strada Principesa Elisabeta nr. 24⁴⁴, înregistrată apoi cu nr. 2426/1941 ca firmă individuală, având un angajat cu funcția de personal tehnic inferior.⁴⁵ În 17 august 1945 Terezia Danko solicită aprobarea relocării sediului pe strada Brătianu nr. 4.⁴⁶ Conform *Legii nr. 607 din 1 august 1945 pentru anularea și revocarea unor acte de dispoziție încheiate în împrejurări excepționale*, stabilimentul din strada Principesa Elisabeta nr. 24 era returnat în 12 august 1945⁴⁷ vechiului proprietar Iosif Burger, fapt pentru care Terezia Danko admitea că i s-a returnat suma de 184.000 lei, sumă pe care aceasta ar fi plătit-o lui Iosif Burger în baza contractului din 8 ianuarie 1941.⁴⁸ În urma controalelor efectuate de către funcționarii abilitați ai Camerei de Comerț și Industrie s-a constatat faptul că, deși în acte sediul era trecut pe strada Brătianu nr. 4, în realitate aceasta își desfășura activitățile comerciale pe strada Principesa Elisabeta nr. 12.⁴⁹ Din punct de vedere economic, la nivelul anului 1946 capitalul firmei era de

⁴⁰ Ibid., f. 23, 25; Ibid., dosar nr. 314/1931–1943, f. 48.

⁴¹ Ibid., dosar nr. 314/1931–1943, f. 48.

⁴² Iosif Burger, născut la 19 ianuarie 1906, la Baia Mare. A provenit dintr-o familie de comercianți: tatăl Herman Burger, de profesie comerciant, născut în 1862 la Gyalahaza (Ungaria), mama Hani născută la 1860 în Kanyahaza (Ungaria), sora Berta născută la 1895 la Baia Mare și sora Serena născută la 1902 la Baia Mare (SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 125/B, f. 9, 14).

⁴³ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 244/1941, f. 23; SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 125/B, f. 9.

⁴⁴ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 244/1941, f. 18–19.

⁴⁵ Ibid., f. 10.

⁴⁶ Ibid., f. 16.

⁴⁷ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 125/B, f. 4.

⁴⁸ Ibid., dosar nr. 125/B, f. 3.

⁴⁹ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 244/1941, f. 9.

200.000 lei⁵⁰, iar în 1948 capitalul scădea la valoarea de 75.000 lei. În ceea ce privește stocul de mărfuri, în 19 august 1947 valoarea acestuia era de 282.841 lei, în 28 august 1948 scăzând la 160.000 lei.⁵¹

Knauer Cornelia (fostă Bloch), născută la Reșița în 21 iunie 1895, era fiica Ludmillei Bloch⁵² de religie romano-catolică și a lui Ignatie, de religie iudaică.⁵³ În 1905 era absolventă a patru clase primare, fiind catalogată cu calificativul excepțional.⁵⁴ În 1913 a absolvit cu calificativul foarte bine cursul special de contabilitate simplă, susținut de către Asociația Germană pentru Educarea Poporului pentru Răspândirea Cunoștințelor de Interes General, sucursala Viena.⁵⁵ Începând cu 1 decembrie 1914, timp de doi ani, a obținut calificarea de sodal comerciant cu mărfuri mixte, prestând servicii comerciale la firma deținută de mama sa.⁵⁶ De asemenea, Knauer Cornelia deținea titlul de membră în Reuniunea Comercianților din Reșița.⁵⁷

La 19 octombrie 1919 își unește destinele cu Iosif Alexandru Eduard Knauer, inginer de religie catolică, fiul lui Iosif și Iulia (fostă Priem) Knauer.⁵⁸ Începând cu 6 aprilie 1925 a înființat firma *Flora*, cu un capital social de 300.000 lei, ce avea ca obiect de activitate comerțul cu mărunțișuri, lucru de mână și tricotate, aflată pe strada Unirii nr. 6, locație unde își avea domiciliu și Knauer Cornelia.⁵⁹ În 14 ianuarie 1930, Primăria orașului Reșița i-a eliberat Corneliei Knauer, certificatul industrial 4603/1930 pentru dreptul de a presta comerț cu mărfuri mixte.⁶⁰

În perioada 1 aprilie 1946 – 1 aprilie 1947 a închiriat un spațiu, cu o chirie de 33.000 de lei/lună sau 396.000 lei/an, spațiu ce avea să devină sediul fimei *Flora*. Locația se afla pe strada Podul Înalt nr. 6, apartamentul 3, formată din 2 spații comerciale, 2 camere și 1 antreu, aceasta fiind deținută de Ringensen Anton și Katarina.⁶¹ În 1946 capitalul investit în firma *Flora* era de 1.874.141. de lei.⁶² La nivelul anului 1947 valoarea stocului de mărfuri era 46.500 de lei, iar în

⁵⁰ Ibid., f. 11.

⁵¹ Ibid., f. 9.

⁵² Ibid., dosar nr. 142/1931, f. 26.

⁵³ Ibid., 22.

⁵⁴ Ibid., 24.

⁵⁵ Ibid., 26.

⁵⁶ Ibid., 27.

⁵⁷ Ibid., *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 99/1938, f. 33.

⁵⁸ Ibid., *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 142/1931, f. 20.

⁵⁹ Ibid., f. 15; Ibid., dosar nr. 316, f. 105.

⁶⁰ Ibid., dosar nr. 142/1931, f. 19.

⁶¹ Ibid., f. 21.

⁶² Ibid., f. 14.

1948 acesta se mărește la valoarea de 110.000 lei. Firma deținea un număr de 2 angajați, cu salarii lunare de 5206 lei și respectiv 3057 lei.⁶³ În 1949 societatea comercială își schimbă de două ori adresa, în 28 ianuarie locația era pe strada Filimon Sârbu nr. 6, iar din 30 iunie 1949 activitatea firmei s-a mutat pe strada Mihai Viteazul nr. 16.⁶⁴

Lucreția Mircea, fostă Ponta, născută la 16 octombrie 1901 în comuna Pecica, județul Arad, fiica lui Petru Ponta, de profesie agricultor, și a Sidoniei Ponta, fostă Șiculean⁶⁵, a frecventat cursurile Școlii Primare din comuna Hodoș, județul Severin, absolvind clasa a V-a în limba maghiară la finele anului școlar 1914/1915.⁶⁶ A început pregătirea profesională în domeniul comercial la magazinul tatălui său, Petru Ponta, din comuna Hodoș. Timp de 14 ani, începând cu anul 1930, Lucreția Mircea a gestionat împreună soțul ei un magazin comercial aflat în localitatea Doman.⁶⁷ În perioada 1 aprilie 1943 – 1 martie 1944 a avut calitatea de conducătoare a sucursalei Reșița din cadrul Cooperativei *Progresul Meseriașilor*.⁶⁸ Prin decizia numărul 130/14 august 1944 a Camerei de Comerț și Industrie Lugoj se aproba funcționarea firmei patronată de Lucreția Mircea, domiciliată pe strada Iliasa nr. 4. Sediul societății comerciale, ce avea drept obiect de activitate băcănie, mărfuri mixte, cereale și derivatele lor, era deținut cu chirie în imobilul din strada Părintele Bălan nr. 2 (vezi Anexa I), iar afacerea pornea cu un capital în valoare de 200.000 lei.⁶⁹ Lichidarea firmei se produce în 1 august 1948, în baza deciziei de radiere nr. 687.608, moment în care capitalul era de 15.276 lei, iar valoare stocurilor de mărfurilor era de 14.400 lei.⁷⁰

Weitzen Rozalia, născută Klein⁷¹, etnică iudaică deținând cetățenia română, născută la Reșița în 3 februarie 1910, își începea afacerile la 21 noiembrie 1932, înființând o societate comercială ce-i purta numele, având ca obiect de activitate băcănie, cu sediul pe strada Carmen Sylva nr. 10. Sediul firmei era relocat în 9 aprilie 1938 pe strada Broșteanu nr. 6, iar din 2 decembrie 1938 activitatea firmei se încadra în comerțul mixt en-detail pe cont propriu. În 29 martie – 6 aprilie 1940 locația este mutată temporar pe strada General Dragalina nr. 39, ulterior revenind în vechea locație de pe strada Broșteanu nr. 6. Începând cu 13 aprilie 1945, în cadrul firmei s-au produs schimbări esențiale: societatea comercială

⁶³ Ibid., f. 8.

⁶⁴ Ibid., dosar nr. 316, f. 105.

⁶⁵ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 194/M, f. 29.

⁶⁶ Ibid., f. 32.

⁶⁷ Ibid., f. 20.

⁶⁸ Ibid., f. 34.

⁶⁹ Ibid., f. 8, 15, 39.

⁷⁰ Ibid., f. 6, 8.

⁷¹ Ibid., dosar nr. 31/W, f. 4.

primea numele de *Roseta*, obiectul de activitatea devenea comerț cu tricotaje și mărunțișuri en-detail, iar noul sediu era situat pe strada Principesa Elisabeta (ce devenea strada 7 Noiembrie în 18 mai 1948) nr. 38, iar capitalul era de 400.000 lei.⁷² Noul sediu al firmei se afla într-o locație închiriată de la Berta Schwartz pe o perioadă de 6 luni (1 aprilie 1945 – 1 octombrie 1945), cu o chirie lunară de 3000 lei.⁷³ În 1948 capitalul societății era cuprins între 30.000 și 40.000 de lei, iar valoarea stocului de mărfuri creștea la 140.000 lei comparativ cu cea din 1947, a cărei valoare era de 53.905 lei.⁷⁴ Firma s-a radiat din Registrul comerțului în baza deciziei 35455/30 iunie 1949.⁷⁵ Totodată, ținem să precizăm că Weitzen Rozalia deținea titlul de membră în Reuniunea Comercianților din Reșița.⁷⁶ (vezi Anexa II)

Maria Gallas, necăsătorită, de naționalitate română, născută la Timișoara în 4 august 1900, deschidea o afacere în 1 noiembrie 1936, având ca obiect de activitate comerțul cu pălării, modă de damă și confecții. Punctul de desfacere a mărfurilor l-a reprezentat magazinul *Mary*, aflat pe strada Principesa Elisabeta nr. 28.⁷⁷ Legalizarea funcționării acestei locații s-a realizat prin permisul industrial nr. 7958/1936, emis de către Primăria orașului Reșița.⁷⁸ Firma a fost radiată din registrul comerțului în baza deciziei nr. 1935 din 22 decembrie 1944.⁷⁹

Ecaterina Ackerman, fostă Reitoz, de etnie germană, născută la 10 ianuarie 1894 la Morițfeld (actualmente comuna Măureni, județ Caraș-Severin) își începea activitatea comercială la 1 aprilie 1937, înființând o societate comercială ce-i purta numele. Firma înregistrată la Registrul Comerțului sub nr. 1823/1937, cu sediul pe strada Principesa Elisabeta nr. 39 (vezi Anexa III), avea ca obiect comerțul cu marfă mixtă și textile, deținând un capital de început în valoare de 120.000 lei.⁸⁰ Stabilimentul era format din 6 încăperi, 3 camere, un local, o bucătărie și o anexă.⁸¹ De-a lungul timpului firma prosperă, ajungându-se la 26

⁷² Ibid., f. 20; SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 319/1932–1935, nefilat.

⁷³ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 31/W, f. 28.

⁷⁴ Ibid., f. 17.

⁷⁵ Ibid., f. 20.

⁷⁶ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 99/1938, f. 33.

⁷⁷ Ibid., *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 320/1935–1944, f. 153.

⁷⁸ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 108/G, f. 11.

⁷⁹ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 320/1935–1944, f. 153.

⁸⁰ Ibid., dosar nr. 321/1937–1946, f. 26.

⁸¹ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 45/A, f. 19.

martie 1947 ca stocul de marfă să fie estimat la valoarea de 13.283.507 lei.⁸² În locație erau puse spre vânzare articole precum: textile Florida, finet, pijamale, basmale, șosete de damă, bumbac de brodat, dantele, mătase, panglici, fașe de buric, creme de ras Vida, Carmol, boia de ardei, zahăr vanilat la cutie, lumânări, săpun Erica și Olimpia, pastă de dinți Chlorodont, enibahar la plic, cuișoare la plic, ace de croșetat, nasturi și fitil de lampă.⁸³

Ecaterina Ackerman văduva lui Ignatie Ackerman (de profesie croitor)⁸⁴, decidea la 26 martie 1947 să doneze societatea comercială fiului său⁸⁵, Mihai Ackerman⁸⁶, din cauză stării precare de sănătate, fiind diagnosticată cu miocardită și arteroscleroză acută.⁸⁷

La data 30 aprilie 1947 Mihai Ackerman obține aviz favorabil de funcționare prin cererea cu 3690/1947, astfel firma mamei sale dobândind continuitate în activitatea de comerț cu marfă mixtă și textile en-detail pe cont propriu, beneficiind și de o infuzie de capital în valoare de 40.000.000 lei.⁸⁸

Elisabeta Elekes, de etnie iudaică (nume anterior Widder), născută în 1906 în comuna Gidfalău din județul Trei Scaune (județul Covasna de astăzi), la 1 august 1937 a înființat farmacia și drogheria *La Speranța*, aflată pe strada Carmen Silva nr. 41.⁸⁹ Totuși, din 24 martie 1942 fondul comercial al farmaciei este preluat în întregime, prin concesionare, de către de văduva Felicia Pop⁹⁰, fostă Cosma, născută la 2 septembrie 1912 în comuna Beiuș, județul Bihor.⁹¹

Provenită dintr-o familie de intelectuali, tatăl Cosma Ioan, inginer silvic la domeniul episcopal greco-catolic, și mama Maria Cosma, născută Vinkler⁹², Felicia Pop își finalizează studiile la Facultatea de Farmacie din București, primind la 20 decembrie 1935 dreptul de liberă practică în domeniul farmaceutic.⁹³ De asemenea, noua proprietară a societății era văduvă de război, soțul acesteia, dr. Sever Pop, de ocupație magistrat, fiind căzut la dato-

⁸² Ibid., f. 7.

⁸³ Ibid., f. 8–9.

⁸⁴ Ibid., f. 13.

⁸⁵ Ibid., f. 7, 22.

⁸⁶ Mihai Ackerman, născut la 31 iulie 1912 în comuna Măureni, județ Timiș-Torontal. Din punct de vedere profesional, acesta era absolvent de 6 clase primare, urmând de asemenea, timp de 3 ani, cursurile de Școlii de Ucenici Industriali și Comerciali din Deta (Ibid., f. 1–3).

⁸⁷ Ibid., f. 23.

⁸⁸ Ibid., f. 43.

⁸⁹ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 321/1937–1946, f. 21.

⁹⁰ Ibid., dosar nr. 351/1942, f. 86.

⁹¹ Ibid., f. 82.

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid., f. 83.

rie pe frontul de luptă din Ucraina, fapt ce o absolvă pe Felicia Pop de taxele aferente înregistrării firmei.⁹⁴

Odată cu preluarea farmaciei s-a realizat și o infuzie de capital în valoare de 800.000 lei.⁹⁵ În susținerea acestui efort financiar la 12 iunie 1942 Felicia Pop solicită de la BANCA TIMIȘOAREI o linie de credit în valoarea de 1.000.000 lei, a cărei durată de ramburs era de 6 șase ani, cu o rata lunară de 15.000 lei, oferind ca și garanție întregul fond comercial al farmaciei *La Speranța*.⁹⁶ Odată cu finalizarea acțiunii de inventariere a fondului asociat farmaciei s-a constatat că valoarea totală a bunurilor ce erau preluate se ridica la suma de 570.318 lei, dintre care 61% reprezentau produsele farmaceutice, 18% produsele cosmetice, iar restul de 21% reprezentând mobilierul și alte obiecte de consum.⁹⁷

La data de 2 septembrie 1944 Felicia Pop se căsătorește cu Romulus Ludovic Sever Roja, originar din Lugoj, de ocupație inspector principal la UDR, preluând astfel numele de Roja.⁹⁸

Chiar dacă la data de 12 martie 1945 conform deciziei nr. 2038/1945, activitatea comercială desfășurată de Elekes Elisabeta, având ca obiect farmacie și drogherie prestată în locația din strada Carmen Silva nr. 41 era radiată din oficiu în Registrul de Comerț, farmacia *La Speranța* încă mai funcționa.⁹⁹ De altfel, prin cererea 307/1947, Felicia Roja solicita Camerei de Comerț și Industrie Lugoj aprobarea pentru completarea obiectului de activitate cu comerțul cu articole cosmetice, parfumerie, cauciucării și pansamente, demers avizat pozitiv în data de 17 mai 1947.¹⁰⁰ Mai mult, la nivelul anului 1948, societatea comercială individuală Felicia Roja, cu emblema *La Speranța* din Piața Republicii nr. 41¹⁰¹, presta în continuarea activității încadrate în sfera farmaceutică, susținute economic printr-un capital de 250.000 lei.¹⁰²

De asemenea, farmacia *La Speranța* prezenta o largă paletă de medicamente și produse cosmetice, acoperind un vast spectru de necesități. Astfel, aici se comercializau medicamente precum: *Chinidin*, tablete ce erau folosite la prevenirea și tratamentul anumitor tulburări ale ritmului cardiac (bătăi ale inimii) la prețul de 66 lei; *Corfilamin*, tablete comprimate, utilizate în combaterea anghinei pectorale, a astmului bronșic sau cardiac la prețul 102 lei; *NeoSalvarsan*,

⁹⁴ Ibid., f. 84.

⁹⁵ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 351/1942, f. 78.

⁹⁶ Ibid., f. 19.

⁹⁷ Ibid., f. 75.

⁹⁸ Ibid., f. 8.

⁹⁹ Ibid., dosar nr. 321/1937–1946, f. 132.

¹⁰⁰ Ibid., dosar nr. 351/1942, f. 10.

¹⁰¹ Strada Carmen Sylva devenea Piața Republicii (Ibid., f. 14).

¹⁰² Ibid., f. 4.

soluție la 0,75 grame preț 113 lei și *Solusalvarsan* 1 cm³ preț 57 lei, remedii împotriva sifilisului; *Desitin ovule* preț 142 lei; crema *Haedensa Doppel* preț 139 lei și unguentele *Haemorsan* preț 135 lei, *Claudemor* preț 178 lei și *Posterisan* preț 147 lei, folosite în tratarea hemoroizilor; supozitorul *Euphilin*, preț 302, remediu pentru tratarea astmului bronșic, a emfizemului pulmonar sau a bolilor pulmonare cronice obstructive; *Paraxin*, preț 90 lei, medicament administrat în tratamentul infecțiilor bacteriene, *Neohexal*, preț 75 lei, remediu în vindecarea infecțiilor tractului urinar; *Acidolamin*, dezinfectant urinar intern și antiseptic al vezicii urinare preț 125 lei; *Amphotropin*, remediu pentru inflamația tractului urinar preț 120 lei; *Panflavin*, preț 92 lei, pastile pentru dezinfectarea cavității bucale și a gâtului; *Betaxin*, 14 fiole la prețul de 540 lei, supliment de vitamine și minerale ce putea fi folosit și în tratarea alcoolismului; *Furunculol*, preț 67 lei și *Inosepta*, preț 95 lei alifii pentru acnee și furunculi; *Granugen*, preț 73 lei, unguent pentru diferite tipuri de răni precum eczeme, arsuri și degerături; *Philonin-Salbe*, unguent pentru tratarea leziunilor cutanate, preț 189 lei; picături pentru urechi *Otalgan* la prețul de 100 lei; *Gerosan* unguent pe bază de mentol pentru dureri reumatice, la prețul de 100 lei; *Pandigal* sirop antitusiv, antiinflamator și expectorant, la prețul de 103 lei; *Pertusin*, sirop de tuse, la prețul de 147 lei; *Limosan*, tablete pentru ameliorarea simptomelor de răceală, la prețul de 100 lei; *Surparil*, care conține novatropină și perpanină, substanțe antispasmodice care ajută la calmarea durerilor la prețul de 108 lei și *Apondon*, produs farmaceutic folosit pentru a normaliza funcționarea metabolismului în combaterea obezității la copii, preț 289 lei.

Dintre produsele cosmetice regăsim *Milkuderm*, cremă de întreținere a pielii la prețul de 93 lei; fard *Lady* la prețul de 62 lei bucata; pudra *Vilchery* la prețul de 25 lei; ruj *Salomé* la prețul de 70 de lei; parfumul *Lady*, preț 120 lei; săpunurile *Nivea* și *Borax* la același preț de 126 lei bucata; *Chalodont*, pastă de dinți la prețul de 28 lei, *Richelet pomade*, produs pentru întreținerea părului la prețul de 85 lei.¹⁰³

În mediul de afaceri feminin, regăsim cazurile în care după decesul soțului sau al unuia dintre părinți, gestionarea afacerilor erau preluate doar de către soția defunctului sau în colaborare cu copii acestora. Această componentă din cadrul sferei comerciale prezintă caracteristicile unei afaceri de familie.

Afaceri gestionate în mediul familial

Cornelia Fischer, văduva lui *Lichtschein Arminiu*, născută în Devabanya (Ungaria) la 5 ianuarie 1891, era proprietara firmei *Soția lui Lichtschein Arminiu*. Societatea comercială intra în legalitate prin permisul industrial nr. 4080D15/1917

¹⁰³ Ibid., f. 40–55; 59–74.

emis de Prim Pretura plasei Reșița, fapt ce indică existența acestuia încă din 1917. Totuși, chiar dacă activitatea ce avea ca obiect comerțul cu articole de modă pentru dame, mărfuri mixte, parfumerie, cosmetice, toaletă, articole pentru fotografie, începea în 5 Martie 1925 cu sediul pe strada Principesa Elisabeta nr. 2, aceasta era autorizată de-abia în 1928 prin permisul industrial nr. 439 emis de Primăria Reșița. Supusă unor diverse proceduri de concordat preventiv, entitatea comercială *Soția lui Lichtschein Arminiu* s-a radiat din oficiu, prin cererea judecătorului delegat nr. 3495/1946 la data de 15 mai 1946.¹⁰⁴

Eugenia Kiraly, văduvă de naționalitate română, născută la Reșița în 6 iulie 1884, în calitate de unic moștenitor al lui Nicolae Kiraly, primea la 22 septembrie 1922 acordul Administrației Regale Române din Lugoj pentru transcrierea dreptului de vânzare a băuturilor alcoolice în locația aflată pe strada Carmen Sylva nr. 43.¹⁰⁵ De asemenea, în aceeași locație, din 21 ianuarie 1925 își începea activitatea de comerț cu mărfuri mixte, intrată în legalitate prin permisul Industrial 82/1925 emis de Prim Pretura Plasei Reșița.¹⁰⁶ În 14 martie 1947 firma s-a radiat din Registrul Comerțului, iar fondul comercial era preluat de către Mihai Mac, fiul Eugeniei Kiraly.¹⁰⁷

Ioana Wallner, fostă Brill, născută la 4 decembrie 1887 în localitatea Giarmata din județul Timiș-Torontal, de religie romano-catolică¹⁰⁸, a participat activ la gestionarea activităților comerciale în cadrul firmei înființate de către soțul său, Aloisiu Wallner¹⁰⁹, decedat la 16 septembrie 1945.¹¹⁰ Afacerea a pornit din 1922¹¹¹, primind la 27 iulie 1925 permisul industrial al Primpreturii Plasei Reșița, cu nr. 1850.B.8.¹¹² Încă din 1922 Ioana Wallner își dobândește pregătirea profesională în localul aflat pe strada Canalului nr. 2.¹¹³ În 1931 locația era con-

¹⁰⁴ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 315/1931–1947, f. 161.

¹⁰⁵ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 9/K, f. 7.

¹⁰⁶ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 315/1931–1947, f. 186; SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 9/K, f. 6.

¹⁰⁷ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 9/K, f. 2.

¹⁰⁸ Ibid., dosar nr. 6/W, f. 20, 22.

¹⁰⁹ Aloisiu Wallner, născut la Reșița în 16 noiembrie 1894, tatăl Ioan Wallner și mama Francesca Wallner (n. Klosse) (Ibid., f. 22).

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid., f. 24.

¹¹² SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 315/1931–1947, f. 119.

¹¹³ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 6/W, f. 4.

semnată ca restaurant și hotel cu un capital de 100.000 lei¹¹⁴, iar în 1935 restaurantul hotelului *Wallner Aloisiu* era clasificat ca și restaurant de clasa a II-a.¹¹⁵ Sub îngrijirea Uniunii comercianților din Reșița s-a desfășurat la 11 februarie 1933 în restaurantul Wallner, de pe strada Canalului nr. 2, locație a uniunii, o frumoasă serată dansantă pe ritmuri de jazz.¹¹⁶

La nivelul anului 1936 resursa umană feminină ce activa în cadrul restaurantului era compusă din 4 persoane, dintre care trei necăsătorite, una fiind văduvă (vezi Anexa IV). În 1941 se sistează activitatea hotelieră, localul deținând doar funcția de restaurant.¹¹⁷

Radierea societății comerciale *Wallner Aloisiu* a fost înregistrată în data de 26 septembrie 1948, în baza cererii 1970/31210/1948, activitatea continuându-se sub numele de *Ioana Wallner*, prin decizia Camerei de Comerț și de Industrie 3036/1948¹¹⁸, în domeniul restaurant cu băuturi spirtoase și mâncăruri. Capitalul firmei era de 50.000 lei, iar valoarea stocului de mărfuri era de 30.000 de lei. Bunul imobiliar al societății comerciale *Ioana Wallner* era evaluat la 300.000 lei, fiind compus din casa ce era locuință proprie.¹¹⁹ Releveul locației era format din 3 încăperi (prima cameră avea 16 m²); a doua era de 60 m²), iar a treia era de 64 m²). În cadrul localului se puteau consuma băuturi alcoolice precum: vin, rachiuri din fructe, bere sau spirt casnic.¹²⁰ Personalul ce activa în cadrul restaurantului era compus dintr-un muncitor necalificat, ce avea un salariu lunar de 3000 de lei, la care se adăuga masa și cazarea.¹²¹

*Maria Reghina Niederkorn*¹²², de etnie germană, născută 23 martie 1902 la Reșița, avea domiciliul pe strada Carnem Silva nr. 46.¹²³ Provenită dintr-o familie de catolici, tatăl Johann Petri, originar din Neuasseln (localitate din Vestfalia germană) și mama Ana Petri, fostă Schreiber¹²⁴, și-a început studiile la 21 februarie 1915, absolvind 5 clase primare în școala din localitatea

¹¹⁴ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 315/1931–1947, f. 119.

¹¹⁵ Ibid., *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 42/1935, f. 71.

¹¹⁶ “Serată dansantă,” în *Valea Berzavei* III, 11 (Reșița, 11 februarie 1933): 4.

¹¹⁷ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 315/1931–1947, f. 119.

¹¹⁸ Ibid.; SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 6/W, f. 6–7.

¹¹⁹ Ibid., f. 4.

¹²⁰ Ibid., f. 17.

¹²¹ Ibid., f. 4.

¹²² Semnalmente: statură mijlocie, păr castaniu, ochi albaștri vezi anexa 1 (vezi Anexa VI).

¹²³ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 358/1942, f. 1.

¹²⁴ Ibid., f. 6.

Neuasseln.¹²⁵ Apartenența la etnia germană îi era atestată și de calitatea de membru al Cercului Lugoj din cadrul Grupului Etnic German.¹²⁶ S-a căsătorit la 28 iunie 1932¹²⁷ cu Ștefan Niederkorn, decedat în 27 iulie 1940 (la vârsta de 32 de ani), de asemenea, provenit dintr-o familie catolică, tatăl Iosif Niederkorn și mama Elisabeta Niederkorn (născută Krausz).¹²⁸ Încă din 1933, Maria Reghina Niederkorn a exercitat profesia de cofetar împreună cu acesta, cu un capital 20.000 de lei. Văduvă la 38 ani, Maria Niederkorn a întreprins toate demersurile pentru a continua afacerea începută cu defunctul său soț.¹²⁹

Ecaterina Fischer, fostă Adamirok, născută la 30 ianuarie 1882 la Timișoara, fiica lui Paul Adamirok și a Mariei Natansky, ambii de religie greco-catolică¹³⁰, a preluat de la soțul Ioan Fischer¹³¹, decedat la 28 mai 1935, cârciuma aflată în Reșița, strada Lend nr. 11. Brevetul pentru vânzarea băuturilor spirtoase, emis în prealabil cu nr.106004 din 1912, era actualizat de Brevetul nr. 40037 din 15 decembrie 1935 pentru vânzarea băuturilor spirtoase acordat pe termen nelimitat de către Ministerul Finanțelor, Direcțiunea Generală a Monopolului Alcoolului și a taxelor de consumație. Clădirea cârciumii (vezi Anexa V) era prevăzută cu două încăperi: prima cameră avea dimensiunile de 4 m × 4 m, iar a doua era de 3 m × 3 m. Băuturile avizate spre vânzare erau: vinul, rachiurile monopolizate, spirtul casnic, țuica, rachiurile din fructe și berea.¹³² La 12 august 1946, Camera de Comerț și de Industrie din Lugoj dă aviz favorabil văduvei Ecaterina Fischer pentru înscrierea cârciumei cu emblema *Văd. Ecaterina Fischer*, cu sediul pe strada Lend nr. 3.¹³³ Astfel, în baza deciziei Ministerului Industriei și Comerțului, Direcțiunea Comerțului Interior nr. 44990/1946, Camera de Comerț și de Industrie Lugoj emite autorizația nr. 186/18 octombrie 1946 pentru exercitarea comerțului pentru firma *Văd. Ecaterina Fischer* în vederea continuării gestiunii cârciumei, ce a fost deținută de către decedatul Ioan Fischer.¹³⁴ La 29 martie 1947

¹²⁵ Ibid., f. 7.

¹²⁶ Ibid., f. 5.

¹²⁷ Ibid., f. 6.

¹²⁸ Ibid., f. 9.

¹²⁹ Ibid., f. 12.

¹³⁰ SJTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 4/F, f. 30.

¹³¹ Ioan Fischer, născut la 27 august 1881 în localitatea Dognecea. Împreună cu Ecaterina Fischer au avut 8 copii: Adam (n. 18.06.1902, la Reșița); Ioan (n. 17.05.1904, la Reșița); August (n. 04.03.1906, la Reșița); Elena (n. 24.02.1908, la Reșița); Pavel (n. 18.02.1911, la Reșița); Ana (n. 10.05.1914, la Reșița); Ida (n. 02.10.1916, la Reșița); Adalbert (n. 11.07.1922, la Reșița). Ibid., f. 31.

¹³² Ibid., f. 35.

¹³³ Ibid., f. 29.

¹³⁴ Ibid., f. 19.

firma era încă activă, dispunând de un capital ce se ridica la valoarea de 2.000.000 lei.¹³⁵ Radierea firmei s-a efectuat prin decizia Camera de Comerț și de Industrie Lugoj nr. 1309/30549 din 5 iulie 1948.¹³⁶

Necesitatea partajării resurselor, abilităților și experiențelor pentru a atinge obiective comune și pentru a promova egalitatea de gen în mediul profesional a condus către diferite parteneriate comerciale, la care au aderat și femeile de afaceri din interbelicul reșițean.

Antreprenoare în asocieri mixte

Văduva *Ana Braunmann* a deținut împreună cu fiul său, *Carol Braunmann*, *Societatea în nume colectiv Văduva Braunmann Ana și fiul*, cu sediu pe strada Oituz nr. 9. Obiectul de activitate era comerțul cu sifon și limonadă și se desfășura încă din 1 martie 1908 cu un capital de 40.000 de lei. Firma își încheie activitatea prin radierea din Registrul Comerțului la data de 8 octombrie 1942.¹³⁷

Irena Boscovici înființa, în 28 noiembrie 1927, împreună cu *Schwarz Herman*, firma *Schwarz Herman și Boscovici Irena*, societate în nume colectiv, ce avea ca obiect de activitate comerțul cu ghete, piele și mărfuri mixte. Sediul firmei se afla pe strada Principesa Elisabeta nr. 38 la Reșița, având un capital de 100.000 de lei. În 27 octombrie 1945 firma își schimbă denumirea în *Herman Schwarz și Eugen Tauber*. Acest fapt a fost cauzat de retragerea din afacere a Irenei Boscovici. Prin cooptarea în firmă a lui *Eugen Tauber*, societatea comercială își mărește capitalul la valoarea de 1.000.000 lei, împărțit echivalent între cei doi coproprietari. Totodată, se modifica și obiectul de activitate, noua societate comercială având drept obiect comerțul cu încălțăminte și modă bărbătească. Firma își încheie activitatea prin radierea din registrul comerțului în baza cererii 2551/28931 din 15 ianuarie 1947.¹³⁸ De altfel, remarcăm faptul că Boscovici Irena a deținut titlul de membră în Reuniunea Comercianților din Reșița.¹³⁹

Iuliana Philipp (fostă *Prinz*), văduva lui *Arthur Philipp*, născută în Brebu, județul Caraș în anul 1883, de etnie iudaică, absolventă a trei clase primare la Școala Primară de Stat Regională Ungurească din Caransebeș¹⁴⁰, fiica lui *Adolf Prinz* și a *Johannei Deutsch*¹⁴¹, era din 1935 co-proprietara, împreună cu fiul său

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Ibid., f. 1.

¹³⁷ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 311/1931–1947, f. 3.

¹³⁸ Ibid., f. 54.

¹³⁹ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 99/1938, f. 33.

¹⁴⁰ Ibid., *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 174/1935, f. 42.

¹⁴¹ Ibid., f. 42.

Ladislau Andrei Phillip¹⁴², a firmei în nume colectiv *Arthur Phillip Succesorii*, cu sediul pe strada Libertății nr. 10, cu un capital de 10.000 lei, având ca obiect comerțul cu mărfuri mixte. Afacerea era continuarea societății individuale înființată în 1914.¹⁴³

Totuși, la 15 iunie 1941, în cadrul societății *Arthur Phillip Succesorii* se produc modificări esențiale, fiind cooptați noi acționari ce contribuie la o infuzie substanțială de capital, respectiv de 1.500.000 lei. Prin urmare, noua asocierie sub numele de *Gheorghe Vida & CO*, având obiectul comerț cu coloniale, textile, manufactură, mărunțișuri tricotaje, en-gros și en-detail pe cont propriu, avea următoarea componență: Gheorghe Vida¹⁴⁴ – 525.000 lei (35% din acțiuni); Petru Iacob¹⁴⁵ – 525.000 lei (35% din acțiuni); Ladislau Philipp – 225.000 lei (15% din acțiuni); Iuliana Philipp – 225.000 lei (15% din acțiuni).¹⁴⁶ Totuși, Iuliana Philipp a decis să îl delege în mod legal pe Ladislau Philipp pentru a gestiona asocieria, oferindu-i acestuia și drept de semnătură în numele ei.¹⁴⁷

De altfel, Elena Iacob, fostă Doagă, soția lui Petru Iacob, în calitate de administrator implicit al averii soțului său, conferit de reglementările articolului 6 din Decretul de lege nr. 609/01.07.1941 (Petru Iacob fiind încorporat în Armata Română), îl delegă oficial pe Gheorghe Vida pentru a solicita și semna în locul lui Petru Iacob, înscrierea societății comerciale *Gheorghe Vida & CO* la Registrul Comerțului.¹⁴⁸ Totuși, conform sentinței civile nr. 66/1943 emisă de Tribunalul Caraș, Petru Iacob va fi radiat din drepturile de asociat al firmei *Gheorghe Vida & CO*, acest fapt fiind cauzat de nedepunerea aportului său de capital în valoare de 525.000 lei, sumă plătită de Gheorghe Vida la data înscrierii firmei în Registrul Comerțului.¹⁴⁹

Dintr-o ultimă evaluare aferentă activității firmei *Gheorghe Vida & CO*,

¹⁴² Ladislau Andrei Philipp, născut la 11 martie 1905 în Reșița, de religie mozaică, absolvent al Liceului Confesional Israelit din Timișoara (Ibid., f. 70).

¹⁴³ Ibid., f. 71.

¹⁴⁴ Gheorghe Vida, născut la 17 aprilie 1892 la Reșița, de religie greco-ortodoxă, fiul lui Petru Vida, de profesie economist, și al Iconiei, absolvent de 5 clase din cadrul Școlii Primare de Stat nr.1 Reșița. Conform sentinței s. IV. nr. 1102/1939 emisă de Curtea de Apel Timișoara, Gheorghe Vida a fost condamnat la o lună de închisoare corecțională pentru ultraj. Executarea pedepsei a fost suspendată pe o perioadă de 3 ani și o lună (Ibid., f. 56–57).

¹⁴⁵ Petru Iacob, născut în comuna Doman la 4 august 1896, a fost căsătorit cu Elena Iacob, născută la 15 noiembrie 1900, căsnicie din care a rezultat o fiică, pe nume Octavia, născută la 9 iunie 1922 (SJANCS, *Tribunalul Județului Caraș – Firme sociale și individuale 1871–1945*, nr. inv. 105, dosar nr. 8/1925–1930, f. 24).

¹⁴⁶ Ibid., *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 174/1935, f. 48.

¹⁴⁷ Ibid., f. 52.

¹⁴⁸ Ibid., f. 46.

¹⁴⁹ Ibid., f. 25, 31.

efectuată în 13 august 1948, s-au constatat o serie de modificări remarcabile. Acționariatul era format din doi membri în persoana lui Ladislau Philipp și văduva Cornelia Vida¹⁵⁰, care împărțeau în mod egal capitalul firmei, resursa umană fiind compusă din 4 angajați, personal asimilat ca și lucrători necalificați, al căror salariu lunar oscila între 3200 și 4200 de lei, iar stocul de marfă era 300.000 lei, cu mult mai scăzut decât în 19 august 1947, când valoare se ridicase la 884.832 lei.¹⁵¹ Societatea comercială era radiată din Registrul Comerțului ca urmare a deciziei nr. 21580 din 5 noiembrie 1948.¹⁵²

Telescu Iuliana, fostă Muntean, născută la 30 august 1888 în comuna Ocna de Fier, județul Caraș¹⁵³ și Gál Șarlota, născută la 3 ianuarie 1902 în comuna Salonta, județul Bihor¹⁵⁴, erau co-proprietare ale societății în nume colectiv, *Telescu Iuliana și Comp.* Firma, înființată la 15 martie 1937, a cărei activitate era comerțul cu zarzavaturi, păsări, pene, ouă și lână, își avea sediul pe strada Libertății nr. 14, domiciliul doamnei Telescu Iuliana, afacerea fiind susținută financiar printr-un capital în valoare de 5000 lei.¹⁵⁵ Această înțelegere comercială indică existența entităților comerciale gestionate prin colaborarea între persoane de același sex.

Ursulina Hübler împreună cu Iosif Nicola înființează în 1 iunie 1938 firma *Tricotage*, deși contractul era încheiat încă din 19 mai 1938. Societatea în nume colectiv, se afla pe strada Principesa Elisabeta nr. 11 și avea ca obiect de activitate împletitorie de tricotaje, comerț cu tricotaje, ciorapi, lenjerie și mărunțișuri. Sustenabilitatea financiară se baza pe un capital de 300.000 lei, investit în mod egal de fiecare proprietar, iar din punct de vedere legal, fiecare acționar avea dreptul de a conduce, administra și de a semna individual actele implicate în tranzacțiile aferente societății. Firma este radiată din Registrul Comerțului la data de 6 octombrie 1948.¹⁵⁶

Din evaluarea activităților comerciale desfășurate de către componenta feminină, în interbelicul reșițean, s-a conturat ideea că majoritatea antreprenoarelor și-au pornit singure propriile afaceri. Din punct de vedere al obiectului de activitate, aproximativ 5% reprezentau comerț cu articole de înfrumusețare, 17% erau cele de comerț alimentar, 19% cele cu articole de modă, 23% cele din

¹⁵⁰ Cornelia Vida, născută la 14 martie 1895 (Ibid., f. 20).

¹⁵¹ Ibid., f. 17–20.

¹⁵² Ibid., f. 4; Ibid., dosar nr. 312/1931, f. 20.

¹⁵³ Ibid., dosar nr. 52/1937, f. 9.

¹⁵⁴ Ibid., f. 19.

¹⁵⁵ Ibid., f. 7; Ibid., dosar nr. 312/1931, f. 24.

¹⁵⁶ Ibid., dosar nr. 312/1931, f. 31.

categoria comerțului de consum (restaurante, cârciumi, bodegi și cofetării), iar 36% aveau ca obiect de activitate comerțul cu mărfuri mixte, categorie ce prezenta o rată ridicată de succes. Pe lângă acestea, o mică parte s-a mai ocupat cu diferite activități comerciale precum: tutungerie, închirierea cântarelor, case de amanet, florării, ceasornicărie, bijuterie, sifonărie.

Una dintre cele mai de succes femei de afaceri a fost considerată Ecaterina Ackerman, proprietara unei firme de mărfuri mixte, care pornea în 1 aprilie 1937 cu un capital de 120.000 lei și ajungea în 26 martie 1947 la un stoc de marfă în valoare de 13.283.507 lei, moment în care firma era preluată de către fiul său, Mihai Ackerman.

Printre cele mai experimentate antreprenoare s-a remarcat Ludmila Bloch. În 28 iunie 1898 a înființat o firmă individuală având ca obiect de activitate comerțul cu mărfuri mixte, pe care o va radia în 31 martie 1936. Mai apoi, la 1 septembrie 1936, în colaborare cu Adalbert Bloch, deschidea firma L. Bloch cu un capital de pornire de 2.000.000 lei. Apogeul firmei era atins la 16.05.1936, atunci când capitalul ajungea la 11.000.000 de lei. Ulterior afacerea decade vertiginos, ajungându-se în 26 aprilie 1949, chiar înainte de lichidare, la un capital de 350.000 de lei, care împărțit proporțional 100.000 lei îi reveneau Ludmillei Bloch, iar restul de 250.000 lei fiind atribuiți lui Adalbert Bloch.

Pe de altă parte, au fost adoptate cu succes diferite tipuri de colaborări, precum concesiunea, asocierea sau afacerile de tip familial.

În cadrul colaborărilor economice dintre persoane de sex opus, s-a remarcat Iuliana Philipp, co-proprietară din 1935, împreună cu fiul său Ladislau Andrei Phillip¹⁵⁷, a firmei în nume colectiv *Arthur Phillip Succesorii*. În 1941 numele societății comerciale se schimbă în *Gheorghe Vida & CO*, moment în care Iuliana Philipp avea să dețină doar 15% din acțiunile firmei.

Referitor la transmiterea ereditară a afacerilor, pe filiera tată-fiică, o regăsim pe Eugenia Kiraly, care în calitate de unic moștenitor al lui Nicolae Kiraly, primea la 22 septembrie 1922 acordul Administrației Regale Române din Lugoj pentru transcrierea dreptului de vânzare a băuturilor alcoolice în locația aflată pe strada Carmen Sylva nr. 43.

În ceea ce privește preluarea entităților comerciale survenite în urma sucombării proprietarului, în cele mai multe cazuri gestionarea firmelor a fost preluată de către văduvă. În acest context, o evidențiem pe Ioana Wallner, ce a preluat gestionarea activităților comerciale aferente firmei înființate de către soțul Aloisiu Wallner, decedat la 16 septembrie 1945.

Un factor esențial pentru succesul în afaceri îl constituia gradul de

¹⁵⁷ Ladislau Andrei Philipp, născut la 11 martie 1905 în Reșița, de religie mozaică, absolvent al Liceului Confesional Israelit din Timișoara (Ibid., dosar nr. 174/1935, f. 70).

școlarizare al antreprenoarelor. Chiar dacă nivelul studiilor în rândul femeilor de afaceri era mai redus decât în rândul bărbaților, totuși este de evidențiat faptul că Felicia Pop era absolventă a Facultății de Farmacie din București, primind la 20 decembrie 1935 dreptul de liberă practică în domeniul farmaceutic. De asemenea, pentru comparație, ținem să precizăm că din cadrul comercianților de gen masculin, Petru Gârlișteanu deținea licență de studii dobândită la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București, secția Industrială.¹⁵⁸

Chiar dacă implicarea feminină în sfera comercială a contribuit semnificativ la dezvoltarea mediului de afaceri, totuși componenta determinantă rămânea cea masculină. Promotori de noi idei antreprenoriale, deținători de resurse financiare suficiente pentru o susținere durabilă în timp a afacerilor, întreprinzătorii reșițeni au dominat, indubitabil, sectorul economico-comercial din arealul Banatului Montan.

Printre comercianții de marcă de sex bărbătesc ai Reșiței interbelice îl regăsim pe Petru Iacob, vicepreședinte al Comisiunii de Apel pentru Impunerea Taxelor Comunale din Reșița¹⁵⁹, frații Iosif și Filip Deutsch, deținătorii tipografiei și librăriei *Frații Deutsch*¹⁶⁰ și frații Francisc și Carol Bayer, cu firma *Frații Bayer* care și-au ridicat capitalul firmei de la 1.110.058 lei în 1938 la 23.245.624 lei în 1947.¹⁶¹

Crearea tipului de femeie independentă, rezultat al mișcării de emancipare feminină, și-a regăsit ecoul și în cadrul procesului de modernizare a României, acest fapt fiind ilustrat îndeosebi prin detașarea de cutumele tradiționalismului. Noua conjunctură de după prima conflagrație mondială a fost favorabilă femeilor active care, beneficiind în special de recunoașterea legitimității în societate, au reușit din ce în ce mai mult să-și îndrepte atenția spre propriile năzuințe.

WOMEN ENTREPRENEURS IN REȘITA DURING THE INTERWAR PERIOD

Abstract

The new conjuncture after World War I favored the active women who ever succeeded to turn their attention to their own aspirations as benefiting from their social legitimacy.

¹⁵⁸ Ibid., dosar nr. 37/1941, f. 4, 13.

¹⁵⁹ Ibid., *Primăria orașului Reșița 1916–1950*, nr. inv. 48, dosar nr. 2/1935, f. 39; dosar nr. 5/1936, f. 7–8.

¹⁶⁰ Ibid., *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 345/1931–1950, f. 5.

¹⁶¹ Ibid., dosar nr. 35/1938, f. 48.

Even if undoubtedly the male side dominated the entrepreneurial class, the women entrepreneurs had at the time a specific part within the trading field in the Mountainous Banat.

Those women succeeded to take part to the local trade life during the interwar period, either by creating their own business, by association with a third party, or by directly inheriting the parents or their deceased husbands' business.

Noticeably is so Ecaterina Ackerman who started in April 1, 1937, with a capital of 120,000 lei, a mixed goods company, to touch in March 26, 1947, a stock of trade of 13,283,407 lei, the moment the company was taken over by her son, Mihai Ackerman.

Ludmila Bloch was also considered among the most experienced women entrepreneurs in Reșița; she had started a sole proprietorship in June 28, 1898, for goods trading, and canceled it in March 1, 1936 to open a new company, L. Bloch, in association with with Adalbert Bloch. That one was disbanded in April 26, 1949.

Peace in interwar period brought essential changes in the female society leading to woman's fight for liberty, given the improved economic conditions, the social status equivalent to the male one, the rights to take part in political life and activate in the trade field.

ANEXA I

*Băcănie coloniale Mircea Lucreția*¹⁶²

¹⁶² SȚAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 194/M, f. 37.

ANEXA II

*Băcănia Weitzen Rozalia*¹⁶³

¹⁶³ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 35/1938, f. 29.

ANEXA III

Văduva Ecaterina Ackerman¹⁶⁴

¹⁶⁴ SÎTAN, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948*, nr. inv. 1546, dosar nr. 45/A, f. 20.

ANEXA IV
Tabel cu personalul feminin din restaurantul Wallner Aloisiu din 1936¹⁶⁵

Numele și prenumele	Starea civilă			Numele / clasificarea localului	Salariul / lună
	căsătorită	necăsătorită	văduvă	cu copii	fără copii
Retea Mimiș		da			da
Retea Tili		da			da
Havatil Sari		da			da
Varga Ghizela				da	

¹⁶⁵ S/JANCS, Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948, nr. inv. 103, dosar nr. 57/1936, f. 391–394.

ANEXA V

Cârciuma văduva Ecaterina Fischer¹⁶⁶

¹⁶⁶ SJTAN, Camera de comerț și industrie Lugoj. Firme individuale 1931–1948, nr. inv. 1546, dosar nr. 4/F, f. 27.

ANEXA VI

*Maria Reghina Niederkorn*¹⁶⁷

¹⁶⁷ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 358/1942, f. 10.

UN MEMORIU INEDIT DIN ARHIVA ISTORICULUI IOAN DIMITRIE SUCIU

*Felician Velimirovici**

Cuvinte-cheie: Ioan Dimitrie Suci, memoriu, Timișoara, universitate, postbelic

Keywords: Ioan Dimitrie Suci, memorandum, Timișoara, university, postwar

Ioan Dimitrie Suci (n. 3 august 1917, Lugoj – d. 3 martie 1982, Otopeni), s-a născut în vara anului 1917 în Lugoj¹, în Banatul de câmpie, în plin război mondial. Mama sa, Ofelia, a decedat în 1921 când viitorul istoric avea numai 4 ani. În anul 1928, după ce Ioan D. Suci împlinise 11 ani și fusese admis la liceul “Constantin Diaconovici Loga” din Timișoara², a decedat și tatăl său care slujise profesia de învățător vreme de 36 de ani.³ În 1936, mulțumită sprijinului pe care l-a primit din partea unor rude din București, unchi și mătuși, Suci a absolvit liceul “Gheorghe Lazăr” din capitala României interbelice, iar în 1937 a devenit student al Facultății de Litere și Filozofie din cadrul Universității din București.⁴

Din această perioadă datează și primele sale scrieri, articole și studii istorice referitoare la trecutul provinciei natale, pe care le-a publicat în diferite ziare și reviste atât din București cât și din provincie, precum “Tinerețea”, “Timișoara”, “Vestul”, “Societatea de mâine” sau “Luceafărul”.⁵ Fapt notabil, în primul an de facultate I.D. Suci a tradus în limba română și a publicat o poezie inedită scrisă de domnitorul Petru Cercel, ceea ce i-a atras atenția

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: felix.velimirovici@gmail.com

¹ “Ioan Dimitrie Suci,” în *Enciclopedia istoriografiei românești* (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1978), 307.

² Victor Lăzărescu, Gheorghe Luchescu, Vasile Muntean, *Spiritualitate lugojeană* (Timișoara: Editura Mitropoliei Banatului, 1993), 136.

³ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (SJTAN), *Fond Familial I.D. Suci*, Dosar nr. 11, f. 2.

⁴ Silviu Mureșan, “Istorie și politică la Ioan Dimitrie Suci în perioada studenției (1937–1941),” în *Restituiri Bănățene*, vol. II (Timișoara: Eurostampa, 2014), 410–411.

⁵ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (ACNSAS), Fond Informativ, Dosar nr. 533936, vol. V, ff. 90–91.

profesorului său Nicolae Iorga, care l-a apreciat și l-a încurajat să-și continue cercetările în domeniul istoriei Banatului.⁶

În acest sens, trebuie menționat faptul că provincia unită cu România la 1918–1919 nu a beneficiat pe tot parcursul perioadei interbelice nici de o universitate cu profil umanist, și nici de un institut de cercetări unde să se aprofundeze și istoria Banatului. Absența unui cadru instituțional academic sau universitar organizat a marcat, prin urmare, producția istoriografică din această regiune, astfel încât preocupările și cercetările istoricilor din celelalte centre universitare românești nu s-au putut cristaliza într-un “program de cercetare a istoriei Banatului elaborat și susținut”.⁷

I.D. Suciu a văzut în acest neajuns o oportunitate profesională pe care a înțeles să o fructifice încă din cea mai fragedă tinerețe: în anul 1939 a publicat un studiu despre Emilia Lungu-Puhallo, prima femeie româncă din Banat care a scris un roman, iar vara anului 1940 editura “Astra” i-a publicat lucrarea de sinteză “Literatura bănățeană de la început pînă la Unire (1582–1918)”⁸, scriere în cuprinsul căreia, pentru prima dată în istoria literară românească, un cercetător a studiat și a prezentat “aportul adus de această provincie la dezvoltarea literaturii și culturii române”.⁹ Lucrarea a fost apreciată în cercurile de specialitate, beneficiind și de câteva recenzii favorabile, inclusiv în “Revista Fundațiilor Regale.” Tot în vara anului 1940 tânărul Suciu a publicat o serie de articole cu caracter politic, în cuprinsul cărora a condamnat vehement cedările teritoriale pe care România le-a acceptat în favoarea Ungariei, Bulgariei și Uniunii Sovietice, iar în martie 1941, după înlăturarea legionarilor de la guvernare și a reprimării rebeliunii acestora, a scris primul articol de protest împotriva asasinării profesorului Nicolae Iorga.

⁶ Despre acest episod I.D. Suciu își va aminti ulterior: “Într-o ședință a seminarului de istorie Universală pe la începutul anului, N. Iorga făcea o expunere despre Henric al III-lea și relațiile lui cu Petru Vodă Cercel. În această vreme publicasem în românește versurile lui Petru Vodă Cercel. Vorbind despre opera poetică a voevodului nenorocit muntean, ne spune că doar acum în urmă un tânăr, Suciu, le-a tradus din limba italiană. Involuntar ochii colegilor și colegelor se îndreptară în spre mine. Profesorul care sesizase mișcarea lor mă întreabă dacă nu sunt eu acela. Din acel moment s-a creat marea admirație ce i-o voi purta toată viața. Nu faptul citării unei lucrări de-a mea, ci ceea ce m-a uimit a fost nemaipomenita lui informație bibliografică ce o avea în memorie. Un profesor la vârsta lui să fie la curent, până și cu cele mai neînsemnate studii ce se fac în legătură cu prelegerile lui. De acum eram nelipsit de la ședințele seminarului, căci știam că în cele două ore câștigam mai mult decât aș fi citit zeci de cărți.”; v. Mureșan, “Istorie și politică,” 416.

⁷ Nicolae Bocșan, “Istoriografia bănățeană între multiculturalism și identitatea națională,” *Banatica* 14 (1996): 271.

⁸ Ioan Dimitrie Suciu, *Literatura bănățeană de la început pînă la Unire (1582–1918)* (Timișoara: Editura Regionalei Bănățene “Astra”, 1940), 399 p.

⁹ ACNSAS, Fond Informativ, Dosar nr. 533936, vol. V, f. 83.

În iunie 1941 I.D. Suciu și-a susținut examenul de licență la Universitatea din București cu lucrarea “Rolul militar al Românilor Ardeleni în cadrul statului maghiar până la lupta de la Mohács”¹⁰, pentru care a primit calificativul *Magna cum laude*. S-a înscris la doctorat în același an, iar în 1942 a devenit asistentul profesorului C.C. Giurescu la Catedra de Istoria Românilor¹¹: după cum va scrie în 1975, “Din 1942 am început să lucrez la vasta monografie care mi-a servit ca teză de doctorat în litere și filozofie: Nicolae Tincu Velia (1816–1867), viața și opera lui. Tincu Velia a fost profesor în Vîrșeț și participant la revoluția de la 1848. A publicat ode, elegii și poezii patriotice înainte de revoluția de la 1848–1849 și este printre primii traducători în limba română din poetul german Fr. Schiller. Dar încătușat fiind de ortografia latinistă și lipsit de o mlădiere a vocabularului, opera lui rămîne ca valoarea documentară.”¹²

Și-a susținut cu succes teza de doctorat în 1943 în fața unei comisii formate din profesorii Gheorghe I. Brătianu, C. C. Giurescu, Victor Papacostea, P. Cănel și I. D. Ștefănescu¹³, iar în 1945 a și publicat-o, cartea bucurându-se de o recepție favorabilă.¹⁴ Tot în 1943, începând cu data de 1 ianuarie, I.D. Suciu s-a angajat la Institutul de Istorie Națională din București unde a obținut inițial un post de asistent, apoi, de la 1 decembrie, de șef de lucrări¹⁵ – echivalent cu acela de lector universitar. Concomitent, începând cu 6 martie 1943 a obținut și postul de inspector general titular¹⁶ în cadrul Direcției Generale a Teatrelor, Operelor și Spectacolelor din subordinea Ministerului Culturii Naționale și al Cultelor, unde director general era la vremea respectivă romancierul Liviu Rebreanu.

Perioada în care și-a încheiat studiile universitare și a început să se afirme ca cercetător istoric a concis, în istoria României, cu succesiunea primelor trei dintre cele patru dictaturi sub care a trăit I.D. Suciu: carlistă, legionară și antonesciană. Nu a fost membru activ al niciunui partid politic până la 23 august 1944, însă atât prin scrierile sale din acei ani, cât și prin memoriile pe care le-a

¹⁰ Mureșan, “Istorie și politică,” 414.

¹¹ ACNSAS, Fond Informativ, Dosar nr. 533936, vol. V, f. 55.

¹² Ibid., ff. 85–86.

¹³ Ioan Dimitrie Suciu, *Nicolae Tincu Velia (1816–1867). Viața și opera lui* (București: Institutul de Istorie Națională, 1945), 2.

¹⁴ Deși a avut parte de câteva recenzii favorabile în periodicele de specialitate, istoricul Dan Berindei îl caracteriza pe I.D. Suciu în 1965 în termenii următori: “În trecut nu era dintre cei mai străluciți istorici – ba chiar la o comunicare prin 1944–45 s-a încurcat și și-a întrerupt vorbirea trecînd în bancă, unicul caz cunoscut – de asemenea, teza sa de doctorat – NICOLAE TINCU VELA deși „groasă” a produs comentarii ironice dată fiind însemnătatea redusă a subiectului”; v. ACNSAS, Fond Informativ, Dosar nr. 3845, vol. II, f. 135.

¹⁵ SȚTAN, *Fond Familial I.D. Suciu*, Dosar nr. 34, f. 1.

¹⁶ Ibid., Dosar nr. 12, f. 4.

înaintat autorităților, a manifestat constant o atitudine antifascistă, intrând chiar de câteva ori în conflict cu legionarii din București.

În anul 1940, tânărul I.D. Suciu a înființat și condus pentru o scurtă perioadă revista “Flamura”, pe care el însuși o caracteriza drept “prima revistă cu caracter iredentist ardelean după dictatul de la Viena, care s’a bucurat de colaborarea d-lor Iuliu Maniu, prof. Victor Papacostea, Sever Bocu, prof. Dan Simonescu, Ion Clopoțel, Franz Theodor Csokor, I. Copilu-Cheatră, I. Șugariu, Coriolan Gheție etc., citată și în Istoria Românilor de C. C. Giurescu, vol. III, partea I, p. 433”.¹⁷ Publicistica cu caracter științific a fost dublată, așadar, în cazul lui Suciu, încă din 1940, de una cu caracter militant; va continua să militeze pentru realizarea unor deziderate și să susțină public diferite cauze sociale și culturale atât după înăbușirea rebeliunii legionare din ianuarie 1941, cât mai ales după 23 august 1944, printre cele mai notabile numărându-se reformarea sistemului de învățământ superior românesc¹⁸, transformarea Castelului Huniade din Timișoara în Palat Cultural, sau înființarea unei Universități de Vest în capitala Banatului.¹⁹

Filiația sa – nepot al deputatului bănățean Sever Bocu, fost ministru de stat în guvernul Iuliu Maniu – l-a apropiat încă din perioada studenției, în mod firesc, de cercurile național-țărăniște de la București. Din documentele întocmite în cadrul serviciilor de informații din București între anii 1944–1948 rezultă însă numeroase aspecte neclare, alegații, speculații neverificate, date și aprecieri incomplete, nu de puține ori eronate sau contradictorii, care mai mult ridică probleme decât să le lămurească: de pildă, în timpul regimului antonescian, I.D. Suciu este descris ca fiind simultan un apropiat al vicepreședintelui Consiliului de Miniștri Mihai Antonescu, al “legionarului notoriu” Balotă Anton, dar și al lui Sever Bocu ori Iuliu Maniu. După 23 august 1944, Suciu apare menționat fie ca membru al PNT, fie al PNL – aripa Gh. Tătărescu²⁰, fie chiar al PSD. Cel mai spectaculos rol l-ar fi jucat, după cum par să fi circulat unele zvonuri în lumea “ziariștilor și actorilor”²¹, în prima etapă a dictaturii antonesciene, atunci când istoricul ar fi fost însărcinat de către S.S.I. (sau chiar de Mihai Antonescu, nu este limpede) să culeagă și să furnizeze Guvernului

¹⁷ Ibid., Dosar nr. 34, f. 9.

¹⁸ Ibid., Dosar nr. 19, f. 1.

¹⁹ Ibid., Dosar nr. 68, ff. 2–6.

²⁰ Un document redactat la data de 6 august 1948 în cadrul Brigăzii de Investigații a Inspectoratului de Siguranță al Capitalei menționează că în 1945 I.D. Suciu “A intrat în grupul lui Tătărescu cu grupul F.R.N.-ist a lui C.C. Giurescu care îi fusese profesor, în această grupare promițându-i-se a fi numit atașat cultural sau consilier de legăție, cu scopul de a face jocul emi-graților reacționari din streinătate”; v. ACNSAS, Fond Informativ, Dosar nr. 533936, vol. V, f. 104.

²¹ ACNSAS, Fond Informativ, Dosar nr. 3845, vol. I, f. 5.

informații din rândurile conducerii Partidului Național Țărănesc, primind în schimb bani și sprijin pentru a ocupa diverse funcții.²² În stadiul actual al informației însă, o astfel de ipoteză, oricât ar părea ea de interesantă, de tentantă sau de plauzibilă, nu poate fi susținută.

Sigur este însă faptul că, după 23 august 1944, în noua conjunctură politică internă, I.D. Suciu – care, conform aprecierilor mai multor martori, a fost în acea perioadă un tânăr “foarte ambițios și dornic «să ajungă cineva»”²³ – a căutat să se orienteze către un partid politic de stânga, însă nu este clar din ce motive a ales PSD în detrimentul mult mai popularului P.N.Ț. Singurele detalii referitoare la opțiunile sale politice din acei ani tulburi le-a oferit el însuși în primăvara anului 1949, în cuprinsul unei declarații pe care a dat-o Securității în arest: “Între timp, din cauza evenimentelor d. Giurescu a fugit în Turcia. S’a întors în 1945. Mi-a făcut propunerea să mă înscriu împreună cu dsa în partidul dlui Tătărașcu. Am refuzat. De atunci au început lanțul mizeriilor care au culminat în momentul înscrierii mele în partidul social democrat când dl. Giurescu se temea să nu-i iau locul și catedra. Mizeriile constau în atmosfera rea ce mi-o făcea printre profesorii mai bătrâni, tăerea mea după statul de salariu, lansarea tuturor porcăriilor rele asupra mea etc.”²⁴

Documentul pe care îl reproducem mai jos este unul dintre memoriile pe care istoricul I. D. Suciu le-a înaintat Guvernului de la București în vara anului 1945, așadar după încheierea celui de-al Doilea Război mondial, și expune, argumentat, necesitatea înființării unei instituții de învățământ superior cu profil umanist în Timișoara, în noua conjunctură postbelică.

“UNIVERSITATEA DE VEST

de Dr. I. D. Suciu

Sef de lucrări la Institutul de Istorie Națională din București.

Din informațiile ce le avem rezultă că actualul guvern printre altele, are în studiu și înființarea unei Universități la Timișoara, prin care să i se dea capitalei bănățene strălucirea intelectuală ce o merită. Desigur că înființarea universității de vest, înainte de a constitui o ambiție a Bănățenilor trebuie să fie întemeiată din înalte rațiuni de stat. În acest caz se pune întrebarea dacă înființarea acestei universități prezintă vre’un interes pentru statul român?

În această privință, cel mai bun cunoscător al problemelor bănățene, Dl.

²² Ibid., ff. 1–4.

²³ Caracterizarea datează din 1968 și îi aparține unui informator al Securității cu care Suciu era prieten încă din 1942; v. ACNSAS, Fond Informativ, Dosar nr. 3845, vol. II, f. 173.

²⁴ ACNSAS, Fond Penal, Dosar nr. 380, vol. II, f. 63.

Sever Bocu, a expus demult încă, cu competența ce-l caracterizează, motivele pentru cari la Timișoara se impune înființarea acestei înalte instituții de cultură: Universitatea de Vest va trebui să devină Alma-Mater, Farul de atracție al Românilor din Peninsula Balcanică, care altfel vor fi nivelați, desnaționalizați de Universitățile din țările respective. În al doilea rând, Universitatea din Timișoara va trebui să devină complectarea triumghiului alcătuit din universitățile dela Belgrad și Seghedin iar pentru Românii din vest punctul de atracție.

Într'adevăr, prin formarea unui înalt centru de cultură aci s'ar da posibilitatea atâtor oameni de știință să muncească liniștiți, contribuind prin munca lor la ridicarea spirituală a acestui colț de țară. De aceea, în cele ce urmează, ne vom limita a sugera câteva idei, factorilor conducători, pentru realizarea cât mai grabnică și cu rezultate cât mai eficace a mult doritei Universități de Vest. În primul rând trebuie să amintim că argumentul adus de dușmanii Universității de Vest, că sunt suficiente cele patru universități, cade, deoarece în prezent nu mai avem decât trei: la București, Cluj și Iași. Deci nevoia unei Universități care să continue pe cea din Cernăuți se impune, cu atât mai mult cu cât cadrele și personalul există plasat fără vre'un rost pe lângă diferitele facultăți. Ori, prin înființarea Universității timișorene, s'ar da posibilitatea multor oameni să-și continue cu mai mult randament munca începută la Cernăuți, cari și așa sunt plătiți din bugetul statului. Dar evident că mulți dintre cititorii mei îmi vor reproșa că în aceste vremuri, atât de grele din punct de vedere economic pentru țara noastră, statul nu ar mai putea susține în buget atât de încărcat și cheltuielile necesare întreținerii Universității. Privită din aproape obiecțiunea aceasta cade, deoarece sunt mai multe soluții pentru ca înființarea Universității de Vest să nu fie o sarcină pentru stat: prima ar fi înființarea unui buget cultural pentru Banat din care să se adune sumele necesare. A doua s'ar putea realiza și mai ușor: ce/ar fi dacă orașele din Banat și din cele două județe vecine Arad și Hunedoara cari desigur că nu pot să tragă decât spre Timișoara, ar contribui fiecare în mod proporțional cu puterile lor la suma necesară înființării Universității. Si apoi să mai ținem seama de un lucru: în Banat și Hunedoara avem cele mai mari bogății ale pământului românesc: fierul și cărbunele. Aici avem marile centre industriale Reșița, Titan-Nădrag-Călan, Anina, Petroșani, Lupeni. Oare conducătorii acestor întreprinderi nu ar simți nici o îndatorire față de pământul atât de generos al Banatului și ar refuza să contribuie la înființarea acestei înalte Instituțiuni de cultură în capitala provinciei care le-a dat atâta? Eu cred că nu! În acest mod, cu puțină bunăvoință, adunând contribuția celor șapte orașe bănățene cu a orașelor din județele Arad și Hunedoara și cu a marii industrii bănățene eu sunt sigur că s'ar găsi banii necesari înființării Universității de Vest. Sarcina aceasta ar putea fi și mai mult ușurată dacă primăria orașului Timișoara, sau statul ar pune la dispoziție câteva localuri, dintre cele atât de numeroase de care dispune în acest

oraș. Astfel, sunt cele două clădiri impozante care adăposteau instituțiunile culturale ale Svabilor și care s'au dovedit a fi un puternic centru de hitlerism și pangermanism ne mai putând continua activitatea. De asemeni, în curând va fi disponibil și localul care adăpotea Facultatea de științe și care cu puține modificări va putea face față nevoilor cerute. În ceea ce privește nevoile spirituale ale studenților primăria Timișorii are o bibliotecă foarte bogată care cu puține complectări poate face cinste oricărei Universități. Dacă printr'un adaus la legea depozitului obligatoriu s'ar trece și această bibliotecă, studențimea timișoreană ar avea o bibliotecă după toate cerințele moderne. Fără a fi donată Universității, biblioteca Municipiului Timișoara ar fi suficient să fie pusă la dispozițiunea studenților până când Universitatea din Timișoara și-ar putea înfiripa o bibliotecă proprie. Muzeul Banatului, reorganizat și pus sub conducerea unui specialist deasemeni ar putea fi un auxiliar prețios Universității: secția istorică, artistică și etnografică pentru facultatea de litere iar secția ornitologică pentru facultatea de științe. Dacă cu toate aceste propuneri cari ar înlesni înființarea Universității, prin imposibil nu s'ar putea aduna sumele necesare înființării unei Universități cu toate facultățile, ar fi suficient ca deocamdată factorii conducători să se limiteze la înființarea numai a anumitor facultăți, a căror nevoie se simte mai mult în Banat. Dat fiind faptul că avem deja o Școală Politehnică, ceea ce constituie un început de viață Universitară și atinge multe ramuri ale Facultății de științe, nevoia acestei facultăți nu s'ar resimți prea mult pentru moment. În schimb se simte nevoia arzătoare pentru înființarea Facultăților de Litere, de Medicină umană și veterinară. Căci să nu uităm că Banatul este regiunea românească unde populația este în continuă descreștere și nevoia unei asistențe medicale se resimte mult. Ori, ce altceva ar putea combate acest flagel mai bine decât așezarea facultății de medicină în inima provinciei? Iar în ceea ce privește înființarea Facultății de medicină veterinară este știut că din toată România țăranul bănățean este acela care-și îngrijește cel mai bine animalele. Pentru țăranul bănățean viața animalelor lui contează tot așa de mult ca a membrilor familiei lui. Nu vi s'a părut oare curios că în numeroase sate, țăranul se îngrijește întâi să aibe un grajd frumos pentru animale și numai după aceea o casă frumoasă pentru el. De aceea lipsa unei facultăți de medicină veterinară se resimte în Banat mai mult ca ori unde mai als că nu avem decât o singură facultate de medicină veterinară pentru toată țara.-

Dar aceste facultăți nu dau caracterul cultural spre care trebuie să țințească capitala Banatului. Ele au mai mult un caracter practic, cu influențe binefăcătoare locale. De aceea, pentru acest prestigiu cultural ce trebuie să-l aibe Timișoara se impune înființarea Facultății de Litere. Aici, la această Facultate, ca la școala preotului Averchie din vremea lui Cuza-Vodă, vor trebui să se formeze viitorii profesori și învățători destinați a propaga cartea românească în

Peninsula Balcanică. Va fi desigur cel mai frumos rol, cea mai înaltă misiune a Universității de Vest. Și acest lucru nu se poate face decât aici căci Bucureștiul cu zbugiumul și frământarea zilnică nu va putea avea răgazul să se ocupe și de tinerile vârstare românești din Peninsula Balcanică. Pentru a te pregăti de o carieră misionară, ai nevoie de liniște și mai ales de pregătire temeinică. Ori s'a dovedit că aceasta nu se pot face în orașele cu o populație prea aglomerată. Timișoara cu parcurile ei, cu amestecul de oraș medieval și modern îți dă îndemnul spre studiu, spre meditație.-

Dar și din alt punct de vedere înființarea Facultății de Litere se impune mai mult ca ori unde aci. S'au creiat aci puternice formațiuni culturale germane și maghiare, fără însă de a avea o tot atât de puternică mișcare culturală românească. Cauza desigur că și-o închipuie oricine: Oamenii cu posibilități au tras mai mult spre centrele Universitare din altă parte: Clujul, Bucureștiul, Iașiul, Cernăuții. Ori prin înființarea acestei Facultăți s'ar putea crea o puternică mișcare culturală românească, aci la granița țării, care să contrabalanseze influența Belgradului și a Seghedinului. Să luăm de pildă Sibiul: ce importanță culturală a primit decând cu mutarea Facultății de Litere la Cluj? De unde înainte Sibiul era un important centru săsesc, prin mutarea facultății Clujene, toată mișcarea culturală săsească a fost pusă în umbră luând un loc primordial cultura românească. Si să nu uităm că o țară nu poate trăi numai cu bogății materiale ci are nevoie și de cele sufletești, s'au văzut multe cazuri când popoarele s'au prăbușit pentru că erau copleșite de îmbuibări dar fără cultură. Ori în ceea ce privește Banatul, cazul este identic: deși cel mai bogat ținut al României, el nu a contribuit în măsura în care ne așteptam la viața spirituală a României tocmai pentru motivul că i-a lipsit un mediu prielnic de formare a sufletelor și de dezvoltare a talentelor căci talente s'a dovedit a avea această provincie de prisos. I-a lipsit Universitatea cu secția ei culturală. M'am gândit de mult ori, ce contribuție importantă ar fi putut da Banatulu la dezvoltarea spiritualității românești dacă ar fi avut această Universitate. S'ar fi dat posibilitatea istoricilor să studieze trecutul încă atât de necunoscut deși foarte important căci să nu uităm că Banatul a fost provincia cea mai înfloritoare în antichitate, a fost leagănul românismului. S'ar fi dat filologilor posibilitatea să-i studieze limba atât de originală și de puțin cunoscută; etnografilor portul și obielele, influențele suferite în decursul veacurilor, căci Banatul era între Bizanț și Apus suferind amândouă influențele. Desigur că și arta și literatura ar fi luat un avânt mult mai puternic dacă am fi avut Universitatea de Vest. Iată pentru ce cerem cu toată insistența ca odată cu facultățile de medicină umană și veterinară să se înființeze și Facultatea de Litere. Mai ales că și cheltuielile necesare înființării acestei Facultăți sunt minime deoarece nu e nevoie de laboratoare, clinici, etc.

Astăzi când în fruntea învățământului superior din România se află un om

de talia profesorului Victor Papacostea suntem convinși că într'un fel sau altul Universitatea de Vest va deveni o realitate. Domnia sa ca macedonean și ca Balcanolog cu patriotismul și intuiția ce-l caracterizează își dă seama de rolul binefăcător ce l-ar avea această Universitate pentru difuzarea culturii Românești în toată Peninsula Balcanică. Prin studiul reciproc al popoarelor balcanice cu prietenie și temeiu s'ar putea face începutul apropierii popoarelor Balcanice a căror suflet e acelaș, numai limba despărțindu-le, apropiere cerută de D-sa cu atâția ani în urmă când sufletele erau pline de patimi și șovinism meschin. S'ar da desigur, acum la bătrânețe și o satisfacție omului care pentru întâia oară și-a dat seama de importanța acestei instituții și a luptat prin toate mijloacele pentru realizarea ei.

De aceea, acum, când visul scump a lui Sever Bocu este aproape de realizare, se cuvine ca gândul nostru să se îndrepte cu recunoștință către el pentru că de multe ori a crea un curent favorabil pentru o idee și a o populariza e mai greu decât a o realiza.-

I. D. Suciu”

Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale ale României,
Fond Familial I. D. Suciu, Dos. nr. 68, ff. 2–6.

AN UNPUBLISHED MEMORANDUM FROM THE ARCHIVE OF HISTORIAN IOAN DIMITRIE SUCIU

Abstract

Ioan Dimitrie Suciu (1917–1982) was born in Lugoj and grew up in the context of early losses, becoming an orphan of both parents by the age of 11. After finishing high school, he attended the Faculty of Letters and Philosophy at the University of Bucharest, publishing his first works on the history of Banat in newspapers and magazines. Recognized by Nicolae Iorga for his translation of a poem by the ruler Petru Cercel, he continued his historical research, being particularly interested in the study of literature and history from Banat, a region that did not benefit from a well-structured academic framework at the time. In 1940, Suciu published an important work on Banat literature, and a year later, he defended his bachelor's thesis on the military role of Transylvanian Romanians in the Hungarian state. He became the assistant of professor C.C. Giurescu and worked on a monograph about Nicolae Tincu Velia, a thesis with which he obtained his doctorate in 1943. His career continued at the Institute of National History and the Ministry of Culture. Besides his academic work, Suciu demonstrated an anti-fascist stance and advocated for various cultural and social causes, including the establishment of a university in Banat. The document reproduced here was identified in the family archive of historian I. D. Suciu and dates back to

summer of 1945, shortly after the end of the World War II, when Romanian intellectuals still expressed optimism about the country's future. It is a memorandum submitted to the Romanian Government, in which the historian presents arguments regarding the necessity of establishing a higher education institution with a humanistic profile in Timișoara.

CONSILIUL OAMENILOR MUNCII DE NAȚIONALITATE GERMANĂ DIN JUDEȚUL TIMIȘ ÎNTRE DIRECTIVELE PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN ȘI APĂRAREA INTERESELOR ȘVABILOR BĂNĂȚENI (1968–1973)

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte-cheie: șvabi, reprezentare proprie, comunism, județul Timiș, politică, cultură

Keywords: Swabians, own representation, communism, Timiș County, politics, culture

După 23 august 1944 situația germanilor din România a devenit dramatică datorită măsurilor care au fost luate contra lor, la ordinul sovieticilor.

În Banat, o parte a populației șvabe au părăsit provincia împreună cu armata germană dar, în perioada care a urmat, mulți dintre aceștia au revenit la casele lor. În toamna anului 1944 a fost luată o primă măsură contra acestora, când șvabii au fost internați, fiind învinuiți de “colaboraționism”, în lagăre aflate pe teritoriul României.

Situația lor s-a agravat în ianuarie 1945, când în urma ordinelor venite de la Kremlin, au fost deportați, fără să se țină seama de nici un criteriu politic, în lagărele de concentrare din URSS, unde în condiții de cele mai multe ori inumane, au fost obligați să muncească în sectoarele economice cele mai dificile. O bună parte dintre aceștia au murit în lagărele respective, iar dintre cei întorși acasă, mulți au fost bolnavi.¹

Concomitent, locuitorii șvabi din satele bănățene au fost grav loviți de prevederile legii agrare din martie 1945, când cea mai mare parte a proprietăților lor

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

¹ *O istorie a Banatului*, ed. I, Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, coord. (Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2023), 431–438. În privința deportărilor în URSS, vezi și Albert Bohn, Werner Kremm, Peter – Dietmar Leber, Anton Sterbling, Walter Tonța, eds., *Deportarea germanilor din Banat în Uniunea Sovietică. O prezentare a perspectivei copiilor lor prin relatări (re)povestite* (Timișoara: Cosmopolitan-Art, 2022); Smaranda Vultur, *Germanii din România prin poveștile lor* (București: Paideia, 2000).

(inclusiv casele) au fost confiscate², iar germanii rămași pe teritoriul României nu au avut drept de vot la alegerile parlamentare din 1946.

Dar tragedia lor nu a luat sfârșit, în perioada 1946–1947 șvabii bănățeni fiind trimiși din nou la muncă obligatorie (minele din Petroșani etc.)³, iar din vara anului 1951 în Bărăgan.

În anii '50 ai secolului trecut, măsurile represive contra populației germane au scăzut în intensitate față de perioada anterioară, în anul 1949 constituindu-se Comitetul Antifascist German care avea menirea să reprezinte interesele germanilor din România.⁴

În același timp, au apărut reviste literare în limba germană, s-a înființat la Timișoara, Teatrul de stat german, formațiuni artistice etc.⁵ Totodată însă, populația de etnie germană a fost atent supravegheată de către organele de Securitate, în anii '50 având loc arestări în rândul acesteia, fiind cunoscute procesele politice în care au fost implicați scriitori sași sau “Procesul Biserica Neagră”.⁶

În septembrie 1953 în cadrul unei ședințe a Biroului Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, liderii comuniști români au recunoscut că în cadrul procesului de expropriere a germanilor au fost săvârșite greșeli, hotărându-se repararea unora dintre acestea. Drept urmare, Prezidiul Marii Adunări Naționale a aprobat, la 18 martie 1953, decretul nr. 81/1954 prin care cetățenii români de naționalitate germană sau maghiară care făceau parte din categoria țăranilor sau muncitorilor în momentul aplicării reformei agrare din 1945, aveau dreptul să-și recapete casa sau în cazul când acest lucru nu mai era posibil, să primească un alt teren pe care să-și clădească o altă locuință.⁷

Plenara CC al PCR din 24–25 octombrie 1968 a hotărât crearea Consiliilor oamenilor muncii ale naționalităților conlocuitoare din România. Se arăta că propunerea venea din partea Comitetului Executiv al CC al PCR, urmărindu-se

² Laura Gheorghiu, “Comunitatea germană în perioada comunismului timpuriu, 1945–1960,” în Ottmar Trașcă, Remus Gabriel Anghel, eds., *Un veac frământat. Germanii din România după 1918* (Cluj-Napoca: Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Colecția Minorități, 2019), 174.

³ *O istorie a Banatului*, 437.

⁴ Gheorghiu, “Comunitatea germană,” 176.

⁵ *Ibid.*, 188.

⁶ *Ibid.*, 191–192, 196.

⁷ *Ibid.*, 188. Referindu-se la această decizie Rudolf Polenda consideră, pe bună dreptate, că hotărârea din 1953–1954 nu a reprezentat “o restituție in integrum” deoarece și-au reprimut casele și gospodăriile doar cei care înainte de expropriere nu făceau parte din categoria “exploata-torilor”, trebuind în noul context socio-politic să devină membrii ai Cooperativelor de Producție sau muncitori, vezi Rudolf Polenda “Schimbări socio economice la germanii din România în timpul comunismului,” în *Un veac frământat*, 259.

asigurarea unor “condiții mai bune participării active, multilaterale și în mod organizat a oamenilor muncii de naționalitate germană la dezbaterea și înfăptuirea” politicii interne și externe a PCR.

Consiliul era constituit ca un organism permanent, avea un caracter reprezentativ, era integrat în cadrul Frontului Unității Socialiste, iar sediul său central era la București. Noua organizație era condusă de către un birou care avea menirea să asigure desfășurarea activităților curente, membrii acestuia fiind desemnați de către consiliile județene ale oamenilor muncii de naționalitate germană.

Consiliile județene ale oamenilor muncii de naționalitate germană urmau să se înființeze în județele cu populație germană numeroasă, membrii acestora fiind desemnați de către reprezentanții oamenilor muncii de etnie germană din județul respectiv.

Consiliile județene respective aveau în fruntea lor un președinte, doi-trei vicepreședinți și un secretar care își vor desfășura activitatea în conformitate cu principiul muncii colective și pe baze obștești. Se mai preciza că aceste Consilii nu vor beneficia de aparat salariat.

În vederea îndrumării procesului de constituire a consiliilor locale și centrale ale oamenilor muncii de naționalitate germană se propunea înființarea unor comisii de organizare.⁸

În “Planul de muncă privind lucrările de constituire a Consiliilor județene ale oamenilor muncii de naționalitate germană, maghiară și sârbă”, se prevedea ca pentru coordonarea activității în acest sens să fie create comisii de organizare, cea germană fiind formată din Iosif Szekler (posibil Johann Szekler n.a.), Wilhelm Potocsnik, Ștefania Funk, Iosif Bayerle, Adalbert Sontag, Nicolae (Nikolaus, n.a.) Bervanger, Ștefan Binder.

La întrunirile de constituire ale Consiliilor județene ale naționalităților conlocuitoare urmau să participe 400 de reprezentanți germani, desemnarea acestora urmând a avea loc în cadrul ședințelor de birou ale comitetelor comunale, orașenești și municipale de partid, la care erau prezente și conducerile organizațiilor de masă, obștești și de stat.

Aceste alegeri erau planificate să aibă loc între 3–5 noiembrie 1968, iar Consiliului județean al oamenilor muncii de naționalitate germană urma să fie constituit la 7 noiembrie, în Aula Universității din Timișoara.⁹

⁸ *Scântea* (25 octombrie 1968): 1; (26 octombrie 1968): 2.

⁹ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (SJTAN), *Comitetul județean PCR Timiș*, dosar nr. 390/1968, f. 1–2. Dintre membrii comisiei de organizare, Iosif Bayerle (1914–1986) era de profesie lăcătuș, urmând apoi o serie de cursuri de partid. A fost membru al Ajutorului Roșu începând cu anul 1934, iar după 1944 a deținut o serie de funcții politice, printre care secretar al Comitetului regional de partid Banat, președinte al Colegiului regional de partid Banat,

Lucrările de constituire a Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din județul Timiș au fost deschise de către Johann Szekler, directorul Teatrului german de stat, care a dat cuvântul primului secretar al Comitetului județean PCR Timiș, Mihai Telescu.

Au mai rostit cuvântări Gertrude Weissmuller, muncitor la Fabrica “Bumbacul” din Timișoara, conferențiarul universitar dr. Ștefan Binder de la Universitatea Timișoara, Johann Brauer, profesor la Liceul din Jimbolia, Franz Kiemschneider, muncitor la UMT, Hans Kehren, actor, Karl Orner, învățător, Karl Pfleger, președintele CAP Bacova.

Consiliul județean Timiș al oamenilor muncii de naționalitate germană l-a avut ca președinte pe Nikolaus Berwanger, redactor șef la ziarul “Neuer Weg”.¹⁰

Conducerea Consiliului a elaborat un plan de muncă pentru perioada 15 decembrie 1968 – 31 martie 1969 (datat 7 decembrie 1968). Ca obiectiv politic central, organizația își propunea implicarea în procesul electoral pentru alegerile de deputați în Marea Adunare Națională și în Consiliile populare.

În privința problemelor comunității germane din județul Timiș, deoarece în Timișoara activitatea culturală de amatori în limba germană era foarte slabă, Consiliul urma să sprijine Comitetul municipal de partid și Consiliul local al sindicatelor în vederea constituirii unor formații de teatru, de dansuri, pentru îmbunătățirea repertoriilor unor coruri cu “cântece de masă și populare germane”.

deputat în Marea Adunare Națională etc., vezi *Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Membrii CC al PCR. 1945–1989. Dicționar*, Florica Dobre, coord. (București: Editura Enciclopedică, 2004), 85–86; Ștefania Funk (1925–1997), având ca studii Liceul “Notre Dame” din Timișoara, Facultatea de istorie, a fost activistă, membru al Consiliului Național al Frontului Unității Socialiste, membru supleant al CC al PCR, Ibid., 273–274; Nikolaus Berwanger (1935–1989), scriitor de limbă germană, autor a numeroase volume de poezii în dialectul șvabilor bănățeni, el considerându-se un urmaș al scriitorului Adam Muller-Guttenbrunn, căruia i-a consacrat o monografie în anul 1976. A fost redactor-șef al publicației “Neue Banater Zeitung”, deținând și funcții de răspundere în cadrul PCR, dar de pe această poziție i-a sprijinit pe scriitorii nonconformiști germani constituiți în Grupul de Acțiune Banat (Aktionsgruppe Banat). În anul 1984 a refuzat să se mai reîntoarcă în țară, stabilindu-se în Republica Federală Germania, unde a și decedat, vezi oameni.siebenimente.wordpress.com, accesat în 11 august 2024.

¹⁰ *Scânteia* (8 noiembrie 1968): 2. În data de 15 noiembrie 1968 s-a constituit Consiliul oamenilor muncii de naționalitate germane din România. La ședința respective au participat Virgil Trofin (membru al Comitetului Executiv al Prezidiului Permanent, secretar al CC al PCR), Gheorghe Stoica (membru supleant al Comitetului Executiv al CC al PCR), Vasile Patilineț (secretar CC al PCR). Au fost aleși ca membri ai biroului Consiliului, Eduard Eisenburger – președinte, Anton Breitenhofer, Peter Lamoth, Winter Richard, Paul Schuster – vicepreședinți, Adalbert Militz – secretar, Friedrich Wachter, Geltz Filip, Iohanna Henning, Nikolaus Pilly, Karl Pfleger – membri. Adunarea a aprobat aderarea Consiliului la Consiliul Național al Frontului Unității Socialiste, vezi *Scânteia* (16 noiembrie 1968): 3.

Organizația își propunea să ajute activitatea unor formații teatrale de amatori existente în Darova, Mașloc, a ansamblului folcloric german din Peciu Nou și al corului “Franz Schubert” din Timișoara. În acest sens, dorea să apeleze la unii actori ai Teatrului german de stat și la membrii ai unor instituții muzicale din Timișoara, care să sprijine formațiile culturale respective.¹¹

Planul mai prevedea contactarea conducerii organizației PCR a Centrului universitar Timișoara pentru înființarea unei formații de teatru în limba germană care să-și desfășoare activitatea pe lângă Casa de cultură a studenților sau pe lângă Universitate.

Era susținut și cercul de literatură “Adam Müller Guttenbrunn” în organizarea unor șezători cu o tematică multilaterală “și cu un conținut ideologic pe măsura cerințelor actuale”, în scopul dezvoltării literaturii germane din Banat.

Membrii organizației aveau în vedere ca împreună cu conducerea Teatrului german, să întocmească grafice cu localitățile mai izolate din județ în care trăiau șvabi și care au cerut să le fie prezentate spectacole cu piese ce puteau fi jucate pe scene foarte mici sau chiar improvizate.

În document erau prevăzute discuții cu conducerea Casei județene de creație populară legate de posibilitatea editării, pe plan local, a unor piese în dialect șvăbesc, a unor culegeri de cântece populare germane, precum și a unei lucrări de piese pentru fanfare.

În privința învățământului în limba germană, Consiliul urma să întocmească două referate privind situația acestuia în județul Timiș și, în altă ordine de idei, să realizeze o informare pentru Consiliul național al oamenilor muncii de naționalitate germană (acesta urmând să o adreseze conducerii PCR) privitoare la “evoluția unor tendințe de emigrare în județul Timiș”.¹²

Într-un alt document, intitulat “Informare despre activitatea depusă de la înființare (7 XI 1968) până la data de 15 decembrie 1968” se arăta că a fost întocmită, cu ajutorul autorităților locale de partid și de stat, o situație statistică a populației germane pe localități, situația școlilor de toate gradele și a grădinițelor cu limba de predare germană, precum și o evidență cu personalitățile de naționalitate germană din toate domeniile.

În același timp, a fost realizată o statistică cu germanii care dețineau funcții de răspundere în aparatul de stat, precum și a intelectualilor șvabi din județul Timiș.

Au avut loc și două discuții cu primul – secretar al Comitetului județean

¹¹ SJTAN, *Comitetul județean PCR Timiș*, dosar nr. 390/1968, f. 4–5.

¹² Ibid., f. 5–6. Adam Müller Guttenbrunn (1852–1923), a fost unul dintre cei mai remarcabili scriitori ai șvabilor bănățeni, fiind în același timp jurnalist, critic teatral, director de teatru, vezi Nicoleta Demian, Ciprian Glăvan, Marius Cornea, Zoran Marcov, Vasile Dudaș, *Personalități bănățene* (Timișoara, 2018), 27.

PCR Timiș, Mihai Telescu unde au fost abordate “unele aspecte specifice ale muncii politice și culturale în rândul populației germane”.

În domeniul cultural, în localitatea Peciu Nou a luat ființă, cu sprijinul Comitetului de cultură și artă, primul ansamblu folcloric german, care va organiza un Kirchweih (în traducere rugă, o sărbătoare religioasă reprezentând hramul bisericii din localitatea respectivă, n.a.). Consiliul a acordat un ajutor substanțial cercului literar “Adam Müller Guttenbrunn”, organizându-se la 1 decembrie 1968 o șezătoare literară la care și-au adus concursul și actori ai Teatrului german de stat.¹³

Deoarece în toamna anului 1969 la Timișoara urma să fie organizată reuniunea internațională a societății “Nikolaus Lenau”, conducerea Consiliului a propus, după consultări cu mai mulți intelectuali, Comitetului județean PCR Timiș o serie de manifestări culturale în limbile germană, română și maghiară care să aibă loc cu acest prilej. Se menționa, mai departe, că astfel s-a dat curs sugestiei venite din partea poetului Franz Liebhard.

În urma demersului realizat de către un grup de profesori de muzică privitor la constituirea corului “Franz Schubert” pe lângă Casa de cultură din Timișoara, în cadrul căruia urmau să fie atrași un grup de 50–100 de șvabi din municipiu, a avut loc o discuție cu profesorii Matei Schork, Herbert Weiss și Erich Koch, ajungându-se la concluzia că propunerea era realizabilă. Drept urmare, în acel moment se lucra la o scurtă documentație și la întocmirea repertoriului, documentele urmând a fi înaintate Comitetului județean pentru cultură și artă.

Tot în acest sens, urma să fie lansată în ziarele “Neuer Weg” și “Neue Banater Zeitung” o chemare pentru cei interesați să facă parte din corul respectiv.

În document se sublinia că a fost primită și o propunere în vederea reînființării “camerei șvăbești” în cadrul secției de etnografie de la Muzeul Banatului, iar în urma discuțiilor cu conducerea muzeului problema putea fi soluționată.¹⁴

Dar la începutul anilor '70, autoritățile din județul Timiș, inclusiv

¹³ SJTAN, *Comitetul județean PCR Timiș*, dosar nr. 390/1968, f. 7–9.

¹⁴ Ibid., f. 10. Momente din activitatea profesorilor Matei Schork, Herbert Weiss și Erich Koch, vezi Damian Vulpe, *Învățămintul muzical timișorean cu școlile lui*, în <http://almanah-euterpe.blogspot.com>, accesat în 11 august 2024. Poetul Franz Liebhard/Robert Reiter (1899–1989), a publicat primele sale poezii în limba maghiară, iar în perioada dintre cele două războaie mondiale a fost ziarist în presa de limbă germană din Timișoara. În 1945 a fost deportat în URSS, fiind învinuit de colaboraționism, iar în perioada postbelică a deținut și funcția de secretar literar al Teatrului german de stat din Timișoara, vezi <https://www.rfi.fr>, accesat la 11 august 2024. Nikolaus Lenau (1802–1850), născut în localitatea Lenauheim, studii universitare la Viena, a fost unul dintre cei mai importanți reprezentanți ai romantismului din literatura austriacă, vezi Demian, Glăvan, Cornea, Marcov, Dudaș, *Personalități*, 21.

reprezentanții Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană se confruntau cu o problemă spinoasă, legată de plecarea șvabilor bănățeni în Republica Federală Germania.

Într-o informare a Comitetului județean PCR Timiș se sublinia că în ultimul timp s-a constatat că în Timișoara și în comunele cu o populație germană numeroasă (Biled, Lenauheim, Săcălaz, Liebling, Teremia Mare, Giarmata, Ionel, Sânmihaiu German, Peciu Nou) au crescut simțitor numărul celor care doreau să emigreze.

Astfel, erau depuse la autoritățile județene care se ocupau cu această problemă un număr de 16.326 de cereri, dintre care 14.000 în perioada de până în anul 1967, 187 în anul 1968, 442 în anul 1969, iar în 1970, 1377 de solicitări (pentru 1631 de persoane) din care 1315 din partea șvabilor.

Din punct de vedere socio-profesional, majoritatea celor care în 1970 au solicitat plecarea erau muncitori (513, o parte dintre ei muncind în Întreprinderile Agricole de Stat și în Întreprinderile de mecanizare a agriculturii), ingineri, medici, profesori (numărul acestora fiind de 62), funcționari (108), elevi și studenți (241), casnice (393).

În document se preciza că în urma investigațiilor întreprinse de către organele de partid și de stat creșterea numărului cererilor de emigrare se datora intensificării propagandei turiștilor vest-germani, inclusiv a celor care au plecat recent din România (de exemplu localitățile Teremia Mare și Lenauheim au fost vizitate în iulie și august de peste 150 de turiști vest-germani, austrieci și americani)¹⁵ sau reînnoirii unor cereri de emigrare depuse cu mulți ani în urmă. În această privință, se arăta că în lunile iulie și august 1970, Serviciul de pașapoarte județean a primit de la Direcția de pașapoarte 450 de memorii ale unor cetățeni germani din județul Timiș adresate CC al PCR, Consiliului de Stat, Ministerului Afacerilor Interne, Direcția de pașapoarte, prin care se cerea reexaminarea cererilor respinse în anii anteriori, împreună cu indicația de a li se înmâna solicitanților, spre completare, formularele tip pentru plecarea definitivă în RFG.

Or, acest lucru i-a determinat pe cei care au înaintat cererile de emigrare

¹⁵ Ibid., dosar nr. 82/1970, f. 12–13. Se mai preciza că din afirmațiile unor turiști vest-germani, precum și din unele publicații introduse în România relațiile dintre România și RFG erau interpretate tendențios, încurajarea spiritului de emigrare a populației germane fiind declarat un obiectiv permanent. În acest sens este dat ca exemplu articolul “În marea lor majoritate șvabii bănățeni și sașii ardeleni vor să emigreze în RFG”, apărut în ziarul “Donauschwabe” din 19 iulie 1970, unde se apelează la clerul din RFG să sprijine cetățenii de naționalitate germană din România să emigreze pentru a nu ajunge în situația celor din RDG. Se evidențiază că numeroase articole cu un asemenea conținut erau trimise prin intermediul poștei unor cetățeni de etnie germană din județ.

cu mulți ani în urmă și nu își mai făceau iluzii să plece, să își reactiveze cererile, chiar și cei care atunci erau minori și figurau pe cererile părinților solicitând în acel moment (deoarece au devenit între timp majori) formulare în nume propriu.¹⁶

Pe de altă parte, dacă în anul 1968 din cei plecați în vizită la rude au rămas în străinătate 9 persoane, în 1969 numărul lor a crescut la 165, iar în 1970 până la data întocmirii documentului (19 septembrie) nu s-au mai întors 234 de persoane.

În același timp, în rândul unei anumite părți a intelectualilor șvabi au avut “un oarecare ecou” unele articole din ziarul “Neuerweg” apărute în martie 1970 cu titlul “Dilema învățământului din RFG”, în care se făceau referiri la lipsa de cadre didactice din învățământul vest-german. Drept urmare, unele cadre didactice au ajuns la concluzia că ar avea un loc de muncă asigurat după ce emigrau în RFG.

În consecință, în luna septembrie numărul cererilor a crescut foarte mult, “la începutul lui septembrie înregistrându-se zilnic 150–200 de persoane care solicitau întocmirea cererilor, pentru ca în 15 septembrie numărul lor să ajungă la peste 1000”.

Totodată, în comunele județului unde psihoza emigrării s-a intensificat, prezența la muncă a celor care intenționau să plece a slăbit, aceștia având rețineri de a mai face investiții în construcții de locuințe sau în obiecte de uz casnic cu termen îndelungat de utilizare, economiile de care beneficiau urmând a fi folosite pentru achitarea diferitelor taxe legate de emigrare.

Scopul principal al părăsirii definitive a României îl constituia reîntregirea familiei, un număr mare de persoane declarând că sperau să obțină venituri personale mai mari în RFG. Unii dintre cei care au solicitat părăsirea definitivă a țării afirmau că erau adversari ai socialismului, dar nu existau nemulțumiri de ordin național.

Pentru a contracara creșterea tendinței de emigrare, Comitetul județean PCR Timiș a luat o serie de măsuri, în care a fost implicat și Consiliul oamenilor muncii de naționalitate germană.

Astfel, în localitățile în care numărul solicitărilor de părăsire definitivă a României a fost mare, s-au deplasat activiști de partid, de stat, precum și membri ai Consiliului județean al oamenilor muncii de naționalitate germană. Aceștia au purtat discuții cu cei care au întocmit cereri sau intenționau să plece, fiind atenționați și avertizați cei care încurajau ideea emigrării.

Pe de altă parte, a fost intensificată activitatea politico-educativă, fiind

¹⁶ Ibid., f. 13–14. Se sublinia că trebuia ca fiecărei persoane care depunea formularele să i se atragă atenția că acest lucru nu însemna și rezolvarea favorabilă a cererii, hotărârea urmând a fi luată de către Comisia pentru problemele de pașapoarte și vize de pe lângă Consiliul de Miniștri.

organizate expuneri privind politica internă și externă a PCR și a statului român, “tradițiile și lupta comună ale oamenilor muncii români și a celor aparținând naționalităților conlocuitoare pentru dreptate și libertate socială”, realizările din România socialistă fiind prezentate ca rezultat al muncii comune a tuturor cetățenilor.

A avut loc și o bogată activitate culturală cu caracter patriotic, în care au fost antrenați un mare număr de oameni ai muncii de naționalitate germană, care au activat în cadrul formațiilor artistice existente, a fost pusă în valoare creația populară și obiceiurile tradiționale.

De asemenea, a fost evidențiată rezolvarea marxist-leninistă a problemei naționale în România, au fost comemorate personalitățile antifasciste, marile personalități din rândul germanilor care au trăit în această parte a țării.

În acțiunile organizate s-a pus accentul pe răspunderea fiecărui cetățean, indiferent de naționalitate, față de viitorul țării, fiind “prezentate” frământările și privațiunile prin care trec cei care emigrează într-o lume în care domnesc legile exploatării.

La activitatea politică și cultural-educativă au fost antrenate și numeroase personalități ale vieții social-economice și cultural-științifice germane, oameni cu mare influență în rândul comunității șvăbești din Banat. Totodată, la aceste acțiuni au fost prezenți reprezentanții ziarelor din județ, precum și cei ai Studioul regional de radio.

Măsurile privind intensificarea muncii educative, de întărire a relațiilor dintre școală și familie au fost adoptate și în instituțiile școlare cu limba de predare germană.¹⁷

Pe lângă aceste hotărâri luate pentru stăvilirea fenomenului emigraționist din rândul șvabilor bănățeni, autoritățile au adoptat și măsuri mai dure, precum refuzul eliberării, într-o serie de localități, a adeverințelor privind situația socială sau financiară a celor care doreau să plece, acte care erau necesare pentru eliberarea pașaportului.¹⁸

În încheierea documentului era exprimată dorința ca Direcția de pașapoarte să reducă “numărul celor care primesc aprobări de plecare definitivă”, iar în acest sens trebuiau să fie acceptate doar solicitările celor care aveau nevoie de sprijin material, bătrânilor și soților despărțiți, fiind nevoie “pe baza unei selecții riguroase să sporească numărul cererilor respinse”.¹⁹

¹⁷ Ibid., f. 15–17.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., f. 18. Se mai preciza faptul că a fost luată hotărârea instruirii activiștilor Comitetului județean PCR, secretarii comitetelor municipale, orășenești și comunale, locțiitorii secretarilor, aparatului organizațiilor de masă și obștești, organelor de miliție și securitate, privitor la formele și metodele de muncă pentru prevenirea și atenuarea tendințelor de emigrare.

În luna februarie 1971, la București, s-a desfășurat Plenara Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din România, prilej cu care au fost abordate probleme importante privitoare la comunitatea germană din țara noastră.

Din punct de vedere organizatoric, din județul Timiș au fost cooptați ca membri ai Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană Bruno Würtz, directorul Teatrului german de stat din Timișoara, Michael Gimpel, maistru la uzina Tehnometal din orașul de pe Bega, iar în biroul Consiliului Nikolaus Berwanger.²⁰

În cadrul consfătuirii au luat cuvântul și reprezentanții Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din județul Timiș. Astfel, în informarea prezentată de către E. Eisenburger, vorbitorul s-a referit la unele realizări ale Consiliului, precum renovarea și reamenajarea casei memoriale “Nikolaus Lenau” din Lenauheim.

Acesta a abordat și problema spinoasă a cererilor de emigrare, subliniind că au existat cazuri când, contrar dispozițiilor în vigoare, au fost eliberate documentele de plecare definitivă din România unor “persoane sau familii întregi care nu întruneau criteriul reîntregirii familiilor”, iar în schimb autoritățile de resort au refuzat solicitări de călătorii temporare, fără a avea motive întemeiate.

Referindu-se la problemele sociale cu care se confrunta comunitatea germană din Banat, Eisenburger preciza că de-a lungul timpului au fost rezolvate “zeci de mii” de cazuri în conformitate cu prevederile Decretului 81 referitoare la restituirea imobilelor expropriate. În acest sens, el recomanda accelerarea clarificării ultimelor cazuri rămase nesoluționate.

De asemenea, vorbitorul cerea și reglementarea dreptului de pensie pentru cooperatorii șvabi care au intrat în CAP fără pământ, precum și acordarea de ajutoare sociale pentru unii bătrâni neajutorați.

Nikolaus Berwanger, în intervenția sa, a prezentat pe larg realizările Consiliului din momentul înființării acestuia. Astfel, s-au desfășurat adunări comemorative consacrate poetului muncitor Shuster Herineanu și lui Stephan Ludwig Roth.

A fost, de asemenea, creat un colectiv de cercetări folclorice, s-au constituit formațiuni culturale, editate antologii de lirică și proză în dialect șvăbesc, reorganizat Muzeul Lenau, organizată expoziția Ștefan Jäger din Jimbolia, au fost puse pe baze laice Kirchweih-iurile (afirmația este exagerată, probabil pentru a da “bine” în fața “tovarășului Nicole Ceaușescu”, după cum vom vedea în studiu, această “sarcină” nu a putut fi îndeplinită, n.a.).

²⁰ *Scântea* (20 februarie 1971): 1, 7. Bruno Würtz (1933–1992) a fost directorul Teatrului german de stat din Timișoara în perioada 1971–1974, după care a lucrat la Universitatea din Timișoara, vezi <https://halbjahresschrift.blogspot.com>, accesat la 11 august 2024.

Dar Berwanger aducea în discuție o problemă “sensibilă” care l-a nemulțumit, respectiv faptul că erau unii “tovarăși” care priveau aceste manifestări culturale ale șvabilor bănățeni drept acte de “izolare națională”. Ori vorbitorul considera că într-un județ ca Timișul unde 37% din locuitori erau minoritari, dintre care 18% erau șvabi, era bine dacă un secretar al Comitetului județean PCR sau unul al Comitetului municipal de partid, ori un șef de secție la Comitetul județean PCR să fie de naționalitate germană, care să cunoască problemele cu care se confruntau șvabii timișeni.

Tot în acest context, el evidenția și unele piedici care au fost puse în activitatea Consiliului, exemplificând cu refuzul aprobării înființării unui cor de copii în Timișoara.

Anton Breitenhofer, membru al C.C. al PCR, vicepreședinte al Consiliului Oamenilor muncii de naționalitate germană, redactor-șef al ziarului “Neuer Weg” i-a criticat pe cei care doreau, fără să aibă motive întemeiate, să emigreze în RFG, subliniind că printre aceștia se aflau și tineri care au beneficiat de sprijinul material al statului român pentru a se realiza pe plan profesional.

Willy Heinz, secretar al comitetului de partid din comuna Teremia Mare a recomandat instituirea de criterii precise în privința reîntregirii familiilor, precum și rezolvarea mai rapidă a solicitărilor de a vizita RFG, răspunsurile în această privință întârziind foarte mult.

Hedwiga Hauser, redactorul șef al editurii Kriterion evidenția, în cuvântul său, că aprovizionarea cu cărți în limba germană a orașului Timișoara era precară.²¹

La finalul Plenarei, a luat cuvântul Nicolae Ceaușescu, care s-a referit la

²¹ Ibid. (21 februarie 1971): 4–5. Hedwiga Hauser mai preciza că editura se confrunta cu o cantitate insuficientă de hârtie, fiind necesare îmbunătățirea calității hârtiei și a tiparului. De asemenea, nu apăreau suficiente cărți în limba germană, editura Kriterion nereușind să facă față cererii de carte germană în toate domeniile, iar în aceste condiții alte edituri nu “au folosit toate posibilitățile” de care dispuneau de a realiza unele lucrări în limba germană conform profilului lor. Anton Breitenhofer (1912–1989) a absolvit Facultatea de Filologie, fiind ziarist, membru PCR din anul 1939. A fost deportat în URSS între 1944 și 1947. Redactor șef al publicației “Neuer Weg”, membru al Uniunii Scriitorilor și al Consiliului Uniunii, membru al Consiliului de Stat, deputat în Marea Adunare Națională, membru al CC al PMR/PCR (vezi *Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității. Membrii CC al PCR*, 113). Eduard Eisenburger (1928–1990), ziarist de profesie, membru al CC al PCR, membru al Consiliului Culturii și Educației Socialiste, membru al grupului parlamentar de prietenie RSR-RFG, președinte al Consiliului Național al Oamenilor Muncii de Naționalitate Germană, membru al Comisiei ideologice a CC al PCR etc. (Ibid, 250); Hedwiga Hauser (1931), a absolvit Facultatea de filologie, secția germană din Timișoara, de profesie ziarist, membru al Uniunii Scriitorilor, redactor-șef al Editurii Kriterion, membru al CC al PCR, deputat în Marea Adunare Națională etc. (Ibid. 311). Ștefan Jäger (1877–1962), studii la Budapesta, Germania, Austria și Italia, stabilit la Jimbolia, a evidențiat în lucrările sale de pictură viața și obiceiurile șvabilor bănățeni. În 1910 a pictat celebrul triptic de mari

situația populației germane din România la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, când, potrivit liderului comunist român, o parte dintre locuitorii germani au părăsit țara, iar “alta a fost dislocată pentru o perioadă din localitățile de baștină”.

Precizând că “sub influența stărilor de lucruri provocate de hitleriști” au fost luate o serie de decizii nedrepte față de o mare parte a populației de naționalitate germană, Ceaușescu sublinia că PCR a adoptat măsuri care să pună capăt și să repare abuzurile respective “și putem spune că s-au obținut rezultate bune în această privință”.

Pe de altă parte, vorbitorul preciza că niciodată PCR, spre cinstea lui, nu a avut în vedere ca populația germană să fie strămutată din România.²²

Referindu-se la problema emigrării, liderul român arăta că poate unii germani erau atrași de faptul că în alte părți vor trăi mai bine, în rândul acestora existând o serie de tineri, dar că aceștia nu cunoșteau “realitățile” din Occident.

Privitor la zvonurile despre o eventuală înțelegere dintre guvernul român și cel vest german în această problemă, el sublinia că “nu există și nu va exista niciodată vreo înțelegere sau vreun acord cu cineva pentru strămutarea populației germane sau de altă naționalitate”.

Nicolae Ceaușescu aprecia că problema reunificării familiei nu trebuie înțeleasă în mod “unilateral”, fiind situații care trebuiau soluționate pozitiv, dar că nu se poate accepta ca fiecare om care pleca definitiv din țară să solicite reunificare familiei.

Referindu-se la viața culturală a comunității germane din România vorbitorul preciza că vor fi luate măsurile corespunzătoare pentru traducerea și editarea, într-un tiraj corespunzător, a lucrărilor de artă și de cultură în limba germană.

El se pronunța și pentru “dezvoltarea tradițiilor de cultură și creație artistică ale populației germane”, dar atrăgea atenția că acestea trebuiau să aibă un caracter progresist, înaintat, să contribuie la educarea patriotică, formării comuniste a tineretului (deci să fie adaptate la ideologia comunistă n.a.).

Era necesar ca și mass-media (televiziunea, radioul) să prevadă un spațiu

dimensiuni “Colonizarea șvabilor”. Muzeul Ștefan Jäger deschis la Jimbolia se află în fostul atelier al artistului (vezi Demian, Glăvan, Cornea, Marcov, Dudaș, *Personalități*, 17).

²² Ibid., 1. În realitate, ideea expulzării minorității germane de către autoritățile române cu acordul aliaților, a fost adusă în discuție de către liderul comunist român Gheorghe Gheorghiu Dej în cadrul unei întâlniri pe care acesta a avut-o, în aprilie 1946 la Moscova, cu Stalin, dictatorul sovietic refuzând propunerea deoarece războiul a luat sfârșit și în aceste condiții o asemenea măsură era dificil de justificat. De fapt, teama de o dezorganizare amplă a economiei și imposibilitatea ca germanii să poată fi înlocuiți i-a determinat pe sovietici să nu pună în discuție expulzarea germanilor din țara noastră (vezi Gheorghiu, “Comunitatea germană,” 175).

mai amplu în programele lor emisiunilor în limba germană, iar reprezentanții germani să participe într-un număr mai mare la redactarea ziarelor și revistelor. Totodată, liderul comunist român solicita ca oamenii de cultură și de știință germani să publice mai mult în revistele de profil care apăreau în limba română.

În cuvântarea sa, Nicolae Ceaușescu a acordat o atenție mărită istoriei germanilor din România. Subliniind că aceasta a fost tratată necorespunzător până atunci, el cerea crearea condițiilor necesare ca la Institutul de istorie, istoricii germani împreună cu cei români și maghiari să poată redacta o istorie adevărată, scrisă (însă, n.a.) “de pe poziții marxist-leniniste”.

În același timp, trebuia îmbunătățit și conținutul manualelor de istorie în limba germană “pentru că e greu să-i convingi pe sași că sunt urmașii lui Decebal când ei știu că au venit pe aceste meleaguri acum 800 de ani”, fiind necesar “să redăm istoria așa cum este ea-și din aceasta nu avem decât de câștigat”.

Totodată N. Ceaușescu a criticat șovinismul, naționalismul, care trebuiau combătute cu hotărâre, indiferent din partea cui ar veni.

Era necesar să fie luate toate măsurile în vederea creerii de condiții optime ca oamenii să-și poată organiza activitățile cultural-artistice în limba pe care o cunoșteau cel mai bine, dar acest lucru trebuia să încurajeze apropierea și nu separarea dintre cei care trăiau în România, să ducă la consolidarea prieteniei dintre aceștia, conchidea Ceaușescu.²³

În urma acestei Plenare, într-un document se sublinia că și în județul Timiș nu puțini oameni (probabil șvabi, n.a.) și-au exprimat opinia că o astfel de întrunire trebuia să se desfășoare mai demult deoarece circula zvonul în legătură cu un presupus acord încheiat între guvernele român și cel vest-german privitor la emigrarea germanilor din România.

Știrea a apărut în presa străină și putea să “creeze și să susțină o atmosferă nesănătoasă de nesiguranță”, fiind foarte bine că liderul comunist român a înfirmat zvonul.

În continuarea documentului se face referire la situația germanilor de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, precizându-se că urmările erau

²³ Ibid., 3. În privința emigrării, Ceaușescu nu a spus adevărul privitor la faptul că nu exista și nici nu va exista vreun acord cu factorii decizionali vest-germani referitor la emigrarea germanilor din România. Au existat înțelegeri verbale în special între februarie 1968 și martie 1969, iar la 7 martie 1969 a fost semnată la Stockholm prima înțelegere scrisă între partea română și cea vest-germană, urmată de altele, vezi Remus Gabriel Anghel, Laura Gheorghiu, “Refugiați, vânduți, regretați. Migrația germanilor din România 1944–1993,” în *Un veac frământat*, 322. Pentru complexa problemă a înțelegerilor dintre România și Republica Federală Germania în privința sașilor și șvabilor, vezi și Florica Dobre, Florin Banu, Luminița Banu, Laura Stancu, coord., *Acțiunea “Recuperare”. Securitatea și emigrarea germanilor din România (1962–1989)* (București: Editura Enciclopedică, 2011).

resimțite psihologic și în acel moment, fiind astfel necesară eliminarea totală a “inegalităților” dintre cetățeni.²⁴

În același timp, trebuiau întreprinse studii serioase privitoare la istoria populației germane din România, care să fie interpretată obiectiv. Era foarte important, de asemenea, să fie publicată o istorie a așezării șvabilor în Banat, care să fie scrisă de pe poziții marxist-leniniste. Aceasta deoarece “sunt încă atâtea lucruri care ar trebui spuse pentru că țin de domeniul formării unei conștiințe istorice în genere și de formarea conștiinței sociale”. Tineretul întreba de originea străbunilor, iar adulții despre ce s-a petrecut în cele două secole și jumătate de conviețuire, existând aprecieri eronate, de pe poziții de clasă, a istoriografiei burgheze. Totodată, trebuia evidențiată participarea șvabilor din Jimbolia, Iecea Mare, Cenei, Reșița, Timișoara la mișcarea antifascistă.²⁵

În continuare este abordată problema învățământului în limba germană, precizându-se că în județul Timiș existau 41 de școli de 8 clase, 8 școli de 10 clase și 5 licee cu limba de predare germană, fapt ce era apreciat ca pozitiv.

Însă învățământul în limba germană se confrunta cu o problemă gravă, respectiv starea deficitară a manualelor școlare, conținutul acestora trebuind a fi îmbunătățit. Se evidenția că problema a fost discutată, la inițiativa Consiliului județean Timiș al oamenilor muncii de naționalitate germană, la redacția ziarului “Neue Banater Zeitung”, cu specialiști în domeniu.

Totodată, era necesară modernizarea modului de predare a gramaticii, o sistematizare mai bună a materiei, creșterea calității învățământului în limba germană, rezultatele întâlnirii respective fiind prezentate Ministerului Învățământului.

O altă problemă importantă care a fost discutată atât la Plenară, cât și la întâlnirea Biroului Consiliului pe țară al oamenilor muncii de naționalitate germană cu reprezentanți ai guvernului și ai Ministerului Învățământului a fost cea a folosirii limbii materne nu doar la orele de curs ci și la acțiunile culturale din școli, la conferințe și alte întruniri. Se preciza că în unele școli s-au obținut deja rezultate bune în acest sens, fiind date ca exemple instituțiile de învățământ din Jimbola, Sânnicolaul Mare, Liceul numărul 10 din Timișoara.

O altă chestiune care a fost abordată la Plenară se referea la activitatea culturală, la dezvoltarea tradițiilor culturale și cultivarea obiceiurilor și datinele populației germane.

Se mai preciza că a fost dată și indicația potrivit căreia trebuia acordată o mai mare importanță problemelor specifice naționalității germane, create condițiile pentru o activitate cultural artistică mai bogată în limba maternă, fiind pus un accent mai mare pe tradițiile progresiste.

²⁴ SJTAN, *Comitetul județean PCR Timiș*, dosar nr. 100/1971, f. 16–17.

²⁵ Ibid., f. 18–19.

În document era emisă părerea că activitatea culturală este foarte importantă, în ultimii ani existând o preocupare deosebită pentru organizarea serbărilor tradiționale de tip Kirchweih și de port popular, acțiuni care s-au desfășurat în localitățile Variaș, Giarmata.

De asemenea, în ultima perioadă de timp au existat preocupări pentru cercetarea științifică a folclorului. Se amintea că în trecut au mai existat câteva inițiative particulare referitoare la cercetarea pe ansamblu a etnografiei șvăbești din Banat, dar acestea au fost dispartate și majoritatea nu au fost publicate.

Or, în acel moment exista dorința de a se realiza un plan coerent în această privință, Consiliul sprijinind în anul 1970 constituirea unui grup de lucru în vederea cercetării etnografiei șvăbești, activitatea fiind coordonată de către catedra de folclor a Universității timișorene.²⁶

Se preciza că până în acel moment Muzeul Banatului nu a sprijinit inițiativele venite din partea germanilor în această privință și, în consecință, din inițiativă proprie și cu "sprijinul de loc entuziast din partea conducerii Muzeului" Anne Marie Podlipny Hehn a ajutat la amenajarea expoziției Jäger din localitatea Jimbolia și a muzeului Lenau.

În urma propunerii Consiliului, va fi organizat la Lenauheim, în completarea casei memoriale, un mic muzeu de folclor șvălesc, fiind lansat un apel către șvabi de a dona diferite obiecte, păpuși îmbrăcate în costume populare miniatură.

În cursul anului viitor era prevăzut ca la Muzeul satului din Timișoara să fie instalată și o casă țărănească șvăbească, mass-media având un rol important în propagarea acestor realizări.

În județul Timiș își desfășurau activitatea 35 de formații de teatru de amatori, care au participat la diferitele faze ale bienalei "Ion Luca Caragiale", șase dintre ele ajungând la faza județeană. Acestea, la inițiativa Consiliului, au fost îndrumate de către actorii profesioniști de la Teatrul de stat german din Timișoara.

În județ mai existau în cadrul teatrului popular din Lugoj o secție germană, precum și cvintetul "Rieder", fanfara "Pipatsch", formația "Schwabenkinder" de la Jimbolia, formațiile muzicale având în repertoriu îndeosebi muzică populară germană.

În document se arăta că atât corul "Schubert" (care avea în program cântece foarte frumoase), cât și fanfara "Pipatsch" întâmpinau unele greutăți în activitatea lor, neluând încă ființă nici ansamblul de amatori de la Peciu Nou. Între preocupările Consiliului se număra și Teatrul german de stat din Timișoara, care se confrunta în acel moment cu unele dificultăți, cerându-se ca autorităților

²⁶ Ibid., f. 20-21.

competente să acorde un sprijin mai mare acestei instituții culturale, care deținea un “loc atât de important în politica cultural-educativă a populației germane”.²⁷

O notă a Casei Creației Populare a județului Timiș de la începutul anului 1971 referitoare la situația formațiilor artistice germane din județ preciza că existau 12 formații corale și grupuri vocale, 14 fanfare, 10 orchestre populare, 25 orchestre de muzică ușoară, două ansambluri folclorice, 35 echipe de teatru, 25 “echipe de joc”.

Un nivel artistic deosebit l-au atins formațiile corale din Darova, Orțișoara, Dudeștii Noi, fanfarele din Grabaț, Lenauheim, Sânicolau Mare, Săcălaz, Giarmata, orchestrele populare din Jimbolia, Iacea Mare, ansamblurile folclorice de la Peciu Nou, Sănandrei, echipele de joc din Nițchidorf, Pietroasa Mare, Liebling, formațiile de teatru din localitățile Iosifalău, Mașloc, Giarmata, Grabaț, Lugoj.²⁸

La 27 februarie 1971 a avut loc din inițiativa Consiliului, în colaborare cu redacția ziarului “Neue Banater Zeitung” o masă rotundă privitoare la problema manualelor școlare în limba germană, la care au participat cadre didactice, traducători.

Cei prezenți au constatat o serie de deficiențe, precum faptul că manualele conțineau prea multe informații, dar și că perioada de timp pusă la dispoziția traducătorilor, referenților științifici, redactorilor editoriali pentru a traduce și a elabora manualele în limba germană era prea scurtă.

Totodată, programele școlare erau prea târziu elaborate, fapt ce se răsfrângea asupra calității traducerilor. Manuscrisele originare românești ajungeau incomplete, pe capitole, ilustrațiile din manual și textele corespunzătoare la acestea lipsind.

De asemenea, traducătorul nu dispunea de o programă școlară pentru a confrunta manuscrisul, lipseau și dicționarele de specialitate, lexicoanele, alte materiale documentare absolut necesare pentru realizarea unor manuale de calitate.

Pe de altă parte, numărul traducătorilor din Timișoara care stăteau la dispoziția editurii a scăzut considerabil în ultimii ani, de 14 ani nu s-au mai organizat în orașul de pe Bega concursuri pentru traducători autorizați. La toate acestea se adăugau tarifele foarte mici pentru traduceri, nemodificate din anul 1952.

²⁷ Ibid., f. 22–23. Annemarie Podlipny-Hehn (n. 1933), absolventă a Facultății de filologie, secția germană-română, membru al Uniunii Scriitorilor din România, colaboratoare la o serie de publicații culturale în limba germană și română (“Neue Literatur”; “Orizont” etc), autoare a numeroase volume monografice (*Ștefan Jäger, monografie*–1972; *Franz Ferch, monografie* – 1975 etc.), vezi <https://uniuneascrititorilortm.ro>, accesat 11 august 2024.

²⁸ Ibid., f. 34.

Au fost elaborate o serie de propuneri, precum reducerea volumului de informații din manuale, elaborarea și aprobarea din timp a programelor școlare de către Ministerul Învățământului, necesitatea ca fiecare traducător să aibă la dispoziție o astfel de programă, organizarea la Timișoara a unui concurs pentru traducători, revizuirea tuturor tarifelor legate de traduceri, dactilografieri, corectură.

Se mai solicita să se pună la dispoziția celor implicați în elaborarea manualelor școlare în limba germană a materialelor documentare, dicționarelor de specialitate în scopul modernizării învățământului, “iar la cursurile de perfecționare cadrele didactice să fie introduse în învățământul programat”.

Totodată se avea în vedere ca pentru elevi să fie elaborat un dicționar special ortografic și lexicologic conținând noțiunile cu care aceștia lucrau la școală, iar cadrele didactice să fie atrase pentru a colabora cu editura la realizarea manualelor școlare.²⁹

Din “Sinteza procesului-verbal al ședinței plenare a Consiliului județean Timiș al oamenilor muncii de naționalitate germană” reiese că la consfătuire au luat parte primul-secretar al Comitetului județean PCR Timiș, Mihai Telescu, Adalbert Millitz din partea Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din România, Nikolaus Berwanger, președintele Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din Timiș, care a prezentat raportul de activitate al organizației.

Din punct de vedere ideologic, era necesară intensificarea muncii politice în rândul populației germane. Se considera că erau prea puțini lectori și propagandiști care puteau conferenția în limba germană.

Cultural, se solicita transferarea fanfarei “Pipatsch” la Teatrul de stat german în scopul lichidării deficitului cu care se confrunta instituția de cultură timișoreană. Aceasta mai avea și alte dificultăți, precum lipsa acută a unor specialiști (secretar literar, regizor etc.).³⁰ Tot în acest sens, Würtz Bruno, directorul Teatrului sublinia că nu au fost luate măsurile necesare în vederea completării repertoriului, instituția neputând în aceste condiții să-și realizeze planul prevăzut datorită unor spectacole necorespunzătoare.³¹

În privința sărbătorii tradiționale Kirchweih, se arăta că unii directori de cămine culturale datorită atitudinii lor se făceau vinovați că această manifestare îmbrăca un caracter pur religios, menționându-se faptul că organizația care reprezenta șvabii bănățeni “a îndrumat și va îndruma și pe viitor ca aceste

²⁹ Ibid., f. 26–30.

³⁰ Ibid., f. 47–48.

³¹ Ibid., f. 60. Adalbert Millitz (1930–1985), a deținut o serie de demnități în perioada comunistă, vezi <https://de.wikipedia.org>, accesat la 11 august 2024.

manifestări să devină din ce în ce mai adecvate cerințelor noastre, de educație socialistă, patriotică a tinerilor”.

Tot în acest sens, se preciza că în ultimul timp au avut loc discuții privitoare la caracterul sărbătorii, unii încercând a dovedi originea religioasă a acesteia, reprezentanții Bisericii catolice criticând încercarea de a o transforma într-o sărbătoare laică. Consiliul județean al oamenilor muncii de naționalitate germană urmărea să transforme această manifestare într-o serbare a întregii localități unde avea loc.³²

Tot ca o problemă culturală era prezentată lipsa spațiului pentru a fi plasate în bune condiții obiectele primite pentru secția etnografică a Muzeului Lenau.

În privința învățământului în limba germană, se aprecia că o serie de copii de naționalitate germană care frecventau școli de specialitate și profesionale în limba română se aflau în situația de a nu cunoaște bine nici limba română, nici cea germană. În același timp era necesară intensificarea activităților culturale din școli în limba maternă a elevilor.³³

S-a solicitat ca la repartitia cadrelor didactice care predau în limba germană să se țină cont de Constituția României și de instrucțiunile în vigoare ca anumite materii să fie predate în limba maternă a elevilor.

De asemenea, era necesar în cadrul lecțiilor de istorie să li se predea copiilor și despre istoria străbunilor lor, materialul în acest sens trebuind a fi bine documentat, reevaluat pe baza concepției marxist-leninistă, contribuindu-se astfel la educarea patriotică a tineretului, la întărirea colaborării dintre populația majoritară și cea minoritară. Se preciza că mii de tineri germani nu știau că populația venită în Banat a fost expulzată deoarece a participat la mișcările țărănești din Germania.³⁴

Prezent la întrunire, inspectorul general școlar al județului Timiș, Radu Petru aprecia că era nevoie de autori de manuale în limba germană, astfel ca acestea să nu mai fie traduse. Drept urmare, trebuia alcătuită o comisie pentru un concurs de traducători, acest lucru trebuind să intre în atenția autorităților centrale.³⁵

În cadrul discuțiilor, s-a mai solicitat rebotezarea unor străzi după numele unor personalități germane precum Preyer, Kuttel (Károly Küttel), Wilhelm (Vilmos) Mühle, ca și înființarea unui cor de copii în scopul cultivării interesului pentru tezaurul muzical german și care să constituie o pepinieră pentru alte coruri.

O problemă sensibilă care a fost analizată a fost cea “a valului” de cereri

³² Ibid., f. 48–49.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid., f. 50.

³⁵ Ibid., f. 83.

pentru a părăsi România. S-a arătat că una dintre cauzele pentru care șvabii bănățeni solicitau plecarea definitivă din țară o constituia situația materială precară a unor bătrâni. De exemplu în localitatea Giarmata, din circa 400 de expropriați de după război doar 36 primeau ajutor, aceștia neavând nici un fel de venit.

S-a subliniat de asemenea că “oamenii nu au destulă încredere în viitor, deoarece nici lor nu li se acordă încredere”. În acest sens, a fost pusă întrebarea de ce nu erau lăsați să-și viziteze anual rudele din străinătate sau să-și petreacă concediul în afara țării, precizându-se că în acest caz mulți ar renunța să mai plece definitiv. Aceasta deoarece bănățenii dintotdeauna au plecat în alte țări, au lucrat și au câștigat bani, reîntorcându-se apoi în Banat.

Pe de altă parte, Comisia de pașapoarte era acuzată că lucra defectuos, fiind necesar mai mult discernământ. Se arăta că “oamenii au încredere în ce spune tovarășul Nicolae Ceaușescu dar până când aceste cuvinte ajung la aplicare se mai comit multe greșeli”. Era dat ca exemplu elocvent cazul deplasării Filarmonicii de stat “Banatul” în Iugoslavia, când 11 membrii, dintre care 8 germani nu au primit pașapoartele, fiind greu de înțeles raționamentul acestei decizii.

În consecință se venea cu propunerea ca un reprezentant al populației germane să facă parte din Comisia de pașapoarte, lucru ce ar “fi important din punct de vedere propagandistic”. Se mai sublinia și faptul că cei care au vrut în trecut să părăsească definitiv țara rămâneau cu epitetul “Atenție, om periculos”.³⁶

³⁶ Ibid., f. 49–50. Problema plecării definitive a șvabilor din Români a fost dezbătută și la o întrunire a Secretariatului Comitetului județean PCR de la începutul anului 1971, unde se recomanda intensificare muncii de lămurire a cetățenilor germani pentru a fi estomate plecările în RFG, subliniindu-se că nu exista nici o înțelegere între guvernele României și RFG-ului în acest sens, fiind rezolvate doar cazurile privitoare la reîntregirea familiei. De asemenea se indica ca cei care întocmeau cererile de plecare să nu fie îndepărtați imediat din PCR, din funcțiile pe care le dețineau, cu excepția celor ce îndeplineau demnități importante. În același timp, trebuia purtată muncă de lămurire cu cei care doreau să emigreze pentru ca aceștia să abandoneze planurile respective, iar dacă erau situații în care se renunța la cererea de plecare definitivă, cei în cauză exprimându-și dorința de a redeveni membrii de partid, să fie reprimiți în PCR (vezi dosar nr. 8/1971, f. 71, 76). În privința redenumirilor de străzi solicitate, Johann Nepomuk Preyer (1805–1888), a deținut în perioada 1844–1858 funcția de primar al Timișoarei, mandatul său fiind plin de realizări extrem de importante pentru dezvoltarea orașului: conectarea Timișoarei la rețeaua europeană de cale ferată și la rețeaua de telegraf, iluminatul orașului cu gaz lampant, măsuri de dezvoltarea economică, deschiderea primei case de economii din oraș; Vilmos Mühle (1845–1908), agricultor, unul dintre cei mai renumiți horticultori de pe continent. Grădina sa de trandafiri din Timișoara aproviziona cu flori Europa de sud-est, dar el a fost și furnizorul curții imperiale de la Viena. A fost, de asemenea, redactor și editor al publicației “Rózsa Újság” (vezi Demian, Glăvan, Cornea, Marcov, Dudaș, *Personalități*, 35, 27); Károly Küttel (1818–18750, a

Reprezentanții consiliului au adus în discuție cu prilejul plenarei și posibilitatea înființării unor coruri de cameră care aveau tradiție în Banat, interesându-se în legătură cu cauzele refuzului ca cvintetul “Rieder-Banater” să poarte numele inițiatorului său, care a încetat din viață în mod subit.³⁷

În cuvântul său Mihai Telescu s-a referit la intensificarea muncii de educație patriotică și ateist-științifică, în special în rândul tineretului german.

Totodată, Consiliul trebuia să devină o pepinieră de cadre pentru diferite munci de răspundere în diverse domenii de activitate.

Referindu-se la istoria șvabilor bănățeni, primul secretar al Comitetului județean PCR Timiș sublinia că istoricii din Banat aveau datoria să scrie istoria acestora de la momentul colonizării până la zi. Pentru aceasta, în Banat trebuiau să își desfășoare activitatea mai mulți istorici de naționalitate germană care să realizeze această istorie.

În problema emigrărilor, Telescu evidenția că poziția PCR în această chestiune era clară, dar că s-au comis multe greșeli care trebuiau îndreptate. În această privință, trebuia făcută ordine și la organele care au eliberat foarte ușor vizele de plecare, care să dea dovadă de mai mult discernământ.

Concomitent, urmau să fie soluționate cât mai urgent problemele sociale ale șvabilor (pensii, ajutoare), iar Consiliul județean al oamenilor muncii de naționalitate germană avea sarcina să depună o muncă politică concretă pentru ca oamenii să nu mai solicite plecare definitivă din România.³⁸ Primul secretar era supărat că au fost emise pașapoarte fără să fie vorba de reîntregirea familiilor, o serie de tineri plecând astfel fără să aibă pe cineva în R.F.G. și, drept urmare, nu vor mai putea pleca decât cei care aveau cazuri deosebite.

În privința problemei educației ateiste, Telescu preciza că nu vor fi luate măsuri administrative dure, precum închiderea bisericilor catolice sau contra preoților catolici, trebuind ca oamenilor să le fie oferite explicații științifice în această problemă. Însă “nu desfășurăm o astfel de muncă cu un om de 60 de ani, ne interesează cum educăm tineretul în spiritul materialist”, conchidea demnitarul comunist.³⁹

foșt primar al Timișoarei timp de două mandate (1859–1861 și 1867–1872), perioadă în care orașul s-a modernizat (vezi adevarul.ro/stiri-locale/timisoara/careul-de-asi-al-primarilor-care-au-transformat-1410024.html, accesat la 15 august 2024).

³⁷ Ibid., f. 50–51.

³⁸ Ibid., f. 51–52.

³⁹ Ibid., f. 86–89. Într-un document elaborat de către Comitetul județean PCR Timiș se sublinia că preoții catolici reușeau să atragă o parte a elevilor din școlile generale la orele de catehizare (vezi dosar nr. 42/1971, f. 7). Totodată trebuia ca și Comitetul județean Timiș de cultură și artă, împreună cu Catedra de folclor de la Universitate și Consiliul oamenilor muncii de naționalitate germană să acorde o importanță deosebită studierii tradițiilor populare pentru a valoriza semnificațiile laice ale acestora (f. 23).

În cursul întrunirii, vicepreședintele Consiliului popular județean Timiș, Roth Iosif a adus în discuție faptul că minoritățile nu erau bine reprezentate în aparatul Consiliului județean⁴⁰, iar Iosef Wagner, vicepreședintele Consiliului popular Giarmata, preciza că existau nemulțumiri în rândul părinților deoarece unele discipline de învățământ nu se predau în limba germană. Acesta mai solicita îmbunătățirea aprovizionării cu alimente, cu diverse materiale în localitățile rurale cu un număr mare de muncitori, precum și ajutorarea șvabilor săraci. Și el a susținut că zvonurile privind emigrarea i-au determinat pe unii șvabi din comună să dorească să plece.⁴¹

În încheierea plenarei, N. Berwanger sublinia că trebuiau discutate și soluționate problemele legate de limba de predare în școli.⁴²

“Sinteza propunerilor făcute în Plenarele Consiliilor Naționalităților Conlocuitoare din județul Timiș din aprilie 1971”, menționa, referitor la populația germană, necesitatea unei reprezentări mai bune în forurile politice de conducere, Consiliul urmând să facă propuneri concrete în această privință, intensificarea muncii politice și a propagandei în limba germană, paralel cu creșterea numărului de lectori politici care să conferențieze în limba germană.

Trebuiau, totodată, realizate lucrări privitoare la contribuția pe care populația germană din Banat a adus-o la mișcarea muncitorească, antifascistă din provincie, la edificarea socialismului în România.

În același timp, urmau să fie întocmite scrieri etnografice privitoare la șvabi precum și la conviețuirea acestora cu românii și celelalte naționalități din Banat, iar la Lenauheim să fie organizat Muzeul Nikolau Lenau.

Se propunea ca unele străzi din orașul Timișoara să fie redenumite, purtând numele unor personalități șvabe.

Mai era prevăzută înființarea unui cor de copii în limba germană care să activeze în cadrul Casei pionerilor din Timișoara, ca și a unor coruri de cameră, cu tradiții în Banat.

În plan social, trebuia rezolvată situația unor șvabi în vârstă, care au fost expropriați după al Doilea Război Mondial și care erau lipsiți de mijloacele de existență necesare, acesta fiind unul dintre motivele pentru care șvabii solicitau să părăsească definitiv România (Giarmata, Darova). Tot în această chestiune se prevedea să se dea dovadă de mai mare atenție la aprobările de pașapoarte, subliniindu-se că unora dintre germani, deși erau cinstiți și patrioți, li se refuza

⁴⁰ Ibid., f. 60. Iosif Andrei Roth (1924–1994), profesia de bază strungar, absolvent al Facultății de Mecanică din cadrul Institutului Politehnic Timișoara, activist al “Ajutorului Roșu”, director al Institutului de proiectări Timișoara etc., vezi *Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității. Membrii CC al PCR, 521–522*.

⁴¹ Ibid., f. 70–71.

⁴² Ibid., f. 92.

aprobarea de a pleca în străinătate cu colectivul din care făceau parte (era dat ca exemplu cazul Filarmonicii de stat din Timișoara, despre care am relatat mai sus).

În privința învățământului în limba germană, era necesară îmbunătățirea rețelei școlare, prin înființarea unui liceu și a unor secții la școli profesionale și licee de specialitate.⁴³

În cadrul ședinței Biroului Comitetului județean Timiș al PCR din 7 iulie 1971, unde s-au discutat probleme ale minorităților naționale din județ, Adalbert Szantag, secretarul Consiliului județean al oamenilor muncii de naționalitate germană arăta că acest organism s-a concentrat mai mult pe activitatea culturală, unde au fost obținute rezultate frumoase, fiind realizate Muzeul din Lenauheim, precum și casa Ștefan Jäger de la Jimbolia.

Szantag sublinia că o atenție mare trebuia acordată educării tineretului șvab care era foarte influențabil datorită publicațiilor din Occident care circulau în județ, cărților în limba germană sau a “literaturii de maculatură”, toate acestea având efecte negative asupra tinerilor respectivi.

De asemenea el a revenit cu propunerea ca unele străzi să poarte numele unor personalități șvabe care au contribuit la dezvoltarea orașului Timișoara.⁴⁴

Referindu-se la chestiunea educării tineretului, Radu Bălan (la data respectivă prim-secretar al Comitetului județean UTC Timiș, n. a.) sublinia că o atenție mai mare trebuia acordată educației ateist-științifice a tineretului deoarece biserica catolică ducea o activitate intensă spre atragerea copiilor spre ea.

În privința învățământului în limba germană, Petru Radu preciza că procentul cadrelor didactice calificate la populația germană era de sută la sută, dar că nu se puteau înființa clase cu limba de predare germană la Liceul de construcții din Timișoara deoarece existau cinci clase pe profile la instituția școlară respectivă.

Prezent la ședință, Mihai Gere atrăgea atenția “să nu se ajungă la separare în învățământ, să nu fie forțate lucrurile”.⁴⁵

Ioan Zahiu (universitar, la data respectivă fiind secretar cu propaganda al Comitetului județean PCR Timiș (locul său fiind luat apoi de Ion Iliescu, director adjunct al Editurii Politice), în intervenția sa, arăta că trebuia avută în vedere studierea istoriei șvabilor începând cu colonizarea acestora în Banat deoarece nu se știau prea multe lucruri în această privință. În privința școlilor,

⁴³ Ibid., dosar nr. 82/1970, f. 34–35.

⁴⁴ Ibid., dosar nr. 6/1971, f. 121, 127–128.

⁴⁵ Ibid., f. 130–132. Mihai Gere (1919–1997), de profesie zidar, ilegalist și deținut politic (Caransebeș, Văcărești), activist de partid, vicepreședinte al Consiliului de Stat, membru al Secretariatului CC al PCR, membru supleant al Comitetului Politic Executiv al CC al PCR (Ibid., 288–289).

se urmărirea o “așa-zisă compensare”, adică reducerea locurilor la liceele teoretice și creșterea numărului acestora la liceele de specialitate pentru limba germană (precum și cea maghiară și sârbă). Prin această propunere urmau deci să fie desființate unele școli în limba germană și să crească în schimb numărul de secții cu predare în limba maternă la unele licee de specialitate, dacă erau suficienți elevi admiși.

Sfatul lui Gere în această problemă era “să nu se admită acest lucru dacă nu slujea frăției între naționalități”.⁴⁶

Traian Bunescu, președintele Consiliului județean de Cultură și Artă (doctor în istorie, director al Teatrului Național din Timișoara în anii 70 ai secolului trecut), a abordat unele chestiuni culturale privind minoritatea germană din județ, precizând că nu erau suficiente tipărituri în limba germană (Zahiu arăta că tipăriturile au fost puține și datorită fondurilor bugetare insuficiente).

În schimb, lucrurile evoluau bine la Teatrul german de stat din Timișoara, problema numărul unu a acestei instituții culturale fiind cea a regiei artistice, deoarece cu toate eforturile întreprinse de către factorii competenți, nu a fost găsit un regizor care să cunoască limba germană. El s-a pronunțat și pentru îmbunătățirea compoziției naționale a directorilor de cămine culturale.⁴⁷

Mihai Gere s-a împotrivit ideii înființării formațiilor artistice separate pe etnii, subliniind și faptul că în localitățile unde populația minoritară era majoritară, deciziile consiliilor populare să fie publicate obligatoriu în limba respectivă, arătând și că “nu ar fi greșit dacă în Timișoara s-ar găsi pe ici, pe colo și câte o firmă în limba maghiară sau germană”. De asemenea, era necesar ca anumite inscripții, texte de muzică să fie traduse și în germană, conchidea demnitarul comunist.⁴⁸

În ședința Biroului Comitetului județean PCR Timiș din 23 octombrie 1971 s-a discutat despre statutul președintelui Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană, primul-secretar Mihai Telescu arătând că, potrivit indicațiilor lui Nicolae Ceaușescu, acesta se subordona primului secretar și nu organelor centrale. În acest context, a fost atenționat Berwanger care s-a adresat cu diverse probleme președintelui Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din România sau lui Mihai Gere.⁴⁹

În “Informare asupra activității desfășurate de consiliile județene ale oamenilor muncii de naționalitate germană, maghiară și sârbă” se arăta că a fost acordată atenție înființării liceelor cu limba de predare germană.

Consiliul județean al oamenilor muncii de naționalitate germană, în

⁴⁶ Ibid., f. 136–137.

⁴⁷ Ibid., f. 133.

⁴⁸ Ibid., f. 130, 140, 143.

⁴⁹ Ibid., dosar nr. 7/1971, f. 29, 31.

colaborare cu Inspectoratul județean școlar, a inițiat sondaje legate de predarea limbii germane în grădinițele din județul Timiș, precum și privind aplicarea indicațiilor referitoare la predarea disciplinelor secundare (muzica, desenul etc.) la secțiile germane în limba germană, cât și asupra posibilităților predării unor ore de limbă maternă în învățământul profesional.

A sprijinit, de asemenea, același inspectorat în activitatea de organizare a liceului Lenau și în selecționarea cadrelor didactice de limbă germană.

Pe de altă parte, în colaborare cu redacția ziarului “Neue Banater Zeitung” a făcut propuneri privitoare la tematica și structura unui volum de studii referitor la istoria șvabilor bănățeni.⁵⁰

Din punct de vedere cultural, membrii consiliului au sprijinit organizarea la Teatrul german de stat din Timișoara a unor spectacole speciale pentru studenți și elevi, urmate de dezbateri asupra pieselor jucate.

Totodată, în cadrul Universității din Timișoara și a Liceului Lenau, au fost înființate cercuri “Prietenii ai teatrului”, iar în ziarul “Neue Banater Zeitung” apăreau cu regularitate pagini speciale redactate de către elevi și studenți, fapt ce a contribuit și la lărgirea difuzării publicației în rândul tinerilor.

La secțiile germane ale liceelor din Jimbolia, Sânnicolau Mare și Lugoj au avut loc simpozioane având ca temă: “Trecutul și prezentul populației germane din Banat”.

Consiliul a acordat ajutor cenaclului literar “Adam Müller Guttenbrunn” și a inițiat împreună cu Asociația scriitorilor mai multe întâlniri cu cetățenii germani din diferite localități ale județului.⁵¹

Totodată, prin intermediul aceluiași cenaclu și al ziarului “Neue Banater Zeitung” era încurajată creația științifică, artistică și literară în limba germană, constantându-se și o înviorare a activității cultural-artistice de masă în limba germană.

A fost revigorată activitatea unor formații artistice, a avut loc “îmbunătățirea conținutului ideologic și educativ a activității artistice de amatori”. Astfel, corul “Schubert” al casei de cultură din Timișoara a participat la prima etapă a concursului televizat “Cântarea României”, fiind calificat pentru etapa a doua.

În localitățile Variaș, Darova, Biled, Jimbolia, Sânnicolau Mare, Peciu Nou, Giarmata au fost organizate parăzi ale portului popular german, au fost amenajate casa memorială Nikolaus Lenau din Lenauhaeim, unde exista și o secție de etnografie germană (a Muzeului Banatului), precum și expoziția permanentă Ștefan Jäger din Jimbolia.⁵²

În același timp în document se preciza că existau și neîmpliniri,

⁵⁰ Ibid., f. 93–97.

⁵¹ Ibid., fd. 98–99.

⁵² Ibid., f. 98–100.

nereușindu-se ca formațiile artistice din Sânanndrei, Peciu Nou etc. să-și reia activitatea, acordându-se o mai mică atenție înființării unor formații artistice în care să activeze atât românii cât și șvabii, pentru combaterea tendințelor de separatism.

Pe de altă parte se preciza că existau în județul Timiș mulți cetățeni, fiind date ca exemplu comunele Sânanndrei, Darova, Săcălaz, Giarmata, Jimbolia, care își obligau copii să urmeze orele de religie și slujbele religioase. De asemenea, cu toate hotărârile care au fost luate pentru a imprima unor sărbători și obiceiuri tradiționale un caracter laic, acestea au continuat să fie organizate în multe locuri sub patronajul bisericii catolice.⁵³

“Planul de măsuri pentru perioada decembrie 1971-aprilie 1972” elaborat de către Consiliul județean Timiș al oamenilor muncii de naționalitate germană era defalcat pe mai multe capitole.

Primul capitol se referea la activitatea politico-ideologică, sublinindu-se că în perioada care urma va fi intensificată popularizare politicii PCR, a recentelor documente de partid privind îmbunătățirea muncii ideologice și cultural-educative.

În acest sens, în colaborare cu Consiliul județean al Culturii și Educației Socialiste și cu brigăzile științifice va fi reînnoit corpul de lectori care își desfășura activitatea în localitățile cu populație germană majoritară.

Urma să se acorde o atenție sporită propagării cunoștințelor despre trecutul “glorios de luptă al poporului român pentru eliberarea națională și socială, al mișcării revoluționare și comuniste”, tradițiilor progresiste ale învățământului, științei și culturii.

Totodată, vor fi cultivate “sentimentele de dragoste pentru personalitățile progresiste, pentru eroismul maselor populare care prin lupta și munca lor au ridicat” România socialistă. În cadrul acțiunilor de popularizare ale marilor personalități ale științei și culturii, se va acorda o atenție specială personalităților din rândul naționalităților conlocuitoare care au activat pentru înfrățirea tuturor etniilor.

În același timp, se va acționa pentru întărirea “relațiilor de unitate și frăție dintre toți oamenii muncii indiferent de naționalitate din județul Timiș”, pentru combaterea manifestărilor de naționalism și șovinism, fiind analizată și politica PCR în privința rolului națiunii.

O preocupare permanentă a Consiliului o constituia dezbaterea pe scară largă a politicii interne și externe a PCR și a statului român, precum și pentru făurirea omului nou.

De asemenea, era acordată o atenție majoră intensificării propagandei

⁵³ Ibid., f. 101–102.

ateiste, se vor organiza acțiuni de masă pentru combaterea misticismului, a concepțiilor religioase și retrograde, pentru educarea tuturor oamenilor muncii în spiritul filosofiei materialist-dialectice.⁵⁴

Capitolul doi al programului abordează problema învățământului, Consiliul propunându-și să contribuie la realizarea planului de măsuri comun al Inspectoratului școlar, UTC și pionieri privitor la munca ideologică în școli.

Pe de altă parte, urma să fie analizată posibilitatea înființării cursurilor de ciclu doi în limba germană în localitatea Ciacova, la care să fie cuprinși și copiii șvabilor din localitățile învecinate.

Consiliul urma să se implice în examinarea modului în care au fost aplicate indicațiile privind predarea materiilor de cultură generală (matematica, fizica, chimia, geografia, istoria, științele naturale) de către cadrele didactice care aveau o pregătire corespunzătoare în limba germană și va acorda sprijin Inspectoratului școlar în procesul de transferuri și verificare a acestor cadre didactice.

Pe de altă parte, membrii Consiliului vor participa la mobilizarea studenților de naționalitate germană la activitățile în limba germană desfășurate în cadrul Universității populare, cât și la alte acțiuni, la atragerea elevilor și studenților șvabi pentru a colabora la realizarea suplimentului din ziarul "Neue Banater Zeitung".

Capitolul trei al programului se referă la problemele etnografice, membrii Consiliului urmând să sprijine în continuare grupul de cercetători din domeniul etnografiei care au obținut rezultate frumoase, urmărind ca unele dintre studii să fie tipărite într-o culegere.

Concomitent, va fi continuată acțiunea de îmbogățire a secției etnografice din cadrul Muzeului de la Lenauheim cu obiecte vechi care să reflecte activitatea șvabilor din zonă, fiind extinsă secția păpușilor în costume populare șvăbești, costume provenite atât din județul Timiș cât și din județele învecinate.

Se va acorda o mare atenție sărbătoririi zilelor comemorative ale diferitelor personalități, restaurării diferitelor monumente istorice referitoare la șvabi, avându-se în vedere ca, acolo unde era cazul, textele explicative să fie redactate atât în limba română cât și în cea germană.⁵⁵

Următorul capitol abordează problemele legate de cultura de masă, o mare importanță fiind acordată înființării brigăzilor artistice de agitație în localitățile cu populație germană, urmărindu-se ca aceste formații să obțină sprijinul necesar în elaborarea textelor din partea membrilor Asociației Scriitorilor și ai Cenaclului literar "Adam Müller Guttenbrunn".

⁵⁴ Ibid., dosar nr. 82/1970, f. 20–21.

⁵⁵ Ibid., f. 21–22.

Consiliul va sprijini, ca și până atunci, formațiile din cadrul așezămintelor culturale cât și cele școlare și studențești care s-au evidențiat prin calitatea spectacolelor. În privința repertoriului acestora, acesta va fi orientat spre lucrări și piese cu conținut ideologic (probleme majore ale vieții sociale din acel moment, trecutul de luptă al PCR și poporului român, creații mobilizatoare și educative).

Totodată, în colaborare cu Centrul de îndrumare a mișcării artistice de amatori, se avea în vedere înființarea unui ansamblu de cântece și dansuri în una dintre localitățile Sânandrei, Biled, Săcălaz sau Giarmata, iar sub directa îndrumare a Consiliului va fi organizată la Darova o serbare a portului popular șvăbesc.

Vor fi depuse în continuare eforturi pentru înființarea unei secții germane pe lângă Teatrul de păpuși din Timișoara și se va implica în asigurarea de condiții optime pentru activitatea formației de suflători “Pipatsch”, cât și a celor de pe lângă Casa de Cultură a municipiului Timișoara și a celei din Jimbolia.

De asemenea, se prevedea reactivarea formațiilor artistice de amatori din Peciu Nou, Bencecul de Sus, Iecă Mare, Lenauheim, Lovrin și Tomnatic.

În altă ordine de idei, membrii Consiliului își propuneau să urmărească, prin sondaje, modul cum bibliotecile germane municipale, orașenești, comunale erau înzestrate cu cărți din domeniul socio-politic în limba germană, acordând o mare atenție cursului în limba germană “Din Banat, din România, din lumea întreagă” de pe lângă Universitatea populară din Timișoara, mobilizând cât mai mulți participanți la aceste expuneri.⁵⁶

În privința problemelor referitoare la teatrul și scrisul în limba germană, Consiliul își propunea să sprijine activitatea cenaclului literar “Adam Müller Guttenbrunn”, urmând să organizeze, împreună cu Asociația scriitorilor, întâlniri cu membrii asociației și ai cenaclului în unele localități mai îndepărtate ca Altringen, Șarlota, Grăniceri, Dolaț, Ghizela etc.

În program se avea în vedere ca Teatrul german de stat să includă în repertoriul său și piese pentru copii, pentru a suplini astfel lipsa unei secții germane la Teatrul de păpuși. De asemenea se dorea ca unele piese pentru tineret jucate de către teatrul german să fie imprimate pe bandă de magnetofon pentru a fi trimise în școli ca material didactic la orele de lectură.

La Liceul Lenau era prevăzut să fie realizat și dezvoltat cercul “Prietenii teatrului”, luând ființă și o trupă de teatru.

În colaborare cu direcțiunea Teatrului german de stat se va urmări ca cei mai buni actori să îndrume formațiile de teatru din județ, precum și să fie organizată o decadă a dramaturgiei în dialect șvăbesc cu participarea trupelor teatrale din județele Timiș, Caraș-Severin și Arad.

⁵⁶ Ibid., f. 22–23.

Ultimul capitol al planului era consacrat problemelor sociale ale populației șvăbești din județul Timiș, urmând să se întocmească un studiu, în colaborare cu Direcția Muncii, în vederea clarificării unor cazuri legate de pensii.

Totodată, reprezentanții Consiliului vor căuta să rezolve sesizările, reclamațiile și petițiile oamenilor muncii de naționalitate germană trimise forului județean german.⁵⁷

În cadrul ședinței Biroului Comitetului județean PCR Timiș din 18 ianuarie 1972, Nikolaus Berwanger informa că, în urma realizării unei analize serioase la Editura Didactică, filiala Timișoara, s-a reușit îmbunătățirea conținutului manualelor școlare în limba germană. Astfel, s-au rezolvat o serie de probleme referitoare la traduceri, denumiri de localități etc.

Totodată, au fost înființate școli de patru clase cu limba de predare germană în județ.

În legătură cu cererile de pașapoarte pentru RFG, președintele Consiliului județean Timiș al oamenilor muncii de naționalitate germană sublinia că toți cei care s-au prezentat în audiență în acest scop au relatat că vor să viziteze Germania de vest, că sunt bolnavi și vor să se trateze acolo, foarte puțini solicitând pașapoarte pentru plecarea definitivă din țară, Berwanger îndrumându-i spre organele competente.⁵⁸

În ședința Biroului Comitetului județean PCR Timiș din 29 mai 1972, N. Berwanger readucea în discuție problema emigrării șvabilor, arătând că existau un număr de membrii de partid din rândurile șvabilor care au depus cererile de plecare din țară. Față de această situație, în unele organizații de partid au fost luate măsuri de excludere a acestora, dar în altele nu, apărând astfel o serie de discuții.

Berwanger își exprima opinia că nu era bine să fie luate decizii de excludere în “masă” a acestora din PCR, ci să fie analizată situația lor de la caz la caz.

Primul-secretar Mihai Telescu preciza în legătură cu această problemă că erau unii șvabi care au astfel de cereri de 15–20 de ani și nu au mai emigrat. Telescu propunea să fie întocmită o situație clară a acestor cazuri și dacă într-o localitate nu sunt prea multe situații de acest gen, să nu fie luate măsuri de excludere în masă.

În privința studenților de naționalitate germană care doreau să părăsească definitiv România, indicația de la nivelul central era clară, aceștia urmând a fi exmatriculați din instituțiile de învățământ superior pe care le frecventau deoarece statul a investit bani în aceștia, iar ei după ce erau pregătiți din punct de vedere profesional plecau.

⁵⁷ Ibid., f. 23.

⁵⁸ Ibid., dosar nr. 6/1972, f. 3, 28–29.

Abordând situația țăranilor, a celor care lucrau în agricultură, fără a avea munci de răspundere, Telescu indica să fie analizat fiecare caz și să fie luate măsurile ce se impuneau. “Să fim foarte atenți, să nu facem acțiuni de masă, poate să lucrăm pe etape dacă sunt mai multe cazuri. Să vedem situația și pe urmă să discutăm. Să nu răscolim lucrurile. Să se discute cu cei care vor să plece”, conchidea primul secretar al Comitetului județean PCR Timiș.⁵⁹

“Planul de muncă elaborat de către Consiliul județean Timiș al oamenilor muncii de naționalitate germană pentru intervalul de timp 1 iulie –31 decembrie 1972” prevedea din punct de vedere ideologic “îndreptarea atenției asupra Conferinței Naționale a PCR și sărbătoririi proclamării Republicii Populare a României”, sprijinind în acest sens activitatea Comitetului județean PCR Timiș.

De asemenea, Consiliul își propunea să susțină Consiliului Frontului Unității Socialiste în acțiunea de “mobilizare a tuturor cetățenilor germani la activitatea economică, socială, politică și culturală”, arătându-se că prin aceasta își aducea contribuția la consolidarea “frăției” dintre români și celelalte naționalități conlocuitoare.

Pe de altă parte, va fi continuată acțiunea de educare marxist-leninistă a șvabilor bănățeni, în conformitate cu documentele care au fost adoptate la Plenara Comitetului Central al PCR din 3–5 noiembrie 1971, cât și în spiritul planului de măsuri decis la Conferința extraordinară a Comitetului județean Timiș al PCR din 24 iunie 1972. În același timp, membrii Consiliului vor contribui la răspândirea și cunoașterea documentelor care urmau să fie adoptate la Conferința națională a PCR.⁶⁰

Următorul capitol din plan a fost consacrat “problemelor de cultură și ale scrisului în limba germană”, subliniindu-se că în luna ianuarie 1973 urmau să se împlinească două decenii de la înființarea Teatrului german de stat din Timișoara și în acest sens Consiliul va acorda tot sprijinul conducerii teatrului german să pregătească acest eveniment major din viața instituției.

De asemenea, va acorda tot concursul său Editurii “Facla” pentru editarea unor lucrări în limba germană, în conformitate cu planul editorial pe anul 1972 și să-l pregătească pe cel din 1973.

Pe de altă parte, membrii Consiliului își propuneau să sprijine în continuare activitatea cenaclului literar “Adam Müller Guttenbrunn”, urmând să organizeze (ca și până în acel moment), în colaborare cu Asociația scriitorilor din Timișoara, întâlniri între scriitorii germani din Banat și cititorii lor.

În privința evenimentelor festive, se preciza că în acel an în întreaga lume se sărbătorea împlinirea a 500 de ani de la nașterea graficianului umanist

⁵⁹ Ibid., dosar nr. 7/1972, f. 189–190.

⁶⁰ Ibid., dosar nr. 82/1970, f. 12.

german Lucas Grannach, reprezentanții Consiliului urmând a lua legătura cu conducerea Muzeului Banatului pentru realizarea unei expoziții comemorative la Timișoara.

Consiliul își propunea să se implice, în continuare, în sprijinirea cercetării etnografice, evidențiindu-se că cercetătorul timișorean Hans Gehl lucra la întocmirea primei culegeri de folclor șvăbesc din Banat, fiind căutată o posibilitate ca lucrarea respectivă să fie cât mai repede editată.

Va fi sprijinit și demersul unui colectiv din cadrul Căminului cultural și al școlii generale din Giarmata care lucra la organizarea unui muzeu etnografic sătesc după modelul secției etnografice gemane din Lenauheim, subliniindu-se că se urmărea a face “din acest eveniment un moment politic, un act de educație patriotică”.

Tot în plan cultural, în colaborare cu muzeografi Muzeului Banatului, se va urmări amenajarea casei șvăbești de la Muzeul satului timișorean.

Referitor la cultura “de masă”, reprezentanții Consiliului își propunea sprijinirea activității formațiilor artistice de amatori din localitățile și întreprinderile unde trăiau și munciau șvabii. Era avut în vedere corul “Schubert”, dar se dorea și clarificarea situației formației de muzică populară germană “Schwabenkinder” a Casei de cultură din Jimbolia care din motive neîntemeiate, după o sută de spectacole, și-a încetat activitatea, iar pentru lămurirea situației, reprezentanții Consiliului urmau să discute cu membrii Comitetului orașenesc PCR Jimbolia.

Probleme existau și în privința fanfarei “Pipatsch”, o formație care se bucura de aprecierea germanilor din întreaga țară, care nu mai desfășura o activitate permanentă, iar pentru clarificarea situației urmau să fie angajate discuții cu conducerea Filarmonicii Banatul din Timișoara.

În program se prevedea acordarea de ajutor și formațiilor germane care își desfășurau activitatea în cadrul Casei de cultură a studenților din Timișoara, urmărindu-se ca formațiile de teatru în limba germană să aibă un repertoriu care să oglindească realitățile vieții cotidiene.

Era prevăzută și susținerea în continuare a manifestărilor tradiționale ale șvabilor bănățeni, avându-se în vedere, cu sprijinul conducerii căminelor culturale respective, ca acestea să aibă un conținut laic, patriotic și educativ.⁶¹

În chestiunile legate de învățământul în limba germană, urmau să fie

⁶¹ Ibid., f. 26–27. Hans Gehl (n. 1939), absovent al Universității din Timișoara, profesor la diferite școli din Timișoara și la catedra de limbi străine de la Politehnica timișoreană. A susținut doctoratul în dialectologia germană, cu o teză despre graiurile bănățene, a colaborat la realizarea dicționarului german bănățean și la publicarea a cinci antologii privind contribuții la folclorul germanilor bănățeni. Stabilizat în 1985 în RFG, a activat în cadrul Institutului de istorie și studii regionale șvabe dunărene, având o activitate științifică prodigioasă (vezi <https://de.wikipedia.org>, accesat la 12 august 2024).

realizate, în colaborare cu Inspectoratul școlar Timiș și cu UTC, la Liceul Lenau, precum și la secțiile germane ale liceelor din Jimbolia, Sânicolau Mare și Lugoj, manifestări politico-educative dedicate zilei Republicii, a altor aniversări.

Tot în conlucrare cu Inspectoratul școlar, se prevedea întocmirea unei statistici care să-i cuprindă pe elevii de naționalitate germană din școlile profesionale și liceele tehnice. Aceasta era necesară pentru punerea în aplicare a unei dispoziții a Ministerului Învățământului conform căreia aceștia urmau să frecventeze facultativ trei ore pe săptămână de limbă germană ca limbă maternă.

Deoarece s-au constatat foarte multe carențe în privința predării corecte din punct de vedere lingvistic a unor discipline precum istoria, biologia, geografia, fizica, matematica, Consiliul, cu asentimentul Inspectoratului școlar, va antrena o serie de cadre didactice bine pregătite care trebuiau să sondeze în unele școli și secții cu limba de predare germană modul în care disciplinele respective erau predate.

În același timp, se va urmări, împreună cu reprezentanții Inspectoratului școlar, dacă s-a aplicat indicația Ministerului Învățământului privitoare la predarea în toate instituțiile de învățământ a muzicii, desenului și limbii străine în limba maternă.

Conducerea Consiliului, având în vedere importanța predării științelor sociale și a orelor de educație cetățenească, își propunea să intervină pe lângă Inspectoratul școlar ca acesta să verifice modul în care se predau aceste materii în unele școli, conținutul lor ideologic și eficacitatea lecțiilor predate.⁶²

“Planul de muncă pentru perioada 1 ianuarie 1973–30 iunie 1973” avea din punct de vedere politic și ideologic aceleași obiective ca și planurile precedente, în plus prevăzându-se organizarea unei conferințe sub titlul “Frumusețile patriei noastre”.

Era continuată seria de întâlniri ale membrilor cenaclului literar “Guttenbrunn” cu cititorii din Timișoara, Lugoj, Darova și Pișchia (în cadrul amplei manifestări “Luna cărții la sate”), iar unii dintre scriitorii din cadrul cenaclului urmau să se afle în județele Sibiu, Arad și Caraș-Severin pentru a “susține acțiunile propagandistice” pe care le iniția Editura Facla.⁶³

La cererea comitetelor comunale de partid, membrii Consiliului vor susține conferințe în limba germană în scopul combaterii misticismului și pentru educația ateistă, colaborând în acest sens cu Comitetul județean pentru Cultură și Educație Socialistă și Inspectoratul școlar.

În privința problemelor de cultură și ale scrisului în limba german, se reamintea că în ianuarie 1973 urmau să se împlinească două decenii de la

⁶² Ibid., f. 27–28.

⁶³ Ibid., f. 39–40.

înființarea Teatrului german de stat, iar în iulie de la prima premieră (cu piesa „Die Karlsschüller” a clasicului german Heinrich Laube). Conducerea Consiliului va sprijini conducerea teatrului în organizarea manifestărilor prilejuite de cele două aniversări, prin următoarele inițiative: editarea unui afiș festiv de către ziarul „Neue Banater Zeitung” care să aibă un tiraj de 15.500 de exemplare, urmând ca în aceeași publicație să apară un serial intitulat: „În fața și în spatele culiselor”. Totodată, Consiliul va lua legătura cu editura Kriterion pentru apariția unei monografii a teatrului, iar „Neue Banater Zeitung” va organiza un concurs „Cea mai îndrăgită actriță, cel mai îndrăgit actor al teatrului german”.

De asemenea, cu prilejul premierei piesei „Urfaust” de Johann Wolfgang von Goethe, se va organiza un moment festiv, iar într-un număr de cinci localități vor avea loc spectacole festive, care însă vor fi precedate de expuneri legate de rezolvarea marxist-leninistă a problemei naționale în România socialistă.⁶⁴

În privința scrisului în limba germană, conducerea Consiliului va ajuta în continuare cenaclul literar „Guttenbrunn”, care va avea în fiecare lună o întrunire unde se vor discuta creațiile aflate în etapa de finalizare. De asemenea, scriitorii și critici literari din București vor fi invitați pentru a susține conferințe pe diferite teme privind educația estetică și literară.

Era prevăzută și organizare la Timișoara, în colaborare cu conducerea revistei Uniunii Scriitorilor „Neue Literatur”, o întrunire cu cititorii și colaboratorii.

Cu prilejul apariției primei antologii de lirică a tinerilor poeți din Banat „Wortmeldungen” se dorea organizarea unei șezători festive a cenaclului în prezența celor 22 de autori și ai reprezentanților Editurii „Facla”.

În același timp, Consiliul propunea aceleași edituri timișorene editarea unei prime antologii de proză a scriitorilor germani din Banat, iar Editurii Kriterion realizarea unui album intitulat „Omagii lui Lenau în Banatul de azi”.⁶⁵

Consiliul își propunea să acorde sprijinul său pentru îmbogățirea colecției de etnografie a Muzeului din Lenauheim, solicitând șvabilor din localitățile care nu și-au adus aportul la realizarea respectivei colecții, să trimită păpuși în costume specifice așezărilor respective.

De asemenea, va solicita Consiliului popular orășenesc Jimbolia să realizeze reparațiile necesare la Casa memorială Jäger. Tot în privința problemelor etnografice, se preciza că asistentul universitar Hans Gehl, membru al cercului de studii folclorice germane de pe lângă Consiliul oamenilor muncii de naționalitate germană, a înaintat Editurii „Facla” prima lucrare de culegere de folclor șvăbesc din Banat. După apariția acesteia, conducerea Consiliului își propunea să o răspândească atât în România, cât și peste hotare.

⁶⁴ Ibid., f. 40–41.

⁶⁵ Ibid., f. 41.

În cazul înființării la Timișoara a Filialei societății folcloriștilor, forul oamenilor muncii de naționalitate germană va întreprinde demersurile necesare pentru ca în cadrul acesteia să fie organizată și o secție care să aibă în vedere studierea folclorului șvăbesc din Banat, un nucleu al acesteia putând fi cercul de studii etnografice existent în acel moment.

Deoarece Consiliul județean al Culturii și Educației Socialiste urmărea înființarea în cadrul Muzeului Banatului a unei secții de istorie a muzicii, Consiliul se va preocupa ca în cadrul acesteia să fie reliefată viața și creația compozitorilor și interpreților șvabi din Banat.⁶⁶

Consiliul va sprijini, în continuare, formațiile artistice șvăbești de amatori, precum și manifestările tradiționale, printre care “Balul portului” și Kirchweih-ul. În același timp, se vor purta discuții cu conducerea Consiliului județean al Culturii și Educației Socialiste legate de situația grea în care se aflau unele formații germane vestite ca fanfara “Pipatsch” sau orchestra de muzică populară “Schwabenkinder” din Jimbolia.

Totodată, corul “Schubert” va fi ajutat să susțină două concerte la Liceul de muzică din Timișoara, să se deplaseze pentru spectacole în unele localități din județele Timiș și Caraș-Severin și să participe la un concert împreună cu radioteleviziunea centrală și formația “Karpateshow” ce activa pe lângă Casa de cultură F. Schiller din București. În cadrul acestui spectacol, în care vor fi prezentate cîntece și dansuri ale șvabilor bănățeni, urmau să își dea concursul solistul Hans Jung de la Opera de stat, actorul Hans Kehrer de la Teatrul de stat german din Timișoara, precum și echipa de dansuri din cadrul corului “Schubert”. Cu ocazia acestei reprezentări vor fi prezentate, pentru prima oară publicului larg, costumele populare germane realizate la Zăbrani, cu ajutorul Centrului de îndrumare a creației populare.

La sfârșitul documentului erau abordate probleme de organizare, precum completarea statisticii de care dispunea Consiliul privind așezarea geografică a populației șvabe din județul Timiș, locurile de muncă ale acesteia, numărul elevilor, studenților, cadrelor didactice, deputaților de naționalitate germană. Acest lucru era necesar, se afirma în program, pentru “o muncă politică mai eficientă”.

Totodată, membrii forului oamenilor muncii de naționalitate germană din județul Timiș vor contribui la alcătuirea planului de aniversări și comemorări pentru anii 1974–1980, aceștia consultându-se, în acest sens, cu istorici, oameni de cultură și de artă, specialiști în mișcarea muncitorească.⁶⁷

⁶⁶ Ibid., f. 41–43.

⁶⁷ Ibid., f. 43–45. Ștefan Heinz Kehrer având pseudonimul Hans Kehrer (1913–2009) sub care a publicat poezii, lucrări de proză, piese în dialect șvăbesc. Actor și autor de piese de teatru (multe în grai popular), a activat în cadrul Teatrului de stat german din Timișoara până în 1980 când a

“Planul de măsuri pentru îmbunătățirea activității în domeniul muncii politice și cultural-educative” prevedea sprijinirea, în conformitate cu deciziile plenarei Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din februarie 1971, activității cenaclului literar “A. M. Guttenbrunn” pentru “promovarea unei literaturi angajate, ancorate în prezentul zilelelor noastre”.

Consiliul își propunea să susțină și proiectul editării unei antologii a prozatorilor germani din județele Timiș, Caraș-Severin, Arad, precum și a scriitorilor bănățeni care trăiau la București. Pe de altă parte, conducerea Consiliului avea în vedere să acorde o atenție mai mare chestiunii difuzării cărților în limba germană în România, precum și în privința îmbunătățirii sistemului de comandă a cărții, ca și a fixării tirajelor, în acest scop urmând să ia contact cu Centrul de difuzare a cărților, precum și cu Cooperativa de consum care se ocupa cu difuzarea cărților în localitățile rurale.

În ceea ce privea cultura de masă, Consiliul avea în vedere ca cel puțin două brigăzi artistice să susțină programe în limba germană.

Legat de învățământul în limba germană, Consiliul își propunea ca, împreună cu Inspectoratul școlar județean, să organizeze o consfătuire a tuturor profesorilor de limba și literatura germană din județul Timiș pentru îmbunătățirea muncii acestora, cu accent pe activitatea extrașcolară și de cercetare.⁶⁸

La 2 mai 1973 a fost redactat materialul intitulat: “Contribuția Consiliului județean Timiș al oamenilor muncii de naționalitate germană la îmbunătățirea muncii politice și cultural-educative de masă”, în care se sublinia necesitatea mobilizării șvabilor în acțiunile din domeniul ideologic, pentru făurirea societății socialiste și consolidarea frăției și unității între români și naționalitățile conlocuitoare, educarea “în spiritul patriotismului și internaționalismului socialist”. În acest sens, se prevedea și antrenarea germanilor într-un număr mare pentru a lua parte la diferitele forme de învățământ de partid și de UTC.

Se preciza, în continuarea documentului, că s-a desfășurat o activitate permanentă în cadrul Universității populare din Timișoara, care va continua în perioada următoare. Se evidenția faptul că a crescut numărul germanilor care participau la acțiunile desfășurate în secțiile acestei Universități, la conferințele pe care personalități importante ale vieții politice, culturale și științifice le-au susținut, astfel de manifestări având loc și la Casa de cultură a studenților din Timișoara, precum și în diferite școli cu predare în limba germană de la orașe și sate.

Erau date ca exemplu în acest sens, conferințele organizate în limba

emigrat în RFG, unde și-a continuat activitatea publicistică și culturală (vezi <https://www.deutschestheater.ro>, accesat la 12 august 2024).

⁶⁸ Ibid., f. 46–48.

germană, săptămânal, sub conducerea profesorului Erich Pfaff în sala festivă a Liceului Lenau și care urmau să continue în perioada următoare.

În ciuda acestor realizări, se sublinia că mai erau multe de făcut pentru “înlăturarea apolitismului” care se menținea la o parte a șvabilor din județ, fiind date ca exemplu localitățile Deta, Lugoj, Periam, Peciu Nou, Cărpiniș, Dudeștii Noi etc.⁶⁹

În eforturile de susținere a formațiilor artistice de amatori din localitățile unde trăiau germanii, membrii Consiliului au apelat la specialiști din domeniul muzicii, teatrului, dansului, la textieri în scopul creșterii calității spectacolelor, fiind sprijinite și căminele culturale, cluburile muncitorești pentru realizarea unor programe comune “care au contribuit la întărirea prieteniei dintre români și naționalitățile conlocuitoare.

Căminele culturale din Variaș, Giarmata, Comloșu Mic au organizat, cu ajutorul Consiliului, manifestări tradiționale, precizându-se că acestea au cunoscut schimbări în privința conținutului lor, care le-au transformat, în multe localități, “în autentice sărbători ale folclorului șvăbesc cu un conținut îmbogățit și nou”. Se arăta că în iarna respectivă au avut loc 90 de manifestări de acest gen, la care au participat circa 45.000 de oameni de toate naționalitățile.

O atenție deosebită s-a acordat Kirchweih-ului, fiind publicate în “Neue Banater Zeitung” și “Neuer Weg” articole privitoare la istoricul acestei importante sărbători șvăbești, urmărindu-se astfel ca aceasta să aibă un caracter laic. Se arăta însă că în ciuda acestor demersuri, sărbătoarea se afla încă sub patronajul bisericii catolice în unele localități.

În continuarea documentului sunt prezentate realizările în plan cultural la care și-a adus aportul Consiliul oamenilor muncii de naționalitate germană. Astfel corul “Schubert”, format din 80 de membri și care avea în repertoriul său 90 de melodii în limbile germană și română (se precizează că a acesta luat ființă în urma unui apel lansat de către Consiliu în paginile ziarelor “Neue Banater Zeitung” și “Neuer Weg”, cu sprijinul Consiliul Județean al Culturii și Educației Socialiste) a susținut concerte în județele Arad, Caraș-Severin, Sibiu și Brașov.

Numeroase activități culturale au fost susținute de către elevii și studenții germani din județul Timiș. În acest sens, studenții germani, ajutați de cadrele

⁶⁹ Ibid., f. 50–53. Erich Pfaff (1930–2011), profesor de geografie, predând și istoria arhitecturii la Facultatea de construcții din cadrul Politehnicii din Timișoara. A fost directorul Liceului Lenau în perioada 1971–1987 și 1990–1992, având o contribuție remarcabilă la creșterea prestigiului acestei importante instituții de învățământ timișorene. Printre alte inițiative, a fondat centrul german de educație a adulților din Timișoara, care a constituit un loc important de întâlnire a șvabilor din Timișoara și din împrejurimi (vezi <https://banatulazi.ro>, accesat la 12 august 2024). După 1989 a fost primul președinte al Forumului Democrat al germanilor din România (până în 1992) și parlamentar (vezi și <https://de.wikipedia.org>, accesat la 12 august 2024).

didactice de la Catedra de limba și literatura germană a Universității, precum și de actori de la Teatrul german de stat din Timișoara, au organizat la Casa de cultură a studenților mai multe spectacole de teatru și montaje literare care au fost bine apreciate de public.

În același timp, cadrele didactice care predau în limba germană au organizat numeroase acțiuni cu elevii și părinții acestora, cum au fost cele de la Lenau, din liceele de la Jimbolia și Lugoj, având loc și întâlniri ale elevilor cu personalități politice și culturale importante.⁷⁰

Privitor însă la activitățile desfășurate de cadrele didactice respective se sublinia că nu toți dascălii erau “militanți de frunte în răspândirea științei și culturii avansate, a ideilor marxist-leniniste”, fiind necesar ca membrii Consiliului să descopere noi metode pentru a desfășura o activitate mai intensă cu corpul didactic care avea o influență foarte mare asupra cetățenilor germani.

De asemenea, nu s-a supravegheat îndeajuns, împreună cu Inspectoratul școlar județean, modul în care erau predate științele sociale în școli, ca și educația cetățenească, fiind evidențiat și faptul că profesorii de limba și literatura germană nu au fost atrași îndeajuns în activitățile extrașcolare.

Tot la capitolul realizări, cu prilejul aniversării Teatrului german de stat în “Neue Banater Zeitung” au apărut articole privitoare la momentele semnificative din istoria acestei importante instituții culturale timișorene, evenimentul fiind tratat și în “Drapelul roșu”, “Neuer Weg”, radio Timișoara.

A avut loc și concursul “Cel mai îndrăgit actor, cea mai îndrăgită actriță”, la care au luat parte peste 600 de concurenți, iar la Editura Kriterion se afla în curs de tipărire o monografie a teatrului, semnată de către Nikolaus Berwanger și Wilhelm Junesch.

Pe de altă parte, au fost realizate noi și valoroase puncte muzeistice și case memoriale în care erau prezentate documente istorice, creații materiale și spirituale ale șvabilor, aportul unor personalități marcante la dezvoltarea provinciei, în acest sens înscriindu-se expoziția memorială Ștefan Jäger. S-a acționat și pentru îmbogățirea patrimoniului Casei memoriale Lenau și secției etnografice șvăbești din Lenauheim.

Consiliul a făcut eforturi și pentru amplasarea unei case șvăbești la Muzeul satului, în acest sens sprijinind colectivul științific al secției de etnografie pentru descoperirea unei locuințe datând din secolul al XIII-lea din Biled.⁷¹

Au fost obținute rezultate frumoase în urma colaborării cu cenaclul literar “A. M. Guttenbrunn” în vederea cercetării moștenirii culturale și răspândirii scrierilor scriitorilor bănățeni de limbă germană. De asemenea, au fost

⁷⁰ Ibid., f. 54–56.

⁷¹ Ibid., f. 57–59.

organizate întâlniri ale acestora cu cititorii, au fost discutate piese de teatru, fragmente de romane, poezii etc., la care au participat și reprezentanții revistei Uniunii Scriitorilor “Neue Literatur” din București.

A avut loc și reconsiderarea activității și operei “celui mai mare romancier german din Banat” A. M. Guttenbrunn, în paginile publicațiilor “Neue Banater Zeitung”, “Neue Literatur” și “Orizont” apărând în ultimii doi ani mai multe studii și fragmente din scrierile sale, editura Kriterion a reeditat cunoscuta poveste “Micul șvab”, iar scriitorul și istoricul literar Andreas A. Lillin pregătea pentru Kriterion o monografie cu titlul: “Adam Müller-Guttenbrunn – viața și opera sa”.

Consiliul a acordat o mare atenție și scrisului în dialect șvăbesc, care se bucura de o foarte mare apreciere în rândul șvabilor bănățeni și în urma conlucrării cu Centrul de îndrumare a creației populare și a mișcării artistice de masă, precum și cu “Neuer Weg” și “Neue Banater Zeitung”, la Kriterion și Facla au fost editate, în ultimii ani, primele antologii de lirică și proză a autorilor bănățeni din trecut și din acel moment, ca și lucrările “De-ale șvabilor” și “Cartea Pipatsch”.

În același timp, la Teatrul german de stat din Timișoara au fost jucate patru piese în dialect șvăbesc, iar emisiunea în limba germană a postului de radio Timișoara a transmis programe în graiul respectiv. Și formațiile de amatori (circa 35 la număr) aveau în repertoriul lor astfel de piese “a căror tematică este ancorată în contemporaneitate, reflectând mai ales viața și mentalitate sătenilor noștri”.⁷²

Erau prevăzute editarea altor lucrări în dialect șvăbesc, printre care o primă culegere de folclor german din Banat realizată de către Hans Gehl, membru al cercului de studii etnografice (înființat de către Consiliu în urmă cu doi ani).

De asemenea, o altă lucrare a profesorului Hans Speck, membru al aceluiași cerc, urma să fie publicată în cuprinsul revistei de specialitate “Forschungen fur Volks-und Landeskunde” din Sibiu.

Tot din inițiativa Consiliului, editura Kriterion a publicat volumul monografic dedicat lui Stefan Jäger, în acel moment aflându-se la tipar monografia Franz Ferch, ambele lucrări fiind întocmite de către Anemarie Podlipny Hehn.⁷³

⁷² Ibid., f. 59. Andreas A. Lillin (cunoscut și sub numele de Andrei A. Lillin) (1915–1985), adept al realismului socialist în literatură, sub redacția sa a apărut primul număr al publicației “Banater Schrifttum”, devenită în 1956 “Neue Literatur”. A făcut parte și din redacția revistei “Orizont” (vezi <https://www.wikiwand.com>, accesat la 12 august 2024).

⁷³ Ibid., f. 59–61. Franz Ferch (1900–1981), pictor și grafician, a studiat arhitectura interioară și designul interior la Dresda și artele plastice la München. A avut o activitate artistică prodigioasă, multe dintre lucrările sale fiind premiate, fiind și președintele Asociației de Arte Plastice din Timișoara. În 1979 a emigrat în RFG. Lucrarea Annemarie Podlipny-Hehn dedicată lui

Concluzionând, prin crearea Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană, Nicolae Ceaușescu a urmărit o integrarea și mai mare a acestei importante minorități în structura regimului comunist, astfel încât Partidul Comunist Român să controleze deplin societatea românească.

Desigur aceasta nu însemna “un fel de autoguvernare teritorială în zonele cu populație amestecată din punct de vedere etnic”, așa cum sublinia istoricul Adam Burakowski.⁷⁴

Membrii Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din județul Timiș au fost nevoiți să accepte directivele primite din partea forurilor de partid județene și centrale privitoare la activitatea politică și ideologică, directive ce trebuiau transpuse în practică și care aveau în vedere, printre altele, formarea “omului nou”, creator al societății socialiste.

Rezultatele nu au fost pe măsură, atât documentele elaborate de către conducerea Consiliului, cât și faptul că numărul din ce în ce mai mare al șvabilor care doreau să părăsească “raiul socialist” evidențiind acest eșec.

Tot în această direcție se înscrie și insuccesul (în ciuda propagandei ateiste tot mai insistente, la care au participat și membrii Consiliului) de ai determina pe șvabi să renunțe la credință, să devină atei (accentul punându-se în special pe tineri). Exemplul cel mai evident în acest sens îl reprezintă imposibilitatea transformării uneia dintre cele mai importante sărbători religioase, Kirchweih-ul, într-una laică.

Oprirea exodului șvabilor din județul Timiș a constituit o altă sarcină politică trasată, în perioada pe care o analizăm, Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din județ. În cadrul discuțiilor avute pe această temă cu factorii de răspundere politică, unii dintre membrii organizației au avut curajul să ceară acordarea libertății de circulație, precizându-se că astfel oamenii nu ar mai dori să părăsească definitiv țara. În același timp, s-au ridicat contra șicanelor, abuzurilor pe care autoritățile de resort le comiteau față de cei care solicitau să întreprindă călătorii externe în scop profesional sau turistic.

Tot din punct de vedere politic, liderii Consiliului au acționat pentru îndreptarea nedreptăților suferite de șvabi în urma exproprierilor de după cel de-al Doilea Război Mondial, pentru acordare unor ajutoare sociale germanilor bătrâni și bolnavi.

În perioada 1968–1973, Consiliul oamenilor muncii de naționalitate germană din județul Timiș a acordat o atenție majoră culturii șvabe din Banat. În urma inițiativelor luate, au fost create formații artistice de amatori (de dans,

Franz Ferch (Franz Ferch. Monografia artistului) a apărut în anul 1975, la editura Kriterion (vezi <https://de.wikipedia.org/wiki>, accesat la 15 august 2024).

⁷⁴ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu. 1965–1989. Geniul Carpaților* (Iași: Polirom, 2011), 136.

fanfare, de teatru) în multe din localitățile cu o populație germană numeroasă, aceeași activitate fiind întâlnită și în școlile cu predare în limba germană.

Totodată, au fost susținute instituțiile culturale profesioniste, precum Teatrul de stat german din Timișoara sau cercul literar “Adam Müller Guttenbrunn”, au fost comemorate personalitățile culturale șvabe originale din Banat sau care și-au desfășurat activitatea în provincie, cărora li s-au realizat muzee sau case memoriale.

O mare atenție a fost acordată etnografiei, folclorului șvăbesc, scrierilor în dialect șvab, fiind sprijinite și încurajate cercetările științifice în această direcție și publicate culegeri de folclor. Au fost depuse eforturi și pentru transferarea la Muzeul satului din Timișoara a unei case șvăbești.

În același timp, s-a urmărit o circulație mai bună a cărții în limba germană în Banat dar și difuzării în țară și în străinătate a scrierilor culturale și științifice realizate de către autorii șvabi din Banat.

Membrii Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din Timiș și-au îndreptat eforturile spre scrierea unei istorii obiective a șvabilor bănățeni, desigur din perspectivă marxistă (o cedare ideologică obligatorie în acel context).

Conducerea Consiliului a susținut dezvoltarea învățământului în limba germană, urmărind creșterea rețelei de școli, îmbunătățirea conținutului manualelor școlare, modernizării sistemului de predare.

Analizând activitatea Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din perioada 1968–1973, putem conchide că aceasta a fost, în condițiile politice de atunci, benefică pentru șvabii bănățeni, membrii organizației apărând interesele acestora, contribuind la dezvoltarea culturii și tradițiilor germane din Banat (cu un trecut remarcabil, întrerupt de perioada tragică de după 1944). Desigur, faptul că în fruntea Consiliului s-au aflat o serie de intelectuali a contribuit la acest demers. Compromisurile făcute din punct de vedere politic și ideologic de către membrii Consiliului oamenilor muncii de naționalitate germană din județul Timiș au constituit prețul pentru apărarea intereselor materiale și culturale ale șvabilor din județ în perioada pe care am analizat-o.

**THE COUNCIL OF GERMAN NATIONALITY WORKERS
IN TIMIȘ COUNTY BETWEEN THE DIRECTIVES OF THE
ROMANIAN COMMUNIST PARTY AND THE DEFENSE OF
THE SWABIANS' INTERESTS IN BANAT (1968–1973)**

Abstract

By creating the Council of German ethnic workers, the communist regime aimed to get a larger control on that important ethnic minority in Romania. So, the members of

the Council in Timiș County were forced to take part to materializing the RCP politics in the Swabian county community, to indoctrinating them in order to create the so-called new man. The same were the propaganda actions in order to estrange the Swabians from religion, especially the young ones, to make them atheists. All of them had also to involve in different actions to hold back the migrations to FRG, ever intensified the time I have analyzed.

But those approaches failed as we can note from the official papers, the ever larger number of those who required visa for FRG, the way the people went on to Roman-Catholic Church or how they preserved the religious nature of important feasts, as Kirchweih for example. The leaders of that German forum acted toward rectifying the abuses of the agrarian reform from 1945, and supporting the old and unwell Swabians devoid of means of subsistence.

On the other hand, the members of that Council made efforts to preserve Swabian cultural traditions, increase Swabian cultural life by organizing dance ensembles, fanfares, singing groups or community theatres, etc. in localities with many German people. Museums, museal branches or memorial houses were also initiated, especially for ethnographic and local languages heritage. Cultural institutions (the German Public Theatre Timișoara), German literature and Swabian publications were also encouraged in order to write an objective (as allowed at that time) history of the Swabians in the Banat.

The German Council intensively worked for developing the German education there, increasing the education network and the quality of the educational process.

It is reasonable so to consider that the work of the Council of German ethnic workers in Timiș County was a favorable one for the Swabians in the county in 1968–1973, and the political and ideological concessions the members of the Council made then were the price they paid to defend the interests of the people they represented.

POLITICI ECONOMICE DE TINERET ÎN ROMÂNIA SOCIALISTĂ. CÂTEVA OBSERVAȚII*

Emanuel Copilaș**

Cuvinte-cheie: urbanizare, rural, dezvoltare, tineret, planificare

Keywords: urbanization, rural, development, youth, planification

Eliminând competiția specifică pieței și înlocuind-o cu o economie centralizată, în care cererea și producția sunt approximate, iar banii tipăriți în funcție de această aproximare, regimurile socialiste au urmărit să prevină inegalitățile economice și sociale produse de către piețe în democrațiile liberale. Acest obiectiv a fost în mare măsură atins, însă devalorizat, în același timp, de numeroasele probleme existente în regimurile socialiste, în special cele legate de încălcarea drepturilor omului, a restricțiilor în ce privește călătoriile în afara țării – cu excepția parțială a Iugoslaviei, și nu numai – respectiv a penuriei bunurilor de consum în anii 1980.

În cazul Republicii socialiste România (RSR), planificarea a avut succes în domeniul industrial, de care urmează să ne ocupăm în continuare, respectiv în sectorul sănătății, dar a eșuat în ceea ce privește agricultura.¹ Începând cu anii 1970, când RSR, alături de Albania, se dovediseră refractare la modelele economice reformiste experimentate în Uniunea Sovietică și în celelalte state socialiste est-europene, care prevedeau o relaxare precaută a controlului centralizat și anumite inițiative de piață mai mult sau mai puțin îndrăznețe² – planificarea economiei românești, greoaie, rigidă și din ce în ce mai puțin eficientă, nu a mai putut ține pasul cu dezvoltările tehnologice de pe plan internațional.

* Acest articol reprezintă, într-o formă extinsă, un capitol dintr-o lucrare mai amplă, intitulată *Politici de tineret în România socialistă*, care urmează să fie publicată în viitorul apropiat la editura clujeană Tact.

** Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Științe Politice, Filosofie și Științe ale Comunicării, b-dul. V. Pîrvan, nr. 4, e-mail: emanuel.copilas@e-uvt.ro

¹ Robert Reisz, Iris Mihai, "Planning for higher education in Socialist Romania. Political priorities or economic needs?," *Political Studies Forum* 1 (2020): 7–25.

² Vlad Pașca-Oprișiu, "Cincinalu-n patru ani și jumătate", 1971–1975. *Nicolae Ceaușescu și economia României socialiste, de la tentații tehnocratice la primatul politicului* (Cluj-Napoca: Mega, 2020), 106–116.

Oficial, ideologia a rămas, pentru socialismul românesc, mai importantă decât eficiența economică bazată pe stimularea unor inițiative concurențiale limitate, deși acestea din urmă nu au fost integral absente; chiar și așa, dimensiunea tehnocratică a socialismului românesc se amplifică, pentru a face față necesităților în creștere ale dezvoltării industriale și nu numai, iar tineretul, din ce în ce mai specializat și mai cosmopolit, contribuia cel mai mult la acest proces.

Discrepanța tot mai mare dintre nevoile unei societăți din ce în ce mai industrializate, mai informatizate, mai dinamice și mai orientată spre confort, și încadrarea ideologică greoaie, rigidă și coercitivă a acesteia prin intermediul “umanismului socialist” sau “revoluționar” nu scăpa însă atenției specialiștilor în științe socio-umane. Informatica, ramură importantă a disciplinelor tehnologice, era totodată și cea mai apreciată de către tinerii studenți români care se ocupau cu producția de calculatoare și microprocesoare, dar și de către studenții de la specializări cu profil politehnic în general. Iar încrederea în știință și tehnică a tinerilor era una deosebit de ridicată. Însă viziunea dezvoltationistă tot mai tehnocratică asupra societății, deja dominantă în anii 1980, dă naștere la o “viziune îngust ingingerească asupra dezvoltării sociale”. Mai departe, analiza este deosebit de caustică: “Studenții noștri sunt educați în spiritul evaluării tehnologiilor actuale doar după criterii tehnice (eventual economice); cât despre criteriile ecologice, estetice etc., nicio disciplină nu îi obligă să le ia în seamă. Acestea din urmă apar mai degrabă ca un lux de care putem să ne debarasăm fără remușcări.”³ Problema era una cunoscută. Cercetări ale Centrului de cercetări pentru Problemele Tineretului (CCPT) de la jumătatea anilor 1970 că este necesară o “corelare mai judicioasă a disciplinelor tehnice cu disciplinele care au profil ideologic pronunțat” în vederea restrângerii riscului de a da naștere unor “specialiști îngust pregătiți, pricepuți în executarea unor operațiuni strict limitate, dar incapabili să gândească creator și să-și asume conștient responsabilitatea moral-politică”⁴. Iar în 1988, în cadrul unei conferințe organizate sub egida CCPT, se făcea referire la miturile “scientist-tehnologice” care aproape că au confiscat ideea de progres social și se atrăgea în mod judicios atenția cum că “acest tip de gândire s-a cuplat adeseori în planul gândirii politice cu orientări

³ Valentin Mureșan, “Progresul în era RST”, în *Tineret, Educație, Acțiune Socială*, vol. IV (Sinaia: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Prahova; Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Prahova, 1988), 16–17; George Basiliade et al., *Tânără Generație a României Anilor '80* (București: Editura Politică, 1987), 199.

⁴ Dinu Marin, “Probleme actuale ale procesului de formare a conștiinței socialiste a studenților”, în *Spirit revoluționar în educația noilor generații* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1976), 67–68; v. și Matei Șimandan, “Participarea tineretului la conducere ca expresie a integrării socio-profesionale”, în Călin Drăgoi, coord., *Integrarea socio-profesională a tineretului* (București: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Arad, Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Arad, 1985), 17–18.

elitiste și tehnocratice, adică antidemocratice și anticomuniste – în fond, antiumaniste.”⁵ Și, mai departe, foarte clar și concis:

“subliniem că promovarea valorilor, simbolurilor, normelor ce fundamentează experiența tehnologică a țărilor industrializate, «*transferul ideologic*» care însoțește acest proces contravine, cel mai adesea, structurilor culturale specifice-naționale. Acest mod de gândire și de acțiune a fost respins îndeosebi de reprezentanții țărilor în curs de dezvoltare ale căror opțiuni socil-politice neagă calea capitalistă de dezvoltare. Teza neutralității tehnologiilor este amendată de însăși realitatea contemporană. Soluțiile «impactului cultural» sunt căutate în resursele interne, în inovarea culturală ca temei al inovării tehnologice proprii”⁶

Sau, în cuvintele lui Ceaușescu însuși,

“Acordând atenția necesară pregătirii profesionale, tehnice și economice, doresc să atrag atenția asupra unor manifestări de tehnicism, care reprezintă un mare pericol pentru un partid revoluționar. Vreau să fiu bine înțeles, tovarăși; trebuie să aplicăm cu fermitate măsurile privind ridicarea continuă a cunoștințelor profesionale, tehnice, economice, a cunoștințelor științifice, pentru însușirea calităților de conducere a societății noastre socialiste. Ridicarea cunoștințelor profesionale, tehnice și științifice constituie, fără îndoială, o cerință de o însemnătate deosebită pentru membrii de partid, și mai ales pentru activiștii și cadrele de partid și de stat. În același timp este însă necesar să dezvoltăm și mai puternic spiritul revoluționar de luptă, să înarmăm comuniștii, activul și cadrele cu știința revoluționară, materialist-dialectică. Cadrele de partid și de stat trebuie să fie buni specialiști, dar, în același timp, să fie buni revoluționari, să îmbine cele două laturi ale cunoașterii cu spiritul de luptă pentru transformarea revoluționară a lumii. Pentru o bună conducere trebuie să îmbinăm în mod corespunzător aceste două activități. Or, întâlnim, din păcate, la o serie de activiști de partid, cadre de conducere atitudini de diminuare a spiritului revoluționar, de lipsă de spirit de luptă revoluționară”⁷

Ne regăsim astfel în fața unui proces de acumulare industrială în care tonul îl dădeau statele dezvoltate, nu cele în curs de dezvoltare, așa cum era cazul

⁵ Dumitru Borțun, “Locul intereselor de grup în sistemul de interese al societății socialiste,” în *Tineret, Educație, Acțiune Socială*, IV, 14.

⁶ Ibid., 12–13.

⁷ Nicolae Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii Societății Socialiste Multilateral Dezvoltate. Rapoarte, Cuvântări, Articole. Iunie-Decembrie 1983*, vol. XXVI (București: Editura Politică, 1984), 175–176, 179–180; v. și N. Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXIX, 745; v. și N. Ceaușescu, *România pe Drumul Desăvârșirii Construcției Socialiste. Rapoarte, Cuvântări, Articole. Septembrie 1966 – Decembrie 1967*, vol. II (București: Editura Politică, 1968), 37.

regimurilor socialiste est-europene. Iar influența modelului de industrializare occidental venea, la pachet, și cu o ideologie capitalistă specifică: extractivistă, productivistă, consumeristă și individualistă. Încercările statelor socialiste de a minimaliza această influență ideologică erau lipsite de succes, așa cum se observă din discuția de mai sus. Mai mult, în privat, unii lideri comuniști, inclusiv Ceaușescu, își exprimau admirația pentru capitalism, mai exact, pentru capitalismul american, pe care îl considerau “o forță a progresului” care, desigur, crea și exploatare, dar la fel proceda, prin competiție și intensificarea muncii – și socialismul, chiar dacă acesta din urmă i-ar fi ținut mai bine sub control efectele sociale negative.⁸ Managerizarea și tehnologizarea ideii de progres rezona astfel în întreaga societate socialistă, de la bază la vârf. Totuși, eforturile regimurilor socialiste în vederea limitării influenței ideologice a capitalismului nu erau abandonate, chiar dacă se recunoștea din ce în ce mai mult gradul lor redus de eficiență. Problema nu este însă una strict ideologică, ci are și valențe structurale importante, deseori trecute cu vederea: chiar și așa, centralizată, birocratizată, tot mai defensivă și mai slăbită din punct de vedere ideologic, acumularea socialistă a ridicat nivelul de trai al populației la un nivel lipsit de precedent istoric deși, în acest proces, a reușit, datorită rigidității și a lipsei sale de rezonabilitate, să îi alieneze în primul rând pe intelectuali și, începând cu anii 1980, părți tot mai importante ale muncitorimii și ale țărănimii.⁹

Chiar și așa, proximitatea tot mai mare a modelului occidental de dezvoltare erodează progresiv specificul socialist al modelului de dezvoltare românesc, pe filieră economică, dar și pe filieră culturală deopotrivă, așa cum se va argumenta când vom ajunge la subculturile de tineret ale RSR. Conform lui Vladimir Pasti, acest proces era atât de avansat în ultima decadă a socialismului românesc încât, practic, “societatea socialistă românească era deja o societate dominant liberală prin structurile sale economice și sociale și prin cultura și ideologia sa cotidiană”. Ceea ce o împiedica să devină în mod deschis liberală era, pe de o parte, “acea componentă a elitei românești care alcătuia nucleul politic dur al «regimului ceaușist»”, respectiv “respectarea riguroasă de către cele două mari tabere ale lumii Războiului Rece a diviziunii sferelor de influență dintre URSS și Comunitatea Nord-Atlantică, în conformitate cu înțelegerea de la Yalta (1945)”.¹⁰ Cercetările CCPT confirmă concluzia lui Pasti: în 1985, o analiză asupra valorilor generale a tineretului a scos în evidență faptul

⁸ Dumitru Popescu, *Elefanții de porțelan. Scene și personaje în umbra Cortinei de Fier* (București: Match, 1996), 72–73; v. și Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXIV, 27.

⁹ Dumitru Popescu, *Amurg istoric*, vol. II (Caracal: Hoffman, 2021), 125–126; v. și Mioara Anton, “Ceaușescu și poporul!”. *Scrisori către “iubitul conducător”, 1965–1989* (Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2016), 32–35.

¹⁰ Vladimir Pasti, “Liberalismul românesc postcomunist în contextul neoliberalismului

că atât tinerii, cât și părinții acestora, aveau preponderent valori individualiste.¹¹ Alimentate, cu siguranță, de tonul pedagogic moralizator al unor profesori și al activiști, nu toți, care insistau pe disciplinare, atrăgând atenția aceasta nu reprezintă doar un exces de putere al adulților față de tineri, respectiv pe faptul că prietenia se bazează pe exigență, nu pe eludarea erorilor și a minusurilor.¹² Genul acesta de atitudine față de tineri vor conduce, așa cum vom vedea mai încolo, la creșterea neîncrederii și a duplicității acestora, mai ales în rândurile studenților.

Ceaușescu însuși, deși insista asupra necesității temperării și încadrării ideologice adecvate a “revoluției tehnico-științifice” recunoștea, în ultimă instanță, că aceasta din urmă are aportul decisiv în ceea ce privește dezvoltarea în general. Croiala ideologică a regimului se dovedea astfel din ce în ce mai neîncăpătoare pentru o societate atrasă irezistibil pe coordonatele procesului consolidării globale a capitalismului neoliberal. Treptat, în ciuda dimensiunii oficiale a suprastructurii care se încăpățâna să o conteste în mod vehement, societatea socialistă aluneca, economic și cultural deopotrivă, în brațele unui model de dezvoltare de care nu a reușit să se desprindă niciodată integral. “Este necesar să ne angajăm cu hotărâre în înfăptuirea noii revoluții tehnico-științifice în toate domeniile. Trebuie să fim pe deplin conștienți că orice rămânere în urmă în domeniul științei și tehnicii va avea repercursiuni mari, nu numai asupra realizării prevederilor planului (...) cincinal, dar și asupra dezvoltării, pentru o lungă perioadă, a țării noastre. Ne aflăm într-o asemenea epocă a dezvoltării societății omenești când știința și tehnica”, punea secretarul general al PCR punctul pe i, “cele mai noi cuceriri ale cunoașterii umane din toate domeniile constituie factorul fundamental, hotărâtor al progresului general și, cu atât mai mult, al construcției socialiste și comuniste”.¹³

Însă acest progres se desfășura într-un context internațional tot mai tensionat, acela al competiției dintre capitalism și socialism. Recunoscând întâietatea capitalismului în ceea ce privește avansul tehnologic, autoritățile din RSR sperau, în același timp, în diminuarea distanței dintre cele două modele

occidental,” Sorin Adam Matei, Caius Dobrescu, Emanuel Copilaș, eds., *Liberalismul, pro și contra: O idee ce refuză să moară, deși nu știe ce o ține în viață* (Iași: Adenium, 2017), 74–116.

¹¹ Fred Mahler, *Orientări Normative și Axiologice ale Tinerei Gerații* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1985), 42.

¹² Emil Condurachi, “A învăța = a fi profund”, în *Amintiri despre anii de școală* (București: Editura Politică, 1966), 40–44; v. și Victor Eftimiu, “Anii de școală – anii lecturilor”, *Amintiri despre anii de școală*, 47–48; v. pentru opinii pedagogice mai puțin coercitive, Ion Dumitrescu, Nicolae Andrei, *Activitatea Educativă a Dirigintelui. Conținut și Metodă* (Craiova: Scrisul Românesc, 1975), 46–47.

¹³ Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXIX, 320; v. și Ceaușescu, *România pe Drumul Desăvârșirii*, vol. III, 546.

de dezvoltare în favoarea socialismului. O speranță tot mai iluzorie și mai puțin credibilă, a cărei repetare ritualică nu făcea decât să îi expună vulnerabilitatea și, pe termen mediu și lung, imposibilitatea. Statele capitaliste occidentale înțelegeau perfect avantajul de care dispuneau în competiția ideologică globală și nu se sfiau să îl prezinte în termeni combativi, în timp ce statele socialiste, RSR, în acest caz, căutau să prezinte progresul tehnologic ca fiind unul general, al umanității per ansamblu, nefăcând parte, deci, din logica binară a Războiului Rece. Impasul se adâncea.

“Nu este un secret pentru nimeni – de altfel permanent țările capitaliste dezvoltate afirmă acest lucru – că acum rolul hotărâtor în competiția dintre capitalism și socialism îl are dezvoltarea tehnologiilor și a tehnicii moderne. Țările capitaliste afirmă că ar dori să-și păstreze întâietatea în acest domeniu și să lase în continuare în urmă țările socialiste. Această concepție izvorăște, de fapt, din înseși sistemul și orânduirea de clasă capitalistă, care privesc totul, deci și știința, prin prisma intereselor înguste, egoiste, și nu ca o contribuție la dezvoltarea generală a colaborării, la progresul economico-social al fiecărui popor, la cauza păcii internaționale! Trebuie să ne angajăm cu toată hotărârea în activitatea de cercetare științifică și tehnică pentru a determina eșuarea acestor planuri. Noi ne pronunțăm pentru o colaborare tehnico-științifică mondială cu toate statele, pentru progresul general, nu pentru a lăsa în urmă un grup sau altul de state”.¹⁴

Deoarece vom mai discuta despre considerente economice, este important să insistăm asupra faptului că, prin transformarea structurii economice a țării, România devenind, dintr-o țară agrară, rurală și subdezvoltată, una industrializată, urbanizată și semindezvoltată, regimul socialist a produs, în cadrul acestui proces, un tineret realmente nou, dar nu nou în sensul în care îl dorea, ci nou în sensul de nouă forță de producție care, într-o economie tot mai tehnologizată și tot mai conectată, greoi, ce-i drept, la transformările globale în domeniu, dinamice și profunde, intra din ce în ce mai mult în conflict cu relațiile de producție centralizate și birocratizate excesiv, pe care le percepea drept un impediment, atât în ceea ce privește dezvoltarea socială, cât și, mai ales, în ceea ce privește libertățile individuale pe care o astfel de economie politică le favorizează pentru a își asigura necesarul de forță de muncă pe o piață din ce în ce mai fluctuantă și mai volatilă. Așa cum vom constata, deși s-au opus reformelor gorbacioviste care prevedeau relansarea economiei sovietice cu ajutorul unor inițiative private din ce în ce mai importante, comuniștii români au încercat să se adapteze într-o anumită măsură acestei tendințe globale în esență, argumentând că, în cadrul “noii revoluții tehnologice”, specializarea permanentă, flexibilitatea și

¹⁴ Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXIX, 689–690.

adaptabilitatea profesională reprezintă valori indispensabile, din ce în ce mai puțin compatibile cu siguranța permanentă a locului de muncă și indiferent de necesitățile economice pe termen scurt și mediu.¹⁵ Educația era de asemenea chemată să țină pasul cu noua evoluție tehnologică, rolul ei fiind acela de a pregăti “tineretul pentru tehnică”; dezvoltarea tehnicii fiind permanentă, educația la rândul ei trebuia să devină permanentă.¹⁶

Într-o cercetare efectuată la finalul anilor 1980 în cadrul Centrului de Cercetări Sociologice al Universității din București se avansa o tipologie a muncitorilor din România secolului XX, în funcție de contextul economic, și mai ales contextul industrial. Avem astfel un prim “val” muncitoresc, de la începutul și până la jumătatea secolului, urmat de un al doilea val, conturat în prima etapă a regimului socialist și, în sfârșit, un al treilea val, identificabil mai ales începând cu anii 1970. Spre deosebire de primul val, în care industrializarea era slabă, și de al doilea val, în care a început să se intensifice considerabil, muncitorii celui de al treilea val sunt mai tineri decât cei din valurile precedente și nu mai au, majoritatea, origini rurale, fiind un produs exclusiv al socialismului matur. Dacă în cadrul primelor două valuri muncitorești, munca reprezenta o chestiune de supraviețuire, iar nivelul de alfabetizare și de calificare al muncitorilor era unul relativ scăzut, noua cultură a muncii specifică valului al treilea format din tineri muncitori este una care accentuează nevoia de participare, de recunoaștere și de prestigiu social. Munca devine astfel mai puțin solicitantă din punct de vedere fizic și totodată mai specializată, nivelul educațional fiind mai ridicat și populația mai “intelectualizată”¹⁷; procesul are loc și la nivelul statelor socialiste est-europene și a Uniunii Sovietice, deși ultima încearcă serios și revalorizarea profesiunilor “materiale”.¹⁸ În același timp, în contextul automati-

¹⁵ Ovidiu Bădina, “Tineret, participare, dezvoltare,” în *Tineret, participare, responsabilitate* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1974), 17–18; Ioan-Iovit Popescu, Lazăr Vlăsceanu, *Învățarea și noua revoluție tehnologică* (București: Editura Politică, 1988), 190.

¹⁶ Dumitru Ozunu, Emil Pop, “Fundamentul motivațional al orientării elevilor înspre liceele de tip industrial,” în *Tineret-Integrare* (Cluj-Napoca: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Cluj, 1977), 163–174.

¹⁷ Ioan Drăgan, “Tineretul și integrarea sa socio-profesională în condițiile afirmării revoluției tehnico-științifice,” în *Tineret, Cercetare, Acțiune Socială*, nr. 3 (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1988), 108–112; Ovidiu Bădina, “Tineret, participare, dezvoltare,” în *Tineret, participare, responsabilitate*, 17; *Partidul și Tineretul* (București: Editura Politică, 1972), 60.

¹⁸ F. V. Vișniakov, “Muncitorul contemporan și rolul acestuia în revoluția tehnico-științifică,” în *Tineret, știință și tehnică* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1975), 116; J. P. Avereev, “Despre orientarea elevilor spre profesiuni muncitorești,” în *Educația pentru muncă* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1970), 48–49.

zării și al progresului tehnologic, viitorul muncii începe să fie din ce în ce mai puțin predictibil și, pe cale de consecință, mai nesigur, chiar și în cadrul unui regim socialist care făcea din acest aspect piatra unghiulară a existenței sale, condiția principală a contractului social pe care îl propunea:¹⁹

“trecerea la o dezvoltare de tip intensiv, bazată pe cuceririle tehnico-științifice și pe un intens progres tehnic generator de ample mutații socio-profesionale, schimbă radical relația dintre pregătire și producție, dintre pregătirea generală, pregătirea științifico-tehnică și calificare. Pregătirea nu mai poate fi limitată la nevoile imediate ale unei unități de producție sau alta. În noul context economic, social, tehnologic, științific și cultural, opțiunea în favoarea profilelor largi de instruire, a unei temeinice pregătiri științifico-tehnice, generale și de specialitate – ca fundament indispensabil – pentru policalificare și mobilitate profesională se impune ca alternativă de perspectivă. În zilele noastre apare, de asemenea, ca dezirabilă formarea social-psihologică a tinerilor pentru mobilitate profesională, pentru pregătire continuă și reciclare. Devine anacronic ca școala să fixeze în mintea tinerilor ideea că ei sunt pregătiți pentru a exercita toată viața o unică meserie sau profesiune. Integrarea nu mai poate fi asimilată cu imobilismul profesional și ocupațional, fără ca prin aceasta să se încurajeze instabilitatea și fluctuația”.²⁰

Așa cum observă sociologul marxist Pavel Câmpeanu, relațiile de producție din regimurile socialiste sunt concomitent socialiste, deoarece pornesc de la eliminarea sau limitarea drastică a proprietății private, capitaliste în sensul monopolist al termenului, deoarece forța de muncă este în continuare cumpărată și exploatată, deși nu la prețul pieței, ci pe baza unui preț fix, impus de către stat; în sfârșit, relațiile de producție din regimurile socialiste sunt și precapitaliste, feudale, deoarece forța de muncă este reglementată prin intermediul unor condiții care nu sunt realmente negociabile de către muncitori. Aceste condiții coercitive creează o economie de comandă, în care muncitorii sunt protejați de fluctuațiile și dereglementările existente pe piața capitalistă, dar sunt lipsiți în același timp de proprietate și constrânși să depindă de noul protector-hegemon pentru asigurarea existenței. Ori, protecția și dependența reprezintă trăsături clare ale unui mod de producție cu accente feudale.²¹

Încercând să păstreze relații de producție cât mai socialiste cu ajutorul unor mijloace politice amintind de feudalism, socialismul românesc a repudiat pe cât posibil capitalismul dar, în același timp, a construit o nouă structură socială în care socialismul devenea tot mai costisitor și mai puțin capabil de a asigura dezvoltarea țării într-un context economic global tot mai dereglementat și mai

¹⁹ Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XIV, 744–745.

²⁰ Drăgan, “Tineretul și integrarea sa,” 115–116.

²¹ Pavel Câmpeanu, *Societatea sincretică* (Iași: Polirom, 2002), 75–77.

competitiv, iar tehnicile politice amintind de feudalism, tot mai vizibile, mai neplăcute și mai criticabile, în principal pe plan extern. Altfel spus, structura economică pe care a instituit-o, în timp, regimul socialist, a fost una din ce în ce mai tehnologizată, care reclama tot mai mulți experți și specialiști, nu muncitori manuali, punând astfel bazele unei clase de mijloc în cadrul unei economii tot mai industrializate care se deosebea din ce în ce mai puțin, exceptând centralizarea, de economiile dezvoltate ale Occidentului. Centralizarea care oferea protecție tinerilor muncitori împotriva revirimentului capitalist a devenit astfel principala frână atât în calea unei dezvoltări industriale eficiente, cât și în calea dezvoltării unui tineret tot mai specializat și mai cosmopolit, care nu își mai amintea de dificultățile perioadei interbelice, pe care propaganda oficială referitoare la tineret insista din plin, și care, pentru a se integra pe deplin în cadrul unei astfel de economii industrializate, tehnologizate, și din ce în ce mai dinamice, trebuia, inevitabil, să fie spontan și să aibă spirit de inițiativă, exact calitățile de care autoritățile se temeau cel mai mult, anticipând că vor fi utilizate în mod subversiv, nu productiv.²²

În cuvintele lui Ceaușescu, “noi trebuie să acționăm ferm pentru automatizare, pentru introducerea mijloacelor moderne în conducerea producției, a întreprinderilor, în gestiunea economică; dar aceasta trebuie să ne ducă efectiv la elaborarea de metode noi de conducere, *la o reducere simțitoare a personalului*”.²³ Exact ceea ce nu se întâmpla, sau nu se întâmpla în ritmul anticipat de către autorități, deși acestea insistau asupra faptului că problema șomajului nici nu poate fi adusă în discuție și că sunt întregi sectoare economice în care există deficit de forță de muncă și în care lucrătorii disponibilizați datorită progresului tehnologic inevitabil pot fi integrați cu ușurință.²⁴ Chiar și așa, în absența șomajului, se poate vorbi totuși de o clară precarizare a muncii, deoarece sectoarele economice cu deficit de forță de muncă, așa cum urmează să constatăm, erau și cele mai neatrăgătoare pentru tinerii muncitori. Astfel, presiunile sociale specifice economiilor capitaliste afectează din ce în ce mai mult și “societatea socialistă multilateral dezvoltată”, care le gestiona preponderent prin intermediul a ceea ce s-a numit “șomaj mascat”²⁵ identificabil, printre altele, mai ales în cazul “navestismului”, la care vom ajunge puțin mai încolo.

Iată deci o altă contradicție a socialismului românesc: deși literatura

²² Brigitte Schulz, “The German Democratic Republic,” în Sabrina Ramet, ed., *Eastern Europe. Politics, Culture, and Society since 1939* (Bloomington: Indiana University Press, 1998), 110.

²³ Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XIV, 744–745; v. și Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXX, 211–212.

²⁴ Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXIX, 401.

²⁵ Liviu Țăranu, “Pe luna decembrie nu mi-am făcut planul...” *Românii în „Epoca de Aur”. Corespondență din anii '80* (Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2012), 77, 86.

economică de stânga în general insistă asupra faptului că economia și politica reprezintă un complex de interdependențe efectiv simbiotic, în care consecințele sau resorturile unor decizii aparent economice au implicații politice considerabile și invers, PCR avea pretenția ca tineretul să fie activ, responsabil, eficient și spontan doar pe plan profesional, economic, respectiv pe plan social, pe baza unui civism foarte schematic și aseptizat, nu și pe plan politic. Însă orice economie este, de fapt, o economie politică, având la bază fie o economie competitivă, capitalistă, dublată de pluralism politic, și lăsând protecția socială pe un plan oarecum secundar, fie o economie centralizată în linii mari, dublată de un sistem politic monopolist, în care protecției sociale îi este acordată o atenție mai mare. Socialismul românesc târziu dorea o economie competitivă încadrată de un sistem politic monopolist. Așa ceva este, cel puțin deocamdată, imposibil. China nu reprezintă o excepție: liniile directoare ale economiei sunt în continuare controlate și planificate politic, iar libera inițiativă se mișcă în niște parametri foarte bine delimitați. În plus, în comparație cu România socialistă, China post-maoistă și mai ales China contemporană ocupă un loc central în calitate de principal exportator global și principal “atelier de producție” al lumii, având de asemenea un teritoriu plin de resurse și o populație enormă, de care RSR nu se apropia nici măcar de la depărtare.

Tineretul și politicile de dezvoltare industrială

Principala politică economică implementată în RSR pentru dezvoltarea mediului urban și pentru dezvoltarea per ansamblu a țării a fost, desigur, cea industrială.²⁶ Industria, mai ales grea, dar și ușoară, reprezenta, în plus, mediul economic specific pentru categoria socială privilegiată a regimului, muncitorimea. Așa cum vom constata în următorul subcapitol, politicile industriale nu au fost neglijate deloc în mediul rural, ba dimpotrivă, deși nu au atins, desigur, amploarea din mediul urban.²⁷ La sfârșitul anilor 1970, aproape jumătate din populația RSR era deja urbanizată; câțiva ani mai târziu, la începutul decadei următoare, populația urbană va depăși, pentru prima oară în istoria României

²⁶ Ceaușescu, *România pe Drumul*, vol. I, 510–511; *Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român, 19–24 iulie 1965*, (București: Editura Politică, 1965), 22–25, 34–45; *Congresul al X-lea al Partidului Comunist Român, 6–12 august 1969*, (București: Editura Politică, 1969), 26–33.

²⁷ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, (București: Editura Politică, 1975), 71–74; *Congresul al IX-lea*, 25–28, 45–53; *Congresul al X-lea*, 33–36; Ceaușescu, *România pe Drumul Desăvârșirii*, vol. I, 182–189; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XIV, 258–260; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXI, 423–424, 433–434; Ceaușescu, *România pe Drumul Desăvârșirii*, vol. III, 839–840.

moderne, populația rurală.²⁸ Urbanizarea și nivelul de instruire din ce în ce mai ridicat al tineretului producea însă cetățeni din ce în ce mai individualiști și mai pragmatici²⁹, fapt care contrasta în mod direct cu principiile ideologice socialiste.

Politicile industriale au demarat puternic, odată cu procesul de colectivizare al agriculturii, la sfârșitul anilor 1940 și la începutul anilor 1950. Industrializarea a fost amplă, dar nu atât de intensă ca în Ungaria, de exemplu. Foarte important, în această perioadă de instaurare a regimului socialist, atitudinea autorităților față de societate este mai degrabă una moralizatoare, nu doar mobilizatoare, tineretul reprezentând o categorie socială a cărei cooptare se încerca pe filiera unui contrast propagandistic între acesta și lumea adulților, aceștia din urmă considerându-se că aveau curenți educaționale și comportamentale importante.³⁰ Tineretul era considerat deci un agent major al schimbării sociale, subiectul principal al devenirii socialiste și ulterior comuniste a societății; această percepție oficială se va modifica profund în perioada Ceaușescu. Regimul socialist este deja consolidat, în linii mari. Tineretul, o categorie socială mai degrabă fictivă, menită să inspire anumite idealuri, respectiv depășirea anumitor dificultăți, prin însăși forța și optimismul specific vârstei, fără o pondere decizională reală în cadrul societății – devine treptat din subiect, obiect al dialecticii sociale. Juventizarea societății, despre care vom mai avea ocazia să discutăm în capitolele următoare, operează deci în cadrul unei asimetrii relaționale favorabilă nu tineretului, sau aparent tineretului, așa cum se întâmpla în perioada Gheorghiu-Dej, ci societății, relațiilor de producție socialiste deja consolidate, care nu mai aveau nevoie neapărat de dezvoltarea cantitativ-extensivă a forțelor de producție, ci de dezvoltarea lor calitativ-intensivă. Spiritul “revoluționar” de care trebuia să dea dovadă tineretul în această nouă etapă a construcției socialiste nu mai era unul “transformator”, ci unul “constructiv”. Asta nu însemna că mobilizarea tineretului în cadrul unor proiecte de infrastructură majoră

²⁸ Alexandru Bejan, “Social-economic development and the changes in the social-demographic structures of youth in Romania,” în *Youth in Contemporary Romanian Society. Selected Articles* (Bucharest: Research centre for Youth Problems, 1979), 25; Vladimir Trebici, Ilie Hristache, *Demografia teritorială a României* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1986), 29; Emanuel Copilaș, *Cetățenii și revoluția. Contradicții între partid și stat în Epoca de Aur* (Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2017), 113.

²⁹ Petre Datculescu, “Spiritul colectiv în conștiința, munca și viața tinerei generații,” în George Basiliade, coord., *Atitudini ale Tinerilor față de Valorile Moral-Politice ale Societății Socialiste* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 154, 160–164.

³⁰ Victor Sămărtinean, “Propaganda vârstelor: prefaceri ideologice și modificări discursive în cadrul revistei de satiră și umor «Urzica» (1949–1965),” în Virgiliu Țărău, ed., *Ipostaze ale tineretului în România comunistă* (Cluj-Napoca: Argonaut, Mega, 2020), 51–54.

încetase; aceasta continua, la un nivel important, dar era adaptată noii etape prin care trecea socialismul românesc.³¹

“Momentul transformării a avut în perioada de trecere spre socialism ponderea principală în întreaga desfășurare a prefacerilor revoluționare, în chiar înțelegerea acestui tip de atitudine socială. Esențială era atunci îndepărtarea de pe scena istoriei a claselor sociale exploatare, a grupului acaparatorilor, înfrângerea manifestărilor retrograde ale vechii orânduiri, a acelor care frâneau progresul, crearea condițiilor de manifestare pentru noile raporturi sociale, pentru forțele noului. Odată cucerită puterea politică, odată realizate structuri sociale care să permită afirmarea plenară a noii clase care preia destinele istoriei, momentul esențial al spiritului revoluționar, al procesului istoric de transformare socială este cel al *construcției*, al *edificării* unei societăți noi și, odată cu aceasta, a unei noi personalități”³²

Per ansamblu, nivelul de satisfacție al tinerilor muncitori din industrie era unul relativ scăzut, deoarece mulți tineri nu lucrau în domeniile pe care și le-ar fi dorit cu adevărat și aveau tendința să își aleagă ocupația întâmplător.³³ UTC era criticată pentru că nu acordă suficient de multă atenție acestui aspect, pentru că nu organizează suficiente vizite ale elevilor în unitățile de producție în care aceștia urmează să activeze pe viitor, elevi cărora disciplinele le erau predate mai mult teoretic, abstract, fără a se evidenția în mod corespunzător părțile aplicative ale acestora, respectiv pentru că nu era capabilă să stimuleze suficient inovativitatea și responsabilitatea tinerilor la locul de muncă.³⁴ Un alt reproș

³¹ Elvira Cincă, “Șantierul național al tineretului,” în *Tineretul – Puternică Forță Socială. Caiet Documentar* 4 (1982), 39, 49, 54–55; Ioan Popa, “Șantierul – școală a vieții și a responsabilității comuniste,” în *Tineretul – Puternică Forță Socială. Caiet Documentar*, nr. 3 (1978), 128–133; Florea Voinea, “Obiective și sarcini actuale ale organelor și organizațiilor UTC pentru creșterea participării tinerilor la înfăptuirea programelor de dezvoltare economico-socială a țării în anul 1986 și în cincinalul 1986–1990,” în *Tineret, Cercetare, Acțiune Socială. Caiet Documentar*, nr. 1 (1986), 39–41; V. Galin-Corini, Gh. Fecioru, I. Tomescu, *Tânără generație, prezență activă pe șantierele construcției socialiste* (București: Editura Politică, 1980); Mioara Anton, “Șantierele tineretului: de la iluzia voluntarismului patriotic la munca forțată,” *Studii și Materiale de Istorie Contemporană* (2020): 143–145; Popescu, *Elefanții de porțelan*, 286; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XX, 31; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXVI, 192–203; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXVIII, 238, 451; Valeriu Antonovici, *Munca patriotică. Radiografia unui ideal falsificat* (Cluj-Napoca: Eikon, 2015), 191–193; 263.

³² Stelian Moțiu, “Spiritul revoluționar în activitatea asociațiilor studenților comuniști,” în *Tineret, participare, responsabilitate* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1974), 41–42.

³³ George Basiliade, *Dezvoltarea conștiinței socialiste a tinerei generații* (București: Editura Politică, 1979), 105–106.

³⁴ Ibid., 154–155, 160–161, 273, 276–277; Nicolae Jurcău et al., “Informarea socio-profesională

adus UTC-ului era acela că se ocupa preponderent de învățământul politic în relația cu tinerii muncitori, și nu de problemele concrete ale acestora de la locul de muncă.³⁵ În același timp, tinerii muncitori din industrie indicau ca principale surse de satisfacție familia, emisiunile de televiziune și de radio, relațiile cu grupul de prieteni, sportul, mersul la cinematograful și, pe ultimul loc, preocupările cultural-artistice, inclusiv cititul. Genul acesta de preocupări extra-profesionale îl predisponeau pe tânărul muncitor la o atitudine pasivă pe plan profesional.³⁶ Un raport al CCPT elaborat trei ani mai târziu confirma ponderea crescută a privitului la televizor printre opțiunile de petrecere a timpului liber ale tineretului industrial.³⁷ Faptul că organizarea politică și economică imobilă, care valoriza în primul rând loialitatea necondiționată și sancționa, sub o formă sau alta, inițiativele prea îndrăznețe de orice fel, nu era adus în discuție.

O altă concluzie la care se ajungea în ceea ce privește tinerii muncitori din industrie, care reprezentau aproape șaiszeci și trei la sută din forța de muncă urbană la mijlocul anilor 1970, era aceea că orizontul și opțiunile culturale nu aveau vreo influență directă asupra productivității în muncă. Deși era de preferat ca tinerii să își însușească, pe cât posibil, cât mai multe cunoștințe generale, și să nu facă parte din subculturi de tineret cu gusturi muzicale chestionabile și vestimentație stridentă, în cazul în care apăreau situații de acest gen, acestea nu reprezentau un pericol real și palpabil pentru eficiența unității industriale în care respectivii tineri activau, motiv pentru care puteau fi trecute cu vederea.³⁸ În același timp, tinerii cu un număr mai scăzut de clase aveau preferințe culturale care țineau aproape exclusiv de divertisment, în timp ce tinerii mai

a tineretului,” în *Tineret-Integrare*, 59–62; Dumitru Ozunu, Emil Pop, “Fundamentul motivațional al orientării elevilor înspre liceele de tip industrial,” în *Tineret-Integrare*, 167–168; Elvira Cincă, Fred Mahler, *Tineretul și Modul de Viață Socialist (Tineret din Industrie)* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1982), 131–132; Fred Mahler, *Pregătirea și integrarea profesională a tineretului muncitoresc* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1985), 241–267; Mircea Vlăduț, “Concepția și conținutul pregătirii tehnico-practice în grădinițe, ciclul primar și gimnazial,” în Anton Vasilescu, Petre Bărbulescu, coord., *Școala și pregătirea tineretului pentru muncă* (București: Revista de Pedagogie, 1976), 13–14; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XIV, 748.

³⁵ George Basiliade, *Resurse calitative ale forței de muncă tinere din industrie* (București: Editura Politică, 1982), 28.

³⁶ Cătălin Mamali, “Atitudinea față de muncă – dimensiune esențială a conștiinței socialiste a tineretului,” în Fred Mahler, coord., *Dezvoltarea Conștiinței Socialiste a Tinerei Generații. Contribuții la studierea problemei* (București: Editura Politică, 1979), 202–203.

³⁷ Cincă, Mahler, *Tineretul și Modul de Viață Socialist*, 70–72, 88.

³⁸ Basiliade, *Dezvoltarea conștiinței socialiste*, 221, 239; Aurel Drăguț, “Tineretul ca forță de muncă,” în *Tineretul ca forță de muncă* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1974), 16.

școlarizați preferau deo bicei activități culturale mai instructive.³⁹ Observația nu este deloc una neglijabilă, deoarece reiese foarte clar de aici faptul că tinerii mai instruiți puteau fi, cel puțin din punct de vedere teoretic, mai receptivi la principiile umanitare și normative ale ideologiei socialiste, în timp ce tinerii mai puțin educați rămâneau de obicei doar în sfera de cuprindere formală a acesteia.

În RSR, interesul tinerilor pentru politică era unul ridicat, deseori mai ridicat decât cel al adulților. Acest lucru se întâmpla și în cazul tinerilor muncitori din industrie, care, în același timp, nu erau atrași aproape deloc de literatură. Însă interesul pentru politică nu echivala cu o bună cunoaștere a politicii, așa cum nu echivala nici cu punerea în practică a politicilor economice ale regimului în sfera profesională, și anume combaterea risipei, reciclarea, utilizarea cât mai rațională a materiilor prime etc.⁴⁰ În același timp, cercetările efectuate în cadrul CCPT ajungeau la concluzia că tinerii din industrie care făceau parte din UTC și din PCR aveau tendința de a se instrui și de a citi mai mult în comparație cu ceilalți.⁴¹

O problemă importantă a tinerilor muncitori din mediul urban, care nu îi afecta în aceeași măsură pe cei din mediul rural, era aceea a navetismului, dublată fiind de locuirea cu chirie. La începutul anilor 1980, se estima că aproximativ o cincime dintre tinerii muncitori industriali fac naveta⁴², iar în cazul a treisprezece la sută dintre întreaga populație de tineri angajați în industrie, naveta dura cel puțin trei ore zilnic.⁴³ În aceste condiții, timpul liber al acestor muncitori era serios diminuat, calitatea educației pe care o urmau în paralel (cursuri serale), afectată, șansele de a se perfecționa la locul de muncă, reduse, inițiativa de a se căsători și de a avea copii, limitată.⁴⁴ Ținând cont de calitatea scăzută a infrastructurii, naveta se prelungea de multe ori inutil și creștea nivelul de insatisfacție al tinerilor muncitori. Cel mai important, din perspectiva autorităților, era faptul că navetismul încuraja fluctuația în muncă și deranja astfel planificările economice venite de la centru.⁴⁵ De asemenea, navetismul

³⁹ Basiliade, *Dezvoltarea conștiinței socialiste*, 238.

⁴⁰ Ibid., 231–232, 272–273.

⁴¹ Ibid., 238–239.

⁴² Basiliade, *Resurse calitative*, 134.

⁴³ Mamali, “Atitudinea față de muncă,” 148.

⁴⁴ Basiliade, *Dezvoltarea conștiinței socialiste*, 275; Mamali, “Atitudinea față de muncă,” 147–148, 201; Lucia Anghel, Sorin Valerian Lungu, Valentin Doru Vlasov, “Particularizarea rezultatelor la nivelul unei unități,” în Cătălin Mamali, coord., *Aspecte ale Modulului de Viață și Integrarea Socio-Profesională a Tinerilor din Ramurile cu Deficit de Forță de Muncă (Industria Minieră, Industria Extracției Petrolului și din Ramura Construcțiilor Industriale)* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 411.

⁴⁵ Mamali, “Atitudinea față de muncă.”

deranja și posibilitățile de perfecționare profesională, la locul de muncă și nu numai, iar studiile derulate sub egida CCPT arătau că majoritatea tinerilor din industrie cu rezultate deosebite în muncă erau interesați de și urmau cursuri de perfecționare profesională, în timp ce tinerii angajați neinteresați de perfecționarea profesională nu făceau decât să își îndeplinească norma, iar în unele cazuri să aibă rezultate sub normă.⁴⁶ Nu în ultimul rând, în localitățile mici în care predau profesori navetiști, rezultatele școlare ale copiilor și șansele acestora de a urma o facultate erau mult mai mici decât în cazul comunelor în care personalul didactic domicilia în localitate.⁴⁷

Pe lângă navetism, fluctuația forței de muncă tinere din industrie era influențată și de condițiile precare din anumite unități de producție, dar și din anumite sectoare industriale per ansamblu, cum ar fi mineritul, industria petrolului, industria construcțiilor, industria vestimentară sau industria forestieră.⁴⁸ Nu este de mirare că printre cele mai importante greve din România socialistă au fost cele ale minerilor din Valea Jiului, în 1977, respectiv că liderii PCR le-au făcut acestora numeroase concesii pentru a păstra sustenabilitatea industriei. După 1989, minerii au rămas cu aceeași impresie că pot constrânge conducerea politică să le accepte solicitările, dar așa-numitele mineriade din 1990 și 1991 le-au demonstrat că s-au înșelat profund, deși retorica puterii postdecembriste le-a fost favorabilă și i-a instrumentat pe post de masă de manevră electorală. Perioada în care interesele muncitorilor din industria grea puteau fi negociate în mod real cu puterea politică trecuse. Interesele private erau cele care primau acum. De menționat că, înainte de 1989, în industria

⁴⁶ Basiliade, *Dezvoltarea conștiinței socialiste*, 223.

⁴⁷ Cătălin Mamali, *Tânărul intelectual. Dimensiuni ale procesului de integrare socio-profesională creatoare a tineretului intelectual* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1978), 63–64.

⁴⁸ Olga Milea-Moldovan, “Studiu psiho-sociologic al fluctuației personalului la întreprinderea «Filatura de Bumbac» Baia Mare,” în *Tineret-Integrare*, 91–93; Cătălin Mamali, “Mod de viață și orientare valorică la tinerii din ramuri cu deficit de forță de muncă,” în Cătălin Mamali, coord., *Aspecte ale Modulii de Viață*, 37–38; Leon Buburuzan, “Cauze ale neintegrării tinerilor în sectorul minier,” în *Tineret, Cunoaștere, Acțiune* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Maramureș, 1972), 65–73; Leon Buburuzan, Anatolie Bodiu, “Unele premise ale integrării tinerilor în sectorul minier,” în *Tineret, Cunoaștere, Acțiune*, 90–93; Monica Vrăbiescu, “Modul de structurare a activităților de timp liber,” în Cătălin Mamali, coord., *Aspecte ale Modulii de Viață*, 168–176; Gheorghe Iancu, “Fluctuația efectivă și fluctuația latentă a forței de muncă – indicatori ai integrării socio-profesionale a tineretului,” în Călin Drăgoi, coord., *Integrarea socio-profesională a tineretului*, 122–125; Mara Mărginean, “Ce se întâmplă cu tineretul? Industrializare, schimbări generaționale și limitele planificării la finele anilor 1960 în România,” în Mioara Anton, Bogdan Cristian Iacob, Cristian Vasile, eds., *Tineri și tineret în România socialistă. Identitate, ideologie și dinamici socio-culturale* (Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2022), 110–111.

siderurgică, electronică și cea a construcțiilor de mașini, nivelul de satisfacție profesională era unul relativ ridicat.⁴⁹

O altă cauză generală a fluctuației forței de muncă a tinerilor din mediul industrial era dată de faptul că, din varii motive, mulți dintre muncitori erau angajați sub nivelul propriei pregătiri⁵⁰ sau lucrau cu anumite mașini cu care nu fuseseră familiarizați în cadrul practicii școlare, motiv pentru care nu își făceau normele la timp și primeau salarii mai mici.⁵¹ Mai departe, posibilitățile reduse de avansare și nivelul scăzut de comunicare al tinerilor din mediul industrial (aproximativ treizeci la sută dintre tineri și zece la sută dintre tinere declarau, la jumătatea anilor 1970, că nu discută cu nimeni la serviciu) – contribuiau la rândul lor la schimbarea frecventă a locului de muncă.⁵² Cât despre condițiile nesatisfăcătoare de muncă, în principal cele igienice, respectiv cele legate de utilajele uzate, cu randament scăzut, cei mai nemulțumiți erau tinerii care aveau studii superioare, urmați de către cei cu studii medii. De inconveniente legate de orar se plângeau în primul rând muncitorii, iar de condițiile de cazare și de calitatea mâncării servită la cantine, tinerii cu studii medii și inginerii. Responsabilitatea pentru această situație le revenea atât angajatorilor, cât și tinerilor angajați, care “nu participă în măsură suficientă la mai buna organizare a muncii, la păstrarea ordinii (și a) curățeniei la locul de muncă (...)”⁵³

Spre deosebire de tinerii din sectoarele industriale care nu înregistrau deficit de forță de muncă, cei din sectoarele cu deficit de forță de muncă aveau tendința să fie mai preocupați de viitor și, totodată, să investească mai mult în calificarea lor profesională. Paradoxal, acest lucru amplifică navestismul deoarece, odată calificați în mod corespunzător, acești tineri își găseau de lucru în industriile fără deficit de forță de muncă, unde presiunile asupra angajaților erau mai mici. De asemenea, odată ce câștigau suficient de bine, tinerii aveau tendința să investească din ce în ce mai puțin în activitatea profesională și să se dedice unor activități extraprofesionale, în timp ce tinerii cu un nivel mai redus al veniturilor erau mai preocupați de perfecționare la locul de muncă.

⁴⁹ Mamali, “Mod de viață și orientare valorică,” 39.

⁵⁰ Ovidiu Bădina et al., *Acte Normative, Studii și Propuneri de Lege privind Tineretul* (București: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Central, Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1972); Cătălin Mamali, “Atitudinea față de muncă, dimensiune a conștiinței socialiste,” în Elvira Cincă, ed., *Dimensiuni ale profilului moral-politic actual al tineretului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1977), 23.

⁵¹ Petre Niță, *Treptele tinereții* (București: Editura Politică, 1969), 11.

⁵² Mamali, “Aspecte ale relațiilor interpersonale în orientarea profesională și în munca tinerilor din mediul industrial,” în *Tineretul ca forță de muncă*, 53–54.

⁵³ Cincă, Mahler, *Tineretul și Modul de Viață Socialist*, 39; Grigore Pencea, “Dimensiuni ale participării tineretului la autoconducerea muncitorească în unitățile economice,” în *Tineretul – Puternică Forță Socială. Caiet Documentar*, nr. 4 (1982), 83–84.

Tinerii din sectoarele industriale cu deficit de forță de muncă aveau o influență mai redusă asupra fabricilor în care își desfășurau activitatea, deși acest aspect este valabil pentru toți tinerii angajați din mediul urban și rural deopotrivă. De asemenea, ponderea substanțială alocată divertismentului și “monotonia” gestionării timpului liber impactau la rândul lor stabilitatea forței de muncă rinere în ramurile industriale cu deficit de forță de muncă. În acest context, apartenența la UTC și la PCR putea contribui la creșterea influenței tinerilor în colectivele de muncă, respectiv la stabilizarea parțială a forței de muncă în sectoarele industriale defavorizate din acest punct de vedere. Aceasta nu însemna că tinerii uteciști nu avea la rândul lor probleme și dificultăți la locul de muncă, deși problema navetismului în rândurile acestora era mai redusă decât în cazul întregii populații de tineri. Majoritatea problemelor tinerilor uteciști din sectoarele cu deficit de forță de muncă erau date de posibilitățile limitate de pregătire profesională, de petrecere a timpului liber, respectiv de facilitățile modeste oferite de către întreprinderile în care lucrau; totodată, uteciștii erau mulțumiți în mare măsură de relațiile cu ceilalți colegi, de aprecierea de care beneficiau din partea superiorilor, de gradul de independență mai ridicat în ceea ce privește realizarea sarcinilor și de condițiile de muncă în general. La fel ca întreg tineretul, și pentru uteciști familia se situa în topul priorităților, iar această stare de fapt se putea traduce foarte ușor, așa cum s-a și întâmplat, până la urmă, în plasarea familiei deasupra atribuțiilor care le reveneau în calitate de membri ai UTC sau ai PCR.⁵⁴

Vom urmări, în continuare, câteva dintre motivele invocate de către tinerii muncitori din industrie pentru schimbarea fabricilor în care își desfășurau activitatea, sau chiar a profesiilor: indiferența, condescendența și expeditivitatea cu care sunt tratați tinerii de către conducerea unităților productive, acceptarea în colectivul de muncă a unor tineri având calități profesionale limitate, lipsa activităților culturale și sportive sistematice în timpul extraprofesional, timp ocupat pentru o mare parte a tinerilor din industrie, așa cum am menționat deja, cu naveta, absența sau penuria sălilor de sport, a cantinelor sau a sălilor de lectură, fapt care permite organizarea acestor tipuri de activități de către anumite secte

⁵⁴ Dumitru Bazac, “Proiecte de viață,” în Mamali, *Aspecte ale Modulului de Viață*, 87–88, 108, 121, 144; Aurel Drăguț, “Particularități ale adaptării urbane la tinerii din minerit, industria petrolieră și construcții,” în Mamali, *Aspecte ale Modulului de Viață*, 155–157; Cătălin Mamali, “Funcțiile grupurilor de apartenență și referință în procesul integrării socio-profesionale și a structurării modului de viață,” în Mamali, *Aspecte ale Modulului de Viață*, 280–281, 286, 289–290; Gheorghe Crasnea, “Rolul factorilor organizaționali în integrarea socio-profesională a tinerilor,” în Mamali, *Aspecte ale Modulului de Viață*, 318–321; Gheorghe Crasnea, “Imaginea și atitudinile cadrelor UTC,” în Mamali, *Aspecte ale Modulului de Viață*, 335–339; “Concluzii” în Mamali, *Aspecte ale Modulului de Viață*, 446; Basiliade, *Tânără Generație*, 169–170.

religioase, absența unor facilități pentru femei, în special a spațiilor intime și a toaletelor îngrijite, resursele limitate, timpul scurt de lucru și absența experienței, în contrapondere cu nivelul solicitat al producției, nepotismul, absentismul, care afecta nivelul productivității celorlalți angajați, bârfele, alcoolismul, nivelul redus al implicării secțiilor UTC în problemele concrete ale tinerilor de la locul de muncă, respectiv lipsa studiilor de specialitate în cazul multor persoane care dețineau funcții de conducere în fabrici.⁵⁵ După cum se poate observa, motivele pentru care mulți dintre tinerii angajați în industrie doreau să își schimbe locul de muncă sunt multiple și serioase. Unele dintre ele puteau fi invocate de asemenea și în sprijinul superiorilor, nu numai în sprijinul tinerilor, de unde rezultă că responsabilitatea pentru o parte din aceste probleme incumbau și tinerilor angajați. Per ansamblu însă, deși acordau o atenție ridicată fenomenului navetismului și a consecințelor sale nedorite asupra planificării economice, sociologii și politicienii considerau că tineretul industrial este cel care nu își înțelege în mod adecvat responsabilitățile la locul de muncă și nu se integrează în manieră corespunzătoare în colectivul de muncă.⁵⁶ Această constatare era doar parțial adevărată, deoarece cauzele sistemice ale problemei erau, chiar și în rapoartele de cercetare cu circuit intern ale CCPT, rareori și foarte subtil aduse în discuție. Însă nu se poate nega nici că tineretul nu era suficient de informat referitor la drepturile și obligațiile sale la locul de muncă, și astfel apăreau confuzii și nemulțumiri care puteau fi evitate.⁵⁷ Se mai observa de asemenea că, dacă în cazul angajaților adulți, contractul de muncă înceta, de cele mai multe ori, la cererea acestora, în situația tinerilor situația era inversă, contractele lor de muncă fiind încheiate, de obicei, la cererea angajatorului. În unele cazuri, tinerii aveau obiceiul de a absenta nemotivat de la locul de muncă tocmai pentru a fi concediați și a se putea angaja în altă parte.⁵⁸

Întocmai ca în cazul tinerilor muncitori polonezi din mediul urban, dar și rural, și tinerii muncitori din industria românească puneau familia pe primul loc. Acest lucru venea deseori în contradicție directă cu politicile de planificare economică ale regimului socialist, care urmărea să acopere în primul rând deficitul de forță de muncă din ramurile industriale mai sus amintite, respectiv să diminueze, așa cum vom vedea, deficitul de forță de muncă din mediul rural.⁵⁹

⁵⁵ Mamali, "Atitudinea față de muncă," 118–130.

⁵⁶ Ibid., 130, 231–232; Matei Șimandan, "Participarea tineretului la conducere ca expresie a integrării socio-profesionale," în Călin Drăgoi, *Integrarea socio-profesională a tineretului*, 25.

⁵⁷ Cătălin Mamali, "Promovarea profesională a tinerilor," în *Tineretul ca forță de muncă* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1974), 59.

⁵⁸ Mamali, "Atitudinea față de muncă," 138–139.

⁵⁹ Nicolae Jurcău *et al.*, "Informarea socio-profesională a tineretului," în *Tineret-Integrare*, 59; George Marica, George Cordoș, Andrei Negru, "Aspecte cu privire la mobilitatea postșcolară

Cu cât nivelul de educație al părinților și al tinerilor era mai asemănător, și cu cât decalajul de vârstă dintre părinți și copii era mai mare, cu atât influența acestora asupra opțiunilor profesionale ale copiilor era de asemenea crescută.⁶⁰

Ca o caracteristică generală a orientării profesionale în rândul tinerilor, reieșea că aceștia au tendința de a își alege profesiuni superioare celor ale părinților. Motiv pentru care fii de intelectuali lucrau cel mai adesea în meserii tot cu specific intelectual, iar fii de muncitori și de țărani alegeau meserii mai degrabă diferite de cele ale părinților lor, mai puțin solicitante, mai “curate” și mai prestigioase.⁶¹ Se observa, la tinerii intelectuali mai mult decât la celelalte categorii de tineri, tendința de a încheia căsătorii de conveniență pentru a obține repartiții profesionale cât mai avantajoase, de obicei în mediul urban.⁶² Foarte important de reținut este și un alt aspect, acela că profesiile manuale, cele în care activau majoritatea muncitorilor tineri din industrie, nu erau privite depreciativ doar de către intelectuali, ci și de către o mare parte a muncitorilor înșiși.⁶³ În ciuda retoricii oficiale, nu se prea putea face mare lucru împotriva acestei tendințe de “intelectualizare profesională” provenită pe filieră familială.

“Aș dori să mă refer la unii părinți care sunt foarte grijulii față de copii lor. Îi auzi și acum pe unii spunând: „Păi, dacă eu nu am muncit niciodată, de ce copilul meu să meargă la fabrică? Dacă eu am trăit fără muncă, nu trebuie să am grijă ca și copilul meu să trăiască fără muncă, sau cel puțin într-un birou, liniștit? Sau măcar într-un institut” (...). Sunt, de asemenea, și alți părinți care spun: „Eu am muncit din greu, de ce oare trebuie ca și fiul meu să muncească la fel, să nu ducă o viață mai ușoară, într-un loc mai calduț și liniștit?” Înțeleg bine grija fiecărei mame și a fiecărui tată, a părinților pentru copiii lor, dar cred că, exprimată în

a elevilor din localitățile rurale ale județului Cluj,” în *Tineret-Integrare*, 141; Ioan Oros, “Clasa muncitoare în structura socială și de clasă a României. Creșterea rolului ei social, economic și politic,” în *Rolul Tineretului în Dinamica dezvoltării Industriale* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1976), 40–42; Titus Șuteu, Dumitru Ozunu, *Alegerea Profesiunii* (București: Editura Politică, 1977); Basiliade, *Tânăra Generație a României Anilor '80*, 81–82.

⁶⁰ Mamali, “Atitudinea față de muncă,” 57.

⁶¹ Basiliade, *Dezvoltarea conștiinței socialiste*, 184–185; Constantin Schifirneț, *Cultură, Tineret, Mass-Media, Educație* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1986), 239–240.

⁶² Cătălin Mamali, *Tânărul intelectual. Dimensiuni ale procesului de integrare socio-profesională creatoare a tineretului intelectual* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1978), 30.

⁶³ Fred Mahler, *Pregătirea și integrarea profesională a tineretului muncitoresc* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1985), 49–50, 119–120; v. și Basiliade, *Tânăra generație*, 98–99; Doina Buruiiană, “Munca – principal factor de formare și afirmare a personalității și de integrare în ansamblul exigențelor societății noastre socialiste,” în Basiliade, *Atitudini ale Tinerilor*, 139–144.

felul acesta, este o grijă rău înțeleasă. Tinerii trebuie să fie îndemnați să meargă să muncească acolo unde este mai greu, acolo se făuresc caracterele, adevărații revoluționari, adevărații conducători ai patriei noastre socialiste!”⁶⁴

Per ansamblu, tineretul din perioada socialistă avea un nivel de instruire mult mai ridicat decât tineretul din perioadele anterioare. Dincolo de politicile educaționale care urmăreau explicit acest obiectiv, societatea îl urmărea, la rândul ei, așa cum am constatat, din motive diferite, în vederea obținerii unui loc de muncă mai plăcut și mai bine remunerat, loc de muncă de multe ori diferit de ceea ce se urmărea prin intermediul politicilor economice direcționate de la centru. În același timp, acest tineret educat contribuia la omogenizarea, în linii mari a societății.⁶⁵ Această omogenizare din ce în ce mai specializată și mai “tehnocratică” se sustrăgea, prin însăși dinamica ei internă, încadrării ideologice rigide a socialismului târziu, bazată pe un umanism din ce în ce mai vetust⁶⁶ și pe politici redistributive și în același timp coercitive; ideologia suplă, dinamică și adaptabilă a capitalismului neoliberal, pe care o interioriza, inevitabil, și uneori involuntar, atât prin intermediul acomodării la contextul tehnologic global, cât și prin incapacitatea de a limita atractivitatea tineretului înspre tendințele culturale occidentale – i se potrivea mult mai bine. Probabil că acesta reprezintă un motiv în plus pentru care regimul socialist a renunțat din ce în ce mai mult, începând cu anii 1960, la politicile de clasă în ceea ce privește tineretul, încercând să abordeze și să gestioneze acest vast segment social cât mai unitar și totodată cât mai precaut posibil, în încercarea de a îl transforma în “poporul muncitor unic” al zilei de mâine, concept care era promotorul unui tip de omogenizare complementar, și anume omogenizarea națională.⁶⁷ Cât despre umanism, acesta era deturnat, ca mai toate principiile și politicile PCR, spre o logică nu numai diferită, ci chiar contrară celei oficiale, devenind astfel un mijloc de solidarizare a tinerilor muncitori și nu numai în fața cerințelor tot mai

⁶⁴ Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XX, 39.

⁶⁵ Ovidiu Bădina, *Tineretul și societatea noastră socialistă* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975), 22–23; v. și Ioan Oros, “Clasa muncitoare în structura socială și de clasă a României. Creșterea rolului ei social, economic și politic,” în *Rolul Tineretului în Dinamica dezvoltării Industriale* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1976), 39–40.

⁶⁶ *Rolul și locul omului în construirea societății socialiste multilateral dezvoltate* (București: Editura Politică, 1978), 57–58; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. II, 73–74; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XIII, 713; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XIV, 754; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XV, 231–232; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XVII, 394.

⁶⁷ *Națiunea socialistă* (București: Editura Politică, 1972); *Congresul al IX-lea al Partidului*, 69; *Congresul al X-lea al Partidului*, 58–59.

extravagante și mai obositoare ale autorităților: „orice gândire care consideră că trebuie să acoperi pe unii sau pe alții, că aceasta ar fi o dovadă de spirit de umanism este o judecată falsă, contrară intereselor națiunii noastre și principiilor comuniste! Răspunderea față de popor, față de partid cere cinste, cere să se spună totul în fața partidului, cere a nu acoperi nimic și a nu dosi nimic!”⁶⁸

În ceea ce privește cointeresarea în muncă, campanie pe care regimul a lansat-o în anii 1970 pentru a crește productivitatea prin intermediul oferirii unor recompense materiale și nu numai muncitorilor, se aprecia că aceasta funcționează numai în cazul muncitorilor care erau pasionați de ceea ce făceau, a celor care erau stimulați mai degrabă de factori intrinseci în activitatea profesională decât de factori extrinseci.⁶⁹ Măsura cointeresării putea funcționa uneori mai bine în cazul tinerelor femei angajate în industrie, care erau mult mai pragmatice decât bărbații în alegerea locului de muncă, aceștia din urmă fiind, per ansamblu, mai principiali.⁷⁰ De asemenea, cointeresarea avea tendința să funcționeze, cât de cât, deoarece nu producea rezultate notabile, pe măsură ce tinerii muncitori avansau în vârstă.⁷¹ Așa cum observă Dumitru Popescu, principalul protagonist al politicilor culturale din anii 1970, cointeresarea în viziunea PCR nu era una marxistă, deoarece se baza pe sacrificii în vederea obținerii unor avantaje mai degrabă viitoare decât prezente, pe când la Marx, munca se bazează pe cointeresare în cadrul unor avantaje imediate, palpabile.⁷² Deoarece aceste avantaje imediate se lăsau așteptate, cointeresarea în muncă nu funcționa. Aceasta era însă simulată, pornind de la nivel de ministere chiar, cu ajutorul unor tehnici birocratice foarte bine puse la punct.

“Este necesar să punem capăt cu desăvârșire stărilor din unele ministere și din conducerile acestora, din activitatea unor consilii de conducere, ale unor consilii ale oamenilor muncii, care, în loc să se preocupe în mod temeinic și cu întreaga răspundere de îndeplinirea neabătută a prevederilor planului, au mers pe linia

⁶⁸ Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXIX, 167.

⁶⁹ Mamali, “Atitudinea față de muncă,” 54, 220–221; *Rolul și atribuțiile sindicatelor* (București: Editura Politică, 1972), 26–29, 32–33, 36–37, 59, 83–85, 95–96.

⁷⁰ Natalia Popa, “Aspecte ale integrării în producție și viața socială a tinerelor fete,” în *Tineret-Integrare*, 108–109; Mahler, *Orientări normative*, 57; Dumitru Bazac, “Idealuri și scopuri de viață. Semnificația lor moral-politică și căile de formare și promovare a acestora,” în *Basiliade, Atitudini ale Tinerilor*, 56; Vasile Popescu, “Dinamica componentelor utilitarismului în structura idealului moral. O cercetare mai nuanțată,” în Nicolae Bellu, coord., *Tineretul și Idealul Moral. Contribuții la cercetarea problemei* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1969), 95; Popescu, “Actualizarea idealului moral. Elasticitate și principialitate în afirmarea valorilor morale,” în Bellu, *Tineretul și Idealul Moral*, 130.

⁷¹ Basiliade, *Dezvoltarea conștiinței socialiste*, 147, 153.

⁷² Popescu, *Amurg istoric*, vol. I, 372–375, 384–385.

de a prezenta denaturat realitățile – ca să nu spun altfel –, de a înlocui realizarea producției fizice cu realizarea producției valorice, însă nu pe baza realizării unei producții fizice echivalente, ci a înregistrării de mai multe ori a aceluiași produs, prin repartizarea în diferite întreprinderi a unor subansamble, a unor părți dintr-un produs. De fapt, acestea n-au realizat producția fizică, dar au venit cu realizarea producției valorice și au cerut să primească retribuția ca și cum ar fi realizat planul; ba mai mult, au căutat să prezinte chiar că au depășit planul și că trebuie și felicitati. O asemenea activitate este contrară intereselor clasei muncitoare, ale poporului și trebuie condamnată cu toată asprimea!”⁷³

În altă ordine de idei, o problemă aparține o reprezenta repartizarea la nivel național a doctorilor și a farmaciștilor proaspăt ieșiți de pe băncile facultății. Evident, ca toate categoriile socio-profesionale de tineri, și aceștia preferau mediul urban, în ciuda faptului că numărul de medici de la sate era mai redus decât cel de la orașe. Încercând să prezinte avantajele micilor comune rurale pentru medici, mai ales a celor situate în proximitatea unor mari centre urbane, literatura de specialitate făcea apel, printre altele, la existența unei culturi românești unice, nu a uneia rurale, respectiv a uneia urbane. De asemenea, medicina trebuia să fie, pentru cei care o profesau, nu doar o simplă meserie, ci, mai mult decât oricând, “un crez politic”, utilizabil pentru repartizarea pe cât posibil echilibrată a medicilor și farmaciștilor la nivelul întregii țări. În același timp, medicii atrăgeau atenția că factorii politici nu trebuiau să primeze în raport cu cei profesionali în ceea ce privește repartizarea acestora pe diferite posturi, aceasta indicând că, întocmai ca alți tineri și familiile lor, și medicii utilizau din plin rețele informale de influență pentru a obține poziții cât mai bune și cât mai departe de mediul rural. Crezul politic funcționa, altfel spus, numai până la un punct, putând fi rapid extrapolabil pe coordonate non-meritocratice și nepotiste. În sfârșit, achiesând mai mult sau mai puțin formal la semnificația național-comunistă a tinereții ca avânt revoluționar local și global deopotrivă, dar mai ales local, medicii și farmaciștii înțelegeau tinerețea ca pe o stare spirituală permanentă, care nu trebuie confundată cu tinerețea ca fapt biologic.⁷⁴ Interesant este că în cadrul politicilor de dezvoltare a mediului rural, la care

⁷³ Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXVII, 131–132.

⁷⁴ Iosif Natansohn, “Integrarea socială – fenomen macrosociologic,” în Gheorghe Marinescu, coord., *Integrarea socio-profesională a tinerilor medici și farmaciști* (Iași: Junimea, 1980), 30; Gh. Scripcaru, T. Ciornea, “Locul și rolul medicului în societatea românească contemporană,” în Marinescu, *Integrarea socio-profesională a tinerilor medici*, 54; G. Chipail, “Integrarea socio-profesională a tinerilor medici în rețeaua medico-sanitară,” în Marinescu, *Integrarea socio-profesională a tinerilor medici*, 110; Dana Baran, “Tânărul și particularitățile studiului medical,” în Marinescu, *Integrarea socio-profesională a tinerilor medici*, 202.

vom trece în continuare, asistența medicală era considerată satisfăcătoare de către tinerii care lucrau la sate.⁷⁵

Tineretul și politicile de dezvoltare rurală

Mediul rural a reprezentat o provocare aparte pentru regimul socialist al RSR, dar și pentru toate statele dezvoltate sau în curs de dezvoltare din a doua jumătate a secolului XX, care a coincis cu avansul unui proces global de urbanizare.⁷⁶ Colectivizarea agriculturii românești, încheiată în 1962, a reprezentat o transformare uriașă a modului de viață al țăranilor. Foarte mulți au avut de pierdut de pe urma colectivizării, care s-a făcut haotic și a fost însoțită de numeroase abuzuri ale activiștilor, plătiri de polițe între vecini, violențe și nedreptăți. Țăranii cei mai înstăriți, așa numiții chiaburi, au avut cel mai mult de pierdut, țăranii “mijlocași”, o categorie fluctuantă, care putea fi plasată fie în proximitatea chiaburimii, fie în proximitatea țăranimii sărace, în funcție de interesele de politică rurală din anumite regiuni, de relațiile personale ale “mijlocașului” cu autoritățile locale, respectiv de adaptabilitate sa – au avut o situație incertă, probabil nu una de invidiat, în funcție de nuanțele și oscilațiile intereselor locale și centrale, fapt care nu ne permite până la urmă să emitem o constatare generală în ceea ce îi privește; țăranii săraci, în schimb, cei lipsiți de proprietate, au avut în general de câștigat de pe urma înființării Gospodăriilor Agricole de Producție (GAC), și, ulterior, a Cooperativelor Agricole de Producție (CAP), nivelul de trai al acestora îmbunătățindu-se.⁷⁷

Colectivizarea agriculturii a permis, dincolo de dramele individuale regretabile, modernizarea și tehnologizarea pe scară largă a agriculturii; genul acesta de politici nu puteau fi implementate pe parcelele reduse ca dimensiuni care asigurau, doar pentru un timp, o agricultură de subzistență țăranimii de dinainte de 1945. Însă, per ansamblu, colectivizarea nu a oferit însă acel avans al productivității anticipat de către autorități, nivelul producției din perioada socialistă nefiind cu mult mai ridicat decât în perioada interbelică, de exemplu. A contribuit la acest deznodământ și faptul că, în perioada interbelică, marile domenii latifundiare își permiteau să investească mai mult în agricultură și aveau tehnologie mai performantă decât statul socialist, nevoit să modernizeze agricultura la nivelul întregii țări.⁷⁸ De asemenea, nemulțumirile țăranilor care

⁷⁵ Cincă, Mahler, *Tineretul și Modul de Viață Socialist*, 49.

⁷⁶ Gabriela Cresin, “Migrația-fenomen caracteristic dezvoltării socio-economice,” în *Tineretul și modernizarea satului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1976), 61–62; *Programul PCR*, 75–79.

⁷⁷ Gail Kligman, Katherine Verdery, *Țăranii sub asediu: Colectivizarea agriculturii în România (1949–1962)* (Iași: Polirom, 2015).

⁷⁸ Cătălin Zamfir, *Istoria socială a României* (București: Editura Academiei Române, 2018).

își pierduseră pământul și stocurile de animale, și care sustrăgeau, și datorită resentimentulelor, și datorită penuriei alimentare instaurate în special în anii 1980 – tot mai multe produse agricole din incintele CAP-urilor, contrinue la rândul lor la explicitarea paletelor de motive care au transformat colectivizarea într-un proiect ambiguu, în care s-a investit mai mult decât s-a obținut. Totuși, așa cum observă sociologul Pavel Câmpeanu, colectivizarea agriculturii în cadrul unor regimuri socialiste subdezvoltate, cu profil agrar (cu excepția Poloniei și a Iugoslaviei) a înlocuit episoadele de foamete anterioare, deseori cauzatoare de violențe (vezi răscoala țărănească din România anului 1907) cu o penurie fluctuantă, dar generalizată.⁷⁹

În cele din urmă, pentru un stat subdezvoltat ca România, intrat în sfera de influență sovietică după al doilea război mondial, binomul industrializare-colectivizare avea și o funcție socială foarte importantă, aceea de a încadra surplusul de populație din mediul rural în mediul urban. Mecanizarea accelerată a agriculturii în lumea dezvoltată și în cea în curs de dezvoltare au produs un exces de forță de muncă în mediul rural; într-o țară care avea ca obiectiv principal modernizarea accelerată bazată pe industrie, forța de muncă eliberată astfel în agricultură a fost utilizată rapid în industrie.⁸⁰ Succesul politicilor industriale a fost atât de mare încât, începând cu anii 1960, așa cum urmează să vedem, mediul rural înregistra chiar o penurie de forță de muncă în raport cu cel urban. Acest decalaj se adâncea, în ciuda tuturor eforturilor contrare ale autorităților.

Spre deosebire de tineretul din mediul urban al României socialiste, cel din mediul rural înregistra un nivel al studiilor mai redus, datorită ponderii mari a muncitorilor manuali din agricultură în raport cu funcționarii, muncitorii și birocrații din cadrul CAP-urilor și a industriilor locale. O anchetă a CCPT de la începutul anilor 1970 evidențiază faptul că numai 22% dintre tinerii din mediul rural ar dori să lucreze în industrie⁸¹, fapt care oferea perspective de dezvoltare promițătoare a mediului rural. Ceea ce nu se amintea în acest raport, transformat într-o lucrare mai amplă și cosmetizată, pentru a putea fi publicat la editura Academiei RSR – era ponderea tinerilor din mediul rural care doreau să își desfășoare activitatea în mediul urban. Lipsa relativă a atractivității profesiilor industriale, care așa cum am constatat în cadrul subcapitolului anterior, nu erau lipsite de probleme și de neplăceri, multe ramuri industriale având deficit de forță de muncă – nu echivala, așa cum urmează să vedem în continuare, cu

⁷⁹ Pavel Câmpeanu, *Exit. Towards Post-Stalinism* (Armonk: M. E. Sharpe, 1990), 14–15; Pavel Câmpeanu, *The Genesis of the Stalinist Social Order* (Armonk: M. E. Sharpe, 1988), 158; Ceaușescu, *România pe Drumul Desăvârșirii*, vol. III, 844–845.

⁸⁰ Popescu, *Amurg istoric*, vol. II, 104–105.

⁸¹ Dana Atanasiu, Ovidiu Bădina, *Tineret rural. Participare și acțiune socială* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1972), 33, 41, 71.

o diminuare a atractivității mediului urban, care putea oferi multe alte oportunități profesionale: comerciant, funcționar, inginer, tehnician, cadru didactic, șofer, paznic, lucrător în salubritate etc. De asemenea, anumite ramuri ale agriculturii, cum era zootehnia, de exemplu, funcționau aproape constant în pierdere și trebuiau subvenționate prin eforturi suplimentare de la bugetul de stat pentru a se menține pe linia de plutire. Nici sistemul național de irigații nu funcționa în mod corespunzător, în timp ce îngrășământul natural se degrada deseori înainte de a ajunge să fie utilizat efectiv iar o parte dintre terenurile agricole nu erau arate și însămânțate la timp, contribuind astfel la diminuarea producției.⁸²

În continuare, tineretul rural prefera, în cadrul sectoarelor sale de activitate, profesii preponderent industriale, cum ar fi aceea de constructor, mecanic de locomotivă, parchetator, macaragiu, excavatorist, forjor sau tricoter industrial; profesiile cu specific agricol, cum ar fi aceea de contabil agricol, inginer agronom, mecanic agricol, medic veterinar sau de tractorist, erau mai puțin căutate. Muncitorul agricol reprezenta, de departe, meseria cea mai indezirabilă. Tineretul urban opta pentru profesiuni care erau, în marea lor majoritate, inaccesibile în mediul rural: oțelar, modist, instalator, metalurgist, desenator-tehnic, tehnician radio-televiziune, constructor de avioane, cercetător științific, biolog, arhitect, chimist, ziarist, scriitor, avocat, arheolog, fizician sau matematician.⁸³ De asemenea, unii tineri de la oraș urmau, pe lângă facultăți, cursuri de învățământ agricol, dar fără intenția de a profesa efectiv în mediul rural, ci doar de a obține un post de funcționar în diferite unități cu profil agricol din mediul urban.

“Dacă sunt tineri la orașe cărora le place agricultura, să meargă să lucreze întâi câțiva ani, în agricultură, să o cunoască, să vadă ce este agricultura și după aceea să meargă la facultate (...). Să terminăm cu practica actuală, când în învățământul agricol intră foarte mulți care n-au văzut odată ce este satul, nu știu să

⁸² Ceașescu, *România pe Drumul Desăvârșirii*, vol. III, 851–853, 856–859; Ceașescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXI, 427–428; Ceașescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXIII, 26–27, 31–32; Ceașescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXVI, 494–495, 502–510; Ceașescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXX, 271.

⁸³ Voicu Lăscuș, Valeria Oneț, “Date comparative asupra opțiunii profesionale a elevilor din mediul rural și urban,” în Ioan Aluaș, coord., *Probleme Sociologice ale Tineretului* (Cluj-Napoca: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Interjudețeană Cluj, 1979), 204–205; Stan Florea, Cornel Constantinescu, Maria Constantinescu, “Opțiunea pentru agricultură a viitorilor absolvenți ai școlii rurale,” în Stan Florea, Vladimir Trebici, Cornel Constantinescu, eds., *Creativitate și eficiență în acțiunea socială a tineretului*, vol. II (Pitești: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Argeș, Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Argeș, 1989), 224–229.

deosebească porumbul de grâu și vaca de taur (...), dar nici nu-și propun să cunoască agricultura, dorind doar să aibă o diplomă, sperând că prin aceasta își vor putea găsi un post undeva într-un birou la diferite unități agricole sau neagricole din București sau din alte centre orășenești. Avem suficienți tineri foarte talentați care lucrează în agricultură; din rândul și numai din rândul lor trebuie să asigurăm cadre pentru învățământul agricol. Atunci vom avea buni specialiști care să iubească munca agricolă și care vor asigura progresul rapid al agriculturii”.⁸⁴

Mai departe, se constata că tinerii din mediul rural sunt mai dezinteresați decât cei din mediul urban în raport cu problemele specifice ale mediului rural, inclusiv în ceea ce privește respectarea legii. Acest lucru se datora, în bună măsură, faptului că activitățile tinerilor în mediul rural erau percepute ca fiind provizorii, în perspectiva mai apropiată sau mai îndepărtată a obținerii unei slujbe mai bune în mediul urban, dar și slabei informări în privința proceselor de modernizare a satelor. Iată un impediment major întâlnit de către protagoniștii politicilor de dezvoltare a mediului rural: forța de muncă tânără nu era suficient de stabilă și de interesată de problemele și posibilitățile satelor.⁸⁵ La acest deznodământ contribuia și precaritatea ofertei politicilor referitoare la divertisment din mediul rural, acesta fiind una dintre prioritățile principale ale tinerilor din acest mediu: căminele culturale de aici erau frecventate de mai puțin de un sfert dintre cei cărora li se adresau.⁸⁶ Un alt factor care acționa în această direcție era dat de raporturile în general “nesatisfăcătoare” ale tinerilor lucrători din mediul rural, parțial și a celor din mediul urban, cu colegii de serviciu.⁸⁷ Însă tocmai politicile de dezvoltare a mediului urban, preponderent industriale, contribuiau la acest deznodământ, pe măsură ce forța de muncă

⁸⁴ Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXI, 434–435.

⁸⁵ Atanasiu, Bădina, *Tineret rural*, 79, 232; Ovidiu Bădina, Gabriela Cresin, “Utilizarea forței de muncă în mediul rural,” în *Tineretul ca forță de muncă*, 77–78; Gabriela Cresin, Dionisie Balint, *Tineretul în procesul modernizării mediului rural și a agriculturii* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1978), 22–23; Ioana Petre, “Participarea tineretului la activitățile economice din mediul rural,” în *Tineretul și modernizarea satului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1976), 115–116; Aurel Drăguț, *Stabilizarea Tineretului la Sate* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1981), 16–19; Basiliade, “Legalitatea socialistă – mijloc de ocrotire și promovare în viața socială a valorilor noii societăți,” în Basiliade, *Atitudini ale Tinerilor*, 248; Andrei Mușetescu, “Pregătirea profesională a tinerilor în condițiile noii revoluții agrare,” în *Tineret, Cercetare, Acțiune Socială. Caiet Documentar* (nr. 6, 1987), 97–98; Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXI, 437.

⁸⁶ Cresin, Balint, *Tineretul în procesul modernizării*, 18–20, 92, 99; Cincă, Mahler, *Tineretul și Modul de Viață Socialist*, 51, 97–99.

⁸⁷ Cincă, Mahler, *Tineretul și Modul de Viață Socialist*, 109–110; Mamali, “Atitudinea față de muncă,” 30–31; Doina Buruiană, “Aprecieria activității organizației UTC de către tineri,” în Elvira

tânăra din mediul rural era convertită în forță de muncă pentru industria în expansiune. Modelul uman universalizabil al socialismului, muncitorul, la fel ca modelul uman universal al liberalismului, de altfel, micul întreprinzător – sunt ambele ferm ancorate în mediul urban, nu în cel rural. Colectivizând agricultura pentru a obține un nivel controlabil, chiar dacă relativ redus al resurselor care urmau să sprijine dezvoltarea industriei, cu excepția resursei umane, destul de abundentă – socialismul a instituit practic provizoratul permanent al mediului rural, pe care încerca să îl depășească atenuând diferențele dintre meseriile fizice și cele intelectuale, prin industrializarea satelor și prin creșterea infrastructurii locale destinată tineretului, oferind astfel o gamă mai largă de politici culturale sau de posibilități de petrecere a timpului liber.

Rezultatele nu aveau cum să fie satisfăcătoare, din moment ce se încerca inversarea unei tendințe structurale preponderent prin intermediul unor măsuri suprastructurale, culturale, măsurile economice de atenuare a decalajului rural-urban fiind considerabil în urmă măsurilor culturale implementate în acest sens. În plus, la fel ca în mediul urban, navetismul reprezenta o problemă foarte presantă și în mediul rural. Astfel, rapoartele CCPT propuneau ca studenții din mediul rural să participe cel puțin o lună, în timpul vacanței de vară, la activități specifice satului. Se argumenta de asemenea că stimularea patriotismului local și dezvoltarea unor evenimente publice în jurul unor date simbolice relevante pe plan local pot constitui de asemenea surse de stabilizare a forței tinere de muncă la sate.⁸⁸

“Este cunoscut faptul că țăranul se dezvoltă ca o personalitate dinamică, însă ținând seama permanent de ce fac ceilalți. O importanță deosebită în viața satului o prezintă exemplul, modelul. Pe plan local, acest model este din ce în ce mai redus. Profesorul, inginerul, intelectualul din mediul rural în cea mai mare parte a cazurilor sunt navetiști. Din acest punct de vedere, pe plan local, exemplul sau modelul pe care-l reprezintă intelectualul local este diminuat. În același timp apare ca necesară și ideea că țăranii să fie informați în așa fel, încât să înțeleagă valoarea lor proprie, că țăranul dorește să descopere valorile reale ale satului spre care uneori tinde chiar și orășeanul. Dacă nu realizăm această conștientizare se poate ajunge la situații paradoxale.

Să demonstrăm tânărului din mediul rural că viața lui conține anuite valori pe care de multe ori nu le observă. Este vorba de valori specifice, ce se realizează în mediul rural și care îmbogățesc tezaurul național.

În munca formativă în general, în procesul instructiv-educativ se simte mai mult decât oricând nevoia să lucrăm în așa fel pentru a face ca generația tânără

Cincă, ed., *Dimensiuni ale profilului moral-politic actual al tineretului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1977), 132; Basiliade, “Legalitatea socialistă,” 245–246.

⁸⁸ Bădina, Cresin, “Utilizarea forței de muncă,” 74–76.

să înțeleagă că satul reprezintă o comunitate ce parcurge un proces de ridicare social-economică și culturală deosebit de complex și contradictoriu, în fond, un proces de urbanizare care se realizează prin oameni. Este un loc ce se transformă în oraș și nu un loc din care se pleacă la oraș”.⁸⁹

Se pare că tinerii care activau în mediul rural nu erau însă convinși de viitorul urban al acestuia⁹⁰ deși, oficial, în lucrările destinate publicului larg, se afirma contrariul.⁹¹ Mai departe, tehnologizarea accelerată a agriculturii odată cu încheierea procesului de colectivizare elimina multe din ocupațiile tradiționale existente în mediul rural și contribuia substanțial, la rîndul ei, la transferul forței de muncă tinere înspre mediul urban.⁹² Pe cale de consecință, se observa „feminizarea” și îmbătrânirea forței de muncă din mediul rural, forță de muncă asupra căreia influența familiei era chiar mai mare decât asupra forței de muncă tinere din mediul rural. Acest fenomen se întâlnea și mai pregnant în Uniunea Sovietică, în special în cadrul republicilor federative asiatice, dar și în alte state socialiste est-europene.⁹³ Ținând cont că tinerii căutau să obțină profesii superioare părinților lor, respectiv că părinții doreau ca tinerii să beneficieze de oportunități de dezvoltare pe care, în general, mediul rural nu le putea oferi, ținând cont de asemenea și de tendința de „intelectualizare” a profesiilor în cadrul unui proces de tehnologizare a economiei globale în care RSR era, cu toată reticenta și autarhismul ei, încadrată din plin – rezultă că declinul relativ al lumii rurale în socialism era practic inevitabil. Și încă un aspect: influența ridicată a familiei asupra tinerilor de la sate se putea constitui într-un motiv suplimentar al migrației acestora către oraș, în vederea „eliberării de sub tutela părintească”.⁹⁴ Spre deosebire de satul tradițional, în care un astfel de act putea părea „deviant”, în satul socialist, despărțirea tânărului de familie reprezintă un proces mult mai firesc, autoritatea părinților nemaifiind absolută⁹⁵, dar rămânând încă suficient de puternică pentru a deranja politicile centralizate de repartizare omogenă a forței de muncă la nivel național ale autorităților.

⁸⁹ Bădina, Cresin, „Utilizarea forței de muncă,” 76–77; Petre, „Participarea tineretului la activitățile economice,” 124.

⁹⁰ Cresin, Balint, *Tineretul în procesul modernizării*, 24–25;

⁹¹ Gabriela Cresin, „Dezvoltarea conștiinței socialiste a tineretului de la sate,” în Mahler, coord., *Dezvoltarea Conștiinței Socialiste*, 120; Ceașescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XIV, 260–266.

⁹² Mușetescu, „Pregătirea profesională a tinerilor,” 86.

⁹³ Atanasiu, Bădina, *Tineret rural*, 143, 153; „Al XII-lea Congres European de Sociologie Rurală (1983),” în *Tineretul – Puternică Forță Socială. Caiet Documentar*, Nr. 6, 102–107.

⁹⁴ Aurel Drăguț, „De ce pleacă tinerii din sat?,” în *Tineretul și modernizarea satului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1976), 95.

⁹⁵ Drăguț, *Stabilizarea Tineretului*, 2–3.

Nemaidepinzând exclusiv de venituri provenite din agricultură, copiii familiei rurale moderne se orientează către profesii non-agricole, și întră astfel pe făgașul unor noi tipuri de socializări, adoptând noi valori. La fel ca în mediul rural, și la fel ca peste tot în lumea dezvoltată sau în curs de dezvoltare, “tehnica pare să reprezinte o fascinație deosebită asupra tinerilor de la sate; în tot cazul ea influențează deciziv dinamica opțiunilor profesionale. Se poate afirma că multe modele de succes social se structurează în funcție de mirajul preocupărilor tehnice”.⁹⁶ Influența familiei se regăsea însă, mai mult sau mai puțin direct, în nivelul de religiozitate ridicat al tineretului rural.⁹⁷

“Lipsiți de răspunderi și de obligații familiale, necăsătoriți încă, eliberați de sub tutela autoritară a generațiilor mai vârstnice care și-au pierdut fermitatea de odinioară bazată pe constrângere economică (se cunoaște vechiul rol al moștenirii ca mecanism de control social astăzi decăzut) fără să se orienteze după instanțe la fel de puternice, tinerii părăsesc nerăbdători satul având de cele mai multe ori și aprobarea părinților interesați în reușita socială a copiilor lor. Dacă altă dată familia extinsă nu putea în niciun caz legitima mobilitatea geografică căci exodul membrilor ei i-ar fi compromis funcția principală – cea economică – astăzi plecare este nu numai tolerată, dar și recomandată. Este aproape sigur însă că indivizii puternic atașați de familia de origine vor fi mai puțin dispuși să migreze chiar dacă modelul lor de succes social nu se găsește în comunitatea rurală”.⁹⁸

Noua familie rurală era în continuare piatra unghiulară a clasei sociale țărănești dar, în cadrul ei, diferențele generaționale începeau să își spună tot mai pregnant cuvântul. Iată cum analiza tineretului și în termeni generaționali, nu numai în termeni de clasă, este utilă pentru a aduce în discuție mutații axiologice și comportamentale importante, care nu se lasă descifrate prea bine doar cu metodologia macrosocială specifică analizei de clasă:

“Raportându-se la standarde învechite, generațiile mai vârstnice pot considera că nevoile actuale ale tineretului (îmbrăcăminte „la modă”, consum cultural, cheltuieli legate de loisir) sunt neesențiale și oarecum excentrice: într-adevăr pentru un țăran bătrân deprins cu rigorile ascetice ale vieții de la țară achiziționarea unui casetofon, de pildă, poate să apară ca o cheltuială hazardată. În acest mod afirmarea plenară a tinerilor în domeniul consumului se poate realiza numai prin migrație care rupe contactele cotidiene cu familia. Decalajul obiectiv dintre sat și oraș, deși mai redus decât în trecut, e trăit mai intens astăzi

⁹⁶ Ibid., 4; v. și Mușetescu, “Pregătirea profesională a tinerilor,” 85–86.

⁹⁷ Cincă, Mahler, *Tineretul și Modul de Viață Socialist*, 127.

⁹⁸ Drăguț, *Stabilizarea Tineretului*, 5.

datorită lărgirii enorme a orizontului cultural a generațiilor noi (prin școală, sub influența mijloacelor moderne de informare etc.), datorită formării și consolidării în condițiile socialismului a unui nou set de aspirații, trebuințe de ordin cultural și de civilizație”.⁹⁹

Nu trebuie să subestimăm însă nici influența modelului tradițional de familie, în special în perioada postbelică și până la începutul anilor 1960, care coexistă cu fluxul migrațional crescut între mediul rural și cel urban, și care fusese încurajat de către autorități ca mijloc de prevenire a promiscuității și a consecințelor medicale (boli venerice), respectiv profesionale (șomajul și schimbarea frecventă a locului de muncă) ale acesteia. În anumite fabrici cu forță de muncă feminină, demisiile și angajările puteau să depășească la un moment dat și de trei ori numărul de posturi existente într-o perioadă relativ scurtă de timp. În acest context, familia tradițională oferea stabilitate, inclusiv în muncă, respectiv un nivel mai scăzut al bolilor cu transmitere sexuală.¹⁰⁰

Metamorfoza radicală a mediului rural era resimțit și pe plan educațional. Am discutat despre nivelul intelectual din ce în ce mai ridicat al tuturor profesoriilor, respectiv despre nivelul de școlarizare din ce în ce mai bun al tinerilor. Aceste realități nu aveau însă aplicare în mediul rural, deoarece profesiile de aici nu necesitau un nivel ridicat de calificare. În ciuda faptului că și nivelul educațional al tinerilor din mediul rural cunoscuse un traseu ascendent, nivelul semi-analfabetismului și al analfabetismului rămânea în continuare ridicat. Apoi, termenul “țăran” comporta o încărcătură depreciativă destul de răspândită, astfel că mulți dintre tinerii ocupați în agricultură se considerau muncitori. Identificarea tinerilor țărani drept muncitori nu era una întâmplătoare: aproximativ o treime din forța de muncă tânără de sex masculin din mediul rural nu era mulțumită de meseria pe care o efectua; în cazul femeilor, procentul ajungea până la patruzeci la sută. În cazul tinerilor cu un nivel de instruire peste medie, acceptarea propriei profesii era mai mare. Cu toate acestea, în mediul urban, procentul tinerilor nemulțumiți de încadrarea în muncă era mai ridicat. Dacă ar fi să realizăm o clasificare a nemulțumirilor în funcție de profesie, cadrele didactice care predau în mediul rural se situau în fruntea topului, în timp ce tinerii lucrători manuali din cadrul satelor neocolectivizate se numărau printre cei mai puțin nemulțumiți, în special de programul de muncă.¹⁰¹ Diferențele dintre satele colectivizate și cele neocolectivizate în privința

⁹⁹ Ibid., 5–6.

¹⁰⁰ Luciana Jinga, “Tinerii și sexualitatea în România comunistă. Manualele de educație sexuală,” în Anton, Iacob, Vasile, eds., *Tineri și tineret în România socialistă*, 142–143.

¹⁰¹ Constantin Schifirneț, *Integrarea socio-profesională a tinerilor din mediul rural* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1985), 17–18, 23, 26–28, 39, 42–43, 137,

satisfacției duratei de muncă erau foarte mari: peste optzeci la sută dintre țărani din ultima categorie erau mulțumiți, în timp ce doar patruzeci și cinci de procente dintre țărani din prima categorie erau mulțumiți.¹⁰² Discrepanța este extrem de elocventă și contribuie în mare măsură la înțelegerea cauzelor plecării tinerilor din mediul rural.

Revenind la influența familiei asupra tinerilor din mediul rural, concluziile unui studiu al CCPT efectuat în 1985 în mediul rural erau următoarele: aproximativ o treime dintre tineri doreau pentru copiii lor un viitor intelectual în domenii non-agricole, aproximativ o cincime un viitor intelectual în agricultură, șaptesprezece la sută își doreau pentru copiii lor să devină meseriași, opt la sută să devină muncitori în sectoare non-agricole, tot opt la sută funcționari, șapte la sută liber-profesioniști, cinci la sută, muncitori agricoli, patru la sută, muncitori în sfera serviciilor și unu la sută țărani.¹⁰³ Rezultatele nu mai au nevoie de nicio interpretare. Cu toate acestea, cercetarea respectivă a evidențiat, de asemenea, că nu neapărat atracția orașului este cea care îi predispune pe tinerii din mediul rural la instabilitate profesională, cât condițiile precare de trai din comunele în care locuiesc.¹⁰⁴ La fel ca în mediul urban, “organizațiile UTC se implică în mică măsură în a sprijini tinerii în perioada debutului lor profesional.”¹⁰⁵ Și asta nu era tot.

“Cercetarea a pus în lumină, atât cât a permis instrumentul de cercetare, o anumită dependență a aspirațiilor și opțiunilor tinerilor de sistemul de valori caracteristic satului contemporan. Structurile vechi ale satului dispar treptat sau suferă influențe puternice din partea modelului urban. Are loc un proces complex de transformare a valorilor. Astăzi valorile fundamentale tradiționale nu mai constituie nucleul sistemului de valori din sat. Predominante sunt valorile de tranziție. Mai mult, am putea vorbi de o instabilitate valorică, de un dezechilibru axiologic. Valorile tradiționale legate de producție, consum și proprietate dispar treptat. La tineri unele din aceste valori au dispărut definitiv. Noile valori se consolidează treptat, ele având în centrul lor nu țăranul în general cum este conceput tradițional, ci un lucrător al pământului mai bine instruit dar mai puțin educat pentru rigorile vieții rurale, un lucrător care aspiră la un

157; Cresin, Balint, *Tineretul în procesul modernizării*, 60–61; Petre, “Participarea tineretului la activitățile economice,” 119–120; Cincă, Mahler, *Tineretul și Modul de Viață Socialist*, 39, 164–165; Constantin Schifirneț, *Cultura, Instituțiile Culturale și Socializarea Tineretului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1987), 130–189.

¹⁰² Schifirneț, *Integrarea socio-profesională a tinerilor*, 38.

¹⁰³ Ibid., 56.

¹⁰⁴ Ibid., 155–158.

¹⁰⁵ Ibid., 157; Cresin, Balint, *Tineretul în procesul modernizării*, 74–75; Cincă, Mahler, *Tineretul și Modul de Viață Socialist*, 65, 108.

status ocupațional și social cu nimic mai prejos de cel al lucrătorului industrial. Afirmarea noilor valori este în strânsă legătură cu creșterea nivelului tehnic, de productivitate și eficiență socială a muncii în agricultură în special și a activității din sat în general.

(...) tradițional țăranul acordă puțină importanță consumului, mai ales în viața cotidiană. Mobilarea interiorului casei sale era simplă. Hrana era frugală. Consumul în perioada sărbătorilor familiale și religioase juca un rol esențial, contribuind la consolidarea sau creșterea prestigiului social al familiei în cadrul comunității rurale.

Țăranul trăia în lumea sa proprie, în propriul său sistem de valori care, în general, nu comunica cu valorile din afara satului. Evident un asemenea tip de țăran a dispărut. Astăzi, figura centrală a satului este producătorul caracterizat printr-un grad înalt de pregătire profesională, capacitate de a introduce noi tehnici de lucru, de a produce schimbări esențiale. Important pentru el nu este mărimea suprafeței terenului agricol așa cum era la țăranul tradițional, ci asigurarea unui standard de viață cât mai ridicat ca și aspirația către o pregătire profesională cât mai complexă. Dacă în sistemul tradițional sătenii, mai ales țăranii, erau concentrați pe valori particulare, astăzi sătenii asimilează valorile universal cunoscute”.¹⁰⁶

Problema satului socialist era deci și una antropologică, nu numai una economică. Satul tradițional nu mai exista, așa cum nici țăranul tradițional nu mai exista. Lucrătorului de la sat îi fuseseră inoculate definitiv, am putea spune, valorile urbane ale dezvoltationismului și ale consumului socialist specifice mediului urban.¹⁰⁷ Dinamismul și încercările de autoperfecționare, dublate de sancțiunea promptă, chiar dacă nu neapărat manifestă, a curenților din mediul în care își desfășura activitatea reprezentau coordonatele centrale ale noului tip de rezident al satului. Care, să ne înțelegem, era departe de “omul nou” existent în propaganda oficială, fiind mai degrabă pragmatic și anticipativ, nu idealist și dispus să facă sacrificii în numele ideii de bine comun în viziunea PCR. Semantica satului și tipurile sale de raport cu orașul au fost profund alterate în socialism, astfel că acest tip de organizare comunitară arhaică nu mai avea un înțeles de sine stătător, ci devenea un fel de anexă dezorientată a orașului, incomodată, dacă putem spune așa, de procesul prea lent și prea punctat de reculuri al propriei sale dispariții anunțate:

“Structura rurală actuală nu este una stabilă, ea nu se realizează în întregime autonom. Atât timp cât satul este nevoit să-și procure din oraș cele necesare unui mod de viață tipic pentru omul actual (alimentație, timp liber, cultură, profesie),

¹⁰⁶ Schifirneț, *Integrarea socio-profesională a tinerilor*, 159–160; v. și Drăguț, “De ce pleacă tinerii din sat?”, 94–95.

¹⁰⁷ Petre, “Participarea tineretului la activitățile economice,” 118–119.

nu este posibilă soluționarea unei probleme vitale a societății românești contemporane: asigurarea unui echilibru real al structurii forței de muncă. Se impune deci crearea și consolidarea unei structuri valorice noi a satului care să prezinte temeiul opțiunii de a rămâne în sat și de a participa nemijlocit la dezvoltarea acestuia. Altfel, societatea în ansamblul ei va fi obligată în viitor să se ocupe de agricultură. Fiecare cetățean va avea pe lângă ocupația de bază și pe cea de agricultor. Însă consecințele unei asemenea situații sunt multiple și imprevizibile. Pentru că realizarea prevederilor documentelor partidului nostru cu privire la creșterea productivității muncii agricole, a producției agricole nu este posibilă fără o forță de muncă special calificată pentru agricultură. Dacă munca în agricultură este asemănătoare cu oricare muncă din ramurile de vârf ale industriei, atunci ea nu se poate face cu oameni necalificați și integrați, ca ocupație de bază, în structuri profesionale și instituționale altele decât cele agricole.¹⁰⁸

Remediile propuse în raport pentru echilibrarea pe cât posibil a decalajului dintre forța de muncă din mediul rural și cea din mediul urban nu făceau decât să recicleze propuneri mai vechi, care fie nu au putut fi sau nu s-a dorit a fi implementate, fie s-au dovedit lipsite în cele din urmă de succes: intensificarea propagandei la sate, convingerea autorităților locale de a discuta cu părinții pentru a identifica cele mai bune opțiuni în vederea rămânerii copiilor și a tinerilor în sat, construirea industriei locale de prelucrare a bunurilor agricole și de vânzare a acestora doar către tinerii care domiciliau în comuna respectivă, construirea de locuințe suficiente pentru aceștia, asigurarea unor facilități specifice mediului urban (“carnet de muncă, pensie, grădinițe și creșe permanente, aprovizionarea cu produse alimentare ce nu se pot procura din gospodăriile populației, concediu prenatal, retribuție, organizarea muncii în agricultură pe schimburi, asigurarea cu energie electrică, alocații pentru copii etc.”), oferirea unor retribuții speciale tinerilor care terminau licee agricole, calificarea mai bună a tinerei forțe de muncă locale, recompensarea specială a meritelor profesionale a tinerilor navetiști care veneau din oraș pentru a lucra la sat, tendința majoritară a navetismului pe filiera rural urban fiind însă inversă, integrarea a cât mai mulți tineri în structurile de conducere locale, sondarea mai riguroasă a preferințelor profesionale ale elevilor, implicarea cadrelor didactice în atragerea și păstrarea viitoarei forțe de muncă tinere în sate prin lecții mai aplicate, și, în sfârșit, extinderea opțiunilor existente în licee profesionale din mediul rural în vederea posibilității de a oferi tinerilor din mediul rural locuri de muncă adecvate pregătirii lor profesionale.¹⁰⁹ De asemenea, alte propuneri

¹⁰⁸ Schifirneț, *Integrarea socio-profesională a tinerilor*, 161.

¹⁰⁹ Schifirneț, *Integrarea socio-profesională a tinerilor*, 161–163; v. și Cresin, Balint, *Tineretul în procesul modernizării*, 66–67; Drăguț, *Stabilizarea Tineretului*, 10–11; Marcel Radulea, “Condiții socio-economice în folosirea timpului liber,” în *Tineret, Educație, Participare. Două decenii de*

în acest sens vizau introducerea de sisteme de canalizare și termoficare.¹¹⁰ Însă politica macroeconomică în care autoritățile își puneau speranța pentru rezolvarea acestei delicate situații era aceea a reducerii inegalităților dintre mediul rural și cel urban și al creșterii astfel a atractivității primului pentru tineri.¹¹¹ Odată acest obiectiv major îndeplinit în lii mari, se anticipa o reducere graduală a migrației tinerilor din mediul rural în mediul urban, deși o anumită inerție psihologică în favoarea urbanului urma să se mențină pentru o anumită perioadă de timp.¹¹² Eforturi în vederea atenuării inegalităților rural-urban au fost făcute, ce-i drept, și nu au fost deloc neglijabile, dar ele au reprezentat doar o mică parte a eforturilor depuse pentru dezvoltarea urbană și industrială, motiv pentru care problemele satului în socialism au continuat să se amplifice.

Un alt raport de cercetare al CCPT reliefa, la rândul său, prefacerile structurale și normative radicale prin care trecea satul în perioada socialistă. În plus față de celelalte cercetări, acest raport menționa și existența anumitor reacții defensive “neotradiționale” la rapiditatea cu care avansa procesul de modernizare și de urbanizare a mediului rural. Acestea erau însă doar ocazionale și pasagere în raport cu tendința dominantă, care adâncea constant asimetria existentă în favoarea mediului urban. De asemenea, satul tradițional se informa cu ajutorul elitei locale formată din notabilități ca învățătorul, preotul sau notarul, care circulau destul de des la oraș și împărtășeau noutățile aflate cu sătenii. În satul socialist, această elită a dispărut, tineretul fiind suficient de școlarizat, în raport cu perioadele anterioare, nu cu cea de atunci, pentru a se informa singur, alegând dintr-o multitudine de canale disponibile: presă, radio, televiziune. Astfel, “tinerii încep să aibă un comportament adecvat acestei condiții superioare: ei solicită tot mai rar sfatul celor în vârstă, își orânduiesc viața după propriile convingeri și aspirații, «nu-i mai înțeleg» pe cei doritori să rămână în sat”.¹¹³

“Neotradiționalismul” nu reprezenta numai un motiv de îngrijorare, ci și o oportunitate pentru autorități, care puteau alimenta, pe această filieră, folclorul popular, mândria națională și xenofobia, în detrimentul valorilor cosmopolite ale Occidentului. Așa cum vom mai aminti atunci când vom ajunge la politicile culturale de tineret, folclorul devenea, în acest fel, un mijloc de consolidare a firavei mândrii locale, un mijloc de legitimare mai mult sau mai puțin directă a

cercetare științifică și acțiune socială, vol. IV (Bușteni: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1988), 199.

¹¹⁰ Drăguț, *Stabilizarea Tineretului*, 31–32.

¹¹¹ *Congresul al XII-lea al Partidului Comunist Român, 19–23 noiembrie 1979* (București: Editura Politică, 1981), 35–39; Drăguț, “De ce pleacă tinerii din sat?”, 99–100; Drăguț, *Stabilizarea Tineretului*, 28.

¹¹² Drăguț, *Stabilizarea Tineretului*, 18.

¹¹³ *Ibid.*, 6–8.

puterii politice și, nu în ultimul rând, un canal accesibil de transmitere a unor obiective educaționale pe care tinerii le puteau asimila mai puțin eficient sau față de care se puteau arăta reticenți în contexte educaționale formale.¹¹⁴

Foarte interesant și foarte curajos, chiar pentru un raport de cercetare al CCPT, broșura semnată de către sociologul Aurel Drăguț menționa în mod detaliat, printre cauzele părăsirii satelor de către tineri, și politica de sistematizare demarată de către autorități la finalul anilor 1970, dar planificată cu un deceniu mai devreme: “există posibilitatea ca tinerii să părăsească satul ca *reacție* la o serie de modificări survenite în aria rurală; ne referim la acțiunea de sistematizare care, dincolo de oportunitatea ei incontestabilă, a generat, în unele locuri, efecte secundare (nemulțumiri legate de micșorarea curților, nesiguranță referitoare la construcția de noi locuințe, o anumită nostalgie după vechea înfățișare și funcționalitate a satului”.¹¹⁵ Sistematizarea teritorială în vederea reducerii disparităților economico-sociale nu reprezenta o politică publică fără precedent istoric; dimpotrivă, încă din Grecia și Roma antică avem exemple în acest sens. Ceea ce a contribuit pe scară largă la desconsiderarea sistematizării teritoriale în socialism a fost viteza procesului și neatenția la detalii, cum sunt cele reliefate în citatul de mai sus, nu neapărat obiectivul final al acesteia, respectiv neimplicarea suficientă a satelor înseși în acest proces, neluarea în calcul în mod adecvat a contribuțiilor pe care acestea le puteau aduce la procesul de sistematizare în conformitate cu propriile priorități și aspirații de dezvoltare, nu numai în raport cu cele impuse de la centru.¹¹⁶ De fapt, problemele care au stat la baza demarării politicii de sistematizare teritorială au fost cât se poate de presante; mijloacele prin care aceasta a fost pusă în practică au lăsat de dorit și au atras, de asemenea, oprobriul nu numai al Occidentului, ci și al Ungariei, de exemplu, care vedea în sistematizarea rurală din Transilvania un mijloc de a disipa populația maghiară din județele în care aceasta era majoritară.¹¹⁷

“Densitatea locuitorilor la hectar în orașele din România este cu mult mai

¹¹⁴ Mioara Anton, “Întoarcerea la autohtonism. Tânăra generație între cultura alternativă și în doctrinarea ideologică,” Anton, Iacob, Vasile, coord., *Tineri și tineret în România socialistă*, 215.

¹¹⁵ Drăguț, *Stabilizarea Tineretului*, 13; *Principiile de Bază Aprobate de Plenara CC al PCR din 5–6 Octombrie 1967 cu Privire la Îmbunătățirea Organizării Administrativ-Teritoriale a României și Sistematizarea Localităților Rurale* (București: Editura Politică), 1967.

¹¹⁶ Steven Sampson, *National Integration through Socialist Planning. An Anthropological Study of a Romanian New Town* (New York: Columbia University Press), 1984, 96, 287; Emanuel Copilaș, *Cetățenii și revoluția. Contradicții între partid și stat în Epoca de Aur* (Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun), 2017, 89–122.

¹¹⁷ Emanuel Copilaș, *Geneza leninismului romantic. O perspectivă teoretică asupra orientării internaționale a comunismului românesc, 1948–1989* (Iași: Institutul European), 2012, 486–490.

redușă decât cea existentă în alte țări. Chiar între orașele noastre există diferențieri mari: astfel, în zonele de locuit, numărul locuitorilor la hectarul de teren este în municipiul Cluj de 70, în municipiul Arad de numai 60, în timp ce în municipiul Galați acest număr se ridică la 190, în condiții când nici densitatea atinsă în Galați nu este corespunzătoare, existând încă posibilități de folosire mai intensă și rațională a spațiului constructibil. Densitățile reduse din cadrul orașelor duc atât la o mare risipă de teren, cât și la creșterea exagerată a cheltuielilor edilitare pentru construirea de drumuri, pentru rețelele de energie electrică, apă, canalizare, linii telefonice. În asemenea condiții, o însemnată parte din cheltuielile de dotare edilitar-gospodărescă – până la aproximativ 5% – se fac în mod inutil, datorită acestei orientări greșite în organizarea și sistematizarea orașelor. (...) îndelungata lipsă de preocupare pentru sistematizarea satelor, concepția greșită a multor organe locale de stat că dezvoltarea localităților rurale se corelează cu extinderea suprafețelor acestora, slaba fermitate în aplicarea prevederilor legale au făcut să sporească vetrele satelor. Deși s-a stabilit că noile construcții se pot ridica numai în vatra satului, a continuat să se construiască, fără autorizație, oriunde și de către oricine, iar consiliile populare nu exercită controlul și nu trag la răspundere pe cei ce încalcă actele normative. În ultimele două decenii, foarte multe sate s-au extins în mod exagerat, îndeosebi de-a lungul arterelor de circulație, dublându-și suprafețele, ajungându-se în unele zone, de exemplu, pe traseele București-Ploiești sau București-Pitești, ca satele să se întindă neîntrerupt pe distanțe de zeci de kilometri. Drept rezultat, densitatea medie a locuitorilor din vatra satului este de numai 8–10 locuitori la hectar, numeroase sate situându-se sub media pe țară. Or, aceasta reprezintă o mare risipă de teren, determină cheltuieli foarte ridicate pentru dezvoltarea rețelei de școli, de magazine și unități sanitare pentru instalarea luminii electrice etc. Orice extindere a vetrei satelor creează dificultăți în înzestrarea edilitar-gospodărescă a localităților rurale și îngreunează utilizarea de către populație a dotărilor socialculturale. Este evident că, în condiții când în țara noastră există peste 13 000 de sate, din care aproape 40% au mai puțin de 500 de locuitori și o densitate scăzută, nu se pot rezolva corespunzător problemele legate de dezvoltarea învățământului, unitățile sanitare, asigurarea serviciilor, alimentarea cu apă și energie electrică. Ridicarea gradului de organizare și de civilizație a satelor se poate obține printr-o concentrare a localităților și a construcțiilor, care să permită soluționarea rațională a acestor probleme din punct de vedere economic, administrativ și social-cultural”¹¹⁸

Concluzia principală la care se ajungea după investigarea amănunțită a politicilor de tineret din mediul rural era aceea că procesul de industrializare al țării era mai puțin rapid decât migrația populației dinspre mediul rural spre cel

¹¹⁸ Mihai Oroveanu, *Organizarea administrativă și sistematizarea teritoriului Republicii Socialiste România* (București: Editura Științifică și Enciclopedică), 1986, 95–96.

urban.¹¹⁹ Politicile de sistematizare teritorială încercau, prin mijloace nepotrivite și cu un succes limitat, să limiteze această migrație, care aproape scăpase de sub controlul regimului, prin urbanizarea mediului rural. Era propus, în calitate de potențial remediu, conceptul de “spații de coabitare culturală”, prin care diferențele existente între mediul rural și mediul urban urmau să fie atenuate, treptat, atât prin dezvoltarea economică și socială, cât și prin asimilarea culturală a primului de către ultimul.¹²⁰

Concluzii

Concentrate pe eliminarea decalajelor dintre mediul rural și mediul urban și pe intensificarea industrializării, politicile economice ale RSR au contribuit într-adevăr la un anumit tip de omogenizare a tineretului, nu însă la cel sperat. Deși distanțele dintre categoriile sociale se diminuau, este adevărat, acestea nu s-au estompat atât de mult încât să facă inutilă discuția despre clase. Iar aceste clase, pe care tinerii le experimentau, așa cum am menționat deja, preponderent sub forma generației, căpătau, prin însăși modul de producție socialist, trăsături din ce în ce mai tehnocratice, mai individualiste și mai consumeriste. Procesul de omogenizare economică, mobilizat cu ajutorul socialismului, producea un tip de omogenizare care scăpa din ce în ce mai mult de sub controlul autorităților, fiind din ce în ce mai racordat la progresul tehnologic global, respectiv la ideologia liberală occidentală aflată în spatele acestuia. Acesta era dublat de un proces de omogenizare socială, care nu avansa neapărat în ritmul și în direcția preconizată la nivelul politicilor RSR, și care producea tipuri de comportament care păstrau forma politicilor publice specifice regimului, imprimându-le însă conținuturi proprii, diferite de, dar nu tot timpul divergente în raport cu linia ideologică oficială.

Autoritățile erau perfect conștiente de creșterea tendințelor consumerist individualiste ale tineretului și ale societății în general. Motiv pentru care discursul oficial condamna vehement ideea acceptabilității proprietății private, care începuse să își facă loc în unele state est-europene încă din anii 1960 sau chiar mai devreme. În a doua jumătate a anilor 1980, aceasta devine tot mai

¹¹⁹ Vasile Văcaru, “Organizația UTC, forță dinamică în procesul orientării școlare și profesionale și al integrării profesionale,” în *Tineretul și Învățământul* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului), 1975, 31–32.

¹²⁰ Silviu Toma, “Continuum rural-urban, fenomen specific etapei de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism,” în *Tineret, Participare, Progres Social*, vol. I (Sinaia: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Prahova; Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Prahova; Uniunea Asociațiilor Studenților Comuniști din Institutul de Petrol și Gaze Ploiești, 1987), 264–265; v. și Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXI, 450–452.

omniprezentă în regiune, însă, cel puțin la nivel oficial, nivelul de rezistență pe care îl întâlnește în RSR este unul ridicat.¹²¹

YOUTH ECONOMIC POLICIES IN SOCIALIST ROMANIA. SOME OBSERVATIONS

Abstract

The present paper traces the main dimensions of youth economic policies during the socialist period, emphasizing the urban-rural relationship. The main premise of the study is that, despite the real efforts undertaken by the socialist regime to urbanize Romania, it failed to attract enough young people to rural areas. More often, it was the very policies of urbanization and urban-led development of the countryside that produced this kind of outcome. In short, the authorities have failed in convincing the young people about the development opportunities in rural areas, despite complex, rather than rhetorical, strategies to do so. The result has been that young people have sought, as far as possible, to build a future for themselves outside rural areas, even though this has been offered in abundance, both ideologically and propagandistically and through substantial public policies, undertaken by the authorities.

¹²¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe Drumul Construirii*, vol. XXIX, 161.

THE CREATION OF NEW VISUAL CONTENT IN ALTAR SCULPTURE: AN OVERVIEW OF THE NEO-GOTHIC ALTARS IN THE CATHOLIC CATHEDRAL OF TIMIȘOARA

Mihaela Vlăsceanu*

Keywords: altar sculpture, neo-Gothic, Catholic Cathedral, Timișoara, Joannes Müller

Cuvinte-cheie: sculptură de altar, neogotic, catedrala catolică, Timișoara, Joannes Müller

This approach is particularly relevant for understanding how nationalism and identity were visually and symbolically constructed within Catholic church interiors during the nineteenth century, establishing these altar sculptures as significant historical monuments. The paper demonstrates how an iconographic approach can decode the cultural and political messages embedded within a series of neo-Gothic altars constructed for the *Sacra Ecclesiae Cathedralis Temesoarensis*. By treating these altars as total phenomena, the study provides a nuanced perspective that connects their artistic elements with historical narratives and societal values. Given that this examination constitutes an introduction to the artistic landscape of the nineteenth century art in Banat, we shall employ a range of analytical approaches, discussing everything under the methodological approach of art history. In order to investigate the programmatic curricula and content associated with the Catholic cathedral located in Timișoara, specifically focusing on the altar sculptures from the mid-nineteenth century, this research interprets these altars as significant cultural artifacts. It conducts an analysis of their artistic components within the framework of their historical and socio-political contexts, thereby underscoring their profound significance. Furthermore, the research illustrates the intrinsic interconnectedness between artistic expression and socio-political frameworks, while proposing potential avenues for future scholarly inquiry. It is indeed feasible to conduct a semantic analysis of monuments. In this particular case study, we engage with primary sources to execute an iconographic examination of the statues, investigating

* West University of Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, no. 4, e-mail: mihaela.vlasceanu@e-uvt.ro

the manner in which Romanticism is manifested through specific depictions of saints in connection with the monument's historical narrative. By conceptualizing the two neo-Gothic altars as holistic phenomena-taking into account their form, iconography, and historical relevance-we obtain critical insights into the cultural narratives that are interwoven within overall artistic manifestations. This method enhances our understanding of how nationalism, which grew during the nineteenth century, influenced the selection of saints featured in public monuments. Such choices often conveyed statements about identity, unity, and historical continuity within local multiethnic communities. The paper highlights the value of iconographic analysis in uncovering the semantic layers of any type of monuments.

Moreover, utilizing György M. Vajda's theoretical framework of the "phenomenology of ideas" as a potential lens through which to scrutinize the progression of artistic movements that emerged during the mid-nineteenth century, we apply fundamental analytical methodologies and conceptualize the aesthetic object as the phenomenon in question, a phenomenon encompassing its entirety, which is most conducive to the phenomenological examination that we are undertaking.¹

Thus, this paper positions aesthetic objects, such as the two altars, as the most suitable subjects for phenomenological analysis. This involves understanding the object in its entirety through a holistic approach that encompasses not only its physical form but also its symbolic and contextual meanings, including its broader historical and cultural context. This approach offers a comprehensive understanding of the object's significance, with iconography and iconology contributing to the framework of this study. Furthermore, the authorship of Ioannes Müller² is also examined, given the scarcity of sources analyzing his works and artistic development.

To achieve this in the brief overview, we will provide a contextual analysis of the altar sculptures, focusing on a period marked by significant political upheaval as the centrally governed multinational state evolved towards the

¹ György M. Vajda, "The Austrian-Hungarian Monarchy Approached from a Phenomenological Angle," in M. Kronegger, A.T. Tymieniecka, eds, *Life the Human Quest for an Ideal. Analecta Husserliana*, vol 49 (Springer, Dordrecht, 1996). Accessed 30 August 2024 https://doi.org/10.1007/978-94-009-1604-3_23.

² HKA kamerale Ungarn r. Nr. 639 fol.233/13.5.1807, in Hans Diplich, *Die Domkirche in Temeswar. Ein Beitrag zu Ihrer Baugeschichte*, Verlag des Sudostdeutschen Kulturwerkes (München, 1972), 282, where the information on the two altars is concise and accurate, as it follows: *Duae primariae laterales arae ad limen Sanctuarii: prima est in honorem B. M. V. Patronae regni Hungariae cum statua antiqua aenea B. M. V. et reliquiis S. Verrecundi; secunda est S. Gerardi E.M. cum statua et reliquiis ejusdem Sancti. -Arae haec laterales in stylo gothico ab Episcopo Csághy sunt erectae et per sculptorem Vindobonensem Joannem Müller affabre confectae.*

formation of independent nations in Central Europe. The Habsburg monarchy, encompassing diverse nationalities, was a fertile ground for dissatisfaction and the emergence of varied nationalist ideas. These sentiments are reflected even in altar sculpture, where they were expressed through a distinct form of hagiolatry. The Hungarian revolution was defeated following the siege of Timișoara, during which Georg Freiherr Rukavina von Vidovgrad, the commanding general of the imperial army, died in 1849.³ After the Battle of Sânmăndrei, Hungary lost the Banat region, and Timișoara briefly served as the capital of Serbian Vojvodina and the Temes Banat until 1860, when it was reintegrated into Hungary. During the siege, an epidemic of typhus and scurvy also broke out. As a consequence, there was an impetus for the representation of themes reflecting the glorious past of the Hungarian nation using the cult of the Holy Kings of Medieval Hungary (Stephen, Ladislas and Emeric, and other Árpádián saints like St. Elisabeth of Hungary)⁴, the Virgin Mary as *Patrona Hungariae*, conveyed to foster Catholic revival and propaganda. This transformation compelled artists to confront emerging ideologies and reinterpret established iconographies. The three holy kings were linked to the doctrines of legitimacy which form the basis of political power-part of the dynamic “process of symbolization”. From the beginning of the seventeenth century the Jesuits effectively connected the cult of the Hungarian saints with the current historical objective of the nation, re-Catholicization and hostility towards the Ottoman Empire. During this period the iconography of St. Stephen focused on the representation scenes of the angelic coronation and on offering of the country for the Virgin Mary.⁵ Saint Stephen was the most powerful symbol of nationalism connecting a distant but glorious past when he devoted the church to the Virgin Mary. This courtly ideology was surpassed by Franz Joseph who right after the compromise of 1867 evinced himself as the second Árpád.⁶ Another doctrine that was given artistic expression through the

³ *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro Anno Jubilari MDCCCC* [Schematismus 1900] (Temesvárini, Typis Typographiae Dioecesis Csanádiensis, 1900); Nicolae Ilieșiu, *Monografie istorică* (Timișoara: Editura G. Matheiu, 1943), 98; I. D. Suciu, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat* (București: Editura Academiei Române, 1968); Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie* (Timișoara: Mirton, 2002).

⁴ The presence of Saint Elisabeth of the House of Árpád / Elisabeth of Thuringia was linked to an intense Eucharistic devotion. As Franciscan tertiary member (of the Beguines) she practiced active charity and was devoted to the poor.

⁵ This hypostasis referring to St. Stephen's coronation by angels holding the *Corona Sacra* appears on the left side altar of the Catholic Church in Vinga, crafted in the south Tyrolean workshop of Josef Runggaldier (1892).

⁶ Katalin Sinkó, “Árpád versus Saint István: Competing Heroes and Competing Interests in the Figurative Representation of Hungarian History,” *Ethnologia Europaea* XIX (1989): 83. Accessed, 5 June 2024, <https://doi.org/10.16995/ee.1001>

emphasis of Christian origin of royal power⁷, was linked with the presence of the *Corona Sacra*, the concept of power emerging from the historical event of 1001. Furthermore, Saint Stephen was seen as the personification of wisdom and generosity, while Ladislas promoted chivalry and Emeric chastity.⁸

Fig. 1. Joannes Müller, 1856, Patrona Hungariae neo-Gothic altar, Roman-Catholic Cathedral, Timișoara. Image source: Mihaela Vlăsceanu.
/ Joannes Müller, 1856, Patrona Hungariae, altar neogotic, Catedrala Romano-Catolică, Timișoara. Sursa foto: Mihaela Vlăsceanu.

The *Patrona Hungariae* altar reiterates concepts associated with the *Corona Sacra*, where Saint Stephen is depicted offering the Esztergom Basilica as a gift to the Virgin Mary. The altar also features Saint John of Nepomuk, the patron

⁷ As Vayk was bestowed with royal prowess by Pope Sylvester and was crowned with Attila's crown used in 401 at the event.

⁸ See, Dragoș Gheorghe Năstăsioiu "Between Personal Devotion and Political Propaganda: Iconographic Aspects in the Representation of the sancti reges Hungariae in Church Mural Painting (14th Century – Early-16th Century)," PhD Dissertation (Budapest: Department of Medieval Studies of the Central European University, 2018), DOI: 10.14754/CEU.2018.01, accessed at 21 August 2024 at https://www.etd.ceu.edu/2018/nastasoiu_dragos-gheorghe.pdf.

saint of the province since 1729, consecrated by the Franciscan order of Bosnia Argentina. On the right side, it includes Saint Gerhard, the bishop who founded the diocese of Cenad, and Saint John of Capistrano, “the soldier saint” patron of jurists and military chaplains, member of the Order of Friars Minor⁹ (Fig. 1, 2). The tabernacle serves as a repository for the relics of Saint Verucundus.¹⁰ Both altars were commissioned during the period when Alexander Csajágy was serving as bishop (1851–1860).

Fig. 2. Detail of the Patrona Hungariae altar with Saint Stephen devoting the Esztergom basilica to the Virgin Mary, and bishop of Cenad-Gerhard of Sagredo. Image source: Roman Catholic Diocese of Timișoara. / Detaliu privind altarul Patrona Hungariae, cu Sf. Ștefan închinând basilica Esztergom Fecioarei Maria și lui Gerhard de Sagredo, episcopul Cenadului. Sursa: Dioceza Romano-Catolică Timișoara.

⁹ When in 1456 at age 70 he led a Crusade against the invading Ottoman Empire at the siege of Belgrade with the Hungarian military commander John Hunyadi.

¹⁰ *Schematismus* 1900, 104.

The altar dedicated to Saint Gerhard provides insights into the qualities of several notable saints, including Adalbert of Prague, a missionary to the Hungarians, Poles, and Prussians who was martyred while attempting to convert the Baltic Prussians to Christianity¹¹, Saint Elisabeth of Thuringia (also known as Saint Elisabeth of Hungary); and Marcianus, “the first bishop of the West”. The altar also preserves the relics of Saint Gerhard in the tabernacle (Fig. 3). The iconographical choice reflects the traditional privilege of the Hungarian rulers to organize the Church and appoint ecclesiastical dignitaries in their territories – the case of Gerhard.¹²

Fig. 3. Joannes Müller, altar of St. Gerhard, bishop of Cenad, 1856, Image source: Roman Catholic Diocese of Timișoara. / Joannes Müller, altarul Sf. Gerhard, episcopul Cenadului, 1856. Sursa: Dioceza Romano-Catolică Timișoara.

¹¹ Devoted to the sick and imprisoned, Adalbert was the patron saint of Poland and was referred to as the “patron saint of the spiritual unity of Europe”. In this context, I envision his connection to other representative saints. In iconography, he is most often depicted in the attire of a bishop, wearing a pallium and holding a crozier.

¹² *Ius supremis patronatus regis.*

This approach is innovative in its thematic focus. The author¹³ has previously published numerous detailed studies on the altar sculptures of Catholic churches in Banat, which are stylistically categorized under a late Baroque classicizing style that persisted into the early nineteenth century. Moreover, this research extends further into a period characterized by a diversity of styles that defined European art during the analyzed period.

Artists commissioned for these works were encouraged to incorporate symbolic elements that reflected the Banat region's significance, celebrated its local heritage, and conveyed messages of continuity and loyalty to the monarchy and the Catholic church. This was particularly relevant during the dynamic period of redefined national and regional identities. Although there are no surviving documents detailing Joannes Müller academic background (such as his studies at the Vienna Academy of Art) or other certified works, it is reasonable to presume that he was engaged by other officials within the empire artistic fabric. He may have been involved in creating funerary statues, including those in Vienna's Central Cemetery.

Surveying the pantheon of Hungarian national heroes, it becomes evident that the most common Baroque representation of Saint Stephen is that of the king offering his country to the Virgin Mary. This gesture echoes the dedication of the country by Leopold II in 1693, which clearly alluded to Saint Stephen's similar act, dedicating Hungary to the Queen of Heaven, Our Lady (*Magna Hungariae Domina*). Under Maria Theresa, the veneration of Saint Stephen was further enriched by the revival of the Holy Right Hand, a relic associated with the revered king. Maria Theresa succeeded in acquiring this valuable relic from

¹³ See, M. Vlăsceanu, "Sculptura de altar a bisericii catolice din Iacea Mare," *Studii de Istorie a Banatului XIX–XX* (1999): 89–108; eadem, "Ipostaze ale barocului din Banat – considerații privind altarul baroc al bisericii catolice din Neudorf (jud. Arad)," in *Societate și civilizație în Banatul istoric* (Timișoara: Mirton, 2003), 229–238; eadem, "Studiu de caz – sculptura barocă de altar a bisericii catolice din Grabaț (județul Timiș)," *Studii de Istorie a Banatului XXIII, XXIV, XXV* (1999–2002): 227–242; eadem, "Considerații privind sculptura altarelor laterale ale Domului Romano-Catolic din Timișoara," in *Ars Transsilvaniae* (București: Editura Academiei, 2000–2001) nr. IX, 159–164; eadem, "Studiu de caz – sculptura barocă de altar a bisericii catolice din Lenaueim," *Patrimonium Banaticum* II (2003): 227–242, 257–27; eadem, "Considerații stilistice asupra sculpturii altarului principal al Domului Romano-Catolic din Timișoara," *Studii de Istorie a Banatului XXVIII–XXIX* (2005): 441–454; eadem, *Sculptura barocă din Banat* (Timișoara: Editura Excelsior Art, 2005); eadem, "Aspecte ale barocului în arta bănățeană a sec. XIX – sculptura de altar a bisericii catolice din Giarmata (jud. Timiș)," *Studii de Istorie a Banatului XXX–XXXI* (2006–2007): 248–251; eadem, "Art and Ideology in Nineteenth Century Banat," in *Euroregionalia. Journal of Interdisciplinary Studies* (Timișoara: Art Museum, 2019): 111–128; Peter Burke, *Eyewitnessing. The Use of Images as Historical Evidence* (London: Reaktion Books, 2001). Accessed June 3, 2024. https://imagesociale.fr/wp-content/uploads/Burke_Eyewitnessing.pdf

Ragusa and had it ceremonially brought to the royal castle in Buda. Since 1771, the worship of the Holy Right Hand has been a significant aspect of the Saint Stephen cult.¹⁴ Additionally, both altars discussed are repositories of relics of Saints Verecundus and Gerhard, a practice that enhances the faith.

The presence of the three Árpadian kings in the art of Upper Hungary, Bosnia and Croatia has been scientifically explored through dedicated studies.¹⁵ In this relevant literature, research has focused on how these figures are integrated into the narrative, and according to Năstăsoiu¹⁶, the iconography was always in correlation with certain characteristics derived from the king's life and legend, often the iconography reflects characteristics of old and wise King St. Stephen, young and chaste Prince St. Emeric, and knight King St. Ladislav.

A strong process of symbolization can be observed in this new visual imagery of power- as these altars construct the framework for the expression of the status and power of the Roman-Catholic church denomination. Furthermore, the study establishes the tendencies and directions of the expansion of the phenomenon of *Ars sacra* in nineteenth century capital of the Austro-Hungarian imperial Banat and opens new research perspectives, and identifies types and other iconographical solutions promoted locally and across the entire part of the south-eastern part of the empire.

The architectural framework of the investigation is meticulously designed to serve as a preamble to the nineteenth century sacred artistic expressions, a topic that has regrettably been overlooked in scholarly discourse, thereby establishing paradigms that characterize the altars as recipients of a manifest

¹⁴ Sinko, "Árpád versus Saint István," 71; S. Krasa-Florian, *Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie und die bildende Kunst* (Wien: Böhlau, 2007), Accessed 23 August 2024 <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/34441>; Bálint Varga, "The Monumental Nation: Magyar Nationalism and Symbolic Politics," in *Fin-de-siècle Hungary, Austrian and Habsburg Studies* (New York: Berghahn Books, 2016).

¹⁵ For further reading refer to Sinkó, "Árpád versus Saint István," 67–83. Accessed, 5 June 2024, <https://doi.org/10.16995/ee.1001>; Marija Mirković, "Ikonografija sv. Ladislava na području Zagrebačke (nad)biskupije," in *Zagrebačka biskupija i Zagreb. 1094.–1994.*, Antun Škvorčević, ed. (Zagreb: Horvátország/Magyarország. Évszázados irodalmi és képzőművészeti kapcsolatok, 1995), 579–591; Linda Burke, "A Sister in the World: Saint Elizabeth of Hungary in the "Golden Legend," *The Hungarian Historical Review* 5, no. 3, *Saints Abroad*: 509–535. Accessed 2 May 2024. <https://www.jstor.org/stable/44390788>; Danko Šourek: "Arpadian Royal Cult in the Zagreb Cathedral: From Gothic to Baroque," *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 41 (2017): 47–58.

¹⁶ In his MA thesis addressing the issue, Dragoş Gh. Năstăsoiu, "*Sancti reges Hungariae*" in *Mural Painting of Late-medieval Hungary* (Budapest: Central European University, 2019), 5, defines the features of the three royal characters of Hungarian kingship saying that these were established independently into each saint's hagiography, quoting Melinda Tóth, *Árpád-kori falfestészet* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

iconography. Among the sources mentioning these two altars, a short list comprises those who only mention the two retables without any aesthetic or iconographic debate.¹⁷

The symbolism associated with the national emblem was particularly poignant, as it reinforced the idea that the strength of the empire lay in its diversity and the integration of various nationalities under a unified imperial rule.¹⁸ This integration was not just political but also cultural and religious, with Catholicism serving as a binding force among the different nations of the empire. Thus, Saint Stephen's image and the associated Marian devotion were central to the Habsburg political narrative which was reinforced after the Ausgleich, still in the period of reference this iconographical topoi was a reinactement, an instrument of re-Catholicization. Noteworthy that the act of founding the Archdiocese of Esztergom¹⁹, signified not only a personal religious commitment from the canonized king, but also a strategic move to foster unity and legitimacy in the newly Christianized kingdom, which later evolved into the concept of *Regnum Marianum*. This notion, symbolizing Hungary as the Kingdom of Mary, remains a cornerstone of Hungarian religious identity, deeply influencing its cultural and spiritual heritage. Furthermore, the Esztergom Basilica, dedicated to the Blessed Virgin Mary, stands as a testament to this enduring legacy and devotion. These connotations are vividly expressed in the iconography of the altar, where Catholic universalism is highlighted by statues of the most significant saints of the Austro-Hungarian monarchy, such as Saint Stephen²⁰ and Saint Gerhard of Sagredo, the first bishop of Csanád in the Kingdom of Hungary²¹, central to the edicula structure, seconded by niches crowned with coronets and adorned with dynamic pinnacles. According to Sinkó (1983), "Saint Stephen was emblematic of imperial unity, intertwining with themes like Catholicism, universalism, and multinationalism". This

¹⁷ Diplich, *Die Domkirche*, 284; *Schematismus* 1900, 104.

¹⁸ Matthew C. Potter, ed., *Representing the Past in the Art of the Long Nineteenth Century. Historicism, Postmodernism, and Internationalism* (New York: Routledge, 2023); Gábor Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Elena Dana Prioteasa, *Medieval Wall Paintings in Transylvanian orthodox Churches. Iconographic Subjects in Historical Context* (Cluj-Napoca: Editura Academiei&Mega, 2016); Katalin Sinkó, "Árpád versus Saint István," 80. Accessed, 23 August 2024, <https://doi.org/10.16995/ee.1001>

¹⁹ Founded in 1001 by Stephen I of Hungary.

²⁰ Stephen, the first Hungarian king (1000/1–1038), and his son Emeric (Imre, †1031) were canonized in 1083 at the initiative of King Ladislas I (1077–1095), together with Gerard of Sagredo (Gellért), bishop of Csanád and martyr, and the hermits Zoerard-Andrew and Benedict.

²¹ Established in 1039.

portrayal of Saint Stephen is rooted in his historical testimony, which emphasized “the vulnerabilities of a nation confined to a single language and culture”.²²

The symbolism associated with the iconography of the Holy king Stephen national emblem was particularly poignant, as it reinforced the idea that the strength of the empire lay in its diversity and the integration of various nationalities under a unified imperial rule.²³ As a state-forming ruler and statesman who led the country into the European Christian community, and also the first canonized king of Hungary, Saint Stephen took on the characteristics of these patterns, which resulted in his prompt transformation into a “symbol”.²⁴

Arguably, this integration was not just political but also cultural and religious, with Catholicism serving as a binding force among the different nations of the empire. Thus, Saint Stephen’s image and the associated Marian devotion continued after 1867 to be central to the Austro-Hungary political narrative, promoting a vision of a cohesive yet diverse imperial entity.²⁵

The history of the *Patrona Hungariae* concept can be traced in the church historiography of Jesuits, where besides the idea of, there emerged the notion that “Hungary is Mary’s country” dating to the first half of the seventeenth century. From that time on, this notion has been continuously presented in Catholic religious literature, and it also played an important role in the political and ideological propaganda of the period. The notion of *Regnum Marianum* infiltrated into the definition of history and nation, and it contributed to the deepening of the confessional identity of Catholics. Furthermore together with other flourishing literary topoi of the nation’s doom, like *querela Hungariae* and *propugnaculum Christianitatis*-expressed and compensated this constant feeling of threat, and, it strengthened the impression of a celestial protection. This notion was further nourished by the absolutistic government of the Habsburgs and by the Austro-Hungarian construction.

The concept of *Patrona Hungariae* has its origins in Jesuit church historiography, where the notion that “Hungary is Mary’s country”²⁶ first emerged in the early seventeenth century. This idea has since been a persistent theme in Catholic

²² Sinkó, “Árpád versus Saint István,” 83. Accessed 30 May 2024. <https://www.researchgate.net/publication/346324625>

²³ Ibid., 80.

²⁴ Eva Knapp, Gábor Tüskés, “The Iconography of King Saint Stephen I in Prints 1450–1700,” in György E. Szönyi, Csaba Maczelka, eds., *Centers and Peripheries in European Renaissance Culture. Essays by East-central European Mellon Fellows* (Szeged: Jatte Press, 2012), 255–273.

²⁵ For an examination of the Magyar nationalism through the politics of monuments, see chapter two of Bálint Varga, “The Monumental Nation: Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-siècle Hungary,” in *Austrian and Habsburg Studies*, vol. 20 (New York-Oxford: Berghahn Books, 2016).

²⁶ Over the centuries they have symbolized two different sets of ideas about Hungary and

religious literature and played a significant role in the political and ideological propaganda of the time. The notion of *Regnum Marianum* became integrated into the historical and national identity of Hungary, reinforcing the confessional identity of Catholics. Furthermore, this concept, along with other literary motifs such as *querela Hungariae* and *propugnaculum Christianitatis*, expressed and alleviated the constant sense of threat felt during the period, while also enhancing the perception of divine protection.²⁷ This notion was further reinforced by the absolutist policies of the Habsburgs and the Austro-Hungarian Empire. According to Cieger²⁸, politicking through art was a direct way to communicate and one may assume the role these pieces of *theatrum sacrum* had not only in liturgy but also as visual imagery of a constructed statehood. Within this frame of ideas the iconographical programme furthered cultural nationalism in a multi-ethnic territory.

The two altars located in the naos were likely among the first commissions²⁹ of the nineteenth century made for the Catholic Church, specifically for the Cathedral of Timișoara (Temeswar). These altars feature a structured design, with the predella serving as the foundational element upon which the entire architectural structure is built.

Gerhard, depicted with the symbol of religious authority – a crosier – alongside an oversized putto bearing his episcopal mitre, is centrally positioned in the niche of the edicula-type altar. Joannes Müller's work demonstrates in both cases his academic training, as evidenced by the balanced composition, naturalistic gestures, and postures of his statues, which also convey didactic and moralizing content. The neo-Gothic revival, emerging at the onset of Romanticism, represented a reconsideration of the Middle Ages and its art, following the Renaissance's period of rejection and dismissal of earlier styles. By the end of the nineteenth century, South Tyrolean workshops had become notable exporters of sacred art. Ferdinand Stuflesser, a prolific artist trained at the Art Academy in Munich, exemplifies the high level of craftsmanship and artistic production from this region.³⁰ Notably, in the eighteenth century, artistic styles functioned as a communicative medium that linked Banat to the broader European cul-

Hungarianness and formed the basis of two competing national iconographies, for details see Sinko, "Árpád versus St. István," 86.

²⁷ Andras Cieger, "The Symbolic World of 1867: Self-Representation of the Dual Monarchy in Hungary," in Gábor Gyáni, ed., *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy A Hungarian Perspective* (Routledge, 2021) DOI: 10.4324/9781003195160–2

²⁸ Ibid., 148.

²⁹ Due to the fact that the scholarship has received little attention in art historical research so far.

³⁰ A comparative study of his creation in the Banat, along with specific traits and examples will form the corpus of a study, with fragments undergoing at present the review for publication.

tural evolution, whereas in the nineteenth century, characterized by a stylistic diversity, one can discern trans-regional expressions that are emblematic of a society in a continuous state of redefinition from various national viewpoints. This investigation reveals that the reinterpretation of the forms and iconographic elements of these altarpieces was significantly influenced by the status of the Banat province during the specified period. Although there is no specific mention of the foundry that cast the bronze statue of *Patrona Hungariae* or the casting methods used, it is likely that the lost wax technique was employed. This technique was becoming increasingly sophisticated due to advancements in bronze casting technology of the time. Records show that a foundry in Sânmăndrei was operational during the siege of Timișoara in 1849, where cannons were cast. Many sources suggest that the statue was made from one of the four cannons requisitioned during the siege. These details underscore Müller's expertise in both wood carving and bronze casting, demonstrating his academic training and versatility across different mediums. Structured to operate in service of both the state apparatus and the Catholic ecclesiastical institution, these altarpieces were characterized by a specific propagandistic iconography of the saints, which was propagated with a didactic orientation by sculptors involved in the production of such altarpieces for the late nineteenth-century Roman Catholic Church in both urban and rural settings. The artistic movement, identified as historicism, pervaded European art and architecture throughout the nineteenth century, serving as a counter-response to modernity and the swift industrial transformations occurring within the developed nations of Europe.

The high altar of Mehala Catholic Church in Timișoara, constructed in 1878 features the same iconography with Saints Stephen and Elisabeth of Thuringia depicted on the predella. In comparison, the Vinga Catholic Church showcases altars with representations of the Three Holy Kings. Both churches reflect similar iconographic themes, illustrating a broader trend in religious art of the era. The choice of figures in these altars not only highlights local religious veneration but also aligns with the artistic and cultural movements of the time (Fig. 4).

Additionally, the Millennium Church³¹, constructed in 1901 to commemorate the 1,000-year anniversary of Stephen's Christianization and the formation of the Hungarian state, showcases a classical historicist high altar created by Dominik Demetz Art Studio (established in 1872 in South Tyrol). This altar prominently features the holy kings Stephen, Ladislas, and Emeric in central positions (Fig. 5).

³¹ Josef Geml, *Vechea Timișoară în ultima jumătate de secol (1870–1920)* (Timișoara: Cosmopolitan Art, 2016).

Fig. 4. Joseph Runggaldier, 1891, Vinga Catholic Church high altar with Saint Stephen and Gerhard of Sagredo. Image source: Mihaela Vlăsceanu. / Joseph Runggaldier, 1891, altarul principal al Bisericii Romano-Catolice din Vinga, cu Sf. Ștefan și Gerhard de Sagredo. Sursa foto: Mihaela Vlăsceanu.

The outcomes of this investigation indicate how the artistic practices reflected and reinforced the changing notions of nationhood. This is a significant point, as it suggests that altar sculptures were not just religious or artistic endeavors but were deeply intertwined with national identity and political dynamics. The new visual content in altar sculpture followed Central European patterns, evident in the style, representation, and iconography of martyr saints and canonized kings, also in the academic formation of the author Joannes Müller. The Hungarian kingdom, will have merged into the empire in the state entity established in 1868, nevertheless the attributes of a by-gone age will be displayed in altar sculpture iconography as future research will confirm. The paper also illustrated how the selection of particular saints for inclusion in altar sculpture during the nineteenth century often conveyed messages about identity, unity, and historical continuity, especially in the multiethnic community of mid-nineteenth century Timișoara. As nationalism grew during this period, these choices were strategic, reflecting broader societal values and political objectives. Also, this investigation revealed that the re-semanticization of the forms and iconographic elements of these altarpieces reflected a pronounced dependence on the status of the Banat province during the specified time frame.

Thus, the monuments functioned not only as artistic expressions but also

Fig. 5. Dominik Demetz Art Studio, high altar of the Millenium Catholic Church, 1902, Timișoara. Image source: Roman Catholic Diocese, Timișoara, courtesy of Claudiu Călin. / Studioul artistic Dominik Demetz, altarul principal al Bisericii Catolice Millenium, 1902, Timișoara. Sursa: Dioceza Romano-Catolică Timișoara, imagine obținută prin bunăvoința lui Claudiu Călin.

as tools for cultural and national representation. They can be categorized as “symbols of territorial and ethnic identity” within the Banat region prior to the Dualist Compromise.³² This period, defined in art history by significant Europeanization, saw these monuments reflecting both local and broader European influences in their iconography and design.

CREAREA UNUI NOU CONȚINUT VIZUAL ÎN SCULPTURA DE ALTAR: O PRIVIRE DE ANSAMBLU ASUPRA ALTARELOR NEO-GOTICE DIN CATEDRALA CATOLICĂ DIN TIMIȘOARA

Abstract

Pentru a înțelege relația dintre arta și ideologia perioadei prezentul studiu evidențiază relațiile complexe dintre creațiile artistice și contextul lor istoric, subliniind importanța criticii și interpretării într-o secvență de timp definită de ideea renașterii naționale ce în Banatul austro-ungar dobândește valențe inedite prin resemantizarea unor concepte cu impact vizual ce trimit privitorul în registrul trecutului glorios al Ungariei medievale. Vom explora o astfel de accepțiune a conceptului de națiune, cea promovată prin intermediul artei și o perspectivă plastică a sculptorului Joannes Müller din 1856, în compunerea celor două structuri – altare neogotice – în care expune un limbaj universal de conectare a prezentului la trecut prin recurența unor iconografii consacrate. Astfel de imagini simbol transpun politica perioadei printr-un tipar de discurs vizual manifestat printr-o propagandă vizuală făcută momentului de consfințire statală, legislativă, culturală și religioasă a regatului maghiar din perioada regilor canonizați Ștefan, Ladislau și a ducelui Emeric. Dat fiind faptul că această examinare constituie o introducere în istoria genului din Banatul secolului al XIX-lea, vom utiliza o serie de abordări analitice, discutând totul în cadrul metodologic al istoriei artei.

³² For studies on Stuflesser's presence in altar sculpture across Croatia, refer to Irena Kraševac, “Kipar Ferdinand Stuflesser. Doprinost tirolskom kiparstvu druge polovine 19. Stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj,” *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 27 (2003): 231–239, Accessed 19 May 2024, <https://hrcak.srce.hr/file/326990>; B. Varga, “Egy össze nem álló kép mozaikjai. Az Osztrák-Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja,” *Aetas* 32, no. 4 (2017): 5–20.

POLITICĂ ȘI ISTORIE ÎN COMUNISM: ARTA OFICIALĂ, TEZELE DIN IULIE 1971 ȘI “MICA REVOLUȚIE CULTURALĂ” ROMÂNEASCĂ

Adrian Deheleanu*

Cuvinte-cheie: comunism, România, ideologie, iulie 1971, revoluție culturală

Keywords: communism, Romania, ideology, July 1971, cultural revolution

Începând din anul 1945, în baza acordurilor de la Yalta din 4–11 februarie dintre Marile Puteri învingătoare, spațiul geopolitic european urma să includă țări libere în Apus și țări supuse, împotriva voinței lor influenței sovietice în centrul și estul continentului. Astfel, Polonia, Cehoslovacia, o parte din Germania, Bulgaria, Iugoslavia, Albania și România făceau parte din așa-zisa sferă de securitate a Uniunii Sovietice.¹ Forțându-se spiritul acordurilor de tip Yalta, conducerea sovietică a transformat acest spațiu dintr-unul de securitate într-unul de influență și ocupație: părți din Polonia, Prusia Orientală, Cehoslovacia și România au fost anexate sau reanexate la URSS.²

Prin lovituri de stat sau presiuni politice, sprijinite de armata sovietică de ocupație, în toate statele menționate s-au instaurat regimuri comuniste autointitulate democrații populare. În fapt, au fost suprimate libertățile democratice și introduse dictaturi represive ce și-au propus și au înfăptuit naționalizarea industriei, băncilor, transporturilor, comunicațiilor și reorganizarea agriculturii pe baze colectiviste.³

Până la un anumit punct, situația statelor din sud-estul Europei a fost similară, începând din anul 1947, când, în Ungaria, ținta atacurilor devenea Partidul Micilor Agricultori, Kovacs Bela, secretarul general al partidului fiind arestat; în Bulgaria, de asemenea, șeful Agrarienilor, Nikola Petkov, e arestat pentru complot, iar în România sunt arestați șefii PNT-ului, Iuliu Maniu și Ion Mihalache, în același an, 1947.⁴

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, P-ța Huniade, nr. 1, e-mail: adideheleanu@yahoo.com

¹ Francois Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX* (București: Humanitas, 1996), 27.

² Henri Prost, *Destinul României (1918–1989)* (București: Compania, 2006), 150.

³ Ibid., 157.

⁴ Alexandru Zub, *Anii 1954–1956. Fluxurile și refluxurile stalinismului* (București: Fundația Academia Civică, 2000), 44.

Comunismul care s-a pretins o nouă civilizație, superioară celei capitaliste pe care a negat-o cu pasiune, a forțat sute de milioane de oameni să trăiască într-un univers închis, represiv și umilitor. La nivelul teoretic, al scopurilor proclamate, comunismul s-a pretins întruchiparea umanismului absolut, o societate din care au dispărut distincțiile de clasă și în care oamenii ar putea trăi într-o deplină libertate.⁵ Libertatea însăși, în concepția marxistă, singura permisă sub regimul comunist, era definită drept necesitate înțeleasă. Partidul comunist era proclamat deținător al adevărului universal, având astfel dreptul să definească modalitățile de înțelegere a necesității. Comunismul a fost o concepție utopică, înrădăcinată în visul suprimării, cu orice preț, a proprietății private și a construirii unui univers al egalității totale.⁶

Pe plan global, peste 100 de milioane de oameni au fost victime ale acestui sistem. Chiar această cifră este una minimalistă. În U.R.S.S., cel puțin 20 de milioane de oameni au pierit în sinistrul experiment bolșevic. Cartea Neagră a comunismului oferă probe zguduitoare privind dezastrul civilizațional al dictaturilor comuniste: s-a pierdut însăși noțiunea de umanitate prin ceea ce s-a numit mai târziu falsificarea Binelui. În nicio altă țară din Europa Centrală și de Est, cu excepția probabil a Albaniei, sistemul stalinist nu a avut o asemenea longevitate și intensitate precum în România. Din spațiul aflat sub directa supraveghere sovietică se va detașa la început Iugoslavia. Excluderea Partidului Comunist Iugoslav pentru “deviaționism și antisovietism” prin excluderea acestuia din Kominform, este urmată de mutarea Biroului Informativ la București, ca urmare a deciziilor exprimate de către reprezentanții a 8 partide comuniste. În anul 1949 URSS, urmată fidel de Ungaria, Polonia, România, Bulgaria, Cehoslovacia va denunța tratatele încheiate cu Iugoslavia și va rupe relațiile diplomatice cu acest stat.⁷

Tot pentru “devierile” de care fusese acuzat întreg partidul Comunist din Iugoslavia și, în plus, pentru activități periculoase în Polonia li se va ridica imunitatea parlamentară și vor fi trimiși în judecată: fostul vicepremier Wladislaw Gomulka și fostul ministru al Apărării, împreună cu cel al Poștelor și Telecomunicațiilor. Așa-ziii spioni sunt găsiți și în Ungaria și Bulgaria în persoana cardinalului Mindszenty și, respectiv, al lui Traiko Kostov, fost adjunct al primului ministru.⁸

“Trădători, troțkiști, sioniști și burghezo-naționaliști, inamici ai poporului

⁵ Ibid., 61.

⁶ Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc* (București: Curtea Veche, 2005), 33.

⁷ Jean Francois Soulet, *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre* (Iași: Polirom, 1998), 77.

⁸ Stelian Tănase, *Anatomia mistificării* (București: Humanitas, 1997), 80.

cehoslovac, ai regimului democrației populare și ai socialismului” sunt calificați ca fiind dușmani, precum Rudolf Slanski, fost secretar al Partidului Comunist din Cehoslovacia și vicepreședinte al Consiliului de Miniștri, împreună cu alți 13 “complici” (11 dintre ei fiind condamnați la moarte și executați în 1952).⁹

Pe lângă teroarea politică în furibundă manifestare în țările comuniste, consecințele dependenței de Uniunea Sovietică erau vizibile pe toate planurile: politic, militar, economic etc.¹⁰ Pentru a controla cât mai bine fidelitatea și resursele economice ale țărilor aflate sub influența sa, URSS le-a impus în 1949 crearea Consiliului de Ajutor Economic Reciproc (C.A.E.R.), iar în 1955 integrarea în blocul militar “Pactul de la Varșovia”, tratat de prietenie, “cooperare și ajutor reciproc.” Trebuie precizat că în 1954 Iugoslavia semnase, împreună cu Grecia și Turcia, Pactul Balcanic.¹¹

Ultimele două decenii și jumătate ale regimului comunist din România au devenit în ultimii ani o parte esențială a istoriei noastre recente, iar cercetarea producției artistice vizuale realizate în acest interval cronologic contribuie decisiv la înțelegerea epocii. Analiza atentă a lucrărilor de pictură, grafică și sculptură, se conjuga cu interpretarea faptelor istorice care le-au generat. În cele din urmă, mesajul ce ni se transmite dezvăluie rolul privilegiat al imaginii ca martor al istoriei.¹²

S-a constatat, în ultima perioadă, apariția în spațiul românesc a unor propuneri de reevaluare a plasticii comuniste în termeni strict estetici, excluzând componenta ideologică. Ca urmare a unui proces gradual de minimalizare a contextului istoric, s-a încercat reintegrarea și istoricizarea unui segment artistic până nu demult evitat. La nivel periferic acesta este un fenomen întâlnit și în alte state cu trecut comunist, după cum sesiza și Rastko Mocnik în analiza dedicată artei partizane iugoslave. Reintegrarea în câmpul artei, în accepțiunea ei modernă, a unui consistent corpus de opere eliberate, prin uitare, de conținutul ideologic original, are probabil origini diverse și implicații sociologice complexe.¹³

Se poate observa că descifrarea corectă a poziției oamenilor de cultură, a intelectualilor în general, față de regimul comunist presupune buna înțelegere a elementelor comune, care țin de esența sistemului, pe de o parte, și a elementelor specifice românești, pe de altă parte.¹⁴

⁹ Ibid., 88.

¹⁰ Ibid., 94.

¹¹ Vladimir Tismăneanu, *Reinventarea politicului. Europa de Est de la Stalin la Havel* (Iași: Polirom, 1997), 19.

¹² Ibid., 22.

¹³ Ibid., 25.

¹⁴ Magda Cârneci, *Artele plastice în România 1945–1989. Cu o addenda 1990–2010* (Iași: Polirom, 2013), 51.

Când ne referim la elemente comune, avem în vedere strict aspectele de factură ideologică, valabile în toată lumea, care stau la baza atitudinii oamenilor de cultură față de un regim politic autoritar sau dictatorial, iar prin elemente specifice înțelegem condițiile concrete românești care au determinat sau influențat pe etape atitudinea oamenilor de cultură față de regimul comunist din România.¹⁵

Între elementele comune pot fi enumerate următoarele: a) Elita intelectuală a fost în toate formele de organizare a societății o entitate destul de fluidă, mulți scriitori, artiști, oameni de știință, academicieni, universitari de renume acceptând să migreze în clasa politică și să fie părtași la guvernare, inclusiv în regimuri vădit totalitare sau dictatoriale, exemplele fiind numeroase. O explicație a acestei opțiuni pentru perioada comunistă rezidă în originea lor socială, majoritatea provenind din familii de muncitori și țărani, emancipați de regim; b) Deși ideologiile extremiste, atât de dreapta, cât și de stânga, s-au dovedit, la nivelul practicii politice, nocive pentru societate, ele au avut, între precursori, militanți sau doar susținători componenți ai categoriilor de intelectuali menționate; c) În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și în mulți ani din secolul XX, a existat un curent în lume, inclusiv în țări occidentale de primă mărime, de alunecare a unei părți semnificative a elitei intelectuale spre ideile de factură socialistă. Au existat destule minți luminate care au văzut în socialism sau comunism, cel puțin pentru anumite perioade, o posibilă alternativă de organizare a societății; d) Cu toate cele întâmplate în anii '90 (destrămarea sistemului comunist constituit de URSS și înlăturarea – prin revoluții de catifea sau violente – a regimurilor comuniste din centrul și estul Europei), tendința pentru marxism nu a dispărut complet, existând destui intelectuali tineri preocupați de această zonă doctrinară.¹⁶

Specificul românesc este conferit de faptul că în perioada 1964–1989, poate mai mult decât oricând, lumea culturală a fost divizată în grupuri și tabere care au consumat energii însemnate în conflicte interne, deseori alimentate de vanități personale și nu de puține ori încurajate de eșalonul politic. Creatorii de literatură și artă au început să se situeze, începând cu anii '60 ai secolului al XX-lea, pe poziții diferite în ce privește orientarea fenomenului cultural în țara noastră.¹⁷

Pe de o parte, adepții sincronismului cultural vedeau propășirea culturii române prin alinierea la valorile culturale ale țărilor mai avansate din Occident. Termenul îl găsim la Eugen Lovinescu, cu o funcționalitate specifică legată de

¹⁵ Ibid., 60.

¹⁶ Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu* (București: Humanitas, 1994), 74.

¹⁷ Ibid., 76.

modalitatea de difuzare și asimilare culturală în condițiile formării civilizației române moderne. Sincronismul cultural presupune introducerea bruscă, integrală, fără selecție, a unor valori culturale de la țări mai avansate ale Apusului, la cele mai puțin avansate ale Răsăritului. Totodată, el vizează și ritmul dezvoltării culturale, deoarece, datorită efectului imitației, se pot sări etape ale dezvoltării (exemplu: inexistența clasicismului în literatura română).¹⁸

Pe de altă parte, adepții protocronismului considerau că, datorită istoriei noastre, diferită de a altor popoare, îndeosebi prin vitregia ei, românii au o creativitate și un spirit anticipativ de excepție. Protocronismul este un termen care combină cuvintele grecești *protos*, însemnând “primul, original”, și *khronos*, semnificând “timp”, pentru a aprecia caracterul creator al unei culturi prin anticipările denumite protocronii. Protocronismul românesc a fost creat de Edgar Papu, preluat ulterior de Paul Anghel și de alții.¹⁹

Protocronismul este gândit în opoziție cu sincronismul și are meritul de a pune în valoare acele anticipări purtătoare de caracteristici culturale noi ce funcționează ulterior în calitate de paradigme. Acest curent s-a manifestat mai ales în domeniul literar, dar și în cel al artelor plastice, în care s-au conturat, de asemenea, două tendințe diferite, una promovând arta figurativă, cu mesaj național, și alta arta abstractă. De asemenea, în domeniul istoriografiei au apărut adepți ai descendenței românilor direct din daci sau traci și nu ca urmare a osmozei daco-romane.²⁰

Problema care a divizat major mediul creatorilor de literatură și artă a fost, în fapt, cea a modului de raportare la național și universal. Elocvente, în acest sens, sunt, pe de o parte, lucrările *Național și universal*, publicată de Pompiliu Marcea în 1975 la Editura Eminescu, și *Destthesis carpato-dunărean*, scoasă de Florin Mihăilescu în 1981 la Editura Minerva și, pe de altă parte, răspunsul dat prin articolul lui Andrei Pleșu intitulat *Rigorile ideii naționale și legitimitatea universalului*, apărut în revista *Secolul 20* în februarie 1982 (nr.1–3/1981). Diferențele dintre aceste orientări de abordare estetică au început să fie politizate.²¹

Adepții unei “direcții naționale în cultură” au sprijinit prin creația lor orientările partidului comunist, mizând din pornire pe faptul că ar fi putut găsi arbitri și interlocutori rezonabili în nomenclatura partidului de atunci. Și nu i-au găsit în cadrul acestei direcții, care a creat și ea destule probleme regimului comunist, s-au agățat în diverse faze, urmărind interese strict personale, și autori de poeme penibile despre “cârmaci” și “savantă”... Pe măsură ce situația

¹⁸ Arhivele Naționale ale României, PCR și intelectualii în primii ani ai regimului Ceaușescu (1965–1972), A. Pavelescu, L. Dumitru, eds. (București, 2007), 36.

¹⁹ Ibid., 40.

²⁰ Ibid., 42.

²¹ Ibid., 45.

socială și economică a țării evolua dramatic spre un colaps total, direcția națională în speță a sfârșit prin a se împotmoli într-o contradicție de fond. În 1987, și membrii cei mai marcanți, dintre care mulți ar fi meritat o altă soartă, vor refuza să mai susțină prin cuvânt scris partidul.²²

Cealaltă tabără de scriitori și artiști, care au refuzat permanent, cu dârzenie, imixtiunea ideologiei partidului comunist în scrisul și arta lor, trebuie să constatăm că a fost cu adevărat sprijinită cu metodă de postul de radio *Europa liberă* în toate acțiunile ei. Creatorii de literatură și artă de această orientare au fost categorisiți de către unii analiști ca occidentaliști, iar de adepții direcției naționale ca “oamenii” *Europei Libere*.²³

Rivalitățile și disputele dintre aceste grupuri au degenerat deseori în acțiuni de denigrare, în încercări de îndepărtare din poziții influente în mediu sau chiar de excludere din uniunile de creație, iar uneori chiar în violențe. Tensiuni și confruntări similare s-au manifestat în anii '70-'80 ai secolului al XX-lea și în domeniul artelor plastice între exponenții artei figurative și cei ai artei abstracte.²⁴

O primă ciocnire mai violentă între cele două grupări s-a produs în anul 1975, când expoziția cu tema *Imagini ale istoriei, de la document la operă*, organizată de grupul de artiști promovați de criticul de artă Dan Hăulică la *Galeria Nouă* a generat un mare scandal. Exponenți ai grupului advers au reacționat prompt prin luări de atitudine în presă, dar și prin sesizări la forurile culturale, de partid și chiar la Securitate. Acuzele vizau încercarea organizatorilor și participanților la expoziție de a demitiza mari personalități istorice ale poporului român.²⁵

Similar s-au produs lucrurile și puțin mai târziu, în 1976, pe marginea simbolisticii folosite de autorii tapiseriilor monumentale aflate în lucru în acel moment pentru Teatrul Național “I. L. Caragiale” din Capitală, având ca autori pe Șerban Gabrea, Florin Ciubotaru, Ion Nicodim și Virgil Almășanu. Exponenți ai orientării figurative au alertat forurile de partid și de stat, semnalând că tapisериile respective ar conține simboluri cu semnificații oculte (iudaice, masonice etc).²⁶

Un alt prilej de coliziune între cele două grupuri l-a ocazionat expoziția intitulată “8+1”, deschisă în aprilie 1981 la *Galeria Simeza* din București

²² Ibid., 49.

²³ Boris Groys, *Post-scriptumul comunist* (Cluj-Napoca: Idea Design& Print, 2009), 55.

²⁴ Radu Ionescu, *Uniunea Artiștilor Plastici din România* (București: UAP, 2003), 64.

²⁵ Ibid., 66.

²⁶ Călin Dan, Kiraly Iosif, Anca Oroveanu, Magda Radu, coord., *Arta în România între anii 1945–2000. O analiză din perspectiva prezentului* (București: Fundația Noua Europă/ Colegiul Noua Europă, Editura UNArte, MNAC, 2016), 99.

de exponenți ai grupului Hăulică, ce includea și lucrări ale pictorului Horia Bernea, etichetate ca având mesaje mistico-religioase și chiar cu iz legionar. Și celelalte domenii cultural-artistice (cinematografie, teatru, muzică) au fost marcate în acea perioadă de existența unor grupări cu opțiuni estetice, dar mai ales interese diferite.²⁷ Disensiunile dintre diversele opțiuni estetice și chiar politice din lumea culturală au manifestări remanente și în prezent, pozițiile divergente, deseori ireconciliabile, dintre multe personalități culturale inducând ideea că resorturile intime sunt mai puternice decât ideologia.

Sculptura românească a trecut prin schimbări importante în anii '60-'70 ai secolului al XX-lea, pe traseul valorificării formale a sugestiilor preluate din zona artefactelor populare, revelație facilitată de redescoperirea lui Brâncuși, acesta fiind el însuși un punct de sprijin pentru mutația în discuție. S-a adăugat un gust extins pentru primitivism în arta modernă a tinerilor sculptori români în perioada liberalizării culturale, atracția pentru sculptura prin cioplire în lemn sau piatră – tot o consecință a prețuirii civilizației rurale și a lui Brâncuși.²⁸ Această schimbare la față a plasticii noastre, avându-l ca deschizător de drumuri pe George Apostu, e vizibilă mai ales în sculptura de simpozion ce debutează în 1970 prin tabăra de la Măgura Buzăului, iar ceva mai devreme în unele sculpturi de parc din a doua jumătate a anilor '60. Transformarea în discuție, se poate spune într-o altă formulare, este și dinspre figurativ către abstract.²⁹

Sculptura monumentală de comandă socială pe teme istorice, culturale și social-politice s-a distanțat și ea de arta oficială anterioară, însă într-un registru mai restrâns decât cel descris în rândurile de mai sus, adică în unul în care constante au rămas aderența la figurativ, la un realism de bază cu o componentă clasicizantă sau cu discrete elemente de retorică romantică. Sculptura prin modelaj și turnare, bronzul, au continuat să fie o tehnică și un material favorite pentru plastica oficială de for public, dar s-a optat și pentru piatră ori alte materiale.³⁰

Idealizarea ca figură de stil îngroșată, distorsionând realismul, apăsând uneori în anii '50 ai secolului al XX-lea și de un descriptivism fotografic retoric – trăsături ale realismului socialist în sculptură – se restrâng, se dizolvă, fără ca dispariția acestei specii de realism să fi fost declarată. Realismul plasticii monumentale a început să se relaxeze, să se nuanțeze, a căpătat uneori nuanțe poetice, metaforice. Unii artiști au introdus o componentă expresionistă, uneori

²⁷ Ibid., 102.

²⁸ Ibid., 107.

²⁹ Dan Drăghia, Dumitru Lăcătușu, Alina Popescu, Caterina Preda, Cristina Stoenescu, *Uniunea Artiștilor Plastici din România în documente de arhivă* (București: Editura Universității din București, 2016), 75.

³⁰ Ibid., 78.

accentuată, în reprezentare, iar sinteza formală (în unele cazuri cu influențe folclorice), câteodată chiar o tendință de geometrizare, au câștigat la rândul-le teren.³¹

Avem câteva exemple de sculptură de for public ale anilor '60 ai secolului al XX-lea și din prima jumătate a decadei următoare³²: *Eminescu* de Gheorghe D. Anghel, 1966, bronz, București; *Neagoe Basarab* de Doina Lie, 1968, piatră, Curtea de Argeș; *Mihai Viteazul* (ecvestră) de Oscar Han, 1968, bronz, Alba Iulia; *Lupeni*, 29 de Ion Irimescu, 1969, bronz, Lupeni; *Școala Ardeleană* de Romul Ladea, 1970, bronz, Cluj; *Electrificare* de Constantin Popovici, 1971, metal inox, Barajul de la Vidraru, Argeș; *Mircea cel Bătrân* (ecvestră) de Ion Jalea, 1973, bronz, Tulcea; *Ion Andreescu* de Paul Vasilescu, 1973, bronz, Buzău; *Sfatul bătrânilor* de Geza Vida, 1974, piatră, Baia Mare; *Horia, Cloșca și Crișan* de Ion Vlasiu, 1975, bronz, Cluj.³³

Dar în același timp a existat și o modalitate de răspândire de tip propagandă a ideologiei comuniste în România prin expozițiile tematice din muzee. În colecțiile Muzeului Național al Banatului din Timișoara, la secția Istorie, există o serie de tablouri realizate de către pictorul Franz Ferch (1900–1981).³⁴ Istoria a fost un domeniu care l-a atras întotdeauna pe pictorul Franz Ferch. Descoperirile sale arheologice, pe care le-a clasificat de-a lungul deceniilor într-o colecție demnă de remarcat, fac astăzi obiectul unor exponate valoroase din cadrul Muzeului Banatului din Timișoara, în timp ce considerațiile artistului cu privire la trecutul istoric al patriei sale au fost sintetizate în manuscrisul „Aufzeichnungeneines Scherbensammlers/ Consemnările unui colecționar de cioburi”.³⁵ Sălile departamentului de istorie din cadrul Muzeului Banatului Timișoara erau ornate în anii '70 ai secolului al XX-lea, cu imagini murale mari, exemplificative în ulei și tempera realizate de pictorul Franz Ferch, începând cu expoziția despre comunitatea preistorică până la istoria epocii moderne, acestea servind drept material didactic pentru privitori. Expoziția conținea îndeosebi planșe numeroase cu tema dezvoltării istorice a orașului Timișoara care au fost create de către Franz Ferch.³⁶

Picturile cu tematică istorică, ca parte din arta oficială a regimului comunist,

³¹ Ibid., 81.

³² Mircea Grozdea, *Arta monumentală contemporană* (București: Meridiane, 1999), 178.

³³ Octavian Barbosa, *Dicționarul artiștilor români contemporani* (București: Meridiane, 1976), 23.

³⁴ Ibid., 24.

³⁵ Ruxandra Garofeanu, Dan Hăulică, Paul Gherasim, *Artistul și puterea. Ipoteze ale picturii românești în perioada 1950–1990*, catalog expoziție (București: Biblioteca Națională a României, Art Society, 2012), 119.

³⁶ Ibid., 120.

așa-numita artă angajată, realizate de Franz Ferch și care astăzi sunt parte din patrimoniul Muzeului Național al Banatului Timișoara, cuprind următoarele lucrări de pictură: *Despre dezvoltarea istorică a orașului Timișoara* (12 tablouri), *Timișoara în secolul XIV* (2 tablouri), *Doja la porțile Timișoarei* (1 tablou), *Doja – cei fără nume* (1 tablou), *Martiriul lui Doja* (1 tablou și 1 schiță), *Răsculații ce vor fi exilați în Banat* (3 tablouri), *Fântâna Prințului Eugeniu de Savoia* (1 tablou).³⁷

Așadar, Franz Ferch a fost unul dintre cei mai îndrăgiți pictori ai șvabilor din Banat, și deci din România, datorită faptului că arta sa a izvorât din habitatul patriei sale și pentru că transmite înțelegerea profundă a pictorului pentru conaționalii săi. Opera sa vastă, care cuprinde conform artistului, peste 600 de tablouri, amintește de confruntarea cu diferitele tendințe artistice ale vremii, de abilitatea metamorfică și agilitatea spirituală a acestui pictor bănățean, de etnie germană, din România, care ne permite să reținem, din nou și din nou, puterea sa creatoare neobosită prin fiecare tablou realizat.³⁸

Dar sunt și cercetători din domeniul istoriei artelor din România care îl consideră pe Franz Ferch (1900–1981) ca fiind un artist plastic talentat și totodată îl cataloghează ca fiind un cameleon politic. Astfel C.S II dr. Gudrun-Liane Ittu³⁹ de la Biblioteca Universității Lucian Blaga Sibiu consideră că: “Dintre toți artiștii plastici germani din România, pictorul bănățean Franz Ferch (1900–1981) a fost cel mai versatil, un adevărat maestru al disimulării. În perioada interbelică, Franz Ferch a fost cel mai reprezentativ pictor german din vestul țării, fiind asimilat expresionismului. În deceniul al patrulea, lucrările sale sunt foarte apropiate de noua artă germană. A fost prezent în expozițiile artiștilor germani din România din 1942 și 1944, itinerate de Reich, motivul său preferat fiind țăranii șvabi, reprezentați monumental, cu referire la rolul civilizator pe care l-au avut în Banat. Apropierea sa de arta oficială a Germaniei, atât sub aspect formal, cât și ideologic, a făcut ca în 1940 să-i fie acordat premiul *Prinz Eugen* de către Universitatea din Viena. După război, Franz Ferch a trecut la aseasonarea retroactivă, convenabilă a biografiei – biografie pe care a povestit-o și repovestit-o jurnaliștilor. Odată cu impunerea canonului realismului socialist, Ferch nu a ezitat să-l asimileze de îndată. În fond, asimilarea noii estetici nu a fost deloc dificilă, întrucât arta celor două dictaturi, a celei naziste și comuniste, este foarte asemănătoare.”⁴⁰

Relaxarea ideologică parțială, progresul economic și liberalizarea culturală

³⁷ Ibid., 122.

³⁸ Ibid., 129.

³⁹ Răzvan Theodorescu, Marius Porumb, *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, vol. II (București, Cluj-Napoca: Editura Academiei Române, Mega, 2018), 603.

⁴⁰ Ibid., 604.

relativă ce se înfiripaseră și dezvoltaseră începând cu prima treime a anilor '60, ating apogeul și încep să descrească după 1971 și sunt frânate tot mai accentuat până spre mijlocul anilor '70.⁴¹

În iulie 1971, Nicolae Ceaușescu a anunțat noi măsuri pentru *Îmbunătățirea activității politico-ideologice*, rămase în istoria comunismului românesc sub numele de *Tezele din iulie*, denumire ce aduce aminte de tezele leniniste din aprilie. Vizita din 1971 în China, Coreea de Nord, Vietnamul de Nord și Mongolia, a lui Nicolae Ceaușescu l-a stimulat pe acesta să declanșeze o linie ideologică mult mai severă, făcută publică întâi prin așa-numitele *Teze din iulie 1971*, care pune bazele unei “microrevoluții culturale”, ale unei conduite neostaliniste.⁴²

Politica oficială va fi aceea a unui naționalism comunist de stat, pe fondul căruia se va formula și se va amplifica agresiv cultul personalității, avându-l ca obiect pe Nicolae Ceaușescu – ales în 1974 (primul) președinte al Republicii Socialiste România-, apoi perechea conducătoare Nicolae și Elena Ceaușescu.⁴³ Restaurația ideologic-culturală inițiată în 1971 va fi consolidată și înăsprită din 1983, după cuvântarea de la Mangalia a secretarului general al Partidului Comunist Român (*Tezele de la Mangalia*). Nicolae Ceaușescu nu va stopa cultul personalității și îi va cădea victimă, ajungând să creadă că este cu adevărat “cel mai iubit fiu al poporului” și detașându-se tot mai mult de realitate, creditând varianta trucată a acesteia, alimentată din plin de structurile conducerii politice și economice.⁴⁴

Tezele ceaușiste reprezentau un nou ghid pentru toate producțiile culturale din România comunistă. Din punct de vedere ideologic, tezele au fost mai degrabă dogmatice decât novatoare: noțiuni de mult abandonate în restul lagărului comunist, precum realismul socialist, erau readuse în actualitate de Nicolae Ceaușescu, care pune astfel capăt tuturor iluziilor de liberalizare a vieții culturale, întreținute în perioada de început a conducerii sale. Subliniind rolul conducător pe care trebuia să-l joace Partidul comunist în toate domeniile, secretarul general a lansat un atac neașteptat împotriva celor care încercau să mențină cultura română conectată la curentele artistice, modele culturale și tendințe novatoare din Occident.⁴⁵

Cu alte cuvinte, intelectualii români trebuiau să se inspire exclusiv din surse autohtone, mai precis din realitățile României comuniste. Consecința implicită:

⁴¹ Caterina Preda, ed., *The State Artist in Romania and Eastern Europe: The Role of the Creative Unions* (București: Editura Universității din București, 2017), 19.

⁴² Ana-Maria Cătănuș, *Sfârșitul perioadei liberale a regimului Ceaușescu. Minirevoluția culturală din 1971* (București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2005), 92.

⁴³ Ibid., 94.

⁴⁴ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu 1965–1989* (Iași: Polirom, 2011), 66.

⁴⁵ Ibid., 67.

după o scurtă perioadă în care fuseseră reluate legăturile firești cu Occidentul, cultura română era condamnată de regimul comunist- a doua oară după rusificarea forțată din anii stalinismului- să se dezvolte în completă izolare față de orice influență. Pe scurt, *Tezele din iulie 1971* au constituit începutul restalinizării culturii române prin întreruperea timidei încercări din anii 1960 de a relua ambiția generației pașoptiște de a produce o cultură națională în sincronism cu Occidentul, și, implicit, demnă de a sta alături de celelalte culturi europene.⁴⁶

A fost înființat și Consiliul Culturii și Educației Socialiste (CCES), care avea misiunea de a “dirija și orienta orice activitate cultural-educativă” a țării. CCES a fost un organism dublu subordonat partidului și statului, respectiv CC al PCR și Consiliului de Miniștri.⁴⁷ Din 1977 i-au fost conferite atribuții mult mai importante, el devenind organismul care practic controla activitatea “tuturor instituțiilor cultural-educative de la orașe și sate, indiferent de subordonare, a uniunilor și asociațiilor de creatori”, colaborând cu organizațiile de partid din cadrul respectivelor instituții, în scopul asigurării îndeplinirii politicii culturale a partidului.⁴⁸

În ceea ce privește cenzura, ca urmare a hotărârii Comitetului Central de desființare a Comitetului pentru Presă și Tipărituri, s-a procedat la împărțirea atribuțiilor în două direcții. Răspunderea pentru conținutul politic și ideologic a fost delegată la nivel instituțional prin constituirea unor comisii speciale în Radioteleviziune și colegii de redacție în presă, formate din activiști de partid și reprezentanți ai conducerii instituției.⁴⁹

Aceste noi organisme deveneau responsabile pentru “conținutul politic și ideologic” al publicațiilor, emisiunilor, spectacolelor, filmelor etc. În al doilea rând, Nicolae Ceaușescu personal decide că un organism central care să supravegheze întreaga activitate a acestor comisii și comitete era în continuare absolut necesar, atribuindu-i CCES acest rol. Argumentul lui Nicolae Ceaușescu pentru necesitatea menținerii unui control strict și centralizat al publicațiilor semăna cu o descriere de tip orwellian a funcționării cenzurii: “Nu putem lăsa această activitate chiar așa la voia întâmplării. Libertate, libertate dar în toată lumea există un control asupra tuturor publicațiilor”.⁵⁰

Societatea totalitară comunistă era una organizată în întregime raționalist, ca domnia neîngrădită a logocentrismului, mai ales în scrierile antiutopice, în criticile utopiilor. Antropologia modernă nu mai situează omul între fiară și

⁴⁶ Ibid., 70.

⁴⁷ Ibid., 72.

⁴⁸ Ibid., 80.

⁴⁹ Ibid., 83.

⁵⁰ Comisia Prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România, *Raport final* (București: Humanitas, 2007), 118.

zeu, precum în trecut, ci între animal și mașină.⁵¹ Autorii mai vechilor uto-pii aveau tendința de a sublinia mașinalul din om pentru a face cât mai netă deosebirea dintre acesta și animal, deoarece vedeau animalicul drept cel mai mare pericol pentru om. Autorii mai recentelor antiutopii au subliniat, dimpotrivă, animalicul, pasionalul, instinctivul din om pentru a-l deosebi mai net de mașină, căci ei vedeau mașinalul din om drept un pericol mai mare decât animalicul din acesta.⁵²

Potrivit acestei antropologii, opoziția la constrângerea logicii reci, mașinale poate veni numai din sursele iraționalului, de dincolo de rațiune, din domeniul sentimentelor, care nu pot fi înlăturate cu argumente, care rămân imune la ceea ce e logic, pentru că sunt de la bun început ambivalente și contradictorii. Dorința sexuală și iubirea sunt, de regulă, cele care îi provoacă pe eroii romanelor antiutopice să se opună logicii constrângătoare a unei societăți utopice absolut raționalizate.⁵³ Scrierile teoretice îndreptate împotriva proiectului social utopic nu aduc, în fond, alte argumente decât romanele antiutopice. Când vrea să ironizeze idealul existenței securizate într-o societate perfectă, Nietzsche apelează la dorul de moarte al omului. Bataille vorbește despre exces, eros și sărbătoare ca surse ale suveranității- izvoare pe care societatea comunistă vrea să le sece în numele organizării raționale a procesului social de producție, fără însă a reuși.⁵⁴

În contextul celor menționate până acum observăm că ambiguitățile discursului comuniștilor români asupra liberalizării în cultură devin chiar mai evidente după momentul de solidaritate națională de care beneficiază partidul și Ceaușescu, personal, în august 1968.⁵⁵ Întâlnirea conducerii PCR cu membrii conducerii Uniunii Scriitorilor, la 6 noiembrie 1968, pare să anunțe la nivelul discursului politic față de intelectuali, momentul de sfârșit al unei liberalizări abia începute. Ceaușescu vorbește, cu această ocazie, despre obligația scriitorilor de a nu confunda “coexistența pașnică între state” – un deziderat proclamat de propaganda oficială a partidului – cu “coexistență ideologică”, inacceptabilă din punctul său de vedere.⁵⁶

Importanța pe care regimul Ceaușescu o acordă preservării monopolului

⁵¹ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România* (București: Humanitas, 1990), 140.

⁵² Adrian Cioroianu, *Ce Ceaucescu qui hante les Roumains. Le mythe, les représentations et le culte du Dirigeant dans la Roumanie communiste (deuxième édition révisée)* (Bucharest: Éditions Curtea Veche, L'Agence Universitaire de la Francophonie, 2005), 196.

⁵³ Ibid., 219.

⁵⁴ Ghiță Ionescu, *Comunismul în România* (București: Litera, 1994), 302.

⁵⁵ Petre Oprea, *Două perioade din istoriografia artei românești moderne și contemporane* (București: Maiko, 2001), 100.

⁵⁶ Ibid., 111.

ideologiei sale ca unică interpretare legitimă a adevărului național devine manifestă așa cum am mai menționat odată cu formularea *Tezelor din iulie 1971* și inițierea “minirevoluției culturale”.⁵⁷

Ideile de bază a “tezelor din iulie” erau creșterea controlului de partid și de stat asupra activității culturale și artistice și lupta cu “elementele ideologiei burgheze”. Ceaușescu atrăgea atenția asupra influenței – după părerea lui prea mare – pe care o aveau curentele culturale occidentale asupra vieții literare și artistice românești. Potrivit secretarului general, au fost prezentate prea multe opere de artă (mai ales filme) importate din Vest, ceea ce a făcut ca publicul din România să nu se mai poată regăsi în realitatea concretă.⁵⁸

Ceaușescu deplângea de asemenea nivelul scăzut de “conștiință” a cadrelor din aparatul de stat. Argument cu atât mai realist cu cât în anii ’60 au fost simplificate procedurile de primire în partid, astfel încât în rândurile PCR au ajuns mulți care n-aveau nimic de-a face cu ideologia comunistă, principalul motiv pentru care au intrat în partid fiind numai dorința de a face carieră sau de a obține anumite avantaje. Comunistul Nicolae Ceaușescu, preocupat în primul rând de ideologie, a observat acest proces și dorea să-l contracareze prin creșterea îndoctrinării membrilor de partid.⁵⁹

Mesajul politic al tezelor, considerat de mediile literare și artistice ca o reînnoțire brutală la practicile realismului socialist, a fost consemnat în istoriografia românească drept momentul de sfârșit al perioadei liberale a regimului Ceaușescu.⁶⁰

Importanța *Tezelor din iulie 1971* și a *revoluției culturale* pentru mediul artistic din România, ca și pentru întreaga societate, a fost enormă. Pentru toți a devenit clar că liberalizarea sistemului de la jumătatea anilor ’60 ai secolului al XX-lea s-a încheiat definitiv și, dacă nu urmează o schimbare radicală a situației, nu se va mai putea vorbi de liberalizare. Dar populația nu părea să-și dea seama de acest lucru, având proaspete în memorie numeroase vizite internaționale, ieșirea îndrăzneată a lui Nicolae Ceaușescu din 21 august 1968 și văzând uriașele schimbări produse în viața culturală, economică și socială din anii ’60.⁶¹

Așadar în 1971, odată cu “tezele din iulie”, în România s-a dărâmat mitul “socialismului cu față umană”. Nostalgia cu care unii români își amintesc astăzi

⁵⁷ Liliana Corobca, *Panorama comunismului în România* (Iași: Polirom, 2020), 597.

⁵⁸ Manuela Marin, *Originea și evoluția cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu 1965–1989* (Alba-Iulia: Altip, 2008), 309.

⁵⁹ Ibid., 313.

⁶⁰ Ibid., 318.

⁶¹ Cristian Vasile, *Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu. 1965–1974* (București: Humanitas, 2014), 69.

vremea comunismului se referă, într-o mare măsură, tocmai la perioada primilor șase ani ai epocii Ceaușescu – adică perioada 1965–1971.⁶² Spre sfârșitul anului 1971 a avut loc o înăsprire a cursului în așa fel încât să nu mai existe îndoieli în legătură cu intențiile conducerii. A crescut simțitor prezența tematicii ideologice și a persoanei conducătorului însuși în mass-media, în primul rând în programul televiziunii. Trebuie totuși să observăm că, în ciuda unei propagande foarte gălăgioase, schimbările au fost introduse treptat și o vreme s-au menținut anumite efecte ale liberalizării de la jumătatea anilor '60.⁶³

La începutul anilor '70 ai secolului al XX-lea, în România au apărut două tendințe care, mai târziu, în perioada lor de înflorire, au constituit un eveniment insolit în blocul sovietic. E adevărat că, în momentul în care au apărut, ele n-au provocat o ieșire în evidență prea frapantă a României față de celelalte țări. Este vorba de cultul personalității și de promovarea unor membri ai familiei șefului de stat în organele de conducere ale partidului.⁶⁴

Cultul personalității a fost însoțit de ample creații ideologice, istorice și literare, menite să justifice poziția de frunte a lui Ceaușescu și rolul său providențial. Național-comunismul românesc s-a remarcat astfel printr-un naționalism exacerbant, cu nuanțe de inspirație legionară pe alocuri, mai ales acolo unde era subliniată importanța autohtonismului, în raport cu influențele exterioare.⁶⁵

Această pseudoideologie, aflată în strânsă legătură cu cultul personalității, a apelat din nou la istorie și literatură pentru a dobândi substanță și a fi răspândită în societate. Istoria a fost chemată să servească cultul personalității și pretențiile unui excepționalism românesc care ar fi ajuns la apogeu sub conducerea lui Nicolae Ceaușescu.⁶⁶

Propaganda a introdus sintagma *Epoca de Aur* pentru a desemna perioada în care Nicolae Ceaușescu s-a aflat la conducere, și titlul de *Conducător* pentru Ceaușescu, similar celui avut de liderii de extremă dreapta din perioada interbelică a României. Dictatorul se vedea pe sine drept întruchiparea tuturor idealurilor naționale ale românilor, el era un produs al întregii istorii românești, pe care o personifica.⁶⁷

Va urma perioada 1974–1989 care se va caracteriza în România printr-un naționalism comunist de stat în care reîntoarcerea la o metodologie stalinistă a puterii se combină cu amintita tactică de simulare a schimbărilor în toate

⁶² Ibid., 71.

⁶³ Ibid., 74.

⁶⁴ Radu Popica, Anca Maria Zamfir, *Arta sub comunism. Arta oficială a regimului comunist în colecția Muzeului de Artă Brașov (1945–1989)* (Brașov: Editura Muzeului de Artă Brașov, 2011), 10.

⁶⁵ Manuela Marin, *Nicolae Ceaușescu-omul și cultul* (Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2016), 287.

⁶⁶ Ibid., 290.

⁶⁷ Ibid., 295.

domeniile. Blocajul politic și economic de natură clar retrogradă, la care se adaugă controlul total al populației prin intermediul Miliției și Securității, face ca România acelor ani să devină o societate închisă, izolată de restul lumii, lovită de stagnare și de declin socio-cultural.⁶⁸

POLITICS AND HISTORY UNDER COMMUNISM: OFFICIAL ART, THE JULY 1971 THESES AND THE ROMANIAN “LITTLE CULTURAL REVOLUTION”

Abstract

After the Second World War, with the establishment of the communist regime in Romania, culture in general and fine arts in particular evolved differently from the West, under the auspices of socialist realism. Thus, in the first decade and a half after the Great World War, during Gheorghe Gheorghiu-Dej's regime, Soviet cultural landmarks became the only source of inspiration. The communist ideology, indoctrination and manipulation will leave its mark on the Romanian society's way of thinking. This Stalinist-style Soviet influence proved to be harmful for the Romanian cultural space, distancing us from our own national landmarks. The resynchronization with the cultural values of Western Europe, the integration of Romanian culture and fine arts in the universal cultural heritage comes with the process of destalinization promoted by Nicolae Ceaușescu's regime between 1965–1971. So the process of gradual emancipation of communist Romania from the Soviet Union continued after Nicolae Ceaușescu came to power in 1965 and had an important moment in 1968, when the Romanian Army troops did not participate in the invasion of Czechoslovakia by the forces of some Warsaw Treaty member states, and Ceaușescu created a strong platform of sympathy both domestically and internationally, following his speech at the rally organized in Bucharest in August 1968. Relations with foreign countries would be based on and develop principles in line with those set out in the 1964 Declaration. In this first phase of the “golden age” (around 1965–1971), the ideological discourse relaxed, but hardened again in 1971. In July 1971, Nicolae Ceaușescu announced new measures for the “Improvement of political-ideological activity”, which have remained in the history of Romanian communism as the July Theses, a name reminiscent of the Leninist Theses of April. Ceaușescu's Theses were a new guide for all cultural productions in Romania. Ideologically, the Theses were dogmatic rather than innovative: concepts long abandoned in the rest of the communist camp, such as socialist realism, were brought back to the fore by Ceaușescu, who put an end to all illusions of liberalization of cultural life that had been entertained at the beginning of his leadership. In other words, Romanian intellectuals were to draw their inspiration exclusively from domestic sources, namely the realities of socialist Romania. The consequence: after a brief period in which normal relations with the West were resumed, Romanian culture was condemned by the communist regime for the second time, after the forced Russification of Stalin's era, to years of development in total isolation from any influence.

⁶⁸ Alexandra Țichindelean, *Inflența politicului asupra vieții culturale a românilor 1947–1971* (București: Eikon, 2023), 151.

DESPRE ULTIMUL HAIDUC ȘI O PIESĂ DE PICTURĂ DECORATIVĂ

Marius Adrian Scheianu*

Cuvinte-cheie: Gheorghe Coroiu, haiducie, pictură, folclor

Keywords: Gheorghe Coroiu, outlawry, picture, folklore

Haiducie și brigandaj

Foarte frecvent în spațiul românesc și balcanic, mitul haiducului, personaj eminamente pozitiv a fost valorificat atât în legende și cântece bătrânești, cât și în literatura cultă, în care sunt evocate acțiunile justițiare ale acestor eroi deveniți parte a folclorului național.¹ Activi, în special, în lumea satului, multe dintre numele cunoscute de haiduci au ajuns la noi și ne sunt cunoscute numai pe cale orală, prin cântece și poezii populare, existența lor nefiind consemnată de documente scrise, dar faptul că aceștia nu au rămas doar parte numai a lumii românești vechi este demonstrat și de persistența mitului până în modernitate. În zorii epocii contemporane, în primii ani ai secolului al XX-lea, figura haiducului, apărător al păturilor păgubașe ale societății, se păstra încă vie la sat și în mediul semirural, deși România modernă era mult diferită de epoca asupririi naționale și sociale, în care cei mai cunoscuți haiduci au activat. Literatura de consum și presa, care devin, de la sfârșitul secolului al XIX-lea, accesibile unor mase largi de populație, dar și curente autohtoniste, contribuie din plin la popularitatea și popularizarea haiducilor. Sincronizarea cu societatea occidentală s-a remarcat și în privința rolului jucat de presă, presa românească fiind una fecundă în cea ce privește relatarea faptelor unor personaje care aminteau de tiparul haiducului clasic sau a unor infractori, pur și simplu. Nu este întâmplătoare așadar faima de care unii haiduci și bandiți s-au bucurat în acele vremuri

Totuși dacă în Occidentul acelor ani se vorbea, deja, de gangsteri și clanuri banditești, în mediul citadin, într-o țară care și-a consumat cu o întârziere de câteva secole o adevărată “Jacquerie” modernă, așa cum numește istoricul

* Complexul Național Muzeal „Astra” Sibiu, str. Pădurea Dumbrava, nr. 16–20, e-mail: adi4real@yahoo.com

¹ Dan Horia Mazilu, *Lege și fărădelege în lumea românească veche* (Iași: Ed. Polirom, 2006), 305–306.

Philip Gabriel Eidelberg mișcarea țărănească de la 1907², se vorbea încă de haiduci. Cu toate că haiducii erau asociați cu epoca diferitelor ocupații străine ale țărilor române iar acțiunile lor erau valorificate ca acte patriotice de rezistență națională, la cumpănă dintre secolele XIX și XX atât presa cât și publicul larg folosesc des termenii de “haiduci” și “poteră” când descriu confruntările dintre poliție și jandarmerie, pe de-o parte, și bandele de tâlhari active în epocă, pe de altă parte.³ În preajma Primul Război Mondial devin cunoscute nume ca Andrei Budac din Cârțișoara, Țara Făgărașului, și Toader Pantelimon, din ținutul Neamțului, având trăsături și caracteristici care îi aduc foarte aproape de tiparul haiducului clasic. La începutul secolului trecut, imaginea pozitivă a haiducului era perpetuată prin cântece bătrânești, iar la oraș, prin spectacolele teatrului de hoți, foarte gustat în epocă.⁴ Adesea, variantele acestora apar ca adaptări ale întâmplărilor din vechile piese haiducești la noile vremuri unde jandarmul se substituie arnăutului, iar prefectul zapciului, de exemplu.

Marile reforme implementate după război, schimbările sociale, precum și provocările lansate de modernitate vor afecta profund conștiința țărănească declanșând un proces la finalul căruia satul românesc va semăna tot mai puțin cu comunitatea rustică și patriarhală, guvernată de valori tradiționale, din trecut. Cei care nu se regăsesc în noua stare de fapt și sunt critici la influențele venite din afară, văzând în agenții modernizării promotori ai unei degradări a moravurilor ce afectează structurile sociale românești, empatizează cu noi actanți apăruiți pe scena politică. Acum își începe ascensiunea Mișcarea Legionară orientată spre clasele tradiționale ale societății și ostilă influențelor, considerate corupătoare, străine spiritului românesc. De altfel, nu accidental, membrii mișcării folosesc în discursuri o retorică și o imagine puternic influențată de folclorul haiducesc. În anii tulburi de după încheierea Marelui Război, când statul încerca să gestioneze o complicată situație politică, economică și socială, vor mai apărea așa ziși haiduci întârziați, dar a căror activitate va avea un ecou local sau regional⁵. Totuși, în anii '30 va apărea un personaj care va depăși cu mult limita legii și se va bucura de o notorietate, în epocă, pe măsura faptelor sale.

² Phillip Gabriel Eidelberg, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie* (Leiden: Brill Publishers, 1974).

³ Gabriel Constantinescu, *Crime înfiorătoare și Tâlhării îndrăznețe din a doua jumătate a secolului XIX, în România* (Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2012), 280.

⁴ Daniel Dieaconu, *Tâlhăria și haiducia la români, jefuitorii cu arme* (București: Editura Universitară, 2014), 47–51.

⁵ Daniel Dieaconu, Viorel Nicolau, Alexandru Ioan Ungureanu, Emil Pedemonte Juncănu, *Haiduci și tâlhari, contribuții de mitologie și antropologie istorică* (Piatra Neamț: Editura Cetatea Doamnei, 2013), 187–198.

Gheorghe Coroiu, ultimul haiduc român

Este vorba despre Gheorghe Coroiu, considerat drept ultimul haiduc român, datorită unor evidente asemănări pe care acesta le avea cu portretul idealizat al haiducului din secolele XVIII și XIX. Născut în anul 1911 în satul Guranda, aparținător de fostul județ Dorohoi, era înzestrat cu o inteligență nativă și, inițial, cu un ascuțit simț al dreptății. La fel ca mulți dintre eroii din vechime a “luat calea codrului” datorită unei nedreptăți făcută asupra sa de către un reprezentant local al autorității statului. Alegând haiducia își va alege victimele jafurilor sale dintre reprezentanții clasei înstărite locale (proprietari de pământ, de afaceri, notari, avocați etc.) dar și dintre negustorii și călătorii înstăriți, aflați în tranzit pe rutele comerciale din zonă. Acțiunile lui Coroiu se circumscriu în prima parte a anilor '30 părții de nord a Moldovei, pe o rază destul de mare, având ca centru locurile natale.

Celebritatea îi este adusă de spectaculozitatea și îndrăzneala tâlhăriilor sale, precum și datorită faptului că nu făcea uz de arme de foc sau alte arme cauzatoare de moarte, paguba celor tâlhăriți fiind doar de natură materială. Maestru al deghizărilor și al diversiei va ridiculiza și zădărnici tentativele autorităților polițienești de a-l supune rigorilor legii. Toate acestea îi aduc simpatia unei părți importante a sătenilor din regiune, ajungând erou de cântece populare, dar va face și ca actele sale să țină prima pagină a ziarelor și revistelor centrale. Popularitatea de care se bucura în ținutul de baștină îi stau mărturie și diferite întâmplări ce îl au în prim plan pe Coroiu și care rămân în memoria colectivă a locuitorilor din satele actualului județ Botoșani.

Asfel, Anica lui Donose (după căsătorie Anica Dăscălașu), tânără din Todereni mergând să ia apă de la fântână întâlnește un bărbat de la care primește o sumă de bani. Întoarsă acasă, copila îi povestește tatălui strania întâmplare, care îi spune că acesta trebuie să fi fost haiducul Coroiu. O altă poveste spune cum că șareta lui Coroiu a fost atacată trecând prin pădure de un bandit care și-a asumat identitatea celebrului haiduc. Adevăratul Coroiu îl confruntă pe falsul Coroiu care, speriat, fuge. Pentru a scăpa de poteră se spune că acesta a stat ascuns două sau trei zile într-un spațiu deasupra porții de intrare a mănăstirii Cozancea, din Sulița (jud. Botoșani), localitate unde, se pare, avea o ibovnică. O altă poveste spune că urmărit fiind de jandarmi a spintecat burta unui cal mort și s-a ascuns acolo așteptând să treacă pericolul.⁶

Cele amintite mai sus îl pun pe Coroiu în continuitatea figurilor celebre de

⁶ Informator Ben Mehedin, născut în 1970, în Zlătunoaia (jud. Botoșani), deține informațiile împărtășite autorului acestui articol de la mama sa, Lucreția Mehedin (născută în Todereni, jud. Botoșani), respectiv bunicul matern Gheorghe Aionîtoaiei (născut în Zlătunoaia, jud. Botoșani), decedat în 1990.

răzvrătiți din trecut, putând recunoaște cu ușurință numitorii comuni: originea țărănească, codrul, răzbumarea inechităților, actul insurecțional ca gest eroic, jefuirea celor bogați și bunăvoința arătată celor mai puțini favorizați. Prins în cele din urmă reușește să evadeze, probabil și cu sprijinul câtorva reprezentanți de rang inferior ai autorităților, dovadă că faptele sale găseau înțelegere și la alte categorii sociale în afară de țărani.

O inedită piesă de pictură decorativă atribuită lui Gheorghe Coroiu

La apogeul carierei sale infracționale Coroiu și-a lărgit mult sfera de acțiune, fiind prezent și în localitățile de pe Valea Prahovei cât și la Brașov, Iași sau București. Tot acum, îmbătat de faima de care se bucura, începe să ducă un stil de viață extravagant, petrecând cu lăutari și cheltuind sume importante din banii obținuți de pe urma tâlhăriilor comise, îndepărtându-se mult de imaginea senină pe care o avea în imaginarul popular. Aflat mereu pe fugă, renunță la vechiul principiu de a nu apela la violență fizică și ucide un jandarm dintr-un pluton care se afla pe urmele sale, crimă care face să fie urmărit cu și mai multă înverșunare de către autorități, fiind astfel silit și să renunțe la viața luxoasă cu care începuse să se obișnuiască, când nu se afla în ascunzători. Conform tradiției locale, în cele din urmă a fost capturat în apropierea orașului Câmpina (jud. Prahova) de o trupă de jandarmi, oamenii din trupă fiind pe punctul de a-l linșa pe celebrul captiv, ca răzbunare pentru colegul lor ucis. Se va opune dorinței subalternilor plutonierul Nicolae Roșca. Ajuns în închisoare Coroiu nu îl uită pe cel care îi salvase viața și îi dedică o pictură, creație proprie, plutonierului Roșca.⁷

Este vorba despre un tablou de mici dimensiuni, de fapt o pictură naiv-decorativă, executată direct pe lemn de tei cu tempera groasă în culori de apă. Pictura pe o placă dreptunghiulară, având lungimea de 28 cm și lățimea de 13 cm este înrămată, rama fiind confecționată tot din lemn de tei. Se pare că materialul lemnos a fost tratat prin fierbere în ulei. Prezintă un chenar aparent, lucrat prin incizare, cu grund și dat cu culoare albă, prin care se vede prin transparență partea din spate a capacului.⁸ Pictura ilustrează, în plan central, un medalion cu o pereche de lebede, plutind pe apă având în fundal un peisaj bucolic. Medalionul încadrat, pe fond negru, de motive floral-vegetale, de inspirație exotică. Cromatica dominată de culori pastelate: verde, bej și gal-

⁷ Informator Doru Gheorghe Fărcaș, născut 1954, Băicoi, colecționar, cel în colecția căruia s-a aflat tabloul despre care se amintește în prezentul articol.

⁸ Piesa a suferit intervenții de restaurare realizate de către restauratorii Cristina Dăneasa și Andreea Sârbu, în timpul desfășurării workshop-ului de restaurare în cadrul Centrului ASTRA pentru patrimoniu, desfășurat în perioada 12–13 iunie 2017; investigații biologice și chimice efectuate de Ileana Chirtea, respectiv Daniela Văcariu.

ben. În colțul de jos dreapta realizată prin pictare cu pensula inscripția “Subof. N. Roșca 1937” cel căruia îi fusese dedicată opera, și anul când opera a fost realizată, iar numele celui care a realizat-o “Gheorghe Coroiu” apare la posterior, pe spatele cadrului picturii. Opera este, cu siguranță, similară cu piese similare care împodobeau pereții multor cârciumi și hanuri, sau cu cele puse în vânzare la bălciuri și târguri, alimentând gustul pentru teme de gen publicului larg cu origini țărănești sau semi-urbanizat.

De altfel, nu este deloc accidental că Valea Prahovei a fost zona în care Coroiu a fost deosebit de activ în ultima parte a carierei infracționale. Pe Valea Prahovei existau numeroase fabrici de cherestea, de celuloză, precum cea de la Bușteni sau rafinării de petrol, localnicii fiind antrenați în activități industriale de timpuriu, meșteșugurile tradiționale fiind abandonate în favoarea noilor îndeletniciri. Tot aici se remarca densitatea mare de cârciumi și hanuri, fiind și o zonă de tranzit și de intens trafic comercial, locuri prielnice și pentru dezvoltarea de anumite activități infracționale. Numai în localitatea Băicoi, de exemplu, unde a fost colectată piesa care este menționată mai sus, existau în deceniile interbelice nu mai puțin de 27 de hanuri. Tot aici existau și case ce funcționau ca loc de întâlnire și socializare pentru tineret sau ca săli de dans, după modelul urban.

Nicolae Roșca, după desființarea instituției jandarmeriei, a trecut în cadrul forțelor armate ieșind la pensie la Brașov, apoi stabilindu-se în localitatea de baștină a soției sale, Băicoi, unde a decedat în anul 2000. Darul primit de subofițerul Roșca ni-l relevă, din nou, pe Coroiu apropiat de imaginea luminoasă din cântecele populare, ca un om cu anumite sensibilități artistice și care în soliditatea arestului regreta, probabil, drumul ales și faptul că răpise viața unui om.

Haiducie în secolul XX

Obiectiv, despre Coroiu va relata unul dintre cei mai mari jurnaliști ai interbelicului românesc, Filip Brunea-Fox, care s-a aflat în corespondență cu acesta. El vedea în Coroiu un bandit de factură modernă, care cultiva o întreagă rețea de colaboratori, dar, pe de altă parte, a și sesizat particularitățile care îl diferențiau pe Coroiu de un infractor convențional.⁹ Ca din pictura amintită, ni se relevă un personaj complex și faptul că modele ale trecutului au mai mare duranță decât ne-ar părea la o privire superficială, fapt ce face ca acestea să nu fie așa de îndepărtate, așa cum lesne ne-am imagina, de vremurile pe care le trăim.

La fel ca și în zona de baștină, Gheorghe Coroiu a rămas în memoria localnicilor de pe Valea Prahovei. Și aici despre el s-au scris cântece populare și, la fel de interesant, multe din acțiunile sale în tradiția locală au căpătat o dimensiune

⁹ Filip Brunea-Fox, *Reportajele mele, 1927–1938* (București: Editura Eminescu, 1979), 21.

nu cu mult diferită de faptele lotrilor din trecut, frizând fabulosul. În imaginarul popular local, regăsim elemente din universul haiducesc clasic: acțiuni îndrăznețe, adăpost găsit în locuri inedite etc. Astfel, Coroiu, împreună cu doi complici, ar fi reușit să fure din Sinaia mașina regelui Mihai (moștenitor al tronului și mare voievod de Alba Iulia la momentul în care s-ar fi întâmplat presupusul furt). Prinși în apropierea Câmpinei, ar fi organizat o spectaculoasă evadare din închisoare.¹⁰ Fără îndoială, la baza acestor relatări au stat și titlurile senzaționale ale articolelor de presă care îl aveau drept protagonist pe Coroiu și care au făcut din acesta un personaj cunoscut la nivel național.

Gheorghe Coroiu a înțeles să se adapteze la vremurile în care trăia și să profite de notorietatea sa, lucru evident în timpul procesului în care, în pofida crimei comise, primește o pedeapsă extrem de ușoară.¹¹ În timpul judecății apărătorii săi vor face dese referiri la imaginea haiducului care se revoltă împotriva nedreptății și jefuiește pe bogați pentru a împărți prada celor săraci. Faptul că unele din victimele sale făceau parte din comunitatea evreiască a făcut ca elemente de extremă dreapta din societatea românească, devenite tot mai vocale, să îl asocieze scopurilor politice urmărite făcând din el un campion al celor obidiți. În timpul procesului, Coroiu apare cu însemne asociate fascismului și îi interzice accesul în sala de judecată jurnalistului Filip Brunea-Fox, evreu de origine, a cărui ajutor îl solicitase când era urmărit de aparatul polițienesc al statului.¹²

Ieșirea din scenă a personajul ține tot de domeniul mitului. După executarea pedepsei în închisoare, Coroiu dispare din atenția opiniei publice. S-a spus că a fost recrutat de Siguranță și mai apoi de Securitate, apelându-se la talentele sale și la cunoștințele rețelilor nevăzute ale lumii interlope. Unii dintre consăteni spun că la fi văzut în anii '50 în apropierea zonei de baștină purtând însemnele Securității Statului. Adevărate sau rodul imaginației populare, aventurile lui Coroiu stau drept mărturie despre persistența unui mit, cel al haiducului, dar și despre transformarea și adaptabilitatea sa. Pendularea lui Coroiu între bine și rău, asemănarea sa cu imaginea haiducului de demult și transformarea sa ulterioară într-un infractor contribuie la completarea imaginii unei lumi

¹⁰ Informator Ion Lazăr, pensionar din Băicoi, născut în 1934, "Coroiu, Pârvulescu și Aron. Aștia erau, trei. Au furat mașina regelui Mihai de la Sinaia, a venit încoace, s-a dus aici în pădure, a făcut la un pom care avea scorbură, a făcut groapă dedesubt, de 3/3 și ei intrau prin scorbură și acolo i-a prins. Mașina dacă n-a mai avut benzină, a lăsat-o în marginea pădurii și pe urmă i-a prins și i-a dus la canal". O parte din acest articol valorifică informațiile colectate ca urmare a unei cercetări de teren efectuată de o echipă de muzeografi CNM ASTRA în localitatea Băicoi (jud Prahova), în perioada 19–23 octombrie 2016.

¹¹ Dieaconu, *Tâlhăria și haiducia la români*, 274.

¹² Brunea-Fox, *Reportajele mele*, 22.

aflată, de asemenea, în transformare. Tentația urbanului, puterea cuvântului scris care se face cunoscută în toate colțurile țării, alterarea unor tradiții vor lăsa urme adânci și în mediul rural.

ABOUT THE LAST HAIDUC AND A PIECE OF DECORATIVE PAINTING

Abstract

Starting from the end of the Middle Ages, the myth of the heroic haiduc became widely spread in the Romanian space, as well as in other parts of Europe. As an inherently positive character, the haiduc was glorified in legends and folk songs, where the bold actions of these heroes were evoked as part of national folklore. In the dawn of the contemporary era, at the beginning of the 20th century, the myth remained alive in villages and semi-rural areas, even though modern Romania was very different from the era of national and social oppression in which the most well-known haiducs had fought. A controversial figure of interwar Romania was Gheorghe Coroiu. Considered by some to be the last Romanian haiduc, but also seen as having traits of a modern gangster, he became famous for his defiant actions against police authorities. He ended his criminal career in the mid-1930s, when he was arrested, according to local tradition, near the town of Câmpina. While in prison, Coroiu dedicated one of his own creations, a piece of naive art painting, to a gendarmerie platoon leader who opposed his lynching at the time of his arrest. This interesting piece is the subject of a brief presentation. This small painting serves as a pretext for placing its author's deeds in a broader context and briefly analyzing the endurance and transformations of a myth.

Foto 1. Gheorghe Coroiu în *Realitatea Ilustrată*, Anul IX, nr. 448 din 31 august 1935.
/ Gheorghe Coroiu in the magazine *Realitatea Ilustrată*, IX, nr. 448, August 31, 1935.

Foto 2. Intrarea în mănăstirea Cozancea, parte a legendei lui Coroiu; conform tradiției în spațiul liber din partea superioară a porții, haiducul și-ar fi găsit adăpost pentru câteva zile (foto Ben Mehedin). / Entrance in Cozancea Monastery, part of Coroiu's legend; in accordance with the tradition, the outlaw took shelter for a couple of day within the upper side of the gate (photo Ben Mehedin).

Foto 3. Piesă atribuită lui Gheorghe Coroiu (foto Adrian Scheianu). /
The piece ascribed to Gheorghe Coroiu (photo: Adrian Scheianu).

Foto 4. Piesă atribuită lui Gheorghe Coroiu, verso cu semnătura autorului
(foto Adrian Scheianu). / The piece ascribed to Gheorghe Coroiu,
reverse side with the author's signature (photo: Adrian Scheianu).

Foto 5. Gheorghe Coroiu în *Realitatea Ilustrată*, Anul IX, nr. 431 din 24 aprilie 1935.
/ Gheorghe Coroiu in the magazine *Realitatea Ilustrată*, IX, nr. 431, April 24, 1935.

Foto 6. Gheorghe Coroiu în *Realitatea Ilustrată*, Anul X, nr. 514 din 25 noiembrie 1936. / Gheorghe Coroiu in the magazine *Realitatea Ilustrată*, X, nr. 514, November 25, 1936.

Foto 7. Gheorghe Coroiu în *Realitatea Ilustrată*, Anul IX, nr. 431 din 24 aprilie 1935.
/ Gheorghe Coroiu in the magazine *Realitatea Ilustrată*, IX, nr. 431, April 24, 1935

IMAGINEA ȘI IMAGINAREA CELUILALT: OLTENI ÎN BANAT

*Sînziana Preda**

Cuvinte-cheie: Banat, Timișoara, olteni, venetici, cultură

Keywords: Banat, Timișoara, Oltenians, newcomer, culture

Motto:

“– Câte cărți au oltenii în bibliotecă?

– Două: volumul I: Cine e oltenii și ce vrea ei?

volumul II: Oltenii e deștepți și știe ce vrea.”

Introducere

Mișcarea populației, progresiva schimbare a componenței regionale a orașului Timișoara, începând cu a doua jumătate a sec. XX, sunt realități foarte puțin investigate sub aspect științific, în deceniile post decembriste. Pe plan local, recensământul național din anul 2022 a relevat o scădere a numărului de locuitori cu peste 20 de procente, comparativ cu începutul anilor 2010.¹ Dincolo de inadvertențele produse de modul de numărare a locuitorilor (nerecenzarea unor cartiere/străzi), rămâne evidentă dinamica urbei, două componente putând fi enumerate: aglomerarea zonei metropolitane, cât și deplasarea unor segmente de populație către mediul periurban. Actorii acestor procese nu sunt unii și aceiași. Pe de o parte, Timișoara continuă (tot mai consistent) să reprezinte un pol de atracție pentru români (și nu numai) din regiuni vecine Banatului; pe de alta, reprezentanți din stratul superior al clasei de mijloc își canalizează preferințele de locuire spre ariile limitrofe orașului, în speță comunele cele mai apropiate. Fenomenul denotă o mișcare de populație cu puternice

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Sociologie și Psihologie, b-dul Vasile Pîrvan, nr. 4, e-mail: sinziana.preda@e-uvt.ro

¹ Recensământul populației și locuințelor 2021 – “1.3. Populația rezidentă pe sexe și grupe de vârstă (Sexe, Grupe de vârstă, Macroregiuni, Regiuni de dezvoltare, Județe, Municipii, orașe și comune),” <https://www.recensamantromania.ro/rezultate-rpl-2021/rezultate-definitive-caracteristici-demografice/>; “Tab 8. Populația stabilă după etnie – județe, municipii, orașe, comune,” <https://www.recensamantromania.ro/rpl-2011/rezultate-2011/>.

resorturi economice, ale cărui reverberații socio-culturale, sub aspectul imaginii alterității, constituie obiectul nostru de analiză.

Colonizarea interregională în România, inițiată în contextul politicilor comuniste, nu este un subiect nou; este însă rar abordat în spațiul academic (cel puțin pentru arealul bănățean), cel mai probabil din cauza limitărilor metodologice. O serie de informații pentru Banat vin dinspre istoria orală, contextualizate de poveștile de viață ale migranților care au ajuns în zona de vest, după finele celui de-al doilea război mondial. Așezându-se în comunele mari/bogate sau în Timișoara, aceștia au venit în mai multe valuri din Ardeal, Moldova și Oltenia. Din zona de sud și sud-vest a României, migrația continuă, cu anumite caracteristici, și după căderea regimului Ceaușescu. Asupra ei ne vom opri atenția, spre a examina imageria populară construită la adresa “sudiștilor” de către timișoreni/bănățeni.

Metodologie

Materialul de analiză pentru care am optat a fost furnizat de către mediul online. Opiniile exprimate în spațiul virtual sunt resurse de actualitate asupra subiectului (cele identificate de noi încep cu anul 2010). Prezența veneticilor sosiți în Banat, înainte și după 1989, este tratată într-o serie de articole jurnalistice, subiectul suscitând numeroase comentarii. Articolele joacă un rol declanșator, o supapă prin care nemulțumirea unor băștinași, în raport cu români din alte părți ale țării și ajunși în Banat, erupe, pe alocuri, violent. Vizați sunt, în primul rând, conaționali din sudul și nord-estul țării. Cei proveniți din sud și sud-vest sunt reperați prin apelativul “olteni”. Cuvântul indică proveniența regională, dar în contextul discursului despre un Celălalt perceput ostil, nuanța peiorativă devine evidentă.

Pentru bănățeni critici, “olteni” acoperă o arie largă, mărginită la vest de Drobeta-Turnu Severin, în răsărit limita fiind una imprecisă. Astfel, nu deosebește între locuitori din Mehedinți or cei din Teleorman, sau între cei din Gorj și cei din Olt. Termenul este utilizat spre a desemna atât românii aduși de sărăcie în timpul industrializării, cât și tinerii veniți la studiu în Timișoara sau în căutarea unui trai mai bun, în ultimele două-trei decenii. Propagarea apelativului s-a realizat din generație în generație; aceasta face greu de distins în ce măsură aversiunea față de sudiști reprezintă preluarea unor clișee și/sau experiență proprie; totodată, cum a evoluat în timp (în ce măsură s-a intensificat) aversiunea. Atitudini de respingere se înregistrează nu numai la adresa oltenilor, ci și a moldovenilor, însă cei dintâi par să stârnească cel mai înalt nivel de antipatie.

Comentariile generate de articolele menționate pot fi pot fi împărțite în trei

mari categorii. Una dintre acestea este reprezentată de păreri cu vădit caracter dușmănos la adresa oltenilor, presărate adesea cu injurii. O alta se delimitează de insulte, însă este generos sarcastică, criticând sudiștii ca fiind înapoiți și, uneori, propunând măsuri de emancipare. O ultimă categorie emite reflecții, fără ură și patimă, asupra ambelor tabere. Opiniile respective se situează într-un cu totul alt registru, departe de reacțiile epidermice ale autorilor care vocife-rează și insultă.

Din punct de vedere al interesului pentru subiectul veneticilor și al urmă-rilor stabilirii în Banat, constatăm că este unul crescut; drept dovadă, comen-tariile sunt numeroase (un exemplu, 137 postări)² și se înmulțesc de-a lungul anilor (de pildă, postările unuia dintre articole acoperă perioada 2017–2022).³

Demonizarea olteanului

Sudiștii au ajuns în Banat cu mult înainte de inițierea schimbărilor econo-mice promulgate de comuniști. Sub numele de “bufeni”, locuitori din Oltenia se îndreptau către Banat în veacul al XVII-lea, din rațiuni legate de precaritatea traiului. Este dificil de reconstituit cum au fost atunci receptați de către nati-vii din provincie, dar este cunoscut faptul că ambele comunități s-au păstrat o vreme separate, într-o distanță culturală dincolo de limba comună.

Despre portretizarea preponderent negativă a sudiștilor putem vorbi odată cu ultimul deceniu, folosirea indicației geografice de “olteni” constituind pentru băștinași un reper în discursul la adresa “viniturilor” (de remercat că moldo-venii sunt similar amendați, nu însă și ardelenii). În contextul unei atitudini (cvasi) generale de respingere a “invaziei” celui alt regional, bănățenii se văd confrunțați cu noi tipologii grupale, pe care le filtrează nu prin criteriul lingvis-tic (aceeași limbă), ci prin conștiința Diferenței, instalate într-o poziție de supe-rioritate. Bănățeanul privește cu condescență ruda săracă, întrucât o compară cu sine, el plasându-se în condiția de etalon.

De ce anume se fac vinovați oltenii?

Cel mai des invocate motive de antipatie în comentariile online sunt lipsa de civilizație și dorința puternică de a reuși. Dacă spiritul de competitivitate este o noțiune clară, cel dintâi aspect acoperă o plajă largă de perspective, în funcție

² Ovidiu Sirb, “Timișorenii despre oltenii din Timișoara,” (27 februarie 2014), <https://sirb.net/2014/nervi/timisorenii-despre-oltenii-timisoara/>.

³ *Renașterea bănățeană*, “Studiu științific: Bănățenii și ardelenii au ADN de Europa,” iar oltenii, muntenii, dobrogenii și moldovenii, “de Balcani” (10 martie 2017), <https://renasterea.ro/stu-diu-stiintific-banatenii-si-ardelenii-au-adn-de-europa-iar-oltenii-muntenii-dobrogenii-si-mol-dovenii-de-balcani/>.

de background-ul opinenților. Părerile variază; în genere însă, caracterul lor ofensator (în grade diferite) este evident.

În termeni de conviețuire pe unul și același teritoriu, sudiștii sunt percepuți asemeni unui val de cotropitori, a căror prezență alterează normalitatea vieții din regiune. Altfel spus, armonia, unul dintre atributele indisolubil legate de numele Banatului. “Au stricat echilibrul cultural al Timișoarei”.⁴ “Timișoara a fost invadată de olteni. Și că s-a stricat”.⁵ Străinii nu s-au aclimatizat pur și simplu, ci par a fi tulburat o lume care trăia după alte ritmuri și convenții. “Până în anul 2000, când a început invazia oltenească, nu știam ce înseamnă ura etnică. Odată ajunși oltenii aici, în Banat s-a dezvoltat și ura asta, și ia amploare tot mai mare, pe zi ce trece. Ei nu suportă ungurii, nemții, sârbii, am impresia că nu se suportă nici pe ei. Când îi auzi, ei știu tot, ei fac tot [...]”.⁶

Astfel, distanța culturală nu este evaluată având drept criteriu diferența etnică, ci regională. “Aici am trăit în armonie, români, sârbi, unguri și nemți. Singurii inadptabili sunt oltenii”.⁷ Consensul interetnic invocat nu a apărut ca un dat natural, ci s-a construit în timp, dar cei ce nu agreează “viniturile” nu sunt dispuși să aibă răbdare cu inadptabilii. Inadecvarea veneticilor pare să se origineze în psihologia lor, cred unii dintre cei care se declară bănațeni: “invidioși, frustrați și răutăcioși [...] Olteanul are mentalitate de secol 19. Chiar dacă e [vorba de] fratele lui, dacă o duce mai bine, [acela] devine dușmanul lui”.⁸

În rândul autorilor de postări, un alt grup care se delimitează este reprezentat de cei ce propun soluții la problema oltenilor. Fără a fi injurioase (cum sunt parte dintre postări), comentariile au însă un caracter malițios. “Pe scurt ... nu putem stopa această “migrare”, este pur economică, trebuie să acceptăm, fără “migrare” nu mai există forță de muncă, vânzări de apartamente etc, trebuie

⁴ Ștefan Popa Popa's, în Sabina Roman, “Au venit ciurucurile din toată Oltenia. Orașul a fost invadat de olteni!” Caricaturist celebru, declarații teribile despre Timișoara de azi VIDEO,” (19 iulie 2019), <https://www.banatulazi.ro/au-venit-ciurucurile-din-toata-oltenia-orasul-a-fost-invadat-de-olteni-caricaturist-celebru-declaratii-teribile-despre-timisoara-de-azi-video/>.

⁵ Andra Samoilă, “Timișoara s-a stricat pentru că a fost invadată de olteni”, îmi zice taximetristul. “– Dar știți că și Brâncuși a fost oltean?” Cu sinceritate, despre Timișoara, care e capitală culturală cam cum e Clujul smart city,” (14 ianuarie 2024), <https://republica.ro/ztimisoara-s-a-stricat-pentru-ca-a-fost-invadata-de-olteni-imi-zice-taximetristul-z-dar-stiti-ca-si-brancusi>.

⁶ Karl (28 iulie 2016), în Cătălin Radu, “Olteni, go east!” pe zidurile Timisoarei! Este Banatul xenofob? Unii moldoveni sau olteni se simt discriminati,” (2 aprilie 2013), <https://www.opiniatimisoarei.ro/olteni-go-east-pe-zidurile-timisoarei-este-banat-ul-xenofob-unii-moldoveni-sau-olteni-se-simt-discriminati/02/04/2013>.

⁷ @ZiuaNoapte (6 februarie 2023), în Eugen Sasu, “Creierul și fruncea. Recensământul n-a lămurit nici acum câți olteni s-au mutat în Timișoara,” (5 februarie 2023), https://debanat.ro/2023/02/creierul-si-fruncea-recensamantul-n-a-lamurit-nici-acum-cati-olteni-s-au-mutat-in-timisoara_386504.html.

⁸ Drucker (5 februarie 2023), în Sasu, “Creierul și fruncea”.

doar să-i educăm să se integreze și să facă ceea ce este specific zonei”.⁹ “Îs de acord să le dăm o șansă, dar dacă nu se integrează, ar trebui strămutați cu forță de unde o venit!”.¹⁰ În ochii acestor “consilieri”, integrarea reprezintă obiectivul cheie, prin atingerea lui considerându-se că pot fi construite raporturi măcar amiabile între autohtoni și alogeni. Integrarea apare ca prioritate și din perspectiva unei pretinse superiorități culturale, superioritate necesară a fi apărată precum o frontieră, amenințată de infiltrări nedorite. “Normal că ai ciudă pe ei când noi, Bănățenii, am creat zone cu muncă și trudă, și vine un neica nimeni de oltean să-ți invadeze zona și spațiul tău, cu obiceiurile lor olteneste”.¹¹

Armonizarea invadatorilor cu băștinașii ia forma unui deziderat, cu atât mai mult cu cât cei veniți sunt acuzați nu numai de afectarea nivelului de dezvoltare din zonă, ci și de contaminare culturală, de o înrăurire asupra generațiilor recente. “Iar tineretul bănățean (de vreo 20 ani încoace) sunt influențați de ei, mai nou tineretul bănățean asculta manele, vorbesc în bătaie de joc, scuipă semințe ... Deci din anii 95, de când s-au înființat multinaționalele și au apărut și oltenii în zonă, civilizația din Banat a decăzut mult”.¹² Contestatarilor sudiștilor, pierderea culturii locale le apare drept rezultată a schimbării compoziției regionale, nu ca un efect al evoluțiilor economice zonale, dezirabile, pe de altă parte.

Mai rar, comentariile caută să dea o explicație socio-economică unui fenomen pretutindeni întâlnit, nu doar în problematica “invadatorilor” olteni: “Unde este bunăstare, vin și cei nedorți. Sau și cei neinvitați”.¹³ Dintotdeauna, zonele dezvoltate economic au atras populație de pretutindeni, iar Banatul nu a făcut excepție. În anii ’70, fie pentru muncile agricole, fie pentru întreprinderile din diverse industrii, mâna de lucru din varii regiuni ale țării era căutată în provincie. Deși s-au instalat masiv și au deranjat cu “necioplirea lor specific balcanică”, “oltenii, moldovenii au construit vreo jumătate de Timișoara înainte de ’89”.¹⁴ Contribuția veneticilor la evoluția orașului este puțin vizibilă în ochii moralistilor preocupați de amendarea diferenței culturale, dar chiar și așa, unii dintre critici admit că “problemele astea nu sunt un motiv întemeiat să scrii sloganuri xenofobe pe ziduri ...”.¹⁵

⁹ Sîrb, “Timișorenii despre oltenii”.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Un Banatean (29 noiembrie 2016), în Sîrb, “Timișorenii despre oltenii”.

¹² Ibid.

¹³ Danilet, în Roman, “Au venit ciurucurile din toată Oltenia”.

¹⁴ Multinationalul (2 aprilie 2013), în Radu, “Olteni, go east!”.

¹⁵ Ibid.

Comentarii echilibrate

În economia postărilor, aceste păreri nu sunt numeroase, însă prezența lor reprezintă o dovadă concretă că atitudinile negative vizavi de venetici nu caracterizează întreaga populație din Timișoara sau din Banat. Adoptând o poziție non-violentă, autorii comentariilor se remarcă nu numai printr-un ton moderat, ci și printr-o abordare diferită de cea a comentatorilor contestatari: observațiile lor nu incriminează oltenii, ci rasismul, xenofobia unor indivizi care, deși asumă că sunt parte a unei interculturalități, nu pot (nu vor?) să accepte străini. Opinienții “cumiți” sesizează și amendează nivelul crescut de respingere de care respectivii dau dovadă.

“Educația și cultura nu pot fi alterate decât dacă nu sunt stabile ... o discriminare fără sens ... aici dăm dovadă de incultură, prin defilarea mesajelor de prost gust ...”¹⁶

Mesajele moderațiilor subliniază importanța educației și a culturii individuale, ca fiind singurele repere reale pentru evaluarea oricărei persoane. De asemenea, critică inamicii oltenilor de falsa instrumentalizare a apartenenței biologice, astfel încât să justifice o așa numită superioritate.

“Dumnezeule mare! Am citit cu tristețe și dezgust discursurile rasiste de aici! Nimeni nu este “superior” pentru neamul sau familia în care s-a născut! În ce constă meritul personal în a te naște într-o regiune sau alta? Pentru mine (și sper ca și pentru mulți dintre voi) contează comportamentele, educația și cultura unei persoane, și nu zona sau țara de origine! Istoria, din păcate, este plină de exemple de ură între națiuni care au dus la genocid și curățenie etnică, adică război civil. Chiar nu putem învăța din lecțiile ce ne-a dat istoria?”¹⁷

Exhibarea mesajelor de adversitate – cred moderații – expune, de fapt, incultura autorilor, cu mult mai pregnant decât cea pe care o critică:

“Cei care cred că faptul că s-au născut într-o anumită regiune le conferă o anumită superioritate față de semenii lor din alte regiuni ale țării noastre nu fac decât să arate cât de superficială e gândirea lor. Educația face diferență, și un om educat nu cataloghează oamenii după locul de proveniență”¹⁸

“Pentru că articolul a chemat internații să-și expună părerea, ceea ce am citit au fost doar păreri încărcate copios cu injurii, ură, xenofobie, dușmănie și rasism. Absolut nimic educativ. Trist, dar adevărat”¹⁹ “Mere stricate sunt peste tot, erau vagabonzi, cerșetori, oportuniști care călcau pe cadavre pentru un

¹⁶ Mari (6 aprilie 2013), în Radu, “Olteni, go east!”

¹⁷ Gheorghe (12 martie 2017), în *Renașterea bănățeană*, “Studiu științific: Bănățenii și ardelenii”

¹⁸ Beni (6 aprilie 2013), în Radu, “Olteni, go east!”

¹⁹ Radu de la Infumurati (17 martie 2012), în Gheorghe Ilas (2 decembrie, 2010), “Timișoara, capitala emigranților din toată țara? Cum au fost asimilate “viniturile”?”, <https://www.opiniati-misoarei.ro/timisoara-capitala-emigranților-din-toată-țara-02/12/2010>.

post mai sus și în anii 60–70, înainte de “invazia” ocupanților din cele două provincii istorice din est. Ei au avut de învățat multe lucruri bune de la noi, dar și noi de la ei. Dacă năravurile rele au prins de ambele părți, nu-i de mirare. Oricum e o falsă problema, pentru că am văzut o persoană lipsită complet de bun simț și empatie, admonestată cu “oltean nesimțit”, deși era un bănățean get buget la a 5 generație”.²⁰ Ultimul fragment conchide asupra conflictului interregional, văzut ca unul neîntemeiat, artificial, care ține de natura umană, de minusurile ei.

Concluzii

Cercetarea noastră și-a propus urmărirea argumentelor celor care se simt agresați în “intimitatea” lor bănățeană și putem observa că acest parcurs relevă nu numai imagini despre olteni (în genere, despre venetici), ci și despre băștinașii care trăiesc în iluzia unei lumi dezintegrate de evoluțiile politice și economice inițiate odată cu instalarea regimului comunist. Pentru a se ajunge la un *modus vivendi* între contestatari și contestați (dar de pe poziții de egalitate), “sunt necesare, de o parte și de alta, bunăvoință, imaginație și perseverență”.²¹

Trecerea în revistă a canalele de propagare a opiniilor examinate, în special a insultelor și expresiilor injurioase, relevă că online-ul a favorizat și favorizează exprimarea celor mai virulente păreri cu tentă anti-regională. Caracteristicile acestui mediu permit autorilor postărilor să emită opinii pe care, față în față, este dificil de apreciat în ce măsură le-ar verbaliza. De asemenea, virtualul reprezintă un spațiu generos și gratuit pentru expunerea lor, un articol jurnalistic atrăgând zeci și sute de comentarii. Desigur, numărul postărilor constituie, în primul rând, o dovadă a importanței subiectului tratat în articol și a modului în care este redactat: totuși, rămâne problematic faptul că virtualul oferă loc nelimitat exhibării de idei și sentimente care, în alte circumstanțe, nu ar fi exprimate și, cu oarecare probabilitate, nici formulate.

Parcursul numeroaselor postări legate de turbulenta (pentru unii bănățeni) relație cu sudiștii relevă o serie de imagini despre bănățeni înșiși (din nou, unii dintre ei). Mai precis, despre nivelul de la toleranță al bănățenilor în ultimele decenii. De remarcat că toleranța a fost testată în trecut cu grupuri cu care bănățenii considerau că se află pe același picior de egalitate sau de la care au (admis că au de) învățat. Însă imaginea toleranței se fragilizează atunci când vorbim despre raporturile cu parte dintre conaționali, în speță oltenii și

²⁰ Dan Marius Șerbănescu, în Samoilă, “Timișoara s-a stricat pentru că a fost invadată de olteni”.

²¹ Lucian Boia, “Țigani României. Istoria și utilizarea unei reprezentări modern,” în István Horváth, Lucian Nastasă, eds., *Rom sau Țigan: dilemele unui etnonim în spațiul românesc* (Cluj-Napoca: ISPMN, 2012), 85.

moldovenii. Spiritul de armonie rămâne o expresie lingvistică, de vreme ce pretențiile băștinașilor și ale celor veniți nu concordă.

“Ca un bun bănățean, Virgil Nemoianu trăiește vechiul dispreț al lumii bune bănățenești pentru “regățeni”. Aerul superior cu care o seamă de bănățeni ieșiți în lume au tratat problema națională derivă din bănuiala, prea des reiterată și cu prea multă suficiență, reluată cum că Banatul și Transilvania reprezentau altă civilizație”.²² Fragment de literatură cultă, paragraful este ilustrativ atât pentru nivelul de răspândire a prejudecăților vizavi de venituri, cât și pentru vechimea lor. Este una dintre dovezile circulației preconcepțiilor în rândul tuturor segmentelor sociale, judecăți sprijinite de ideea superiorității culturale. Nu știm ce credea lumea bună bănățeană despre olteni, dar aflăm astăzi – parcurgând postările – păreriile bănățenilor cuprinși de aversiune față de străini, totodată conaționali. Constatăm că de-a lungul deceniilor, dintr-o inițială distanță economică, s-a ajuns (și) la una socio-culturală. Privirea superioară a bănățenilor (a celor ce pretind a fi învățat numai din Vest, nu din Răsărit) traduce convingerea că sudiștii nu reprezintă o resursă de la care să acumuleze cunoaștere și/sau experiență; mai mult, violența unaora dintre mesajele online denotă și credința că oltenii nu vor să învețe de la bănățeni. De unde și ideea/propunerea unei reformări a veneticilor, printr-un proces pedagogic.

Sunt oltenii ajunși în Banat cu toții la fel? În felul în care sunt imaginați? Imaginați de către bănățenii apărători ai purității “bănățenești”? Într-o arie multiculturală? Interculturală?

Desigur, răspunsul este nu. Totuși, imaginea unei așa zis (incriminate) similarități a lor există: ține de modul de formare a respectivei etichete. Stereotipizarea sudiștilor, imaginarea olteanului au în spate decenii la rând. Interferențele între aparținători ai diferitelor grupuri regionale s-au petrecut și în continuare se produc. Experiențele negative (dar și cele pozitive) sunt incontestabile. Percepția lor (și apoi expunerea, traducerea lor într-un discurs public) însă se asociază cu “n” variabile. Precum memoria colectivă înglobează memoriile individuale, fără a fi egală cu ele (Maurice Halbwachs), așa și imaginea colectivă a oltenilor nu se confundă cu imaginile generate de experiențele personale. Această imagine colectivă le include, distilându-le conform unui metabolism complex, la capătul căruia rezultă o întreagă imagerie, topind, aglutinând, reordonând adevăruri personale, păreri, interese, mituri, interacțiuni fulgurante și de lungă durată, raporturi de putere și lupte pentru putere. Legile proprii ale procesului ne scapă și tocmai pentru că ne scapă, avem nevoie de atenție sporită în înțelegerea modului în care Celălalt este privit, *și de ce anume*.

²² “Cronologia vieții literare românești, 12/05/1993,” <http://dev.intellit.ici.ro/chronologies/year/1993>.

THE IMAGE AND THE IMAGING OF THE OTHER: OLTENIANS IN BANAT

Abstract

The present paper examines the negative perception of people originating from the Oltenia region, who have settled in Timișoara and Banat over the past half-century, as constructed from posts generated by a series of online articles in the local press. Our intention is to identify the main reference points in the image of the “Southerners”, who, according to some self-proclaimed “true Banatians”, have altered the region’s culture to the extent that it has ceased to be harmonious and even superior.

SOFT VS. HARD BORDERS: WHAT LED TO BREXIT?

Adrian Nae*

Keywords: BREXIT, Eurobarometers, borders, EU, United Kingdom

Cuvinte-cheie: BREXIT, eurobarometre, frontiere, Uniunea Europeană, Regatul Unit

Preliminary observations: thesis and research questions

This article aims to explore whether BREXIT – one of the most recent and important cases of border politics – could have been in any way anticipated through an analysis of the way Britons' attitudes towards the EU changed in the last two years prior to the 2016 referendum. The stake is to draw a conclusion on whether pan-European sociological polls, such as Eurobarometer, were showing any signs of London's decision to leave the Union.

Media covered every aspect of BREXIT. There were news outlets saying that London's decision to leave the EU was an ill-informed choice of the citizens (influenced either by the internal propaganda of populist forces inside or by external narratives seeking to foment a European crisis). There are also voices claiming that the history of London's relationship with the European project was full of examples showing that the United Kingdom (UK) was never satisfied with its role within the EU. In this logic, BREXIT appears as a natural, although harsh, decision to make.

The premise of the article is that BREXIT is a case of border politics. It was a sovereign decision of the British people to leave the EU and regain total control over the external and internal affairs (*y compris* borders). In fact, regaining national border management was one of the most frequently invoked arguments of the leave camp during the campaign back in 2016.

It is also important to state that BREXIT is a case of both hard and soft border politics. Hard – because, the borders with the rest of the countries are as real as they can be, and London cannot be forced anymore to obey Brussels' directives. Soft – because BREXIT is already felt as a social separation between Britons and Europeans. The most instructive example is that of EU nationals

* Universitatea București, Facultatea de Istorie, b-dul. Regina Elisabeta, nr. 4–12, sector 1, București, e-mail: ada10adi@yahoo.com

residing UK, who have no clear idea about their legal status once the full separation between London and Brussels comes into force.

This analysis does not focus on the evaluation of the arguments of the *leave* and/or *stay* camps. The main aim is to see if the arguments of the *leave* camp (false or not) have fallen on “fertile land.” Had the British voters lost their confidence in the EU before the referendum in June 2016? The Eurobarometers were showing any signs of such a loss of confidence?

There is also a secondary another rationale for choosing a subject related soft vs. hard borders in the EU. Inside the Union there are several layers of borders and some of the most intriguing ones are those of perception (e.g.: how citizens of one state perceive others, attitudes towards Brussels, the degree of confidence in the future of the EU, etc.

As a concrete example of academic interest regarding borders of perception inside the EU it is worth mentioning a study conducted by Oorschot, Reeskens and Meuleman on how the Europeans perceive the consequences of welfare state. According to their findings, the vast majority of European countries have a positive perception on the welfare state. Still, in three countries – UK, Slovakia and Hungary – the welfare state negatively perceived.¹

The final part of the article will aim to conclude whether BREXIT is more a soft border case study or a hard border one. The answer is not at all obvious, despite the fact that London’s ultimate goal is to reinstate real/hard borders. In fact, the true problem lies in what led to BREXIT: a sense of identitarian disenfranchisement (between the British people and all the other Europeans) vs. insecurity caused by the European regulations in the field of border management.

Defining the concepts: paradigmatic narratives and limitations

Border, frontier or boundary – each of these terms designates a form of separation, both a practical and theoretical line of demarcation between something/someone that remains inside and the external milieu.

Borders represent a volatile and dynamic concept “that involve people and their everyday life.”² Beyond the confines of state borders, a frontier “feeds” herself generally from cleavages: ins and outs, generational gaps, ethnicity and culture as biases that separate or unite individuals.³

¹ Wim van Oorschot, Tim Reeskens, Bart Meuleman, “Popular perceptions of welfare state consequences: A multilevel, cross-national analysis of 25 European countries,” *Journal of European Social Policy* 22/ 2 (2012): 193.

² Nick Vaughan-Williams, *Border Politics. The Limits of Sovereign Power* (Edinburgh: University Press, 2009), 1.

³ Ibid.

Vaughan-Williams argues that in the field of International Relations the concept of border remains one of utter importance for research. Borders individualize countries and thus become a point of reference when talking about relations between state actors.⁴

Consequently, a borderless world would deprive the researchers of International Relations of a centerpiece object of study: states as individual actors that have a territorial dimension. For instance, from an idealistic perspective of a border-free world, the study of frozen conflicts would become obsolete since all of these conflicts have a clear and often militarized demarcation line, meant to separate different political interests.

Also in the logic of International Relations theory, borders are the lines that frame the limits of the state and the area of exclusive sovereignty.⁵ Through the lenses of frontiers a researcher can draw a clear distinction between national and international law.⁶

Furthermore, borders can be defined in terms of space or spatial metaphors.⁷ Löw and Weidenhaus argue that the Internet is a virtual space where the rules of the physical space are irrelevant.⁸ In itself, the Internet is a space, but not one confined to territorial rules. The Internet is a world of its own where the problem of borders is still something that requires further analysis: what should or should not be available on the Internet, censorship as a form of bordering the Internet, the privacy vs. security dilemma etc.

A demarcation line, regardless of its position is not just a gate that does not allow free passage, but also as “membrane allowing permeation”.⁹ In this logic, “borders are to be understood as relations between spaces”.¹⁰ One of the most traits of borders is the opposition that lies within: it makes a clear-cut differentiation (at least from a juridical point of view) between two territorial units.

In the same time, the border might act as a mediation tool between spaces: even though it is a demarcation line, it can still be crossed and it fuels a process of interaction and exchanges.

From a juridical point of view a border is a boundary, which in itself stands for an “imaginary line on the surface of the earth which separates the land

⁴ Vaughan-Williams, *Border Politics*, 44–45.

⁵ *Ibid.*, 49–51.

⁶ *Ibid.*

⁷ Martina Löw, Gunter Weidenhaus, “Borders that relate: Conceptualizing boundaries in relational space,” *Current Sociology Monograph* 65/ 4 (2017): 556.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*, 560.

¹⁰ *Ibid.*, 561.

territory or maritime zones of one State from that of another”.¹¹ This approach is very much state-focused since it is easy to grasp the fact that one of the most important characteristics of a border is to indicate the limits of a state’s sovereignty.

At least in theory, “the fact that borders formally delineate state sovereignty makes it more difficult for governments to violate the sovereignty of other countries”.¹² In the same logic, a frontier can be defined in relation to a boundary, but “it perhaps has a less exact significance, connoting a zone with width or depth as well as length”.¹³

Highly relevant for the meaning of both hard and soft borders is the definition of the bordering process: “bordering as a process is a form of sorting through the imposition of status-functions on people and things, which alters the perception of that thing by setting it within a web of normative claims, teleologies and assumptions. Bordering is, therefore, a practical activity, enacted by ordinary people as well as (nation) states”.¹⁴

Since boundary seems to be the common denominator of both border and frontier, it is important to underline the technical and practical understanding of this term. Thus, boundary is a process – the making of a boundary – “which consists of the delimitation and demarcation”.¹⁵ On the one side, “delimitation refers to the definition of a boundary in a treaty, map, or other formal document”¹⁶, while on the other hand “demarcation refers to the physical marking of the boundary on the ground with signs, posts, or fences”.¹⁷

Hard vs. Soft Borders: Traits and Particularities

The analysis of border(s) is not solely a descriptive approach. In itself, the concept of border tends to be a linear one in the sense of a demarcation line, of something that separates different kind of actors.¹⁸

Still, a border is as important as the attachment that it bears in itself – it may or may not be an important demarcation line depending on how is seen by

¹¹ John P. Grant, J. Craig Barker, *Parry and Grant Encyclopedic Dictionary of International Law* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 69.

¹² Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser, Leonardo Morlino, eds., *International Encyclopedia of Political Science* (SAGE Publications, 2011), 268.

¹³ Grant, Barker, *Parry and Grant*, 229.

¹⁴ Anthony Cooper, Chris Perkins, “Borders and status-functions: An institutional approach to the study of borders,” *European Journal of Social Theory* 15/ 1 (2012): 57.

¹⁵ George Thomas Kurian, ed., *The Encyclopedia of Political Science* (CQ Press, 2011), 147.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Cooper, Perkins, “Borders and status-functions,” 58.

those affected by it. A frontier can emulate a sense of belonging or one of separation depending on what was designed to be or on what it has come to mean. In time, the importance of a border may fade away or may become stronger depending on subjective perceptions or objective realities.¹⁹

A border represents not only a hard evidence (in the sense that trespassing is a felony) but also it is also a narrative boundary based on historical conditions.²⁰ Thus, borders can be divided into two main categories: a) hard borders, institutionalized ones that are encoded in treaties and b) soft borders – enshrined in a sort of social DNA and embedded in the image that we have about ourselves and about others.²¹

These soft borders indicate a “pre-institutional social theory” that legitimize and strengthen the hard frontiers.²² The case of Europe is illustrative in this respect because there are common values that define the Europeans (values that can be envisaged as soft borders) and there are also frontiers that delimitate Europe as a continent and territorial actor (hard borders).²³

The soft borders upon which rest the hard ones are the product of shared and common stories that bring people together and define a sense of unity.²⁴ These stories can rely on various types of messages, ideas, perceptions and common beliefs dependent on the community (e.g.: at its core, Europe defines itself as an international actor embracing diversity that nonetheless has a shared backbone of common cultural, identitarian and political values).²⁵

All of the practical and concrete definitions of borders are of paramount importance even if the nowadays’ society is a strongly globalized one, with a high degree of interconnectedness from an economic and/or political standpoint. Such an interlinked society is not evolving towards a borderless world, but – as the current worldwide events show us – in somehow quite the opposite direction – a global society where state sovereignty finds its way to the center stage of world politics.

Étienne Balibar interestingly explains globalization, the phenomenon that should have ended borders all around the world. He argues that the process of globalization has appeared only in some political conjunctures, and one of the pillars of this phenomenon is the surge of transnational corporations. Having

¹⁹ Ibid., 59.

²⁰ Klaus Eder, “Europe’s Borders. The Narrative Construction of the Boundaries of Europe,” *European Journal of Social Theory* 9/ 2 (2006): 255–256.

²¹ Ibid., 255–256.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., 260.

²⁵ Ibid.

economic power, transnational corporations extend beyond the limits of one state and thus gain the ability to influence the development of countries where they reside in. They are able to shift their activities to different corners of the world in search for cheaper or more educated labor force.²⁶

Moreover, in recent years, the academic community has seen a surge in borders studies, one that transcends disciplines and classical areas of studies. Such an increase in the interest for studying borders could seem counter-intuitive since we live in a globalized world where borders were said to be obsolete and condemned to slowly fade away.²⁷

One explanation resides on the fact that borders are not just what the eyes can see, but also what the minds and souls can feel. They create cleavages between ins and outs and enforce the existence of multiple societies and practices of communication.²⁸

There are at least three events evocative for this trend of state actors that build their strong restatement of sovereignty on the question of borders and frontiers.

A highly controversial theme during president's Trump electoral campaign was his idea to build a wall between US and Mexico. The aim was to restrict the flow of so-called illegal immigrants that were pouring on American soil.

The intention has not materialized yet, but even after Donald Trump became president, the idea of reinforcing border control at the frontier with Mexico remains a topic on the US presidential agenda. One of the most recent examples in this respect is the decision of the states of Texas and Arizona to send the National Guard to patrol the border with Mexico.²⁹

Reinforcing the state control over the US-Mexico frontier is a proof of how a border represents a clear statement of separation between the *INS* and the *OUTS*. In this case, the border stands for a means of protection of the *INS* against the *OUTS*. This dispute over border control in the US has been portrayed in many ways – part of the measures meant to make America great again (presidential camp) vs. a form of violent and unlawful autarchy, disrespect for the globalized world and diversity (anti-presidential camp).

Irrespective of these interpretations, what really stands out from this

²⁶ Étienne Balibar, *We, the people of Europe. Reflections on transnational citizenship* (Princeton: Princeton University Press, 2004), 167.

²⁷ David Newman, "Borders and Bordering. Towards an Interdisciplinary Dialogue," *European Journal of Social Theory*, 9/ 2 (2006): 172.

²⁸ Ibid.

²⁹ According to the article "Trump immigration: Texas sends National Guard to Mexico border," available at <http://www.bbc.com/news/world-us-canada-43678961>, last accessed: 9th of April 2018.

conundrum is that even though we live in a world that seemingly has evolved towards a border-free status, the concept of border – as a line of territorial and identitarian demarcation – tends to reassert itself more and more prominently.³⁰

Another recent example of border politics took place once the EU had to deal with the wave of migrants caused by the war in Syria. The migrants' bid to access EU countries has brought to the general attention the importance of borders and also the fact that the Union is seen as a safe haven of economic prosperity by the less fortunate asylum seekers who come from conflict areas.

If a border exists then is safe to presume that there will be people who would want to cross it. This is true for the hard borders (where crossing is strictly regulated) and for the soft borders/boundaries (where there can be a "passage" from a certain social group to another).³¹ Sometimes, it can be more difficult to cross a boundary, then to cross a state border since the demarcation lines between boundaries are strictly related to identity thus making it more difficult for people to abandon their predetermined spaces of belonging.³²

There are also cases where a person has to pass both a material border and an invisible one (e.g.: the migrants – both the job seekers and those who have fled their native countries in order to escape war).³³

Often, it can prove to be extremely difficult to cross both of these frontiers. One might get lucky enough to find residence in the country of his dreams, but might not adapt to the new social and cultural milieu. On the other hand, in times of conflict and great turmoil (like the contemporary conflict in the Middle East), one has to risk his life in order to find a breach allowing him the passage to a "war-free-area."

In the wake of the refugee crisis, the EU faced a severe influx of migrants – a situation that proved that borders were not (yet) an obsolete concept. The crisis challenged both the European national law enforcements bodies but also indicated a weak point of the EU, one pointed out by Charles Watters more than 10 years before the current crisis unfolded: the institutional mechanisms meant to select those who deserve to enter Europe.³⁴

This example is relevant to this research since the sense of insecurity associated with refugees – narratives like "migrants might conduct terrorist attacks on British soil" – were heavily exploited by the leave camp³⁵ during the BREXIT

³⁰ Cooper, Perkins, "Borders and status-functions," 56.

³¹ Newman, "Borders and Bordering," 178.

³² Ibid.

³³ Ibid., 179.

³⁴ Charles Watters, *Refugees at Europe's Borders: The Moral Economy of Care* (Transcultural Psychiatry, September, 2007), 397.

³⁵ According to the article "Safer in or out of EU? Why security is key to Brexit vote," available

referendum. This offers a glimpse on the fact that BREXIT was about hard borders (the desire to strictly control who enters the Kingdom) as it was about soft borders (since a part of the British people felt uncomfortable with the policies influenced by other European leaders, such as German chancellor Angela Merkel, who often spoke in favor of migrants).

Could BREXIT Have Been Predicted? Relevant Eurobarometer Data

This part of the article seeks to identify topics/questions from Standard Eurobarometer studies, conducted between 2013 and 2016, that could be linked to London's decision to leave the EU.

The Eurobarometers, series of sociological surveys under the auspices of the European Commission, aim to evaluate the public opinion in the EU. The questions are organized around major topics (e.g. economic situation in the EU, main concerns for Europeans, attachment to the idea of Europe etc.). Usually, there are two standard Eurobarometers per year (in Spring and in Autumn). Occasionally, the Commission publishes special Eurobarometers on specific topics (e.g. Future of Europe, Media pluralism, Digital Single Market etc.).

The main analytical endeavor of this research paper is to identify the questions that offer clues about Britons' feelings towards the EU in the above mentioned period of time. Identifying these questions is essential since they are the ones that can offer (or not) a clear picture about the slowly appearance of soft borders between the Brits and the rest of the Europeans.

After a close examination of all the recurrent questions in the Eurobarometers and their relevance to the idea of soft border (as defined above), the following ones stand out as relevant for the purpose of this research:

1. *Would you say that you are very optimistic, fairly optimistic, fairly pessimistic or very pessimistic about the future of the EU?* The question is relevant since it shows the degree of attachment to the idea of the EU as a political project. Since no one wants to be part of a (perceived) failing political project, a high ratio of pessimists is an indicator for the "appearance" of an "unseen border";

2. *You feel you are a citizen of the EU?* Like in the case of the previous question, the answers for this one speak about the degree of attachment to the EU. One is prone to leave a certain community if he or she no longer feels to be a part of it. It is the same with BREXIT: the "surprise" of leaving the EU is not such a big surprise, if during a certain period of time the idea of being part of the European family starts to fade away in people's perception.

There are two main reasons for choosing 2013 as a benchmark year:

at <https://edition.cnn.com/2016/06/21/europe/brexit-security-debate-robertson/index.html>, last accessed: 15th of April 2018.

– first of all, since 2013 both of the above mentioned questions are part of the Eurobarometer. Continuity is important in order to see how the perceptions towards the EU have evolved over time;

– second of all, 2013 marks an important moment in the recent history of the EU. Europe was confronted with a severe economic crisis that tested the solidarity of EU's member states and their ability to come up with viable solutions needed to save Greece from bankruptcy – a scenario that threatened to endanger the whole European bloc.

After a first bailout in May 2010 – of 110 billion euros, provided by the International Monetary Fund and the EU – a second one, worth 130 billion euros, was approved on February 21st 2012.³⁶ Therefore, 2013 was a year of testing the solution of the new bailout, a year of socio-political uncertainties that were felt not only in Greece or Brussels but also in London.

After stating the purposes for choosing certain questions from the Eurobarometers and the reason for the analytical period, it is important to look at some specific results drawn from the public opinion surveys.

Concerning the way that the citizens of UK perceived the Future of the EU, some conclusions are noteworthy. As presented in *Figure 1 – The Future of the EU*³⁷ the peak of optimism was in Autumn 2014 and Spring 2015 with 49% of the respondents being optimistic towards what lied ahead for the Union. The main question that arises is *What caused this wave of optimism?*, since, only a few months before, in Spring 2014, optimism was at 44%.

This surge of optimism can be explained through a close look at what happened on London's political stage. Quite important from a domestic point of view, UK had just escaped the perspective of dissolution since the Scottish independence referendum had not passed on September the 18th. The Eurobarometer Autumn 2014 survey was conducted in November 2014 so it is natural that a certain sense of unity and optimism towards the future (in general) was predominant in the British society.

Still, what is striking is that from a European point of view, Britain's optimism is not that extraordinary. In the same period, the European average of optimism towards the future of the EU was 56%. In addition, other European super-powers like France and Germany had a ratio of optimism of 50%, respectively 59%.

³⁶ According to the article "Greece's Debt. 1974–2017," available at <https://www.cfr.org/timeline/greeces-debt-crisis-timeline>, last accessed 30th of April 2018.

³⁷ Based on the results identified in EU standard Eurobarometers 79 (Spring 2013) to 85 (Spring 2016), available at <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/index#p=1&instruments=STANDARD&yearFrom=1974&yearTo=2016>, last accessed: 1st of May 2018.

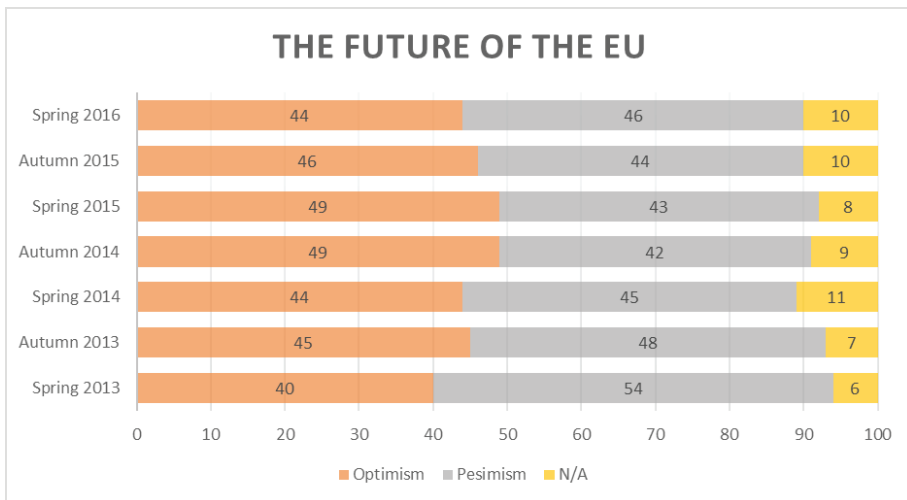

Figure 1

To sum up, seen in perspective, UK's optimism was a one of mere conjuncture (caused mainly by domestic reasons). Moreover, in European perspective, UK's ratio of optimism is one of the lowest, more "un-optimistic" than Britain were Italy, Cyprus and Greece – all of these countries having to deal with severe economic difficulties and no reasons to feel optimistic about the future.

After these peaks from Autumn 2014 and Spring 2015, the optimism has steadily decreased to 44% prior to BREXIT vote. Again, the degree of optimism has to be correlated with domestic and/or regional developments. For instance, the EU countries were confronted with the migrant crisis that unfolded in 2015 and was still ongoing. This can explain the lack of optimism in Germany (40%) and in France (44%), both of them affected by this phenomenon.

It is quite interesting to see that both France and UK have the same percentage of optimists towards the future of the EU even though French authorities were much more affected by the migrant crisis than their British counterparts.

The way that the citizens of UK perceived themselves as citizens of the EU is shown in *Figure 2 – Citizens of the EU*.³⁸

The results to this question/topic need to be understood in correlation with those from the previous one regarding the future of the EU. Moreover, just like in the case of future of the EU, the results have to be interpreted from a domestic (British) point of view and from a European one.

³⁸ Based on the results identified in EU standard Eurobarometers 79 (Spring 2013) to 85 (Spring 2016), available at <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/index#p=1&instruments=STANDARD&yearFrom=1974&yearTo=2016>, last accessed: 1st of May 2018.

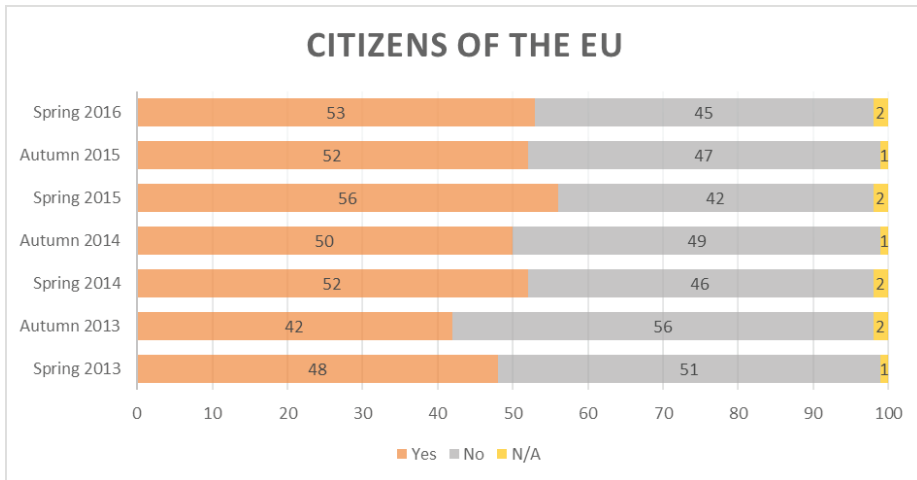

Figure 2

What is striking about the results is that they show no trend and apparently no correlation can be drawn from Britons's perception towards EU citizenship and BREXIT. Not even those who abstained (haven't answered) aren't that many, therefore they couldn't have been the decisive factor for BREXIT.

Even though this graph doesn't show a clear trend, it is important because it confirms previous conclusions drawn from Figure 1.

The Spring and Autumn 2013 indicate the lowest results in terms of British citizens that feel that they are also European citizens (*Figure 2*). Moreover, a close look at the results for Spring 2013 in *Figure 1* shows that the level of optimism is at the lowest point: both results – in Figure 1 & 2 can be explained by the economic hardships of the EU due to the bailout for Greece.

From Autumn 2013 to Spring 2014 there is a massive surge of people from UK who feel European. The 10% rise could seem impressive but in European perspective it is not a game changer. Even with 52% of "Europeans", UK ranks among the last five countries in the Eurobarometer (only Greece, Italy and Bulgaria feel less European than UK). In addition, UK lags way behind the EU average (65%), France (63%) and Germany (79%).

Just like in the case of Figure 1, there is a peak of optimism in the Spring 2015, and the explanation remains the same: UK got through the Scottish independence referendum and people were animated by a sense of unity which reverberated in their attitudes towards the EU. Still, even under these circumstances, with 56% of citizens who feel European, UK is on one of the last places in Europe, 11% behind the EU average, 5% less than France and a staggering 25% difference to Germany.

Once more, after this “false peak”, the feeling of being a European citizen dropped to 53% prior to BREXIT vote.

Conclusions

The present research had two specific goals: to underline the theoretical differences between hard and soft borders (by emphasizing the characteristics of the latter ones) and to try to present an explanatory scheme for the appearance of soft and hard borders right at the heart of the EU (the BREXIT case).

The premise of the research was that BREXIT is a case of both soft and hard borders. From a political and legal point of view, the process of re-establishing hard borders between the UK and the rest of Europe is still underway. The challenging part is to see what led BREXIT and to point out the changes in attitudes that led to the “exit”.

In order to have a clear picture on attitudes and perceptions, the research focused on the Eurobarometers surveys conducted between 2013 and 2016. The answers to two questions in these surveys were analyzed: “Would you say that you are very optimistic, fairly optimistic, fairly pessimistic or very pessimistic about the future of the EU? and You feel you are a citizen of the EU?”

By themselves, the data from the Eurobarometers were of no use in order to anticipate BREXIT. They had to be correlated with developments on British and European political arena in order to have a broader perspective of the attitudes of British citizens towards the EU.

Finally, two things must be remembered in order to emphasize the limits of this analysis:

- BREXIT had a trigger. Without the decision of local authorities to hold a referendum, the attitudes shown by Eurobarometers and the correlation with other local/regional developments would have had only a sociological relevance. They became political relevant only when a political process – like the BREXIT referendum – was set in motion;

- UK is one of the few countries of the EU who could/can afford the costs of leaving the EU. Disenfranchisement towards the EU is experienced by other countries who feel neglected by the EU, manifest anxiety towards the future of the Union or don't feel European enough.

Nevertheless, UK had/has much more political and economic clout than the majority of EU's dissatisfied countries. States like Greece, Bulgaria, Cyprus or even Italy or Spain cannot afford the economic costs of leaving the Union. Also, from a political perspective, UK has a vast array of international partners on the world stage (the United States of America are their prime and natural partner) being therefore able to partially compensate the 2016 exit.

FRONTIERE SLABE VS. FRONTIERE SOLIDE: CE A CONDUS SPRE BREXIT?

Rezumat

Sunt frontierele și granițele doar linii de demarcație care stabilesc perimetre între cei din interior și cei din exterior? Sau există mai mult decât ceea ce vedem la prima vedere? Literatura despre studiile de frontieră subliniază atât dimensiunile practice (trecerea ilegală a unei frontiere reprezintă o infracțiune și are consecințe juridice), cât și aspectele metafizice care rezidă în acest concept (frontierele sunt sculptate de identitățile noastre și de sentimentul nostru de apartenență). Dincolo de implicațiile teoretice ale frontierelor, acest articol își propune să abordeze un aspect mai practic și contemporan: decizia Regatului Unit de a părăsi Uniunea Europeană. Într-o societate globalizată, caracterizată de interconexiuni politice, economice și sociale, BREXIT-ul reprezintă de facto trasarea unei frontiere într-o lume care se presupunea că devine fără frontiere. Concluzia, deschisă pentru dezbatere ulterioare, este că BREXIT-ul putea fi prevăzut, dar numai prin interpretarea datelor sociologice din Eurobarometre, în contextul mai larg al politicilor britanice și europene.

Ioan-Aurel Pop, *Hunedoreștii: o familie europeană/ The Hunyadis: a European Family*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020, 428 pag. + 44 de ilustrații.

The claiming of historical figures by various nationalities happened frequently in the last centuries. Historians have tried, using a number of more or less convincing arguments, to survey their ethnicity and their attachment to that people. The Hunyadi family is an example, many controversies rising between the Hungarian and Romanian scholars. This subject is all the more relevant because John Hunyadi (approximately 1396–1456) and Matthias Corvinus (1443–1490) had considerable influence over East-Central Europe.

Ioan-Aurel Pop (born in 1955) is one of the best known and appreciated Romanian medievalists. He is professor at the Faculty of History and Philosophy, Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca, being specialized in Medieval History, medieval institutions, and Latin paleography. He was Rector of the same university, and currently the Director of the Center for Transylvanian Studies in Cluj-Napoca and President of the Romanian Academy since 2018. He published many articles, studies, essays, and books. I will mention only some of them: *Instituții medievale românești: adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV–XVI* (1991), *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania* (1996), *Națiunea română medievală: solidarități etnice românești în secolele XIII–XVI* (1998), *Istoria, adevărul și miturile. Note de lectură* (2002), and “*Din mâinile valahilor schismatici...*” *Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)* (2011). He had an important contribution in coordinating several volumes, including the three volumes of *Istoria Transilvaniei*. His endeavors in understanding the past of the Romanians are remarkable, showing great devotion to this field.

The structure of the book is well balanced, having a *Foreword*, a *Note on the book*, eight chapters, a bibliography, an index, and 44 colour illustrations. The chapters are called: *The Middle Ages among the Romanians*, *At the Beginnings of the Hunyadis*, *Iancu's Family*, *Iancu's Legacy*, *Matia's Wars*, *Matia and the Romanians*, *Matia's Legacies*, and *The Hunyadis and Us*. Almost all of them were originally articles, studies, and essays, having been published separately. This is not a monograph, but a series of thorough and complex investigations. The style is accessible, engaging and compelling. The author's literary talent is obvious.

He used a wide range of primary sources. He searched for information in many archives and libraries from Romania, Hungary, Italy, the Vatican, France, Austria, Slovakia, and Germany. Noteworthy are the researches carried out in Milan, Genoa, Mantua, Modena, and Venice, clarifying certain historical

events. He extensively scrutinized many medieval chronicles and charters, having an excellent understanding of the juridical system and chancery practices in the kingdom of Hungary. He studied many books, published in Romanian, Hungarian, English, Italian, German, and French. All of these indicates the efforts made and the perspectives through which the Hunyadis have been examined.

Ioan-Aurel Pop has a particular knowledge of the political, economic, and social circumstances in which John Hunyadi and Matthias Corvinus lived. He analyzed the Romanian and Hungarian origins of the family, its rise, and genealogy over six generations. He paid special attention to the period when John Hunyadi was voivode of Transylvania and supreme captain of the kingdom. He pointed out the reason why king Matthias was named after the eponymous apostle, not after the evangelist Matthew. The Romanians from Transylvania, nobles or from other social categories, were granted many types of privileges by the Hunyadis and fought in their wars. Furthermore, the above-mentioned family had a great impact on Wallachia and Moldavia. The author assessed several controversial issues and proposed many interesting hypotheses, demonstrating his good judgement and deep insight.

The medievalist from Cluj shows admiration for John Hunyadi and Matthias Corvinus. The first one he considers to be a “[...] true folk hero” (p. 366). His son was “[...] one of the most important sovereign Hungary ever had and even a great European king” (p. 232). He highlighted their qualities and successes, as well as posterity’s perception.

Some intellectuals, including historians, and Hungarian and Romanian politicians continue to fuel inter-ethnic conflicts, emphasizing several disputed episodes from the lives of the Hunyadis. Many Romanian and Hungarian nationalists have exaggerated their achievements, displaying arrogance and contempt for the other nation. Ethnic sensitivities have been affected, often hiding political agendas under the guise of patriotism. At the same time, there have been and still are many biased interpretations and anachronisms in the speeches of politicians and history buffs, which complicates the work of specialists. It is doubtless that the Hunyadis have been incorporated deeply in the public consciousness of Romanians and Hungarians, including their textbooks.

Ioan-Aurel Pop believes that “[...] to claim the Hunyadis today according to ethnic criteria would be a great error, precisely because they were historical figures situated above the medieval peoples and nations” (p. 386). It is almost impossible to find out their affinities, which people they were more attached to, but we must remember that religion was much more important in those times. John Hunyadi and Matthias Corvinus are even today Romanian and Hungarian symbols, but also symbols of Christian Europe and representative for our

common values. Cities like Hunedoara, Cluj-Napoca (Kolozsvár, Klausenburg), Timișoara, Budapest, Visegrád, and Belgrade commemorate them, disseminating political and military actions in which they were involved in.

Marian Horvat

Alexandru Borza, *Amintirile unui botanist din Alba-Iulia. Notițe autobiografice de Alexandru Borza*, ediție, note și studiu introductiv: Emilia Cismaș, Ovidiu-Emil Iudean, Florin Nicolae Ardelean, Editura Mega & Editura Muzeului Național al Unirii, Cluj-Napoca, 2023, 205 p.

Alexandru Borza (1887–1971) a fost primul profesor universitar doctor docent de Botanică la Universitatea românească din Cluj (din 1919), întemeietor și director al Grădinii Botanice, al Muzeului Botanic și al Institutului de Botanică Sistematică din Cluj, rector al universității clujene (1944–1945) și membru al Academiei Române.

De-a lungul timpului, cu predilecție, colaboratorii săi apropiați au publicat studii și lucrări care conturează personalitatea și activitatea științifică a profesorului clujean, în diverse etape ale vieții, oferindu-ne imaginea “omului Borza”, filtrată de personalitatea fiecărui autor. Prin lectura volumului prezentat în rândurile de mai jos, *Amintirile unui botanist din Alba-Iulia. Notițe autobiografice de Alexandru Borza*, avem privilegiul de “a asculta” direct vocea lui Alexandru Borza. Și-a redactat memoriile în 1963, la vârsta de 75 de ani, în contextul în care Consiliul de Stat al Republicii Populare Române i-a conferit titlul de “om de știință emerit al Republicii Populare Române” (p. 33).

Paginile publicate în acest volum valorifică doar prima parte a lucrării autobiografice întocmite de Alexandru Borza, respectiv partea referitoare la copilărie, educație și anii de început ai carierei didactice (1887–1919). Aceasta a fost singura accesibilă editorilor, pentru că se păstrează la Muzeul Național al Unirii din Alba-Iulia. Manuscrisul integral se află în posesia urmașilor profesorului Borza.

Textul memorialistic este precedat de un consistent studiu introductiv, “Alexandru Borza – din epoca fericitei copilării. Drumul spre Cluj”, elaborat cu scopul de a-i familiariza pe cititori cu aspectele cele mai importante ale vieții și activității marelui botanist. Lectura acestuia ne oferă o imagine complexă a omului și a savantului, care a lăsat urme adânci în școala botanică clujeană și un număr de peste 400 de publicații științifice și de popularizare, din domenii precum: floristica, taxonomia, filogenia, geobotanica etc. Informațiile oferite

common values. Cities like Hunedoara, Cluj-Napoca (Kolozsvár, Klausenburg), Timișoara, Budapest, Visegrád, and Belgrade commemorate them, disseminating political and military actions in which they were involved in.

Marian Horvat

Alexandru Borza, *Amintirile unui botanist din Alba-Iulia. Notițe autobiografice de Alexandru Borza*, ediție, note și studiu introductiv: Emilia Cismaș, Ovidiu-Emil Iudean, Florin Nicolae Ardelean, Editura Mega & Editura Muzeului Național al Unirii, Cluj-Napoca, 2023, 205 p.

Alexandru Borza (1887–1971) a fost primul profesor universitar doctor docent de Botanică la Universitatea românească din Cluj (din 1919), întemeietor și director al Grădinii Botanice, al Muzeului Botanic și al Institutului de Botanică Sistematică din Cluj, rector al universității clujene (1944–1945) și membru al Academiei Române.

De-a lungul timpului, cu predilecție, colaboratorii săi apropiați au publicat studii și lucrări care conturează personalitatea și activitatea științifică a profesorului clujean, în diverse etape ale vieții, oferindu-ne imaginea “omului Borza”, filtrată de personalitatea fiecărui autor. Prin lectura volumului prezentat în rândurile de mai jos, *Amintirile unui botanist din Alba-Iulia. Notițe autobiografice de Alexandru Borza*, avem privilegiul de “a asculta” direct vocea lui Alexandru Borza. Și-a redactat memoriile în 1963, la vârsta de 75 de ani, în contextul în care Consiliul de Stat al Republicii Populare Române i-a conferit titlul de “om de știință emerit al Republicii Populare Române” (p. 33).

Paginile publicate în acest volum valorifică doar prima parte a lucrării autobiografice întocmite de Alexandru Borza, respectiv partea referitoare la copilărie, educație și anii de început ai carierei didactice (1887–1919). Aceasta a fost singura accesibilă editorilor, pentru că se păstrează la Muzeul Național al Unirii din Alba-Iulia. Manuscrisul integral se află în posesia urmașilor profesorului Borza.

Textul memorialistic este precedat de un consistent studiu introductiv, “Alexandru Borza – din epoca fericitei copilării. Drumul spre Cluj”, elaborat cu scopul de a-i familiariza pe cititori cu aspectele cele mai importante ale vieții și activității marelui botanist. Lectura acestuia ne oferă o imagine complexă a omului și a savantului, care a lăsat urme adânci în școala botanică clujeană și un număr de peste 400 de publicații științifice și de popularizare, din domenii precum: floristica, taxonomia, filogenia, geobotanica etc. Informațiile oferite

cititorilor se bazează pe o bogată bibliografie consultată de cei trei editori, istorici cu o bogată experiență editorială. Aceștia și-au structurat materialul introduc-tiv, cronologic, în trei părți, urmărind viața și cariera marelui botanist pe par-cursul a trei perioade: între cele două războaie mondiale (1919–1939), în tim-pul refugiului la Timișoara (1940–1945) și în perioada postbelică (1945–1971).

În ceea ce privește manuscrisul memorialistic publicat în volum, editorii au păstrat structura gândită de Alexandru Borza, respectiv o prefață și patru capi-tole: “Alba Iulia leagăn de studii naturaliste”, “Studiile universitare”, “Profesoratul la Blaj” și “Unirea”.

Înzestrat cu talent narativ și cu darul povestitului, autorul își captivează cititorii încă din debutul lucrării, justificând demersul său drept o încercare de a zugrăvi “o schiță sumară despre lumea, oamenii și societatea din Alba Iulia de acum trei sferturi de veac”, căruia îi datora formația sufletească și propriile năzuințe (p. 33).

În prima parte, rezervată anilor copilăriei și adolescenței, Borza se reîn-toarce în timp, cu multă nostalgie, pentru a rememora chipuri și întâmplări care i-au cizelat personalitatea și i-au influențat alegerea carierei de naturalist. Aflăm informații interesante despre membrii familiei, îndeosebi despre tatăl care i-a insuflat dragostea pentru plante, despre școlile pe care le-a frecven-tat, primele excursii în natură, descoperirea pasiunii pentru etnobotanică, arheologia romană și anatomologie, profesorii extraordinari pe care i-a avut la clasă, susținerea examenului de maturitate în anul 1904 și despre rațiunea alegerii Seminarului Central Teologic din Budapesta, pentru continuarea stu-diilor. Suntem familiarizați și cu viața culturală și socială a orașului, mai ales cu elita românească a acelor vremuri. Din paginile dedicate acestei perioade se evidențiază dragostea pe care a avut-o pentru localitatea în care s-a născut și în care a copilărit, Alba Iulia, cititorul fiind privilegiat să “călătorească” în incinta cetății, așa cum arăta aceasta la finalul secolului al XIX-lea, ghidat, cu multă precizie de descrierile autorului. Cu sinceritate, recunoaște că sufletul și inima i-au rămas legate “de-a pururea [...] de acest leagăn scump al copilăriei și tinereții”, de la care a primit tot ce a avut mai drag în viață: “dragostea pentru natură, înțelegerea pentru problemele de istorie, simpatia pentru studiul arhe-ologiei, iubirea neamului și a familiei, mândria de a mă fi tras din neam obidit de români” (p. 84).

Partea a doua este dedicată studiilor universitare. Între 1904–1908 a urmat cursurile Seminarului Central Teologic din Budapesta, iar între 1908–1911 a fost student al Facultății de Filosofie, specializarea Științele Naturale și Geografie, în cadrul universității budapestane. Conform celor scrise de Borza, perioada în care a studiat teologia n-a însemnat “o rupere cu preocupările botanice, ci o fundamentare mai largă, filosofică, a lor și în unele privințe chiar o fericită

completare și adâncire a lor” (p. 86). La aceasta se adaugă și întregirea educației artistice și sociale, și oportunitatea de a învăța limbi străine (franceza și engleza), vitale pentru un botanist. A fost o perioadă în care și-a aprofundat cunoștințele de botanică, și-a achiziționat cărți de specialitate, a vizitat în repetate rânduri grădina botanică și a continuat să “herborizeze” ca urmare a plimbărilor săptămânale făcute prin Buda sau prin împrejurimi. Scribe și despre interacțiunea cu ceilalți români de la seminarul greco-catolic și de la alte instituții de învățământ superior din oraș. Evocă cu mult entuziasm desfășurarea cursurilor universitare și personalitatea unor profesori remarcabili, care i-au marcat cariera și care au fost exemple de profesionalism și abnegație pentru tânărul student român. Descrie detaliat și excursiile la care a participat, organizate fie de facultate, fie de Societatea Studenților în Științe Naturale, în cadrul căreia a activat.

În paginile acestui capitol, autorul accentuează un moment aparte, respectiv călătoria de studii, de aproape două luni, la Viena – München – Breslau – Berlin, realizată spre finalul anului al III-lea de facultate. A fost prilejul cu care a ajuns să îi cunoască pe unii dintre cei mai de seamă specialiști ai științelor naturale din Europa (de exemplu, profesorul Ferdinand Albin Pax din Breslau sau Adolf Engler din Berlin) și să se inspire cu idei din modul de organizare a grădinilor botanice din Berlin și Breslau, pe care le va aplica în organizarea grădinii botanice din Cluj. În ultimele pagini ale capitolului, Borza face referiri și la viața politică românească din acele timpuri și la întâlnirile studenților români din Budapesta pentru a discuta probleme naționale.

În partea a treia, “Profesoratul la Blaj”, Alexandru Borza rememorează perioada celor 8 ani petrecuți la Blaj (1911–1919), în calitate de profesor de științe naturale la Liceul de Băieți și la Școala Civilă de Fete, și de conducător al Grădinii Botanice și al Muzeului de Naturale. La fel ca și în capitolele precedente, și în acesta, autorul rezervă pagini generoase descrierii excursiilor realizate în anii respectivi, principala sa preocupare fiind aceea de cercetare a florei și a vegetației din regiune. Ne împărtășește detalii din implicarea sa în viața culturală, națională și socială a Blajului acelor vremuri și din provocările profesionale și personale ale vieții unui tânăr profesor. Punctează și eforturile depuse pentru organizarea unei unități de cercetăși, devenind astfel “primul întemeietor al cercetășiei la români” (p. 134). Aflăm informații și despre pregătirea și susținerea doctoratului, despre cursurile de vară de la Vălenii de Munte din anul 1912, despre căsătoria cu Veturia Negruțiu, în decembrie 1913, despre bursa oferită de Societatea “Transilvania” din București, care i-a asigurat un an de specializare în străinătate (Breslau și Berlin) și despre perioada grea petrecută la Blaj, și în scurtul exil de la Oradea, după izbucnirea Primului Război Mondial.

Ultima parte a memoriilor sunt dedicate marelui eveniment la care

profesorul a fost participant direct: unirea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. Deși nu este unica relatare memorialistică din istoriografia românească, referitoare la acest eveniment, totuși este un fragment foarte valoros, autorul relatând, cu mult entuziasm, nu doar desfășurarea propriu zisă a zilei de 1 decembrie, ci și evenimentele anterioare care au dus la decizia istorică a unirii Transilvaniei cu Regatul României, cu deosebire, desfășurarea evenimentelor în Blaj. Alexandru Borza consideră momentul participării la adunarea de la Alba Iulia, drept “cel mai important moment al vieții [...], când am putut vota și eu unirea tuturor românilor [...]” (p. 190). La finalul însemnărilor, profesorul oferă detalii despre contextul în care a fost chemat la Cluj, în prima parte a anului 1919, și despre implicarea sa în procesul de preluare a universității.

În concluzie, inițiativa celor trei editori de a publica manuscrisul memorialistic semnat de Alexandru Borza, este una meritorie, deoarece au reușit, cu succes, să scoată din uitare un personaj fascinant, un mare naturalist, patriot și om de cultură. Un cuvânt de apreciere se cuvine menționat și pentru profesionalismul cu care au “îngrijit” această ediție, pe care au completat-o cu peste 200 de note explicative și cu un Indice Onomastic, la finalul volumului, subscriind, parcă, crezul exprimat de profesorul Borza: “Se pare că toate se pot realiza în lume, dacă făurești un scop al vieții cu toată claritatea, crezând cu fermitate în idealul curat ce ți-ai propus și dacă urmărești cu voință și stăruință neînfrântă realizarea idealului sfânt” (p. 98).

Claudia Septimia Sabău

Emanuel Copilaș, *Integrarea României în sfera de influență sovietică (1944–1947). Perspective internaționale și locale*, Editura Corint, București, 2023, 540 p.

În istoria României, perioada de timp cuprinsă între anii 1944 și 1947 este una marcată de ample și radicale procese de restructurări politice, economice, sociale, culturale și militare care, în plan intern, privind retrospectiv, au echivalat cu o perioadă de perpetuă criză politică. După cum autorul volumului subliniază dintru început, în contra direcției pe care teoria istoriografică dominantă o afirmă în perioada postsocialistă, integrarea României în sfera de influență sovietică petrecută pe parcursul acelor ani a fost un proces complex și multi-dimensional, sinuos, marcat de tatonări, avansuri și replieri ale principalilor actori politici interni și externi, care nu s-a derulat în baza unui plan stabilit anterior de către factorii de decizie de la Moscova. Bibliografia de specialitate

profesorul a fost participant direct: unirea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. Deși nu este unica relatare memorialistică din istoriografia românească, referitoare la acest eveniment, totuși este un fragment foarte valoros, autorul relatând, cu mult entuziasm, nu doar desfășurarea propriu zisă a zilei de 1 decembrie, ci și evenimentele anterioare care au dus la decizia istorică a unirii Transilvaniei cu Regatul României, cu deosebire, desfășurarea evenimentelor în Blaj. Alexandru Borza consideră momentul participării la adunarea de la Alba Iulia, drept “cel mai important moment al vieții [...], când am putut vota și eu unirea tuturor românilor [...]” (p. 190). La finalul însemnărilor, profesorul oferă detalii despre contextul în care a fost chemat la Cluj, în prima parte a anului 1919, și despre implicarea sa în procesul de preluare a universității.

În concluzie, inițiativa celor trei editori de a publica manuscrisul memorialistic semnat de Alexandru Borza, este una meritorie, deoarece au reușit, cu succes, să scoată din uitare un personaj fascinant, un mare naturalist, patriot și om de cultură. Un cuvânt de apreciere se cuvine menționat și pentru profesionalismul cu care au “îngrijit” această ediție, pe care au completat-o cu peste 200 de note explicative și cu un Indice Onomastic, la finalul volumului, subscriind, parcă, crezul exprimat de profesorul Borza: “Se pare că toate se pot realiza în lume, dacă făurești un scop al vieții cu toată claritatea, crezând cu fermitate în idealul curat ce ți-ai propus și dacă urmărești cu voință și stăruință neînfrântă realizarea idealului sfânt” (p. 98).

Claudia Septimia Sabău

Emanuel Copilaș, *Integrarea României în sfera de influență sovietică (1944–1947). Perspective internaționale și locale*, Editura Corint, București, 2023, 540 p.

În istoria României, perioada de timp cuprinsă între anii 1944 și 1947 este una marcată de ample și radicale procese de restructurări politice, economice, sociale, culturale și militare care, în plan intern, privind retrospectiv, au echivalat cu o perioadă de perpetuă criză politică. După cum autorul volumului subliniază dintru început, în contra direcției pe care teoria istoriografică dominantă o afirmă în perioada postsocialistă, integrarea României în sfera de influență sovietică petrecută pe parcursul acelor ani a fost un proces complex și multi-dimensional, sinuos, marcat de tatonări, avansuri și replieri ale principalilor actori politici interni și externi, care nu s-a derulat în baza unui plan stabilit anterior de către factorii de decizie de la Moscova. Bibliografia de specialitate

consacrată acestor ani cruciali în ceea ce privește definirea traiectoriei României pentru următoarele decenii este în prezent, ca volum, una copleșitoare: rând pe rând, despre problematica integrării țării noastre în ceea ce ulterior s-a numit Blocul sovietic, au scris istorici români care în perioada comunistă au locuit în țară sau în exil, istorici și politologi români care au scris în perioada postsocialistă, memorialiști și diariști ale căror lucrări au fost tipărite înainte sau după 1989. Extrem de importante pentru înțelegerea evoluțiilor politice interne din acei ani sunt volumele și colecțiile de documente publicate mai ales după 1989, astfel încât, dintr-o perspectivă strict factuală sau evenimentială, lucrurile sunt cunoscute, *în mare*, în clipa de față. Lecturând această multitudine de surse istorice diverse și contradictorii, calitativ și cantitativ inegale, din care periodic citează *in extenso* spre a-și exemplifica sau susține argumentele și interpretările, politologul timișorean Emanuel Copilaș, specialist deja consacrat în istoria radicalismului politic contemporan, reușește o performanță remarcabilă, și anume aceea de a decripta principalele perspective sau linii directoare ale *discursurilor* articulate chiar în acei ani (dar și după, cu diverse ramificații și reîncarnări) atât de către actorii internaționali implicați în procesul transformist (sovietici și occidentali), cât și români (perspectivele Partidului Comunist Român, a partidelor politice “istorice” – Partidul Național Țărănesc, Partidul Național Liberal și Partidul Social Democrat, ale Casei Regale și ale dreptei extreme). În egală măsură, apelând la concepte și metode de cercetare din sfera științei politice și a altor științe sociale, după ce a parcurs și a interpretat un volum masiv de literatură istorică produsă atât înainte cât și după 1989, autorul reușește să recompună nu doar o imagine complexă și nuanțată a așteptărilor, mizelor, poziționărilor și acțiunilor actorilor politici interni și externi activi în acei ani, cât și, mai ales, o analiză critică a principalelor tipuri de discurs istoriografic care s-au propagat de atunci și până în perioada postsocialistă. Astfel, autorul reușește să deconstruiască un o serie de clișee și mituri istoriografice bine înrădăcinate atât în scrisul istoric cât și în unele zone ale opiniei publice (mitul democrației interbelice *autentic funcționale* românești, mitul “trădării” României de către anglo-americani la Conferința de la Ialta în 1945, mitul celor 1000 de comuniști români existenți la 23 August 1944, mitul Casei Regale ca ultim reazem de rezistență împotriva “bolșevizării” țării etc.) și să ofere răspunsuri convingătoare argumentate, lipsite de accente emoționale sau moralist-culpabilizatoare, la unele dintre întrebările pe care discursul istoriografic dominant de dreapta le-a adresat în România într-o manieră retorică după 1989. Consistentă și amplu documentată bibliografic, solid articulată metodologic și manifestând o atenție deosebită la nuanțe și anumite detalii doar aparent de importanță secundară, lucrarea profesorului Emanuel Copilaș reușește să zugrăvească o imagine vie și complexă a unei perioade în care o lume dispărea și o alta, necunoscută încă

la acea dată, era pe cale de a se naște, distingând nu doar între multiple tonuri de gri, ci mai ales între multiplele distorsionări care au caracterizat discursurile referitoare la problematica integrării României în sfera de influență a Uniunii Sovietice în perioada postbelică.

Felician Velimirovici

Valentin Maier, *Documente privind dezvoltarea rețelei de instituții de învățământ superior (1949–1959)*, Editura Universității din București, București, 2022, 350 p.

Cercetarea trecutului recent antrenează corelarea multiplelor tipuri de surse istorice, de la cele arhivistice, la documente legislative, periodice, memorii sau mărturii orale. Publicarea volumelor de documente istorice este importantă deoarece facilitează diseminarea unor surse mai greu accesibile publicului larg. Totodată, apariția volumelor de acest fel permite integrarea informațiilor arhivistice popularizate academic de editor – aflat în ipostaza de cercetător, în cuprinsul studiilor conexe subiectelor documentate.

Volumul alcătuit de Valentin Maier cuprinde o colecție de 110 documente provenite din fondurile Arhivei Facultății de Istorie a Universității din București (AFIUB), Arhivei Ministerului Educației (AMed), Serviciului Arhivelor Naționale Istorice Centrale (SANIC), Serviciului Județean Galați al Arhivelor Naționale (SJGAN) și Serviciului Municipal București al Arhivelor Naționale (SMBAN). Dezideratul formulat de editor este de a contribui la augmentarea istoriei învățământului superior, de a capta curiozitățile intelectuale ale publicului larg și ale specialiștilor, și nu în ultimul rând, de a impulsiona “aparițiile publicistice similare și dezvoltarea unor noi câmpuri de cercetare” (p. 17).

Documentele sunt precedate de un studiu introductiv, de abrevieri, de o notă asupra ediției și de o listă bilingvă a acestora. Structurarea documentelor este similară, fiecare dintre cele 110 fiind completate de un titlu, de data la care au fost redactate și de sursa arhivistică.

Din punct de vedere tipologic, ele se împart în mai multe categorii, cititorii având posibilitatea de a identifica în paginile volumului: referate, rapoarte, extrase, memorii, note, propuneri, observații, centralizatoare de planuri sau diverse corespondențe.

În general, documentele fac referire la problematici precum: modificarea internă a unor instituții de învățământ superior, pregătirea cadrelor didactice, organizarea specializărilor, secțiilor și catedrelor, școlarizarea în învățământul de partid, baza materială a învățământului superior, reorganizarea sau unificarea

la acea dată, era pe cale de a se naște, distingând nu doar între multiple tonuri de gri, ci mai ales între multiplele distorsionări care au caracterizat discursurile referitoare la problematica integrării României în sfera de influență a Uniunii Sovietice în perioada postbelică.

Felician Velimirovici

Valentin Maier, *Documente privind dezvoltarea rețelei de instituții de învățământ superior (1949–1959)*, Editura Universității din București, București, 2022, 350 p.

Cercetarea trecutului recent antrenează corelarea multiplelor tipuri de surse istorice, de la cele arhivistice, la documente legislative, periodice, memorii sau mărturii orale. Publicarea volumelor de documente istorice este importantă deoarece facilitează diseminarea unor surse mai greu accesibile publicului larg. Totodată, apariția volumelor de acest fel permite integrarea informațiilor arhivistice popularizate academic de editor – aflat în ipostaza de cercetător, în cuprinsul studiilor conexe subiectelor documentate.

Volumul alcătuit de Valentin Maier cuprinde o colecție de 110 documente provenite din fondurile Arhivei Facultății de Istorie a Universității din București (AFIUB), Arhivei Ministerului Educației (AMed), Serviciului Arhivelor Naționale Istorice Centrale (SANIC), Serviciului Județean Galați al Arhivelor Naționale (SJGAN) și Serviciului Municipal București al Arhivelor Naționale (SMBAN). Dezideratul formulat de editor este de a contribui la augmentarea istoriei învățământului superior, de a capta curiozitățile intelectuale ale publicului larg și ale specialiștilor, și nu în ultimul rând, de a impulsiona “aparițiile publicistice similare și dezvoltarea unor noi câmpuri de cercetare” (p. 17).

Documentele sunt precedate de un studiu introductiv, de abrevieri, de o notă asupra ediției și de o listă bilingvă a acestora. Structurarea documentelor este similară, fiecare dintre cele 110 fiind completate de un titlu, de data la care au fost redactate și de sursa arhivistică.

Din punct de vedere tipologic, ele se împart în mai multe categorii, cititorii având posibilitatea de a identifica în paginile volumului: referate, rapoarte, extrase, memorii, note, propuneri, observații, centralizatoare de planuri sau diverse corespondențe.

În general, documentele fac referire la problematici precum: modificarea internă a unor instituții de învățământ superior, pregătirea cadrelor didactice, organizarea specializărilor, secțiilor și catedrelor, școlarizarea în învățământul de partid, baza materială a învățământului superior, reorganizarea sau unificarea

universităților etc. Succesiunea documentelor este cronologică, editorul înserând, la început, un memoriu privind transformările din instituțiile tehnice de învățământ superior, iar la final, un tabel procentual cu informații centralizate independent – în funcție de județele RPR, asupra populației de peste 8 ani, cu școală superioară absolvită la momentul recensământului din anul 1956.

Încă de la primele pagini se remarcă atenta tehnoredactare a surselor consultate, asupra cărora editorul a realizat subtile corecturi ortografice și gramaticale, fără a le escamota sensul de bază. Deopotrivă în sprijinul omogenizării volumului și menținerii coerenței textuale, o parte dintre documente au fost inserate numai parțial, editorul reușind să extragă însă chintesența evoluției învățământului universitar din prima decadă ce a urmat reformelor implementate de conducerea PMR. Volumul este derivat dintr-un proiect de cercetare postdoctorală, coordonat de prof. univ. dr. Bogdan Murgescu. De altfel, interesele editorului pentru istoria învățământului superior românesc din anii regimului comunist au fost materializate și anterior în prestigioase studii academice¹, relevând consecvența științifică a acestuia. Reperul cronologic selectat de editor (1949–1959) surprinde esența transformărilor intervenite în sfera universitară după reformarea învățământului și evoluția acestora până la momentul remarcării inițiativelor adoptate sub “curentul destalinizării”. În fapt, încă

¹ Pentru detalii, vezi: Bogdan Murgescu, Marius Cazan, Matei Gheboianu, Valentin Maier, Vlad Pașca, Mirela Rotaru, coord., *Documente privind reglementările referitoare la admiterea în învățământul superior din România (1948–1968)* (București: Editura Universității din București, 2013); Valentin Maier, “Evoluția instituțiilor muzicale de învățământ superior din timpul regimului comunist,” *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca, Series Historica* LIII (2014): 129–150; Idem, “Contributions to the Romanian History of oil-and-gas Higher Education During Communism,” *Analele Universității din București. Istorie* LXIII (2014): 65–86; Idem, “Învățământul superior românesc de medicină și farmacie (1948–1989),” *Historia Universitatis Iassiensis* V (2014): 119–139; Idem, “The Evolution of Artistic Higher Education in Communist Romania between 1948 and 1989,” *International Review of Social Research* IV (2014): 125–141; Idem, “Dezvoltarea învățământului superior agricol românesc în perioada comunistă,” *Studii și Articole de Istorie* LXXXII (2015): 162–174; Idem, “Dezvoltarea învățământului superior de chimie în perioada 1974–1989,” *Arhivele Olteniei* 31 (2017): 189–204; Idem, “Instituțiile și specializările învățământului superior de chimie în perioada 1948–1974,” *Studii și Articole de Istorie* LXXXIV (2017): 90–101; Idem, “Centrul universitar Târgu Mureș în perioada comunistă,” *Studia Universitatis Petru Maior. Historia* 1 (2017): 157–172; Idem, “The Contribution of Higher Education to the Accumulation of Human Capital in the Romanian Architecture Field During Communism,” *Romanian Statistical Review*, Suppl. 2 (2017): 130–147; Idem, “O planificare cu probleme: formarea artiștilor prin intermediul învățământului superior în perioada comunistă,” *Studii și Articole de Istorie* LXXXVI (2019): 232–250; Idem, “Evoluția învățământului superior bucureștean între 1965–1985. Studiu de caz arhiva Comitetului de Partid al Centrului Universitar București,” în Mioara Anton, Bogdan Iacob, Cristian Vasile, coord., *Tineri și tineret în România Socialistă. Identitate, ideologie și dinamici socio-culturale* (Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2022), 56–77.

de mai devreme, odată cu implementarea Decretului 658/1946 s-a procedat la subminarea autonomiei universitare, urmată de “comprimarea” catedrelor, prin care numeroși profesori considerați indezirabili ideologic au fost marginalizați sau eliminați din sistemul de învățământ superior.²

Noua lege a învățământului, confirmată prin Decretul 175/1948, propunea formarea tinerilor în spiritul socialismului proletar, controlarea școlilor elementare, medii și superioare, asigurarea forței de muncă pentru planul de industrializare, prin extinderea învățământului tehnic mediu și superior, cât și formarea unor “cadre” capabile să aplice politicile partidului în diverse domenii de activitate.³ Învățământul universitar a fost interpus îndoctrînării tinerelor generații, unele dintre rezultatele reformării învățământului constând în implementarea cursurilor de marxism-leninism, economie, politică și materialism dialectic și istoric la nivelul programelor de învățământ superior.⁴ Pe parcursul deceniului ce a succedat reformei, semnificative au fost fenomenele atenuării intensității epurărilor universitare și reintegrarea academică a unor foste cadre didactice, în calitate de “profesori consultanți”.⁵

Recentele cercetări au demonstrat plasarea educației adulților – în acest caz, reprezentați de corpusul universitar din prima decadă a comunismului – în centrul preocupărilor PMR, aceștia fiindu-i atribuit deopotrivă un rol constructiv și modernizator, care a coexistat în completarea catehizării ideologice performate de noul regim.⁶

Studiul introductiv semnat de Valentin Maier debutează prin semnalarea insuficienței istoriografice referitoare la istoria socialismului românesc, acesta remarcând encomiastic recentele preocupări ale unor istorici precum Bogdan Murgescu, Marius Cazan sau Sorin Bocancea pentru istoria învățământului superior din perioada regimului comunist (p. 11).

Schimbările produse după 1948 au fost interpretate de editor în paradigma istorică oficială, acesta accentuând atât penetrarea ideologiei sovietice în sfera educațională, prin transplantarea normelor pedagogice existente în URSS, cât și exercitarea paternalismului statal asupra tuturor formelor de învățământ din România (p. 12).

Noutatea abordării este reprezentată de sublinierea măsurilor pozitive

² Florea Ioncioaia, “Educația și învățământul în anii comunismului,” în Liliana Corobca, coord., *Panorama comunismului în România* (Iași: Polirom, 2020), 585.

³ Cristian Vasile, “Sistemul de învățământ românesc în epoca stalinistă (1947–1953). Considerații,” *Revista Istorică XX*, nr. 1–2 (2009): 120.

⁴ Ibid., 121.

⁵ Ioncioaia, “Educația și învățământul,” 589.

⁶ Pentru detalii, vezi Alin Goron, *Metamorfoze sociale în umbra marxism-leninismului. Educația adulților în România comunistă (1948–1958)* (Cluj-Napoca: Mega, 2023).

adoptate de autoritățile comuniste, printre care amintește creșterea numărului de centre universitare, a tipurilor și a subtipurilor de învățământ superior, dar și a studenților și a cadrelor didactice auxiliare, explicate prin semnificația deosebită acordată potențialului sistemului educațional de a forma “oamenii noi” și forța de muncă necesară industrializării (p. 12). Maier surprinde fulminanta ascensiune a instituțiilor universitare și a nomenclatorului de specializări la sfârșitul anilor '40, pentru a constata tendința de scădere a acestora pe parcursul următorului deceniu. Astfel, de la opt centre universitare (București, Cluj, Cernăuți, Craiova, Iași, Oradea, Târgu Mureș și Timișoara), s-a ajuns la nu mai puțin de treisprezece, pentru ca în 1959 numărul să se reducă la nouă instituții destinate învățământului superior. Acest fenomen este explicat de editor prin prisma “realităților din teren precum insuficiența clădirilor, a cadrelor didactice și a materialelor didactice necesare învățământului superior” (p. 14) sau cu alte cuvinte, din cauza “problemelor de bază materială și umană” (p. 15).

În concluzie, volumul alcătuit de Valentin Maier reușește să contureze noi perspective în cercetarea învățământului superior românesc din anii regimului comunist, servind drept un instrument de lucru indispensabil pentru toți cei interesați de narațiunile documentare elaborate în spectrul universitar al epocii. Acesta facilitează înțelegerea mecanismelor care au modelat politicile educaționale între anii 1949–1959, în complexitatea problematicilor cu care s-au confruntat actorii politici ai momentului, universitarii și cursanții formelor de învățământ superior din România.

Andreea Corca

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

AAAH	– Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaTF	– Acta Terrae Fogarasiensis, Făgăraș
ActaTS	– Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu
AIMNaB	– Arhiva istorică a MNaB
AJA	– American Journal of Archaeology, Ann Arbor
AJP	– American Journal of Philology, Baltimore
AM	– Arheologia Moldovei, Iași
AMM	– Acta Militaria Mediaevalia, Cracovia-Sanok
Anuarul ICSU	– Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane “C.S. Nicolăescu-Plopșor”, Craiova
Arheovest	– Arheovest, Timișoara
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iași-București
ArhVestnik	– Arheološki Vestnik, Ljubljana
Banatica	– Banatica, Reșița
BB	– Bibliotheca Brukenthal, Sibiu
BCH	– Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena
BAGB	– Bulletin de l'Association Guillaume Budé, Paris
BHAUB	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara
BiblSeptem	– Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCAVV	– Corpus delle Collezioni Archeologiche del Vetro nel Veneto
CerArh (CA)	– Cercetări Arheologice. București
CIG	– Corpus Inscriptionum Graecarum, 1828–1877
Cumidava	– Cumidava, Brașov
DRH	– Documenta Romaniae Historica
ECCMA	– East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450
IG	– Inscriptiones Graecae, Berlin
IGSK	– Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bonn
ISM	– Inscriptiones Scythiae Minoris, București
JGS	– Journal of Glass Studies, Corning
JSD	– Journal of Sustainable Development, Richmond Hill, Canada
Istros	– Istros, Brăila
LIMC	– Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Basel
Limes	– Buletin Limes, Cluj-Napoca
Litua	– Litua, Târgu-Jiu
Marisia	– Marisia, Tg. Mureș

Medieval Archaeology	– Medieval Archaeology, Londra
MemAntiq	– Memoria Antiquitatis – Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț
MBM	– Muzeul Banatului Montan, Reșița
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice, București
MNaB	– Muzeul Național al Banatului, Timișoara
MNIR	– Muzeul Național de Istorie a României, București
Mousaios	– Mousaios, Buzău
Oltenia	– Oltenia. Studii și comunicări, Craiova
Oxoniensia	– Oxoniensia, Oxford
PA	– Patrimonium Apulense, Alba-Iulia
PB	– Patrimonium Banaticum, Timișoara
PHASIS	– Greek and Roman Studies, Tbilisi
Peuce	– Peuce, Tulcea
Pontica	– Pontica, Constanța
RAMA	– Revista de Artes Marciales Asiáticas, Leon
RÉA	– Revue des Études Anciennes, Bordeaux
RÉG	– Revue des Études Grecques, Sorbonne, Paris
RevArh(S.N.)	– Revista Arheologică. Serie Nouă, Chișinău
Sanat Tarihi Dergisi	– Sanat Tarihi Dergisi, Bornova
SAA	– Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SCIV(A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SEG	– Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden
SIArch	– Slovenská Archeológia, Bratislava
SMIA	– Societatea Muzeală de Istorie și Arheologie
StCl	– Studii Clasice, București
TR	– Transylvanian Review, Cluj-Napoca
TRÉ	– <i>Történelmi és Régészeti Értesítő</i> , Timișoara (1875–1917)
TÜBA-AR	– TÜBA. Journal of Archaeology, Istanbul
Ziridava	– Ziridava, Arad
ZNMBelgrad	– Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@mbmr.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortvy Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi Ibidem prescurtat în forma Ibid., fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau Idem.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@mbmr.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, paragraph – first line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (") using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For Archaeology, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiș de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. *Books:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articles and studies in periodical journals:*

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. *Chapter or other part in books:*

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).